(శ్రీ) ధరస్వామి

శ్రీధరీయవ్యాఖ్యానసమేత - భాగవత -

BANGALORE TELECOM DISTRICT

ಶಾಲಿವಾಹನ ಶ:
1782
= 1860 A.D.

मद्भागवतपुस्तकंव अभक्तिपूर्वकवागिलोद्दु शालिवाहनशक १७८२ नेरौद्रिसंवत्सर श्रावणशुध ८ बुधवार दे उ

वसुदेव

शौन

गोमिथुन

विदुर

श्रीगणेशायनमः श्रीसरस्वत्यैनमः नमःपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदायभक्तजनमानसनिवासायश्रीरामचंद्राय वागीशा
यस्यवदनेलक्ष्मीर्यस्यचवक्षसि यस्यास्तेहृदयेसंवित्तंनृसिंहमहंभजे १ विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम् श्रीकृष्णाख्यंपरंधा-
मजगद्धामनमामतत् २ माधवोमाधवावीशौसर्वसिद्धिविधायिनौ वंदेपरस्परात्मानौपरस्परनुतिप्रियौ ३ संप्रदायानुरोधेनपौर्वापर्यानु-
सारतः श्रीभागवतभावार्थदीपिकेयंप्रतन्यते ४ क्वाहंमंदमतिः क्वेदंमंथनंक्षीरवारिधेः किंतत्रपरमाणुर्वैयत्रमज्जतिमंदरः ५ मूकंकरो
तिवाचालंपंगुंलंघयतेगिरिम् यत्कृपातमहंवंदेपरमानंदमाधवम् ६ श्रीमद्भागवताभिधःसुरतरुस्तारांकुरःसज्जनिःस्कंधैर्द्वादशभिस्त
तःप्रविलसद्भक्त्यालवालोदयः द्वात्रिंशत्त्रिशतंचयस्यविलसच्छाखाःसहस्राण्यलंपर्णान्यष्टदशोष्टदोऽतिसुलभोवर्वर्त्तिसर्वोपरि ७ अ
थनानापुराणशास्त्रप्रबंधैश्चित्तप्रसत्तिमलभमानस्तत्रतत्रापरितुष्यन्नारदोपदेशातः श्रीमद्भगवद्गुणवर्णनप्रधानंभागवतशास्त्रंप्रारीप्सु
र्वेदव्यासस्तत्प्रतिपाद्यपरदेवताऽनुस्मरणलक्षणंमंगलमाचरति जन्मादीति परंपरमेश्वरंधीमहीति ध्यायतेर्लिङि छांदसंध्यायेमेत्यर्थः
बहुवचनंशिष्याभिप्रायम् तमेवस्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामुपलक्षयति तत्रस्वरूपलक्षणंसत्यमिति सत्यत्वेहेतुः यत्रयस्मिन्नुत्रयाणां-
मायागुणानांतमोरजःसत्वानांसर्गोभूतेंद्रियदेवतारूपःमृषासन्अमृषा सत्यः यत्सत्यतयामिथ्यासर्गोऽपिसत्यवत्प्रतीयतेतंपरंसत्य-
मित्यर्थः अत्रदृष्टांतः तेजोवारिमृदांयथाविनिमयोव्यत्ययः अन्यस्मिन्नन्यावभासः सयथाऽधिष्ठानसत्तयासद्वत्प्रतीयतइत्यर्थः त
त्रतेजसिवारिबुद्धिर्मरीचितोयेप्रसिद्धा मृदिकाचादौवारिबुद्धिरित्यादियथायथमूह्यम् यद्वा तस्यैवपरमार्थसत्यत्वप्रतिपादनायत-
दितरस्यमिथ्यात्वमुक्तम् यत्रमृषैवायंत्रिसर्गोनवस्तुतःसन्निति यत्रेत्यनेनप्रतीतमुपाधिसंबंधंवारयति स्वेनैवधाम्नामहसानिरस्तं
कुहकंकपटंयस्मिन्तम् तटस्थलक्षणमाह जन्मादीति अस्यविश्वस्यजन्मादिस्थितिभंगायतोभवंतितंधीमहीति तत्रहेतुः अन्व-
यादितरतश्चार्थेषुकार्येषुपरमेश्वरस्यसद्रूपेणान्वयादकार्येभ्यश्चखपुष्पादिभ्यस्तद्व्यतिरेकात् यद्वा अन्वयशब्देनानुवृत्तिरितरश-
ब्देनव्यावृत्तिः अनुवृत्तत्वात्सद्रूपंब्रह्मकारणंमृत्सुवर्णादिवत् व्यावृत्तत्वाद्विश्वंकार्यंघटकुंडलादिवदित्यर्थः यद्वा सावयवत्वादन्वय
व्यतिरेकाभ्यांयदस्यजन्मादितद्यतोभवतीतिसंबंधः यतोवाइमानिभूतानिजायंते येनजातानिजीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीत्याद्याः
श्रुतयः यतःसर्वाणिभूतानिभवंत्यादियुगागमे यस्मिंश्चप्रलयंयांतिपुनरेवयुगक्षय इत्याद्याः तर्हिकिंप्रधानंजगत्कारणत्वाद्ध्येयम
भिप्रेतंनेत्याह अभिज्ञोयःतम् सऐक्षतलोकान्नुसृजाइति सइमाँल्लोकानसृजतेतिश्रुतेः ईक्षतेर्नाशब्दमितिन्यायाच्च तर्हिजीवःस्या
न्नेत्याहस्वराट् स्वेनैवराजतेयःतम् स्वतःसिद्धज्ञानवानित्यर्थः तर्हिकिंब्रह्मा हिरण्यगर्भःसमवर्त्तताग्रेभूतस्यजातःपतिरेकआसी

दिति श्रुतेः नेत्याह तेनइति आदिकवयेब्रह्मणेऽपिब्रह्मवेदंयः तेनेप्रकाशितवान् योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मै
तंहदेवमात्मबुद्धिप्रकाशंमुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्यइतिश्रुतेः ननुब्रह्मणोऽन्यतोवेदाध्ययनमप्रसिद्धम् सत्यम् तत्तुहृदामनसैवतेने अनेन
बुद्धिवृत्तिप्रवर्त्तकत्वेनगायत्र्यर्थोदर्शितः वक्ष्यतिहि प्रचोदितायेनपुरासरस्वती वितन्वताऽजस्यसतींस्मृतिंहृदि स्वलक्षणाप्रादुरभूत्कि
लास्यतः समेऋषीणामृषभः प्रसीदतामिति ननुब्रह्मास्वयमेवकुतश्चिद्बुद्ध्यायेनवेदमुपलभतांनेत्याह यद्यस्मिन्ब्रह्मणिसूरयोऽपि
मुह्यंतीति तस्मात्ब्रह्मणोऽपिपराधीनज्ञानत्वात्स्वतःसिद्धज्ञानः परमेश्वरएवजगत्कारणम् अतएवसत्यः असतः सत्ताप्रदत्वाच्चपरमा

जन्माद्यस्ययतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञःस्वराट्तेनेब्रह्महृदायआदिकवयेमुह्यंतियत्सूरयः
तेजोवारिमृदांयथाविनिमयोयत्रत्रिसर्गोमृषाधाम्नास्वेनसदानिरस्तकुहकंसत्यंपरंधीमहि १

र्थसत्यः सर्वज्ञत्वेनचनिरस्तकुहकः तंधीमहीति गायत्र्याप्रारंभेणचगायत्र्याख्यब्रह्मविद्यारूपमेतत्पुराणमितिदर्शितम् यथोक्तंम
त्स्यपुराणेपुराणदानप्रस्तावे यत्राधिकृत्यगायत्रींवर्ण्यतेधर्मविस्तरः वृत्रासुरवधोपेतंतद्भागवतमिष्यते लिखित्वातच्चयोदद्याद्धेमसिं
हसमन्वितम् प्रौष्ठपद्यांपौर्णमास्यांसयातिपरमंपदम् अष्टादशसहस्राणिपुराणंतत्प्रकीर्त्तितम् पुराणांतरेच ग्रंथोऽष्टादशसाहस्रो-
द्वादशस्कंधसंमितः हयग्रीवब्रह्मविद्यायत्रवृत्रवधस्तथा गायत्र्याचसमारंभस्तद्वैभागवतंविदुः पद्मपुराणेअंबरीषंप्रतिगौतमोक्तिः अं १
बरीषशुकप्रोक्तंनित्यंभागवतंशृणु पठस्वस्वमुखेनापियदीच्छसिभवक्षयमिति अतएवेदंभागवतमन्यवदित्यपिनशंकनीयम् १ ६॥

इदानींश्रोतृप्रवर्त्तनायश्रीभागवतस्यकांडत्रयविषयेभ्यः सर्वशास्त्रेभ्यः श्रैष्ठ्यंदर्शयति धर्मइति अत्रश्रीमतिसुंदरेभागवतेपरमोधर्मोनिरूप्यते परमत्वेहेतुः प्रकर्षेणउज्झितंकैतवंफलाभिसंधिलक्षणंकपटंयस्मिन्सः प्रशब्देनमोक्षाभिसंधिरपिनिरस्तः केवलमीश्वराराधनलक्षणो धर्मोनिरूप्यतइति अधिकारितोऽपिधर्मस्यपरमत्वमाह निर्मत्सराणांपरोत्कर्षासहनंमत्सरः तद्रहितानांसतांभूतानुकंपिनाम् एवंकर्मकांडविषयेभ्यःशास्त्रेभ्यःश्रैष्ठ्यमुक्तम् ज्ञानकांडविषयेभ्योऽपिश्रैष्ठ्यमाह वेद्यमिति वास्तवंपरमार्थभूतंवस्तुवेद्यम् नतुवैशेषिकाणामिवद्रव्यगुणादिरूपम् यद्वा वास्तवशब्देनवस्तुनोंऽशोजीवोवस्तुनः शक्तिर्मायावस्तुनः कार्यंजगच्चतत्सर्वंवस्त्वेव नततःपृथगितिवेद्यम् अयत्नेनैवज्ञातुं

धर्मःप्रोज्झितकैतवोऽत्रपरमोनिर्मत्सराणांसतांवेद्यंवास्तवमत्रवस्तुशिवदंतापत्रयोन्मूलनम् ॥
श्रीमद्भागवतेमहामुनिकृतेकिंवापरैरीश्वरःसद्योहृद्यवरुध्यतेऽत्रकृतिभिःशुश्रूषुभिस्तत्क्षणात् २

शक्यमित्यर्थः ततःकिमतआह शिवदंपरमसुखदम् किंच आध्यात्मिकादितापत्रयोन्मूलनंच अनेनज्ञानकांडविषयेभ्यःश्रैष्ठ्यंदर्शितम् कर्तृतोऽपिश्रैष्ठ्यमाह महामुनिः श्रीनारायणः तेनप्रथमंसंक्षेपतःकृते देवताकांडविषयगतंश्रैष्ठ्यमाह परैःशास्त्रैस्तदुक्तसाधनैर्वाईश्वरोहृदिकिंवासद्यएवावरुध्यते स्थिरीक्रियते वाशब्दःकटाक्षे किंतुविलंबेनकथंचिदेव अत्रतुशुश्रूषुभिः श्रोतुमिच्छद्भिरेवतत्क्षणादेवावरुध्यते इदमेवतर्हिकिमितिसर्वेनशृण्वंतितत्राह कृतिभिरिति श्रवणेच्छातुपुण्यैर्विनानोत्पद्यतइत्यर्थः तस्मादत्रकांडत्रयार्थस्यापियथावत्प्रतिपादनादिदमेवसर्वशास्त्रेभ्यःश्रेष्ठम् अतोनित्यमेतदेवश्रोतव्यमितिभावः २

इदानींतुनकेवलंसर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठत्वादस्यश्रवणंविधीयते अपितुसर्वशास्त्रफलरूपमिदमतः परमादरेणसेव्यमित्याह निगमेति निगमो अ· १
वेदः सएवकल्पतरुः सर्वपुरुषार्थोपायत्वात् तस्यफलमिदंभागवतंनाम तच्चवैकुंठगतंनारदेनानीयमह्यंदत्तम् मयाचशुकस्यमुखेनिहितम् त
न्मुखाद्भुविगलितम् शिष्यप्रशिष्यादिरूपपल्लवपरंपरयाशनैरखंडमेवावतीर्णम् नतूच्चपातेनस्फुटितमित्यर्थः एतच्चभविष्यदपिभूतव-
न्निर्दिष्टम् अनागताख्यानेनैवास्यशास्त्रस्यप्रवृत्तेः अतएवामृतरूपेणद्रवेणसंयुतम् लोकेहिशुकमुखस्पृष्टंफलममृतमिवस्वादुभवतीति
प्रसिद्धम् अत्रशुकोमुनिः अमृतंपरमानंदः सएवद्रवोरसः रसोवैरसः रसंह्येवायंलब्ध्वानंदीभवतीतिश्रुतेः अतोरसिकाः हेरसज्ञाः तत्रापि
भावुकाः हेरसविशेषभावनाचतुराः अहोभुविगलितमित्यलभ्यलाभोक्तिः इदंभागवतंनामफलंमुहुः पिबत ननुत्वगष्ठ्यादिकंविहायफ-

निगमकल्पतरोर्गलितंफलंशुकमुखादमृतद्रवसंयुतम्
पिबतभागवतंरसमालयंमुहुरहोरसिकाभुविभावुकाः ३

लाद्रसः पीयते कथंफलमेवपातव्यंतत्राह रसंरसरूपम् अतस्त्वगष्ठ्यादेर्हेयांशस्याभावात्फलमेवकृत्स्नंपिबत अत्रचरसतादात्म्यवि-
वक्षयारसवत्त्वस्याविवक्षितत्वाद्गुणवचनेऽपिरसशब्देमतुपः प्राप्त्यभावात्तेनविनैवरसंफलमितिसामानाधिकरण्यम् तच्चफलमित्युक्तेत्वा
नासंभवोहेयांशप्रसक्तिश्चभवेदितितन्निवृत्त्यर्थंरसमित्युक्तम् रसमित्युक्तेऽपिगलितस्यरसस्यपातुमशक्यत्वात्फलमितिद्रष्टव्यम् नचभा
गवतामृतपानंमोक्षेऽपित्याज्यमित्याह आलयंलयोमोक्षः अभिविधावाकारः लयमभिव्याप्यनहीदंस्वर्गादिसुखवन्मुक्तैरुपेक्ष्यते किंतुसे २
व्यतएव वक्ष्यतिहि आत्मारामाश्चमुनयोनिर्ग्रंथा अप्युरुक्रमे कुर्वंत्यहैतुकींभक्तिमित्थंभूतगुणोहरिरिति ३ ६९ ६९

तदेवमनेनश्लोकत्रयेणविशिष्टेष्टदेवताऽनुस्मरणपूर्वकंप्रारीप्सितस्यशास्त्रस्यविषयप्रयोजनादिवैशिष्ट्येनसुखसेव्यत्वेनचश्रोतॄनभिमुखी
कृत्यशास्त्रमारभते नैमिशइति ब्रह्मणाविसृष्टस्यमनोमयस्यचक्रस्यनेमिः शीर्यतेकुंठीभवतियत्रतन्नैमिशंनैमिशमेवनैमिशम् तथाचवाय
वीये एतन्मनोमयंचक्रंमयासृष्टंविसृज्यते यत्रास्यशीर्यतेनेमिः सदेशस्तपसः शुभः इत्युक्त्वासूर्यसंकाशंचक्रंसृष्ट्वामनोमयम् प्रणिपत्यमहा
देवंविससर्जपितामहः तेऽपिहृष्टतमाविप्राः प्रणम्यजगतांप्रभुम् प्रययुस्तस्यचक्रस्ययत्रनेमिर्व्यशीर्यत तद्वनंतेनविख्यातंनैमिशंमुनिपूजित
मिति नैमिषइतिपाठेवाराहपुराणोक्तंद्रष्टव्यम् तथाहि गौरमुखमृषिंप्रतिभगवद्वाक्यम् एवंकृत्वाततोदेवोमुनिंगौरमुखंतदा उवाचनिमिषे
णेदंनिहतंदानवंबलम् अरण्येऽस्मिंस्ततस्त्वेतन्नैमिषारण्यसंज्ञितम् भविष्यतियथार्थंवैब्राह्मणानांविशेषकमिति अनिमिषः श्रीविष्णुः

नैमिशेऽनिमिषक्षेत्रेऋषयः शौनकादयः सत्रंस्वर्गायलोकायसहस्रसममासत ४ तएकदातुमुनयः प्रातर्हुत
हुताग्नयः सत्कृतंसूतमासीनंपप्रच्छुरिदमादरात् ५ ऋषयऊचुः त्वयाखलुपुराणानिसेतिहासानि
चानघ आख्यातान्यप्यधीतानिधर्मशास्त्राणियान्युत ६ यानिवेदविदांश्रेष्ठोभगवान्बादरायणः अन्येचमुनयः
सूतपरावरविदोविदुः ७ वेत्थत्वंसौम्यतत्सर्वंतत्त्वतस्तदनुग्रहात् ब्रूयुःस्निग्धस्यशिष्यस्यगुरवोगुह्यमप्युत ८

अत्रसद्भावित्वात्तस्यक्षेत्रे तथाचात्रैवशौनकादिवचनम् क्षेत्रेऽस्मिन्वैष्णवेवयमिति स्वः स्वर्गेगीयतइतिस्वर्गायोहरिः सएवलोकः भक्तानांनिवा
सस्थानंतस्मैतत्प्राप्तयइत्यर्थः सहस्रंसमाः संवत्सराः अनुष्ठानकालोयस्यतत् सत्रंसत्रसंज्ञकंकर्मोद्दिश्यआसतउपविविशुः यद्वा आसताकुर्व
तेत्यर्थः आलभेतनिर्वपति उपयंतीत्यादिवत् प्रत्ययोच्चारणमात्रार्थत्वेनआसतेर्धात्वर्थस्याविवक्षितत्वात् ४ प्रातःकालेहुताएवहुताअग्न
योयैस्ते अनेननित्यनैमित्तिकहोमसाकल्यंदर्शितम् इदंवक्ष्यमाणमादरात्पप्रच्छुः ५ विविदिषितानर्थान्प्रष्टुंसूतस्यसर्वशास्त्रज्ञानातिशय-
माहुः त्वयेति त्रिभिःश्लोकैः इतिहासोमहाभारतादिस्तत्सहितानि नकेवलमधीतानि अपितुआख्यातान्यपिव्याख्यातानिच उतअपियानि
धर्मशास्त्राणितान्यपि ६ किंच यानीत्यादि विदांविदुषांमध्येश्रेष्ठोव्यासः यानिवेद परावरेसगुणनिर्गुणेब्रह्मणीविदंतीतितथा ७ वेत्थजाना
सि सौम्यहेसाधो तेषामनुग्रहात् तत्त्वतोज्ञानेहेतुमाह ब्रूयुरिति स्निग्धस्यप्रेमवतः उतएवरहस्यमपिब्रूयुरेव ८ ७ ७

मंजसांश्रेयार्जवेन एकांततः श्रेयः अव्यभिचारिश्रेयःसाधनम् ९ अन्येऽपिबहुनाकालेनबहुशास्त्रश्रवणादिभिर्विविच्यंतु नेत्याहुः प्रा अ०
येणेति हेसाध्यसाधो अस्मिन्युगेकलौ अल्पायुषोजनाः तत्रापिमंदाः अलसाः तत्रापिसुमंदमतयः तत्रापिमंदभाग्याः तत्राप्युपद्रुताःरोगा १
दिभिः १० ननुबहुशास्त्रश्रवणेऽपिनावतैवफलसिद्धिरित्याहुः भूरीणिकर्माण्यनुष्ठेयानियेषुतानि समुद्धृत्ययथावदुद्धृत्य येनउद्धृतवचनेन
आत्माबुद्धिःसंप्रसीदति सम्यगुपशाम्यति ११ प्रश्नांतरंसूतजानासीतिपंचभिः भद्रंतइत्यौत्सुक्येनाशीर्वादः भगवान्निरतिशयैश्वर्यादिगुणः
सात्वतांम् सच्छब्देनसत्वमूर्त्तिर्भगवान्सउपास्यतयाविद्यतेयेषामितिसात्वंतोभक्ताः स्वार्थेअण् राक्षसवायसादिवत् तस्यचाश्रवणमार्ष

तत्रतत्रांजसाऽयुष्मन्भवतायद्विनिश्चितम् पुंसामेकांततःश्रेयस्तन्नःशंसितुमर्हसि ९ प्रायेणाल्पायुषःसभ्य
कलावस्मिन्युगेजनाः मंदाःसुमंदमतयोमंदभाग्याह्युपद्रुताः १० भूरीणिभूरिकर्माणिश्रोतव्यानिविभागशः
अतःसाधोऽत्रयत्सारंसमुद्धृत्यमनीषया ब्रूहिनःश्रद्दधानानांयेनात्मासंप्रसीदति ११ सूतजानासिभद्रंतेभगवान्
सात्वतांपतिः देवक्यांवसुदेवस्यजातोयस्यचिकीर्षया १२ तन्नःशुश्रूषमाणानामर्हस्यंगानुवर्णितुम् यस्यावतारो
भूतानांक्षेमायचभवायच १३ आपन्नःसंसृतिंघोरांयन्नामविवशोगृणन् ततःसद्योविमुच्येतयद्बिभेतिस्वयंभय
म् १४ यत्पादसंश्रयाःसूतमुनयःप्रशमायनाः सद्यःपुनंत्युपस्पृष्टाःस्वर्धुन्यापोऽनुसेवया १५ कोवाभगवतस्त
स्यपुण्यश्लोकेड्यकर्मणः शुद्धिकामोनशृणुयाद्यशःकलिमलापहम् १६

म् तदेवंसात्वंतइतिभवति तेषांपतिःपालकः यस्या
र्थविशेषस्यचिकीर्षयावसुदेवस्यभार्यायांदेवक्यांजातः १२ अंगहेसूत तन्नोवर्णयितुमर्हसि सामान्यतःतावद्यस्यावतारोभूतानांक्षेमायपा
लनायभवायसमृद्धये १३ तत्प्रभावमनुवर्णयंतस्तद्यशःश्रवणौत्सुक्यमाविष्कुर्वंति आपन्नइतित्रिभिः संसृतिमापन्नःप्राप्तःविवशोऽपिततःसं
सृतेः तत्रहेतुः यद्यतोनाम्नःभयमपिअविद्यालक्षणंतमःस्वयमेवबिभेति १४ किंच यस्यपादःसंश्रयोयेषाम् अतएवप्रशमोऽयनंवर्त्माश्रयो
येषांतेमुनयःउपस्पृष्टाःसन्निधिमात्रेणसेविताःसद्यःपुनंति स्वर्धुनीगंगातस्याआपस्तुतत्पादाब्जान्निःसृताः नतुतत्रैवतिष्ठंति अतस्तत्संबंधेनैव ३
पुनंत्योऽप्यनुसेवयापुनंति नतुसद्यइतिमुनीनामुत्कर्षोक्तिः १५ पुण्यश्लोकैरीड्यानिस्तव्यानिकर्माणियस्यतस्ययशः १६ ध ध

प्रश्नांतरंतस्येति उदाराणिमहांतिविश्वसृष्ट्यादीनि सूरिभिर्नारदादिभिः कलाः ब्रह्मरुद्रादिमूर्तीः १७ अथेतिप्रश्नांतरे अवतारकथाः स्थित्य
र्थमेवतत्तदवसरेयेमत्स्याद्यवताराः तदीयाः कथाः स्वैरलीलाः कुर्वतः श्रीकृष्णावतारप्रयोजनप्रश्नेनैवतच्चरितप्रश्नोऽपिजातएवेतिज्ञातव्यम् १८
अत्यौत्सुक्येनपुनरपितच्चरितान्येवश्रोतुमिच्छंतस्तत्रात्मनस्तृप्त्यभावमावेदयंति वयंत्विति योगयागादिषुतृप्ताःस्मउरुगच्छतितमोयस्मात्सउत्तमः
तथाभूतः श्लोकोयशोयस्यतस्यविक्रमेतुविशेषेणनतृप्यामः अलमितिनमन्यामहे तत्रहेतुः यद्विक्रमंशृण्वताम् यद्वा अन्येतृप्यंतुनाम वयं
तुनेतितुशब्दस्यान्वयः अयमर्थः त्रेधाह्यलंबुद्धिर्भवति उदरादिभरणेनवा रसाज्ञानेनवास्वादुविशेषाभावाद्वा तत्रशृण्वतामित्यनेनश्रोत्रस्या

तस्यकर्माण्युदाराणिपरिगीतानिसूरिभिः ब्रूहिनःश्रद्दधानानांलीलयादधतःकलाः १७ अथाख्याहिहरेर्धीम
न्नवतारकथाःशुभाः लीलाविदधतःस्वैरमीश्वरस्यात्ममायया १८ वयंतुनवितृप्यामउत्तमश्लोकविक्रमे य
च्छृण्वतांरसज्ञानांस्वादुस्वादुपदेपदे १९ कृतवान्किलवीर्याणिसहरामेणकेशवः अतिमर्त्यानिभगवान्गूढः
कपटमानुषः २० कलिमागतमाज्ञायक्षेत्रेऽस्मिन्वैष्णवेवयम् आसीनादीर्घसत्रेणकथायांसक्षणाहरेः २१ त्वं
नःसंदर्शितोधात्रादुस्तरंनिस्तितीर्षताम् कलिंसत्वहरंपुंसांकर्णधारइवार्णवम् २२ ब्रूहियोगेश्वरेकृष्णेब्रह्म
ण्येधर्मवर्मणि स्वांकाष्ठामधुनोपेतेधर्मःकंशरणंगतः २३

काशत्वादभरणमित्युक्तम् रसज्ञानामित्यनेनचाज्ञानतःपशु
वत्तृप्तिर्निराकृता इक्षुभक्षणवत्रसांतराभावेनतृप्तिंनिराकरोति पदेपदेप्रतिक्षणंस्वादुतोऽपिस्वादु १९ अतः श्रीकृष्णचरितानिकथयेत्या
शयेनाहुः कृतवानिति अतिमर्त्यानिमर्त्याननतिक्रांतानि गोवर्द्धनोद्धरणादीनि मनुष्येष्वसंभावितानीत्यर्थः २० ननुयाजनाध्यापनादिव्य
ग्राणांकुतएतच्छ्रवणावकाशःस्यादत आहुः कलिमागतंज्ञात्वातद्भियाविष्णुपदंगंतुकामाः दीर्घसत्रेणनिमित्तेनात्रासीनाः हरेःकथायांसक्ष
णाःलब्धावसराः २१ अस्मिंश्चसमयेत्वद्दर्शनमीश्वरेणैवसंपादितमित्यभिनंदंति त्वमिति कलिंनिस्तर्तुमिच्छतामर्णवंतितीर्षतांकर्णधारो-
नाविकइव २२ पुनःप्रश्नांतरंब्रूहीति धर्मस्यवर्मणिकवचवद्रक्षके स्वांकाष्ठांमर्यादांस्वरूपमित्यर्थः अस्यचोत्तरंकृष्णेस्वधामोपगतेधर्मज्ञाना
दिभिःसहेत्ययंश्लोकः २३ ५ ५ ५ ५ ५

ननुतत्त्वजिज्ञासानामधर्मजिज्ञासैव धर्मएवहितत्त्वमितिकेचित्तत्राह तत्त्वविदस्तुतदेवतत्त्वंवदंति किंतत् यत्ज्ञानंनाम अद्वयमितिक्ष-
णिकविज्ञानपक्षंव्यावर्त्तयति ननुतत्त्वविदोऽपिविगीतवचनाएव मैवम् तस्यैवतत्त्वस्यनामांतरैरभिधानादित्याह औपनिषदैर्ब्रह्मेति हैर-
ण्यगर्भैः परमात्मेतिसात्वतैर्भगवानितिअभिधीयते ११ तच्चतत्त्वंसपरिकरयाभक्त्यैवप्राप्यतइत्याह तच्चेत्यन्वयः ज्ञानवैराग्ययुक्तयेत्यत्रज्ञा-
नंपरोक्षम् तच्चतत्त्वमात्मनिक्षेत्रज्ञेपश्यति किंतत् आत्मानंपरमात्मानंश्रुतेनवेदांतादिश्रवणेनगृहीतयाभावितयेतिभक्तेर्दार्ढ्यमुक्तम् १२
धर्मस्यफलंभक्तिर्नार्थकामादिकमितीममर्थमुपपाद्योपसंहरति अतइति हेद्विजश्रेष्ठाः हरितोषणंहरेराराधनंसंसिद्धिःफलम् १३ यस्माच्च
भक्तिहीनोधर्मःकेवलंश्रमएवतस्माद्भक्तिप्रधानएवधर्मोऽनुष्ठेयइत्याह तस्मादिति एकेनऐकाग्र्येणमनसा १४ भक्तिरहितोधर्मः केवलंश्रम-

वदंतितत्तत्त्वविदस्तत्त्वंयत्ज्ञानमद्वयम् ब्रह्मेतिपरमात्मेतिभगवानितिशब्द्यते ११ तच्छ्रद्दधानामुनयोज्ञानवै-
राग्ययुक्तया पश्यंत्यात्मनिचात्मानंभक्त्याश्रुतगृहीतया १२ अतःपुंभिर्द्विजश्रेष्ठावर्णाश्रमविभागशः स्वनुष्ठितस्य
धर्मस्यसंसिद्धिर्हरितोषणम् १३ तस्मादेकेनमनसाभगवान्सात्वतांपतिः श्रोतव्यःकीर्त्तितव्यश्चध्येयःपूज्यश्चनि-
त्यदा १४ यदनुध्यासिनायुक्ताःकर्मग्रंथिनिबंधनम् छिंदंतिकोविदास्तस्यकोनकुर्यात्कथारतिम् १५ शुश्रूषोःश्र-
द्दधानस्यवासुदेवकथारुचिः स्यान्महत्सेवयाविप्राःपुण्यतीर्थनिषेवणात् १६ शृण्वतांस्वकथाःकृष्णःपुण्यश्रवण-
कीर्त्तनः हृद्यंतस्थोह्यभद्राणिविधुनोतिसुहृत्सताम् १७ नष्टप्रायेष्वभद्रेषुनित्यंभागवतसेवया भगवत्युत्तमश्लो-
केभक्तिर्भवतिनैष्ठिकी १८ तदारजस्तमोभावाःकामलोभादयश्चये चेतएतैरनाविद्धंस्थितंसत्त्वेप्रसीदति १९
एवेतिमपन्वितम्

इदानींतुभक्तेर्मुक्तिफलत्वंप्रपंचयति यदिति यस्यानुध्याअनुध्यानंसैवअसिःखड्गःतेनयुक्ताविवेकिनः ग्रंथिमहंकारंनिबध्नातियत्कर्मतत्छिं-
दंतितस्यकथायारतिंकोनकुर्यात् १५ ननुसत्यमेवकर्मनिर्मूलनीहरिकथारतिस्तथाऽपितस्यांरुचिर्नोत्पद्यतेकिंकुर्मस्तत्राह शुश्रूषोरिति पु-
ण्यतीर्थनिषेवणादिभिःनिष्पापस्यमहत्सेवास्यात् तयाचतद्धर्मश्रद्धा ततःश्रवणेच्छा ततोरुचिःस्यादित्यर्थः १६ ततश्च शृण्वतामिति पुण्ये
श्रवणकीर्त्तनेयस्यसः सतांसुहृत्हितकारी हृदियान्यभद्राणिकामादिवासनाः तानिअंतस्थः हृदयस्थःसन् १७ ततश्चनष्टप्रायेष्विति सर्वा-
भद्रनाशस्यज्ञानोत्तरकालत्वात्प्रायग्रहणम् भागवतानांभागवतशास्त्रस्यवासेवया नैष्ठिकीनिश्चलाविक्षेपकाभावात् १८ रजश्चतमश्चये
तत्संभवाःकामादयःएतैरनाविद्धमनभिभूतंप्रसीदति उपशाम्यति १९

भगवद्भक्तियोगतः प्रसन्नमनसः अतएवमुक्तसंगस्य २० ज्ञानफलमाह भिद्यतइति हृदयमेवग्रंथिः चिज्जडग्रथनरूपोऽहंकारः अतएवस
र्वेसंशयाः असंभावनादिरूपाः कर्माण्यनारब्धफलानि आत्मनिस्वरूपभूतेईश्वरेदृष्टेसाक्षात्कृतेसति एवकारेणज्ञानानंतरमेवेतिदर्शयति
२१ तत्रचसदाचारंदर्शयन्नुपसंहरति अतइति आत्मनःप्रसादनींमनःशोधनीम् वासुदेवेभक्तिंकुर्वंतीतिभजनीयविशेषोदर्शितः २२
तदेवोपपादयितुंब्रह्मादीनांत्रयाणामेकात्मकत्वेऽपिवासुदेवस्याधिक्यमाह सत्वमिति इहयद्यपिएकएवपरःपुमानस्यविश्वस्यस्थित्या
दयेस्थितिसृष्टिप्रलयार्थंसंज्ञाः केवलंभिन्नाःधत्ते हरिविरिंचिहराइतिवक्तव्येसंधिरार्षः तत्रतेषांमध्येश्रेयांसिशुभफलानिसत्वतनोर्वासुदे
वादेवस्युः २३ उपाधिवैशिष्ट्येनफलवैशिष्ट्यंसदृष्टांतमाह पार्थिवात्त्वतःप्रवृत्तिप्रकाशरहिताद्दारुणःकाष्ठात्सकाशात्धूमःप्रवृत्तिस्वभा

एवंप्रसन्नमनसोभगवद्भक्तियोगतः भगवत्तत्वविज्ञानंमुक्तसंगस्यजायते २० भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्व
संशयाः क्षीयंतेचास्यकर्माणिदृष्टएवात्मनीश्वरे २१ अतोवैकवयोनित्यंभक्तिंपरमयामुदा वासुदेवेभगवति
कुर्वंत्यात्मप्रसादनीम् २२ सत्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तःपरःपुरुषएकइहास्यधत्ते स्थित्यादयेहरिविरिं
चिहरेतिसंज्ञाःश्रेयांसितत्रखलुसत्वतनोर्नृणांस्युः २३ पार्थिवाद्दारुणोधूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः तमसस्तुरज
स्तस्मात्सत्त्वंयद्ब्रह्मदर्शनम् २४ भेजिरेमुनयोऽथाग्रेभगवंतमधोक्षजम् सत्वंविशुद्धंक्षेमायकल्पंतेयेऽनुतानि
ह २५ मुमुक्षवोघोररूपान्हित्वाभूतपतीनथ नारायणकलाःशांताभजंतिह्यनसूयवः २६

वः त्रयीमयः वेदोक्तकर्मप्रचुरः ईषत्कर्मप्रत्यासत्तेः तस्मादप्यग्निःत्रयीमयः साक्षात्कर्मसाधनत्वात् एवंतमसःसकाशाद्रजोब्रह्मदर्श
नंब्रह्मप्रकाशकम् तुशब्देनलयात्मकात्तमसःसकाशाद्रजसःसोपाधिकज्ञानहेतुत्वेनकिंचिद्ब्रह्मदर्शनप्रत्यासत्तिमात्रमुक्तम् नतुसर्व-
थातत्प्रकाशकत्वंविक्षेपकत्वात् यत्सत्वंतत्साक्षाद्ब्रह्मदर्शनम् अतस्तद्गुणोपाधीनांब्रह्मादीनामपियथोत्तरंवैशिष्ट्यमितिभावः २४ वा
सुदेवभक्तौपूर्वाचारंप्रमाणयति भेजिरइति अथअतोहेतोः अग्रेपुराविशुद्धसत्वमूर्तिंभगवंतमधोक्षजम् अतोयेतानमनुवर्तंतेतइहसंसा
रेक्षेमायकल्पंते २५ नन्वन्यानपिकेचिद्भजंतोदृश्यंते सत्यम् मुमुक्षवस्तुअन्यान्नभजंति किंतुसकामाएवेत्याह मुमुक्षवइतिद्वाभ्याम् भू
तपतीनितिपितृप्रजेशादीनामुपलक्षणम् अनसूयवःदेवतांतरानिंदकाःसंतः २६ ७ ७ ७

रजस्तमसी प्रकृतिः स्वभावो येषां ते अत एव पितृभूतादिभिः समं शीलं येषां ते श्रिया सह ऐश्वर्यं च प्रजा श्चैप्संतीतितथा ते २७ मोक्षप्रदत्वाद्वा
सुदेव एव भजनीय इत्युक्तम् सर्वशास्त्रतात्पर्यगोचरत्वादपीत्याह द्वाभ्याम् वासुदेवः परः तात्पर्यगोचरो येषां ते ननु वेदा मखपरा इश्यंत इत्याश
क्यते ऽपि तदाराधनार्थत्वात्तत्परा एवेत्युक्तम् योगाः योगशास्त्राणि ते ऽप्यासनप्राणायामादिक्रियापरत्वमाशंक्य तासामपि तज्ज्ञानोपाय
त्वात्तत्परत्वमुक्तम् २८ ज्ञानं ज्ञानशास्त्रम् ननु च तज्ज्ञानपरमेवेत्याशंक्य ज्ञानस्यापि तत्परत्वमुक्तम् तपो ऽत्र ज्ञानम् धर्मो धर्मशास्त्रं दान
व्रतादिविषयम् ननु तत्स्वर्गपरमित्याशंक्य गम्यत इति गतिः स्वर्गादि फलं सा ऽपि तदानंदांशरूपत्वात्तत्परैवेत्युक्तम् यद्वा वेदा इत्यनेनैव च
न्मूलत्वात्सर्वाण्यपि वासुदेवपराणीत्युक्तम् तत्र ननु तेषां मखयोगक्रियादीनां नानार्थपरत्वान्न तदेकपरत्वमित्याशंक्य मखादीनामपि त
त्परत्वमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् २९ ननु जगत्सर्गप्रवेशनियमनादिविलासयुक्ते वस्तुनि सर्वशास्त्रसमन्वयो दृश्यते कथं वासुदेवपरत्वं सर्वस्य त

रजस्तमःप्रकृतयः समशीला भजंति वै पितृभूतप्रजेशादीन् श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः २७ वासुदेवपरा वेदा वासुदेवप
रा मखाः वासुदेवपरा योगा वासुदेवपराः क्रियाः २८ वासुदेवपरं ज्ञानं वासुदेवपरं तपः वासुदेवपरो धर्मो वासु
देवपरा गतिः २९ स एवेदं ससर्जाग्रे भगवानात्ममायया सदसद्रूपया चासौ गुणमय्या ऽगुणो विभुः ३० तया विल
सितेष्वेषु गुणेषु गुणवानिव अंतःप्रविष्ट आभाति विज्ञानेन विजृंभितः ३१ यथा ह्यवहितो वन्हिर्दारुष्वेकः स्व-
योनिषु नानेव भाति विश्वात्मा भूतेषु च तथा पुमान् ३२ असौ गुणमयैर्भावैर्भूतसूक्ष्मेंद्रियात्मभिः स्वनिर्मितेषु
निर्विष्टो भुंक्ते भूतेषु तद्गुणान् ३३

आह स एवेति चतुर्भिः एतैरेव श्लोकैस्तस्य कर्माण्युदाराणि ब्रूहीति प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् सदसद्रूपया का
र्यकारणात्मिकया ऽगुणस्यैवेत्यन्वयः स्वतो निर्गुणो ऽपि सन्नित्यर्थः ३० भगवतो जगत्कारणत्वमुक्तम् प्रवेशनियमनलक्षणां लीलामाह तयेति
विलसितेषु उद्भूतेषु गुणेषु आकाशादिषु अंतःप्रविष्टः सन् गुणवानिव मदधीना एते गुणा इत्यभिमानवानिव न तु वस्तुतस्तथा यतो विज्ञानेन
नविच्छत्त्या विजृंभितः अत्यूर्जितः ३१ बहुरूपत्वलीलामाह यथेति स्वयोनिषु स्वाभिव्यंजकेषु अवहितो निहितः विश्वात्मा पुमान् परमे
श्वरो भूतेषु प्राणिषु अंतर्यामिणो ऽपि प्रतियोनि नानात्वेन नानात्वमिव उच्यते क्षेत्रज्ञरूपेण वा ३२ भोगरूपां लीलामाह असौ हरिः भू
तसूक्ष्माणि च इंद्रियाणि चात्मा मनश्च तैः स्वयं निर्मितेषु भूतेषु चतुर्विधेषु विति भोगे स्वातंत्र्यं द्योत्यते तद्गुणान् तत्तदनुरूपान् विषयानि-
त्यर्थः भुंक्ते भोजयतीति णिजर्थो वा ज्ञेयः पालयतीति वा नदात्मनेपदमार्षं प्रजो न वन इति स्मरणात् ३३ ॥ ॥ ॥

इदानींसूतजानासीतिप्रश्नस्योत्तरमाह भावयतिपालयति एतत्तुसर्वावतारसाधारणंप्रयोजनम् विशेषतःकृष्णावतारस्यकुंतीस्तुतौवक्ष्य
ते लोकभावनःलोककर्त्ता देवादिषुयेलीलावतारास्तेषनुरतोऽनुरक्तः ३४ इतिप्रथमेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः २ अवतारक-
थाप्रश्नेतृतीयेतूत्तराभिधा पुरुषाद्यवतारोक्त्यातत्तच्चारित्रवर्णनैः १ यदुक्तमथाख्याहिहरेर्धीमन्नवतारकथाःशुभाइतितदुत्तरत्वेनाव
तारानुनुक्रमिष्यन्प्रथमंपुरुषावतारमाह जगृहइतिपंचभिःमहदादिभिः महदहंकारपंचतन्मात्रैःसंभूतंकृतनिष्पन्नम् एकादशेंद्रियाणिपंचम
हाभूतानीतिषोडशकलाअंशायस्मिन् यद्यपिभगवद्विग्रहोनैवंभूतः तथाऽपिविराड्जीवांतर्यामिणोभगवतोविराड्रूपेणोपासनार्थमेवमुक्त
मितिद्रष्टव्यम् १ कोऽसौभगवानित्यपेक्षायांतंविशिनष्टि यस्यांभसिएकार्णवेशयानस्यविश्रांतस्य तत्रचयोगःसमाधिस्तद्रूपांनिद्रांविस्तारय

भावयत्येषसत्वेनलोकान्वैलोकभावनः लीलावतारानुरतोदेवतिर्यङ्नरादिषु ३४ इतिश्रीभागवतेम
हापुराणेप्रथमस्कंधेद्वितीयोऽध्यायः २ सूतउवाच जगृहेपौरुषंरूपंभगवान्महदादिभिः संभूतंषो
डशकलमादौलोकसिसृक्षया १ यस्यांभसिशयानस्ययोगनिद्रांवितन्वतः नाभिह्रदांबुजादासीद्ब्रह्माविश्व
सृजापतिः २ यस्यावयवसंस्थानैःकल्पितोलोकविस्तरः तद्वैभगवतोरूपंविशुद्धंसत्वमूर्ज्जितम् ३ पश्यंत्य
दोरूपमदभ्रचक्षुषासहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम् सहस्रमूर्द्धश्रवणाक्षिनासिकंसहस्रमौल्यंबरकुंडलोल्लसत्
४ एतन्नानावताराणांनिधानंबीजमव्ययम् यस्यांशांशेनसृज्यंतेदेवतिर्यङ्नरादयः ५

तोनाभिरेवह्रदःतस्मिन्यदंबु
जंतस्मात्सकाशाद्ब्रह्माआसीत् अभूत्साग्रेकल्पेसपौरुषंरूपंजगृहे २ कीदृशंरूपंतदाह यस्येति ननुकीदृशोविग्रहस्तस्ययोंऽभसिशे
तेस्मतदाह तत्तस्यभगवतोरूपंतुविशुद्धंरजआद्यसन्निभम् अतएवोर्जितंनिरतिशयसत्त्वम् ३ एतच्चयोगिनांप्रत्यक्षमित्याह पश्यं-
तीति अदभ्रमनल्पंज्ञानात्मकंयच्चक्षुःतेनसहस्रमपरिमितानियानिपादादीनितैरद्भुतम् सहस्रंमूर्द्धादयोयस्मिन्तत् सहस्रंयानिमौल्यादी
नितैरुल्लसच्छोभमानम् ४ एतत्तुकूटस्थंनत्वन्यावतारवदाविर्भावतिरोभाववदित्याह एतदादिनारायणरूपम् निधीयतेऽस्मिन्निति-
निधानम् कार्यावसानेप्रवेशस्थानमित्यर्थः बीजमुद्गमस्थानम् बीजत्वेऽपिनान्यबीजतुल्यम् किंतु अव्ययम् नकेवलमवताराणामेवबी
जम् किंतुसर्वप्राणिनामपीत्याह यस्यांशोब्रह्मातस्यांशोमरीच्यादिस्तेन ५ ६ ७ ८

सनत्कुमाराद्यवतारं तद्धर्मं चाह स एवेति कौमार आर्षः प्राजापत्यो मानव इत्यादीनि सर्गविशेषनामानि यः पौरुषं रूपं जगृहे स एव देवः
कौमाराख्यं सर्गमास्थितः सन् ब्रह्मा ब्राह्मणो भूत्वा ब्रह्मचर्यं चचार प्रथमद्वितीयादिशब्दा निर्देशमात्रापेक्षया ६ वाराहावतारमाह अ
स्य विश्वस्य भवाय उद्भवाय महीमुद्धरिष्यन्निति कर्मोक्तिः एवं सर्वत्रावतारस्तत्कर्म चोक्तमित्यनुसंधेयम् ७ नारदावतारमाह तृतीयमि
ति ऋषिसर्गमुपेत्य तत्र देवर्षित्वमुपेत्येत्यर्थः सात्वतं वैष्णवं तंत्रं पंचरात्रागमम् आचष्ट उक्तवान् यतस्तस्मान्निर्गतकर्मत्वं बंधहेतुत्वं येभ्य
स्तानि निष्कर्माणि तेषां भावो नैष्कर्म्यम् कर्मणामेव मोचकत्वं यतो भवति तदाचष्ट इत्यर्थः ८ नरनारायणावतारमाह तुर्ये चतुर्थेऽवतारे धर्म
स्य कला भार्येत्यर्थः अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः तस्याः सर्गे ऋषी भूत्वेत्येकावतारत्वं दर्शयति ९ कपिलावतारमाह आसुर

सएव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमास्थितः चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखंडितम् ६ द्वितीयं तु भवायास्य रसात
लगतां महीम् उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः सौकरं वपुः ७ तृतीयमृषिसर्गं च देवर्षित्वमुपेत्य सः तंत्रं सात्वत
माचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः ८ तुर्ये धर्मकलासर्गे नरनारायणावृषी भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोद्दुश्चरं तपः
९ पंचमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् १० षष्ठे अत्रे
रपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनसूयया आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान् ११ ततः सप्तम आकूत्यां रुचेर्य
ज्ञोऽभ्यजायत सयामाद्यैः सुरगणैरपात्स्वायंभुवांतरम् १२ अष्टमे मेरुदेव्यां तु नाभेर्जात उरुक्रमः दर्शयन्व-
र्त्म धीराणां सर्वाश्रमनमस्कृतम् १३

येतन्नाम्ने ब्राह्मणाय तत्त्वानां ग्रामस्य संघस्य विनिर्णयो यस्मिन् तत्सांख्यम् १० दत्तात्रेयावतारमाह ष
ष्ठ इति अत्रेरपत्यत्वं तेनैव वृतः सन् प्राप्तः अत्रेरपत्यमभिकांक्षत आह तुष्ट इति वक्ष्यमाणत्वात् कथंभूतः अनसूययामलदृशापत्यमिषेण
तामेवापत्यं वृतवानिति दोषदृष्टिमकुर्वन्नित्यर्थः आन्वीक्षिकीमात्मविद्यां प्रह्लादादिभ्यश्च आदिपदाद्यदुहैहयाद्या गृह्यंते ११ यज्ञावता
रमाह स यज्ञः यामाद्यैः स्वस्यैव पुत्रा यामा नाम देवाः तदाद्यैः सह स्वायंभुवं मन्वंतरं पालितवान् तदा स्वयमिंद्रोऽभूदित्यर्थः १२ ऋषभा
वतारमाह सर्वाश्रमनमस्कृतम् अंत्याश्रमं पारमहंस्यं वर्त्म धीराणां दर्शयन् नाभेराग्नीध्रपुत्रादृषभो जातः १३ छ छ
छ छ छ छ छ छ
श्रीमज्जगदीश्वराय नमः

पृथोरवतारमाह पार्थिवंवपुः राजदेहंपृथुरूपम् पाठांतरेपृथोरिदंपार्थिवम् औषधिरित्युपलक्षणम् इमांपृथ्वींसर्वाणिवस्तूनिदुग्ध अदु-
ग्ध अडागमाभावस्त्वार्षः हेविप्राः तेनपृथ्वीदोहनेनसोऽयमवतारउशत्तमः कमनीयतमः वशकांताविल्यस्मात् १४ मत्स्यावतारमाह चा-
क्षुषमन्वंतरेयउदधीनांसंप्लवः संश्लेषस्तस्मिन् यद्यपिमन्वंतरावसानेप्रलयोनास्ति तथाऽपिकेनचित्कौतुकेनसत्यव्रतायमायाप्रदर्शिता यथा
कांडेमार्कंडेयायेतिद्रष्टव्यम् महीमय्यांनाविनौकारूपायांमह्यामित्यर्थः अपाद्रक्षितवान् वैवस्वतमितिभाविनीसंज्ञा १५ कूर्मावतारमाह
कमठः कूर्मः तद्रूपेणैकादशेऽवतारेविभुर्दधेदधार १६ धन्वंतर्यवतारमाह धान्वंतरंधन्वंतरिरूपम् द्वादशमादिप्रयोगस्त्वार्षः त्रयोदशममे
वरूपंतच्चरितेनसहदर्शयति अपाययदित्यत्रसुधामित्यध्याहारः मोहिन्यास्त्रियातद्रूपेण अन्यानसुरान्मोहयन् धन्वंतरिरूपेणामृतमा-

ऋषिभिर्याचितोभेजेनवमंपार्थिवंवपुः दुग्धेमामोषधीर्विप्रास्तेनायंसउशत्तमः १४ रूपंसजगृहेमात्स्यंचाक्षु-
षोदधिसंप्लुवे नाव्यारोप्यमहीमय्यामपाद्वैवस्वतंमनुम् १५ सुरासुराणामुदधिंमथ्नतांमंदराचलम् दध्रेकमठरू
पेणपृष्ठएकादशेविभुः १६ धान्वंतरंद्वादशमंत्रयोदशममेवच अपाययत्सुरानन्यान्मोहिन्यामोहयन्स्त्रिया १७
चतुर्दशंनारसिंहंबिभ्रद्दैत्येंद्रमूर्जितम् ददारकरजैर्वक्षस्येरकांकटकृद्यथा १८ पंचदशंवामनकंकृत्वागादध्वरंब
लेः पदत्रयंयाचमानःप्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टपम् १९ अवतारेषोडशमेपश्यन्ब्रह्मद्रुहोन्नृपान् त्रिःसप्तकृत्वःकुपि
तोनिःक्षत्रामकरोन्महीम् २० ततःसप्तदशेजातःसत्यवत्यांपराशरात् चक्रेवेदतरोःशाखादृष्ट्वापुंसोऽल्पमेधसः
२१ नरदेवत्वमापन्नःसुरकार्यचिकीर्षया समुद्रनिग्रहादीनिचक्रेवीर्याण्यतःपरम् २२ एकोनविंशेविंशतिमे
वृष्णिषुप्राप्यजन्मनी रामकृष्णावितिभुवोभगवानहरद्भरम् २३

नीयमोहिन्याऽपाययदित्यर्थः १७ नृसिंहावतार
माह नारसिंहंरूपंबिभ्रत्एरकांनिर्ग्रंथितृणम् १८ वामनावतारमाह दुष्टानांमदंवामयतीतिवामनकंरूपम् ह्रस्वंवा प्रत्यादित्सुः नस्मा
दाच्छिद्यगृहीतुमिच्छुः १९ परशुरामावतारमाह अवतारइति त्रिःत्रिगुणंयथाभवतितथासप्तकृत्वः सप्तवारान् एकविंशतिवारानि
त्यर्थः २० व्यासावतारमाह अल्पमेधसः अल्पप्रज्ञान्पुंसोदृष्ट्वातदनुग्रहार्थंशाखाश्चक्रे २१ रामावतारमाह नरदेवत्वंराघवरूपेणप्राप्तः
सन् अतःपरमष्टादशे २२ रामकृष्णावतारमाह विंशतितमइतिवक्तव्येतकारलोपः छंदोऽनुरोधेन रामकृष्णावित्येवंनामनीजन्मनीप्राप्य २३

बुद्धावतारमाह अजनस्यसुतः जिनसुतइति पाठेजिनोऽपिसएव कीकटेषुमध्येगयाप्रदेशे २४ कल्क्यवतारमाह युगसंध्यायांप्रा
ध्यायामित्यर्थः कलेरंतेविष्णुयशसोब्राह्मणात्सकाशात्जनिता जनिष्यते २५ अनुक्तसर्वसंग्रहार्थमाह अवताराइति असंख्येयत्वेद
ष्टांतः यथेति अविदासिनः उपक्षयशून्यात् दसुउपक्षयइत्यस्मात्सरसःसकाशात्कुल्याःक्षुद्रप्रवाहाः २६ विभूतीराह ऋषयइति २७
तत्रविशेषमाह एतेचेतिपुंसः परमेश्वरस्यकेचिदंशाः केचित्कलाःविभूतयश्च तत्रमत्स्यादीनामवतारत्वेनसर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वेऽपियथो
पयोगमेवज्ञानक्रियाशक्त्याविष्करणम् कुमारनारदादिष्वाधिकारिकेषुयथोपयोगमंशकलावेशः कृष्णस्तुभगवान्साक्षान्नारायणएव
आविर्भूतसर्वशक्तित्वात् सर्वेषांप्रयोजनमाह इंद्रारयोदैत्यास्तैर्व्याकुलमुपद्रुतंलोकंमृडयंति सुखिनंकुर्वंति २८ एतत्कीर्त्तनफलमाह

ततःकलौसंप्रवृत्तेसंमोहायसुरद्विषाम् बुद्धोनाम्नाजनसुतःकीकटेषुभविष्यति २४ अथासौयुगसंध्यायां
दस्युप्रायेषुराजसु जनिताविष्णुयशसोनाम्नाकल्किर्जगत्पतिः २५ अवताराह्यसंख्येयाहरेःसत्वनिधेर्द्वि-
जाः यथाऽविदासिनःकुल्याःसरसःस्युःसहस्रशः २६ ऋषयोमनवोदेवामनुपुत्रामहौजसः कलाःसर्वेहरेरेव
सप्रजापतयस्तथा २७ एतेचांशकलाःपुंसःकृष्णस्तुभगवान्स्वयम् इंद्रारिव्याकुलंलोकंमृडयंतियुगेयुगे
२८ जन्मगुह्यंभगवतोयएतत्प्रयतोनरः सायंप्रातर्गृणन्भक्त्यादुःखग्रामाद्विमुच्यते २९ एतद्रूपंभगवतोह्य
रूपस्यचिदात्मनः मायागुणैर्विरचितंमहदादिभिरात्मनि ३० यथानभसिमेघौघोरेणुर्वापार्थिवोनिले एवंद्रष्टरि
दृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः ३१

जन्मेतिगुह्यमतिरहस्यंजन्म प्रयतःशुचिःसन् दुःखग्रामात्संसारात् २९ विमुच्यतइतिय
दुक्तंतत्रकथंदेहद्वयसंबंधेसतितद्विमुक्तिरित्याशंक्यदेहद्वयसंबंधस्यभगवन्मायोत्थाविद्याविलसितत्वात्तच्छ्रवणादिजनितविद्ययातन्नि
वृत्तिरुपपद्यतइत्याशयेनाह एतदितिपंचभिः अरूपस्यचिदेकरसस्यात्मनोजीवस्यएतत्स्थूलंरूपंशरीरं भगवतोयामायातस्यागुणैर्मह
दादिरूपैर्विरचितम् क्व आत्मनि आत्मस्थानेशरीरंकृतमित्यर्थः ३० कथमित्यपेक्षायांस्वरूपावरणेनतदध्यासतइतिसदृष्टांतमाह यथा
वाय्वाश्रितोमेघौघोनभसि आकाशेऽबुद्धिभिरज्ञैरारोपितः यथापार्थिवोरेणुः तत्कृतंधूसरत्वाद्यनिलेएवंद्रष्टरिआत्मनिदृश्यत्वदृश्य
त्वादिधर्मकंशरीरमारोपितमित्यर्थः ३१ छ छ छ छ छ

किंच अतःस्थूलाद्रूपात् परमन्यदपिरूपमारोपितमित्यनुषंगः कथंभूतंतत् यत् अव्यक्तंसूक्ष्मम् तत्रहेतुः अव्यूढगुणव्यूहितं व्यूहः कर
चरणादिपरिणामः तथाअव्यूढाअपरिणतायेगुणाः तैर्व्यूहितंरचितम् आकारविशेषरहितत्वात् अव्यक्तमित्यर्थः एतदेवकुतस्तत्राह अ
दृष्टाश्रुतवस्तुत्वात् यच्चाकारविशेषवद्वस्तुतदस्मदादिवत्दृश्यते श्रूयतेवाइंद्रादिवत् इदंतुनतथा नर्हितस्यसत्वेकिंप्रमाणंतत्राह सजीवः
जीवोपाधिःजीवोजीवेननिर्मुक्तोजीवोजीवंविहायेत्यादौजीवोपाधौलिंगदेहेजीवशब्दप्रयोगात् जीवोपाधितया कल्प्यतइत्यर्थः ननुस्थूल
मेवभोगायतनत्वाज्जीवस्योपाधिरस्तुकिमन्यकल्पनयेत्यतआह यद्यस्मात्सूक्ष्मात् पुनर्भवः पुनःपुनर्जन्मउत्क्रांतिगत्यागतीनांतेनवि
नाऽसंभवादितिभावः ३२ तदेवमुपाधिद्वयमुक्त्वातदपवादेनजीवस्यब्रह्मतामाह यत्रयदाइमेस्थूलसूक्ष्मेरूपेस्वसंविदास्वरूपसम्यक्
ज्ञानेनप्रतिषिद्धेभवतः ज्ञानेनप्रतिषेधार्हत्वेमायागुणैर्विरचितत्वमेवहेतुमाह अविद्ययाऽत्मनिकृतेकल्पितेइतिहेतोः तद्ब्रह्मतदाजीवो

अतःपरंयदव्यक्तमव्यूढगुणव्यूहितम् अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्सजीवोयत्पुनर्भवः ३२ यत्रेमेसदसद्रूपेप्रतिषिद्धे
स्वसंविदा अविद्ययाऽत्मनिकृतेइतितद्ब्रह्मदर्शनम् ३३ यद्येषोपरतादेवीमायावैशारदीमतिः संपन्नएवे
तिविदुर्महिम्निस्वेमहीयते ३४ एवंजन्मानिकर्माणिह्यकर्त्तुरजनस्यच वर्णयंतिस्मकवयोवेदगुह्यानिहृत्प
तेः ३५ सवाइदंविश्वममोघलीलःसृजत्यवत्यत्तिनसज्जतेऽस्मिन् भूतेषुचांतर्हितआत्मतंत्रःषाड्वर्गिकंजिघ्रति
षड्गुणेशः ३६

ब्रह्मैवभवतीत्यर्थः कथंभूतंदर्शनंज्ञानैकस्वरूपम् ३३ तथाऽपिभगवन्मायायाःसंसृतिकारणभूतायाविद्यमानत्वात्क
थंब्रह्मतातत्राह यदीति असंदेहेसंदेहवचनम् यदिवेदाःप्रमाणंस्युरितितद्वत् वैशारदीविशारदःसर्वज्ञईश्वरस्तदीयादेवीसंसारचक्रेण
क्रीडंतीएषामायायद्युपरताभवति किमित्युपरताभवेत्तत्राह मतिर्विद्या अयंभावः यावदविद्यात्मनाऽवरणविक्षेपौकरोतितावन्नोपरम-
ति यदातुसैवविद्यारूपेणपरिणता तदासदसद्रूपंजीवोपाधिंदग्ध्वानिरिंधनाग्निवत्स्वयमेवोपरमेदिति तदासंपन्नःब्रह्मस्वरूपंप्राप्तएवे
तिविदुस्तत्त्वज्ञाः किमतोयद्येवंस्वेमहिम्निपरमानंदस्वरूपेमहीयते पूज्यतेविराजतइत्यर्थः ३४ यथाजीवस्यजन्मादिमायाएवमीश्वरस्यापिज
न्मादिमायेत्याह एवमिति अकर्त्तुःकर्माणिअजनस्यजन्मानिहृत्पतेःअंतर्यामिणः ३५ तर्हिजीवात्ईश्वरस्यकोविशेषःस्वातंत्र्यमेवविशेष-
इत्याह सवाइति षाड्वर्गिकमिंद्रियषड्वर्गविषयंजिघ्रति दूरादेवगंधवत्गृह्णाति नतुसज्जतइत्यर्थःकुतःषड्गुणेशःषडिंद्रियनियंता ३६ ७

ननु किमीश्वरस्य सृष्ट्यादिकर्मभिर्विषयभोगैर्वा तत्राह नचेति धातुर्जगद्विधातुरीश्वरस्य ऊतीर्लीलाः कुमनीषः कुबुद्धिः निपुणेन तर्का अ ३
दिकौशलेनापि नावैति न जानाति मनसा रूपाणि वचसा नामानि संतन्वतः सम्यग्विस्तारयतः वचोभिरिति बहुत्वं स्तुत्यभिप्रायेण मनोवचोभि
स्सहेतिवा ३७ भक्तस्तु कथंचिज्जानातीत्याह स वेदेति अमायया अकुटिलभावेन संततया निरंतरया अनुवृत्त्या आनुकूल्येन भजेत ३८ भ
क्तिमार्गे प्रवृत्तानृषीनभिनंदति अथेति यतो भक्त एव भगवत्तत्त्वं जानाति अथ अतः भगवंतः सर्वज्ञाः भवंतो धन्याः कृतार्थाः कुतः य-
द्यस्मादित्थमस्मिन्वासुदेवे आत्मभावं मनोवृत्तिं कुर्वंति सर्वात्मकमैकांतिकम् यत्र यस्मिन्भावे सति भूयः परिवर्त्तो जन्ममरणावर्त्तो न भ

न चास्य कश्चिन्निपुणेन धातुरवैति जंतुः कुमनीष ऊतीः नामानि रूपाणि मनोवचोभिः संतन्वतो नटचर्यामिवा
ज्ञः ३७ स वेद धातुः पदवीं परस्य दुरंतवीर्यस्य रथांगपाणेः योऽमायया संततयाऽनुवृत्त्या भजेत तत्पादसरोजगंध
म् ३८ अथेह धन्या भगवंत इत्थं यद्वासुदेवेऽखिललोकनाथे कुर्वंति सर्वात्मकमात्मभावं न यत्र भूयः परिवर्त्त उग्रः
३९ इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवानृषिः ४० निःश्रेयसाय लोकस्य ध
न्यं स्वस्त्ययनं महत् तदिदं ग्राहयामास सुतमात्मवतां वरम् सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतम् ४१ स तु संश्राव
यामास महाराजं परीक्षितम् प्रायोपविष्टं गंगायां परीतं परमर्षिभिः ४२ कृष्णे स्वधामोपगते धर्मज्ञानादिभिः सह
कलौ नष्टदृशामेष पुराणार्कोऽधुनोदितः ४३ तत्र कीर्त्तयतो विप्रा विप्रर्षेर्भूरितेजसः अहं चाध्यगमं तत्र निविष्टस्तद
नुग्रहात् सोऽहं वः श्रावयिष्यामि यथाऽधीतं यथामति ४४ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे तृतीयोऽ
ध्यायः ३

वति ३९ सूत किमेतच्छास्त्रमपूर्वं कथयसि तत्राह ब्रह्मसम्मितं सर्ववेदतुल्यम् उत्तमश्लोकस्य चरितं यस्मिन् तत्त
ऋषिर्व्यासः ४० तत्संप्रदायप्रवृत्तिमाह तदिदमिति सुतं शुकम् ४१ प्रायेण मृत्युपर्यंतानाशकेनोपविष्टमिति परमवैराग्योक्तिः ४२
४३ हे विप्राः विप्रर्षेः सकाशादध्यगमं ज्ञातवानस्मि तत्र कीर्तयतः तत्र निविष्ट इति चान्वयभेदात्तत्रपदावृत्तिरदोषः यथाऽधीतम् ननु
स्वमतिविलसितम् तत्राह यथामतिः स्वमत्यनुसारेण संक्षेपतः कथितं विस्तरतः श्रावयिष्यामि ४४ इति श्रीभागवते महापुराणे ९
प्रथमस्कंधे टीकायां तृतीयोऽध्यायः ३

तुर्येभागवतारंभकारणत्वेनवर्ण्यते व्यासस्यापरितोषस्तुतपःप्रवचनादिभिः १ इतिएवंप्रसन्नतयाश्रावयिष्यामीतिब्रुवाणम् मुनीनांबहूनांमध्येएकेनवक्तव्येयोवृद्धः वृद्धेष्वपिबहुषुयः कुलपतिः गणमुख्यः तेष्वपिबहुषुयोबह्वृचः ऋग्वेदीतेनवक्तव्यम् अतएवंभूतत्वात्शौनकोऽब्रवीत् १ यत्तयाकथामाह २ कस्मिन्वास्थानेकेनहेतुनेतिमहाभारतादिधर्मशास्त्राणिकृतवतःपुनरेतत्संहिताकरणेकिंकारणमित्यर्थः कुतइतिसार्वविभक्तिकस्तसिः केनप्रवर्तितइत्यर्थः कृष्णोव्यासः ३ यदुक्तंसतुसंश्रावयामासेतितत्शुकस्य-व्याख्यानादिकंकथंघटितमितिपृष्टंतस्यासंगोदासीनतामाहद्वाभ्याम् तस्येतिसमदृक्समंब्रह्मपश्यति अतोनिर्विकल्पकःस्वार्थेकः निरस्तभेदः किंच एकस्मिन्नेवांतःसमाप्तिर्यस्याः तथाभूतामतिर्यस्यसः यतःउन्निद्रः मायाशयनादुद्बुद्धः यानिशासर्वभूतानांतस्यांजागर्त्तिसंयमीतिस्मृतेः अतएवगूढः अप्रकटः मूढइवप्रतीयते ४ निर्विकल्पकत्वंप्रपंचयति दृष्ट्वेति आत्मजंशुकंप्रव्रजंतमनुगच्छंतमृषिं

व्यासउवाच इतिब्रुवाणंसंस्तूयमुनीनांदीर्घसत्रिणाम् वृद्धःकुलपतिःसूतंबह्वृचःशौनकोऽब्रवीत् १
शौनकउवाच सूतसूतमहाभागवदनोवदतांवरः कथांभागवतींपुण्यांयदाहभगवान्शुकः २ कस्मिन्यु
गेप्रवृत्तेयंस्थानेवाकेनहेतुना कुतःसंचोदितःकृष्णःकृतवान्संहितांमुनिः ३ तस्यपुत्रोमहायोगीसमदृङ्नि
र्विकल्पकः एकांतमतिरुन्निद्रोगूढोमूढइवेयते ४ दृष्ट्वानुयांतमृषिमात्मजमप्यनग्नंदेव्योह्रियापरिदधुर्नसु
तस्यचित्रम् तद्वीक्ष्यपृच्छतिमुनौजगदुस्तवास्तिस्त्रीपुंभिदानतुसुतस्यविविक्तदृष्टेः ५ कथमालक्षितःपौरैः
संप्राप्तःकुरुजांगलान् उन्मत्तमूकजडवद्विचरन्गजसाह्वये ६ कथंवापांडवेयस्यराजर्षेर्मुनिनासह संवादः
समभूत्तातयत्रैषासात्वतीश्रुतिः ७ सगोदोहनमात्रंहिगृहेषुगृहमेधिनाम् अवेक्षतेमहाभागस्तीर्थीकुर्वंस्त
दाश्रमम् ८

व्यासमनग्नमपिदृष्ट्वाजलेक्रीडंत्योदेव्यः अप्सरसः ह्रियालज्जयापरिदधुः वस्त्रपरिधानंकृतवत्यः अनग्नमपीत्यनेनार्थात्सुतोनग्नइत्युक्तम् नग्नस्यपुरतोगच्छतः सुतस्यतुह्रियानपरिदधुः तच्चित्रंवीक्ष्यइयंस्त्रीअयंपुमान्इतिभिदाभेदःतवास्ति विविक्तापूतादृष्टिर्यस्य ५ एवंभूतोऽसौकथमालक्षितःज्ञातःकुरवोजांगलाश्चदेशविशेषाःतान्संप्राप्तःप्रथमम् ततोगजसाह्वयेविचरन् गजेनसहितआह्वयोनामयस्यतस्मिन्हास्तिनापुरे हस्तीनामराजातेननिर्मितत्वात् ६ एवंभूतेनमुनिनासह यत्रसंवादेएषासात्वतीभागवतीश्रुतिःसंहिता ७ एतद्व्याख्यानंबहुकालावस्थानापेक्षम् तस्यत्वेकत्रावस्थानंदुर्लभमित्याह सइति गोदोहनमात्रंकालंप्रतीक्षते तदपिनभिक्षार्थंकिंतुतेषामाश्रमंगृहंतीर्थीकुर्वन्पवित्रीकुर्वन् ८

तस्मादेवंभूतोः भवत्केत्याश्चर्यश्चोवृत्तचरितमतीवाश्चर्यंप्रायोपवेशनंयतः अतःकथयेत्याह अभिमन्युसतंमितिपंचभिः गृणीहिकथय ९ सम्राट्चक्रवर्त्तीवेतिवितर्ककस्यवाहेतोः कस्मात्कारणात् अधिराट्श्रियंअधिराजांश्रियंसंपदमनादृत्य १० यस्यपादनिकेतंचरणपी ठम् इस्कृतम् धनान्यानीयशात्रवोनमंति अंगहेसूत युवातरुणएवऐषतऐच्छत् अत्रार्षमात्मनेपदम् असुभिःप्राणैःसह ११ विरक्तस्य किंधनादिभिरितिचेत्तत्राह लोकस्यशिवायसुखाय भवायसमृद्धौ भूतयेऐश्वर्यायचतेजीवंति नत्वात्मार्थम् एवंसत्यसौराजानिर्विद्यविरक्त्या निपरंपाराश्रयंकलेवरंकुतोहेतोर्मुमोच नहिपरोपजीवनंस्वयंत्यक्तुमुचितमित्यर्थः १२ यत्किंचनपृष्टोऽसितत्सर्वंनोऽस्मभ्यंसमाचक्ष्व यद्यस्या नुवान्याविषयेगिरांगोचरंऽर्थेस्नातंपारगतंत्वामन्ये छांदसादन्यत्रवैदिकात्व्यतिरिकेण अत्रैवर्णिकत्वात् १३ कस्मिन्युगइत्यादिप्रश्नानांव्या

अभिमन्युसुतंसूतप्राहुर्भागवतोत्तमम् तस्यजन्ममहाश्चर्यंकर्माणिचगृणीहिनः ९ ससम्राट्कस्यवाहेतोःपांडूनां मानवर्द्धनः प्रायोपविष्टोगंगायामनादृत्याधिराट्श्रियम् १० नमंतियत्पादनिकेतमात्मनःशिवायहानीयधनानिशत्र वः कथंसवीरःश्रियमंगदुस्त्यजांयुवैषतोत्स्रष्टुमहोसहासुभिः ११ शिवायलोकस्यभवायभूतयेयउत्तमश्लोकपरा यणाजनाः जीवंतिनात्मार्थमसौपराश्रयंमुमोचनिर्विद्यकुतःकलेवरम् १२ तत्सर्वंनःसमाचक्ष्वपृष्टोयदिहकिंचन म न्येत्वांविषयेवाचांस्नातमन्यत्रछांदसात् १३ सूतउवाच द्वापरेसमनुप्राप्तेतृतीयेयुगपर्यये जातःपराशरा द्योगीवासव्यांकलयाहरेः १४ सकदाचित्सरस्वत्याउपस्पृश्यजलंशुचि विविक्तएकआसीनउदितेरविमंडले १५ परा वरज्ञःसऋषिःकालेनाव्यक्तरंहसा युगधर्मव्यतिकरंप्राप्तंभुवियुगेयुगे १६ भौतिकानांचभावानांशक्तिह्रासंचतत्कृत म् अश्रद्दधानान्निःसत्वान्दुर्मेधान्ह्रसितायुषः १७

सजन्मकथनपूर्वकमुत्तरमाह द्वापरेसमनुप्राप्ते कदेत्यपेक्षायामाह तृतीयेयुगस्यपर्य येपरिवर्त्ते वासव्यांमुपरिचरस्यवसोर्वीर्याज्जातायांसत्यवत्यांयोगीज्ञानीव्यासोजातः १४ जलमुपस्पृश्यजलेस्नानादिकंकृत्वेत्यर्थः आसीनो बभूवेतिशेषः विविक्तदेशइत्यादिचित्तैकाग्र्यार्थमुक्तम् अनेनैवबदरिकाश्रमस्थानंसूचितम् १५ तत्रसऋषिर्युगधर्मव्यतिकरादिकंवीक्ष्यस १० र्ववर्णाश्रमाणांगम्हितंनदृध्यावितितृतीयेनान्वयः परावरज्ञः अतीतानागतवित् अव्यक्तंरंहोवेगोयस्यतेनकालेनयुगधर्माणांव्यतिकरंसंकरं प्राप्तंवीक्ष्यनयाभुवियुगेयुगे १६ भौतिकानांशरीरादीनांतत्कृतंकालकृतम् निःसत्वान्धैर्यशून्यान् दुर्मेधान्मंदमतीन् १७ ७ ७

१८ ततश्चहोत्रोपलक्षिताश्चत्वार ऋत्विजश्चतुर्होतारस्तैरनुष्ठेयंकर्मचातुर्होत्रम् शुद्धंशुद्धिकरम् यज्ञसंतत्यैयज्ञानामविच्छेदाय १९
चातुर्विध्यमेवाह ऋगिति उद्धृताः पृथक्कृताः २० २१ दारुणः अथर्वोक्ताभिचारादिप्रवृत्तेः २२ व्यस्यन् विभक्तवंतः २३ वेदविभागप्रयोज
नमाह तएवेति येपूर्वमतिमेधाविभिर्धार्यंतेस्मतएव २४ किंच स्त्रीशूद्रेतिद्विजबंधवः त्रैवर्णिकेषधमाः तेषांकर्मरूपेश्रेयसिश्रेयःसाध-

दुर्भगांश्चजनान्वीक्ष्यमुनिर्दिव्येनचक्षुषा सर्ववर्णाश्रमाणांयद्दध्यौहितममोघदृक् १८ चातुर्होत्रंकर्मशुद्धं
प्रजानांवीक्ष्यवैदिकम् व्यदधाद्यज्ञसंतत्यैवेदमेकंचतुर्विधम् १९ ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यावेदाश्चत्वारउद्धृताः इ
तिहासपुराणंचपंचमोवेदउच्यते २० तत्रर्ग्वेदधरःपैलःसामगोजैमिनिःकविः वैशंपायनएवैकोनिष्णातोयजुषा
मुत २१ अथर्वांगिरसामासीत्सुमंतुर्दारुणोमुनिः इतिहासपुराणानांपितामेरोमहर्षणः २२ तएतऋषयोवेदंस्वं
स्वंव्यस्यन्ननेकधा शिष्यैःप्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्तेशाखिनोऽभवन् २३ तएववेदादुर्मेधैर्धार्यंतेपुरुषैर्यथा ए
वंचकारभगवान्व्यासःकृपणवत्सलः २४ स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनांत्रयीनश्रुतिगोचरा कर्मश्रेयसिमूढानांश्रेयए
वंभवेदिह इतिभारतमाख्यानंकृपयामुनिनाकृतम् २५ एवंप्रवृत्तस्यसदाभूतानांश्रेयसिद्विजाः सर्वात्मकेनापि
यदानातुष्यद्धृदयंततः २६ नातिप्रसीदद्धृदयःसरस्वत्यास्तटेशुचौ वितर्कयन्विविक्तस्थइदंप्रोवाचधर्मवित् २७
धृतव्रतेनहिमयाछंदांसिगुरवोऽग्नयः मानितानिर्व्यलीकेनगृहीतंचानुशासनम् २८ भारतव्यपदेशेनह्याम्ना
यार्थश्चदर्शितः दृश्यतेयत्रधर्मादिस्त्रीशूद्रादिभिरप्युत २९ अथापिबतमेदैह्योह्यात्माचैवात्मनाविभुः असं
पन्नइवाभातिब्रह्मवर्चस्यसत्तमः ३०

ने एवंभवेत् अनेनैवप्रकारेणभवत्विति अतएवतेषांकृपयाभारताख्यानंमुनिनाकृ
तम् २५ भूतानांश्रेयसिहितेसर्वात्मकेनापि अनेकोद्देशवताऽपिकर्मणा २६ नअतिप्रसीदत् हृदयंयस्यसः चित्ताप्रसत्तौहेतुंवितर्कय-
न्निदमुवाचस्वगतम् २७ मानिताःपूजिताः २८ २९ दैह्यःदेहेभवः आत्माजीवः वस्तुतोविभुः परिपूर्णएव आत्मनास्वेनरूपेणासंपन्नः
तादात्म्यमप्राप्तइवाभाति ब्रह्मवर्चसंवेदश्रवणाध्यापनोत्कर्षजंतेजः तत्रसाधवोब्रह्मवर्चस्याः तेषुसत्तमःअतिश्रेष्ठोऽपि यद्वा नकेवलमसंपन्न
इवाभाति प्रत्युतब्रह्मवर्चसीब्रह्मवर्चसवानपि असत्तमइवाभाति पाठांतरेकमनीयतमोऽपीति ३० ७ ७ ७

असंपन्नौ हेतुंत्वयमेवाशंकते किंवेति प्राधान्येन भूयस्त्वेन हि यस्मात्तएवधर्माः अच्युतस्यप्रियाः ३१ खिलंन्यूनम् खिद्यतः खेदंप्राप्नुवतः अ· ४
कृष्णस्यव्यासस्यप्रागुदाहृतंसरस्वतीतीरस्थम् ३२ तंनारदमागतमभिज्ञायसहसाप्रत्युत्थायविधिवत्पूजयामासेति ३३ इतिप्रथमे
टीकायांचतुर्थोऽध्यायः ४ पंचमेसर्वधर्मेभ्योहरिकीर्त्तनगौरवम् व्यासचित्तप्रसादायनारदेनोपदिश्यते १ उपसमीपे आसीनंविप्रर्षिं
व्यासम् बृहच्छ्रवाः महायशाः स्मयन्निवइषद्धसन्निवेत्यनेनमुखप्रसत्तिर्द्योत्यते यद्वा इवेत्यनधिकारार्थम् अहोमहानपिमुह्यतीतिस्मयमा
नः १ शारीरः शरीराभिमानी आत्मा आत्मनातेनशरीरेणकच्चित्किंपरितुष्यति मानस आत्मामनोऽभिमानीतेनमनसापरितुष्यतिकच्चि
न्नोवेति २ तेजिज्ञासितंज्ञातुमिष्टंधर्मादियत्तत्सर्वंसुसंपन्नम् सम्यक्ज्ञातम् अपिशब्दादनुष्ठितंचेत्यर्थः अधीतिपाठेसंबोधनम् सुसंप

किंवाभागवताधर्मानप्रायेणनिरूपिताः प्रियाःपरमहंसानांतएवह्यच्युतप्रियाः ३१ तस्यैवंखिलमात्मानंमन्य
मानस्यखिद्यतः कृष्णस्यनारदोऽभ्यागादाश्रमंप्रागुदाहृतम् ३२ तमभिज्ञायसहसाप्रत्युत्थायागतंमुनिः पूजया
मासविधिवन्नारदंसुरपूजितम् ३३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः ४ सूतउवा
च अथतंसुखमासीनउपासीनंबृहच्छ्रवाः देवर्षिःप्राहविप्रर्षिंवीणापाणिःस्मयन्निव १ नारदउवाच
पाराशर्यमहाभागभवतःकच्चिदात्मना परितुष्यतिशारीरआत्मामानसएववा २ जिज्ञासितंसुसंपन्नमपितेमह
दद्भुतम् कृतवान्भारतंयस्त्वंसर्वार्थपरिबृंहितम् ३ जिज्ञासितमधीतंचयत्तद्ब्रह्मसनातनम् अथापिशोचस्यात्मा
नमकृतार्थइवप्रभो ४ व्यासउवाच अस्त्येवमेसर्वमिदंत्वयोक्तंतथाऽपिनात्मापरितुष्यतेमे तन्मूलम
व्यक्तमगाधबोधंपृच्छामहेत्वात्मभवात्मभूतम् ५ सवैभवान्वेदसमस्तगुह्यमुपासितोयत्पुरुषःपुराणः परावरेशोमन
सैवविश्वंसृजत्यवत्यत्तिगुणैरसंगः ६

न्नत्वेहेतुः महदद्भुतमित्यादि सर्वैरर्थैर्धर्मादिभिः परिबृंहितंपरिपूर्णम् ३ किंच यत्सनातनंनित्यंप
रंब्रह्मतच्चत्वयाजिज्ञासितंविचारितम् अधीतमधिगतंप्राप्तंचेत्यर्थः अथापिशोचसितत्किमर्थमितिशेषः ४ आत्माशारीरोमानसश्चतन्मूलंन
स्यापरितोषस्यकारणम् अव्यक्तमस्फुटम् हेनारदत्वांत्वांपृच्छामहे आत्मभवोब्रह्मातस्यात्मनोदेहादुद्भूतःतम् अतएवचागाधोऽतिगंभीरो ११
बोधोयस्यतंत्वाम् ५ अगाधबोधतामप्रपन्नाह सवाइतिद्वाभ्याम् सर्वगुह्यज्ञानेहेतुः यद्यस्मात्पुराणःपुरुषउपासितस्त्वया कथंभूतः परा
वरेशः कार्यकारणनियंता मनसैवसंकल्पमात्रेणगुणैःकृत्वाविश्वंसृजतीत्यादि ६

किंच त्वंत्रिलोकींपर्यटन् अर्कइवसर्वदर्शी योगबलेनप्राणवायुरिवसर्वप्राणिनामंतश्चरः सन्नात्मसाक्षीबुद्धिवृत्तिज्ञः अतःपरेब्रह्मणिधर्मतो
योगेननिष्णातस्य तदुक्तंयाज्ञवल्क्येन इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् अयंतुपरमोधर्मोयद्योगेनात्मदर्शनमिति अवरेचब्रह्म
णिवेदाख्येव्रतैः स्वाध्यायनियमैर्निष्णातस्यमेअलमत्यर्थंयन्न्यूनंतद्विचक्ष्व वितर्कय ७ अनुदितप्रायमनुक्तप्रायम् विमलंभगवद्यशोविना
येनैवधर्मादिज्ञानेनासौभगवान्नतुष्येत तदेवदर्शनंज्ञानंखिलंन्यूनंमन्येऽहम् ८ ननुभगवद्यश एवतत्रतत्रानुवर्णितंतत्राह यथेति चश
ब्दाद्धर्मादिसाधनानिच तथाधर्मादिवत्प्राधान्येनवासुदेवस्यमहिमानत्वनुक्त इत्यर्थः ९ वासुदेवव्यतिरिक्तान्यविषयज्ञानवदेवान्यविषयं-
वाक्चातुर्यंचखिलमेवेत्याह नेति चित्रपदमपियद्वचोहरेर्यशोनप्रगृणीत तद्वायसंतीर्थंकाकतुल्यानांकामिनांरतिस्थानम् उशंति मन्यंते

त्वंपर्यटन्नर्कइवत्रिलोकीमंतश्चरोवायुरिवात्मसाक्षी परावरेब्रह्मणिधर्मतोव्रतैःस्नातस्यमेन्यूनमलंविचक्ष्व ७
श्रीनारदउवाच भवताऽनुदितप्रायंयशोभगवतोऽमलम् येनैवासौनतुष्येतमन्येतद्दर्शनंखिलम् ८
यथाधर्मादयश्चार्थामुनिवर्यानुकीर्तिताः नतथावासुदेवस्यमहिमाह्यनुवर्णितः ९ नयद्वचश्चित्रपदंहरेर्यशो
जगत्पवित्रंप्रगृणीतकर्हिचित् तद्वायसंतीर्थमुशंतिमानसानयत्रहंसानिरमंत्युशिक्क्षयाः १० तद्वाग्विसर्गोजन
ताघविप्लवोयस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि नामान्यनंतस्ययशोऽङ्कितानियच्छृण्वंतिगायंतिगृणंतिसाधवः ११
नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितंनशोभतेज्ञानमलंनिरंजनम् कुतःपुनःशश्वदभद्रमीश्वरेनचार्पितंकर्मयदप्यका
रणम् १२

कुतः मानसाः सत्वप्रधानेमनसिवर्त्तमानाः हंसायतयोयत्रननिरमंति कर्हिचिदपि नितरांनरमंते उशिक्क्षयाःउशिक्कमनी
यंब्रह्मक्षयोनिवासोयेषांते यथाप्रसिद्धाहंसामानसेसरसिचरंतः कमनीयपद्मखंडनिवासास्त्यक्तविचित्रान्नादियुक्तेऽप्युच्छिष्टगर्त्तेकाकक्री-
डास्थानेननिरमंतइतिशेषः १० विनाऽपिपदचातुर्यंभगवद्यशःप्रधानंवचःपवित्रमित्याह तद्वाग्विसर्गःसचासौवाग्विसर्गः वाचःप्रयोगःजना
नांसमूहोजनतातस्याअघंविप्लावयतिनाशयतीतितथासः यस्मिन्वाग्विसर्गेअबद्धवत्यपिअपशब्दादियुक्तेऽपिप्रतिश्लोकम् अनंतस्ययश
साऽङ्कितानिनामानिभवंति तत्रहेतुः यत्यानिनामानिसाधवोमहांतोवक्तरिसतिशृण्वंतिश्रोतरिसतिगृणंति अन्यदातुस्वयमेवगायंति की
र्तयंतीति ११ भक्तिहीनंकर्मसर्वमेवेतिकैमुत्यन्यायेनदर्शयति नैष्कर्म्यमिति कर्मनिवृत्तिप्राप्यत्वान्निष्कर्मब्रह्मतदेकाकारत्वान्निष्कर्मतारूपं

नैष्कर्म्यम् अन्यते॰ नैनेत्यंजननमुपाधिः तन्निवर्त्तकंनिरंजनम् एवंभूतमपिज्ञानं अच्युतेभावोभक्तिस्तद्वर्जितंचेदलमत्यर्थंनशोभते सम्य अ॰
गपरोक्षायनकल्पनइत्यर्थः तदाशाश्वतन्साधनकालेफलकालेचाभद्रंदुःखरूपंयत्काम्यंकर्म यदप्यकारणमकाम्यंतच्चेतिचकारस्यान्वयः ५
तदपिकर्मईश्वरेनार्पितंचेत्कुतःपुनःशोभेत बहिर्मुखत्वेनसत्वशोधकत्वाभावात् १२ तदेवंभक्तिशून्यानिज्ञानवाक्चातुर्यकर्मकौशलानि
व्यर्थान्येवयतः अतोहरेश्चरितमेवानुवर्णयेत्याह अथो अतःकारणात् अमोघायथार्थादृक्धीर्यस्य शुचिशुद्धंश्रवोयशोयस्य सत्येरतः धृ
तानिव्रतानियेनसभवानेवंमहागुणस्तावत् अतःउरुक्रमस्यविविधंचेष्टितंलीलांसमाधिनाचित्तैकाग्र्येण अखिलस्यबंधमुक्तयेत्वमनुस्मर
स्मृत्वावर्णयेत्यर्थः एतच्चवाक्यांतरभितिमध्यमपुरुषप्रयोगोनानुपपन्नः १३ विपक्षेदोषांतरमाह ततउरुक्रमचेष्टितात् पृथक्दृशः अतए
वान्यथाप्रकारांतरेणयत्किंचिद्र्थांतरंविवक्षतः तयाविवक्षयाकृतैः स्फुरितैःरूपैःनामभिश्चवक्तव्यत्वेनोपस्थितैः दुःस्थिताऽनवस्थितास-

अथोमहाभागभवानमोघदृक्शुचिश्रवाःसत्यरतोधृतव्रतः उरुक्रमस्याखिलबंधमुक्तयेसमाधिनाऽनुस्मरतद्विचे
ष्टितम् १३ ततोऽन्यथाकिंचनयद्विवक्षतःपृथग्दृशस्तत्कृतरूपनामभिः नकुत्रचित्क्वापिचदुःस्थितामतिर्लभेत-
वाताहतनौरिवास्पदम् १४ जुगुप्सितंधर्मकृतेऽनुशासतःस्वभावरक्तस्यमहान्व्यतिक्रमः यद्वाक्यतोधर्मइती
तरःस्थितोनमन्यतेतस्यनिवारणंजनः १५

तीमतिः कदाचित्क्वापिविषयेआस्पदंस्थानंनलभेत वातेनाहताआघूर्णिता
नौरिव तदुक्तंगीतासु व्यवसायात्मिकाबुद्धिरेकेहकुरुनंदन बहुशाखाह्यनंताश्चबुद्धयोऽव्यवसायिनामित्यादि १४ तदेवंहरियशोभि
नाभारतादिषुकृतंधर्मादिवर्णनमकिंचित्करमित्युक्तम् प्रत्युतविरुद्धमेवजातमित्याह जुगुप्सितंनिंद्यंकाम्यकर्मादिस्वभावतएवरक्तस्य
तत्ररागिणःपुरुषस्यधर्मकृतेधर्मार्थमनुशासतस्तवमहानयंव्यतिक्रमः अन्यायःकुतइत्यतआह यस्यवाक्यतोऽयमेवमुख्योधर्मइति-
स्थितइतरःप्राकृतोजनः तस्यकाम्यकर्मादेरन्येनतत्वज्ञेनक्रियमाणंनिवारणंस्वयमेववात्वयाक्रियमाणम् यद्वा नकर्मणानप्रजयाध
नेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुरित्यादिश्रुत्याक्रियमाणंनिवारणंयथाऽर्थमेतदितिनमन्यते किंतुप्रवृत्तिमार्गानधिकृतविषयंतदितिकल्पयं
ति तदुक्तंमतांतरोपन्यासेभट्टैः तत्रैवंशक्यतेवक्तुंयेऽधपंग्वादयोनराः गृहस्थत्वंनशक्ष्यंतिकर्त्तुंतेषामयंविधिः नैष्ठिकब्रह्मचर्यंवापरिव्रा १२
जकताऽपिवा तैरवश्यंगृहीतव्यातेनादावेतदुच्यतइत्यादि १५ ७ ७ ७ ७

ननुयद्येवंप्रवृत्तिमार्गोनिंद्यतेतर्हिनिवृत्तिमार्गेसर्वक्रियात्यागेनैवपारमेश्वरसुखस्वरूपानुभूतेः किंतद्यशः कथनेनापितत्राह विचक्षणोऽ
ननुयद्येवंप्रवृत्तिमार्गोनिंद्यतेतर्हिनिवृत्तिमार्गेसर्वक्रियात्यागेनैवपारमेश्वरसुखस्वरूपानुभूतेः किंतद्यशः कथनेनापितत्राह विचक्षणोऽ
तिनिपुणः कश्चिदेवनिवृत्तितः सर्वक्रियानिवृत्त्याऽस्यविभोः सुखंनिर्विकल्पकसुखात्मकंस्वरूपंवेदितुंज्ञातुमर्हति नपुनरविचक्षणः प्रवृ
त्तिस्वभावः विफलत्वेहेतुः नअंतः कालतः पारंचदेशतः यस्यतस्यविभोश्चेष्टितम् ततः कारणात् हेविभोअनात्मनोदेहाद्यभिमानिनः अ
तएवगुणैः सत्वादिभिः प्रवर्त्तमानस्यजनस्यदर्शय भवानितित्वमित्यर्थः पाठांतरेभवान्निति संबोधनम् १६ एवंतावत्काम्यकर्मादेरनर्थ
हेतुत्वात्तंविहायहरेर्लीलैववर्णनीयेत्युक्तम् इदानींतुनित्यनैमित्तिकस्वधर्मनिष्ठामप्यनादृत्यकेवलंहरिभक्तिरेवोपदेष्टव्येत्याशयेनाह
त्यक्त्वेति ननुस्वधर्मत्यागेनभजन्भक्तिपरिपाकेनयदिकृतार्थोभवेत्तदानकाचिच्चिंतायदिपुनरपक्वएवम्रियेततततोभ्रश्येद्वा तदास्वधर्मत्या
गनिमित्तोऽनर्थः स्यादित्याशंक्याह ततोभजनात्कथंचित्पतेद्भ्रश्येत्म्रियेतवायदितदाऽपिभक्तिरसिकस्यकर्मानधिकारान्नानर्थशंका
अंगीकृत्याप्याह वाशब्दः कटाक्षे यत्रक्कवानीचयोनावपिअमुष्यभक्तिरसिकस्याभद्रमभूत्किम् नाभूदेवेत्यर्थः भक्तिवासनासद्भावादिति

विचक्षणोऽस्यार्हतिवेदितुंविभोरनंतपारस्यनिवृत्तितःसुखम् प्रवर्त्तमानस्यगुणैरनात्मनस्ततोभवान्दर्शय
चेष्टितंविभोः १६ त्यक्त्वास्वधर्मंचरणांबुजंहरेर्भजन्नपक्वोऽथपतेत्ततोयदि यत्रक्कवाऽभद्रमभूदमुष्यकिंकोवाऽ
र्थआप्तोभजतांस्वधर्मतः १७ तस्यैवहेतोःप्रयतेतकोविदोनलभ्यतेयद्भ्रमतामुपर्यधः तल्लभ्यतेदुःखवदन्यतः
सुखंकालेनसर्वत्रगभीररंहसा १८ नवैजनोजातुकथंचनाव्रजेन्मुकुंदसेव्यन्यवदंगसंसृतिम् स्मरन्मुकुंदांघ्र्यु
पगूहनंपुनर्विहातुमिच्छेन्नरसग्रहोयतः १९
भावः अभजद्भिस्तुकेवलंस्वधर्मतः कोवाअर्थः आप्तः प्राप्तः अभजतामितिषष्ठीतुसं
बंधमात्रविवक्षया १७ ननुस्वधर्ममात्रादपिकर्मणापितृलोकइतिश्रुतेः पितृलोकप्राप्तिः फलमस्त्येवतत्राह तस्यैवहेतोः तदर्थंयत्नंकुर्यात् य
त्उपरिब्रह्मपर्यंतंअधः स्थावरपर्यंतंचभ्रमद्भिर्जीवैर्नलभ्यते षष्ठीतुपूर्ववत् तत्तुविषयसुखमन्यतएवप्राचीनकर्मणासर्वत्रनरकादावपिल
भ्यते दुःखवत् यथादुःखंप्रयत्नंविनाऽपिलभ्यतेतद्वत् तदुक्तम् अप्रार्थितानिदुःखानियथैवायांतिदेहिनाम् सुखान्यपितथामन्येदैन्यमत्रा
तिरिच्यतइति १८ यदुक्तंयत्रक्कवाऽभद्रमभूदितितदुपपादयति नवाइति मुकुंदसेवीजनोजातुकदाचित्कथंचनकुयोनिगतोपिसंसृतिंनाव्रजेत्
नाविशेत् अंगअहोअन्यवत्केवलकर्मनिष्ठवत्इतिवैधर्म्येदृष्टांतः कुतइत्यतआह मुकुंदांघ्रेरुपगूहनमालिंगनंपुनःस्मरन्विहातुंने

च्छेन् यतोऽयंजनोरसग्रहः रसेनरसनीयेनगृह्यतेवशीक्रियते यद्वा रसेरसनीयेग्रह आग्रहोयस्य तदुक्तंभगवता यततेचततोभूयःसं
सिद्धौकुरुनंदन पूर्वाभ्यासेनतेनैवह्रियतेह्यवशोऽपिसइति १९ तदेवंभगवल्लीलाप्राधान्येनवर्णयेत्युक्तंतत्रकोभगवान्काचास्यलीला
इत्यपेक्षायामाह इदंविश्वंभगवानेव सतु अस्मात् विश्वस्मादितरः ईश्वरात्प्रपंचोनपृथक् ईश्वरस्तुप्रपंचात्पृथगित्यर्थः तत्रहेतुः यतोभ
गवतोहेतोर्जगतःस्थित्यादयोभवंति अनेनैवलीला अपिदर्शिताः यद्वा इदंविश्वंभगवान् इतर इवयः सजीवोऽपिभगवान्चेतनाचेतनः
प्रपंचस्तद्व्यतिरेकेणनास्तिसएवैकस्तत्त्वमित्यर्थः हिशब्देनसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिप्रमाणंसूचितम् तद्धिस्वयमेवभवान्वेद प्रादेशमात्रमेक
देशमात्रम् आत्मार्थयात्पुरुषोवेदेत्यादिश्रुत्यर्थसंपादनायप्रदर्शितम् २० नचतवाचार्यापेक्षाईश्वरावतारत्वादित्याह त्वमिति हेअमोघदृ-

इदंहिविश्वंभगवानिवेतरोयतोजगत्स्थाननिरोधसंभवाः तद्धिस्वयंवेदभवांस्तथाऽपितेप्रादेशमात्रंभवतःप्रदर्शि
तम् २० त्वमात्मनात्मानमवेह्यमोघदृक्परस्यपुंसःपरमात्मनःकलाम् अजंप्रजातंजगतःशिवायतन्महानुभावा
भ्युदयोऽधिगण्यताम् २१ इदंहिपुंसस्तपसःश्रुतस्यवास्विष्टस्यसूक्तस्यचबुद्धिदत्तयोः अविच्युतोऽर्थःकविभिर्नि
रूपितोयदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम् २२ अहंपुराऽतीतभवेऽभवंमुनेदास्यास्तुकस्याश्चनवेदवादिनाम् निरूपि
तोबालकएवयोगिनांशुश्रूषणेप्रावृषिनिर्विविक्षताम् २३ तेमय्यपेताखिलचापलेऽर्भकेदान्तेऽधृतक्रीडनकेऽनुव
र्तिनि चक्रुःकृपांयद्यपितुल्यदर्शनाःशुश्रूषमाणेमुनयोऽल्पभाषिणि २४

त्वमात्मनास्वयमात्मानमजमेवसंतंजगतः शिवायप्रजातमवेहि कुतः परस्यपुंसः कलामंशभूतम् ततस्तस्मान्महानुभावस्यहरेरभ्युद
यः पराक्रमः अधिअधिकंगण्यताम् निरूप्यताम् २१ अनेनैवतपआदिसर्वंतवसफलंस्यादित्याह इदंहीति श्रुतादयोभावेनिष्ठाः इदमेव
हितपः श्रवणादेरविच्युतोनित्योऽर्थःफलम् किंतत् उत्तमश्लोकस्यगुणानुवर्णनमितियत् २२ सत्संगतोहरिकथाश्रवणादिफलंस्ववृत्तां
तेनप्रपंचयति अहंपुरापूर्वकल्पेअतीतभवे पूर्वजन्मनिवेदवादिनांदास्याःसकाशात् अभवम् जातोऽस्मिनिरूपितः नियुक्तः क्व योगि
नांशुश्रूषणे प्रावृषिवर्षोपलक्षितेचातुर्मास्येनिर्विविक्षतांनिर्वेशमेकत्रवासंकर्त्तुमिच्छताम् २३ अपेतान्यखिलानिचापलानियस्मात्तस्मि
न्नियतेंद्रियेअधृतक्रीडनकेसक्तक्रीडासाधने अनुवर्त्तिनि अनुकूले २४ ७ ७ ७ ७

उच्छिष्टस्यलेपान् पात्रलग्नान् तैर्द्विजैरनुज्ञातः सन् भुंजेस्म तेनभोजनेनापास्तकिल्बिषोजातोऽस्मि तेषांधर्मेपरमेश्वरभजनेएवात्मनोमनसोरु
चिः प्रजायतेस्मेत्यनुषंगः २५ अशृणवंश्रुतवानस्मि मेश्रद्धयासमेवस्वतःसिद्धयानत्वन्येन बलाज्जनितया अतोममेत्यस्यापौनरुक्त्यम् अनुप
दंप्रतिपदम् प्रियंश्रवोयस्यतस्मिन् २६ तस्मिन्भगवतिलब्धरुचेर्ममास्खलिता अप्रतिहतामतिरभवदित्यनुषंगः ययामत्यापरेप्रपंचातीते
ब्रह्मरूपेमयिसदसत्स्थूलंसूक्ष्मंचैतच्छरीरंस्वमाययास्वाविद्ययाकल्पितम् नतुवस्तुतोऽस्तीतितत्क्षणमेवपश्यामीति २७ एवंशुद्धेत्वंपदार्थे
ज्ञातेदेहादिकृतविक्षेपनिवृत्तेस्तत्कारणभूतरजस्तमोनिवर्त्तिका दृढाभक्तिर्जातेत्याह इत्थमिति हरेर्यशः अनुसवंत्रिकालम् २८ तस्येति शु

एवंप्रवृत्तस्यविशुद्धचेतसस्तद्धर्मएवात्मरुचिः प्रजायते
उच्छिष्टलेपाननुमोदितोद्विजैः सकृत्स्मभुंजेतदपास्तकिल्बिषः
२५ तत्रान्वहंकृष्णाकथाः प्रगायतामनुग्रहेणाशृणवंमनोहराः ताःश्रद्धयामेऽनुपदंविशृण्वतः प्रियश्रवस्यंगममाभव
द्रुचिः २६ तस्मिंस्तदालब्धरुचेर्महामुनेप्रियश्रवस्यस्खलितामतिर्मम ययाहमेतत्सदसत्स्वमाययापश्येमयिब्रह्मणि
कल्पितंपरे २७ इत्थंशरत्प्रावृषिकावृतूहरेर्विशृण्वतोमेऽनुसवंयशोऽमलम् संकीर्त्यमानंमुनिभिर्महात्मभिर्भक्तिः
प्रवृत्तात्मरजस्तमोपहा २८ तस्यैवंमेऽनुरक्तस्यप्रश्रितस्यहतैनसः श्रद्दधानस्यबालस्यदान्तस्यानुचरस्यच २९ ज्ञा
नंगुह्यतमंयत्तत्साक्षाद्भगवतोदितम् अन्ववोचन्गमिष्यन्तः कृपयादीनवत्सलाः ३० येनैवाहंभगवतोवासुदेव-
स्यवेधसः मायाऽनुभावमविदंयेनगच्छन्तितत्पदम् ३१ एतत्संसूचितंब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितम् यदीश्वरेभ-
गवतिकर्मब्रह्मणिभावितम् ३२ आमयोयश्चभूतानांजायतेयेनसुव्रत तदेवह्यामयंद्रव्यंनपुनातिचिकित्सित
म् ३३
धत्वंपदार्थस्यदृढभक्तिमतोमेप्रश्रितस्यविनीतस्य २९ गुह्यतममिति साधनभूतधर्मतत्त्वज्ञानंगुह्यम् तत्साध्यंविविक्तात्मज्ञानंगुह्यतरम्
तत्प्राप्येश्वरज्ञानंगुह्यतमम् भगवतोदितंभागवतंशास्त्रमन्ववोचन् उपदिष्टवंतः ३० तदेवज्ञानंपूर्वोक्तत्वंपदार्थज्ञानात् विवेकेनदर्शयति येनैवेति
अविदंज्ञातवाहनम् ३१ तत्साधनधर्मरहस्यंचसूचितमित्याह एतदिति तापत्रयस्याध्यात्मिकादेश्चिकित्सितंभेषजंनिवर्त्तकंसत्वशोधकमितियावत्
किंतत् भगवतिभावितंसमर्पितंयत्कर्मतत् कथंभूतेभगवति ईश्वरेसर्वनियंतरि एवमपिचब्रह्मणि अप्रच्युतपूर्णरूपे ३२ ननुसंसारहेतोःकर्मणः
कथंतापत्रयनिवर्त्तकत्वम् सामग्रीभेदेनघटतइतिसदृष्टांतमाहद्वाभ्याम् य आमयोरोगः येनघृतादिनाजायतेतदेवकेवलमामयकारणभूतंद्रव्यंतमाम
यंनपुनातिननिवर्त्तयतीत्यर्थः किंतुचिकित्सितंद्रव्यांतरैर्भावितंसत्पुनात्येवयथा ३३

आत्मविनाशायकर्मनिवृत्तयेकल्पंतेसमर्थाभवंति परेईश्वरेकल्पिताअर्पिताःसंतः अत्रचक्रमःमहत्सेवा ततस्तत्कृपा ततस्तद्धर्मश्रद्धा ततो
भगवत्कथाश्रवणम् ततोभगवतिरतिः तयाचदेहद्वयविवेकादात्मज्ञानम् ततोदृढाभक्तिः ततोभगवत्तत्त्वज्ञानम् ततस्तत्कृपयासर्वज्ञत्वादिभगव
द्गुणाविर्भावइतिक्रमोदर्शितः ३४ ननुचज्ञानेनाज्ञानमात्रकर्मनाशः तच्चज्ञानंभक्तियोगाद्भवति कथंकर्मणाकर्मनाशःस्यात्तत्राह यदत्रेति ३५
भगवदर्पणेनक्रियमाणंकर्मभक्तियोगंजनयतीतिसदाचारेणदर्शयति यत्रयदाभगवतःशिक्षयाकर्माणिकुर्वाणाभवंति तदाश्रीकृष्णस्य
गुणान्नामानिगृणंति अनुस्मरंतिचकृष्णामित्यर्थः इयंभगवच्छिक्षा यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वम
दर्पणमिति ३६ कीर्तनस्मरणरूपभक्तिहेतुत्वमुक्तंज्ञानहेतुत्वमाहद्वाभ्याम् नमइति नमोधीमहिमनसानमनंकुर्वीमहि ३७ अमूर्तिकंमं-

एवंनृणांक्रियायोगाःसर्वेसंसृतिहेतवः तएवात्मविनाशायकल्पंतेकल्पिताःपरे ३४ यदत्रक्रियतेकर्मभगवत्परि
तोषणम् ज्ञानंयत्तदधीनंहिभक्तियोगसमन्वितम् ३५ कुर्वाणायत्रकर्माणिभगवच्छिक्षयाऽसकृत् गृणंतिगुणना
मानिकृष्णस्यानुस्मरंतिच ३६ नमोभगवतेतुभ्यंवासुदेवायधीमहि प्रद्युम्नायानिरुद्धायनमःसंकर्षणायच ३७
इतिमूर्त्यभिधानेनमंत्रमूर्तिममूर्तिकम् यजतेयज्ञपुरुषंससम्यग्दर्शनःपुमान् ३८ इमंस्वनिगमंब्रह्मन्नवेत्यमद
नुष्ठितम् अदान्मेज्ञानमैश्वर्यंस्वस्मिन्भावंचकेशवः ३९ त्वमप्यदभ्रश्रुतविश्रुतंविभोःसमाप्यतेयेनविदांबु
भुत्सितम् आख्याहिदुःखैर्मुहुरर्दितात्मनांसंक्लेशनिर्वाणमुशंतिनान्यथा ४० इतिश्रीभागवतेमहापु
राणेप्रथमस्कंधेव्यासनारदसंवादेपंचमोऽध्यायः ५ सूतउवाच एवंनिशम्यभगवान्देवर्षेर्जन्मकर्मच
भूयःपप्रच्छतंब्रह्मन्व्यासःसत्यवतीसुतः १

त्रोक्तव्यतिरिक्तमूर्तिशून्यम् यजतेपूजयति सपुमान्सम्यग्दर्शनोभवति ३८ एवंचस्वनव
तिमपिहरिःस्वसदृशंज्ञानादिकंदत्तवानित्याह इमंस्वनिगमंस्वोपदेशंमयाऽनुष्ठितम् अवेत्यज्ञात्वा भावंप्रीतिंच ३९ अतस्त्वमप्येवंकुर्विति त्वा
ह त्वमिति अदभ्रमनल्पंश्रुतंयस्य हेअदभ्रश्रुत विभोर्विश्रुतंयशः आख्याहिकथय येनविश्रुतेनबुद्धेनविदांविदुषांबुभुत्सितंबोद्धुमिच्छा
समाप्यते यतोदुःखैःपीडितानांसंक्लेशशांतिंप्रकारांतरेणनमन्यंते ४० इतिप्रथमेटीकायांपंचमोऽध्यायः ५ व्यासस्यमत्स्यपार्श्वेन
षष्ठेशाग्जन्मसंभवम् स्वभाग्यंनारदःप्राहकृष्णसंकथनोद्भवम् १ १ ५ ५ ५ ५

स्वयमपितथाचिकीर्षुर्गुरूपदेशानंतरं भावितच्चरितं पृच्छति भिक्षुभिरिति विप्रवसिते दूरदेशगमने कृतेसति विज्ञानस्यादेष्टृभिः २ परं
वयः उत्तरमायुः तेत्वयाकथंवर्त्तितंनीतम् इदामितिदासीपुत्रभूतं कलेवरमुदस्त्राक्षीः उत्सृष्टवानसि ३ एषकल्पांतलक्षणः कालः तेस्मृ
तिंकथंनव्यवधात् नखंडितवान् अडागमाभावस्त्वार्षः हियतएषसर्वस्यनिराकृतिरपलापोयस्मात्सः ४ अकारषंकृतवानहम् रेफषकार
योर्विश्लेषः छंदोऽनुरोधेन ५ तत्रतावत्कंचित्कालंतत्रैवमातृस्नेहयंत्रितोन्यवसमित्याह त्रिभिः एकएवाहमात्मजोयस्याःसा योषिदिति-
मूढेतिचस्नेहानुबंधेहेतुः ६ किंकरीत्यस्यार्थंप्रपंचयति अस्वतंत्रासा अतोनकल्यानसमर्थाआसीत् दारुमयीयोषेत्यतिपारवश्येदृष्टांतः ७
तदेवंसास्नेहंचक्रे अहंचदिगादिष्वनभिज्ञोऽतस्तत्रैवन्यवसमित्याह अहंचतस्मिन्ब्रह्मकुले तस्यमातुःस्नेहानुबंधस्यावेक्षया कदाविरमेदिति

भिक्षुभिर्विप्रवसितेविज्ञानादेष्टृभिस्तव वर्त्तमानोवयस्याद्येततःकिमकरोद्भवान् २ स्वायंभुव
व्यासउवाच ~~~~ कयावृत्त्यावर्त्तितंतेपरंवयः कथंचेदमुदस्राक्षीः कालेप्राप्तेकलेवरम् ३ प्राक्कल्पविषयामेतांस्मृतिंतेसुरसत्तम
नह्येषव्यवधात्काल एषसर्वनिराकृतिः ४ ~~~~ नारदउवाच ~~~~ भिक्षुभिर्विप्रवसितेविज्ञानादेष्टृभिर्मम व
र्त्तमानोवयस्याद्येततएतदकारषम् ५ एकात्मजामेजननी योषिन्मूढाचकिंकरी मय्यात्मजेऽनन्यगतौचक्रेस्ने-
हानुबंधनम् ६ साऽस्वतंत्रानकल्पासीद्योगक्षेमंममेच्छती ईशस्यहिवशेलोकोयोषादारुमयीयथा ७ अहंच
तद्ब्रह्मकुलऊषिवांस्तदवेक्षया दिग्देशकालाव्युत्पन्नोबालकःपंचहायनः ८ एकदानिर्गतांगेहाद्दुहतींनिशिगां
पथि सर्पोऽदशत्पदास्पृष्टःकृपणांकालचोदितः ९ तदातदहमीशस्यभक्तानांशमभीप्सतः अनुग्रहंमन्यमा
नःप्रातिष्ठंदिशमुत्तराम् १० स्फीतान्जनपदांस्तत्रपुरग्रामव्रजाकरान् खेटखर्वटवाटीश्चवनान्युपवनानिच ११

हेतौशतृप्रत्ययः दोग्धुंनिर्गतामित्यर्थः पदापादेनआस्पृष्टः
प्रतीक्षयेत्यर्थः ऊषिवान्वासंकृतवान् पंचहायनः पंचवर्षः ८ गेहान्निर्गतांगांदुहंतीम्
ईषदाक्रांतः अदशत् अखादत् ९ तन्मातुर्मरणंशंकल्याणमभीप्सतईशस्यानुग्रहंमन्यमानः प्रातिष्ठंप्रस्थितोऽस्मि १० स्फीतान्जनपदादीन
तियातःसन्महद्विपिनमद्राक्षमितिचतुर्थेनान्वयः जनपदादिषुनानागुणदोषयुक्तेषुसमदृष्टिःसन्गतोहमितितात्पर्यार्थः स्फीतान्समृद्धान्
जनपदान्देशान् तत्रतस्यांदिशिपुरग्रामव्रजाकरान् तत्रपुराणिराजधान्यः ग्रामाभृगुप्रोक्ताः विप्राश्वविप्रभृत्याश्चयत्रचैववसंतिते सग्रा

मध्यनिर्मोक्तः शूद्राणांवासएवचेति व्रजागोकुलानि आकरारत्नाद्युत्पत्तिस्थानानितान् खेटाः कर्षकग्रामाः खर्वटागिरितटग्रामाः घृशुभोक्ता भा
वा एकतोपत्यन्तृग्रामोनगरस्त्वेकतःस्थितम् मिश्रंतुखर्वटंनामनदीगिरिसमाश्रयमिति वाट्यः पूगपुष्पादीनांवाटिकास्ताः वनानिस्वतःसिद्ध ६
वृक्षाणांसमूहाः उपवनानिरोपितवृक्षाणांसमूहाः तानिच ११ चित्रैर्धातुभिः स्वर्णरजताद्यैः विचित्रानद्रींश्च इभैर्भग्नाभुजाः शाखायेषांतेद्रु
मास्तैर्युतान् शिवानिभद्राणिजलानियेषांतान् नलिनीः सरसीः १२ चित्राःस्वनाः येषांतैः पत्ररथैः पक्षिभिः तन्नादयुक्तैरित्यर्थः विभ्रम-
द्भिर्भ्रमरैः श्रीःशोभायासांताः नलिनीः अतियातः अतिक्रम्यगतः सन्महद्विपिनंवनमद्राक्षम् कीदृशम् नलवेणुशराणांस्तंबैः कुशैःकीचकैः

चित्रधातुविचित्राद्रीनिभभग्नभुजद्रुमान् जलाशयांछिवजलान्नलिनीःसुरसेविताः १२ चित्रस्वनैःपत्ररथैर्वि
भ्रमद्भ्रमरश्रियः नलवेणुशरस्तंबकुशकीचकगह्वरम् १३ एकएवातियातोऽहमद्राक्षंविपिनंमहत् घोरंप्रतिभयाकारं
व्यालोलूकशिवाजिरम् १४ परिश्रांतेंद्रियात्माहंतृट्परीतोबुभुक्षितः स्नात्वापीत्वाह्रदेनद्याउपस्पृष्टोगतश्रमः १५
तस्मिन्निर्मनुजेऽरण्येपिप्पलोपस्थआस्थितः आत्मनात्मानमात्मस्थंयथाश्रुतमचिंतयम् १६ ध्यायतश्चरणांभोजं
भावनिर्जितचेतसा औत्कंठ्याश्रुकलाक्षस्यहृद्यासीन्मेशनैर्हरिः १७ प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकांगोऽतिनिर्वृतः
आनंदसंप्लवेलीनोनापश्यमुभयंमुने १८ रूपंभगवतोयत्तन्मनःकांतंशुचापहम् अपश्यन्सहसोत्तस्थेवैक्लव्या
द्दुर्मनाइव १९ दिदृक्षुस्तदहंभूयःप्रणिधायमनोहृदि वीक्षमाणोऽपिनापश्यमवितृप्तइवातुरः २० एवंयतंतंविज
नेमामाहागोचरोगिराम् गंभीरश्लक्ष्णयावाचाशुचःप्रशमयन्निव २१

श्चगह्वरंदुर्गमम् तत्रवेणुजानपएवविपुलांतरालगर्भाः
कीचकाः १३ घोरंदुःसहम् प्रतिभयाकारंभयंकररूपम् व्यालादीनामजिरंक्रीडास्थानम् १४ परिश्रांतानिइंद्रियाणिआत्मादेहश्चयस्य
तृषापरीतोव्याप्तः उपस्पृष्ट आचांतः १५ पिप्पलोपस्थे अश्वत्थमूलेआस्थितउपविष्टः आत्मनाबुद्ध्या आत्मस्थंहृदिस्थम् आत्मानंपरमा
त्मानम् १६ भावेनभक्त्यानिर्जितंवशीकृतंयच्चेतः तेन औत्कंठ्येनवैवश्येनाश्रुकलायुक्तेअक्षिणीयस्य १७ प्रेम्णोऽतिभरेणनिर्भिन्नपुलका १५
न्यंगानियस्य आनंदात्मासंप्लवेमहापूरेपरमानंदेउभयमात्मानंपरंच १८ मनःकांतमभीष्टम् शुचाशोकः तामपहंतीतितथातत् उत्तस्थेउ
त्थितोऽस्मि १९ हृदिमनःप्रणिधायस्थिरीकृत्य अवितृप्तोऽहमातुरइवाभवमितिशेषः २० गिरामगोचरःसंवेदनस्याविषयभूतईश्वरः २१ ६

हंतेतिसानुकंपसंबोधने माइतिमांद्रष्टुंनार्हति यतः नविपक्काः दग्धाः कषायाः मलाः कामादयोयेषांतेषां कुयोगिनामनिष्पन्नयोगानाम् २२
कुतस्तर्हिदृष्टोऽसितत्राह सकृद्दर्शितमयेतियत् एतत्कामायमय्यनुरागाय त्वत्कामेनकिमित्यत आह मत्कामःपुमान् हृच्छयान् कामान् २३
अदीर्घयाऽपिसतांसेवयाअवद्यांनिंद्यंलोकंदेहम् मज्जनतामत्पार्षदतांगताऽसि २४ प्रजानांसर्गेसृष्टौ निरोधेसंहारेऽपि प्रजासर्गस्यनिरोधइतिवा
२५ नत्वसिद्धंमहद्भूतम् अस्यमहतोभूतस्यनिश्वसितमेतद्यदृग्वेदइत्यादिश्रुतेः कीदृशम् ईश्वरंसर्वनियंतृ नभासिलिंगंमूर्तिर्यस्यतन्नभोलिंग
म् सन्निहितमपिनालिंग्यतइति अलिंगंतस्मै अदृष्टायावनामंप्रणामंविदधे कृतवानहम् तेनानुकंपितःसन् २६ अनंतस्यनामानिपठन्निवान

हंतास्मिन्जन्मनिभवान्नमाद्रष्टुमिहार्हति अविपक्ककषायाणांदुर्दर्शोऽहंकुयोगिनाम् २२ सकृद्यद्दर्शितंरूपमेत
त्कामायतेऽनघ मत्कामःशनकैःसाधुःसर्वान्मुंचतिहृच्छयान् २३ सत्सेवयादीर्घयातेजातामयिदृढामतिः हित्वाऽवद्य
मिमंलोकंगंतामज्जनतामसि २४ मतिर्मयिनिबद्धेयंनविपद्येतकर्हिचित् प्रजासर्गनिरोधेऽपिस्मृतिश्चमदनुग्रहात्
२५ एतावदुक्त्वोपरराम तन्महद्भूतंनभोलिंगमलिंगमीश्वरम् अहंचतस्मैमहतांमहीयसेशीर्ष्णाऽवनामंविदधेऽनु
कंपितः २६ नामान्यनंतस्यहतत्रपःपठन्गुह्यानिभद्राणिकृतानिचस्मरन् गांपर्यटंस्तुष्टमनागतस्पृहःकालंप्रतीक्षन्वि
मदोविमत्सरः २७ एवंकृष्णमतेर्ब्रह्मन्नसक्तस्यामलात्मनः कालःप्रादुरभूत्कालेविद्युत्सौदामनीयथा २८ प्रयुज्य
मानेमयितांशुद्धांभागवतींतनुम् आरब्धकर्मनिर्वाणोन्यपतत्पांचभौतिकः २९

वरतंगृणन् हतत्रपः त्यक्तलज्जः विमत्सरोजा
तइतिशेषः २७ कालेस्यावसरे कालोमृत्युः प्रादुरभूदाविर्बभूव अकस्मात्प्रादुर्भावेदृष्टांतः विद्युदिति सौदामनीतिविशेषणंस्फुटत्वप्रदर्शनार्थ
म् सुदामामालातत्रभवासौदामिनीमालाकारेत्यर्थः यद्वा सुदामापर्वतः तेनैकदिगितिसूत्रेणाण् स्फटिकादिमयपर्वतप्रांतेभवाहिविद्युदति
स्फुटाभवतितद्वदित्यर्थः यद्वा तडिदिति अंतिकइत्यर्थः तडिदित्यंतिकवधयोरितिनैरुक्तिस्मरणात् २८ प्रयुज्यमानेमयितामित्ययमर्थः हित्वाऽव
द्यमिमंलोकंगंतामज्जनतामसीतियथाभागवतीभगवत्पार्षदरूपाशुद्धसत्त्वमयीतनुःप्रतिश्रुतातांप्रतिभगवतामयिप्रयुज्यमानेनीयमाने आर
ब्धंयत्कर्मतन्निर्वाणंसमाप्तंयस्य आरब्धकर्मणोनिर्वाणमेवनिर्वाणंयस्येतिवा सपंचभूतात्मकोदेहोन्यपतत् अनेनपार्षदतनूनामकर्मारब्ध-
त्वंशुद्धत्वंनित्यत्वमित्यादिसूचितंभवति २९

इदंत्रैलोक्यमादाय उपसंहृत्य उदन्वतः कारणार्णवस्याम्भसि शयाने श्रीनारायणे शिशयिषोः शयनं कर्तुमिच्छोर्विभोर्ब्रह्मणः अंतः मध्यमनुप्राणं निश्वासेनसह ज्ञानेनिर्गमनविशेषोऽहम् ततोऽवतीर्यविधात्राऽऽदेहमाविरपत्त्यकिम् अवापविष्णुर्वीनिद्रामेकीभूयाथविष्णुनेतिकौमोक्तिः स्वापनेः प्रसीनिपाठेस्वापनंस्तस्यायने अंभसि शिशयिषोर्ब्रह्मणइतिश्रीनारायणेनाभेदविवक्षयोक्तमित्यवगंतव्यम् ३० प्राणेभ्यइंद्रियेभ्यः अहंम शीचिमिश्राः तन्मुख्याऋषयश्चजज्ञिरे ३१ येकर्मिणस्तेबहिर्नयांति तपआदिभिर्ब्रह्मलोकंगतास्त्वंतर्नयांति अहंतुमहाविष्णोरनुग्रहात् अस्क दितव्रतःसन्नंतर्बहिश्चपर्येमिपर्यटामि क्वचिदप्यविघाता अप्रतिहतागतिर्यस्यसः ३२ किमितिपर्यटसि ईश्वराज्ञयालोकमंगलार्थमि

कल्पांतइदमादायशयानेऽम्भस्युदन्वतः शिशयिषोरनुप्राणंविविशेऽन्तरहंविभोः ३० सहस्रयुगपर्यंतउत्थायेदंसिसृक्षतः मरीचिमिश्राऋषयःप्राणेभ्योऽहंचजज्ञिरे ३१ अंतर्बहिश्चलोकांस्त्रीन्पर्येम्यस्कंदितव्रतः अनुग्रहान्महाविष्णोरविघातगतिःक्वचित् ३२ देवदत्तामिमांवीणांस्वरब्रह्मविभूषिताम् मूर्च्छयित्वाहरिकथांगायमानश्चराम्यहम् ३३ प्रगायतःस्ववीर्याणितीर्थपादःप्रियश्रवाः आहूतइवमेशीघ्रंदर्शनंयातिचेतसि ३४ एतद्ध्यातुरचित्तानांमात्रास्पर्शेच्छयामुहुः भवसिंधुप्लवोदृष्टोहरिचर्यानुवर्णनम् ३५ यमादिभिर्योगपथैःकामलोभहतोमुहुः मुकुंदसेवयायद्वत्तथात्माऽद्धानशाम्यति ३६ सर्वंतदिदमाख्यातंयत्पृष्टोऽहंत्वयाऽनघ जन्मकर्मरहस्यंमेभवतश्चात्मतोषणम् ३७ सूतउवाच एवंसंभाष्यभगवान्नारदोवासवीसुतम् आमंत्र्यवीणांरणयन्ययौयादृच्छिकोमुनिः ३८

त्याहचतुर्भिः देवेनेश्वरेणदत्ताम् स्वरानिषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवतपंचमाइतिसप्तत एवब्रह्म ब्रह्माभिव्यंजकत्वात् तेनविभूषिताम् स्वतःसिद्धसप्तस्वरामित्यर्थः मूर्च्छयित्वामूर्च्छनालापवतींकृत्वा ३३ स्वप्रयोजनमाह प्रगायतइति ३४ परप्रयोजनमाह एतद्धीति मात्राविषयास्तेषांस्पर्शाः भोगास्तेषामिच्छया आतुराणिचित्तानियेषांतेषांहरिचर्याऽनुवर्णनंयत् एतदेवभवसिंधौप्लवःपोतः नकेवलंश्रुतिप्रामाण्येन किंत्वन्वयव्यतिरेकाभ्यांदृष्टएवेत्यर्थः ३५ एतदेवेत्युक्तमवधारणमनुभवेनद्रढयति यमादिभिस्तथानशाम्यति यद्वन्मुकुंदसेवयाऽद्धासाक्षादात्मामनःशाम्यति कथंचिन्मुकुंदसेवामात्रेणशाम्यतिकिंपुनस्तद्गुणवर्णनेनेतिभावः ३६ भवतोमनःपरितोषकंचाख्यातम् ३७ आमंत्र्यअनुज्ञाप्य यादृच्छिकः स्वप्रयोजनसंकल्पशून्यः ३८

इतिप्रथमेटीकायांषष्ठोऽध्यायः ६ अथभागवतश्रोतुर्जन्मव-
हरिकथागायकभाग्यंश्लाघते अहोइति माद्यन्हृष्यन् तंत्र्यावीणया ३९
रुंपरीक्षितः कृतबालवधाद्द्रोणेर्दंडःसप्तमउच्यते १ तस्यनारदस्याभिप्रेतंश्रुतवान्सन् १ ब्रह्मनद्यांब्रह्मदेवत्यायांब्राह्मणैराश्रितायांच
शम्यासुगकीलाः प्रास्यंतेपरिध्यर्थेप्रक्षिप्यंतेऽस्मिन्निति शम्याप्रासः सत्त्रंकर्मवर्द्धयतीतितथा २ बदरीणांषंडेनसमूहेनमंडिते मनःप्रणिद
ध्यौस्थिरीचकार समाधिनाऽनुस्मरतद्विचेष्टितमितिनारदोपदिष्टंध्यानंकृतवानित्यर्थः ३ प्रणिहितेनिश्चले अत्रहेतुः भक्तियोगेनामले-
पूर्वंप्रथमंपुरुषमीश्वरमपश्यत् पूर्णमितिवापाठः तदपाश्रयांतदधीनांमायांचापश्यत् ४ ईशमायाकृतांचजीवानांसंसृतिमपश्यदित्याह

अहोदेवर्षिर्धन्योऽयंयत्कीर्त्तिंशार्ङ्गधन्वनः गायन्माद्यन्निदंतंत्र्यारमयत्यातुरंजगत् ३९ इतिश्रीभागवतेम
हापुराणेप्रथमस्कंधेव्यासनारदसंवादेषष्ठोऽध्यायः ६ शौनकउवाच निर्गतेनारदेसूतभगवान्बा
दरायणः श्रुतवांस्तदभिप्रेतंततःकिमकरोद्विभुः १ सूतउवाच ब्रह्मनद्यांसरस्वत्यामाश्रमःपश्चिमेत
टे शम्याप्रासइतिप्रोक्तऋषीणांसत्त्रवर्द्धनः २ तस्मिन्स्वआश्रमेव्यासोबदरीषंडमंडिते आसीनोपउपस्पृश्यप्रणि
दध्यौमनःस्वयम् ३ भक्तियोगेनमनसिसम्यक्प्रणिहितेऽमले अपश्यत्पुरुषंपूर्वंमायांचतदपाश्रयाम् ४ यया-
संमोहितोजीव आत्मानंत्रिगुणात्मकम् परोऽपिमनुतेऽनर्थंतत्कृतंचाभिपद्यते ५ अनर्थोपशमंसाक्षाद्भक्तियोगम
धोक्षजे लोकस्याजानतोविद्वांश्चक्रेसात्वतसंहिताम् ६

ययासंमोहितः स्वरूपावरणेनविक्षिप्तः परोऽपित्रिगुणत्रयाद्यति
रिक्तोऽपि तत्कृतंत्रिगुणत्वाभिमानकृतमनर्थंचकर्तृत्वादिकंप्राप्नोति ५ अनर्थमुपशमयतियोऽधो क्षजेसाक्षाद्भक्तियोगः तंचापश्यन् ए
तत्सर्वंस्वयंदृष्ट्वा एवमजानतोलोकस्यार्थेसात्वतसंहितांश्रीभागवताख्यांचक्रे तदनेनश्लोकत्रयेणभागवतार्थः संक्षेपतोदर्शितः एतदु
क्तंभवति विद्याशक्त्यामायानियंतानित्याविर्भूतपरमानंदस्वरूपः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरः तन्मायया संमोहितस्तिरोभूतस्वरूपस्तद्वि
परीतधर्माजीवः तस्यचेश्वरभक्त्यालब्धज्ञानेनमोक्षइति तदुक्तंविष्णुस्वामिना ल्हादिन्यासंविदाश्लिष्टः सच्चिदानंदईश्वरः स्वावि-
द्यासंवृतोजीवः संक्लेशनिकराकरः तथा सईशोयद्वशेमायासजीवोयस्तयार्दितः स्वाविर्भूतपरानंदःस्वाविर्भूतसुदुःखभूः स्वादृगु-
त्थविपर्यासभवभेदजभीशुचः यन्माययाजुषन्नास्तेतमिमंनृहरिंनुमइत्यादि ६ ७ ७ ७ ७

संहितास्य अनर्थोपशममकरोदित्याह तां दर्शयति यस्यां वै श्रूयमाणायामेव किंपुनः श्रुतायामित्यर्थः ७ अनुक्रम्य शोधयित्वा ८ कस्य वा हेतोर्बृहतीं अ॰
विततां ९ निर्ग्रंथाः ग्रंथेभ्यो निर्गताः तदुक्तं गीतासु यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य चे ७
ति यद्वा ग्रंथिरेव ग्रंथः निवृत्तः क्रोधाहंकाररूपो ग्रंथिर्येषां ते निरस्तहृदयग्रंथय इत्यर्थः ननु मुक्तानां किं भक्त्येत्यादि सर्वाक्षेपपरिहारा
र्थमाह इत्थंभूतगुण इति १० भक्तिं कुर्वंतु नाम एतच्छास्त्राभ्यासे शुकस्य किं कारणमित्यत आह हरेरिति अध्यगात् अधीतवान् विष्णु
जनाः प्रिया यस्येति व्याख्यानादिप्रसंगेन तत्संगतिकाम इति भावः ११ एतेन तस्य पुत्रो महायोगीत्यादिना शुकस्य व्याख्याने प्रवृत्तिः कथ
मिति यत्पृष्टं तस्योत्तरमुक्तम् यदन्यत्पृष्टं परीक्षितः प्रायोपवेशनं श्रवणं कथमिति तस्य जन्म महाश्चर्यमित्यादिना तस्योत्तरं वक्तुमाह परी

यस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपूरुषे भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहजरापहा ७ स संहितां भागवतीं कृत्वाऽनुक्र
म्य चात्मजम् शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिः ८ शौनक उवाच स वै निवृत्तिनिरतः सर्वत्रोपेक्ष
को मुनिः कस्य वा बृहतीमेतामात्मारामः समभ्यसत् ९ सूत उवाच आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रंथा अप्युरु-
क्रमे कुर्वंत्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः १० हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवान्बादरायणिः अध्यगान्महदाख्या-
नं नित्यं विष्णुजनप्रियः ११ परीक्षितोऽथ राजर्षेर्जन्मकर्मविलापनम् संस्थां च पांडुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णकथोदयम् १२
यदा मृधे कौरवसृंजयानां वीरेष्वथो वीरगतिं गतेषु वृकोदराविद्धगदाभिमर्शभग्नोरुदंडे धृतराष्ट्रपुत्रे १३

क्षित इति विलापनं मुक्तिं मृत्युं वा संस्थां महाप्रस्थानम् श्रीकृष्णकथानामुदयो यथा भवति तथा १२ तत्र परीक्षितो जन्म निरूपयिष्यन्ना
दौ तावद्गर्भस्थ एवाश्वत्थाम्नो ब्रह्मास्त्रात्कृष्णेन रक्षित इति वक्तुं कथां प्रस्तौति यदेत्यादिना यदा द्रौणिरश्वत्थामा कृष्णासुतानां द्रौपदीपु
त्राणां शिरांसि उपाहरत् तदा तन्माता रुदत् तां च सांत्वयन् किरीटमाली अर्जुन आहेति तृतीयेनान्वयः किमिति बालानां शिरांस्यानीतवानि-
त्यपेक्षायामाह मृधे युद्धे यद्यपि पांडवा अपि कौरवा एव तथापि सृंजयवंशो धृष्टद्युम्नः पांडवानां सेनापतिरिति सृंजयानामित्युक्तम् वीर
गतिं स्वर्गम् अथो अनंतरम् वृकोदरेणाविद्धाया क्षिप्ताया गदाया अभिमर्शेन घातेन भग्नौ ऊरुदंडौ यस्य तथाभूते धृतराष्ट्रपुत्रे दुर्योध- १७
ने सति १३ ७ ७ ७ ७ ७ ७

भर्त्तुः दुर्योधनस्य स्मेतिवितर्के इतिएवंप्रियंस्यादितिपश्यन् तस्यतद्विप्रियमेवेतिवाक्यांतरम् विप्रियत्वेहेतुः जुगुप्सितमिति १४ घोरंदुःस
हंयथाभवति बाष्पस्यकलाभिर्बिंदुभिराकुलेअक्षिणीयस्याःसा किरीटस्यैकत्वेऽपितदग्राणांबहुत्वात् किरीटमाल्लीत्युक्तम् १५ शुचः शो
काश्रूणिप्रमृजामि परिमार्जयामि यत्यदाब्रह्मबंधोर्ब्राह्मणाधमस्य आततायिनइति अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहर
श्चैवषडेतेस्याततायिनइतिस्मरणात् अत्राततायीशस्त्रपाणिः तेनचपुत्रहंतृत्वंलक्ष्यते गांडीवाख्यद्धनुषोमुक्तैर्विशिखैर्बाणैरुपाहरे त्वत्स
मीपमानयामि यच्छिर आक्रम्यआसनंविधायदग्धपुत्रासती १६ वल्गावीरस्याः विचित्राजल्पाः भाषणानितैःसोऽर्जुनः अच्युतएवमित्रंस्
नस्थयस्य दंशितः बद्धकवचः उग्रंधनुश्चापंयस्य कपिर्हनुमान्ध्वजेयस्यसः गुरोः पुत्रंरथेन अन्वाद्रवत् अन्वधावत् १७ आपतंतमाधाव

भर्त्तुःप्रियंद्रौणिरितिस्मपश्यन्कृष्णासुतानांस्वपतांशिरांसि उपाहरद्विप्रियमेवतस्यतज्जुगुप्सितंकर्मविगर्हयंति
१४ माताशिशूनांनिधनंसुतानांनिशम्यघोरंपरितप्यमाना तदाऽरुदद्बाष्पकलाकुलाक्षीतांसांत्वयन्नाह किरी
टमाली १५ तदाशुचस्तेप्रमृजामिभद्रेयद्ब्रह्मबंधोःशिरआततायिनः गांडीवमुक्तैर्विशिखैरुपाहरेत्वाक्रम्ययत्
स्नास्यसिदग्धपुत्रा १६ इतिप्रियांवल्गुविचित्रजल्पैःससांत्वयित्वाऽच्युतमित्रसूतः अन्वाद्रवद्दंशितउग्रधन्वा
कपिध्वजोगुरुपुत्रंरथेन १७ तमापतंतंसविलक्ष्यदूरात्कुमारहोद्विग्नमनारथेन पराद्रवत्प्राणपरीप्सुरुर्व्यांयाव
द्गमंरुद्रभयाद्यथाकः १८ यदाशरणमात्मानमैक्षतश्रांतवाजिनम् अस्त्रंब्रह्मशिरोमेनआत्मत्राणंद्विजात्म
जः १९
तम् सद्रौणिः कुमारहाबालघाती उद्विग्नमनाः कंपितहृदयः प्राणपरीप्सुः प्राणान्लब्धुमिच्छुर्नतुकीर्त्तिम् यावद्गमंयाव
द्गंतुशक्यंतावदुर्व्यांपराद्रवत् अपलायत कःब्रह्मामृगोभूत्वासुतांयब्धुमुद्यतःसन्रुद्रस्यभयाद्यथापलायतेस्मअर्कइतिपाठेवामनपुरा
णकथासूचिता तथाहि विद्युन्मालीनामकश्चिद्राक्षसोमाहेश्वरः तस्मैरुद्रेणसौवर्णविमानंदत्तम् ततोऽसौअर्कस्यपृष्ठतोभ्राम्यन्विमा
नदीप्त्याराात्रिंविलोपितवान् ततोऽर्केणनिजतेजोभिर्द्रावयित्वातद्विमानंपातितम् तच्छ्रुत्वाकुपितेरुद्रेभयादर्कःपर्याद्रवत् ततोरुद्रस्य
क्रूरदृष्ट्यादंदह्यमानः पतन्वाराणस्यांपतितोलोलार्कनाम्नाविख्यातइति १८ अशरणंरक्षकरहितम् ननुपलायनमेवरक्षकमस्तिनतस्या
पिकुंठितत्वादित्याह श्रांतावाजिनोयस्यतम् ब्रह्मशिरोऽस्त्रंब्रह्मास्त्रम् द्विजात्मजइत्यदीर्घदर्शितामाह १९ ७ ७ ७

तत्र ब्रह्मास्त्रम् समाहितः कृतध्यानः उपसंहारमजानतोऽपिसंधानेहेतुः प्राणकृच्छ्रइति २० ततः अस्मात् सर्वतोदिशंप्रादुष्कृतंप्रकटीभू अ॰
तंतेजोऽभिप्रेक्ष्यततः प्राणापदंचाभिप्रेक्ष्य २१ प्रस्तुतंविज्ञापयितुंप्रथमंस्तौति कृष्णेतिचतुर्भिः संसृतेः हेतोर्दह्यमानानामपवर्गोऽपवर्ज ७
यितानाशकइत्यर्थः २२ यतस्त्वमीश्वरःसाक्षात् कुतः यतः प्रकृतेः परः पुरुषः तत्कुतः यतः आद्यः कारणम् कारणत्वेऽप्यविकारितामाह
मायांव्युदस्य अभिभूयकैवल्यरूपेआत्मन्येवस्थितइति २३ त्रिवर्गदाताऽपित्वमेवेत्याह सइति यस्त्वंमायामभिभूयस्थितः सएवमाया-
भिभूतस्यजनस्यधर्मादिफलमुपासितःसन्विधत्से वीर्येणप्रभावेन २४ तथाचानेनावतारेणतवसाधुपक्षपातोलक्ष्यतइत्याह तथेति किं

अथोपस्पृश्यसलिलंसंदधेतत्समाहितः अजानन्नुपसंहारंप्राणकृच्छ्रउपस्थिते २० ततःप्रादुष्कृतंतेजःप्रचं
डंसर्वतोदिशम् प्राणापदमभिप्रेक्ष्यविष्णुंजिष्णुरुवाचह २१ अर्जुनउवाच कृष्णकृष्णमहाभागभ-
क्तानामभयंकरः त्वमेकोदह्यमानानामपवर्गोऽसिसंसृतेः २२ त्वमाद्यःपुरुषःसाक्षादीश्वरःप्रकृतेःपरः मायां
व्युदस्यचिच्छक्त्याकैवल्येस्थितआत्मनि २३ सएवजीवलोकस्यमायामोहितचेतसः विधत्सेस्वेनवीर्येणश्रेयो
धर्मादिलक्षणम् २४ तथाऽयंचावतारस्तेभुवोभारजिहीर्षया स्वानांचानन्यभावानामनुध्यानायचासकृत्
२५ किमिदंस्वित्कुतोवेतिदेवदेवनवेद्म्यहम् सर्वतोमुखमायातितेजःपरमदारुणम् २६ श्रीभगवानुवा
च वेत्थेदंद्रोणपुत्रस्यब्राह्ममस्त्रंप्रदर्शितम् नैवासौवेदसंहारंप्राणबाधउपस्थिते २७ नह्यस्यान्यत
मंकिंचिदस्त्रंप्रत्यवकर्शनम् जह्यस्त्रतेजउन्नद्धमस्त्रज्ञोह्यस्त्रतेजसा २८

भूभारहरणंमदिच्छामात्रेणनभवतितत्राह स्वानांज्ञातीनामनुध्यानायच तथाऽनन्यभावानामेकांतभक्तानांच २५ एवंस्तुत्वाप्र-
स्तुतंविज्ञापयति किमात्मकमिदंकुतोवाआयातीति स्वित्वितर्के २६ इदंद्रोणपुत्रस्यब्राह्ममस्त्रंतेनचप्राणबाधेप्राप्तेप्रदर्शितंकेवलं
नतत्प्रयोगेकुशलइत्यर्थः यतोऽसावुपसंहारंनवेद एतच्चत्वंतुवेत्थजानासि २७ प्रत्यवकर्शनंकृशत्वकरंनिवर्त्तकमित्यर्थः अतः तदस्त्र
तेजउन्नद्धमुत्कटंब्रह्मास्त्रतेजसैवजहि घातय त्वत्प्रयुक्तंचास्त्रंतदुपसंहृत्यस्वयमुपशाम्येत् यतस्त्वमस्त्रज्ञोऽसि २८ ७ ७ १८
श्रीगोपालकृष्णायनमः ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

परेशात्रवस्तएववीरास्तान्हंतीतितथाफाल्गुनोऽर्जुनः अपःस्पृष्ट्वा आचम्य तंश्रीकृष्णंपरिक्रम्यप्रदक्षिणीकृत्य आह्नायब्रह्मास्त्रंनिव
र्तयितुम् २९ ततश्चउभयोर्ब्रह्मास्त्रयोः तेजसीशरैः संवृतेसंवेष्टितेपरस्परंमिलित्वावद्वृधाते अवर्द्धेताम् किंकृत्वारोदसीद्यावापृथि
व्यौरवंमंतरिक्षंचावृत्त्य यथाप्रलयेसंकर्षणमुखाग्निः उपरिस्थितोऽर्कश्चसंहत्यवर्द्धेतेतद्वत् ३० तयोर्द्रौणिफाल्गुनयोः तेनदह्यमानाः
सांवर्त्तकंप्रलयाग्निममंसत मेनिरे ३१ लोकानांव्यतिकरंव्यत्ययंनाशमित्यर्थः वासुदेवस्यमतंचालक्ष्य ब्रह्मास्त्रद्वयमुपसंहृतवान्
३२ गौतमवंशजागौतमीकृपीतस्याःसुतम् अमर्षेणकोपेनताम्रेअक्षिणीयस्यसः निष्कृपत्वेदृष्टांतः पशुंयथेति तस्यबंधनंधर्मइ

सूतउवाच श्रुत्वाभगवताप्रोक्तंफाल्गुनःपरवीरहा स्पृष्ट्वाऽपस्तंपरिक्रम्यब्राह्मंब्राह्मायसंदधे २९ संहत्या
ऽन्योऽन्यमुभयोस्तेजसीशरसंवृते आवृत्यरोदसीखंचववृधातेऽर्कवह्निवत् ३० दृष्ट्वास्त्रतेजस्तुतयोस्त्रीँल्लोका
न्प्रदहन्महत् दह्यमानाःप्रजासर्वाःसांवर्त्तकममंसत ३१ प्रजोपप्लवमालक्ष्यलोकव्यतिकरंचतम् मतंचवासुदेव
स्यसंजहारार्जुनोद्वयम् ३२ ततआसाद्यतरसादारुणंगौतमीसुतम् बबंधामर्षताम्राक्षःपशुंरशनयायथा ३३
शिबिरायनिनीषंतंदाम्नाबध्वारिपुंबलात् प्राहार्जुनंप्रकुपितोभगवानंबुजेक्षणः ३४ मैनंपार्थार्हसित्रातुंब्र
ह्मबंधुमिमंजहि योऽसावनागसःसुप्तानवधीन्निशिबालकान् ३५ मत्तंप्रमत्तमुन्मत्तंसुप्तंबालंस्त्रियंजडम् प्र
पन्नंविरथंभीतंनरिपुंहंतिधर्मवित् ३६ स्वप्राणान्यःपरप्राणैःप्रपुष्णात्यघृणःखलः तद्वधस्तस्यहिश्रेयोयद्दो
षाद्यात्यधःपुमान् ३७ प्रतिश्रुतंचभवतापांचाल्यैशृण्वतोमम आहरिष्येशिरस्तस्ययस्तेमानिनिपुत्रहा ३८
तदसौवध्यतांपापआततायात्मबंधुहा भर्त्तुश्चविप्रियंवीरकृतवान्कुलपांसनः ३९

त्यत्रदृष्टांतः यथायाज्ञिकः पशुमितिरशा
नयारज्ज्वा ३३ शोकरोषादियुक्तस्याप्यर्जुनस्यधर्मनिष्ठाख्यापनायश्रीकृष्णवाक्यम् तदाहषड्भिः शिबिरायराजनिवेशायनेतुमिच्छंतंप्रकुपि
तइवेति ३४ अनागसोनिरपराधान् ३५ रिपोरपिसुप्तस्यबालस्यचवधोनधर्मइत्यन्यार्थैर्दर्शयति मत्तंमद्यादिनाप्रमत्तमनवहितम् उन्मत्तंग्र
हवातादिना जडमबुद्धमम् प्रपन्नंशरणागतम् विरथंभग्नरथम् ३६ तद्वधोदंडरूपस्तस्यैवश्रेयःपुरुषार्थः यद्यतोदंडप्रायश्चित्तरहिताद्दो
षात्सपुमानधोयातीति तथाचस्मरंति राजभिर्धृतदंडास्तुकृत्वापापानिमानवाः विधूतकल्मषायांतिस्वर्गंसुकृतिनोयथेति ३७ ३८ ३९

यद्यपि चोदितः तथापि हंतुं नैच्छत् आत्महनं पुत्रहंतारमपि यतो महान् ४० गोविंदः प्रियः सारथिर्यस्य सः आत्मजान् शोचंत्यै ४१ त-
थापरिभवेनाहृतमानीतम् कर्मणा जुगुप्सितेन दोषेणावाङ्मुखम् अपकृतमपकारिणम् कृपया निरीक्ष्य वामः शोभनः स्वभावो यस्याः सा
४२ ननाम नन उवाच चेति चकाराभ्यां संभ्रमः सूचितः बंधनेनानयनमसहमाना ४३ सरहस्यः गोप्यमंत्रसहितः विसर्गः अस्त्रप्रयोगः उपसं-
यमः उपसंहारः ताभ्यां सहितोऽस्त्रसमूहश्च ४४ किंच तस्य द्रोणस्यात्मा देहस्तस्यार्द्धरूपी आस्ते अर्द्धत्वे हेतुः पत्नी अर्द्धो वा एष आत्मनो
यत्पत्नीति श्रुतेः जायापती अग्निमादधीयातामिति श्रुतेरुभयोरेककारकत्वावगमाच्च ननु भर्त्तरि मृते सा कथं जीवति तत्राह नान्वगात् वीरसूः
यतो वीरसूः पुत्रवती ४५ तत्तस्माद्गौरवं गुरोः कुलं भवद्भिः वृजिनं दुःखं प्राप्तुं नार्हति किंतु पूज्यं वंद्यं च ४६ मृतवत्सा मृतपुत्रा ४७ विपक्षे दो

एवं परीक्षता धर्मं पार्थः कृष्णेन चोदितः नैच्छद्धंतुं गुरुसुतं यद्यप्यात्महनं महान् ४० अथोपेत्य स्वशिबिरं गोविंद
प्रियसारथिः न्यवेदयत्तं प्रियायै शोचंत्या आत्मजान् हतान् ४१ तथाहृतं पशुवत्पाशबद्धमवाङ्मुखं कर्मजुगुप्सि
तेन निरीक्ष्य कृष्णापकृतं गुरोः सुतं वामस्वभावा कृपया ननाम च ४२ उवाच चासहंत्यस्य बंधनानयनं सती मुच्य
तां मुच्यतामेष ब्राह्मणो नितरां गुरुः ४३ सरहस्यो धनुर्वेदः सविसर्गोपसंयमः अस्त्रग्रामश्च भवता शिक्षितो यदनु
ग्रहात् ४४ स एष भगवान्द्रोणः प्रजारूपेण वर्त्तते तस्यात्मनोऽर्द्धं पत्न्यास्ते नान्वगाद्वीरसूः कृपी ४५ तद्धर्मज्ञ महा
भाग भवद्भिर्गौरवं कुलम् वृजिनं नार्हति प्राप्तुं पूज्यं वंद्यमभीक्ष्णशः ४६ मा रोदीदस्य जननी गौतमी पतिदेवता
यथाहं मृतवत्सार्त्ता रोदिम्यश्रुमुखी मुहुः ४७ यैः कोपितं ब्रह्मकुलं राजन्यैरकृतात्मभिः तत्कुलं प्रदहत्याशु सानुबं
धं शुचार्पितम् ४८ सूत उवाच धर्म्यं न्याय्यं सकरुणं निर्व्यलीकं समं महत् राजा धर्मसुतो राज्ञ्याः प्रत्य
नंदद्वचो द्विजाः ४९ नकुलः सहदेवश्च युयुधानो धनंजयः भगवान्देवकीपुत्रो ये चान्ये याश्च योषितः ५० यमाह यैरिति

तेषां राजन्यानां कुलं कर्म कथंभूतम् सानुबंधं सपरिवारम् शुचा शोकेनार्पितं व्याप्तं च ब्रह्मकुलं कर्तृ प्रदहति ४८ धर्म्यमित्यादयो वच-
सः षड्गुणाः पूर्वश्लोकषट्के द्रष्टव्याः तत्र धर्म्यं धर्मादनपेतं मुच्यतां मुच्यतामिति न्याय्यं न्यायादनपेतं सरहस्य इत्यादि सकरुणं तस्यात्मनो
ऽर्द्धमिति निर्व्यलीकं तद्धर्मज्ञेति समं मा रोदीदिति दुःखसाम्योक्तेः महत् यैः कोपितमिति निष्ठुरोक्त्या हितोपदेशात् एवंभूतं राज्ञ्याः वचः हे
द्विजाः प्रत्यनंदत् अनुमोदितवान् ४९ नकुलादयश्च प्रत्यनंदन् युयुधानः सात्यकिः ५०

तस्यतथाविधस्यद्रौणेर्वधएवश्रेष्ठः अन्यथाऽस्यनरकपातप्रसंगःस्यात्तदाह नभर्त्तुरिति अहन्जघान ५१ चतुर्भुजोक्तेरयंभावः भी
मेएनंहंतुंप्रवृत्तेद्रौपद्यांचसहसातन्निवारणेप्रवृत्तायामुभयोः संवारणायाविष्कृतचतुर्भुजइति संदिहानस्यसख्युरर्जुनस्य ५२ वधार्ह-
णः वधार्हः मयैवशास्त्रकृता ब्राह्मणोनहंतव्यः तथाच आततायिनमायांतमपिवेदांगपारगम् जिघांसंतंजिघांसीयान्नतेनब्रह्महा-
भवेदितिवदता तदुभयमप्यनुशासनंपरिपालय ५३ तवचप्रतिज्ञांपूरयेत्याह प्रियांसांत्वयतात्वयायत्प्रतिश्रुतंहननंतच्चसत्यंकुरु प्रियं
चकुरु मह्यंमम तत्रवधेभीमस्यप्रियंभवतिअवधेद्रौपद्याः इत्येश्रीकृष्णस्य ५४ हार्दमभिप्रायम् आज्ञायज्ञात्वा नह्यशक्यमुभयंविद

नभर्त्तुर्नात्मनश्चार्थेयोऽहन्सुप्तान्शिशून्वृथा ५१ निशम्यभीमग
तत्राहामर्षितोभीमस्तस्यश्रेयान्वधःस्मृतः नभर्त्तुर्नात्मनश्चार्थेयोऽहन्सुप्तान्शिशून्वृथा ५१ निशम्यभीमग
दितंद्रौपद्याश्चचतुर्भुजः आलोक्यवदनंसख्युरिदमाहहसन्निव ५२ श्रीभगवानुवाच ब्रह्मबंधु
र्नहंतव्यआततायीवधार्हणः मयैवोभयमाम्नातंपरिपाह्यनुशासनम् ५३ कुरुप्रतिश्रुतंसत्यंयत्तत्सांत्वयता-
प्रियाम् प्रियंचभीमसेनस्यपांचाल्यामह्यमेवच ५४ सूतउवाच अर्जुनःसहसाज्ञायहरेर्हार्दमथासि-
ना मणिंजहारमूर्द्धन्यंद्विजस्यसहमूर्द्धजम् ५५ विमुच्यरशनाबद्धंबालहत्याहतप्रभम् तेजसामणिनाहीनंशि
बिरान्निरयापयत् ५६ वपनंद्रविणादानंस्थानान्निर्यापणंतथा एषहिब्रह्मबंधूनांवधोनान्योऽस्तिदैहिकः ५७
पुत्रशोकातुराःसर्वेपांडवाःसहकृष्णया स्वानांमृतानांयत्कृत्यंचक्रुर्निर्हरणादिकम् ५८ इतिश्रीभागव-
तेमहापुराणेप्रथमस्कंधेद्रौणिनिग्रहोनामसप्तमोऽध्यायः ७ सूतउवाच अथतेसंपरेतानांस्वाना
मुदकमिच्छताम् दातुंसकृष्णागंगायांपुरस्कृत्यययुःस्त्रियः १ ध्यात् अतोऽस्यायमभिप्रायइतिज्ञात्वेत्यर्थः असिनास्व
द्गेन मूर्द्धन्यंमूर्द्धनिजातम् सहमूर्द्धजंसकेशम् ५५ मणिनाचहीनम् निरयापयत्निःसारितवान् ५६ अनेनश्रीकृष्णोक्तंसर्वसं-
पादितमित्याह वपनमिति ५७ निर्हरणंदाहार्थंनयनम् ५८ इतिप्रथमेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ७ अष्टमेकुपितद्रौणेरस्त्राद्र
क्षापरीक्षितः श्रीकृष्णेनस्तुतिःकुंत्याराज्ञःशोकश्चकीर्त्यते १ तेपांडवाः संपरेतानांमृतानांगंगायामुदकंदातुम् सकृष्णाः श्रीकृष्णेनस
हिताः स्त्रियःपुरस्कृत्यअग्रतःकृत्वा तस्मिन्कार्येस्त्रीपुरःसरत्वविधानात् १ ७ ७ ७ ७

निनीयदत्वा हरिपादाब्जरजोभिः पूतायासरित् गंगातस्याजले पुनर्ग्रहणादादावपिस्नाता इतिगम्यते २ कुरुपतिंयुधिष्ठिरम् सहानुजंभी अ॰
मादिभिःसहितम् पुत्रशोकार्त्तामितितिसृणांविशेषणम् ३ मुनिभिःसहितः ४ कितवैर्धूर्त्तैः दुर्योधनादिभिः द्रौपद्याः कचग्रहणादिनाक्ष ८
तेनक्षीणमायुर्येषांतान् ५ याजयित्वेत्यादिभागवतकथासंक्षेपः शतमन्योःशतक्रतोरिव ६ शैनेयः शिनेर्नप्तासात्यकिस्तेनचोद्धवेनचसंयुतः
७ रथमास्थितःसन्उत्तरांपरीक्षिन्मातरंभयेनविह्वलांव्याकुलामभिमुखंधावंतीमुपलेभे ददर्श ८ उत्तराश्रीकृष्णंप्रार्थयते पाहिपाही

तेनिनीयोदकंसर्वेविलप्यचभृशंपुनः आप्लुताहरिपादाब्जरजःपूतसरिज्जले २ तत्रासीनंकुरुपतिंधृतराष्ट्रंस
हानुजम् गांधारींपुत्रशोकार्त्तांपृथांकृष्णांचमाधवः ३ सांत्वयामासमुनिभिर्हतबंधूञ्छुचाऽर्पितान् भूतेषु
कालस्यगतिंदर्शयन्नप्रतिक्रियाम् ४ साधयित्वाऽजातशत्रोःस्वंराज्यंकितवैर्हृतम् घातयित्वासतोराज्ञःकच
स्पर्शक्षतायुषः ५ याजयित्वाऽश्वमेधैस्तंत्रिभिरुत्तमकल्पकैः तद्यशःपावनंदिक्षुशतमन्योरिवातनोत् ६ आ
मंत्र्यपांडुपुत्रांश्चशैनेयोद्धवसंयुतः द्वैपायनादिभिर्विप्रैःपूजितैःप्रतिपूजितः ७ गंतुंकृतमतिर्ब्रह्मन्द्वारकांरथ
मास्थितः उपलेभेऽभिधावंतीमुत्तराभयविह्वलाम् ८ पाहिपाहिमहायोगिन्देवदेवजगत्पते नान्यंत्वदभयं
पश्येयत्रमृत्युःपरस्परम् ९ अभिद्रवतिमामीशशरस्तप्तायसोविभो कामंदहतुमांनाथमामेगर्भोनिपात्यता
म् १० सूतउवाच उपधार्यवचस्तस्याभगवान्भक्तवत्सलः अपांडवमिदंकर्त्तुंद्रौणेरस्त्रमबुध्यत
११ तर्ह्येवाथमुनिश्रेष्ठपांडवाःपंचसायकान् आत्मनोभिमुखान्दीप्तानालक्ष्यास्त्राण्युपाददुः १२ व्यसनंवी
क्ष्यतत्तेषामनन्यविषयात्मनाम् सुदर्शनेनस्वास्त्रेणस्वानांरक्षांव्यधाद्विभुः १३

तिद्वाभ्याम् अन्यस्त्वत्प्रार्थनायोग्यो
नास्तीत्याह त्वत्त्वत्तः अन्यमभयंभयरहितंनपश्यामि यत्रलोकेपरस्परमन्योऽन्यंमृत्युर्भवतितत्र ९ प्रकृतंभयमावेदयति अभिद्रवति
अभिमुखमायाति तप्तमायसंलोहमयंशल्यंयस्यसः अतिकार्पण्यमाह काममिति कामंयथेच्छम् १० पराभवेनातिकुपितस्यद्रौणेः अ
पांडवंपांडवशून्यम् इदंविश्वंकर्त्तुंप्रयुक्तंब्रह्मास्त्रमबुध्यत ११ अतएवबहुमुखंतदागतमित्याह तर्ह्येवेति १२ ब्रह्मास्त्रस्यास्त्रांतरै २०
रनिवर्त्यत्वात्तुपरिहारंव्यसनंवीक्ष्य अनन्यविषयआत्मायेषाम् स्वैकनिष्ठानामित्यर्थः १३ ७ ७ ७

वैराट्याः उत्तरायाअंतस्थःसन्गर्भमावृतवान् तत्रहेतुः यतआत्माअंतर्यामी योगेश्वरइतिबहिस्थस्यापिप्रवेशाघटनार्थमुक्तम् कुरूणां
तंतवेसंतानाय पांडवानामपिकुरुवंशजत्वादेवमुक्तम् १४ अमोघमप्रतिक्रियंच समशाम्यत्संशांतमासीत् १५ एतद्ब्रह्मास्त्रशमनमाश्च
र्यंमामस्थाः नमन्यस्व १६ कृष्णयासह १७ त्वांनमस्येनमस्करोमि ननुकनिष्ठंमांकथंनमस्करोषितत्राह आद्यंपुरुषम् कुतःप्रकृतेःपर
म् तत्कुतः ईश्वरंप्रकृतेरपिनियंतारम् अतएवसर्वभूतानामंतर्बहिश्चपूर्णत्वेनावस्थितम् तथाऽप्यलक्ष्यम् १८ तत्रहेतुः मायैवजवनिका
तिरस्कारिणी तयाआच्छन्नंप्रतिच्छन्नम् अतोऽहमज्ञाभक्तियोगानभिज्ञाकेवलंनमस्यामि अधःअक्षजंइंद्रियजंज्ञानंयस्मात्तम् अव्यय-
मपरिच्छिन्नम् तत्प्रपंचः मूढदृशादेहाभिमानिनापुंसानत्वंलक्ष्यसे १९ किंच परमहंसानामात्मानात्मविवेकिनाम् ततोमुनीनांमननशीला-
नामपि ततश्चामलात्मनांनिवृत्तरागादीनामपि तथातेननिजमहिम्नानलक्ष्यसे अतोभक्तियोगंविधातुंत्वांवयंस्त्रियः कथंहिपश्येम यद्वा

अंतस्थःसर्वभूतानामात्मायोगेश्वरोहरिः स्वमाययावृणोद्गर्भंवैराट्याःकुरुतंतवे १४ यद्यप्यस्त्रंब्रह्मशिरस्त्वमोघं
चाप्रतिक्रियम् वैष्णवंतेजआसाद्यसमशाम्यद्भृगूद्वह १५ मामंस्थाह्येतदाश्चर्यंसर्वाश्चर्यमयेऽच्युते यइदंमाययादे
व्यासृजत्यवतिहंत्यजः १६ ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैरात्मजैःसहकृष्णया प्रयाणाभिमुखंकृष्णमिदमाहपृथासती १७
कुंत्युवाच नमस्येपुरुषंत्वाद्यमीश्वरंप्रकृतेःपरम् अलक्ष्यंसर्वभूतानामंतर्बहिरवस्थितम् १८ मायाजवनि
काच्छन्नमज्ञाधोक्षजमव्ययम् नलक्ष्यसेमूढदृशानटोनाट्यधरोयथा १९ तथापरमहंसानांमुनीनाममलात्मनाम्
भक्तियोगविधानार्थंकथंपश्येमहिस्त्रियः २० कृष्णायवासुदेवायदेवकीनंदनायच नंदगोपकुमारायगोविंदायन
मोनमः २१ नमःपंकजनाभायनमःपंकजमालिने नमःपंकजनेत्रायनमस्तेपंकजांघ्रये २२ यथाहृषीकेशखलेनदे
वकीकंसेनरुद्धाऽतिचिरंशुचार्पिता विमोचिताऽहंचसहात्मजाविभोत्वयैवनाथेनमुहुर्विपद्गणात् २३
परमहंसादीनामपि
भक्तियोगविधानार्थंत्वाम् आत्मारामानप्यचिंत्यनिजगुणैराकृष्यभक्तियोगंविधातुंकारयितुमवतीर्णमित्यर्थः २० ज्ञानभक्त्योरशक्यत्वमुक्त्वा
पुनःकेवलंनमस्करोति कृष्णायेतिद्वाभ्याम् २१ पंकजंनाभौयस्य पंकजानांमालाऽस्तियस्य पंकजवत्प्रसन्नेनेत्रेयस्य पंकजांकितौअंघ्रीय
स्यतस्मै २२ तत्कृतोपकाराननुस्मरति यथेतिद्वाभ्याम् अयमर्थः मातृतोऽपिमय्यधिकातवप्रीतिः तथाहि हेहृषीकेश यथादेवकीकंसेन
रुद्धात्वयाविमोचिता अहंचतथैवकिंविमोचितेतिकाऽत्रमहान्विशेषउक्तः तंदर्शयति साऽतिचिरंरुद्धासतीतस्मादेवसकृद्विमोचितातथा

शत्वाऽर्पितानसती नचतस्याः पृथारक्षिताः अक्लिनान्योनाथस्तस्याः अहंतुविपद्गणात् तत्रापिमुहुः शोभंच सात्मजाचत्पर्येयचना अ०
थेनेति २३ विपद्गणमेवदर्शयति विषात्भीमस्यविषमोदकदानात् महाग्नेःजतुगृहदाहात् पुरुषादाँहिडिंबादयोराक्षसास्तेषांदर्शना ८
त् असत्सभायाः द्यूतस्थानात् अभितोरक्षिताः आस्मअभवाम २४ यत्‌यासुविपत्सु कीदृशंदर्शनम् नास्तिपुनरपि भवदर्शनंयस्मा
त् २५ संपदस्तत्स्मर्यः परिपंथिन्यइत्याह जन्मसत्कुलेजन्मादिभिरेधमानोमदोयस्यसः अभिधातुंश्रीकृष्णगोविंदेतिवक्तुमपि अकिंचना
नांगोचरंविषयभूतम् २६ प्रस्तुतमनोरथपूरणायप्रणमति अकिंचनाभक्ताएववित्तंसर्वस्वंयस्यतस्मै ततःकिम् निवृत्तागुणवृत्तयोधर्मा
र्थकामविषयायस्मात्तस्मैकुतः आत्मारामाय तत्कुतः शांतायरागादिरहिताय किंच कैवल्यपतये कैवल्यंदातुंसमर्थाय २७ ननुदेवकीपुत्रं

विषान्महाग्नेः पुरुषाददर्शनादसत्सभायावनवासकृच्छ्रतः मृधेमृधेनेकमहारथास्त्रतोद्रौण्यस्त्रतश्चास्महरेऽभिरक्षिताः २४ विपदःसंतुनःशश्वत्तत्रतत्रजगद्गुरो भवतोदर्शनंयत्स्यादपुनर्भवदर्शनम् २५ जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिरेधमानमदःपुमान् नैवार्हत्यभिधातुंवै त्वामकिंचनगोचरम् २६ नमोऽकिंचनवित्तायनिवृत्तगुणवृत्तये आत्मारामायशांतायकैवल्यपतयेनमः २७ मन्येत्वाकालमीशानमनादिनिधनंविभुम् समंचरंतंसर्वत्रभूतानांयन्मिथःकलिः २८ नवेदकश्चिद्भगवंश्चिकीर्षितंतवेहमानस्यनृणांविडंबनम् नयस्यकश्चिद्दयितोऽस्तिकर्हिचिद्द्वेष्यश्चयस्मिन्विषमामतिर्नृणाम् २९ जन्मकर्मचविश्वात्मन्नजस्याकर्तुरात्मनः तिर्यङ्नृषिषु यादस्सुतदत्यंतविडंबनम् ३०

मांकथमेवंस्तौषितत्राह मन्येत्वांकालंनतुदेवकीपुत्रम् तत्रहेतवः ईशानंनियंतारम् अ-
नादिनिधनमाद्यंतशून्यम् विभुंप्रभुम् समंयथाभवतितथासर्वत्रचरंतम् ननुपार्थसारथेः कथंममसाम्यंतत्राह यत्‌यतः त्वत्तोनिमि
त्तभूतात् भूतानामेवमिथः कलिः कलहोभवति नतुत्वत्तस्त्वयिवैषम्यम् २८ ननुनिग्रहानुग्रहरूपंमयिप्रसिद्धंवैषम्यमतआह नवेदे
ति नृणांविडंबनमनुकरणमीहमानस्यकुर्वतः यस्मिंस्त्वयिविषमामतिः अनुग्रहनिग्रहरूपाभवति २९ अजस्यजन्म अकर्तुःकर्मति
र्यक्षुवराहादिरूपेण नृषुरामादिरूपेण ऋषिषुवामनादिरूपेणयादस्सुमत्स्यादिरूपेण ३० ७. ७. ७. २१
श्रीरामचंद्रायनमः श्रीगोपालकृष्णायनमः ७. ७. ७. ७. ७. ७.

नरविडंबनमत्याश्चर्यमित्याह गोपीति यशोदात्वयिकृतागसिदधिभांडस्फोटनंकृतवतियावद्दामरज्जुंआददेजग्राह तावत्तत्क्षणमेवयाते
दशाअवस्थासामांविमोहयति किंभूतस्य अश्रुभिःकलिलंव्यामिश्रमंजनंययोस्तेचतेसंभ्रमेव्याकुलेअक्षिणीयस्मिन्तद्वक्त्रंनिनीयअधः
कृत्वाताडयिष्यतीतिभयस्यभावनयास्थितस्य यन्यतःत्वत्तःभीरपिस्वयंबिभेतितस्यतेदशा ३१ अतएवजगन्मोहनतयादुर्ज्ञेयत्वात्तवज
न्मादिबहुधावर्णयंतीत्याह केचिदितिचतुर्भिः पुण्यश्लोकस्यप्रियस्ययुधिष्ठिरस्यकीर्त्तये यदोरेवकीर्त्तयइति मलयस्यकीर्त्तयेवंशेवाचंद
नम् ३२ तथावसुदेवस्यभार्यायांदेवक्यामजएवत्वमभ्यगात् पुत्रत्वमितिशेषः प्रथमपुरुषरूत्वार्षः अभवत्वमितिपाठःसुगमः ताभ्यामेवपू
र्वंकृतपःपृश्निरूपाभ्यांयाचितःसन् अस्यजगतःक्षेमाय ३३ आत्मभूवेतिब्रह्मप्रार्थनस्यप्राधान्यविवक्षया ३४ मतांतरम् परमानंदस्वरू

गोप्याददेत्वयिकृतागसिदामतावद्यातेदशाऽश्रुकलिलांजनसंभ्रमाक्षम् वक्त्रंनिनीयभयभावनयास्थितस्यसा
मांविमोहयतिभीरपियद्बिभेति ३१ केचिदाहुरजंजातंपुण्यश्लोकस्यकीर्त्तये यदोःप्रियस्यान्ववायेमलयस्येवचं
दनम् ३२ अपरेवसुदेवस्यदेवक्यांयाचितोऽभ्यगात् अजस्त्वमस्यक्षेमायवधायचसुरद्विषाम् ३३ भारावतर
णायान्येभुवोनावइवोदधौ सीदंत्याभूरिभारेणजातोह्यात्मभुवार्थितः ३४ भवेऽस्मिन्क्लिश्यमानानामविद्या
कामकर्मभिः श्रवणस्मरणार्हाणिकरिष्यन्निितिकेचन ३५ शृण्वंतिगायंतिगृणंत्यभीक्ष्णशःस्मरंतिनंदंतितव
ेहितंजनाः तएवपश्यंत्यचिरेणतावकंभवप्रवाहोपरमंपदांबुजम् ३६ अप्यद्यनस्त्वंस्वकृतेहितप्रभोजिहास
सिस्वित्सुहृदोऽनुजीविनः येषांनचान्यद्भवतःपदांबुजात्परायणंराजसुयोजितांहसाम् ३७

पाज्ञानमविद्या ततोदेहाद्यभिमानात्कामः ततःकर्माणितैश्चक्लिश्यमानानांतन्निवृत्तयेश्रवणाद्यर्हाणिकर्माणिकरिष्यन् ३५ अस्यपक्षस्य
सिद्धांततामभिप्रेत्यश्रवणादिफलमाह शृण्वंतीति नंदंतिअन्यैःकीर्त्यमानमभिनंदंतियेजनाईहितंचरितंतावकंत्वदीयंपदांबुजंतएवप
श्यंत्येव अचिरेणैवेतिचसर्वत्रावधारणम् कीदृशम् भवप्रवाहस्यजन्मपरंपरायाउपरमोयस्मिन्तत् ३६ इदानींतवास्मत्परित्यागोऽनु
चितइत्याशयेनाह अपीतिचतुर्भिः हेप्रभो सुहृदोऽनुजीविनश्चनोऽद्यअपिस्वित्त्वंजिहाससि येषामस्माकमन्यत्परायणंनैवास्ति तत्कुतः
राजसुयोजितमंहोदुःखंयैस्तेषाम् स्वानांकृतमीहितमपेक्षितंयेनतस्यसंबोधनम् विसर्गांतपाठेत्वंपदविशेषणम् ३७ ७ ७

ननुत्वत्संबंधेनैव यदवः पृथाश्च पांडवाः शूराः समर्थाश्च तत्किं कार्पण्यं भाष्यसे अत आह केवयमिति यर्हि भवतो दर्शनं यदा त्वमस्मान्न पश्यसि अ० ८
तदा नाम रूपाभ्यां नामख्याति रूपेण समृद्ध्या च यदुभिः सहिताः पांडवा नाम के वयं न केऽपि अतितुच्छा इत्यर्थः हृषीकाणामीशितुः
जीवस्यादर्शने यथा नाकिंचित्कर्मस्वयथा नहरत ३८ किंच यथेदानीमियमस्मत्साम्या भूमिः स्वैरसाधारणैर्वज्रांकुशादिभिर्लक्षणैर्विलक्षितैः
श्चिह्नितैस्त्वत्पदैरंकिता सती भाति तथा त्वद्वाल्वधिनिर्गते सति न शोभिष्यते ३९ अपिच इमे जनपदा देशाः स्वृद्धाः सुसमृद्धाः संतः ४० गमनं
पांडवानामकुशलम् अगमनं च यादवानामिति कुभयतो व्याकुलचित्ता सती तेषु स्नेहनिवृत्तिं प्रार्थयते अथेति विश्वेशेत्यादिसंबोधनानि स्नेह
च्छेदे सामर्थ्यस्थापनाय दृढं संतम् ४१ ततः किमत आह त्वयीति अनन्यविषया सती मे मतिः रतिमुद्वहतात् अनवच्छिन्नां प्रीतिं करोत्वित्य

केवयंनामरूपाभ्यांयदुभिःसहपांडवाः भवतोदर्शनंयर्हिहृषीकाणामिवेशितुः ३८ नेयंशोभिष्यतेतत्रयथेदानीं
गदाधर त्वत्पदैरंकिताभातिस्वलक्षणविलक्षितैः ३९ इमेजनपदाःस्वृद्धाःसुपक्वौषधिवीरुधः वनाद्रिनद्युदन्वंतो
ह्येधंतेतववीक्षितैः ४० अथविश्वेशविश्वात्मन्विश्वमूर्तेस्वकेषुमे स्नेहपाशमिमंछिंधिदृढंपांडुषुवृष्णिषु ४१
त्वयिमेऽनन्यविषयामतिर्मधुपतेऽसकृत् रतिमुद्वहतादद्धागंगेवौघमुदन्वति ४२ श्रीकृष्णकृष्णसखवृष्ण्यृषभा
वनिध्रुग्राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य गोविंदगोद्विजसुरार्तिहरावतारयोगेश्वराखिलगुरोभगवन्नमस्ते ४३
सूतउवाच पृथयेत्थंकलपदैःपरिणूताखिलोदयः मंदंजहासवैकुंठोमोहयन्निवमायया ४४ तांबाढमित्यु
पामंत्र्यप्रविश्यगजसाह्वयम् स्त्रियश्चस्वपुरंयास्यन्प्रेम्णाराज्ञानिवारितः ४५

र्थः ओघंपूरम् यथागंगामतिबंधंनगणयति
एवंमतिरपिविघ्नान्मागणयत्विति भावः ४२ एवमभ्यर्थ्यपुनः प्रणमति हे श्रीकृष्णेति तेन नः उपकारानस्मरंती बहुधा संबोधयति कृष्णसख अ
र्जुनस्य सखे वृष्णीनां मध्ये ऋषभ श्रेष्ठ अवन्यै भूम्यै द्रुह्यंति ये राजन्यास्तेषां वंशस्य दहन एवमप्यनपवर्गवीर्य अक्षीणप्रभाव गोविंदगामसकामधेन्वैश्च
य गोद्विजसुराणामार्तिहरोऽवतारो यस्येति ४३ कलानि मधुराणि पदानि येषु तैर्वाक्यैः परिणूतोऽखिल उदयो महिमा यस्य सः गुरुक्तावित्यस्मा
त् परिणुतो निवक्तव्ये दीर्घश्छंदोऽनुरोधेन मंदमीषत् तस्य हास एव माया वक्ष्यति हि हासो जनोन्मादकरी च मायेति ४४ त्वयिमेनन्यविषयामति
मिति यत्प्रार्थितं तद्बाढमित्यंगीकृत्य रणस्थानात् गजाह्वयमागत्य पश्चात्तां चान्याश्च सुभद्राप्रमुखाः स्त्रियउपामंत्र्यानुज्ञाप्य स्वपुरं यास्यन् राज्ञा युधि
ष्ठिरेण प्रेम्णाऽत्रैव किंचित्कालं निवसेति संप्रार्थ्य निवारितः ४५ ७. २२

अथभीष्मनिर्याणोत्सवंवक्तुमुपोद्घातकथांप्रस्तौति व्यासाद्यैः प्रबोधितोऽपिशुचाव्याप्तः सन्नाबुध्यत विवेकंनप्राप कुतः ईश्वरेहाया अ-
ज्ञैः स्वभक्तभीष्मनिर्याणमहोत्सवायराज्ञासहकुरुक्षेत्रंगंतव्यम् तत्रतन्मुखेनैवायंप्रबोधनीय इतिईश्वराभिप्रायः कार्यद्वयविधायकत्वम-
जानद्भिरित्यर्थः श्रीकृष्णेनापिप्रबोधितोनाबुध्यत अत्रहेतुः अद्भुतकर्मणेति यथाकुरुपांडवसंधानार्थंगतोऽपियथोचितमेववदन्नापि
विग्रहमेवदृढीकृतवान् एवमत्रापिप्रबोधयन्नबोधमेवदृढीचकारेत्यर्थः ४६ अबोधमेवप्रपंचयति आहेतिषड्भिः प्राकृतेनाविवेकव्याप्ते-
नात्मनाचित्तेन हेविप्राः ४७ पारक्यस्यश्वसृगालाद्याहारस्यदेहस्यार्थेमेमया अक्षौहिणीः अक्षौहिण्यः अक्षौहिणीप्रमाणंतुव्यासेनोक्त-
म् अक्षौहिणीप्रसंख्यातारथानांद्विजसत्तमाः संख्यागणनतत्त्वज्ञैःसहस्राण्येकविंशतिः शतान्युपरिचैवाष्टौतथाभूयश्चसप्ततिः गजा-

व्यासाद्यैरीश्वरेहाज्ञैः कृष्णेनाद्भुतकर्मणा प्रबोधितोऽपीतिहासैर्नाबुध्यत शुचार्पितः ४६ आहराजाधर्मसुतश्चिं
तयन्सुहृदांवधम् प्राकृतेनात्मनाविप्राःस्नेहमोहवशंगतः ४७ अहोमेपश्यताज्ञानंहृदिरूढंदुरात्मनः पारक्य
स्यैवदेहस्यबह्व्योमेऽक्षौहिणीर्हताः ४८ बालद्विजसुहृन्मित्रपितृभ्रातृगुरुद्रुहः नमेस्यान्निरयान्मोक्षोह्यपिव
र्षायुतायुतैः ४९ नैनोराज्ञःप्रजाभर्त्तुर्धर्मयुद्धेवधोद्विषाम् इतिमेनतुबोधायकल्पतेशासनंवचः ५० स्त्रीणांमद्ध
तबंधूनांद्रोहोयोऽसाविहोत्थितः कर्मभिर्गृहमेधीयैर्नाहंकल्पोव्यपोहितुम् ५१

नांचप्रसंख्यानमेतदेवप्रकीर्त्तितम् ज्ञेयंशतसहस्रंतुसहस्राणिनवैवतु नराणामपिपंचाशच्छतानित्रीणिचैवहि पंचषष्टिसहस्राणित-
थाश्वानांशतानिच दशोत्तराणिषट्प्राहुःसंख्यातत्त्वविदोजनाः एतामक्षौहिणींप्राहुर्यथावदिहसंख्ययेति ४८ सुहृदः संबंधिनःमित्रा
णिसखायः पितरः पितृव्याः ४९ द्विषांवधः एनःपापंनभवतीतियत् शासनंशिक्षारूपंवचः कुतोनकल्पतेयतस्तद्ध्वः प्रजाभर्त्तुरेव अयंप्रा
वः स्वप्रजानामन्यतोबाधेप्रसक्तेतद्वधोऽनुज्ञातः दुर्योधनेनतुप्रजायांपाल्यमानायांमयाकेवलंराज्यलोभेनहतत्वात्पापमेवेदमिति ५० किं
च युद्धेपुंसांवधोभवतुनामधर्मःस्त्रीणांतुमयाहताबंधवोयासांतासांयोऽसौद्रोहोऽनुद्दिष्टोऽप्युत्थितः तंव्यपोहितुमपाकर्तुंकल्पःसम-
र्थोनाहंगृहमेधीयैर्गृहाश्रमविहितैः ५१

ननुसर्वपाप्मानंतरतिब्रह्महत्यांयोऽश्वमेधेनयजतेयउचैनमेवंवेदेतिश्रुतेः पापमश्वमेधेननश्येदेवेत्याशंक्य अविवेकविजृंभितंहेतुवाद मात्रिमित्यनिराकरोति यथाघनपंकेनपंकांभोनमृज्यते यथावासुरालेशकृतमपावित्र्यंबव्ह्यासुरयानमृज्यते तथैवभूतहत्यामेकामप्यबुद्धिपूर्वहिंसामयैर्यज्ञैर्मार्ष्टुंशोधयितुंनार्हतीति ५२ इतिप्रथमेटीकायांअष्टमोऽध्यायः ८ युधिष्ठिरायभीष्मेणसर्वधर्मनिरूपणम् कृष्णस्तुतिश्चमुक्तिश्चनवमेतस्यवर्ण्यते १ यदर्थंतस्याविवेकः श्रीकृष्णेनसंवर्द्धितः तद्दर्शयति इतीति सर्वेषांधर्माणांविविस्तयावेदितुमिच्छया विनशनंकुरुक्षेत्रम् देवव्रतोभीष्मः १ संतःश्रेष्ठाअश्वायेषुतैरश्वैः २ ३ ४ तत्रतदातत्रासन्तत्क्षणमेवाग

यथापंकेनपंकांभःसुरयावासुराकृतम् भूतहत्यांतथैवैकांनयज्ञैर्मार्ष्टुमर्हति ५२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेकुंतीस्तुतियुधिष्ठिरानुतापोनामाष्टमोऽध्यायः ८ सूतउवाच इतिभीतःप्रजाद्रोहात्सर्वधर्मविविस्तया ततोविनशनंप्रागाद्यत्रदेवव्रतोऽपतत् १ तदातेभ्रातरःसर्वेसदश्वैःस्वर्णभूषितैः अन्वगच्छन्रथैर्विप्राव्यासधौम्यादयस्तथा २ भगवानपिविप्रर्षेरथेनसधनंजयः सतैर्व्यरोचतनृपःकुबेरइवगुह्यकैः ३ दृष्ट्वानिपतितंभूमौदिवश्च्युतमिवामरम् प्रणेमुःपांडवाभीष्मंसानुगाःसहचक्रिणा ४ तत्रब्रह्मर्षयःसर्वेदेवर्षयश्चसत्तम राजर्षयश्चतत्रासन्द्रष्टुंभरतपुंगवम् ५ पर्वतोनारदोधौम्योभगवान्बादरायणः बृहदश्वोभरद्वाजःसशिष्योरेणुकासुतः ६ वसिष्ठइंद्रप्रमदस्त्रितोगृत्समदोऽसितः कक्षीवान्गौतमोऽत्रिश्चकौशिकोऽथसुदर्शनः ७ अन्येचमुनयोब्रह्मन्ब्रह्मरातादयोऽमलाः शिष्यैरुपेताआजग्मुःकश्यपांगिरसादयः ८ तान्समेतान्महाभागानुपलभ्यवसूत्तमः पूजयामासधर्मज्ञोदेशकालविभागवित् ९ कृष्णंचतत्प्रभावज्ञआसीनंजगदीश्वरम् हृदिस्थंपूजयामासमाययोपात्तविग्रहम् १० पांडुपुत्रानुपासीनान्प्रश्रयप्रेमसंगतान् अभ्याचष्टानुरागास्रैरंधीभूतेनचक्षुषा ११

तात्पर्यः भरतपुंगवंभीष्मम् ५रेणुकासुतःपरशुरामः ६ ७ ब्रह्मरातःशुकः आंगिरसोबृहस्पतिः ८ वसूत्तमोभीष्मः ९ हृदिस्थंसंतंपुरतश्चासीनंपूजयामास १० उपासीनान्समीपेउपविष्टान् प्रश्रयोविनयः प्रेमस्नेहः ताभ्यांसंगतानुपसन्नान् पाठांतरेताभ्यामवनतान् अभ्याचष्ट अभ्यभाषत अनुरागास्रैः स्नेहाश्रुभिः अंधीभूतेनचक्षुषाउपलक्षितः ददर्शोनिवा ११

अभिभाषणमाह अहोइत्येकादशभिः हेधर्मनंदनाः क्लिष्टंयथाभवत्येवंजीवितुंनार्हथयूयमिति यत्एतदहोकष्टंजुगुप्सितम् अहोअन्या
य्यंचैतत् यतोयूयंविप्राः धर्मोऽच्युतश्चाश्रयोयेषांते १२ किंच संस्थितेमृतेबालाः प्रजाःपुत्रायस्याःसा वधूश्चेतिदैन्यंदर्शितम् तोकान्य
पत्यानितद्वती अपत्यैःसहक्लेशान्प्राप्तेत्यर्थः १३ कालकृतत्वेनशोकंवारयति सर्वमितिद्वाभ्याम् भवतामपि यद्वशेयस्यवशवर्त्ती १४
अहोदुर्घटघटनापटुः कालइत्याह यत्रेति कृष्णोऽर्जुनः अस्त्रीधन्वी ततः तत्रापिविपत् पुण्यशारीरबलास्त्रनैपुण्यशस्त्रदेवसंपत्तावपी
त्यर्थः १५ ननुकृष्णंकथंकालोऽतिक्रमेदित्यपेक्षायामाह नह्यस्यश्रीकृष्णस्येत्यंगुल्यानिर्दिशति विधित्सितंकर्त्तुमिष्टंयत् यस्यविधित्सि
तस्यजिज्ञासया १६ इदंसुखादिदैवतंत्रमीश्वराधीनम् व्यवस्यनिश्चित्य तस्येश्वरस्यानुविहितः अनुवर्त्तीसन् कर्त्तरिक्तः हेनाथ कुल

अहोकष्टमहोन्याय्यंयद्यूयंधर्मनंदनाः जीवितुंनार्हथक्लिष्टंविप्रधर्माच्युताश्रयाः १२ संस्थितेतिरथेपांडौपृथा
बालप्रजावधूः युष्मत्कृतेबहून्क्लेशान्प्राप्तातोकवतीमुहुः १३ सर्वंकालकृतंमन्ये भवतांचयदप्रियम् सपालोयद्व
शेलोकोवायोरिवघनावलिः १४ यत्रधर्मसुतोराजागदापाणिर्वृकोदरः कृष्णोऽस्त्रीगांडिवंचापंसुहृत्कृष्णास्त
तोविपत् १५ नह्यस्यकर्हिचिद्राजन्पुमान्वेदविधित्सितम् यद्विजिज्ञासयायुक्तामुह्यंतिकवयोऽपिहि १६ त
स्मादिदंदैवतंत्रंव्यवस्यभरतर्षभ तस्यानुविहितोनाथानाथपाहिप्रजाःप्रभो १७ एषवैभगवान्साक्षादाद्योना
रायणःपुमान् मोहयन्माययालोकंगूढश्चरतिवृष्णिषु १८ अस्यानुभावंभगवान्वेदगुह्यतमंशिवः देवर्षिर्ना
रदःसाक्षाद्भगवान्कपिलोनृप १९ यंमन्यसेमातुलेयंप्रियंमित्रंसुहृत्तमम् अकरोःसचिवंदूतंसौहृदादथसार
थिम् २० सर्वात्मनःसमदृशोह्यद्वयस्यानहंकृतेः तत्कृतंमतिवैषम्यंनिरवद्यस्यनक्वचित् २१

परंपरागतस्वामिन्प्रभोसमर्थ

अनाथाःप्रजाःपाहि १७ अनुविधेयःपरमेश्वरश्चश्रीकृष्णएवेत्याह एषएवभगवान्सर्वेश्वरः यतः आद्यःपुमान् तच्चकुतः यतोनारायणःसा
क्षात् १८ तदुपपादयति अस्येति अनुभावंप्रभावम् १९ त्वमज्ञानात् यमेवंमन्यसेमातुलेयंदेवक्याःसुतंप्रियंप्रीतिविषयम् मित्रंप्रीतिक-
र्त्तारम् सुहृत्तममुपकारानपेक्ष्योपकारकंच सौहृदाद्विश्वासात् अकरोःकृतवानसिसचिवंमंत्रिणम् २० नन्वीश्वरश्चेत्कथंनीचेसार-
थ्यादौप्रवृत्तस्तत्राह सर्वेति तत्कृतंनीचोच्चकर्मकृतंममयोग्यमयोग्यमितिमतेर्वैषम्यंक्वचिदपिनास्तिकुतः निरवद्यस्यरागादिशून्यस्य त
त्कृतः अनहंकृतेः तच्चकुतः अद्वयस्य तदपिकुतः समदृशः तत्रापिहेतुः सर्वस्यात्मनः यथेष्टंवाहेतुहेतुमद्भावः २१ ७ ७

तथाऽप्येकान्तेष्वपि हे भूप अनुकंपितमनुकंपाम् २२ इदानीं स्वदेहत्यागपर्यंतं श्रीकृष्णावस्थानं प्रार्थयते भक्त्येति द्वाभ्याम् २३ यावदितीदं
कलेवरं प्रतीक्षतामिति अहं हिनोमि त्यजामि तावत्प्रतीक्षताम् इदमित्यनात्मत्वेन ज्ञातम् प्रसन्नहासेन अरुणलोचनाभ्यां च उल्लसन्ती रुचिर्यस्य मुखांबुजं यस्य ध्या-
नस्य पन्था विषयः योऽन्यैर्ध्यानपथे केवलं सोऽग्रतः स्थितः सन् मां प्रतीक्षतामित्यर्थः २४ तत्सानुकंपं वाक्यमाकर्ण्य २५ पुरुषस्वभावेन विहितान्
स्त्र्यादिसाधारणान् वर्णयामासेति निवृत्तेरन्वयः यथावर्णं वर्णधर्मान् यथाश्रमम् आश्रमधर्मांश्च वैराग्यरागाभ्यामुपाधिभ्यां क्रमेणाम्नातम् उभय
निवृत्तिप्रवृत्तिरूपम् लक्षणं येषां तान् २६ पुनस्तानेव विशेषमाह दानेति मोक्षधर्मान् शमदमादीन् भगवद्धर्मान् हरितोषणान् द्वादश्यादीन्

अ॰ ९

तथाऽप्येकान्तभक्तेषु पश्य भूपानुकंपितम् यन्मेऽसूंस्त्यजतः साक्षात्कृष्णो दर्शनमागतः २२ भक्त्यावेश्य मनो यस्मि
न्वाचा यन्नाम कीर्त्तयन् त्यजन्कलेवरं योगी मुच्यते कामकर्मभिः २३ स देवदेवो भगवान्प्रतीक्षतां कलेवरं यावदिदं हि
नोम्यहम् प्रसन्नहासारुणलोचनोल्लसन्मुखांबुजो ध्यानपथश्चतुर्भुजः २४ सूत उवाच युधिष्ठिरस्तदा
कर्ण्य शयानं शरपंजरे अपृच्छद्विविधान्धर्मानृषीणां चानुशृण्वताम् २५ पुरुषस्वभावविहितान्यथावर्णं यथा
श्रमम् वैराग्यरागोपाधिभ्यामाम्नातोभयलक्षणान् २६ दानधर्मान्राजधर्मान्मोक्षधर्मान्विभागशः स्त्रीधर्मा
न्भगवद्धर्मान्समासव्यासयोगतः २७ धर्मार्थकाममोक्षांश्च सहोपायान्यथा मुने नानाख्यानेतिहासेषु वर्णयामा
स तत्त्ववित् २८ धर्मं प्रवदतस्तस्य स कालः प्रत्युपस्थितः यो योगिनश्छंदमृत्योर्वांछितस्तूत्तरायणः २९ तदोप
संहृत्य गिरः सहस्रणीर्विमुक्तसंगं मन आदिपूरुषे कृष्णे लसत्पीतपटे चतुर्भुजे पुरःस्थितेऽमीलितदृग्व्यधारयत्
३० विशुद्धया धारणया हताशुभस्तदीक्षयैवाशु गतायुधश्रमः निवृत्तसर्वेंद्रियवृत्तिविभ्रमस्तुष्टाव जन्यं विसृजन्ज
नार्दनम् ३१

यमरूपान् समासव्यासौ संक्षेपविस्तारौ तावेव योगौ उपायौ ततः ताभ्याम् २७ धर्मादींश्च यथाऽधिकारं प्रतिनियतोपायसहितान्
यथायथावत् नानाख्यानेषु ये ये इतिहासास्तेषु यथासंति तथा वर्णयामासेति २८ छंदेनेच्छया मृत्युर्यस्य २९ सहस्रणीः युद्धे समीपस्थान् सह-
स्रं रथिनो नयति पालयतीति सहस्रणीर्भीष्मः सहस्रिणीरिति पाठे सहस्रार्थवतीर्गिरः लसंतौ पीतौ पटौ यस्य तस्मिन् अमीलितदृगेव मनो व्यधार-
यत् ३० अनयैव विशुद्धया धारणया हतमशुभं यस्य सः तस्य श्रीकृष्णस्येक्षया कृपादृष्ट्यैव गत आयुधश्रमो यस्य सः अत एव निवृत्तः सर्वेंद्रियवृत्तीनां

विभ्रमः विविधं भ्रमणं यस्मात्सः जन्यं देहम् ३१

इतिनानाधर्मोद्युपायैर्मतिर्मनोधारणलक्षणाउपकल्पितासमर्पिता क्क सात्वतानांपुं
परमफलरूपांश्रीकृष्णेरतिंप्रार्थयितुंप्रथमंस्वकृतमर्पयति
गवेश्रेष्ठेभगवति वितृष्णानिष्कामा अवितृष्णेतिवाछेदः अवितृष्णेत्यर्थः विगतोभूमायस्मात्तस्मिन् यमपेक्ष्यान्यत्रमहत्वंनास्तीत्यर्थः तदेवपर
मैश्वर्यमाह स्वसुखंस्वस्वरूपभूतंपरमानंदमुपगतेप्राप्तवत्येव क्वचित्कदाचित्विहर्तुंक्रीडितुंप्रकृतिंयोगमायामुपेयुषिस्वीकृतवति नतुस्वरू
पतिरोधानेनजीववत्पारतंत्र्यमित्यर्थः विहर्तुमितियदुक्तंतत्प्रपंचयति यत् यतःप्रकृतेर्भवप्रवाहःसृष्टिपरंपराभवति ३२ इदानींश्रीकृष्णमूर्त्तिं
वर्णयन्रतिंप्रार्थयते त्रिभुवनकमनंत्रिलोक्यामेकमेवकमनीयंपत्तद्वपुर्दधानेरतिर्मेऽस्तु कथंभूतंवपुः तमालवत्नीलोवर्णोयस्यतत् प्रातः-
कालीनारवेःकराइवस्वतएवगौरेपीतेवरेनिर्मलेचअंबरेयस्मिन्तत् अलककुलैरुपर्यावृतमाननाब्जंयस्मिन्तत् विजयसखेपार्थसारथौ अ
नवद्याअहेतुकीफलाभिसंधिरहितारतिरस्तु ३३ विजयसखित्वमेवानुवर्णयन्रतिंप्रार्थयते युधियुद्धे तुरगाणांखुररजस्तुरगरजः तेनविधूम्रा

भीष्मउवाच इतिमतिरुपकल्पितावितृष्णाभगवतिसात्वतपुंगवेविभूम्नि स्वसुखमुपगतेक्वचिद्विहर्तुं
प्रकृतिमुपेयुषियद्भवप्रवाहः ३२ त्रिभुवनकमनंतमालवर्णंरविकरगौरवरांबरंदधाने वपुरलककुलावृताननाब्जं
विजयसखेरतिरस्तुमेनवद्या ३३ युधितुरगरजोविधूम्रविष्वक्कचलुलितश्रमवार्यलंकृतास्ये ममनिशितशरैर्वि-
भिद्यमानत्वचिविलसत्कवचेऽस्तुकृष्णआत्मा ३४ सपदिसखिवचोनिशम्यमध्येनिजपरयोर्बलयोरथंनिवेश्य स्थि
तवतिपरसैनिकायुरक्ष्णाहृतवतिपार्थसखेरतिर्ममास्तु ३५

धूसरास्तेचतेविष्वंचइतस्ततश्चलंतः कचाः कुंतलाः तैर्लुलितंविकीर्णंश्रमवारिस्वेदबिंदुरूपंतेन भक्तवात्सल्यद्योतकेनालंकृतमास्यंय
स्यतस्मिन्श्रीकृष्णेममात्मामनोऽस्तुरमतामित्यर्थः पुनः किंभूते मदीयैर्निशितैस्तीक्ष्णैः शरैर्विभिद्यमानात्वक्यस्यतस्मिन् शरैरेवविलसत्त्रुट्यत्कवचंयस्यतस्मिन् ३४ किंच सपदीति सेनयोरुभयोर्मध्येरथंस्थापयमेऽच्युत यावदेतान्निरीक्षेहंयोद्धुकामानवस्थितानितिसख्युरर्जुनस्यवचोनिशम्य सपदितत्क्षणमेवस्वपरयोर्बलयोः सैन्ययोर्मध्येस्थितेपार्थसखेरतिरस्तु तत्रस्थित्वाकृतंसख्यंदर्शयति
परस्यदुर्योधनस्यसैनिकानामायुरक्ष्णाकालदृष्ट्याहृतवति असौभीष्मः असौद्रोणः असौकर्णइतितत्तत्प्रदर्शनव्याजेनदृष्ट्यैवसर्वेषा-
मायुराकृष्यार्जुनस्यजयंकृतवतीति ३५ ७ ७ ७ ७ ७

नकेवलमर्जुनस्यसपत्नप्रभुर्हरणेनैवमपभावहन् किंलविद्याहरणेनापीत्याह व्यवहितादूरेस्थितायापृतनातस्यामुखमिवमुखमग्रेस्थिता अ॰
न्भीष्मादीन्निरीक्ष्येत्यर्थः स्वजनवधाद्विमुखस्यनिवृत्तस्य तदुक्तंगीतासु एवमुक्त्वार्जुनःसंख्येरथोपस्थउपाविशत् विसृज्यसशरंचापंशो ९
कसंविग्नमानसइति कुमतिमहरहतेत्यादिकुबुद्धिम् ३६ ममतुमहांतमनुग्रहंकृतवानित्याहद्वाभ्याम् स्वनिगमम् अशस्त्रएवाहंसाहाय्यमात्रं
करिष्यामीत्येवंभूतांस्वप्रतिज्ञांहित्वा श्रीकृष्णशस्त्रंग्राहयिष्यामीत्येवंरूपामत्प्रतिज्ञामृतंसत्यंयथाभवतितथा अधि अधिकांकर्त्तुयोरथस्थः
सन्नवप्लुतः सहसैवावतीर्णःसन्योऽभ्ययात् अभिमुखमधावत् इभंहंतुंहरिःसिंहइव किंभूतः धृतःरथचरणःचक्रंयेनसः तदाचसंरंभेण
मल्लुप्यनात्मनिस्मृतेरुदरस्थसर्वभूतभुवनभारेणप्रतिपदंचलद्गुः चलंतीगौः पृथ्वीयस्मात्सः तेनैवसंरंभेणपथिगतंपतितमुत्तरीयंवस्त्रंयस्य

व्यवहितपृतनामुखंनिरीक्ष्यस्वजनवधाद्विमुखस्यदोषबुद्ध्या कुमतिमहरदात्मविद्ययायश्चरणरतिःपरमस्यतस्यमे
ऽस्तु ३६ स्वनिगममपहायमत्प्रतिज्ञामृतमधिकर्त्तुमवप्लुतोरथस्थः धृतरथचरणोऽभ्ययाच्चलद्गुर्हरिरिवहंतुमिभंग
तोत्तरीयः ३७ शितविशिखहतोविशीर्णदंशःक्षतजपरिप्लुतआततायिनोमे प्रसभमभिससारमद्वधार्थंसभवतु
मेभगवान्गतिर्मुकुंदः ३८ विजयरथकुटुंबआत्ततोत्रेधृतहयरश्मिनितच्छ्रियेक्षणीये भगवतिरतिरस्तुमेमुमू
र्षोर्यमिहनिरीक्ष्यहतागताःस्वरूपम् ३९

समुकुंदोमेगतिर्भवत्वित्युत्तरेणान्वयः ३७ एवंयदाऽभ्ययात्तदास्ययमानस्याතता
यिनोधन्विनोमेशितैस्तीक्ष्णैर्विशिखैर्हतः अतोविशीर्णदंशःध्वस्तकवचः क्षतजेनरुधिरेणपरिप्लुतःव्याप्तःसन् प्रसभंबलाद्वारयंतमर्जुन
मप्यतिक्रम्यमद्वधार्थमभिससार अभिजगाम एवंयोलोकप्रतीत्याऽर्जुनपक्षपातीवलक्षितः वस्तुतस्तुममैवानुग्रहंकृतवान् यन्मद्युक्तेनो
त्तंकन्वोमामृषाऽस्त्वितिसभगवान्मेगतिर्भवत्वित्यर्थः ३८ तदेवमन्यायैरपिभृत्यरक्षाव्यग्रेकृष्णेरतिमाशास्ते विजयोऽर्जुनःतस्यरथएव
कुटुंबमकृत्यैरपिरक्षणीयोयस्यतस्मिन् आत्तंतोत्रंप्रतोदोयेनतस्मिन् धृताश्चतेहयानांरश्मयःप्रग्रहास्तेसंतियस्यतस्मिन् भीष्मादिभ्यश्च
अनेकशांतादपिरश्मिशब्दादिनिः तच्छ्रियातयासारथ्यश्रियाईक्षणीयेशोभमाने मुमूर्षोर्मर्त्तुमिच्छोः नन्वन्यायवर्त्तिनिकिमितिरतिःप्रार्थ्य २५
तेऽतआह भगवत्यपिविलेशवर्येनदाह इहयुद्धेहताःसर्वेयंनिरीक्ष्यस्वरूपंतत्समानंरूपंगताःप्रापाइतिदिव्यदृष्ट्यापश्यन्नाह ३९ ५

मंजुगत्यादिभिरात्मी
क्षत्रधर्मेणपुरुध्यमानास्तत्स्वरूपंप्रापुरित्येतन्नचित्रम् यतोमदांधा अपिप्रापुरित्याह ललितगतिश्च विलासश्चरासादिः मंजुगत्यादिभिरात्मी
क्षत्रधर्मेणपुरुध्यमानास्तत्स्वरूपंप्रापुरित्येतन्नचित्रम् यतोमदांधा अपिप्रापुरित्याह
यैस्तदीयैर्वाकल्पितउरुर्मानः पूजायासांताः अतउत्कटेनमदेनांधाविवशाः अतएवतदेकचित्तत्वेनतस्यकृतंकर्मगोवर्द्धनोद्धरणादिकमनुकु
तवत्योगोपवध्वोयस्यप्रकृतिंस्वरूपमगन् अगमन् मकारलोपस्त्वार्षः किलप्रसिद्धम् तस्मिन्मेरतिरस्त्विति पूर्वेणैवान्वयः ४० जगत्पूज्यतामनु
स्मरन्नाह मुनिगणैर्नृपवर्यैश्चसंकुलेव्याप्तेअंतःसदसिसभामध्येयुधिष्ठिरस्यराजसूये एषांमुनिगणादीनांईक्षणीयः अहोरूपमहोमहि
मेत्येवमाश्चर्येणविलोकनीयःसन्उपपेदेप्राप एषजगतामात्मामममहशिगोचरः दृष्टिविषयः सन्नाविः प्रकटोवर्त्ततेअहोमेभाग्यमितिभावः
४१ सोऽहंकृतार्थोऽस्मीत्याह तमिममजंसम्यगधिगतःप्राप्तोऽस्मि सम्यक्त्वमाह विधूतभेदमोहः तदर्थभेदस्योपाधिकत्वमाह आत्मकल्पि

ललितगतिविलासवल्गुहासप्रणयनिरीक्षणकल्पितोरुमानाः कृतमनुकृतवत्यउन्मदांधाःप्रकृतिमगन्किलय-
स्यगोपवध्वः ४० मुनिगणनृपवर्यसंकुलेऽतःसदसियुधिष्ठिरराजसूयएषाम् अर्हणमुपपेदईक्षणीयोममदृशिगोच
रएषआविरात्मा ४१ तमिममहमजंशरीरभाजांहृदिहृदिधिष्ठितमात्मकल्पितानाम् प्रतिदृशमिवनैकधाऽर्कमेक
समधिगतोऽस्मिविधूतभेदमोहः ४२ सूतउवाच कृष्णएवंभगवतिमनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिः आत्मन्यात्मा
नमावेश्यसोंऽतःश्वासउपारमत् ४३ संपद्यमानमाज्ञायभीष्मंब्रह्मणिनिष्कले सर्वेबभूवुस्तेतूष्णींवयांसीवदिना
त्यये ४४ तत्रदुंदुभयोनेदुर्देवमानववादिताः शशंसुःसाधवोराज्ञांखात्पेतुःपुष्पवृष्टयः ४५ तस्यनिर्हरणादी
निसंपरेतस्यभार्गव युधिष्ठिरःकारयित्वामुहूर्तंदुःखितोभवत् ४६ तुष्टुवुर्मुनयोहृष्टाःकृष्णंतद्गुह्यनामभिः
ततस्तेकृष्णहृदयाःस्वाश्रमान्प्रययुःपुनः ४७ ततोयुधिष्ठिरोगत्वासहकृष्णोगजाह्वयम् पितरंसांत्वयामास
गांधारींचतपस्विनीम् ४८

तानांस्वयंनिर्मितानांशरीरभाजांप्राणिनांहृदिहृदिप्रतिहृदयंधिष्ठितमधिष्ठितम् अकारलोपस्त्वार्षः नैकधाअनेक
धा अधिष्ठानभेदादनेकधाभातमित्यर्थः अत्रदृष्टांतः सर्वप्राणिनांदृशंदृशंप्रतिएकमेवार्कमनेकधाप्रतीतमिवेति ४२ मनोवाग्दृष्टीनांवृत्तिभिःप
रमात्मनिश्रीकृष्णेअंतरेवविलीनःश्वासोयस्यसः ४३ निष्कलेनिरुपाधौसंपद्यमानंमिलितमाज्ञाय आलक्ष्य ४४ देवैर्मानवैश्चवादिताःराज्ञांमध्येये
साधवः अनसूयवः ४५ निर्हरणादीनिदाहसंस्कारादीनिसम्यक्परेतस्यमुक्तस्यापीत्यर्थः ४६ ४७ पितरंधृतराष्ट्रम् तपस्विनींसंतापवतीम् ४८

राजायुधिष्ठिरः ४९ इतिप्रथमेटीकायांनवमोऽध्यायः ९ दशमेकृतकार्यस्यहास्तिनपुरतोहरेः स्त्रीभिःसंस्तूयमानस्यवर्ण्यतेद्वारकागमः
१ राज्यंचकारेत्युक्तंतत्रपृच्छति हत्वेति स्वस्यरिक्थेधनेस्पर्द्धन्तेस्पर्धतेतया यद्वा स्वरिक्थायस्पृह्यन्तिसंग्रामेयेषामतएवधनादिहरणादातता
यिनस्तान्हत्वा प्रत्यवरुद्धभोजनः बंधुवधदुःखेनसंकुचितभोगः राज्यलाभेनप्राप्तभोगोवा कथंराज्येप्रवृत्तः प्रवृत्तोवाततःकिमकार्षीत् १
राज्यप्रवृत्तौश्रीकृष्णस्यप्रीतिंपर्यालोच्यप्रवृत्तइत्याशयेनोत्तरमाह वंशांकुरोः संरोहयित्वापरीक्षिद्रक्षणेनसंरोह्य अंकुरितंकृत्वा कथंभूतम्
वंशदवाग्निनिर्दग्धंवंशाएवदवोवनंतस्मादुद्भूतोयः क्रोधरूपोऽग्निः तेननिर्दग्धंनिजराज्येनिवेश्यच २ प्रवृत्तौहेतुमुक्त्वाकिमकार्षीदित्य

पित्राचानुमतोराजावासुदेवानुमोदितः चकारराज्यंधर्मेणपितृपैतामहंविभुः ४९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
प्रथमस्कंधेयुधिष्ठिरराज्यप्रलंभोनामनवमोऽध्यायः ९ शौनकउवाच हत्वास्वरिक्थस्पृधआततायिनोयुधि
ष्ठिरोधर्मभृतांवरिष्ठः सहानुजैःप्रत्यवरुद्धभोजनः कथंप्रवृत्तःकिमकारषीत्ततः १ सूतउवाच वंशंकुरोर्वं
शदवाग्निनिर्हृतंसंरोहयित्वाभवभावनोहरिः निवेशयित्वानिजराज्यईश्वरोयुधिष्ठिरंप्रीतमनाबभूवह २ निशम्य
भीष्मोक्तमथाच्युतोक्तंप्रवृत्तविज्ञानविधूतविभ्रमः शशासगामिंद्रइवाजिताश्रयः परिध्युपातामनुजानुवर्तितः ३
कामंववर्षपर्जन्यःसर्वकामदुघामही सिषिचुःस्मव्रजान्गावःपयसोधस्वतीर्मुदा ४ नद्यःसमुद्रागिरयःसवनस्पति
वीरुधः फलन्त्योषधयःसर्वाःकाममन्वृतुतस्यवै ५ नाधयोव्याधयःक्लेशादैवभूतात्महेतवः अजातशत्रावभवन्जं
तूनांराज्ञिकर्हिचित् ६ उषित्वाहास्तिनपुरेमासान्कतिपयान्हरिः सुहृदांचविशोकायस्वसुश्चप्रियकाम्यया ७
आमंत्र्यचाभ्यनुज्ञातःपरिष्वज्याभिवाद्यतम् आरुरोहरथंकैश्चित्परिष्वक्तोऽभिवादितः ८

सोत्तरमाह निशम्येति प्रवृत्तंयद्वि
ज्ञानंपरमेश्वराधीनंजगन्नस्वतंत्रमित्येवंभूतेनविधूतोविभ्रमोहंकर्तेत्येवंभूतोमोहोयस्यसः अनुजैरनुवर्तितःसेवितःसन् अजितःश्रीकृष्णए
वाश्रयोयस्यसः परिधिःसमुद्रस्तत्पर्यंतांगांपृथ्वींपालयामास ३ तस्यराज्यमनुवर्णयतिकाममितित्रिभिः महीसर्वकामदोग्ध्रीबभूव व्रजान्गो
ष्ठानिऊधस्वतीः ऊधस्यःऊधःक्षीराशयः तद्वत्यःस्थूलोधसइत्यर्थः सिषिचुरभ्यषिंचन् ४ अन्वृतुऋतावृतौ ५ आधयोमनोव्यथाःव्याधयोरोगाः
क्लेशाःशीतोष्णादिकृताःदैवभूतानिच आत्माचहेतुर्येषामाधिदैविकादीनांतेजंतूनांनाभवन् ६ इदानींद्वारकागमनंनिरूपयितुमाह उषित्वे
ति स्वसुःसुभद्रायाः ७ तंयुधिष्ठिरम् ८

युयुत्सुः धृतराष्ट्राद्वैश्यायांजातः गौतमः कृपः यमौनकुलसहदेवौ ९ अन्याश्चस्त्रियः मत्स्यसुताउत्तरा तस्याःपुनर्ग्रहणंगर्भरक्षककृष्णवि
रहेमोहाधिक्यात् यद्वा मत्स्यसुतासत्यवती १० तेषांकृष्णविरहासहनेकैमुत्यन्यायेनाह सत्संगादितिद्वाभ्याम् सतांसंगाद्धेतोर्मुक्तःपुत्रा-
दिविषयोदुःसंगोयेनसः सद्भिःकीर्त्यमानंरुचिकरंयस्ययशः सकृदप्याकर्ण्यसत्संगंत्यक्तुंनशक्नोति ११ दर्शनादिभिस्तस्मिन्श्रीकृष्णेन्यस्ता
ऽभ्यस्ताधीर्येषांते १२ अतएवानिमिषैर्नेत्रैः तमेववीक्षमाणास्तत्रतत्रार्हणानयनाद्यर्थेचलंतिस्म यतःस्नेहेनसम्यक्बद्धाः अतएवतमनु
द्रुतानिगतानिचेतांसियेषांते १३ अगारान्निर्यातिनिर्गच्छतिसतिऔत्कंठ्याद्धेतोःउद्गलत्स्रवत्बाष्पमश्रुन्यरुंधन् नेत्रेष्वेवस्तंभितवत्यः

सुभद्राद्रौपदीकुंतीविराटतनयातथा गांधारीधृतराष्ट्रश्चयुयुत्सुर्गौतमोयमौ ९ वृकोदरश्चधौम्यश्चस्त्रियो
मत्स्यसुतादयः नसेहिरेविमुह्यंतोविरहंशार्ङ्गधन्वनः १० सत्संगान्मुक्तदुःसंगोहातुंनोत्सहतेबुधः कीर्त्यमानंय
शोयस्यसकृदाकर्ण्यरोचनम् ११ तस्मिन्न्यस्तधियःपार्थाःसहेरन्विरहंकथम् दर्शनस्पर्शसंलापशयनासनभो
जनैः १२ सर्वतेऽनिमिषैरक्षैस्तमनुद्रुतचेतसः वीक्षंतःस्नेहसंबद्धाविचेलुस्तत्रतत्रह १३ न्यरुंधन्नुद्गलद्बाष्प
मौत्कंठ्याद्देवकीसुते निर्यात्यगारान्नोभद्रमितिस्याद्बांधवस्त्रियः १४ मृदंगशंखभेर्यश्चपणवानकगोमुखाः धुं
धुर्यानकघंटाद्यानेदुर्दुंदुभयस्तथा १५ प्रासादशिखरारूढाःकुरुनार्योदिदृक्षया ववृषुःकुसुमैःकृष्णंप्रेमव्रीडा
स्मितेक्षणाः १६ सितातपत्रंजग्राहमुक्तादामविभूषितम् रत्नदंडंगुडाकेशःप्रियःप्रियतमस्यह १७ उद्धवःसा
त्यकिश्चैवव्यजनेपरमाद्भुते विकीर्यमाणःकुसुमैरेजेमधुपतिःपथि १८ अश्रूयंताशिषःसत्यास्तत्रतत्रद्विजेरि
ताः नानुरूपानुरूपाश्चनिर्गुणस्यगुणात्मनः १९ अन्योन्यमासीत्संजल्पउत्तमश्लोकचेतसाम् कौरवेंद्रपुरस्त्री
णांसर्वश्रुतिमनोहरः २०

तत्रहेतुः अभद्रंनोस्यात् अमंगलंमाभूदित्येतदर्थम् १४ मृदंगादयोदशवाद्यभेदाः १५ प्रेमव्रीडास्मितपूर्वक
मीक्षणंयासांताः १६ गुडाकानिद्रातस्याईशःजितनिद्रोऽर्जुनः १७ व्यजनेचामरेजगृहतुः मधुपतिःश्रीकृष्णः १८ सत्याःश्रीकृष्णेतासा-
मव्यभिचारात् किंतु नानुरूपाश्चता अनुरूपाश्चनिर्गुणस्यपरमानंदस्यसुखेभवेत्यादयोनानुरूपाः गुणात्मनोमानुष्यनाट्यावतारेऽनु-
रूपाश्चेत्यर्थः १९ सर्वासांश्रुतीनांमनोहरःउपनिषदोऽपिमूर्तिमत्यस्तंसंजल्पमश्यनंदन्नित्यर्थः २०

तथ्रतैतः सौंदर्यादातिशायेनानिस्मितास्य: सखीभ्यो ऽन्याः स्त्रियः कथयंति नात्रविस्मयः कार्यः साक्षादीश्वरत्वादस्येति सवाइतिचतुर्भिः वै
स्मरणे किलेति मसिद्धानमाणद्योतकम् यएकएवाद्वितीयः पुरुष आसीत्सएवायं श्रीकृष्णः कुत्र आसीत् अविशेषे आत्मनिनिष्प्रपंचेनिज
रूपे कदा अग्रेगुणेभ्यः गुणक्षोभात्पूर्वम् तथानिशिमलयेच तस्यलक्षणम् जगतामात्मनिजीवेनिमीलितात्मनिनिमीलितात्मन्निति
नुक्तसतम्यंतंपदम् जातावेकवचनम् ईश्वरेलीनरूपेषुजीवेषुसत्स्वित्यर्थः ननुजीवानांब्रह्मत्वात्कथंलयः तत्राह सुप्तासुशक्तिषुसतीषुजी
वोपाधिभूतसत्वादिशक्तिलयएवजीवलयइत्यर्थः २१ तदेवंसृष्टेरादौमलयानंतरंचनिष्प्रपंचावस्थानमुक्त्वासृष्टिमलययोर्मध्येसमपंचाव-
स्थानमाहुः सएवाशच्युतस्वरूपस्थितिरेवमकृतिमनुससार अधिष्ठितवान् भूयः पुनः सृष्टिमवाहस्यानादित्वात् कीदृशीम् निजवीर्यचोदिताम् अ॰ १०

सर्वेकिलायंपुरुषःपुरातनोयएकआसीदविशेषआत्मनि अग्रेगुणेभ्योजगदात्मनीश्वरेनिमीलितात्मन्निशिसुप्तशक्तिषु २१ सएवभूयोनिजवीर्यचोदितांस्वजीवमायांप्रकृतिंसिसृक्षतीम् अनामरूपात्मनिरूपनामनीविधित्समानोऽनुससारशास्त्रकृत् २२ सवाअयंयत्पदमत्रसूरयोजितेंद्रियानिर्जितमातरिश्वनः पश्यंतिभक्त्युत्कलितामलात्मनानन्वेषसत्वंपरिमार्ष्टुमर्हति २३ सवाअयंसख्यनुगीतसत्कथोवेदेषुगुह्येषुचगुह्यवादिभिः यएकईशोजगदात्मलीलयासृजत्यवत्यत्तिनतत्रसज्जते २४

स्वकालशक्तिप्रेरिताम् स्वांशभूतानांजीवानांमायांमोहिनीम् अतएव
सिसृक्षतींस्रष्टुमिच्छतीम् किमर्थमनुससार अनामरूपेआत्मनिजीवेरूपनामनीविधातुमिच्छन् उपाधिसृष्ट्याजीवानांभोगायेत्यर्थः कर्मा
णिचविधातुंवेदान्कृतवानित्याहुः शास्त्रकृदिति २२ अस्यदर्शनमतिदुर्लभमस्माभिर्लब्धमित्याहुः सवैअयम् यस्यपदंस्वरूपमंघ्रिंवा निर्जि
तोमातरिश्वाप्राणोयैः कृत्स्नत्वमार्षम् तेसूरयएवपश्यंति केनभक्त्योत्कलितउत्कंठितः अमलोयआत्माबुद्धिस्तेन दृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्याइति
श्रुतेः बुद्धिवैमल्यस्याप्ययमेवहेतुरित्याहुः ननुहेसखिएषएवसत्वंबुद्धिंपरिमार्ष्टुंसम्यक्शोधयितुमर्हति नतुयोगादयइत्यर्थः यद्वा नु अ
होएषसत्वंज्ञानंपरिमार्ष्टुंनाशयितुंदूरगमनेनाप्रत्यक्षीभवितुंनार्हति किंत्वनेनसहैवास्माभिर्गंतव्यमित्यर्थः २३ पुण्यश्लोकतामाहुः हेसखि २७
यो वेदेषुरहस्यागमेषुचरहस्यनिरूपकैरनुगीतसत्कथः अन्वनुगीताःसत्यः कथायस्यसएवायम् गानप्रकारमाहुः यएकईशइत्यादि २४ ७

एवंभूतस्यनानावतारेकारणमाहुः यदाहीति तमोव्याप्ताधीर्येषांतेनृपायदा अधर्मेणजीवंति केवलंप्राणान्पुष्यंति तत्रतदाएषएव भवायस्थि
त्यैसत्वतः विशुद्धसत्वेनरूपाणिदधन् भगादीनिधत्ते प्रकटयति युगेयुगेतत्तदवसरे भगमैश्वर्यम् सत्यंसत्यप्रतिज्ञत्वम् ऋतंयथार्थोपदेश
कत्वम् दयांभक्तकृपाम् यशः अद्भुतकर्मत्वम् २५ विशेषतः श्रीकृष्णावतारसौभाग्यंवर्णयंति अहोइतिपंचभिः यत् यस्मादेषपुरुषोत्तमः श्रियः
प्रियःपतिः स्वजन्मनायदोःकुलमंचति पूजयतिसत्करोति अतःश्लाघ्यतमंतत् चंक्रमणेनचमधोर्वनंमथुरांसत्करोति अतस्तत्पुण्यतममिति न
मबर्थस्याप्यत्यंतातिशयेऽर्थमिति तत्राप्याश्चर्यंअहोइत्युक्तम् २६ अहोबतअत्याश्चर्यम् किंतत् कुशस्थलीद्वारकास्वर्गउत्कृष्टइतियत्तद्यश
स्तस्यतिरस्करीपरिभवकर्त्री भुवश्चपुण्ययशः कर्त्रीभवति यद्यतः तत्रत्याःसर्वाःप्रजाः स्वानुग्रहेणइषितंप्रेषितंयत् स्मितंतत्पूर्वावलोकोयस्य

यदाह्यधर्मेणतमोधियोनृपाजीवंतितत्रैषहिसत्वतःकिल धत्तेभगंसत्यमृतंदयांयशो भवायरूपाणिदधद्युगेयुगे २५
अहोअलंश्लाघ्यतमंयदोःकुलं अहो अलंपुण्यतमंमधोर्वनम् यदेषपुंसामृषभःश्रियःप्रियःस्वजन्मनाचंक्रमणेन
चांचति २६ अहोबतस्वर्यशसस्तिरस्करीकुशस्थलीपुण्ययशस्करीभुवः पश्यंतिनित्यंयदनुग्रहेषितस्मितावलोकं
स्वपतिंस्मयत्प्रजाः २७ नूनंव्रतस्नानहुतादिनेश्वरःसमर्चितोह्यस्यगृहीतपाणिभिः पिबंतियाःसख्यधरामृतंमुहुर्व्र
जस्त्रियःसंमुमुहुर्यदाशयाः २८ यावीर्यशुल्केनहृताःस्वयंवरेप्रमथ्यचैद्यप्रमुखान्हिशुष्मिणः प्रद्युम्नसांबांबसु
तादयोऽपरायाश्चाहृताभौमवधेसहस्रशः २९ एताःपरंस्त्रीत्वमपास्तपेशलंनिरस्तशौचंबतसाधुकुर्वते यासांगृहा
त्पुष्करलोचनःपतिर्नजात्वपैत्याहृतिभिर्हृदिस्पृशन् ३०

तम् यद्वा अनुग्रहार्थमिषितमिष्टम् स्वस्यात्मनः पतिंश्रीकृष्णाम् नतुपित्रादि
वत् देहमात्रपतिंनित्यंपश्यंतिस्म उषितमितिपाठेस्वानुग्रहार्थमुषितंकृतनिवासंनेनतत्स्वर्गेऽस्तीत्यर्थः २७ हेसखि अस्यगृहीतपाणिभिः पत्नी
भिरीश्वरोऽयमेवनूनंजन्मांतरेषुसमर्चितः यस्मिन्नधरामृते आशयश्चित्तंयासांताःसंमोहंप्राप्ताइतिमनोहरत्वमुक्तम् २८ एतत्प्रपंचःयाइति-
द्वाभ्याम् वीर्यप्रभावएवशुल्कंमूल्यंतेन शुष्मिणोबलिष्ठान् प्रद्युम्नःसांबश्चअंबश्चसुतायासांरुक्मिणीजांबवतीनाग्नजितीनांता आदिर्यासां
सत्यभामादीनांताःयाश्चापराः अस्यश्लोकस्योत्तरश्लोकेनान्वयः २९ एताःस्त्रीत्वमेवपरंकेवलंसाधुशोभनंकुर्वते अपास्तंगतंपेशलंभद्रंस्वातं
त्र्यंयस्मात्तत् निरस्तंशौचंशुचित्वंयस्मात्तथाभूतमपिजातुकदाचिदपिनापैतिननिर्गच्छति आहृतिभिर्व्याहारैःयद्वा पारिजातादिप्रियवस्त्वाह
रणैः हृदिस्पृशन्नानंदयन् ३०

एवंविधाविचित्रागिरः सस्मितेननिरीक्षणेनाभिनंदन्सहरिर्ययौ ३१ मधुद्विषोऽपिगोपीथायपरक्षणायस्नेहात्परेभ्यः शत्रुभ्यः शंकितः सन्
प्रायुंक्त हस्त्यश्वरथपादातंसेनांगंस्यात्चतुर्विधम् इत्येवंचतुरंगिणींपृतनाम् सेनाम् ३२ पांडोः कुलवंशजत्वात्पांडवाअपिकौरवाएवतान्प्रि
यैःसुहृदादिभिःसह ३३ कुरुक्षेत्रंकुरुदेशांतरगतमेव क्रमोऽत्रनविवक्षितः ३४ मरुर्निरुदकोदेशः धन्वोऽस्पोदकः आनर्त्तास्त्योद्दारकादे
शः सविभुः उपागात्प्राप्तः हेभार्गव मनागीषत्श्रांतावाहायस्यसः ३५ तत्रतत्रदेशेतत्रस्थैर्जनैःप्रत्युद्यतानिनिवेदितान्यर्हणान्युपायनानि
यस्यसः सायमपराण्हे पश्चाद्दिशंपश्चिमांदिशंभेजे प्राप्तः तदाचगविष्ठः स्वर्गस्थः सूर्योगांप्रुदकंगतः प्रविष्टोऽस्तंगतइत्यर्थः अथवाएषश

एवंविधागदंतीनांसभिरः पुरयोषिताम् निरीक्षणेनाभिनंदन्सस्मितेनययौहरिः ३१ अजातशत्रुः पृतनांगोपी-
थायमधुद्विषः परेभ्यःशंकितःस्नेहात्प्रायुंक्तचतुरंगिणीम् ३२ अथदूरागतान्शौरिः कौरवान्विरहातुरान् सन्नि
वर्त्यदृढस्निग्धान्प्रायात्स्वनगरींप्रियैः ३३ कुरुजांगलपांचालान्शूरसेनान्सयामुनान् ब्रह्मावर्त्तंकुरुक्षेत्रंम-
त्स्यान्सारस्वतानथ ३४ मरुधन्वमतिक्रम्यसौवीराभीरयोःपरान् आनर्त्तान्भार्गवोपागाच्छ्रांतवाहोमनाग्विभुः
३५ तत्रतत्रहतत्रत्यैर्हरिःप्रत्युद्यतार्हणः सायंभेजेदिशंपश्चाद्गविष्ठोगांगतस्तदा ३६ इतिश्रीभागवतेम-
हापुराणेप्रथमस्कंधेदशमोऽध्यायः १० सूतउवाच आनर्त्तान्सउपव्रज्यस्वृद्धान्जनपदान्स्वकान्
दध्मौदरवरं तेषांविषादंशमयन्निव १ सउच्चकाशेधवलोदरोदरोऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा दाध्मायमा
नः करकंजसंपुटेयथाऽब्जखंडेकलहंसउत्स्वनः २

तरुदेस्यपः सायंप्रविशतीतिश्रुतेः यद्वा तदासायंकालेजातेरथादवतीर्यगविष्ठोभूमौस्थितस्ततोगांजलाशयंगतः सन्पश्चाद्दिशंसंध्यां
भेजे उपासितवानित्यर्थः ३६ इतिप्रथमस्कंधेटीकायांदशमोऽध्यायः १० आनर्त्तैःस्तूयमानस्यपुरींनिर्विशयबंधुभिः एकादशेरतिः
सम्यग्यादवेंद्रस्यवर्ण्यते १ उत्सवैरुच्चलत्पौरसुदंचध्वजतोरणम् उल्लसद्दलदीपालिस्यपुरंप्रभुराविशत् २ स्वृद्धान्समृद्धान् दरवरंपांच-
जन्यंशंखंदध्मौवादितवान् १ सइति दरः शंखः उच्चकाशे अतिशयेनशुशुभे कथंभूतः दरः करकंजसंपुटेदाध्मायमानः आपूर्यमाणः धवलं
उदरंयस्यसः उरुक्रमस्य कृष्णस्याधरस्ययः शोणगुणस्तेनशोणिमायस्यसः कथमुच्चकाशे अब्जखंडेरक्तकमलसमूहेकलहंसोराजहंसउच्चकाशे ५८
यथातद्वत् २

जगतोयद्भयंतस्यभयावहम् प्रत्यद्यसुः प्रत्युज्जग्मुः भर्त्तुर्दर्शनेलालसमौत्सुक्यंयासांताः ३ तत्रतस्मिन्श्रीकृष्णेउपनीताःसमर्पिताब-
लयउपायनानियाभिस्ताः निरपेक्षेऽपितस्मिन्नादरेणसमर्पणेदृष्टांतः रवेर्दीपमिवेति पितरमर्भकाइवतंसर्वसुहृदमवितारमूचुरित्युत्तरेणा
न्वयः कृत्स्नेनैवावितारंनतुकामेन अत्रहेतुः आत्मारामम् तत्रापिहेतुः परमानंदनिजस्वरूपलाभेनैवपूर्णकामम् ५ विरिंचोब्रह्मावैरिं
च्याः सनकादयः इहसंसारेपरंक्षेममिच्छतांपरायणंपरमंशरणम् कुतःपरेषांब्रह्मादीनांप्रभुरपिकालोयत्रप्रभुर्नभवेत् ६ अतोभवाय
उद्भवायनोऽस्माकंत्वंभव हेविश्वभावन कृतिनःकृतार्थाः बभूविमजातावयम् ७ कृतार्थत्वमेवाहुः अहोभवतावयंसनाथाःस्म यद्यस्मात्त

तमुपश्रुत्यनिनदंजगद्भयभयावहम् प्रत्युद्ययुःप्रजाःसर्वाभर्तृदर्शनलालसाः ३ तत्रोपनीतबलयोरवेर्दीपमि
वादृताः आत्मारामंपूर्णकामंनिजलाभेननित्यदा ४ प्रीत्युत्फुल्लमुखाःप्रोचुर्हर्षगद्गदयागिरा पितरंसर्वसुहृदम
वितारमिवार्भकाः ५ नताःस्मतेनाथसदाङ्घ्रिपंकजंविरिंचिवैरिंच्यसुरेंद्रवंदितम् परायणंक्षेममिहेच्छतांपरंनय
त्रकालःप्रभवेत्परःप्रभुः ६ भवायनस्त्वंभवविश्वभावनत्वमेवमाताऽथसुहृत्पतिःपिता त्वंसद्गुरुर्नःपरमंचदैवतं
यस्यानुवृत्त्याकृतिनोबभूविम ७ अहोसनाथाभवतास्मयद्वयंत्रैविष्टपानामपिदूरदर्शनम् प्रेमस्मितस्निग्ध-
निरीक्षणाननंपश्येमरूपंतवसर्वसौभगम् ८ यर्ह्यंबुजाक्षापससारभोभवान्कुरून्मधून्वाऽथसुहृद्दिदृक्षया
तत्राब्दकोटिप्रतिमःक्षणोभवेद्रविंविनाऽक्ष्णोरिवनस्तवाच्युत ९ इतिचोदीरितावाचःप्रजानांभक्तवत्सलः शृ
ण्वानोऽनुग्रहंदृष्ट्यावितन्वन्प्राविशत्पुरीम् १० मधुभोजदशार्हार्हकुकुरांधकवृष्णिभिः आत्मतुल्यबलैर्गुप्तांना
गैर्भोगवतीमिव ११

वरूपंपश्येम त्रैविष्टपानामपिदूरेदर्शनंयस्यतत् देवानामपिदुर्लभमित्यर्थः प्रेम्णायत्स्मितंतद्युक्तंस्निग्धंनिरीक्षणं
यस्मिन्तदाननंयस्मिन्तद्रूपम् सर्वेषुचांगेषुसौभगंयस्मिन्तत् ८ अर्भकाइवसकरुणमाहुः यर्हियदा भोअंबुजाक्ष नोभवानितिपाठेन
इत्यनादरेषष्ठी अस्मान् अनादृत्यअपससार अपहायजगाम कुरून्हस्तिनापुरम् मधून्मथुरांवा तत्रतदारविंविना आंध्यादक्ष्णोर्यथा
एवंतवनःत्वदीयानामस्माकमपीत्यर्थः ९ इतिचएवंविधाः अन्याश्चोच्चारितावाचः शृण्वन् दृष्ट्यासाभिनंदावलोकेनानुग्रहंकुर्वन्पुरीं
द्वारकांप्राविशत् १० तांद्वारकांस्तौतिपंचभिः स्वतुल्यबलैः मधुभोजादिभिः गुप्तांरक्षिताम् ११ ॐ ॐ ॐ

सर्वेषु ऋतुषु सर्वे विभवाः पुष्पादिसंपदो येषां ते पुण्यवृक्षाः लताश्रमाः लतामंडपाश्रयेषु तैः उद्यानादिभिः वृता ये पद्माकराः सरांसि तैः श्रीः अ·
शोभा यस्यां ताम् उद्यानं फलप्रधानम् उपवनं पुष्पप्रधानम् आरामः क्रीडार्थं वनम् १२ गोपुरं पुरद्वारम् द्वारं गृहद्वारम् कृतानि कौतुके- ११
नोत्सवेन तोरणानि यस्यां ताम् गरुडादिचिन्हांकितध्वजाः जयप्रदर्शनांकिताः पताकाः चित्राणां ध्वजपताकानामग्रैः अंतः प्रतिहत आत-
पो यस्यां ताम् १३ संमार्जितानि निःसारितरजस्कानि महामार्गादीनि यस्यां ताम् महामार्गाः राजमार्गाः रथ्याः इतरमार्गाः आपणकाः प-
ण्यवीथयः चत्वराण्यंगणानि फलादिभिरुप्तामवकीर्णाम् १४ १५ प्रेष्ठमंतरात्मानमायांतं निशम्य श्रुत्वा वसुदेवादयः प्रत्युज्जग्मु-
रिति चतुर्थेनान्वयः १६ प्रहर्षवेगेन उच्छ्वसितानि उल्लंघितानि शयनादीनि यैस्ते श्वस प्लुतगतौ १७ वारणेंद्रं मंगलार्थं पुरतः कृत्वा

सर्वर्तुसर्वविभवपुण्यवृक्षलताश्रमैः उद्यानोपवनारामैर्वृतपद्माकरश्रियम् १२ गोपुरद्वारमार्गेषु कृतकौतुकतोर-
णाम् चित्रध्वजपताकाग्रैरंतःप्रतिहतातपाम् १३ संमार्जितमहामार्गरथ्यापणकचत्वराम् सिक्तां गंधजलैरुप्तां
फलपुष्पाक्षतांकुरैः १४ द्वारि द्वारि गृहाणां च दध्यक्षतफलेक्षुभिः अलंकृतां पूर्णकुंभैर्बलिभिर्धूपदीपकैः १५
निशम्य प्रेष्ठमायांतं वसुदेवो महामनाः अक्रूरश्चोग्रसेनश्च रामश्चाद्भुतविक्रमः १६ प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्च सांबो
जांबवतीसुतः प्रहर्षवेगोच्छ्वसितशयनासनभोजनाः १७ वारणेंद्रं पुरस्कृत्य ब्राह्मणैः ससुमंगलैः शंखतूर्यनि-
नादेन ब्रह्मघोषेण चादृताः प्रत्युज्जग्मू रथैर्हृष्टाः प्रणयागतसाध्वसाः १८ वारमुख्याश्च शतशो यानैस्तद्दर्श-
नोत्सुकाः लसत्कुंडलनिर्भातकपोलवदनश्रियः १९ नटनर्त्तकगंधर्वाः सूतमागधवंदिनः गायंति चोत्तमश्लोक-
चरितान्यद्भुतानि च २० भगवांस्तत्र बंधूनां पौराणामनुवर्त्तिनाम् यथाविध्युपसंगम्य सर्वेषां मानमादधे २१

ससुमंगलैः सुमंग-
लं पुष्पादि तत्पूर्णपाणिभिः ब्रह्मघोषो मंत्रपाठः प्रणयेन स्नेहेनागतं साध्वसं संभ्रमो येषां ते १८ वारमुख्या नटादयश्च प्रत्युज्जग्मुः लसत्कुंडलैर्निर्भा-
तानि यानि कपोलानि तैर्वदनेषु श्रीः शोभा यासां ताः वारमुख्याः नर्त्तक्यो वेश्या इति यावत् १९ अद्भुतानि चेति चकारस्य वंदिनश्चेत्यन्वयः नटा नवर-
साभिनयचतुराः तालाद्यनुसारेण नृत्यंतो नर्त्तकाः गंधर्वा गायकाः सूताः पौराणिकाः प्रोक्ता मागधा वंशशंसकाः बंदिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृ- ४४
शोक्तयः ते सर्वे गायंति चेति चकारस्यान्वयः २० यथाविधि यैः सह यद्योचितं तैस्तथा समागमं कृत्वा सर्वेषां मानं कृतवानित्यर्थः २१ ७ ७

तदाह प्रव्हेति प्रव्हंप्रव्हत्वंशिरसाननतिः अभिवादनंवाग्भानतिः आश्वास्याभयंदत्वाश्वपाकानभिव्याप्यवरैरभीष्टदानैश्चमानंकृतवान् २२
अन्यैश्चबंदिभिः २३ तस्मिंक्षणेनमहानुत्सवोयासांताः २४ यत्यस्मात् नित्यंसदाअच्युतंनिरीक्षमाणानामपिदृशोनैवतृप्यंति अतआरुरुहुः
कथंभूतम् श्रियःशोभायाःधामस्थानमंगंयस्यतम् २५ एतदेवाभिनयेनाह श्रियोलक्ष्म्याः यस्योरःवक्षःनिवासः यस्यमुखंसर्वप्राणिनांदृशां
सौंदर्यामृतपानायपात्रम् यस्यबाहवोलोकपालानांनिवासःसारंश्रीकृष्णांगायंतीतिसारंगाः भक्तास्तेषांयस्यपादांबुजंनिवासःतंनिरीक्षमाणा
नांदृशइतिपूर्वेणान्वयः २६ सितैरातपत्रव्यजनैरुपस्कृतोमंडितः अर्कश्चउडुपोनक्षत्रसहितश्चंद्रश्च चापमिंद्रधनुश्चचैद्युतंविद्युत्तेजश्चतैः अर्क
श्छत्रस्योपमानम् नक्षत्राणिपुष्पवृष्टेः चंद्रःपरिभ्रमकृतमंडलाकारयोश्चामरव्यजनयोः चापंवनमालायाः विद्युत्तेजःपिशंगवाससोः अभ्रूतो

प्रह्वाभिवादनाश्लेषकरस्पर्शस्मितेक्षणैः आश्वास्यचाश्वपाकेभ्योवरैश्चाभिमतैर्विभुः २२ स्वयंचगुरुभिर्विप्रैः स
दारैःस्थविरैरपि आशीर्भिर्युज्यमानोन्यैर्बंदिभिश्चाविशत्पुरम् २३ राजमार्गंगतेकृष्णेद्वारकायाःकुलस्त्रियः ह-
र्म्याण्यारुरुहुर्विप्रतदीक्षणमहोत्सवाः २४ नित्यंनिरीक्षमाणानांयदपिद्वारकौकसाम् नवितृप्यंतिहिदृशःश्रियो
धामांगमच्युतम् २५ श्रियोनिवासोयस्योरःपानपात्रंमुखंदृशाम् बाहवोलोकपालानांसारंगाणांपदांबुजम् २६ सि
तातपत्रव्यजनैरुपस्कृतःप्रसूनवर्षैरभिवर्षितःपथि पिशंगवासावनमालयाबभौघनोयथार्कोडुपचापवैद्युतैः २७
प्रविष्टस्तुगृहंपित्रोःपरिष्वक्तःस्वमातृभिः ववंदेशिरसासप्तदेवकीप्रमुखामुदा २८ ताःपुत्रमंकमारोप्यस्नेहस्नुत-
पयोधराः हर्षविह्वलितात्मानःसिषिचुर्नेत्रजैर्जलैः २९ अथाविशत्स्वभवनंसर्वकाममनुत्तमम् प्रासादायत्रपत्नीनां
सहस्राणिचषोडश ३० पत्न्यःपतिंप्रोष्यगृहानुपागतंविलोक्यसंजातमनोमहोत्सवाः उत्तस्थुरारात्सहसासनाशयात्सा
कंव्रतैर्व्रीडितलोचनाननाः ३१

पमेयम् यदिघनस्योपरिसूर्यबिंबम् उभयतश्चंद्रौ सर्वतोनक्षत्राणि मध्येचमिलितंचापद्वयम् स्थिरं
विद्युत्तेजश्चयदिभवेत्तर्हिसघनोयथाभातितथाहरिर्बभावित्यर्थः २७ देवकीप्रमुखाःसप्तववंदइतिमातृसौदर्यादादरविशेषज्ञापनार्थमुक्तम्
अष्टादशापिवसुदेवभार्यामातृतुल्यत्वान्नमस्कृताएव २८ २९ सहस्राणिचषोडशेतिचकारादष्टोत्तरशताधिकानीतिज्ञेयम् ३० प्रोष्यदेशा-
तरेउषित्वा आरात्दूरादेवविलोक्यसंजातोमनसिमहोत्सवोयासांताः आसनादाशयाच्च आसनाद्देहेनोत्तस्थुः आशयोऽन्तःकरणंतस्माद-
प्यात्मनाउत्तस्थुः श्रीकृष्णेनात्मनःसंश्लेषेंऽतःकरणव्यवधानमपिनासहंतेत्यर्थः व्रीडितानिलोचनान्याननानिचयासांताः अपांगैरेववी-

क्षणान्तर्भीडितलोचनाः अवनतमुखत्वात् व्रीडिताननाः साकं भर्त्तृभिः इति हास्यक्रीडावर्जनादि नियमा अर्पिताप्य उत्तस्थुरित्यर्थः धृतव्रता एवोत्तस्थु
रिति नावतानि च यानि तत्रस्त्यक्तानि क्रीडांशारीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृकेति ३१ आयांतं तं पतिं द-
र्शनात्पूर्वमात्मना बुद्ध्या परिरेभिरे ततो दृशिभिः ततः समीपमागतमात्मजैः पुत्रैर्गृहीतकण्ठमालिंगयन्त्य इव स्वयमालिंगितवत्य इत्यर्थः अत्र हेतुः
दुरन्तभावा गंभीराभिप्रायाः तदा च तासां नेत्रयोर्निरुद्धमप्यंबुवाष्पं वैक्लव्यात् वैवश्यात् आस्रवत् ईषत्स्रुतमासीत् अत एव धैर्य हान्या विलज्जतीनाम्
हे भृगुवर्य चित्रं शृण्विति ३२ पार्श्वगतः समीपस्थः तत्रापि रहोगतः एकांते भवत्तर्नित्यं पदे पदे प्रतिक्षणं नवं नवमेव अत्र कैमुत्यन्यायः का विरमे
तेति चचलान्चलस्वभावापि ३३ उक्तं श्रीकृष्णचरितं संक्षिप्याह एवमिति द्वाभ्याम् क्षितेर्भाराय जन्म येषाम् अक्षौहिणीभिः कृत्वा परिवृत्त

तमात्मजैर्दृष्टिभिरंतरात्मनादुरंतभावाः परिरेभिरे पतिम् निरुद्धमप्यास्रवदंबुनेत्रयोर्विलज्जतीनां भृगुवर्य वैक्ल
वात् ३२ यद्यप्यसौ पार्श्वगतो रहोगतस्तथापि तस्यांघ्रियुगं नवं नवम् पदे पदे का विरमेत तत्पदाच्चलापि यच्छ्रीर्न
जहाति कर्हिचित् ३३ एवं नृपाणां क्षितिभारजन्मनामक्षौहिणीभिः परिवृत्ततेजसाम् विधाय वैरं श्वसनो यथाऽनलं
मिथो वधेनोपरतो निरायुधः ३४ स एष नरलोकेस्मिन्नवतीर्णः स्वमायया रेमे स्त्रीरत्नकूटस्थो भगवान्प्राकृतो यथा
३५ उद्दामभावपिशुनामलवल्गुहासव्रीडाऽवलोकनिहतो मदनोऽपि यासाम् संमुह्य चापमजहात्प्रमदोत्तमास्ता
यस्येंद्रियं विमथितुं कुहकैर्न शेकुः ३६ तमयं मन्यते लोको ह्यसंगमपि संगिनम् आत्मौपम्येन मनुजं व्यापृण्वानं यतो
ऽबुधः ३७

सर्वतः प्रसृतं तेजः प्रभावो येषाम् श्वसनो वायुः वेणूनामन्योऽन्यसंघर्षेणानलं विधाय मिथो दाहेन यथोपशाम्यति तद्वत् ३४ स्त्री
रत्नकूटस्थः उत्तमस्त्रीकदंबस्थः ३५ नन्वेवं स्त्रीसंगादिभिः संसारप्रतीतेः कथं भगवानवतीर्ण इत्युच्यते तत्राह उद्दामेति द्वाभ्याम् यासामु
द्दामो गंभीरो यो भावोऽभिप्रायः तस्य पिशुनः सूचकोऽमलो वल्गुः सुंदरो हासः व्रीडाऽवलोकश्च ताभ्यां निहतः अमदनः श्रीमहादेवोऽपि संमु
ह्य लज्जया चापं पिनाकमजहात् एवंप्रभावाः याः स्त्रिय इत्येतावद्विवक्षितम् यद्वा भगवतो मोहिनीरूपेण महेशोऽपि मोहित एवमेतास्वहमपि
मा सा एवेति तथोक्तम् ताः कुहकैः कपटैर्विभ्रमैर्यस्येंद्रियं मनः विमथितुं क्षोभयितुं न शक्ताः ३६ तं श्रीकृष्णमपंडितो लोकः आत्मौपम्ये
न स्वसादृश्येन संगिनं मनुजं मन्यते अत्र हेतुः व्यापृण्वानं व्याप्रियमाणम् यतोऽयमबुधः अतत्त्वज्ञः ३७ ७ ७ ७

कुतइत्यपेक्षायामैश्वर्यलक्षणमाह एतदिति ईशास्यईशनमैश्वर्यंनामैतदेव किंतत् प्रकृतिस्थोऽपि तस्यागुणैः सुखदुःखादिभिः सदानयु
ज्यतइतियत् यथाआत्मस्थैरानंदादिभिरात्माश्रयाऽपिबुद्धिर्नयुज्यतेतद्वत् वैधर्म्येदृष्टांतोवा आत्मस्थैः सत्ताप्रकाशादिभिर्यथाबुद्धिर्युज्य
तइति एवंवाअसदात्मादेहः तत्रस्थैर्गुणैस्तदाश्रयाबुद्धिस्तदुपाधिर्जीवोयथायुज्यते एवंप्रकृतिस्थोऽपितद्गुणैर्नयुज्यतइतियत् एतदीशन
मीशस्येति ३८ तत्सत्योऽपितस्यतत्त्वंनजानंतीत्याह तंस्त्रैणमात्मवश्यम् रहएकांते अनुव्रतमनुसृतंचमेनिरे भर्त्तुरप्रमाणविदः प्रमाणमि
यत्ताम् महिमानमजानंत्यइत्यर्थः ईश्वरं क्षेत्रज्ञंमतयः अहंवृत्तयोयथास्वाधीनंस्वधर्मयोगिनंमन्यतेतद्वत् यद्वा यथायथामतयः कल्पनाःत
थानथातमीश्वरंस्त्रैणादिरूपंमेनिरइत्यर्थः ३९ इतिप्रथमेटीकायामेकादशोऽध्यायः ११ पुरोक्तंयत्प्रसंगायद्रौणिदंडादिविस्तरा

एतदीशनमीशस्यप्रकृतिस्थोपितद्गुणैः नयुज्यतेसदात्मस्थैर्यथाबुद्धिस्तदाश्रया ३८ तंमेनिरेऽबलामूढाःस्त्रैणंचानु
व्रतंरहः अप्रमाणविदोभर्त्तुरीश्वरंमतयोयथा ३९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेश्रीकृष्णद्वारकाप्र
वेशोनामैकादशोऽध्यायः ११ शौनकउवाच अश्वत्थाम्नोपसृष्टेनब्रह्मशीर्ष्णोरुतेजसा उत्तरायाहः
तोगर्भईशेनाजीवितःपुनः १ तस्यजन्ममहाबुद्धेःकर्माणिचगृणीहिनः निधनंचयथैवासीत्सप्रेत्यगतवान्यथा
२ तदिदंश्रोतुमिच्छामिगदितुंयदिमन्यसे ब्रूहिनःश्रद्दधानानायस्यज्ञानमदाच्छुकः ३ सूतउवाच अ
पीपलद्धर्मराजःपितृवद्रंजयन्प्रजाः निःस्पृहःसर्वकामेभ्यःकृष्णपादाब्जसेवया ४ संपदःक्रतवोविप्रामहिषीभ्रातरोम
ही जंबुद्वीपाधिपत्यंचयशश्चत्रिदिवंगतम् ५
त् द्वादशेतुतदेवाथपरीक्षिज्जन्मवर्ण्यते १ परीक्षितोऽथराजर्षेर्जन्मकर्मविला
पनम् संस्थांचपांडुपुत्राणांवक्ष्येकृष्णकथोदयमिति प्रतिज्ञायपांडवानांराज्यस्थितिरुपोद्घातरूपासप्रसंगंसप्तमाध्यायमारभ्यनिरूपिता इदा
नीमौपोद्घातिकमुक्तानुवादपूर्वकंपृच्छति अश्वत्थाम्नेति उपसृष्टेनविसृष्टेनतस्यजन्मेत्यादेर्ब्रूहीत्युत्तरेणान्वयः १ सपरीक्षित्प्रेत्यदेहंत्यक्त्वा
२ प्रार्थयेनत्वाज्ञापयामीत्याह गदितुंयदिमन्यसेअनुग्रहेणतर्हिब्रूहीति यस्यज्ञानमदाच्छुकइतिश्रवणेच्छायांकारणम् ३ निस्पृहस्यापिरा
ज्ञः श्रीकृष्णानुग्रहात्ताहकूपौत्रःसमजनीतिवक्तुंतस्यश्रीकृष्णेभक्त्युद्रेकमाह अपीपलदितित्रिभिः पितृवदपीपलत् पालयामास ४ क्रतवः
तदुपार्जितालोकाश्च ५

सुरस्पार्हाः सुराणांस्पृहणीयास्तेसंपदादयः कामाः विषयाराज्ञः किंमुदंप्रीतिमधिजह्रुः नहृतवंत इत्यर्थः अत्रहेतुः मुकुंदेएवमनोयस्येति क्षु अ·
धितस्य अन्नैकमनसोयथाइतरेस्रक्चंदनादयोनकुर्वंतितद्वत् ६ प्रस्तुतमाह मातुरिति ७ पुरटस्सुवर्णंस्फुरत्पुरटमौलिर्यस्यास्तितंब्रीह्यादि १२
पूर्वस्मादिनिप्रत्ययः अपीच्यमतिसुंदरंदृश्यतइतिदर्शनंरूपंयस्यतम् तडिद्वाससीयस्येति श्यामभितिचपदाभ्यांविद्युद्युक्तमेघोपमामूर्तिना
अच्युतमविकारम् ८ तप्तंदाहोत्तीर्णंयत्कांचनंतन्मयेकुंडलेयस्य क्षतजाक्षंसंरंभादत्यारक्तनेत्रम् अहोमह्यन्तस्यापिगर्भास्त्रपीडेतिकोपेनेतिभा
वः अस्त्रतेजोविधमंतंविनाशयंतम् नीहारंहिमंगोपतिः सूर्यइव एवंविधंगर्भगतोबालः सन्निकर्षेसमीपेददर्श द्रष्टाचासौकइतिपर्यैक्षत विन

किंतेकामाःसुरस्पार्हामुकुंदमनसोद्विजाः अधिजह्रुर्मुदंराज्ञःक्षुधितस्ययथेतरे ६ मातुर्गर्भगतोवीरःसतदाभृगुनंद
न ददर्शपुरुषंकंचिद्दह्यमानोऽस्त्रतेजसा ७ अंगुष्ठमात्रममलंस्फुरत्पुरटमौलिनम् अपीच्यदर्शनंश्यामंतडिद्वासस
मच्युतम् ८ श्रीमद्दीर्घचतुर्बाहुंतप्तकांचनकुंडलम् क्षतजाक्षंगदापाणिमात्मनःसर्वतोदिशम् परिभ्रमंतमुल्काभां
भ्रामयंतंगदांमुहुः ९ अस्त्रतेजःस्वगदयानीहारमिवगोपतिः विधमंतंसन्निकर्षेपर्यैक्षतकइत्यसौ १० विधूयतदमे
यात्माभगवान्धर्मगुब्विभुः मिषतोदशमास्यस्यतत्रैवांतर्दधेहरिः ११ ततःसर्वगुणोदर्केसानुकूलग्रहोदये जज्ञेवंश
धरःपांडोर्भूयःपांडुरिवौजसा १२ तस्यप्रीतमनाराजाविप्रैर्धौम्यकृपादिभिः जातकंकारयामासवाचयित्वाचमंगलम्
१३ हिरण्यंगांमहींग्रामान्हस्त्यश्वान्नृपतिर्वरान् प्रादात्स्वन्नंचविप्रेभ्यःप्रजातीर्थेसतीर्थवित् १४ तमूचुर्ब्राह्म
णास्तुष्टाराजानंप्रश्रयान्वितम् एषह्यस्मिन्प्रजातंतौपुरूणांपौरवर्षभ १५

र्गतवान् १० अमेयात्माकथंतद्विधूतवानित्यत आह
भुः धर्मंगोपायतीतिधर्मगुप् यद्वा धर्मंगोपायंतीतिधर्मगुपोराजानः तत्प्रभुः तेषामपिपालकत्वात् दशमासपरिच्छेद्यस्यतस्यमिषतः पश्यतः स
हरिस्तत्रैवांतर्हितः नत्वन्यत्रगतः यतोविभुःसर्वगतः ११ उदर्कउत्तरफलम् सर्वगुणानामुत्तरोत्तराधिक्यसूचकेलग्ने तत्रहेतुः अनुकूलैरन्यैर्ग्रहैः
सहितानांशुभग्रहाणामुदयोयस्मिन् १२ जातकंजातकर्म मंगलंपुण्याहम् १३ वरान्श्रेष्ठान् स्वन्नंशोभनमन्नंचयावन्नाच्छिद्यतेनालंतावन्नाशौ
चमित्युक्तम् छिन्नेनालेततःपश्चात्सूतकंतुविधीयतइतिवचनात् ततःपूर्वंप्रादात् आमान्नंवा प्रजातीर्थेपुत्रोत्पत्तिपुण्यकाले तीर्थविद्दानकालज्ञः ३१
पुत्रेजातेव्यतीपातेदत्तंभवतिचाक्षयम् इतिस्मृतेः देवाश्चपितरश्चैवपुत्रेजातेद्विजन्मनाम् आयांतितेनतद्धःपुण्यमहमितिचाहुर्ब्रुवन्तीतिच १४ हेपौर
वर्षभपुरूणांपुरुवंश्यानाम् १५

शक्लेशब्दे अस्मिन्प्रजातंतौ दैवेन कथंभूतेन अप्रतिघातेन दुर्वारेण संस्थां नाशमुपेयुषि गतेसति वोऽनुग्रहार्थाय यस्मात् प्रभवनशीलेन श्रीवि
ष्णुना रातोदत्तः १६ तस्माल्लोके विष्णुरात इति नाम्ना भविष्यति महाभागवत श्च गुणैश्च महान् भविष्यति नात्रसंदेह इति तं राजानं ब्राह्मणाऊ
चुरिति त्रयाणामन्वयः १७ महाभागवतो भविष्यतीत्युक्ते हृष्टः पृच्छति अपिस्वित् किंस्वित् साधुवादेन सुयशसा सत्कीर्त्या चानुवर्त्तिता भवि
ष्यतीति पूर्वस्यैवातः परमप्यनुषंगः १८ प्रजानामविता रक्षकः मानवः मनोःपुत्रः ब्राह्मणेषु हितः सत्यप्रतिज्ञश्च श्रीरामो यथा १९ उशीनर
देशाधिपतिः शिबिः येन स्वमांसं श्येनाय दत्वा शरणागतः कपोतो रक्षितः स्वानां ज्ञातीनाम् यज्वनां च यशोविस्तारको दौष्यंतिर्भरत इव २० अ-

दैवेनाप्रतिघातेन शक्लेसंस्थामुपेयुषि रातो वोऽनुग्रहार्थाय विष्णुना प्रभविष्णुना १६ तस्मान्नाम्ना विष्णुरात इति
लोके बृहच्छ्रवाः भविष्यति न संदेहो महाभागवतो महान् १७ युधिष्ठिर उवाच अप्येष वंश्यान् राजर्षी
न्पुण्यश्लोकान्महात्मनः अनुवर्त्तिता स्विद्यशसा साधुवादेन सत्तमाः १८ ब्राह्मणाऊचुः पार्थ प्रजाऽविता सा
क्षादिक्ष्वाकुरिव मानवः ब्रह्मण्यः सत्यसंधश्च रामो दाशरथिर्यथा १९ एष दाता शरण्यश्च यथाह्यौशीनरः शिबिः
यशोवितनिता स्वानां दौष्यंतिरिव यज्वनाम् २० धन्विनामग्रणीरेष तुल्यश्चार्जुनयोर्द्वयोः हुताश इव दुर्धर्षः समुद्र
इव दुस्तरः २१ मृगेंद्र इव विक्रांतो निषेव्यो हिमवानिव तितिक्षुर्वसुधेवासौ सहिष्णुः पितराविव २२ पितामहसमः
साम्ये प्रसादे गिरिशोपमः आश्रयः सर्वभूतानां यथा देवो रमाश्रयः २३ सर्वसद्गुणमाहात्म्य एष कृष्णमनुव्रतः रंति-
देव इवोदारो ययातिरिव धार्मिकः २४ धृत्या बलिसमः कृष्णे प्रह्राद इव सद्ग्रहः आहर्त्तैषोऽश्वमेधानां वृद्धानां पर्युपा
सकः २५ राजर्षीणां जनयिता शास्ता चोत्पथगामिनाम् निग्रहीता कलेरेष भुवो धर्मस्य कारणात् २६ तक्षकादा
त्मनो मृत्युं द्विजपुत्रोपसर्जितात् प्रपत्स्यत उपश्रुत्य मुक्तसंगः पदं हरेः २७

र्जुनयोः पार्थकार्त्तवीर्ययोः २१ हिमवानिव सतां-
निषेव्यः अनन्यगतिकत्वेन वसुधेव तितिक्षुः क्षंता प्रीत्या माता पितराविव सहिष्णुः २२ पितामहो ब्रह्मा तेन समः साम्ये समत्वे रमाश्रयो हरिः
२३ सर्वैः सद्गुणैर्माहात्म्यं यस्य तस्मिन् श्रीकृष्णे तुल्यः २४ धृत्या धैर्येण सद्ग्रहः सन् भद्रः ग्रहः अभिनिवेशो यस्य सः आहर्त्ता कर्त्ता २५ राजर्षीणां-
जनमेजयादीनाम् २६ द्विजपुत्रेण प्रेरितात्तक्षकादात्मनो मृत्युमुपश्रुत्य हरेः पदं प्रपत्स्यते भजिष्यति २७ ४ ४ ४

ततश्चजिज्ञासितमात्मनोयाथात्म्यंयेनसः इदंशरीरंगंगायांहित्वाअकुतोभयंपदंयास्यति २८ लब्धाउपचितिः पूजायैस्ते २९ परीक्षिदिति
नामनिर्वक्ति सएषइति यद्यस्मात्प्रभुः समर्थःसन्गर्भेदृष्टंपुरुषमनुध्यायन्इहदृश्यमानेषुनरेषुमध्येसर्वमपिनरंपरीक्षेत अयमसौभवे-
दितिनोवेतिविचारयेद्तः परीक्षिदितिविख्यातः पूर्वदृष्टमितिवापाठः ३० शुक्लेशुक्लपक्षे सम्प्रसिद्धउडुपोऽन्वहंयथाकाष्ठाभिः पंचदशक
लाभिरापूर्यमाणोवर्द्धते एवंपितृभिर्युधिष्ठिरादिभिः कामैश्चतुःषष्टिकलाभिश्चापूर्यमाणोववृधे ३१ पूर्वमपक्रुष्योक्तानश्वमेधान्स्वाव
सरेसप्रकारंकथयति ज्ञातिद्रोहस्यहानेच्छयायक्ष्यमाणः करदंडयोरन्यत्रताभ्यांविनाऽलब्धधनोदध्यौचिंतयामास करदंडजस्यपरिजन

जिज्ञासितात्मयाथात्म्योमुनेर्व्याससुतादसौ हित्वेदंनृपगंगायांयास्यत्यद्धाऽकुतोभयम् २८ इतिराज्ञउपादि-
श्यविप्राजातककोविदाः लब्धोपचितयःसर्वेप्रतिजग्मुःस्वकान्गृहान् २९ सएषलोकविख्यातःपरीक्षिदिति
यत्प्रभुः गर्भेदृष्टमनुध्यायन्परीक्षेतनरेष्विह ३० सराजपुत्रोववृधेआशुशुक्लइवोडुपः आपूर्यमाणःपितृभिः
काष्ठाभिरिवसोऽन्वहम् ३१ यक्ष्यमाणोऽश्वमेधेनज्ञातिद्रोहजिहासया राजालब्धधनोदध्यावन्यत्रकरदंड-
योः ३२ तदभिप्रेतमालक्ष्यभ्रातरोच्युतचोदिताः धनंप्रहीणमाजह्रुरुदीच्यांदिशिभूरिशः ३३ तेनसंभृतसंभारो
धर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः वाजिमेधैस्त्रिभिर्भीतोयज्ञैःसमयजद्धरिम् ३४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कं
धेपरीक्षिज्जन्माद्युत्कर्षोनामद्वादशोऽध्यायः १२ सूतउवाच विदुरस्तीर्थयात्रायांमैत्रेयादात्मनोगति
म् ज्ञात्वाऽगाद्धास्तिनपुरंतयावाप्तविविल्सितः १ यावतःकृतवान्प्रश्नान्क्षत्ताकौषारवाग्रतः जातैकभक्तिर्गो-
विंदेतेभ्यश्चोपरराम ह २

भरणमात्रोपक्षीणत्वात् ३२ प्रहीणंमरुत्तस्ययज्ञेत्यक्तंसुवर्णपात्रादिकमानीतवंतः ३३ संभृतसं
भारः संपादितयज्ञोपकरणः भीतोज्ञातिद्रोहात् ३४ इतिप्रथमेटीकायांद्वादशोऽध्यायः १२ निर्गमोधृतराष्ट्रस्यविदुरोक्त्यात्रयोदशे
उक्तः पौत्राभिषेकेणवक्तुंराज्ञोमहोदयम् १ इदानींपरीक्षितः कलिनिग्रहादिकर्माणिकथयिष्यन्विदुरागमनेनधृतराष्ट्रप्रस्थानम् ततो
ऽर्जुनागमनम् ततःपांडवप्रस्थानंचनिरूपयतित्रिभिरध्यायैः गतिंहरिम् तयात्मगत्याऽवाप्तंविविल्सितंज्ञातुमिष्टंसर्वंयेन १ तदेवाह या
वतः कर्मयोगव्रतादिविषयान्प्रश्नान्प्रथमंकृतवान् कौषारवस्यमैत्रेयस्यपुरतःपश्चात्त्रिचतुरप्रश्नार्थज्ञानमात्रेणगोविंदेजातैकभक्तिः
कृतार्थःसन्तेभ्यःप्रश्नेभ्यःउपरराम ततःपरंनविजिज्ञासितवान् २

सूतः संजयः शारद्वतः कृपः ३ कृपी द्रोणभार्या जामयो ज्ञातिभार्याः अन्याश्च स्त्रियः प्राणं तन्व इवेति कुतश्चिन्मूर्च्छादिदोषतः प्राणे सन्ने सति तत्-
न्वः करांघ्यादयो निश्चेष्टा भवंति पुनस्तस्मिन्नाविर्भूते यथोत्तिष्ठंति नद्वत् ४ विरहेण यदौत्कंठ्यं तेन कातराः विवशाः ५ ६ पक्षिणो ह्यपत्या
नि यथाऽतिस्नेहेन पक्षच्छायया वर्द्धयंति तद्वत् युष्मत्पक्षपातच्छायया समेधितान्नोऽस्मान् किं न स्मरथ समेधितत्वमेवाह विपद्गणादिति यस्मा
न्मोचिताः स्म ७ वो युष्माभिः कया वृत्त्या वर्त्तितं देहवृत्तिः कृता कानि च तीर्थादीनि सेवितानीति ८ भवतां च तीर्थाटनं न स्वार्थं किंतु तीर्थानुग्र-
हार्थमित्याह भवद्विधेति मलिनजनसंपर्केण मलिनानि तीर्थानि संतः पुनः स्वयं तीर्थी कुर्वंति स्वांतं मनः तत्रस्थेन स्वस्यांतः स्थितेनेति वा ९ अ

तं बंधुमागतं दृष्ट्वा धर्मपुत्रः सहानुजः धृतराष्ट्रो युयुत्सुश्च सूतः शारद्वतः पृथा ३ गांधारी द्रौपदी ब्रह्मन् सुभद्रा चोत्त
रा कृपी अन्याश्च जामयः पांडोर्ज्ञातयः ससुताः स्त्रियः ४ अभिसंगम्य विधिवत् परिष्वंगाभिवादनैः मुमुचुः प्रेम
बाष्पौघं विरहौत्कंठ्यकातराः ५ राजा तमर्हयांचक्रे कृतासनपरिग्रहम् तं भुक्तवंतमासीनं विश्रांतं सुखमासने प्र
श्रयावनतो राजा प्राह तेषां च शृण्वताम् ६ युधिष्ठिर उवाच अपि स्मरथ नो युष्मत्पक्षच्छायासमेधितान्
विपद्गणाद्विषाग्न्यादेर्मोचिता यत्समातृकाः ७ कया वृत्त्या वर्त्तितं वश्चरद्भिः क्षितिमंडलम् तीर्थानि क्षेत्रमुख्यानि
सेवितानीह भूतले ८ भवद्विधा भागवतास्तीर्थभूताः स्वयं विभो तीर्थीकुर्वंति तीर्थानि स्वांतःस्थेन गदाभृता ९
अपि नः सुहृदस्तात बांधवाः कृष्णदेवताः दृष्टाः श्रुता वा यदवः स्वपुर्यां सुखमासते १० इत्युक्तो धर्मराजेन सर्वं तत्स
मवर्णयत् यथाऽनुभूतं क्रमशो विना यदुकुलक्षयम् ११ नन्वप्रियं दुर्विषहं नृणां स्वयमुपस्थितम् नावेदयत्स
करुणो दुःखितान्द्रष्टुमक्षमः १२ कंचित्कालमथावात्सीत्सत्कृतो देववत्सुखम् भ्रातुर्ज्येष्ठस्य श्रेयस्कृत् सर्वेषां प्रीति
मावहन् १३ अबिभ्रदर्यमा दंडं यथावदघकारिषु यावद्दधार शूद्रत्वं शापाद्वर्षशतं यमः १४

पि किं सुखमासते भवद्भिः क्वापि दृ
ष्टाः श्रुता वा १० ११ यदुकुलक्षयावर्णने कारणमाह नन्विति १२ श्रेयस्कृत् तत्त्वमुपदिशन् १३ ननु शूद्रोऽसौ कथमुपदिशेत् न ह्यसौ शूद्रः किंतु
यमस्तद्रूपेणासीत् किं तत्र कारणं तत्राह यमे चात्रागते अमुत्र को दंडधर इत्यपेक्षायामाह अबिभ्रदिति धृतवानित्यर्थः मांडव्यस्य शापात्
तथा हि कश्चिच्चोराननुधावंतो राजभटा मांडव्यस्यर्षेस्तपश्चरतः समीपे तान् संप्राप्य तेन सह निबध्यानीय राज्ञे निवेद्य तदाज्ञया सर्वान् शू

लमारोपयामासुः ततोराजातमृषिंज्ञात्वाशूलादवतार्यप्रसादयामास ततोमुनिर्यमंगत्वाकुपितउवाच कस्मादहंशूलमारोपितइति तेनोक्तं त्वंबाल्येशलभंकुशाग्रेणाविध्यक्रीडितवानिति तच्छ्रुत्वामांडव्यस्तंशशापबाल्येऽजानतोमेमहांतंदंडंयतस्त्वंकारितवान् अतःशूद्रोभवेति १४ इदानींराज्यस्यापकर्षंनिरूपयितुमुत्कर्षंनिगमयति युधिष्ठिरइति कुलंधरंवंशधरम् १५ तदीहयागृहव्यापारेणप्रमत्तानामत्यक्रामत् आयुः कालःअतिक्रांतः यद्वा तानभ्यभवदित्यर्थः १६ अभिप्रेत्यज्ञात्वा १७ तत्प्रतीकारःक्रियतांकिंनिर्गमनेनतत्राह प्रतिक्रियेतिसर्वेषामिति यैःप्रतिकर्त्तव्यंतेषामपीत्यर्थः १८ कथंधनादिवियोगःसोढुंशक्यःअतआह येनचेति अभिपन्नः अभिग्रस्तः १९ तत्रावस्थानमतिदैन्यमि

युधिष्ठिरोलब्धराज्योदृष्ट्वापौत्रंकुलंधरम् भ्रातृभिर्लोकपालाभैर्मुमुदेपरयाश्रिया १५ एवंगृहेषुसक्तानांप्रमत्तानां तदीहया अत्यक्रामदविज्ञातःकालःपरमदुस्तरः १६ विदुरस्तदभिप्रेत्यधृतराष्ट्रमभाषत राजन्निर्गम्यतांशीघ्रंपश्येदं भयमागतम् १७ प्रतिक्रियानयस्येहकुतश्चित्कर्हिचित्प्रभो सएवभगवान्कालःसर्वेषांनःसमागतः १८ येनचैवाभि पन्नोयंप्राणैःप्रियतमैरपि जनःसद्योवियुज्येतकिमुतान्यैर्धनादिभिः १९ पितृभ्रातृसुहृत्पुत्राहतास्तेविगतंवयः आ त्माचजरयाग्रस्तःपरगेहमुपासते २० अहोमहीयसीजंतोर्जीविताशायथाभवान् भीमेनावर्जितंपिंडमादत्तेगृहपा लवत् २१ अग्निर्निसृष्टोदत्तश्चगरोदाराश्चदूषिताः हृतंक्षेत्रंधनंयेषांतद्दत्तैरसुभिःकियत् २२ तस्यापितवदेहोयं कृपणस्यजिजीविषोः परैत्यनिच्छतोजीर्णोजरयावाससीइव २३ गतस्वार्थमिमंदेहंविरक्तोमुक्तबंधनः अविज्ञातग तिर्जह्यात्सवैधीरउदाहृतः २४ यःस्वकात्परतोवेहजातनिर्वेदआत्मवान् हृदिकृत्वाहरिंगेहात्प्रव्रजेत्सनरोत्तमः २५

तिदर्शयन्वैराग्यमुत्पादयतिपितृभ्रात्रितिसप्तभिः आत्मात्वदेहः २० येनपुत्राहतास्तेनभीमेनदत्तंपिंडमन्नंगृहपालइव गृहपालःश्वा २१ निसृष्टःप्रक्षिप्तः गरोविषम् दूषिताः अवमताः तद्दत्तैरन्नादिभिर्लब्धैरसुभिः कियत्प्रयोजनंनकिंचिदित्यर्थः २२ तस्यापिएवंदैन्यमनु भवतोऽपिपरैति क्षीयते अतएवधीरोभवेति २३ किंलक्षणोधीरइत्यपेक्षायामाह गतस्वार्थंयशोधर्मादिशून्यम् मुक्तबंधनः त्यक्ता- भिमानः कुगतइत्यविज्ञातागतिर्यस्यसः धीरःप्राप्तदुःखस्यस्वयंसहनेनमुक्तिप्राप्तेः २४ नरोत्तमस्तुततःप्रागेवकृतप्रतीकारःस्वकात्स्व तएव परतःपरोपदेशतोवा २५ ७२ ७२ ७२ ७२ ७२

अ·

त्वंतुनरोत्तमोनाभूः अतइदानींधीरोभवइत्याह अथेति अर्वाक् अर्वाचीनः एष्यन्नित्यर्थः गुणान् धैर्यदयादीन् विकर्षति आच्छिनत्तीतितथा
२६ आजमीढः अजमीढवंशजः प्रज्ञाचक्षुरंधः एवंबोधितःसन् दृढदिम्नः चित्तदार्ढ्यात् भ्रात्रासंदर्शितः अध्वाबंधमोक्षयोमार्गोयस्यसः २७
सुबलस्यपुत्रीगांधारीसाध्वीसुशीला हिमालयंप्रयांतंपतिमनुजगाम ननुकथंसासुकुमारीहिमाद्रिंदुःखबहुलंहिमवंतंगता अतआह न्यस्त
दंडानांप्रहर्षोयस्मिन्तम् दुःखदमपिकेषांचित्प्रहर्षहेतुर्भवतीत्यत्रदृष्टांतः मनस्विनांशूराणांयुद्धेसन्तीव्रःप्रहारोयथा पाठांतरेसत्संप्रहारं
युद्धंययेति २८ कृतंमैत्रंमित्रदैवत्यंसंध्यावंदनंयेन नत्वासंपूज्य पितरौविदुरधृतराष्ट्रौ २९ हेगावल्गानेगवल्गानस्यपुत्रसंजय ३० अकृतप्रज्ञे

अथोदीचींदिशंयातुस्वैरज्ञातगतिर्भवान् इतोऽर्वाक्प्रायशःकालःपुंसांगुणविकर्षणः २६ एवंराजाविदुरेणानुजेन
प्रज्ञाचक्षुर्बोधितोह्याजमीढः छित्वास्वेषुस्नेहपाशान्द्रढिम्नोनिश्चक्रामभ्रातृसंदर्शिताध्वा २७ पतिंप्रयांतंसुबल
स्यपुत्रीपतिव्रताचानुजगामसाध्वी हिमालयंन्यस्तदंडप्रहर्षंमनस्विनामिवसत्संप्रहारः २८ अजात शत्रुः कृतमैत्रो
हुताग्निर्विप्रान्नत्वातिलगोभूमिरुक्मैः गृहंप्रविष्टोगुरुवंदनायनचापश्यत्पितरौसौबलींच २९ तत्रसंजयमासीनं
पप्रच्छोद्विग्नमानसः गावल्गणेक्वनस्तातोवृद्धोहीनश्चनेत्रयोः ३० अंबाचहतपुत्रार्त्तापितृव्यःक्वगतःसुहृत् अ
पिमय्यकृतप्रज्ञेहतबंधुःसभार्यया आशंसमानःशमलंगंगायांदुःखितोपतत् ३१ पितर्युपरतेपांडौसर्वान्नःसु
हृदःशिशून् अरक्षतांव्यसनतःपितृव्यौक्वगतावितः ३२ सूतउवाच कृपयास्नेहवैक्लव्यात्सूतोविरह
कर्शितः आत्मेश्वरमचक्षाणोनप्रत्याहातिपीडितः ३३ विमृज्याश्रूणिपाणिभ्यांविष्टभ्यात्मानमात्मना अजातशत्रुं
प्रत्यूचेप्रभोःपादावनुस्मरन् ३४ संजयउवाच नाहंवेदव्यवसितंपित्रोर्वःकुलनंदन गांधार्यावामहाबा
होमुषितोऽस्मिमहात्मभिः ३५ अथाजगामभगवान्नारदःसहतुंबरुः प्रत्युत्थायाभिवाद्याहसानुजोऽभ्यर्चयन्निव
३६

मंदमतौ शमलमपराधम् आशंसमानः आशंकमानः भार्ययासह ३१ यौअरक्षतांतौ इतःस्थानात् ३२ कृपयास्नेहवैक्लव्याच्चातिपीडितः आ
त्मेश्वरंधृतराष्ट्रमपश्यन् विरहकर्शितश्चसूतःसंप्रयोजनप्रत्युत्तरमाह ३३ आत्मनाबुद्ध्याआत्मानंमनोविष्टभ्यधैर्ययुक्तंकृत्वाप्रभोर्धृतराष्ट्रस्य ३४
गांधार्याश्चव्यवसितंनिश्चितम् यतोमुषितोवंचितोऽस्मीति ३५ एवंकंचित्कालंशोचतितस्मिन् अथनारदआजगाम अत्रास्तिक्वचित्पुस्तकेपाठांतरं
तदुल्लंघ्ययथासंप्रदायंव्याख्यायते शोकवेगादभ्यर्चयन्निवाह राजानंत्वभ्यर्चयत् ३६

नाहंवेदवेद्मि तपस्विनीदुःखयुक्ता अपारेशोकार्णवेभगवान्त्वमेवपारदर्शकः अतोब्रूहीतिशेषः ३७ आदावेवयथावृत्तकथनेशोकेनमूर्च्छितः
पतेदितिप्रथमंतावच्छोकमुपशमयति माकंचनशुचः माशोच नकेवलंतानेव यद्यस्मादीश्वराधीनंजगत् ३८ तदेवाह लोकाइति ३९ ४०
प्रवृत्तौपारतंत्र्यमुक्त्वासंयोगवियोगयोरप्याह यथेति क्रीडोपस्कराणांक्रीडासाधनानाम् ४१ ईश्वराधीनत्वान्नशोकःकार्यइत्युक्तम् लोकन-
त्वेविचार्यमाणेनिर्विषयोयंशोकइत्याह यद्यदिलोकंजनंध्रुवंजीवरूपेण अध्रुवंदेहरूपेण नचेति नध्रुवंनाप्यध्रुवंशुद्धब्रह्मरूपेणअनिर्वच-
नीयत्वेनवा उभयंवाचिज्जडांशतः सर्वथाचतुर्ष्वपिपक्षेषुतेपित्रादयोनशोच्याः स्नेहादन्यत्र स्नेहएवकेवलंशोकहेतुः सचाज्ञानमूलइत्यर्थः ४२

युधिष्ठिरउवाच नाहंवेदगतिंपित्रोर्भगवन्क्वगतावितः अंबावाहतपुत्रार्ता क्वगताचतपस्विनी कर्णधारइवापा
रेभगवान्पारदर्शकः ३७ अथाबभाषेभगवान्नारदोमुनिसत्तमः माकंचनशुचोराजन्यदीश्वरवशंजगत् ३८ लोकाः
सपालायस्येमेवहंतिबलिमीशितुः ससंयुनक्तिभूतानिसएववियुनक्तिच ३९ यथागावोनसिप्रोतास्तंत्यावद्धाःस्वदाम
भिः वाक्तंत्यांदामभिर्बद्धावहंतिबलिमीशितुः ४० यथाक्रीडोपस्कराणांसंयोगविगमाविह इच्छयाक्रीडितुःस्याता
तथैवेशेच्छयानृणाम् ४१ यन्मन्यसेध्रुवंलोकमध्रुवंवानचोभयम् सर्वथानहिशोच्यास्तेस्नेहादन्यत्रमोहजात् ४२
तस्माज्जह्यंगवैक्लव्यमज्ञानकृतमात्मनः कथंत्वनाथाःकृपणावर्त्तेरंस्त्वनमांविना ४३ कालकर्मगुणाधीनोदेहोऽयंपां
चभौतिकः कथमन्यांस्तुगोपायेत्सर्पग्रस्तोयथापरम् ४४ अहस्तानिसहस्तानामपदानिचतुष्पदाम् फल्गूनितत्र
महतांजीवोजीवस्यजीवनम् ४५ तदिदंभगवान्राजन्नेकआत्मात्मनांस्वदृक् अंतरोनंतरोभातिपश्यतमाययोरुधा
४६

तस्मात्त्वांविनाकथंतेवर्त्तेरन्निति मनसावैक्लव्यंव्याकुलतांत्यज ४३ तत्रत्वद्देहतस्तेषांवृत्तिरेवतावन्नास्तीत्याह कालोगुणक्षोभकः कर्मजन्मनिमि
त्तम् गुणाउपादानम् तदधीनःपांचभौतिकःजडः तद्विभागेनाशवांश्च सर्पग्रस्तः अजगरगिलितोयथाऽन्यंनरक्षतितद्वत् ४४ ईश्वरेणविहितावृ-
त्तिश्चसर्वतःफलभैवेत्याह अहस्तानिपश्वादीनि अपदानितृणादीनि तत्रतेषहस्तादिष्वपिफल्गूनिअल्पानि एवंजीवःसर्वोऽपिजीवस्यसर्वस्य
जीवनंजीविकाएतेनैवसर्वतोमृत्युग्रासत्वंचोक्तम् ४५ मोहनिवृत्त्यर्थंद्वैतस्यावस्तुत्वमाह तदिदमहस्तसहस्तादिरूपंजगत् स्वदृक्भगवा-
नेव नततःपृथक् सचैकएवनतुनाना नत्रुसजातीयविजातीयभेदेप्रत्यक्षेकुतएतत्तत्राह आत्मनांभोक्तृणामात्मास्वरूपम् अतोनसजा-

तीयभेदः अंतरोऽनंतरश्च अंतर्बहिश्चभोक्तृभोग्यरूपश्चभाति अतोनवाविजातीयभेदोऽपि एकः कथंतथाप्रतीयतेअतआह माययाबहु धातंपश्येति ४६ क्वासावस्तीदृशोमहामायावीद्वारकायामित्याह सोऽयमिति अस्यांभूम्याम् अभवायनाशाय ४७ तर्हिश्रीकृष्णोऽत्रास्तीत्य त्रैवास्थांमाकृथाइत्याह तच्चदेवानांकार्यंतेननिष्पादितम् केवलमवशेषंप्रतीक्षते यदुकुलक्षयमितिहृदिस्थम् ततोनिजंधामयास्यति ततो- यूयमपिगच्छतेत्यर्थः तच्चभूतमपिविदुरवदेवनावर्णयत् ४८ तदेवंशोकमास्थांचनिवार्यजिज्ञासवेतस्मैयथावृत्तंकथयतिधृतराष्ट्रइतिषड्भिः हिमवतोदक्षिणेभागे ४९ यावैप्रसिद्धास्वर्धुनीसाआत्मानंयत्रसप्तधाव्यधात् किमर्थम् नानापृथक्सप्तभिः स्रोतोभिः प्रवाहैः सप्तानामृषीणां प्रीतये अतएवतत्तीर्थंसप्तस्रोतोवदंति ५० तत्रतेनकृतमष्टांगयोगमाह स्नात्वेतिचतुर्भिः तत्रस्नानंहोमोऽब्भ्रक्षणंचेतिनियमाउक्ताः भक्षस्थाने-

सोऽयमद्यमहाराजभगवान्भूतभावनः कालरूपोऽवतीर्णोऽस्यामभवायकृरद्विषाम् ४७ निष्पादितंदेवकृत्यमवशेषं प्रतीक्षते तावद्यूयमवेक्षध्वंभवेद्यावदिहेश्वरः ४८ धृतराष्ट्रःसहभ्रात्रागांधार्याचस्वभार्यया दक्षिणेनहिमवतऋषी णामाश्रमंगतः ४९ स्रोतोभिःसप्तभिर्यावैस्वर्धुनीसप्तधाव्यधात् सप्तानांप्रीतयेनाम्नासप्तस्रोतःप्रचक्षते ५० स्नात्वा ऽनुसवनंतस्मिन्हुत्वाचाग्नीन्यथाविधि अब्भक्षउपशांतात्मासआस्तेविगतैषणः ५१ जितासनोजितश्वासःप्रत्या हृतषडिंद्रियः हरिभावनयाध्वस्तरजःसत्वतमोमलः ५२ विज्ञानात्मनिसंयोज्यक्षेत्रज्ञेप्रविलाप्यतम् ब्रह्मण्यात्मानमा धारेघटांबरमिवांबरे ५३ ध्वस्तमायागुणोदर्कोनिरुद्धकरणाशयः निवर्त्तिताखिलाहारआस्तेस्थाणुरिवाचलः त- स्यांतरायोमैवाभूःसंन्यस्ताखिलकर्मणः ५४

अपांस्वीकारादब्भक्षः उपशांतः आत्मायस्यसः विगताःपुत्रादिएषणायस्मादितिनियमाउ क्ताः ५१ जितासनइत्यादिनाआसनप्राणायामप्रत्याहाराउक्ताः हरिभावनयेतिधारणोक्ता ध्वस्ताःरजःसत्वतमोरूपामलायस्येतिफलतोध्यानमुक्तम् ५२ समाधिमाहविज्ञानेतिद्वाभ्याम् आत्मानमहंकारास्पदंस्थूलदेहाद्वियोज्यएकीकृत्य तंचविज्ञानात्मानंदृश्यांशाद्वियोज्यक्षेत्रज्ञेद्रष्टरिप्रविलाप्य तंचक्षेत्रज्ञंद्रष्ट्रंशाद्वियोज्यआधारेआश्रयसंज्ञेब्रह्मणिप्रविलाप्यघटांबरंघटोपाधेर्वियोज्य यथामहाकाशेप्रविलाप्यतेतद्वत् ५३ व्युत्थानाभावमाह ध्वस्तेति अंतर्गुणक्षोभाद्वाबहिरिंद्रियविक्षेपाद्वाव्युत्थानंभवेत् तदुभयंतस्यनास्ति यतोध्वस्तोमायागुणानामुदर्कउत्तरफलंवासनायस्यसः निरुद्धानि करणानिचक्षुरादीनि आशयोमनश्चयस्यसः अतएवनिवर्त्तितअखिलआहारोभोग्यमिंद्रियैर्विषयाहरणंवायेनसःस्थाणुरिवनिश्चलआस्ते तथाभूत मप्यानेतुमुद्यतंप्रत्याह तस्येति अंतरायोविघ्नः मैवाभूरित्यडागमःछांदसः ५४ ७

दर्शनमपितावत्कुर्यामीत्यद्यतंप्रत्याह सर्वेअद्यतनादन्हः स्वस्याधीनम् तर्हिदाहार्थंगमिष्यामिनेत्याह तच्चेति ५५ तर्हिगांधार्यानयनायगमि
ष्यामिनेत्याह पत्युःदेहेसहोटजेपर्णशालासहितेयोगाग्निनासहगार्हपत्यादिभिर्दह्यमाने तस्यपत्नीबहिः स्थितासतीतंपतिमन्वग्निंवेक्ष्यति
प्रवेक्ष्यति ५६ तर्हिविदुरानयनार्थंगंतव्यमेवनेत्याह विदुरस्तुतन्निशम्यदृष्ट्वा भ्रातुःकृतत्वाहर्षः तन्मृत्युनाशोकश्चताभ्यांयुक्तः तस्मात्स्थाना
त्तीर्थानिसेवितुंगंतागमिष्यति ५७ शुचःशोकान् ५८ इतिप्रथमेटीकायांत्रयोदशोऽध्यायः १३ चतुर्दशेत्वरिष्टानिदृष्ट्वाराजाविशंकितः अ
र्जुनादर्जुनात्कृष्णतिरोधानमितीर्यते १ श्रीकृष्णस्यचेति चकारेणाभिप्रायंचज्ञातुम् १ कतिचित्सप्त तदाकालातिक्रमेऽपि ततः द्वारकातः

सवाअद्यतनाद्राजन्परतःपंचमेहनि कलेवरंहास्यतिस्वंतच्चभस्मीभविष्यति ५५ दह्यमानेऽग्निभिर्देहेपत्युःपत्नीस
होटजे बहिःस्थितापतिंसाध्वीतमग्निमनुवेक्ष्यति ५६ विदुरस्तुतदाश्चर्यंनिशम्यकुरुनंदन हर्षशोकयुतस्तस्माद्ग
न्तातीर्थनिषेवकः ५७ इत्युक्त्वाऽथारुहत्स्वर्गंनारदःसहतुंबरुः युधिष्ठिरोवचस्तस्यहृदिकृत्वाऽजहाच्छुचः ५८ इ
तिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेत्रयोदशोऽध्यायः १३ सूतउवाच संप्रस्थितेद्वारकायांजिष्णौबंधुदि
दृक्षया ज्ञातुंचपुण्यश्लोकस्यकृष्णस्यचविचेष्टितम् १ व्यतीताःकतिचिन्मासास्तदानायात्ततोऽर्जुनः ददर्शघोररू
पाणिनिमित्तानिकुरूद्वहः २ कालस्यचगतिंरौद्रांविपर्यस्तर्तुधर्मिणः पापीयसींनृणांवार्त्तांक्रोधलोभानृतात्मनाम्
३ जिह्मप्रायंव्यवहृतंशाठ्यमिश्रंचसौहृदम् पितृमातृसुहृद्भ्रातृदंपतीनांचकल्कनम् ४ निमित्तान्यत्यरिष्टानिका
लेत्वनुगतेनृणाम् लोभाद्यधर्मप्रकृतिंदृष्ट्वोवाचानुजंनृपः ५ युधिष्ठिरउवाच संप्रेषितोद्वारकायांजिष्णु
र्बंधुदिदृक्षया ज्ञातुंचपुण्यश्लोकस्यकृष्णस्यचविचेष्टितम् ६ गताःसप्ताधुनामासाभीमसेनतवानुजः नायातिक-
स्यवाहेतोर्नाहंवेदेदमंजसा ७

नायात्नागतः निमित्तानिउत्पातान् कुरूद्वहोयुधिष्ठिरः २ रौद्रांघोराम् तदेवाह विपर्यस्तात्ऋतुधर्मा
यस्मिन्तस्य वार्त्ताजीविकाम् क्रोधलोभानृतैर्युक्तः आत्मायेषाम् ३ जिह्मप्रायंकपटबहुलंव्यवहृतंव्यवहारम् शाठ्यंवंचनंतस्मिन्मिश्रंसौ
हृदंसख्यम् पित्रादीनांप्रतियोगिभिः कल्कनंकलहादि ४ अत्यरिष्टानिअत्यंतमशुभानिदृष्ट्वानृणांलोभाद्यधर्मप्रकृतिंचदृष्ट्वा अनुजंभीम
म् ५ ६ वेतिवितर्के कस्माद्धेतोर्नायातीत्यहंनवेद्मि ७

अपिकिम् यदाआत्मनः आक्रीडंक्रीडासाधनमंगंमनुष्यनाट्यमुत्स्रष्टुमिच्छतिसकालःप्राप्तः ८ अस्माकंसर्वपुरुषार्थत्वेहेतुः श्रीकृष्णः
अतस्तद्वियोगंविनाऽनिष्टंनस्यादित्याशयेनाह यस्मात्श्रीकृष्णाद्धेतोः एतच्चोपरिष्टादर्जुनःस्पष्टीकरिष्यति लोकाश्चयज्ञकरणानुरू-
पायस्यानुग्रहात् ९ अदूरात्संनिहितंनोऽस्माकंआशंसतःउत्पातान् १० दैहिकानाह ऊर्विंति ऊर्वादयोवामाःस्फुरंति वेपथुःकंपश्च
हृदयेवर्त्तते एतेमह्यमारात्संनिहितंविप्रियंदास्यंति ११ भौमानाहसार्द्धैस्त्रिभिः शिवाक्रोष्ट्री आदित्यमभिरौतिउद्यत्सूर्याभिमुखंक्रोशति अन-
लानना अग्निंमुखेनवमंती अंगहेमामभिलक्ष्यसारमेयःश्वाऽभिरौति प्लुतंभषति अभीरुवत्निःशंकम् १२ शस्ताःगवादयोमांसव्यंवा-

अपिदेवर्षिणादिष्टःसकालोयमुपस्थितः यदात्मनोंऽगमाक्रीडंभगवानुत्सिसृक्षति ८ यस्मान्नःसंपदोराज्यंदा
राःप्राणाःकुलंप्रजाः आसन्सपत्नविजयोलोकाश्चयदनुग्रहात् ९ पश्योत्पातान्नरव्याघ्रदिव्यान्भौमान्सदैहिका
न् दारुणाञ्शंसतोदूराद्भयंनोबुद्धिमोहनम् १० ऊर्वक्षिबाहवोमह्यंस्फुरंत्यंगपुनःपुनः वेपथुश्चापिहृदयेआराद्दा
स्यंतिविप्रियम् ११ शिवैषोद्यंतमादित्यमभिरौत्यनलानना मामंगसारमेयोऽयमभिरौतिह्यभीरुवत् १२ श
स्ताःकुर्वंतिमांसव्यंदक्षिणंपशवोपरे वाहांश्चपुरुषव्याघ्रलक्षयेरुदतोमम १३ मृत्युदूतःकपोतोयमुलूकःकंपयन्म
नः प्रत्युलूकश्चकुह्वानैरनिद्रोशून्यमिच्छतः १४ धूम्रादिशःपरिधयःकंपतेभूःसहाद्रिभिः निर्घातश्चमहानासी
त्साकंचस्तनयित्नुभिः १५ वायुर्वातिखरस्पर्शोरजसाविसृजंस्तमः असृग्वर्षंतिजलदाबीभत्समिवसर्वतः १६ सूर्यंह
तप्रभंपश्यग्रहमर्दंमिथोदिवि ससंकुलैर्भूतगणैर्ज्वलितेइवरोदसी १७ नद्योनदाश्चक्षुभिताःसरांसिचमनांसिच
नज्वलत्यग्निराज्येनकालोयंकिंविधास्यति १८

मंकुर्वंति अपरेगर्दभाद्याःप्रदक्षिणंकुर्वंति वाहान्अश्वासन् १३ अयंकपोतोमृत्यु
दूतः मृत्युसूचकःउलूकोघूकःप्रत्युलूकस्तत्प्रतिपक्षोघूकः काकोवा कुह्वानैः कुत्सितशब्दैः विश्वंशून्यमिच्छतः १४ धूम्राधूसरादिशः परिधयो
ऽग्निमिवलोकमावृण्वंति दिव्यानाहसार्द्धाभ्याम् निर्घातोनिरभ्रवज्रपातःस्तनयित्नवोऽभ्रगर्जितानितैःसह १५ तमःविशेषेणसृजन् अ-
सृक्रक्तम् १६ ग्रहाणांमर्दंयुद्धम् भूतारुद्रानुचराः तेषांगणैःसंकुलैर्व्याप्तैः प्राणिभिःसहितैः रोदसीद्यावापृथिव्योज्वलितेप्रदीप्तेइवचप
श्येति १७ पुनर्भौमानाहनद्यइतिसार्द्धैःत्रिभिः प्राणिनांमनांसिच १८ ७ ७ ७ ७

दुह्यंतीतिकर्मकर्त्तर्यार्षम् नमस्तुवंतीत्यर्थः १९ दैवतानिप्रतिमाः अघंदुःखम् २० एतैःकृत्वा नविद्यते अन्येषुपुरुषेषुश्रीर्ध्वजांकुशादिशो-
भायेषांतैः भगवतःपदैर्हीनाभूरित्यहंमन्ये २१ तस्यराज्ञः इतिएवंदृष्टान्यरिष्टानियेनतेनचेतसाचिंतयतःसतः २२ अयथापूर्वंनिपतितम्
तदेवाह आतुरमित्यादि अपाबिंदून् अश्रूणिनेत्राभ्यांविसृजंतमित्यर्थः २३ उद्विग्नंकंपितंहृदयंयस्यसः विच्छायंविगतकांतिम् २४ स्वजनाःबां
धवाः २५ किंवक्ष्यतीतिशंकयाव्यवहितक्रमेणपृच्छति शूरइत्यादिना मारिषःमान्योमातामहः आनकदुंदुभिर्वसुदेवः २६ स्वसारः परस्पर

नपिबंतिस्तनंवत्सानदुह्यंतिचमातरः रुदंत्यश्रुमुखागावोनहृष्यंत्यृषभाव्रजे १९ दैवतानिरुदंतीवस्विद्यंतिह्युच्च
लंतिच इमेजनपदाग्रामाःपुरोद्यानाकराश्रमाः भ्रष्टश्रियोनिरानंदाःकिमघंदर्शयंतिनः २० मन्यएतैर्महोत्पातैर्नूनं
भगवतःपदैः अनन्यपुरुषश्रीभिर्हीनाभूर्हतसौभगा २१ इतिचिंतयतस्तस्यदृष्टारिष्टेनचेतसा राज्ञःप्रत्यागमद्ब्रह्म
न्यदुपुर्याःकपिध्वजः २२ तंपादयोर्निपतितमयथापूर्वमातुरम् अधोवदनमब्बिंदून्सृजंतंनयनाब्जयोः २३ विलो
क्योद्विग्नहृदयोविच्छायमनुजंनृपः पृच्छतिस्मसुहृन्मध्येसंस्मरन्नारदेरितम् २४ युधिष्ठिरउवाच कच्चि
दानर्त्तपुर्य्यांनःस्वजनाःसुखमासते मधुभोजदशार्हार्हसात्वतांधकवृष्णयः २५ शूरोमातामहःकच्चित्स्वस्त्यास्तेवाऽ
थमारिषः मातुलःसानुजःकच्चित्कुशल्यानकदुंदुभिः २६ सप्तस्वसारस्तत्पत्न्योमातुलान्यःसहात्मजाः आसतेसस्नु
षाःक्षेमदेवकीप्रमुखाःस्वयम् २७ कच्चिद्राजाहुकोजीवत्यसत्पुत्रोऽस्यचानुजः हृदीकःससुतोऽक्रूरोजयंतगदसार
णाः २८ आसतेकुशलंकच्चिद्येचशत्रुजिदादयः कच्चिदास्तेसुखंरामोभगवान्सात्वतांप्रभुः २९ प्रद्युम्नःसर्ववृष्णी
नांसुखमास्तेमहारथः गंभीररयोऽनिरुद्धोवर्द्धतेभगवानुत ३० सुषेणश्चारुदेष्णश्चसांबोजांबवतीसुतः अन्येच
कार्ष्णिप्रवराःसपुत्राऋषभादयः ३१ तथैवानुचराःशौरेःश्रुतदेवोद्धवादयः सुनंदनंदशीर्षण्यायेचान्येसात्वतर्षभाः
३२

मृ वसुदेवक्षेमेणतासामपिक्षेमंपृष्टमेव तथाऽपिपृथक्पृच्छति स्वपमिति २७ आहुकःउग्रसेनः असत्पुत्रोयस्य अतएवजीवनमा
त्रमेवपृष्टम् अनुजश्चदेवकः हृदीकसुतःकृतवर्मा जयंतादयःकृष्णभ्रातरः २८ २९ सर्ववृष्णीनांमध्येमहारथः गंभीररयः युद्धेमहावेगः
वर्द्धतेमोदतइत्यर्थः ३० कृष्णस्यापत्यानिकार्ष्णयःतेषुप्रवराः ३१ सुनंदनंदौशीर्षण्यौमुख्यौयेषांते ३२

भगवतिसुखमास्तइतिप्रश्नस्यानौचित्यमाशंक्याह पुरइत्यादि ३४ भगवतीत्रावस्थानंहिलोकानांमंगलंनान्यथेत्याशयेनाहचतुर्भिः
मंगलायशुभाय क्षेमायलब्धपालनाय भवायउद्भवाय अनंतसखःबलभद्रसहायः ३५ अर्चिताःसर्वपूजिताःपरमानंदंयथाभवतितथा
महापौरुषिकाः वैकुंठनाथानुचराः ३६ यस्यपादशुश्रूषणंमेवमुख्यंतप आदिभ्यः श्रेष्ठंयत्कर्मतेनसत्यभामादयःसंख्येयुद्धेश्रीकृष्णाबले
ननिर्जित्यतदाशिषः देवभोग्यान्पारिजातादीन् वज्रायुधस्यवल्लभाशचीतस्याःउचिताः ३७ यद्बाहुदंडप्रभावोपजीविनःसुधर्मामंघ्रिभि
रधिक्रामंतिसगोविंदःसुखमास्तेइतिगतपंचमश्लोकेनान्वयः ३८ इदानींतस्यैवकुशलंपृच्छति कच्चिदितिषड्भिः अनामयमारोग्यम् नल

अपिस्वस्त्यासतेसर्वेरामकृष्णभुजाश्रयाः अपिस्मरंतिकुशलमस्माकंबद्धसौहृदाः ३३ भगवानपिगोविंदोब्रह्म
ण्योभक्तवत्सलः कच्चित्पुरेसुधर्मायांसुखमास्तेसुहृद्वृतः ३४ मंगलायचलोकानांक्षेमायचभवायच आस्तेय-
दुकुलांभोधावाद्योऽनंतसखःपुमान् ३५ यद्बाहुदंडगुप्तायांस्वपुर्यांयदवोऽर्चिताः क्रीडंतिपरमानंदंमहापौ-
रुषिकाइव ३६ यत्पादशुश्रूषणमुख्यकर्मणासत्यादयोद्व्यष्टसहस्रयोषितः निर्जित्यसंख्येत्रिदशांस्तदाशिषोह
रंतिवज्रायुधवल्लभोचिताः ३७ यद्बाहुदंडाभ्युदयानुजीविनोयदुप्रवीराह्यकुतोभयामुहुः अधिक्रमंत्यंघ्रिभिरा
हृतांबलात्सभांसुधर्मांसुरसत्तमोचिताम् ३८ कच्चित्तेऽनामयंतातभ्रष्टतेजाविभासिमे अलब्धमानोऽवज्ञातः
किंवातातचिरोषितः ३९ कच्चिन्नाभिहतोभावैःशब्दादिभिरमंगलैः नदत्तमुक्तमर्थिभ्यआशयायत्प्रतिश्रुतम्
४० कच्चित्त्वंब्राह्मणंबालंगांवृद्धंरोगिणंस्त्रियम् शरणोपसृतंसत्वंनात्याक्षीःशरणप्रदः ४१ कच्चित्त्वंनागमोऽ
गम्यांगम्यांवासत्कृतांस्त्रियम् पराजितोवाऽथभवान्नोत्तमैर्नासमैःपथि ४२

ध्योमानोयेन बंधुभ्यःसकाशा
त् किंवातैःप्रत्यतअवज्ञातःनिरस्कृतःयतश्चिरोषितःबहुकालंतत्रस्थितः ३९ अभावैरितिच्छेदःप्रेमशून्यैः अमंगलैःपरुषैःशब्दादिभिर्नाभि
हतःनताडितोऽसिकिम् यद्वा अर्थिभ्यःकिमपिदास्यामीतिनोक्तंकिम् यद्वा आशयासहयथाआशाभवतितथादास्यामीतिप्रतिश्रुतंसत्नदत्तं
किंकुतःविच्छायोसि ४० अन्यद्वाशरणागतंसत्वंप्राणिमात्रंनत्यक्तवानसिकिम् यतस्त्वंपूर्वंशरणप्रदःआश्रयप्रदः ४१ अगम्यामितिच्छेदःननिंदि
तांस्त्रियमगमःकिंनगतवानसि असत्कृतांमलिनवस्त्रादिनानागमःकिम् नोत्तमैःअनुत्तमैःसमैरित्यर्थः असमैरधमैर्वाकिंनपराजितोऽसीत्यर्थः
४२

संभोजनार्हान्वृद्धान्बालकांश्च किंस्वित्पर्यभुंक्थाः त्यक्त्वा भुक्तवानसि किम् अक्षमं कर्तुमयोग्यं यत्तन्न कृतवानसि किम् ४३ नित्यं सदा प्रेष्ठतमे
न हृदयेनांतरंगेण स्वबंधुना श्रीकृष्णेन रहितः शून्योऽस्मीति मन्यसे अन्यथा ते रुक् मनःपीडा न घटेत ४४ इति प्रथमे टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः
१४ कलिप्रवेशमालक्ष्य धुरं न्यस्य परीक्षिति आरुरोह नृपः स्वर्गमिति पंचदशेऽब्रवीत् १ कृष्णोऽर्जुनः अविकल्पित इतिच्छेदः नानाशंकास्पदं
रूपमालक्ष्य विकल्पित इत्यर्थः प्रतिभाषितुं नाशक्नोदित्युत्तरेणान्वयः तत्र हेतवः कृष्णाविश्लेषेण कर्शितः कृशः कृतः १ शोकेन हेतुना वदनं च हृ
च्च तत एव सरोजे शुष्यती वदनसरोजे यस्य सः हृता प्रभा तेजो यस्य सः २ शुचः शोकाश्रूणि यान्युद्गच्छंति तानि नेत्रयोरेव संस्तभ्य गलितानि च पा
णिना आमृज्य परोक्षेण दर्शनागोचरेण श्रीकृष्णेन हेतुना समुन्नद्धमधिकं प्रेमौत्कंठ्यं तेन कातरः व्याकुलः नृपमित्याहेत्युत्तरेणान्वयः ३

अपि स्वित्पर्यभुंक्थास्त्वं संभोज्यान्वृद्धबालकान् जुगुप्सितं कर्म किंचित्कृतवान्न यदक्षमम् ४३ कच्चित्प्रेष्ठतमेनाथ
हृदयेनात्मबंधुना शून्योऽस्मि रहितो नित्यं मन्यसे तेऽन्यथा न रुक् ४४ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे
युधिष्ठिरवितर्को नाम चतुर्दशोऽध्यायः १४ सूत उवाच एवं कृष्णसखः कृष्णो भ्रात्रा राज्ञा विकल्पितः नानाशंका
स्पदं रूपं कृष्णाविश्लेषकर्शितः १ शोकेन शुष्यद्वदनहृत्सरोजो हतप्रभः विभुं तमेवानुध्यायन्नाशक्नोत्प्रतिभाषितुम् २
कृच्छ्रेण संस्तभ्य शुचः पाणिनामृज्य नेत्रयोः परोक्षेण समुन्नद्धप्रणयौत्कंठ्यकातरः ३ सख्यं मैत्रीं सौहृदं च सारथ्यादिषु
संस्मरन् नृपमग्रजमित्याह बाष्पगद्गदया गिरा ४ अर्जुन उवाच वंचितोऽहं महाराज हरिणा बंधुरूपिणा
येन मेऽपहृतं तेजो देवविस्मापनं महत् ५ यस्य क्षणवियोगेन लोको ह्यप्रियदर्शनः उक्थेन रहितो ह्येष मृतकः प्रोच्यते
यथा ६ यत्संश्रयाद्द्रुपदगेहमुपागतानां राज्ञां स्वयंवरमुखे स्मरदुर्मदानाम् तेजो हृतं खलु मयाऽभिहतश्च मत्स्यः स-
ज्जीकृतेन धनुषाऽधिगता च कृष्णा ७

सख्यं हितैषिताम् मैत्रीमुपकारिताम् सौहृदं संबंधितां च बाष्पेण कंठावरोधाद्गद्गदया ४ येन-
मां वंचयता देवानपि विस्मापयति यत् ५ यस्य क्षणवियोगेनेत्यादिषु यच्छब्दानां तेनाहमद्य मुषित इति सप्तमश्लोकस्थेन तच्छब्देन संबंधः प्रियस्याप्य
प्रियत्वे हेतुः उक्थेन प्राणेन एष पित्रादिः ६ श्रीकृष्णोपकाराननुस्मरति यत्संश्रयादिति दशभिः यस्य संश्रयात् बलात् स्मरेण कामेन दुर्मदाना
मतिमत्तानां तेजः प्रभावः हृतं धनुर्ग्रहणेनैव पश्चात्तद्धनुः सज्जीकृतं च तेन च मत्स्यो यंत्रोपरि भ्रमन्विद्धः ततस्ताञ्जित्वा द्रौपदी प्राप्ता च ७ ३७

उद्इतिविस्मये खांडवमिंद्रस्यवनम् अदांदत्तवानस्मि खांडवदाहेरक्षितेनमयेनकृताचसभालब्धा अद्भुतशिल्परूपामायायस्यांसा तेअ
ध्वरेयागेराजसूये ८ अनंतरश्लोकोविगीतस्तथाऽपिव्याख्यायते नृपशिरःस्वंघ्रिर्यस्यतंजरासंधंतवानुजोभीमः मखार्थमहन्हतवान् तन्नि
र्जयंविनाराजसूयमखानुपपत्तेः गजायुतस्येवसत्वमुत्साहशक्तिर्वीर्यंबलंचयस्यसः तंहत्वा प्रमथनाथोमहाभैरवः तस्यमखाययेराजान
स्तेनाहृताः तेचयद्यस्मान्मोचिताः तत्तस्मात्तेऽध्वरेबलिमानीतवंतः ९ यैःकितवैः दुःशासनादिभिः तवपत्न्याः कबरंविकीर्यउन्मुच्यस्पृष्टमा
कृष्टम् तेषांस्त्रियोहृतेशाः अतएववैधव्याद्विमुक्तकेशा अकृतचकार कथंभूतंकबरम् अधिमखंराजसूयमधिकृत्यकुंभोरचितोयोमहाभि
षेकः तेनश्लाघ्यतमंचारुरम्यम् यत्स्मरणात्तदानीमेवप्राप्तस्यश्रीकृष्णास्यनमनेपादयोः पतितान्यश्रूणिमुखात् यस्याःपत्न्याः पदशब्दसा
पेक्षस्यापिपतितशब्दस्याश्रुपदेनसमासोनित्यसापेक्षितत्वात् १० शिष्याणामयुतस्याग्रेतत्पंक्तौभुंक्तेयः तस्माद्दुर्वाससोहेतोः अरिणारचितं

यत्सन्निधावहमुखांडवमग्नयेदामिंद्रंचसामरगणंतरसाविजित्य लब्धासभामयकृताऽद्भुतशिल्पमायादिग्भ्योऽह
रन्नृपतयोबलिमध्वरेते ८ यत्तेजसानृपशिरोऽङ्घ्रिमहन्मखार्थे आर्योऽनुजस्तवगजायुतसत्ववीर्यः तेनाहृताःप्रमथ
नाथमखायभूपायन्मोचितास्तदनयन्बलिमध्वरेते ९ पत्न्यास्तवाधिमखक्लृप्तमहाभिषेकश्लाघिष्टचारुकबरंकि
तवैःसभायाम् स्पृष्टंविकीर्यपदयोःपतिताश्रुमुख्यायस्तत्स्त्रियोऽकृतहृतेशाविमुक्तकेशाः १० योनोजुगोपवनमेत्य
दुरंतकृच्छ्राद्दुर्वाससोऽरिविहितादयुताग्रभुग्यः शाकान्नशिष्टमुपयुज्ययतस्त्रिलोकींतृप्तामंमंस्तसलिलेविनिमग्न
संघः ११

यत् दुरंतंकृच्छ्रंशापलक्षणंतस्मात्सकाशान्नोऽस्मान्वनेएत्यजुगोप किंकृत्वा शाकमेवान्नंतस्मिन्नेवपात्रेऽवशिष्टमुपयुज्यज
ग्ध्वा यतउपयोगात्सलिलेविनिमग्नोमुनीनांसंघःत्रिलोकींतृप्तामंमंस्त एवंहिभारतेकथा कदाचिद्दुर्वाससोदुर्योधनेनातिथ्यंकृतम् तेन
चपरितुष्टेनवरंवृणीष्वेत्युक्तेदुर्वाससःशापात्पांडवानश्येयुरितिमनसिविधायदुर्योधनेनोक्तम् युधिष्ठिरोऽस्मत्कुलमुख्योऽतस्तस्यापिभवतै
वमेवशिष्यायुतसहितेनातिथिनाभवितव्यम् किंतु द्रौपदीयथाक्षुधानसीदेत्तथातस्यांभुक्तवत्यांतद्गृहंगंतव्यमिति ततश्चतथैवदुर्वास
सिप्राप्तेपरमादरेणयुधिष्ठिरेणमाध्यान्हिकंकृत्वा आगम्यतामितिविज्ञापितोमुनिसंघोऽघमर्षणायजलेनिममज्ज तत्रचिंतातुरयाद्रौपद्यास्मृ
तमात्रःश्रीकृष्णस्तत्क्षणमेवभक्तवात्सल्यतयाचागतः तयाचावेदितेवृत्तांतेभगवतोक्तम् हेद्रौपदिअहंचबुभुक्षितोऽस्मि प्रथमंमांभोजयेति

तयाचातिलज्जयोक्तम् स्वामिन्नभङ्गोजनपर्यंतमक्षयमप्यन्नंसूर्यदत्तस्थाल्यांमयात्वसर्वान्संभोज्यभुक्तम् अतोनास्त्यन्नमिति तथाऽप्यतिनि अ
र्बंधेनस्थालीमानाय्यतत्कंठलग्नंकिंचित्शाकान्नंप्राश्योक्तम् अनेनविश्वात्माभगवान्प्रीयताम् अथभोक्तुंमुनिसंघमाह्वयेति सचतावताऽ १५
तितृप्तोदृथापाकभयेनपलायितइति ११ गिरिजासहितोविस्मापितःसन् निजंपाशुपतमस्त्रम् अन्येऽपिलोकपालानिजान्यस्त्राणि अदुः
अन्यदप्याश्चर्यमाह असुनेति महतइंद्रस्यासनार्द्धम् १२ तत्रैवस्वर्गेक्रीडतः गांडीवंलक्षणंचिन्हंयस्यतत् अरातयोनिवातकवचादैत्याः ते
षांवधार्थमाश्रितवंतः येनानुभावितंप्रभावयुक्तंकृतम् हेआजमीढ युधिष्ठिर तेनमुषितःवंचितोऽस्मि कथंभूतेन भूम्नानिजमहिमावस्थाने
न १३ यद्बांधवइत्यादिश्लोकत्रयस्यापितेनमुषितोऽहमितिपूर्वेणैवसंबंधः श्रीकृष्णबांधवएवाहंकौरवसैन्याब्धिम् नास्त्यंतोगांभीर्येणपारं
चदेशतोयस्यतम् ततरेतीर्णवान् उत्तरगोग्रहे अतीर्याणिदुस्तराणिसत्वानितिमिंगिलादीनिभीष्मादिरूपाणियस्मिन् परैर्नीतंगोधनंप्रत्याहृ

यत्तेजसाऽथभगवान्युधिशूलपाणिर्विस्मापितःसगिरिजोऽस्त्रमदान्निजंमे अन्येऽपिचाहममुनैवकलेवरेणप्राप्तो
महेंद्रभवनेमहदासनार्द्धम् १२ तत्रैवमेविहरतोभुजदंडयुग्मंगांडीवलक्षणमरातिवधायदेवाः सेंद्राःश्रितायद
नुभावितमाजमीढतेनाहमद्यमुषितःपुरुषेणभूम्ना १३ यद्बांधवःकुरुबलाब्धिमनंतपारमेकोरथेनततरेऽहम
तीर्यसत्वम् प्रत्याहृतंबहुधनंचमयापरेषांतेजस्पदंमणिमयंचहृतंशिरोभ्यः १४ योभीष्मकर्णगुरुशल्यचमू-
ष्वदभ्रराजन्यवर्यरथमंडलमंडितासु अग्रेचरोममविभोरथयूथपानामायुर्मनांसिचदृशासहओजआच्छेत् १५
यद्दोःषुमाप्रणिहितंगुरुभीष्मकर्णद्रौणित्रिगर्त्तशलसैंधवबाल्हिकाद्यैः अस्त्राण्यमोघमहिमानिनिरूपितानिनो
पस्पृशुर्नृहरिदासमिवासुराणि १६

तम् परेषांचशिरोभ्यःसकाशात् तेजस्पदंप्रभावस्यास्पदमुष्णीषरूपम् मणिमयंमुकुटर
त्नरूपंचबहुधनंतान्मोहनास्त्रेणमोहयित्वाहृतम् यद्बांधवेनमया १४ अदभ्राअनल्पायेराजन्यवर्याः तेषांरथमंडलैर्मंडितासु भीष्मादीनां
चमूषुसारथिरूपेणममाग्रेचरःसन् हेविभो तेषांरथयूथपानामायुरादीनियोदृशाहृत्यैव आच्छेत् हृतवान् मनांसीत्युत्साहादिशक्तिम्
सहोबलंओजःशस्त्रादिकौशलम् १५ यस्यदोःषुभुजेषुमामांप्रणिहितंस्थापितंतेनैवगुर्वादिभिर्निरूपितानिप्रयुक्तान्यस्त्राणिनस्पृशंतिस्म ३८
गुरुर्द्रोणःत्रिगर्त्तः त्रिगर्त्तदेशाधिपतिःसुशर्माशलःशल्यःसैंधवः सिंधुदेशाधिपतिर्जयद्रथःबाल्हिकःशंतनोर्भ्राता अमोघोमहिमायेषांतथा
भूतान्यपिपाठांतरेऽपिसएवार्थः प्रतीकाराकरणेऽप्यस्पर्शेदृष्टांतः नृहरिदासंप्रह्लादमिवेति १६ ७ ७ ७

स्वापराधमनुस्मरन्संतप्यमान आह सौत्येसारथ्येकुमतिनामेमयासवृतः कुमतित्वमेवाह आत्मद इत्यादिना अभवायमोक्षाय भव्याःश्रे
ष्ठाः श्रांतावाहा अश्वायस्य तंमांजयद्रथवधेहिजलपानंविनाऽश्वाः श्रांताः ततोरथादवतीर्यबाणेर्भुवंभित्वाजलंसंपादितम् तदायस्यानुभा
वेन निरस्तचित्ता अरयोमांनप्रहृतवंतः ससौत्येवृत इतिकुमतित्वम् १७ हेनरदेव उदारंगंभीरंरुचिरंचयत्स्मितंतेनशोभितानिनर्माणि
परिहासवाक्यानि तथाकार्यप्रस्तावेषु हेपार्थेत्यादीनिमधुराक्षराणिसंजल्पितानिचहृदिस्पृशानिमनोज्ञानिमाधवस्ययान्येतानितानीदा
नींस्मर्तुर्ममहृदयंलुठंति लोठयंतिक्षोभयंतिणिजभाव आर्षः १८ विकत्थनंस्वगुणश्लाघनम् शय्यादिषुऐक्यात् अव्यतिरेकाद्धेतोःक
दाचिद्व्यभिचारंदृष्ट्वाहेवयस्यऋतवान्सत्यसुक्तस्त्वमितिवक्रोक्त्याविप्रलब्धस्तिरस्कृतोऽपि ऋभुमानितिपाठेऋभवोदेवाः सेवकाःसंतिय

सौत्येवृतः कुमतिनाऽऽत्मदईश्वरोमेयत्पादपद्ममभवायभजंतिभव्याः मांश्रांतवाहमरयोरथिनोभुविष्ठंनप्राहरन्य
दनुभावनिरस्तचित्ताः १७ नर्माण्युदाररुचिरस्मितशोभितानिहेपार्थहेऽर्जुनसखेकुरुनंदनेति संजल्पितानिनर
देवहृदिस्पृशानिस्मर्तुर्लुठंतिहृदयंममभाधवस्य १८ शय्यासनाटनविकत्थनभोजनादिष्वैक्याद्वयस्यऋतवानि-
तिविप्रलब्धः सख्युःसखेवपितृवत्तनयस्यसर्वंसेहेमहान्महितयाकुमतेरघंमे १९ सोऽहंनृपेंद्ररहितःपुरुषोत्त
मेनसख्याप्रियेणसुहृदाहृदयेनशून्यः अध्वन्युरुक्रमपरिग्रहमंगरक्षन्गोपैरसद्भिरबलेवविनिर्जितोऽस्मि
२० तद्वैधनुस्तइषवःसरथोहयास्तेसोऽहंरथीनृपतयोयतआनमंति सर्वंक्षणेनतदभूदसदीशरिक्तंभस्मन्हुतंकुह
कराद्धमिवोप्तमूष्याम् २१ राजंस्त्वयाऽभिपृष्टानांसुहृदांनःसुहृत्पुरे विप्रशापविमूढानांनिघ्नतांमुष्टिभिर्मिथः २२

स्यसः असौमहानपिमयावयस्यइतिमत्वाविप्रलब्धः तिरस्कृतइत्यर्थः ऋतवानितिपाठेवत्वभाव आर्षः मेअघमपराधमसहत महितयामहत्त्वेन
एकपदेअतिमहत्त्वेनेत्यर्थः सख्युरघंसखेव तनयस्याघंपितेव १९ त्वयाशंकितंपराजयंचापिप्राप्तोऽहमित्याह तेनसख्यारहितः अतोहृदयेनअ
स्त्रहृदयेनवाशून्यः अंगहेराजन् उरुक्रमस्यपरिग्रहंषोडशसहस्रस्त्रीलक्षणम् असद्भिर्नीचैः अबलायोषेव २० श्रीकृष्णवियोगएवात्रहेतु
र्नान्यइत्याह तदिति यतःयेभ्यः ईशेनरिक्तंशून्यमसत्कार्याक्षमम् सन्मंत्रविधानैरपिभस्मनिहुतमिव अतिप्रीतादपिकुहकात्मायाविनःसका
शाद्राद्धंलब्धंयथाअसत्सम्यक्कर्षणादिनाप्यूषरभूमौउप्तंबीजमिव २१सुहृत्पुरेत्वयापृष्टानांनःसुहृदांमध्येचत्वारःपंचवाऽवशेषिताः तत्रहेतुः
विप्रशापेत्यादि २२

वारुणीमन्नमयीम् अजानतामिवान्योऽन्यमेरकामुष्टिभिर्निघ्नताम् २३ अवशेषिताइत्यनेनोक्तंहेतुकर्त्तारमाहत्रिभिः प्रायेणेति भावयं-
तिपालयंति २४ जलौकसांमत्स्यादीनांमध्येमहांतःस्थूलाः अणीयसः सूक्ष्मान्यथाभक्षयंति २५ एवंबलिष्ठैर्महद्भिः पांडवैर्दुर्योधनजरासं
धादीन्निहत्ययदून्यदुभिरन्योऽन्यंनिहत्यभगवान् भुवोभारभूतान्संहृतवान् २६ अतःपरंवक्तुंनशक्नोमीतिसूचयन्नाह देशकालोचितं
र्थयुक्तानि मनःपीडोपशमकराणिचगोविंदस्यवचनानिस्मरतोममचित्तंहरंति आकर्षंति २७ एवमितिसूतोक्तिः अतिदृढेनस्नेहेनविं
दतोमतिः शांताविशोका विमलाविरक्ताचासीत् २८ मतिवैमल्यफलमाह वासुदेवांघ्र्यनुध्यानेनपरिबृंहितंरंहोवेगोयस्याः तयानिर्मथिता-

वारुणींमदिरांपीत्वामदोन्मथितचेतसाम् अजानतामिवान्योऽन्यंचतुःपंचावशेषिताः २३ प्रायेणैतद्भगवतई
श्वरस्यविचेष्टितम् मिथोनिघ्नंतिभूतानिभावयंतिचयन्मिथः २४ जलौकसांजलेयद्वन्महांतोदंत्यणीयसः दुर्ब-
लान्बलिनोराजन्महांतोबलिनोमिथः २५ एवंबलिष्ठैर्यदुभिर्महद्भिरितरान्विभुः यदून्यदुभिरन्योऽन्यंभूभारान्
संजहारह २६ देशकालार्थयुक्तानिहृत्तापोपशमानिच हरंतिस्मरतश्चित्तंगोविंदाभिहितानिमे २७ एवंचिंतय
तोजिष्णोःकृष्णपादसरोरुहम् सौहार्देनातिगाढेनशांतासीद्विमलामतिः २८ वासुदेवांघ्र्यनुध्यानपरिबृंहितरं
हसा भक्त्यानिर्मथिताशेषकषायधिषणोऽर्जुनः २९ गीतंभगवताज्ञानंयत्तत्संग्राममूर्द्धनि कालकर्मतमोरुद्धंपुन
रध्यगमत्प्रभुः ३० विशोकोब्रह्मसंपत्त्यासंछिन्नद्वैतसंशयः लीनप्रकृतिनैर्गुण्यादलिंगत्वादसंभवः ३१ निशम्यभ
गवन्मार्गंसंस्थांयदुकुलस्यच स्वःपथायमतिंचक्रेनिभृतात्मायुधिष्ठिरः ३२

उन्मूलिताअशेषाः कषायाः कामादयोयस्याः
साधिषणाबुद्धिर्यस्यसः ज्ञानंपुनरध्यगमदित्युत्तरेणान्वयः २९ कालेनकर्मभिः तमसाभोगाभिनिवेशेनचरुद्धमावृतंसत् ३० ज्ञानफलमाह
विशोकइति एतदेवशोकहेत्वभावेनोपपादयति शोकस्यहिहेतुर्द्वैतभ्रमः तस्यदेहः तस्यलिंगम् तस्यगुणाः तेषामविद्यातत्रब्रह्मसंपत्त्याब्र-
ह्माहमितिज्ञानेनलीनाप्रकृतिरविद्यायस्मिन् तन्नैर्गुण्यंभवति नतुसुषुप्तिप्रलययोरिवाविद्याशेषम् तस्मान्नैर्गुण्याद्गुणकार्यलिंगनाशः अ ३९
लिंगत्वाच्च असंभवः सम्यग्भोगायभवतिपुनःपुनरितिसंभवःस्थूलदेहः तद्रहितः ततश्चतत्परिच्छेदाभावात्संछिन्नोद्वैतलक्षणःसंशयोभ्र
मोयस्यसविशोकःजातइति ३१ भगवतोमार्गमालक्ष्ययदुकुलस्यसंस्थांनाशंश्रुत्वानारदोक्तंचानुस्मृत्यस्वःपथायस्वर्गमार्गायनिभृतात्मानिश्चल
चित्तः ३२

तांदुर्विज्ञेयाम् वक्ष्यतिहि सौदामन्यायथाकाशेयांत्याहित्वाऽभ्रमंडलम् गतिर्नलक्ष्यतेमर्त्यैस्तथाकृष्णस्यदैवतैरिति संसृतेरुपरराम जीवन्मु
क्तोबभूव देहंजहाविति वा ३३ तदेवसुक्तमपियादवेभ्योभगवतोवैलक्षण्यमबुध्वातत्साम्यंवदतोमंदमतीन्प्रतिवैलक्षण्यंस्पष्टयतिद्वाभ्याम्
ययायादवरूपयातन्वाभुवोभारंकंटकेनकंटकमिवाहरत् यादवतनुः भूभारतनुश्चेतिद्वयमपीश्वरस्यसंहार्यत्वेनसममेव ३४ श्रीकृष्णमूर्त्ते
र्विशेषमाह यथेति तान्यपियथाधत्तेजहातिच तदाह यथानटोनिजरूपेणस्थितोरूपांतराणिधत्तेऽतर्धत्तेच तथातदपिकलेवरंजहौ अंतर
धादित्यर्थः ३५ युधिष्ठिरस्यस्वर्गारोहप्रसंगायकलिप्रवेशमाह यदेति स्वतन्वाजहौ सतनोरेववैकुंठारोहात् श्रवणार्हसतीकथायस्य त
दायदहस्तस्मिन्नेव अहरितिलुप्तसप्तम्यंतंपदम् अप्रतिबुद्धचेतसामितिविवेकिनांतुनप्रभुरित्युक्तम् अन्ववर्त्ततेति पूर्वमेवांशेनप्रविष्टस्य

पृथाऽप्यनुश्रुत्यधनंजयोदितंनाशंयदूनांभगवद्गतिंचताम् एकांतभक्त्याभगवत्यधोक्षजेनिवेशितात्मोपरराम
संसृतेः ३३ ययाऽहरद्भुवोभारंतांतनुंविजहावजः कंटकंकंटकेनेवद्वयंचापीशितुःसमम् ३४ यथामत्स्यादिरूपा
णिधत्तेजह्याद्यथानटः भूभारःक्षपितोयेनजहौतच्चकलेवरम् ३५ यदामुकुंदोभगवानिमांमहींजहौस्वतन्वाश्र
वणीयसत्कथः तदाहरेवाप्रतिबुद्धचेतसामधर्महेतुःकलिरन्ववर्त्तत ३६ युधिष्ठिरस्तत्परिसर्पणंबुधःपुरेचराष्ट्रेच
गृहेतदात्मनि विभाव्यलोभानृतजिह्महिंसनाद्यधर्मचक्रंगमनायपर्यधात् ३७ स्वराट्पौत्रंविनयिनमात्मनःसु
समंगुणैः तोयनीव्याःपतिंभूमेरभ्यषिंचद्गजाह्वये ३८ मथुरायांतथावज्रंशूरसेनपतिंततः प्राजापत्यांनिरूप्येष्टि
मग्नीनपिबदीश्वरः ३९ विसृज्यतत्रतत्सर्वंदुकूलवलयादिकम् निर्ममोनिरहंकारःसंछिन्नाशेषबंधनः ४० वा
चंजुहावमनसितत्प्राणइतरेचतम् मृत्यावपानंसोत्सर्गंतंपंचत्वेह्यजोहवीत् ४१

तेनरूपेणानुवृत्तिरुक्ता ३६ बुधोयुधिष्ठिरः
तस्यःकलेःपरिसर्पणंप्रसरणंविलोक्य कथंभूतम् लोभाद्यधर्मचक्रंयस्मिन् जिह्मंकौटिल्यम् पर्यधात्तदुचितंपरिधानमकरोत् ३७ आत्म
नःस्वस्यगुणैःसुसममतिसदृशाम् तोयंसर्वतःस्थितंसमुद्रोदकमेवनीवीपरिधानविशेषोयस्याः तस्याभूमेःपतित्वेनाभिषिक्तवान् ३८ वज्र
मनिरुद्धस्यपुत्रम् निरूप्यकृत्वेत्यर्थः अपिबत् आत्मन्यारोपयामास ईश्वरःसमर्थः ३९ संछिन्नान्यशेषाणिबंधनानिउपाधयोयेन ४० तदेव
दर्शयतिद्वाभ्याम् वाचमित्युपलक्षणम् सर्वेंद्रियाणिमनसिप्रविलापितवानित्यर्थः तच्चमनःप्राणे प्राणाधीनवृत्तित्वात् तंचप्राणमितरे

अपाने तेनाकर्षणात् अपानव्यापारउत्सर्गः तत्सहितमपानंमृत्यौतदधिष्ठातृदेवतायाम् अनेनैववागादिष्वर्पितत्तत्कर्मसाहित्यंज्ञेयम्
तंमृत्युंपंचत्वेपंचभूतानामैक्येदेहे देहस्यैवमृत्युरूर्नात्मनइतिभावितवानित्यर्थः अजोहवीदितियङ्लुगंतात्लुङिरूपम् ४१ त्रित्वेगुण
त्रये तच्चत्रित्वमेकत्वेअविद्यायाम् सर्वसर्वारोपहेतुमविद्यामात्मनिजीवे अजोहवीदितिवक्तव्ये अजुहवीदित्यार्षम् एवंशोधितमात्मा
नंब्रह्मणि अव्ययेकूटस्थे नतस्यान्यत्रलयइत्यर्थः ४२ तदेवमात्मप्रतिपत्तिमुक्त्वाबाह्यस्थितिमाह चीरवासाइतिद्वाभ्याम् बद्धवाङ्मौनी
४३ अनवेक्षमाणः अनुजादिप्रतीक्षामकुर्वन् आशांदिशम् गतपूर्वापूर्वंप्रविष्टाम् यतःयांदिशम् ४४ अधर्मोमित्रंयस्यतेन ४५ साधु

त्रित्वेहुत्वाऽथपंचत्वंतच्चैकत्वेऽजुहोन्मुनिः सर्वमात्मन्यजुहवीद्ब्रह्मण्यात्मानमव्यये ४२ चीरवासानिराहारोबद्ध
वाङ्मुक्तमूर्द्धजः दर्शयन्नात्मनोरूपंजडोन्मत्तपिशाचवत् ४३ अनवेक्षमाणोनिरगादशृण्वन्बधिरोयथा उदी
चींप्रविवेशाशांगतपूर्वांमहात्मभिः ४४ हृदिब्रह्मपरंध्यायन्नावर्त्तेतयतोगतः सर्वेतमनुनिर्जग्मुर्भ्रातरः कृतनिश्च
याः कलिनाधर्ममित्रेण दृष्ट्वास्पृष्टाःप्रजाभुवि ४५ तेसाधुकृतसर्वार्थाज्ञात्वात्यंतिकमात्मनः मनसाधारयामा
सुर्वैकुंठचरणांबुजम् ४६ तद्ध्यानोद्रिक्तयाभक्त्याविशुद्धधिषणाःपरे तस्मिन्नारायणपदेएकांतमतयोगति
म् ४७ अवापुर्दुरवापांतेअसद्भिर्विषयात्मभिः विधूतकल्मषास्थानंविरजेनात्मनैवहि ४८ विदुरोपिपरित्य
ज्यप्रभासेदेहमात्मवान् कृष्णावेशेनतच्चित्तःपितृभिःस्वक्षयंययौ ४९ द्रौपदीचतदाज्ञायपतीनामनपेक्षताम्
वासुदेवेभगवतिह्येकांतमतिराप तम् ५० यःश्रद्धयैतद्भगवत्प्रियाणांपांडोःसुतानामितिसंप्रयाणम् शृणोत्य
लंस्वस्त्ययनंपवित्रंलब्ध्वाहरौभक्तिमुपैतिसिद्धिम् ५१ इतिश्रीभा॰म॰प्रथम॰पांडवस्वर्गारोहणनामपंचदशः१५

कृताःसर्वेअर्थाधर्मादयोयैः अतएववैकुंठस्यचरणांबुजमेवआत्यंतिकंशरणंज्ञात्वा ४६ तदिति ४७ कथंभूतेपदे विधूतकल्मषाणामास्थानं
निवासस्थानंयत् तस्मिन्विरजेनात्मनैवगतिंप्रापुः नतुषोडशकलेनलिंगेनगतेर्वाविशेषणम् विरजेनात्मनैवावस्थानरूपांगतिम् तेविधूत
कल्मषाः प्रापुरिति ४८ तीर्थान्यटन्प्रभासेश्रीकृष्णावेशेनकृष्णेचित्तमावेश्य देहंपरित्यज्यतच्चित्तएवसन् तदानींनेतुमागतैःपितृभिःसहस्व ४०
क्षयंस्वाधिकारस्थानंययौ ४९ आत्मानंप्रतिअनपेक्षतांतदाज्ञात्वातमाप ५० इतिएवंयत्संप्रयाणम् अलमतिशयेनस्वस्त्ययनंमंगलास्पदम् अ
लंपवित्रंच ५१ इतिप्रथमेटीकायांपंचदशः १५ छ

ततश्चषोडशेभूमिधर्मयोः कलिखिन्नयोः संवादेवर्ण्यते भ्रातिः पालकस्यपरीक्षितः १ द्विजवर्याणांशिक्षया सूत्यांजन्मानि अभिजातको
विदाः जातकर्मविदः हेविभ महतांगुणायस्मिन्सः १ जनमेजयादीनित्यक्षराधिक्यंछांदसम् हेतौशतृप्रत्ययः कृतानुत्पादयितुमिरावतीमु
पयेमइतिवाक्ययोजना २ आजहारकृतवानित्यर्थः शारद्वतंकृपम् यत्रयेषुअश्वमेधेषु ३ निजग्राहनिगृहीतवान् कलिमेवनिर्दिशति
नृपेति ४ कस्यहेतोरिति अयमर्थः कलिंकस्माद्धेतोः केवलंनिजग्राहनतुहतवान् यतोऽसौशूद्रः कः अतिकुत्सितः योगांपदाऽहनत् अ
हन्निति ५ अस्यविष्णोःपदांभोजयोर्योमकरंदः तंलिहंति आस्वादयंतियेतेषांसतांमहतांवाकथाश्रयमितिसमासान्निष्कृष्टस्यानुषंगः

सूतउवाच ततःपरीक्षिद्द्विजवर्यशिक्षयामहींमहाभागवतःशशासह यथाहिसूत्यामभिजातकोविदाःसमादि
शन्विप्रमहद्गुणस्तथा १ सउत्तरस्यतनयामुपयेमइरावतीम् जनमेजयादींश्चतुरस्तस्यामुत्पादयत्सुतान् २ आ
जहाराश्वमेधांस्त्रीन्गंगायांभूरिदक्षिणान् शारद्वतंगुरुंकृत्वादेवायत्राक्षिगोचराः ३ निजग्राहौजसावीरःकलिं
दिग्विजयेक्वचित् नृपलिंगधरंशूद्रंघ्नंतंगोमिथुनंपदा ४ शौनकउवाच कस्यहेतोर्निजग्राहकलिंदि
ग्विजयेनृपः नृदेवचिह्नधृक्शूद्रःकोऽसौगांयःपदाहनत् ५ तत्कथ्यतांमहाभागयदिकृष्णकथाश्रयम् अथवाऽ
स्यपदांभोजमकरंदलिहांसताम् किमन्यैरसदालापैरायुषोयदसद्व्ययः ६ क्षुद्रायुषांनृणामंगमर्त्यानामृतमिच्छताम्
इहोपहूतोभगवान्मृत्युःशामित्रकर्मणि ७ नकश्चिन्म्रियतेतावद्यावदास्तइहांतकः एतदर्थंहिभगवानाहूतःपरमर्षि
भिः अहोनृलोकेपीयेतहरिलीलाऽमृतंवचः ८ मंदस्यमंदप्रज्ञस्यवयोमंदायुषश्चवै निद्रयाह्रियतेनक्तंदिवाच
व्यर्थकर्मभिः ९

तर्हिकथ्यतांनोचेत्किमन्यैरसद्भिरालापैः यतस्तैः आयुषोवृथाक्षयः ६ अस्माकमयंसत्रप्रयत्नोऽपिहरिकथाऽमृतपानार्थ
एवेत्याहसार्द्धाभ्याम् क्षुद्रमल्पमायुर्येषाम् अतोमर्त्यानांमरणधर्मवताम् तथाऽपिऋतंसत्यंमोक्षमिच्छतांयोमृत्युः सइहसत्रेशमितुरिदंशा
मित्रंकर्मपशुहिंसनंतदर्थमुपहूतः ७ ततःकिमतआह नकश्चिदिति ततोऽपिकिमतआह अहोनृलोकेहरिलीलाऽमृतंवचःपीयेतेत्येतदर्थ
म् हरिलीलैवामृतंयस्मिन्तत् ८ तदभावेवृथैवजीवनमित्याह मंदस्यअलसस्यनक्तंरात्रौयद्वयः आयुःतत्निद्रयाह्रियते दिवाअन्हिचय
द्वयः तद्व्यर्थकर्मभिरपह्रियते ९

तत्रतावत्कलिनिग्रहप्रसंगमाह यदान्निजचक्रवर्त्तितेस्वसेनयापालितेदेशेकलिंप्रविष्टंशुश्राव तदातामनतिप्रियांवार्त्तांकिंचित्प्रियांचयुद्धकौ
तुकसंपत्तेःतांनिशम्य ततःशरासनंदुष्टनिग्रहार्थमाददे संयुगेशौंडिःयुद्धेप्रगल्भः पाठांतरेयुद्धेशौरितुल्यः १० ततश्चदिग्विजयायनिर्गतः
११ भद्राश्वादीनिपूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरतःसमुद्रलग्नानिवर्षाणिमेरोःसर्वतःइलावृतम् ततउत्तरतोरम्यकंहिरण्मयंचदक्षिणतोहरिवर्षंकिं
पुरुषंचतानिविजित्य १२ प्रगीयमानंयशः यशआदीनिशृण्वन्तेभ्योददावितितृतीयेनान्वयः १३ १४ १५ किंच स्निग्धेषुपांडवेषुविष्णोर्या
निसारथ्यादीनिकर्माणितानिशृण्वन् तथाविष्णोःजगत्कर्तृकांप्रणतिंचशृण्वन् नृपतिःपरीक्षित्विष्णोश्चरणारविंदेभक्तिंकरोतिस्म यारव-

सूतउवाच यदापरीक्षित्कुरुजांगलेवसन् कलिंप्रविष्टंनिजचक्रवर्त्तिते निशम्यवार्त्तामनतिप्रियांततःशरासनंसं
युगशौंडिराददे १० स्वलंकृतंश्यामतुरंगयोजितंरथंमृगेंद्रध्वजमाश्रितःपुरात् वृतोरथाश्वद्विपपत्तियुक्तयास्वसेनया
दिग्विजयायनिर्गतः ११ भद्राश्वंकेतुमालंचभारतंचोत्तरान्कुरून् किंपुरुषादीनिवर्षाणिविजित्यजगृहेबलिम् १२ त
त्रतत्रोपशृण्वानःस्वपूर्वेषांमहात्मनाम् प्रगीयमानंचयशःकृष्णमाहात्म्यसूचकम् १३ आत्मानंचपरित्रातमश्वत्था
म्नोऽस्त्रतेजसः स्नेहंचवृष्णिपार्थानांतेषांभक्तिंचकेशवे १४ तेभ्यःपरमसंतुष्टःप्रीत्युज्जृंभितलोचनः महाधनानि-
वासांसिददौहारान्महामनाः १५ सारथ्यपारषदसेवनसख्यदौत्यवीरासनानुगमनस्तवनप्रणामम् स्निग्धेषुपांडुषु
जगत्प्रणतिंचविष्णोर्भक्तिंकरोतिनृपतिश्चरणारविंदे १६ तस्यैववर्त्तमानस्यपूर्वेषांवृत्तिमन्वहम् नातिदूरेकिलाश्च
र्यंयदासीत्तन्निबोधमे १७ धर्मःपदैकेनचरन्विच्छायामुपलभ्यगाम् पृच्छतिस्माश्रुवदनांविवत्सामिवमातरम्
१८ कच्चिद्भद्रेऽनामयमात्मनस्तेविच्छायासिम्लायतेषन्मुखेन आलक्षयेभवतीमंतराधिंदूरेबंधुंशोचसिकंचना
ब १९

दमितिरेफषकारयोर्विश्लेषश्छांदसः तत्रपार्षदंसभापतित्वम् सेवनंचित्तानुवृत्तिः वीरासनंरात्रौखड्गहस्तस्यतिष्ठतोजा
गरणम् १६ वृत्तिमनुवर्त्तमानस्यसतः नातिदूरेशीघ्रमेव १७ धर्मोवृषरूपः विच्छायांहतप्रभाम् गांगोरूपांपृथ्वीम् विवत्सांनष्टापत्या
म् १८ तेआत्मनोदेहस्ययद्यपिबहिरामयोनलक्ष्यते तथाऽपिअंतर्मध्येआधिःपीडायस्यास्तांत्वामालक्षये केन यतोविच्छायासि अत-
ईषत् म्लायतावैवर्ण्यंभजतामुखेनलिंगेन तत्रकारणानिकल्पयन्पृच्छति दूरेबंधुमित्यादिपंचभिः दूरेस्थितंबंधुम् १९ छ छ

श्रीवामनोविजयते छ छ छ छ छ छ

हतायज्ञभागायेषां
त्रिभिः पदैर्न्यूनमतएवैकपादम् मामांमङ्गलक्षणंजनमित्यर्थः वृषलैः इतऊर्ध्वंभोक्ष्यमाणम् पुंस्त्वमात्मपदविशेषणत्वात् हतायज्ञभागायेषां
तान् यज्ञाद्यकरणात् २० हेउर्विपृथ्वि भर्तृभिररक्ष्यमाणाः स्त्रियः पितृभिररक्ष्यमाणान् बालान् प्रत्यतत्तैरेवपुरुषादैर्निर्दयैरिव आर्त्तान्
क्लिष्टान् वाचंदेवींसरस्वतींकुकर्मणिदुराचारेस्थिताम् कुलाग्र्यान् ब्राह्मणोत्तमान् सेवकान् २१ उपसृष्टान् व्याप्तान् अवरोपितानिउद्वासि
तानि व्यवायोमैथुनम् इतस्ततः निषेधानादरेणसर्वतोऽशनादिषून्मुखंप्रवर्त्तमानंजीवलोकंवा २२ हेअंबमातः हेधरित्रि तेतवयोभूरिभा
रः तस्यावतारणार्थंकृतावतारस्यकर्माणिस्मरंतीतेनविसृष्टासतीशोचसि निर्वाणंविलंबितमाश्रितंयेषुतानिपाठांतरेनिर्वाणंविडंबितंउ

अथोसुरादीन्हृतयज्ञभागान्प्रजाउतस्विन्मघवत्य
पादैर्न्यूनंशोचसिमैकपादमात्मानंवावृषलैर्भोक्ष्यमाणम् अथोसुरादीन्हृतयज्ञभागान्प्रजाउतस्विन्मघवत्य
वर्षति २० अरक्ष्यमाणाःस्त्रियउर्विबालान्शोचस्यथोपुरुषादैरिवार्त्तान् वाचंदेवींब्रह्मकुलेकुकर्म्मण्यब्रह्म
ण्येराजकुलेकुलाग्र्यान् २१ किंक्षत्रबंधून्कलिनोपसृष्टान्राष्ट्राणिवातैरवरोपितानि इतस्ततोवाऽशनपानवास
स्नानव्यवायोन्मुखजीवलोकम् २२ यद्वांबतेभूरिभरावतारकृतावतारस्यहरेर्धरित्रि अंतर्हितस्यस्मरतीविसृ
ष्टाकर्माणिनिर्वाणविलंबितानि २३ इदंममाचक्ष्वतवाधिमूलंवसुंधरेयेनविकर्शिताऽसि कालेनवातेबलिनाबली
यसासुरार्चितंकिंहृतमद्यसौभगम् २४ धरण्युवाच भवान्हिवेदतत्सर्वंयन्मांधर्मानुपृच्छसि चतुर्भि
र्वर्त्तसेयेनपादैर्लोकसुखावहैः २५ सत्यंशौचंदयाक्षांतिस्त्यागःसंतोषआर्जवम् शमोदमस्तपःसाम्यंतितिक्षो
परतिःश्रुतम् २६ ज्ञानंविरक्तिरैश्वर्यंशौर्यंतेजोबलंस्मृतिः स्वातंत्र्यंकौशलंकांतिर्धैर्यंमार्दवमेवच २७
पहसितंयैः मोक्षादप्यधिक

येनहेतुभूतेनत्वंचतुर्भिः पदैर्वर्त्तसे यत्रचसत्या
सुखानीत्यर्थः २३ हेअंबतेसौभाग्यंकालेनवाहृतम् २४ भवान्जानात्येवतथाऽपिवक्ष्यामीत्याह येनहेतुभूतेनत्वंचतुर्भिः पदैर्वर्त्तसे यत्रचसत्या
दयोमहागुणानक्षीयंतेतेनश्रीनिवासेनरहितंलोकंशोचामीतिषष्ठेनअन्वयः २५ सत्यंयथार्थभाषणम् शौचंशुद्धत्वम् दयापरदुःखासहनम्
क्षांतिः क्रोधप्राप्तौचित्तसंयमनम् त्यागः अर्थिषुमुक्तहस्तता संतोषः अलंबुद्धिः आर्जवमवक्रता शमोमनोनैश्चल्यम् दमोबाह्येंद्रियनैश्चल्यम्
तपःस्वधर्मः साम्यमरिमित्राद्यभावः तितिक्षापरापराधसहनम् उपरतिर्लाभप्राप्तावौदासीन्यम् श्रुतंशास्त्रविचारः २६ ज्ञानमात्मविषयम् विर
क्तिर्वैतृष्ण्यम् ऐश्वर्यंनियंतृत्वम् शौर्यंसंग्रामोत्साहः तेजः प्रभावः बलंदक्षत्वम् स्मृतिः कर्त्तव्यार्थानुसंधानम् स्वातंत्र्यमपराधीनता कौशलंक्रि
यानिपुणता कांतिः सौंदर्यम् धैर्यमव्याकुलता मार्दवंचित्ताकाठिन्यम् २७

प्रागल्भ्यंप्रतिभातिशयः प्रश्रयोविनयः शीलंसुस्वभावः सह ओजोबलानि मनसः ज्ञानेंद्रियाणांकर्मेंद्रियाणांचपाटवानि भगःभोगास्पद अ·
त्वम् गांभीर्यमक्षोभ्यत्वम् स्थैर्यमचंचलता आस्तिक्यंश्रद्धा कीर्तिर्यशः मानःपूज्यत्वम् अनहंकृतिः गर्वाभावः २८ एतेएकोनचत्वारिंश १६
त् अन्येचब्रह्मण्यत्वशरण्यत्वादयोमहांतोगुणायस्मिन्नित्याःसहजाः नवियंतिनक्षीयंतेस्म २९ तेनगुणपात्रेणगुणालयेन पाप्मनापा
पहेतुना ३० ३१ तस्यविरहोदुःसहइत्याहचतुर्भिः ब्रह्मादयोयस्याःश्रियः अपांगमोक्षःस्वस्मिन्दृष्टिपातः तत्कामाःसंतः बहुतिथंब-
हुकालंतपःसमचरन् सम्यक्चरंतिस्म भगवद्भिरुत्तमैः प्रपन्ना आश्रिता अपि साश्रीःयस्यपादलावण्यमलमनुरक्तासतीसेवते ३२ त

प्रागल्भ्यंप्रश्रयःशीलंसह ओजोबलंभगः गांभीर्यंस्थैर्यमास्तिक्यंकीर्तिर्मानोनहंकृतिः २८ एतेचान्येचभगव
न्नित्यायत्रमहागुणाः प्रार्थ्यामहत्त्वमिच्छद्भिर्नवियंतिस्मकर्हिचित् २९ तेनाहंगुणपात्रेणश्रीनिवासेनसांप्रतम्
शोचामिरहितंलोकंपाप्मनाकलिनेक्षितम् ३० आत्मानंचानुशोचामिभवंतंचामरोत्तमम् देवान्पितॄनृषीन्
साधून्सर्वान्वर्णांस्तथाऽश्रमान् ३१ ब्रह्मादयोबहुतिथंयदपांगमोक्षकामास्तपःसमचरन्भगवत्प्रपन्नाः सा
श्रीःस्ववासमरविंदवनंविहाययत्पादसौभगमलंभजतेऽनुरक्ता ३२ तस्याहमब्जकुलिशांकुशकेतुकेतैःश्रीम-
त्पदैर्भगवतःसमलंकृतांगी त्रीनत्यरोचउपलभ्यततोविभूतिंलोकान्ससांव्यसृजदुत्स्मयतींतदंते ३३ योवैम
मातिभरमासुरवंशराज्ञामक्षौहिणीशतमपानुददात्मतंत्रः त्वांदुःस्थमूनपदमात्मनिपौरुषेणसंपादयन्यदुषु
रम्यमबिभ्रदंगम् ३४ कावासहेतविरहंपुरुषोत्तमस्यप्रेमावलोकरुचिरस्मितवल्गुजल्पैः स्थैर्यंसमानमहरन्मधु
मानिनीनांरोमोत्सवोममयदंघ्रिविटंकितायाः ३५

स्यभगवतः श्रीमद्भिःपदैः केतुर्ध्वजः अब्जादयःकेताश्चिह्नानियेषांतैःयद्वा अब्जादीना
माश्रयैः सम्यगलंकृतमंगंयस्याःसाऽहंततोभगवतोविभूतिंसंपदमुपलभ्यप्राप्यत्रीन्लोकान् अतिक्रम्य अरोचेशोभितवत्यस्मि पश्चात्तस्यावि
भूतेरंतेनाशकालेप्राप्तेसतिउत्स्मयंतींगर्वंकुर्वाणांमांसव्यसृजत्त्यक्तवान् ३३ किंच योवैआसुरोवंशोयेषांतेषांराज्ञामक्षौहिणीशतरूपं
ममातिभरंभारमपनीतवान् त्वांचऊनपदत्वाद्दुःस्थंसंतंपौरुषेणपुरुषकारेणआत्मनिस्वस्मिन्संपूर्णपदंसुस्थंसंपादयन् लक्षणहेत्वोःक्रि ४२
यायाइतिहेतौशतृप्रत्ययःसंपादयितुमित्यर्थः अबिभ्रत्धृतवानित्यर्थः ३४ तस्यविरहंकावासहेत प्रेमावलोकश्चरुचिरस्मितंचवल्गुजल्पश्चतैः

मधुमानिनीनांसत्यभामादीनांसमानंगर्वसहितंस्थैर्यस्तब्धवंत्यः अहरन् यस्यांघ्रिणारजस्सुस्थितेनाविटंकितायाः अलंकृतायाःसस्यादिमिषे
णरोमोत्सवोभवति ३५ कथयतोःसतोः प्राचींपूर्ववाहिनींकुरुक्षेत्रे ३६ इतिप्रथमेटीकायांषोडशोऽध्यायः १६ ततःसप्तदशेराज्ञाकले
र्निग्रहउच्यते तस्यैवंवीर्यभाजोऽपिवैराग्यंवक्तुमद्भुतम् १ हन्यमानंताड्यमानम् १ मृणालंपद्मकंदः तद्वत्धवलम् भयात् मेहंतंमूत्रयंत
म् इवेत्यनेनपादावशेषोधर्मोभयात् मूत्रयन्निवप्रतिक्षणंक्षीयमाणांशः तस्याप्यनिर्वाहात्कंपमानइवेतिदर्शितम् २ धर्मदुघांहविर्दोग्ध्री
म् क्षामांकृशाम् यवसंतृणम् अत्रसस्यादिप्रसवक्षयाद्विवत्सेव यज्ञाद्यभावात्कृशा अतएवयज्ञभागमिच्छंतीपृथ्वीतिसूचितम् ३ कार्त्तस्व
रंस्वर्णंतत्कृतःपरिच्छदःपरिकरोयस्य स्वर्णनिबद्धमित्यर्थः सज्जीकृतकार्मुकः ४ हंसिघातयसिराजाऽहमितिचेत्तत्राह नटइववेषमात्रेणनर

तयोरेवंकथयतोःपृथिवीधर्मयोस्तदा परीक्षिन्नामराजर्षिःप्राप्तःप्राचींसरस्वतीम् ३६ इतिश्रीभागवतेम
हापुराणेप्रथमस्कंधेपृथ्वीधर्मसंवादोनामषोडशोऽध्यायः १६ सूतउवाच तत्रगोमिथुनंराजाहन्यमानम
नाथवत् दंडहस्तंचवृषलंददृशेनृपलांछनम् १ वृषंमृणालधवलंमेहंतमिवबिभ्यतम् वेपमानंपदैकेनसीदंतंशूद्रता
डितम् २ गांचधर्मदुघांदीनांभृशंशूद्रपदाहताम् विवत्सांसाश्रुवदनांक्षामांयवसमिच्छतीम् ३ पप्रच्छरथमारूढः
कार्त्तस्वरपरिच्छदम् मेघगंभीरयावाचासमारोपितकार्मुकः ४ कस्त्वंमच्छरणेलोकेबलाद्धंस्यबलान्बली नरदेवोऽ
सिवेषेणनटवत्कर्मणाद्विजः ५ कस्त्वंकृष्णेगतेदूरंसहगांडीवधन्वना शोच्योऽस्यशोच्यान्रहसिप्रहरन्वधमर्हसि
६ त्वंवामृणालधवलःपादैर्न्यूनःपदाचरन् वृषरूपेणकिंकश्चिद्देवोनःपरिखेदयन् ७ नजातुपौरवेंद्राणांदोर्दंड
परिरंभिते भूतलेऽनुपतंत्यस्मिन्विनातेप्राणिनांशुचः ८ मासौरभेयात्रशुचोव्येतुतेवृषलाद्भयम् मारोदीरंबभ
द्रंतेखलानांमयिशास्तरि ९
देवोऽसि कर्मणातुअद्विजःशूद्रः ५ अशोच्यान्निरपराधान् रहसियस्त्वंप्रहरन् प्रहरसिसशोच्यःसापराधो
ऽसि अतोवधमर्हसि ६ वृषंप्रत्याह त्वंवाकःस्वयमेवसंभावयति किंकश्चिद्देवोवृषरूपेणास्मान्परिखेदयन्वर्त्तसे ७ दोर्दंडैःपरिरंभितेविधि
वत्संरक्षिते तेशुचःअश्रूणिविनाअन्येषामश्रूणिनानुपतंतीतिखेदहेतुत्वंदर्शितम् ८ एवमुक्तेपुनरपिशोचंतंप्रत्याह भोसौरभेयःपुत्रमाशु
चः शोकंमाकुरुव्येतुअपायतु गांप्रत्याह अंबमातः शास्तरिमयिजीवतिसतितेभद्रमेव अतोमारोदीः ९ ॥ ॥ ॥

मद्धितार्थमेवैनंहनिष्यामिनतवोपकारायेत्याह यस्येतिद्वाभ्याम् हेसाधि सर्वाःयाः काश्चिदपीत्यर्थः असाधुभिः त्रस्यंतेपीड्यंतइत्यर्थः भ
गोभाग्यम् गतिःपरलोकः १० ११ पुनरपिशोचंतंवृषंप्रत्याह कःअवृश्चत् चिच्छेद त्वादृशाःत्वद्विधाः दुःखिताः १२ वोभद्रमस्तु आत्मनस्त
वपादच्छेदेनवैरूप्यंकृतवंतम् कीर्तिंदूषयतीतितथातमाख्याहि ननुतदाख्यानेकृतेकथंभद्रंस्यादित्यतआह यस्मादनागसिजनेयः अघंदुः
खंयुंजन् कुर्वन् भवति अस्यएवंभूतस्यमत्तःसकाशात्सर्वत्रापिभयंभवति ततःसाधूनांभद्रंभवेदेवेति १३ एतस्यदंडेअहमसमर्थइतिमाशंकी
रित्याह अनागस्त्विति आगस्कृत् अपराधकर्ता तस्यामर्त्यस्यदेवस्यापिभुजमाहर्त्ताऽस्मि आहरिष्यामि सांगदमित्यनेनमूलतउत्पाट्याह

यस्यराष्ट्रेप्रजाःसर्वास्त्रस्यंतेसाध्व्यसाधुभिः तस्यमत्तस्यनश्यंतिकीर्त्तिरायुर्भगोगतिः १० एषराज्ञांपरोधर्मोह्या
र्त्तानामार्त्तिनिग्रहः अतएनंवधिष्यामिभूतद्रुहमसत्तमम् ११ कोवृश्चत्तवपादांस्त्रीन्सौरभेयचतुष्पद मा
भूवंस्त्वादृशाराष्ट्रेराज्ञांकृष्णानुवर्त्तिनाम् १२ आख्याहिवृषभद्रंवःसाधूनामकृतागसाम् आत्मवैरूप्यकर्त्तारं
पार्थानांकीर्त्तिदूषणं जनेऽनागस्यघंयुंजन्सर्वतोऽस्यचमद्भयम् १३ अनागःस्विहभूतेषुयआगस्कृन्निरंकु
शः आहर्त्ताऽस्मिभुजंसाक्षादमर्त्यस्यापिसांगदम् १४ राज्ञोहिपरमोधर्मःस्वधर्मस्थानुपालनम् शासतोऽन्या
न्यथाशास्त्रमनापद्युत्पथानिह १५ धर्मउवाच एतद्वःपांडवेयानांयुक्तमार्त्ताभयंवचः येषांगुण
गणैःकृष्णोदौत्यादौभगवान्कृतः १६ नवयंक्लेशबीजानियतःस्युःपुरुषर्षभ पुरुषंतंविजानीमोवाक्यभेद
विमोहिताः १७ केचिद्विकल्पवसनाआहुरात्मानमात्मनः दैवमन्येऽपरेकर्मस्वभावमपरेप्रभुम् १८

रिष्यामीतिदर्शि
तम् १४ नन्वेकस्यनिग्रहेणान्यस्यानुग्रहेतवकिंप्रयोजनंतत्राह राज्ञोहीति अन्यान् अधर्मिष्ठान् शासतः दंडयतः १५ आर्त्तानामभयंय
स्मात्तद्वचोवोयुष्माकंयुक्तमुचितमेव १६ वयंतुयतःपुरुषात्प्राणिनांक्लेशहेतवोभवेयुः तंपुरुषंनविजानीमः यतः वादिनांवाक्यभेदैर्वि-
मोहिताः १७ वाक्यभेदानेवाह विकल्पंभेदंवसते आच्छादयंतियेयोगिनः तेआत्मानमेवात्मनः प्रभुंसुखदुःखप्रदमाहुः तदुक्तम् आत्मै
वह्यात्मनोबंधुरात्मैवरिपुरात्मनइति यद्वा विकल्पैःकुतर्कैःप्रावृताःनास्तिकाःएवंहितेवदंति नतावद्देवतादीनांप्रभुत्वंकर्माधीनत्वात् नच
कर्मणःस्वाधीनत्वात् अतःस्वयमेवप्रभुर्नचान्यःकश्चिदिति अन्येदैवज्ञाःदैवंग्रहादिरूपांदेवताम् परेतुमीमांसकाःकर्म अपरेलोकायतिकाःस्व
भावम् १८

केष्वपिसेश्वरेषुमध्येकेषपीतिदुर्लभत्वंदर्शितम् निश्चयइतिसिद्धांतत्वम् अप्रतर्क्यात्मनोऽगोचरादनिर्देश्यात्वचनागोचरात्परमेश्वरात्सर्वं
भवतीतिविमृशविचारयस्वबुद्ध्या १९ विखेदःगतमोहः पर्यचष्टतप्रत्यभाषत ज्ञातवानितिवा २० अनिर्द्धारितमिवब्रुवन् धातकंजानन्न-
पिनसूचयेदित्येवंरूपंधर्मंब्रवीषि अतोधर्मोऽसि सूचनेकोदोषइत्यत आह यदिति स्थानंनरकादि २१ यद्वा अज्ञानादप्यकथनंभवतीत्या
ह अथवेति देवस्यमायायागतिर्वध्यघातकलक्षणावृत्तिर्भूतानांचेतसोवचसश्चागोचराऽतःज्ञेयानभवतिइतिनिश्चयः २२ धर्मोऽसावितिज्ञा
त्वातस्यपादानुवादेनव्यवस्थामाह तपइतिद्वाभ्याम् अधर्मपादैस्तवत्रयःपादास्त्रिभिरंशैर्भग्नाःस्मयोविस्मयः २३ इदानींकलौहेधर्मतेपादः
चतुर्थोऽशः तत्रापिसत्यमेवास्ति यतःसत्यात्भवानात्मानंनिर्वर्त्तयेत् कथंचिद्धारयेत् यद्वा पुरुषस्त्वांसाधयेत् तमपिपादमनृतेनसंवर्द्धि

अप्रतर्क्यादनिर्देश्यादितिकेष्वपिनिश्चयः अत्रानुरूपंराजर्षेविमृशस्वमनीषया १९ एवंधर्मेप्रवदतिससम्राड्द्विज
सत्तम समाहितेनमनसाविखेदःपर्यचष्टत २० धर्मंब्रवीषिधर्मज्ञधर्मोऽसिवृषरूपधृक् यदधर्मकृतःस्थानसूचक
स्यापितद्भवेत् २१ अथवादेवमायायानूनंगतिरगोचरा चेतसोवचसश्चापिभूतानामितिनिश्चयः २२ तपःशौचंद
यासत्यमितिपादाःप्रकीर्त्तिताः अधर्मांशैस्त्रयोभग्नाःस्मयसंगमदैस्तव २३ इदानींधर्मपादस्तेसत्यंनिर्वर्त्तयेद्यतः
तंजिघृक्षत्यधर्मोऽयमनृतेनैधितःकलिः २४ इयंचभूर्भगवतान्यासितोरुभरासती श्रीमद्भिस्तत्पदन्यासैःसर्वतःकृ
तकौतुका २५ शोचत्यश्रुकलासाध्वीदुर्भगेवोज्झिताऽधुना अब्रह्मण्यानृपव्याजाःशूद्राभोक्ष्यतिमामिति २६ इति
धर्ममहींचैवसांत्वयित्वामहारथः निशातमाददेखड्गंकलयेऽधर्महेतवे २७ तंजिघांसुमभिप्रेत्यविहायनृपलांछन
म् तत्पादमूलंशिरसासमगाद्भयविह्वलः २८

तः कलिरूपोऽयमधर्मोगृहीतुमिच्छति तत्रेयंस्थितिः कृतयुगेप्रथमंसंपूर्णश्चतु
ष्पाद्धर्मः त्रेतायांचतुर्णामपिपादानांमध्येस्मयेनतपः संगेनशौचम् मदेनदया अनृतेनसत्यमिति एवंचतुर्थांऽशोहीयते द्वापरेत्वर्द्धम् कलौचतु
र्थोऽशोऽवशिष्यतेसोऽपिअंतेनंक्ष्यतीति २४ न्यासितः अन्योऽन्यद्वारेणावतारितःउरुर्भरोभारोयस्याः कृतंकौतुकंमंगलंयस्याःसा २५ अश्रूणि
कलयतिमुंचतीत्यश्रुकला तेनत्यक्तासतीशूद्राभोक्ष्यंतिमामितिशोचति २६ निशातंनिशितम् अधर्मस्यहेतुर्यः कलिस्तंहंतुमित्यर्थः २७
अभिप्रेत्यज्ञात्वा २८ ५ ५ ५ ५ ५ ५

शरण्यःआश्रयार्हःश्लोक्यःसत्कीर्त्यर्हः २९ गुडाकेशोऽर्जुनः तस्ययशोधरायेवयंतेषाम् तान्प्रतिबद्धोऽञ्जलिर्येनतस्यते किंतु कथंचनकेनाप्यं
शेननवर्त्तितव्यम् यस्मात्त्वमधर्मस्यबंधुः ३० तदेवाह राजदेहेषुवर्त्तमानंत्वामनुसर्वतःप्रवृत्तः अनार्यंदौर्जन्यम् अंहःस्वधर्मत्यागःज्येष्ठाअल
क्ष्मीः मायाकपटम् ३१ तत्तस्मात्वर्त्तितव्येवर्त्तितुमर्हेब्रह्मावर्त्तेदेशे यज्ञस्यवितानंविस्तारः तत्रविज्ञाःनिपुणाः ३२ इज्यायागस्तद्रूपामूर्त्तिर्य
स्यशंक्षेमम् कामांश्चनन्विंद्रादयोदेवाइज्यंतेनतुहरिस्तत्राह एषःस्थावरादीनामात्मेति तथाऽपिजीववन्नपरिच्छिन्नइत्याह अंतर्बहिरिति य-
थावायुःप्राणरूपेणांतस्थोऽपिबहिरप्यस्ति तद्वत्सर्वांतर्यामीश्वरोऽपीति ३३उद्यतासिमुद्धृतखड्गंदंडपाणिंयमम् उद्यतमुद्यतम् ३४ अत्रन

पतितंपादयोर्वीक्ष्यकृपयादीनवत्सलः शरण्योनावधीच्छ्लोक्यआहचेदंहसन्निव २९ राजोवाच नतेगु
डाकेशयशोधराणांबद्धांजलेर्वैभयमस्तिकिंचित् नवर्त्तितव्यंभवताकथंचनक्षेत्रेमदीयेत्वमधर्मबंधुः ३० त्वांवर्त्त
मानंनरदेवदेहेष्वनुप्रवृत्तोऽयमधर्मपूगः लोभोऽनृतंचौर्यमनार्यमंहोज्येष्ठाचमायाकलहश्चदंभः ३१ नवर्त्तितव्यंत
दधर्मबंधोधर्मेणसत्येनचवर्त्तितव्ये ब्रह्मावर्त्तेयत्रयजंतियज्ञैर्यज्ञेश्वरंयज्ञवितानविज्ञाः ३२ यस्मिन्हरिर्भगवानिज्य
मानइज्यामूर्त्तिर्यजतांशंतनोति कामानमोघान्स्थिरजंगमानामंतर्बहिर्वायुरिवैषआत्मा ३३ सूतउवाच
परीक्षितैवमादिष्टःसकलिर्जातवेपथुः तमुद्यतासिमाहेदंदंडपाणिमिवोद्यतम् ३४ यत्रक्वचनवत्स्यामिसार्वभौमत
वाज्ञया लक्षयेतत्रतत्रापित्वामात्तेषुशरासनम् ३५ तन्मेधर्मभृतांश्रेष्ठस्थानंनिर्देष्टुमर्हसि यत्रैवनियतोवत्स्यआति
ष्ठंस्तेऽनुशासनम् ३६ सूतउवाच अभ्यर्थितस्तदातस्मैस्थानानिकलयेददौ द्यूतंपानंस्त्रियःसूनायत्राधर्म
श्चतुर्विधः ३७

वस्तव्यमितियातवाज्ञातयायत्रक्वापिवत्स्यामिकिंतुतत्रतत्रापिआत्तः गृहीतः इषुः शरासनंचयेनतंत्वामेवलक्षये ३५
तत्तस्मान्नियतोनिश्चलोवत्स्यामि ३६ पानंमद्यादेः सूनाः प्राणिवधाः द्यूतेअनृतम् पानेमदः पूर्वंमदोदयानाशकत्वेनोक्तः अत्रतुगर्वद्वारातपोना
शकत्वेनस्त्रीषुसंगः हिंसायांक्रौर्यंदयानाशकमितिज्ञेयम् यद्यपिसर्वंसर्वत्रसंभवति तथाऽपिप्राधान्येनानृतादीनांद्यूतादिषुयथासंख्यंज्ञेयम् द्वा
दशस्कंधेतु सत्यंदयातपोदानमितिपादाविभोर्नृपइत्यत्रदानशब्देनशौचमेवोक्तम् मनःशुद्धिरूपत्वाद्भूताभयदानस्य त्रेतायांधर्मपादानांतुर्यां
शोहीयतेशनैः अधर्मपादैरनृतहिंसाऽसंतोषविग्रहैरित्यत्रच असंतोषशब्देनतस्यहेतुःगर्वोलक्ष्यते विग्रहशब्देनचतद्धेतुःस्त्रीसंगइत्यविरोधः ३७

चतुर्विधस्याप्येकत्रैवावस्थानं देहीतिपुनर्याचमानायजातरूपंसुवर्णंदत्तवान् ततःसुवर्णदानात् अनृतंमदंकाममितिस्त्रीषुसंगम् रजइतिर-
जोमूलांहिंसाम् एतानिचत्वारिपंचमंवैरंचाददादिति ३८ औत्तरेयेणपरीक्षिता अमूनिअमूषुस्थानेषुन्यवसदित्यर्थः ३९ अथइतिहेतोः बुभू-
षुःउद्भवितुमिच्छुःस्त्रीसुवर्णयोरसेवनंनामतयोरनासक्तिः ४० एवंकलिंनिगृह्यवृषस्यपादान्प्रतिसंदधे तपआदीनिप्रवर्त्तितवानित्यर्थः ४१
युष्मदीयसत्रप्रवृत्तिरपितत्प्रभावादेवेत्याह त्रिभिः एतर्हिइदानींयुधिष्ठिरेणारण्यंप्रवेष्टुमिच्छताउपन्यस्तंसमर्पितमासनमध्यास्ते ४२ अधुना
सांप्रतमास्ते पालयतइतिवर्त्तमानसामीप्येवर्त्तमानवन्निर्देशःस्मेत्यध्याहारोवा ४३ सत्रायसत्रंकर्त्तुंदीक्षिताः दीक्षांकृतवंतः ४४ इति

पुनश्चयाचमानायजातरूपमदात्प्रभुः ततोऽनृतंमदंकामंरजोवैरंचपंचमम् ३८ अमूनिपंचस्थानानिह्यधर्मप्रभवः
कलिः औत्तरेयेणदत्तानिन्यवसत्तन्निदेशकृत् ३९ अथैतानिनसेवेतबुभूषुःपुरुषःक्वचित् विशेषतोधर्मशीलो
राजालोकपतिर्गुरुः ४० वृषस्यनष्टांस्त्रीन्पादांस्तपःशौचंदयामिति प्रतिसंदधआश्वास्यमहींचसमवर्द्धयत् ४१ स
एषएतर्ह्यध्यास्तेआसनंपार्थिवोचितम् पितामहेनोपन्यस्तंराज्ञारण्यंविविक्षता ४२ आस्तेऽधुनासराजर्षिःकौरवें
द्रश्रियोल्लसन् गजाह्वयेमहाभागश्चक्रवर्तीबृहच्छ्रवाः ४३ इत्थंभूतानुभावोयमभिमन्युसुतोनृपः यस्यपालयतः
क्षोणींयूयंसत्रायदीक्षिताः ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेकलिनिग्रहोनामसप्तदशोऽध्यायः १७
सूतउवाच योवैद्रौण्यस्त्रविप्लुष्टोनमातुरुदरेमृतः अनुग्रहाद्भगवतःकृष्णस्याद्भुतकर्मणः १ ब्रह्मकोपोत्थिता
द्यस्तुतक्षकात्प्राणविप्लवात् नसंमुमोहोरुभयाद्भगवत्यर्पिताशयः २ उत्सृज्यसर्वतःसंगंविज्ञाताजितसंस्थितिः वै
यासकेर्जहौशिष्योगंगायांस्वंकलेवरम् ३ नोत्तमश्लोकवार्त्तानांजुषतांतत्कथामृतम् स्यात्संभ्रमोऽतकालेऽपिस्म
रतांतत्पदांबुजम् ४

प्रथमेटीकायांसप्तदशोऽध्यायः १७ राज्ञस्त्वष्टादशेनस्यब्रह्मशापोनिरूप्यते सचानुग्रहएवास्ययतोवैराग्यमावह
न् १ परीक्षितोनिर्याणमत्याश्चर्यंवक्तुंतत्संभावनायजन्माश्चर्यमनुस्मारयति योवाइति विप्लुष्टोनिर्दग्धःसन् १ ब्रह्मकोपादुत्थितात्तक्षकात्
यःप्राणविप्लवःप्राणनाशः तस्माद्यदुरुभयंतस्मान्नसंमुमोह तत्रहेतुः यस्तुभगवत्येवार्पिताशयइति २ किंतु उत्सृज्येति वैयासकेःशुकस्यशि
ष्यःसन् विज्ञाताअजितस्यहरेःसंस्थितिस्तत्त्वंयेनसः ३ नचैतच्चित्रमित्याह उत्तमश्लोकस्यैववार्त्तायेषु अतएवनित्यंतत्कथारूपममृतंजुषतांसं
भ्रमोनस्यात् ४

तस्मिन्राज्ञिसतरांतन्नचित्रमित्याशयेनाह तावदिति अभिमन्योःपुत्रः एकराट्चक्रवर्त्ती ईशःपतिःयावत् ५ ननुतदाकलेरप्रवेशएवास्तु प्रविष्टोऽपिनप्राभवदितिकुतस्तत्राह यस्मिन्नहनियर्हियस्मिन्नेवक्षणेगांपृथ्वीम् अनुवृत्तःप्रविष्टः अधर्मस्यप्रभवोयस्मिन् ६ नन्वधर्महेतुंकलिंसर्वथाकिंनहतवांस्तत्राह नानुद्वेष्टीति सारंगोभ्रमरइवसारग्राही सारमाह यद्यस्मिन्कुशलानिपुण्यानिआशुसंकल्पमात्रेणफलंति इतराणिपापानिआशुनसिद्ध्यंति यतस्तानिकृतान्येवसिध्यंति नतुसंकल्पितमात्राणिइति ७ ननुदोषाधिक्यात्द्वेषएवयुक्तः नधीरेषुतस्याकिंचित्करत्वादित्याह किंन्विति किंनुतेनभवेत् बालेषुअधीरेषुअप्रमत्तःअवहितःसन्योवृकइववर्त्तते ८ पारीक्षितमाख्यानम्

तावत्कलिर्नप्रभवेत्प्रविष्टोऽपीहसर्वतः यावदीशोमहानुर्व्यामाभिमन्यवएकराट् ५ यस्मिन्नहनियर्ह्येवभगवानुत्ससर्जगाम् तदैवेहानुवृत्तोऽसावधर्मप्रभवःकलिः ६ नानुद्वेष्टिकलिंसम्राट्सारंगइवसारभुक् कुशलान्याशुसिध्यंतिनेतराणिकृतानियत् ७ किंनुबालेषुशूरेणकलिनाधीरभीरुणा अप्रमत्तःप्रमत्तेषुयोवृकोनृषुवर्त्तते ८ उपवर्णितमेतद्वःपुण्यंपारीक्षितंमया वासुदेवकथोपेतमाख्यानंयदपृच्छत ९ यायाःकथाभगवतःकथनीयोरुकर्मणः गुणकर्माश्रयाःपुंभिःसंसेव्यास्ताबुभूषुभिः १० ऋषयऊचुः सूतजीवसमाःसौम्यशाश्वतीर्विशदंयशः यस्त्वंशंससिकृष्णस्यमर्त्यानाममृतंहिनः ११ कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासेधूमधूम्रात्मनांभवान् आपाययतिगोविंदपादपद्मासवंमधु १२ तुलयामलवेनापिनस्वर्गंनापुनर्भवम् भगवत्संगिसंगस्यमर्त्यानांकिमुताशिषः १३

अपृच्छतपृष्टवंतोयूयम् ९ किंबहुनानरैरेतावदेवकर्त्तव्यमितिसर्वशास्त्रार्थसारंकथयति यायाइति कथनीयान्युरूणिकर्माणियस्यतस्यगुणकर्मविषयाः बुभूषुभिः सद्भावमिच्छद्भिः १० पुनर्विस्तरेणकथनार्थंसूतोक्तितत्संगंचाभिनंदंति सूतेतित्रिभिः शाश्वतीःसमाःअनंतान्वत्सरान्जीव अत्यंतसंयोगेद्वितीया विशदंयशःकीर्त्तयसि तच्चास्माकंमर्त्यानाममृतंमरणनिवर्त्तकम् ११ किंच अस्मिन्कर्मणिसत्रे अनाश्वासे अविश्वसनीयेवैगुण्यबाहुल्येनफलनिश्चयाभावात् धूमेनधूम्रः विवर्णआत्माशरीरंयेषांतानस्मान्कर्मणिषष्ठी आसवंमकरंदम् मधुमधुरम् १२ भगवत्संगिनोविष्णुभक्ताः तेषांसंगस्ययोलवः अत्यल्पकःकालः तेनापिस्वर्गंनतुलयाम समंनपश्याम नचापवर्गम् संभावनायांलोट् मर्त्यानांतुच्छाआशिषोराज्याद्यानतुलयामेतिकिमुवक्तव्यम् १३ छ॰ छ॰ छ॰ ४५

एवंसत्संगमभिनंद्यश्रवणौत्कंठ्यमाविष्कुर्वंति कोनामेति रसवित्रसज्ञः महत्तमानामेकांतेन परमयनमाश्रयोयः तस्यकथायाम् अगुणस्यप्रा
कृतगुणरहितस्यकल्याणगुणानामंतंयेयोगेश्वरास्तेऽपिनजग्मुः एतावंतइतिनपरिगणयांचक्रुः भवःशिवः पाद्मोब्रह्माचमुख्यौयेषांते १४ नोऽ
स्माकंमध्येभगवान्प्रधानंसेव्योयस्यसभवान्नः शुश्रूषतांहरेश्चरितंविस्तारयतु १५ तच्चशुकपरीक्षित्संवादेनकथयन्नाह सवाइतिद्वाभ्याम्
वैयासकिनाशब्दितेनकथितेनयेनज्ञानेनज्ञानसाधनेन अपवर्गइत्याख्यायस्यतम् खगेंद्रध्वजस्यहरेः पादमूलंभेजे १६ तत् असंवृतार्थंयथातं
थाआख्याहि तदेवनिर्दिशति परीक्षितेकथितंपारीक्षितम् आख्यानंश्रीभागवतंपुराणम् परंपुण्यंसत्त्वशोधकम् अत्यद्भुतेयोगेनिष्ठायस्य अनं
तस्याचरितैरुपपन्नंयुक्तम् अतएवभागवतानामभिरामंप्रियम् एतैर्विशेषणैः कर्मज्ञानभक्तियोगप्रकाशकत्वंदर्शितम् १७ श्रीभागवतव्याख्या

कोनामतृप्येद्रसवित्कथायांमहत्तमैकांतपरायणस्य नांतंगुणानामगुणस्यजग्मुर्योगेश्वरायेभवपाद्ममुख्याः १४ त
न्नोभवान्वैभगवत्प्रधानोमहत्तमैकांतपरायणस्य हरेरुदाराचरितंविशुद्धंशुश्रूषतांनोवितनोतुविद्वन् १५ सवैमहा
भागवतःपरीक्षिद्येनापवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिः ज्ञानेनवैयासकिशब्दितेनभेजेखगेंद्रध्वजपादमूलम् १६ तन्नःपरंपुण्य
मसंवृतार्थमाख्यानमत्यद्भुतयोगनिष्ठम् आख्याह्यनंताचरितोपपन्नंपारीक्षितंभागवताभिरामम् १७ सूतउवाच
अहोवयंजन्मभृतोऽद्यहास्मवृद्धानुवृत्त्याऽपिविलोमजाताः दौष्कुल्यमाधिंविधुनोतिशीघ्रंमहत्तमानामभिधानयोगः
१८ कुतःपुनर्गृणतोनामतस्यमहत्तमैकांतपरायणस्य योऽनंतशक्तिर्भगवाननंतोमहद्गुणत्वाद्यमनंतमाहुः १९

नेलब्धप्रसंगंमहतामादरपात्रमात्मानंश्लाघतेद्वाभ्याम् अहोइत्याश्चर्येहइतिहर्षे वयमितिबहुवचनंश्लाघायाम् प्रतिलोमजाअपिअद्य
जन्मभृतः सफलजन्मानः आस्मजाताः वृद्धानामनुवृत्त्याआदरेण ज्ञानवृद्धः शुकः तस्यसेवयेतिवा यतोदुष्कुलत्वंतन्निमित्तमाधिंच मनः
पीडांमहत्तमानामभिधानयोगः लौकिकोऽपिसंभाषणलक्षणःसंबंधः विधुनोति अपनयति १८ कुतःपुनः किंपुनर्वक्तव्यंतस्यानंतस्यनाम
गृणतः पुंसोमहत्तमानामभिधानयोगोदौष्कुल्यंविधुनोतीति यद्वा नामगृणतः पुनर्दौष्कुल्यमिति यद्वा गृणतःपुंसः तस्यनामदौष्कुल्यंवि
धुनोतीतिकिंवक्तव्यमितिकैमुत्यन्यायमेवाह अनंताःशक्तयोयस्य स्वतोऽप्यनंतः किंच महत्सुगुणायस्यसमहद्गुणः तस्यभावः तस्मात्
यंगुणतोऽप्यनंतमाहुः १९

एतत्प्रपंचयतित्रिभिः एतावतेति तस्ययदसाम्यमनतिशायनंच गुणैस्तत्साम्यंतदाधिक्यंचान्यस्यनास्तीत्यस्यार्थस्यज्ञानंएतावतासूचितेन
अलंपर्याप्तम् कस्तर्हिस्तरतोवक्तुंशक्नोति तदेवाह इतरान्ब्रह्मादीन्प्रार्थयमानान्हित्वाविभूतिर्लक्ष्मीः अनभीप्सोरपियस्यांघ्रिरेणुंसेवत
इति २० अथेत्यर्थांतरे यस्यपादनखावसृष्टंनिःसृतमपिविरिंच्येनोपहृतंसमर्पितमर्हणांभः अर्घोदकमीशसहितंजगत्पुनाति विरिंच्योपहृ
तंसेशमितिचतयोरप्युपासकत्वमुक्तम् तस्मान्मुकुंदव्यतिरिक्तः कोनामभगवत्पदस्यार्थः सर्वेश्वरइत्यर्थः २१ धीराः संतः ऊढंधृतम् अत्यंप
रमकाष्ठापन्नम् तदाह यस्मिन्नहिंसाउपशमश्चस्वाभाविकोधर्मः २२ एवंस्वभाग्यमभिनंद्यपारीक्षितोपाख्यानंवक्तुमाह अहंहीति अर्य
मणः हेसूर्याः त्रयीमूर्त्तयः अत्रयावानात्मावगमः ममज्ञानंतावदाचक्षेभवक्ष्यामि तथाहि यथापक्षिणोनभः आत्मसमंस्वशक्त्यनुरूपमेवोत्प

एतावतालंननुसूचितेनगुणैरसाम्यानतिशायनस्य हित्वेतरान्प्रार्थयतोविभूतिर्यस्यांघ्रिरेणुंजुषतेऽनभीप्सोः
२० अथापियत्पादनखावसृष्टंजगद्विरिंच्योपहृतार्हणांभः सेशंपुनात्यन्यतमोमुकुंदात्कोनामलोकेभगवत्प
दार्थः २१ यत्रानुरक्ताःसहसैवधीराव्यपोह्यदेहादिषुसंगमूढम् व्रजंतितत्पारमहंस्यमंत्यंयस्मिन्नहिंसोपशमःस्व
धर्मः २२ अहंहिपृष्टोऽर्यमणोभवद्भिराचक्षआत्मावगमोऽत्रयावान् नभःपतंत्यात्मसमंपतत्रिणस्तथासमंविष्णु
गतिंविपश्चितः २३ एकदाधनुरुद्यम्यविचरन्मृगयांवने मृगाननुगतःश्रांतःक्षुधितस्तृषितोभृशम् २४ जलाश
यमचक्षाणःप्रविवेशतमाश्रमम् ददर्शमुनिमासीनंशांतंमीलितलोचनम् २५ प्रतिरुद्धेंद्रियप्राणमनोबुद्धिमु-
पारतम् स्थानत्रयात्परंप्राप्तंब्रह्मभूतमविक्रियम् २६ विप्रकीर्णजटाच्छन्नंरौरवेणाजिनेनच विशुष्यत्तालु
रुदकंतथाभूतमयाचत २७ अलब्धतृणभूम्यादिरसंप्राप्तार्घसूनृतः अवज्ञातमिवात्मानंमन्यमानश्चुकोपह २८

तंति नक्रुत्स्नम् तथाविपश्चितोऽपिविष्णोर्गतिंलीलांसमंस्वमत्यनुरूपमेववदंतीत्यर्थः २३ २४ अचक्षाणः अपश्यन् तंप्रसिद्धमाश्रमम्
तस्मिंश्चमुनिंशमीकम् २५ प्रतिरुद्धाःप्रत्याहृताइंद्रियादयोयेनतम् अतएवोपरतंस्थानत्रयात्जाग्रदादिलक्षणात्परंतुरीयंपदंप्राप्तम् अत
एवब्रह्मभूतत्वादविक्रियम् २६ विप्रकीर्णाभिर्जटाभिराच्छन्नम् रुरुर्मृगविशेषः तस्यचर्मणाचाच्छन्नम् विशेषेणशुष्यत्तालुर्यस्यसः तथाभूतं
मुनिमुदकमयाचत २७ नलब्धंतृणंतृणासनंभूमिरुपवेशस्थानंचयेनसः नसंप्राप्तः अर्घःसूनृतंप्रियवचनंचयेनसः २८ ७ ७

मत्सरः तदुत्कर्षासहनम् २९ गतासुंमृतम् धनुष्कोट्याचापाग्रेण ३० सर्पनिधानेराज्ञोऽभिप्रायमाह एषकिंप्रत्याहृतसर्वेंद्रियःसन्मी
लितेक्षणः स्थितः यद्वा क्षत्रबंधुभिरागतैर्वाकिंनुस्यादित्यवज्ञयामृषासमाधिः सन्निति जिज्ञासयेत्यर्थः ३१ तस्यपुत्रः शृंगीनामा अघं
दुःखम् तत्रअर्भकमध्ये ३२ पालानांराज्ञाम् पीड्रांपुष्टानाम् अधर्ममेवनिर्दिशति स्वामिनिदासानांयदघंपापाचरणम् बलिभुजांका
कानामिवश्वानामिवचेति ३३ दासत्वंदर्शयति ब्राह्मणैरिति सभांडंभांडेएवस्थितम् ३४ तत्तदनंतरम् अहंशास्मिदंडयामि ३५

अभूतपूर्वःसहसाक्षुत्तृड्भ्यामर्दितात्मनः ब्राह्मणंप्रत्यभूद्ब्रह्मन्मत्सरोमन्युरेवच २९ सतुब्रह्मऋषेरंसेगता
सुमुरगंरुषा विनिर्गच्छन्धनुःकोट्यानिधायपुरमागमत् ३० एषकिंनिभृताशेषकरणोमीलितेक्षणः मृषा
समाधिराहोस्वित्किंनुस्यात्क्षत्रबंधुभिः ३१ तस्यपुत्रोऽतितेजस्वीविहरन्बालकोऽर्भकैः राज्ञाऽघंप्रापितंतातंश्रु
त्वातत्रेदमब्रवीत् ३२ अहोअधर्मःपालानांपीड्नाबलिभुजामिव स्वामिन्यघंयद्दासानांद्वारपानांशुनामिव ३३
ब्राह्मणैःक्षत्रबंधुर्हिद्वारपालोनिरूपितः सकथंतद्गृहेद्वास्थःसभांडंभोक्तुमर्हति ३४ कृष्णेगतेभगवतिशास्त
र्युत्पथगामिनाम् तद्भिन्नसेतूनद्याहंशास्मिपश्यतमेबलम् ३५ इत्युक्त्वारोषताम्राक्षोवयस्यानृषिबालकान्
कौशिक्यापउपस्पृश्यवाग्वज्रंविससर्जह ३६ इतिलंघितमर्यादंतक्षकःसप्तमेऽहनि दंक्ष्यतिस्मकुलांगारंचो
दितोमेततद्रुहम् ३७ ततोऽभ्येत्याश्रमंबालोगलेसर्पकलेवरम् पितरंवीक्ष्यदुःखार्त्तोमुक्तकंठोरुरोदह ३८
सवाआंगिरसोब्रह्मन्श्रुत्वासुतविलापनम् उन्मील्यशनकैर्नेत्रेदृष्ट्वास्वांसेमृतोरगम् ३९ विसृज्यपुत्रंपप्रच्छ
वत्सकस्माद्धिरोदिषि केनवातेप्रतिकृतमित्युक्तःसन्यवेदयत् ४० निशम्यशप्तमतदर्हंनरेंद्रंसब्राह्मणोनात्मज
मभ्यनंदत् अहोबतांहोमहदज्ञतेकृतंस्वल्पीयसिद्रोहउरुर्दमोधृतः ४१

इतिवयस्यानुक्त्वारोषेणताम्रेअक्षिणीयस्यसः कौ
शिकीनदीतस्याः अपःसंधिरार्षः वाग्वज्रंशापम् ३६ इतिएवंसर्पनिक्षेपेणदंक्ष्यति भक्षयिष्यति पाठांतरेभस्मीकरिष्यति स्मेतिपादपूरणे
कुलस्यांगारतुल्यम् मेमया तनेतिक्रुत्स्वमार्षम् ३७ गलेसर्पकलेवरंयस्येत्यलुक्समासः मुक्तकंठःउच्चैरित्यर्थः ३८ ३९ तंसर्पंविसृज्यकेना
पकारःकृतः ४० अनभिनंदनवाक्यमहोइत्यादि बतकष्टम् तेत्वयामहत्पापंकृतम् द्रोहेअपराधेदमोदंडः ४१ ६२ ६२

परःविष्णुरित्याख्याख्यातिर्यस्यतंनरदेवंनृभिःसंमातुंसमंद्रष्टुम् ४२ अलक्ष्यमाणे अदृश्यमाने अविवरूथवत्मेषसंघवत् ४३ नष्टो नाथोयस्यलोकस्यतस्यवसोर्वस्तुनोधनस्यविलुंपकादपहर्त्तुर्भ्योरादेर्हेतोर्यत्पापंभविष्यतितत् अस्मन्निमित्तत्वादस्मानुपैष्यति अनन्वयं संबंधशून्यमेव तदेवपापंदर्शयति परस्परमिति शपंतिपरुषंवदंति पश्वादीन्वृंजते अपहरंति पुरुदस्यवः चोरबहुलाः ४४ आर्यधर्मःस दाचारः शुनांकपीनामिववाऽर्थकामयोरेवाभिनिवेशितचित्तानाम् ४५ एवंराजमात्रस्यशापानर्हत्वमुक्त्वाप्रस्तुतेविशेषमाह धर्मपालइति- सार्द्धेन हयमेधयाट् अश्वमेधयाजी नन्वेवंभूतश्चेत्तत्कुतोऽपकृतवांस्तत्राह क्षुत्तृडिति स्वागतप्रश्नाद्यभावेनावज्ञातः प्रस्तुतशापंकथमर्ह तीत्यर्थः ४६ अस्यमहापापस्यान्यत्प्रायश्चित्तमदृष्ट्वापापमावेदयन्भगवंतंप्रार्थयते अपापेष्विति ४७ राजाचेत्प्रतिशापंदद्यात्तर्हिनि-

नवैनृभिर्नरदेवंपराख्यंसंमातुमर्हस्यविपक्वबुद्धे यत्तेजसादुर्विषहेणगुप्ताविंदंतिभद्राण्यकुतोभयाःप्रजाः ४२ अलक्ष्यमाणेनरदेवनाम्निरथांगपाणावयमंगलोकः तदाहिचोरप्रचुरोविनंक्ष्यत्यरक्ष्यमाणोविवरूथवत्क्षणात् ४३ तदद्यनःपापमुपैत्यनन्वयंयन्नष्टनाथस्यवसोर्विलुंपकात् परस्परंघ्नंतिशपंतिवृंजतेपशून्स्त्रियोऽर्थान्पुरुदस्यवोजनाः ४४ तदार्यधर्मश्चविलीयतेनृणांवर्णाश्रमाचारयुतस्त्रयीमयः ततोऽर्थकामाभिनिवेशितात्मनांशुनांकपीनामिववर्णसंकरः ४५ धर्मपालोनरपतिःसतुसम्राड्बृहच्छ्रवाः साक्षान्महाभागवतोराजर्षिर्हयमेधयाट् क्षुत्तृट्श्रमयुतोदीनोनैवास्मच्छापमर्हति ४६ अपापेषुस्वभृत्येषुबालेनापक्वबुद्धिना पापंकृतंतद्भगवान्सर्वात्माक्षंतुमर्हति ४७ तिरस्कृताविप्रलब्धाःशप्ताःक्षिप्ताहताऽपिवा नास्यतत्प्रतिकुर्वंतितद्भक्ताःप्रभवोऽपिहि ४८ इतिपुत्रकृताघेनसोऽनुतप्तोमहामुनिः स्वयंविप्रकृतोराज्ञानैवाघंतदचिंतयत् ४९ प्रायशःसाधवोलोकेपरैर्द्वंद्वेषुयोजिताः नव्यथंतिनहृष्यंतियतआत्माऽगुणाश्रयः ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविप्रशापोपलंभनंनामाष्टादशोऽध्यायः १८

ष्कृतिर्भवेदपितत्तुनसंभवति तस्यमहाभागवतत्वादित्याह तिरस्कृताःनिंदिताःविप्रलब्धाःवंचिताःक्षि- प्ताःअवज्ञाताःहताःताडिताःअस्यतिरस्कारादिकर्त्तुःनतत्प्रतीकारंकुर्वंति तद्भक्ताःविष्णुभक्ताःप्रभवःसमर्थाअपि ४८ विप्रकृतःअपकृतः अधमपराधम् ४९ युक्तंचैतदित्याह प्रायशइति द्वंद्वेषुसुखदुःखादिषु अगुणाश्रयःसुखदुःखाद्याश्रयोनभवति ५० इतिप्रथ०टी० अष्टादशः १८

प्रायोपविष्टे गंगायां राज्ञि योगिजनावृते शुकस्यागमनं तत्र प्रोक्तमेकोनविंशके १ स्वकृतं तत्कर्म मुनिस्कंधे सर्पप्रक्षेपणं गर्ह्यं निंद्यं चिंतयन् स्मृदु
र्मना जातः चिंतामेवाह सार्द्धाभ्याम् अहो इति नीचं पापम् अमीवमिति पाठे स एवार्थः ब्रह्मणि ब्राह्मणे गूढं गुप्तं तेजो यस्य तस्मिन् १ कृतं यद्देवहे
लनं ईश्वरावज्ञापापमित्यर्थः तस्मान्मे व्यसनं भविष्यति तत्तु नातिदीर्घात्कालात् अचिरादेवास्तु तत्रापि अद्धा साक्षात् न पुत्रादिद्वारेणेति प्रार्थना
कामम् असंकोचतः एवं प्रार्थनायाः प्रयोजनम् अघस्य निष्कृताय प्रायश्चित्ताय यथा पुनरेवं न कुर्यामिति च २ एवं साक्षात्स्वस्यैव व्यसनं संप्रार्थ्य तत्रा
गेव किंचित्प्रार्थयते अद्यैव मे राज्यादि दहतु प्रकोपितं ब्रह्मकुलमेवानलः पुनर्द्विजान् पीडयितुं धीर्मे मा भून्न भवेदित्यर्थः ३ इत्थं विचिंतयन् सरा
जा मुनेः सुतेनोक्तः सप्तमेऽहनि निर्ऋतिर्मृत्युर्यथा भविष्यति तथाऽशृणोत् शमीकप्रेषितशिष्यात् श्रुत्वा च स तक्षकस्य विषाग्निं साधु मेने यतो

सूत उवाच महीपतिस्त्वथ तत्कर्म गर्ह्यं विचिंतयन्नात्मकृतं स्मृदुर्मनाः अहो मया नीचमनार्यवत्कृतं निरागसि ब्रह्मणि
गूढतेजसि १ ध्रुवं ततो मे कृतदेवहेलनाद्दुरत्ययं व्यसनं नातिदीर्घात् तदस्तु कामं ह्यघनिष्कृताय मे यथा न कुर्यां पुनरे
वमद्धा २ अद्यैव राज्यं बलमृद्धकोशं प्रकोपितब्रह्मकुलानलो मे दहत्वभद्रस्य पुनर्न मे भूत्पापीयसी धीर्द्विजदेवगोभ्यः
३ स चिंतयन्नित्थमथाशृणोद्यथा मुनेः सुतोक्तो निर्ऋतिस्तक्षकाख्यः स साधु मेने न चिरेण तक्षकानलं प्रसक्तस्य विर
क्तिकारणम् ४ अथो विहायेमममुं च लोकं विमर्शितौ हेयतया पुरस्तात् कृष्णांघ्रिसेवामधिमन्यमान उपाविशत्प्रा
यममर्त्यनद्याम् ५ या वै लसच्छ्रीतुलसीविमिश्रकृष्णांघ्रिरेण्वभ्यधिकांबुनेत्री पुनाति लोकानुभयत्र सेशान् कस्तां न
सेवेत मरिष्यमाणः ६ इति व्यवच्छिद्य स पांडवेयः प्रायोपवेशं प्रति विष्णुपद्याम् दध्यौ मुकुंदांघ्रिमनन्यभावो मुनिव्र
तो मुक्तसमस्तसंगः ७

विषयेषु प्रसक्तस्य विरक्तिकारणम् ४ अथोऽनंतरमिमौ लोकौ पुरस्ताद्राज्यमध्य एव हेयतया विचारितौ विहाय श्रीकृष्णां
घ्रिसेवामेवाधिमन्यमानः सर्वपुरुषार्थाधिकां जानन् प्रायमनशनं तस्मिन्नित्यर्थः तत्संकल्पेनोपाविशदिति यावत् यद्वा प्रायं प्रकृष्टमयनं शरणं य
था भवति तथा ५ अमर्त्यनद्यामिति विशेषणस्य फलमाह या गंगा लसंती श्रीर्यस्यास्तुलस्याः तया विमिश्रा ये कृष्णांघ्रिरेणवः तैरभ्यधिकं सर्वोत्कृ
ष्टं यदंबु तस्य नेत्री तद्वाहिनी उभयत्र अंतर्बहिश्च सेशान् लोकपालैः सहितान् लोकान् पुनाति मरिष्यमाणः आसन्नमरणः मरणस्यानियतकाल
त्वात्सर्वोऽपि तथा अतस्तां को न सेवेत ६ इति एवं विष्णुपद्यां गंगायां प्रायोपवेशं प्रति व्यवच्छिद्य निश्चित्य पांडवेय इति तत्कुलोचितं दर्शयति
नास्त्यन्यस्मिन् भावो यस्य सः कुतः मुनिव्रतः उपशांतः तत्कुतः मुक्तः समस्तसंगो येन सः ७ ७ ७ ७ ७

तत्रतदातद्दर्शनार्थंमुनयउपागताः नतुतीर्थस्नानार्थम् कृतार्थत्वात् ननुतादृशानामपितीर्थयात्रादृश्यतेतत्राह प्रायेणेति तीर्थयात्राव्या
जैः ८ ९ १० अरुणादयः काण्डर्षित्वविशेषेणपृथङ्निर्दिष्टाः नानायान्यार्षेयाणिऋषीणांगोत्राणितेषुप्रवरान्श्रेष्ठान् शिरसाभूवंस्पृ-
ष्ट्वाववंदे ११ विज्ञापनार्थंपुनःकृतप्रणामः विविक्तंशुद्धंचेतोयस्य अभिगृहीतौसंयोजितौपाणीयेनसः स्वचिकीर्षितंप्रायोपवेशनादियुक्त
मयुक्तंवेतिविज्ञापयामास १२ अनुमोदनेनानुग्रहमालक्ष्यात्मानंश्लाघते अहोइतिनृणांमध्येमहत्तमैरनुग्रहणीयंशीलंवृत्तंयेषांते एतच्च
राज्ञामतिदुर्लभमित्याह ब्राह्मणानांपादशौचात् पादक्षालनोदकात् दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादाम्भांसिसमुत्सृजेदितिस्मृतेः दूरेहितैस्तद्विसृ-

तत्रोपजग्मुर्भुवनंपुनानामहानुभावामुनयःसशिष्याः प्रायेणतीर्थाभिगमापदेशैःस्वयंहितीर्थानिपुनंतिसंतः
८ अत्रिर्वसिष्ठश्च्यवनःशरद्वानरिष्टनेमिर्भृगुरंगिराश्च पराशरोगाधिसुतोऽथरामउतथ्यइंद्रप्रमदेध्मवाहौ ९
मेधातिथिर्देवलआर्ष्टिषेणोभारद्वाजोगौतमःपिप्पलादः मैत्रेयऔर्वःकवषःकुंभयोनिर्द्वैपायनोभगवान्नारदश्च
१० अन्येचदेवर्षिब्रह्मर्षिवर्याराजर्षिवर्याअरुणादयश्च नानार्षेयप्रवरान्समेतानभ्यर्च्यराजाशिरसाववंदे ११
सुखोपविष्टेष्वथतेषुभूयःकृतप्रणामःस्वचिकीर्षितंयत् विज्ञापयामासविविक्तचेताउपस्थितोऽग्रेऽभिगृहीतपा-
णिः १२ राजोवाच अहोवयंधन्यतमानृपाणांमहत्तमानुग्रहणीयशीलाः राज्ञांकुलंब्राह्मणपादशौचा
द्दूराद्विसृष्टंबतगर्ह्यकर्म १३ तस्यैवमेघस्यपरावरेशोव्यासक्तचित्तस्यगृहेष्वभीक्ष्णम् निर्वेदमूलोद्विजशाप-
रूपोयत्रप्रसक्तोभयमाशुधत्ते १४ तंमोपयातंप्रतियंतुविप्रागंगाचदेवीधृतचित्तमीशे द्विजोपसृष्टःकुहकस्तक्षको
वादशत्वलंगायतविष्णुगाथाः १५

ज्यते ततोऽपिदूरादेवविसृष्टंक्षिप्तम् तत्रापिस्थातुमयोग्यमित्यर्थः गर्ह्यंकर्मयस्येत्यात्मानमुद्दिश्यो
क्तम् १३ आस्तांतावदनुग्रहः ब्रह्मशापोऽपिभगवत्प्रसादादेवजातइत्याह तस्यगर्ह्यकर्मणएव अतःअघस्यपापात्मनोगृहेष्वासक्तचित्तस्य
मेस्वप्राप्तयेपरावराणामीशएवद्विजशापतयाबभूव यत्रयस्मिन्शापेसतिगृहेषुप्रसक्तोभयंधत्तेनिर्विण्णोभवति यतोनिर्वेदमूलः निर्वेदो
वैराग्यंमूलंप्राप्तिकारणंयस्मिन् स्वस्यवैराग्यप्राप्यत्वात्तस्यचभयमूलत्वात्तदर्थंद्विजशापंकारितवानित्यर्थः १४ तान्प्रार्थयते तमितिद्वा-
भ्याम् तंमामाशुपयातंशरणागतंप्रतियंतुजानंतुदेवीदेवतारूपागंगाचप्रत्येतु वाशब्दःप्रतिक्रियाऽनादरे गाथाःकथाः १५ ७ ७

सआश्रयोयेषांतेषुप्रकृष्टः संगोभूयात् तस्यांतस्यांसृष्टौजन्मनि १६ अध्यवसायोनिश्चयः प्राचीनानिप्रागग्राणिमूलानियेषांतेषुप्राग-
ग्रेषुकुशेषुआस्तेस्म स्वसुतेजनमेजयेन्यस्तोभारोराज्यंयेनसः १७ मुदाव्यकिरन् देवसंघैर्वादितानेदुः १८ प्रजाऽनुग्रहेशीलंस्वभावः सा
रोबलंचयेषाम् उत्तमश्लोकगुणैरभिरूपंसुंदरमिव १९ भवत्सुपांडोर्वंश्येषुयेजहुरितियुधिष्ठिराद्यभिप्रायेण २० परस्परंसंमंत्रयंते परं
श्रेष्ठंलोकम् तत्रहेतुः विरजस्कंनिर्मायम् विशोकंचयास्यतीतिकुतस्तत्राह अयमिति २१ आश्रुत्यआकर्ण्य समंपक्षपातशून्यम् मधु-

पुनश्चभूयाद्भगवत्यनंतेरतिःप्रसंगश्चतदाश्रयेषु महत्सुयांयामुपयामिसृष्टिंमैत्र्यस्तुसर्वत्रनमोद्विजेभ्यः १६
इतिस्मराजाऽध्यवसाययुक्तःप्राचीनमूलेषुकुशेषुधीरः उदङ्मुखोदक्षिणकूलआस्तेसमुद्रपत्न्याःस्वसुतन्यस्तभा
रः १७ एवंचतस्मिन्नरदेवदेवेप्रायोपविष्टेदिविदेवसंघाः प्रशस्यभूमौव्यकिरन्प्रसूनैर्मुदामुहुर्दुंदुभयश्चनेदुः १८
महर्षयोवैसमुपागतायेप्रशस्यसाध्वित्यनुमोदमानाः ऊचुःप्रजानुग्रहशीलसारायदुत्तमश्लोकगुणाभिरूपम् १९
नवाइदंराजर्षिवर्यचित्रंभवत्सुकृष्णंसमनुव्रतेषु येऽध्यासनंराजकिरीटजुष्टंसद्योजहुर्भगवत्पार्श्वकामाः २०सर्वे
वयंतावदिहास्महेऽद्यकलेवरंयावदसौविहाय लोकंपरंविरजस्कंविशोकंयास्यत्ययंभागवतप्रधानः २१ आश्रुत्य
तदृषिगणवचःपरीक्षित्समंमधुच्युद्गुरुचाव्यलीकम् आभाषतैनानभिनंद्ययुक्तान्शुश्रूषमाणश्चरितानिविष्णोः
२२ समागताःसर्वतएवसर्वेवेदायथामूर्त्तिधरास्त्रिपृष्ठे नेहाऽथवाऽमुत्रचकश्चनार्थऋतेपरानुग्रहमात्मशीलम्
२३ ततश्चवःपृच्छ्यमिमंविपृच्छेविश्रभ्यविप्राइतिकृत्यतायाम् सर्वात्मनाम्रियमाणैश्चकृत्यंशुद्धंचतत्रामृशताभि
युक्ताः २४ तत्राभवद्भगवान्व्यासपुत्रोयदृच्छयागामटमानोऽनपेक्षः अलक्ष्यलिंगोनिजलाभतुष्टोवृतस्त्रिबालैर
वधूतवेषः २५

च्युत्अमृतस्रावि गुरुगंभीरार्थम् अव्यलीकंसत्यम् २२ त्रयाणांलोकानांपृष्ठेउपरिसत्यलोकेवेदायथामूर्त्तिधराभवंतितत्तुल्याः
ज्ञानातिशययुक्ताःकृपालुतामाह नेहेति भवतांप्रयोजनंपरानुग्रहंविनानास्ति तर्हिसएवार्थःस्यात् न आत्मशीलंस्वस्वभावम् २३ पृच्छ्यंप्रष्टव्य
म् विश्रभ्यविश्वासंकृत्वा एवंकर्त्तव्यस्यभावइतिकृत्यता तस्मिन्विषयेसर्वात्मनासर्वावस्थासुयत्कृत्यम् विशेषतश्चम्रियमाणैः तच्चशुद्धंपा
पसंपर्करहितम् आमृशतविचारयत अभियुक्ताःएकमतयः २४ तत्रतेषुयागयोगतपोदानादिभिर्विवदमानेषुसत्सुयदृच्छयागांपर्यटन्-
व्यासपुत्रः तत्रअभवत्प्राप्तः नलक्ष्यमाश्रमादिलिंगंयस्य अवधूतः अवज्ञायजनैस्त्यक्तोयः तस्यैववेषोयस्यसः २५ ५२ ५२

तमित्यादीनांप्रत्युत्थिताइतितृतीयश्लोकेनान्वयः द्विगुणान्यष्टौवर्षाणियस्य सुकुमारौपादौकरौऊरूबाहू अंसौकपोलौगात्रंचयस्य चारु-
णीआयते अक्षिणीयस्मिन् उन्नतानासायस्मिन् लंबत्वस्वादिवैषम्यंविनातुल्यौकर्णौयस्मिन् शोभनेभ्रुवौयस्मिन् एवंभूतमाननंयस्य कं
बुवत्रेखात्रयांकितः सुष्ठुजातः कंठोयस्य २६ कंठस्याधोभागयोःस्थितेअस्थिनीजत्रुणी मांसेननिगूढेजत्रुणीयस्य पृथुविस्तीर्णंतुंगमुन्न
तंचवक्षोयस्य आवर्त्तवन्नाभिर्यस्य वलिभिस्तिर्यक्नुनिम्नरेखाभिर्वल्गुरम्यमुदरंयस्य दिशाएवअंबरंयस्य वक्राविकीर्णाःकेशायस्य प्रलंबौ

तंद्व्यष्टवर्षंसुकुमारपादकरोरुबाह्वंसकपोलगात्रम् चार्वायताक्षोन्नसतुल्यकर्णसुभ्र्वाननंकंबुसुजातकंठम्
२६ निगूढजत्रुंपृथुतुंगवक्षसमावर्त्तनाभिंवलिवल्गूदरंच दिगंबरंवक्त्रविकीर्णकेशंप्रलंबबाहुंस्वमरोत्तमाभम्
२७ श्यामंसदापीच्यवयोंऽगलक्ष्म्यास्त्रीणांमनोज्ञंरुचिरस्मितेन प्रत्युत्थितास्तेमुनयःस्वासनेभ्यस्तल्लक्षणज्ञा
अपिगूढवर्चसम् २८ सविष्णुरातोऽतिथयआगतायतस्मैसपर्यांशिरसाजहार ततोनिवृत्ताह्यबुधाःस्त्रियोर्भका
महासनेसोपविवेशपूजितः २९ ससंवृतस्तत्रमहान्महीयसांब्रह्मर्षिराजर्षिदेवर्षिसंघैः व्यरोचतालंभगवान्यथें
दुर्ग्रहर्क्षताराानिकरैःपरीतः ३० प्रशांतमासीनमकुंठमेधसंमुनिंनृपोभागवतोऽभ्युपेत्य प्रणम्यमूर्ध्नावहितःकृ
तांजलिर्नत्वागिरासूनृतयाऽन्वपृच्छत् ३१ अहोअद्यवयंब्रह्मन्सत्सेव्याःक्षत्रबंधवः कृपयाऽतिथिरूपेणभव
द्भिस्तीर्थकाःकृताः ३२ येषांसंस्मरणात्पुंसांसद्यःशुध्यंतिवैगृहाः किंपुनर्दर्शनस्पर्शपादशौचासनादिभिः ३३

बाहूयस्य स्वमरेषुश्रेष्ठदेवेषुउत्तमोहरिः तद्वत् आभायस्यतम् २७ सदाअपीच्यमत्युत्तमंयद्वयोयौवनंतेनयाअंगलक्ष्मीर्देहकांतिस्तयारु-
चिरस्मितेनच गूढवर्चसमपिप्रत्युत्थिताः तंदृष्ट्वाप्रत्युद्गमंकृतवंतइत्यर्थः २८ शिरसैवसपर्यामाजहार आत्मनिवेदनंकृतवान् तेनसहाग
ताःस्त्र्यपत्यादयोनिवृत्ताः सचोपविवेश संधिरार्षः २९ सभगवान्ब्रह्मर्ष्यादिसंघैःसंवृतःसन् अलंव्यरोचत ग्रहाःशुक्रादयः ऋक्षाण्यश्विन्या
दीनि अन्यास्ताराः ३० नकुंठासर्वार्थेषुमेधायस्यतम् प्रणम्यतत्सम्भार्थंपुनर्नत्वा ३१ सूनृतांगिरमाह अहोइतिपंचभिःसतांसेव्याजाताःय
तः अतिथिरूपेणहेतुनातीर्थकाः योग्याःकृताः ३२ ३३ छ छ छ छ छ

विष्णोःसान्निध्यादसुरादयइव ३४ पांडुसुतानांप्रियः अतस्तेषांपैतृष्वस्रेयाणांप्रीत्यर्थंतद्गोत्रस्यमे आत्तंस्वीकृतंबांधवंबंधुकृत्यंयेनसः
३५ अन्यथाश्रीकृष्णप्रसादंविना अव्यक्तागतिर्यस्य म्रियमाणानांनितरांकथंस्यात् वनयितायाचयिता वनयितृतमोवनीयान् तस्य अ
त्युदारतयायाचेथाइतिप्रवर्त्तकस्येत्यर्थः ३६ सम्यक्सिद्धिर्यस्मात्तम् कार्यकर्त्तुंयोग्यम् कर्त्तव्यंतुआवश्यकमितिभेदः अतएवसर्वथाम्रिय
माणस्यपुरुषस्ययस्मिन्कृतेसंसिद्धिर्मोक्षलक्षणासिद्धिर्भवति त्वांयोगिनांगुरुंपृच्छामि ३७ यच्छ्रोतव्यंयज्जाप्यंयत्कर्त्तव्यंयत्स्मर्त्तव्यंयदा-

सान्निध्यात्तेमहायोगिन्पातकानिमहांत्यपि सद्योनश्यंतिवैपुंसांविष्णोरिवसुरेतराः ३४ अपिमेभगवान्
प्रीतः कृष्णःपांडुसुतप्रियः पैतृष्वस्रेयप्रीत्यर्थंतद्गोत्रस्यात्तबांधवः ३५ अन्यथातेऽव्यक्तगतेर्दर्शनंनःकथं
नृणाम् नितरांम्रियमाणानांसंसिद्धस्यवनीयसः ३६ अतःपृच्छामिसंसिद्धियोगिनांपरमंगुरुम् पुरुषस्येहय
त्कार्यंम्रियमाणस्यसर्वथा ३७ यच्छ्रोतव्यमथोजाप्यंयत्कर्त्तव्यंनृभिःप्रभो स्मर्त्तव्यंभजनीयंवाब्रूहियद्वाविपर्यय
म् ३८ नूनंभगवतोब्रह्मन्गृहेषुगृहमेधिनाम् नलक्ष्यतेह्यवस्थानमपिगोदोहनंक्वचित् ३९ सूतउवाच
एवमाभाषितःपृष्टःसराज्ञाश्लक्ष्णयागिरा प्रत्यभाषतधर्मज्ञोभगवान्बादरायणिः ४० इतिश्रीभा
गवतेमहापुराणेऽष्टादशसाहस्रपारमहंस्यांसंहितायांप्रथमस्कंधेशुकागमनंनामैकोनविंशोऽध्यायः १९ छ
श्रीकृष्णार्पणमस्तु शुभंभवतु छ छ छ छ छ

राध्यंतद्ब्रूहि विपर्ययमश्रोतव्यादि ३८ तवदर्शनस्यपुनर्दुर्लभत्वादिदानीमेवकथनीयमित्याशयेनाह नूनमिति गोदोहनमात्रकालम
पि ३९ एवमहोइत्यादिकयाश्लक्ष्णयामधुरयागिराआभाषितः अभिमुखीकृतः पृष्टश्च ४० आर्यधर्मजमाहतारिमवनौकृत्वापरीक्षिन्नृ
पंब्रह्मास्त्रादभिरक्षितंकलिजयख्यातंचकृत्वाक्षिति अंतेयःशुकरूपतः स्वपरमज्ञानोपदेशेनतंशापादावदमुंनमामिपरमानंदाकृतिंमाध-
वम् १ इतिश्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायांश्रीधरस्वामिविरचितायांप्रथमस्कंधेटीकायांएकोनविंशोऽध्यायः १९ छ छ

इतिश्रीमद्भागवतप्रथमस्कंधःसमाप्तः

अथश्रीमद्भागवतेद्वितीयस्कंधःप्रारभ्यते·

श्रीगणेशायनमः द्वितीयेतुदशाध्यायैः श्रीभागवतमादितः उद्देशलक्षणोक्तिभ्यांसंक्षेपेणोपवर्ण्यते १ तत्रतुप्रथमेऽध्यायेकीर्तनश्रव णादिभिः स्थविष्ठेभगवद्रूपेमनसोधारणोच्यते २ यन्नामकीर्तनंदानतपोयोगादिसत्फलम् तंनित्यंपरमानंदंहरिंनरनमस्मर ३ अ थद्वितीयस्कंधव्याख्या उक्तः पूर्वमुपोद्घातः सप्रसंगः शुकागमः राज्ञापृष्टंनृणांकृत्यमथाहशुकसन्मुनिः ४ राज्ञः प्रश्नमभिनंदति वरीयानिति तेत्वयापुंसांश्रोतव्यादिषुमध्येयःपरःश्रेष्ठः गोचरः प्रश्नः कृतएषः वरीयान् यतोलोकहितमेतत् मोक्षहेतुत्वात् आत्मवि दांमुक्तानांचसंमतोयतः १ तत्रतावत्स्वाभाविकक्रियाणामनर्थहेतुत्वंवदन्नूहि यद्वा विपर्ययमित्यस्योत्तरमाह श्रोतव्यादीनीति- त्रिभिः गृहेषुसक्तानामतएवगृहमेधिनांतत्कृतपंचसूनापराणाम् मेधतिहिंसाऽर्थः २ तेषांवृथैवायुर्व्ययोभवतीत्याह नक्तंरात्रौयद्वयः

नमोभगवतेवासुदेवाय श्रीशुकउवाच वरीयानेषतेप्रश्नः कृतोलोकहितंनृप आत्मवित्संमतःपुं सांश्रोतव्यादिषुयःपरः १ श्रोतव्यादीनिराजेंद्रनृणांसंतिसहस्रशः अपश्यतामात्मतत्त्वंगृहेषुगृहमेधिनाम् २ निद्रयाह्रियतेनक्तंव्यवायेनचवावयः दिवाचार्थेहयाराजन्कुटुंबभरणेनवा ३ देहापत्यकलत्रादिष्वात्म सैन्येष्वसत्स्वपि तेषांप्रमत्तोनिधनंपश्यन्नपिनपश्यति ४ तस्माद्भारतसर्वात्माभगवान्हरिरीश्वरः श्रो तव्यः कीर्तितव्यश्चस्मर्तव्यश्चेच्छताभयम् ५ एतावान्सांख्ययोगाभ्यांस्वधर्मपरिनिष्ठया जन्मलाभः परःपुंसामंतेनारायणस्मृतिः ६

आयुः तन्निद्रयाव्यवायेनरत्यावाह्रियते दिवाअन्हियद्वयः तत् अर्थेहयाअर्थार्थमुद्यमेन- सिद्धेऽर्थेकुटुंबपोषणेनवाचकरावनुक्तसमुच्चयार्थौ ३ ननुनश्वरकुटुंबाद्यर्थंकथमायुर्व्ययंकुर्यात्तत्राह देहादिषु आत्मनः सैन्येषुपरि करेषु असत्सुमिथ्याभूतेष्वपिप्रमत्तः प्रसक्तः तेषांपित्रादिदृष्टांतेननाशंपश्यन्नपिनानुसंधत्ते ४ एवंविपर्ययप्रश्नोत्तरमुक्त्वाश्रोत व्यादिप्रश्नस्योत्तरमाह तस्मादिति हेभारतभरतवंश्यसर्वात्मेतिप्रेष्ठत्वमाह भगवानितिसौंदर्यम् ईश्वरइत्यावश्यकत्वम् हरिरि तिबंधहारित्वम् अभयंमोक्षमिच्छता ५ अतःपरमन्यत्श्रेयोनास्तीत्याह एतावानेवजन्मनोलाभः फलम् तमाह नारायण- स्मृतिरिति सांख्यादिभिः साध्यइतितेषांस्वातंत्र्येणलाभत्वंवारयति सांख्यमात्मानात्मविवेकः योगोऽष्टांगः अंतेतुस्मृतिः- परोलाभः नतन्माहिमावक्तुंशक्यइत्यर्थः ६ छ छ छ छ छ

तत्रसदाचारंप्रमाणयति प्रायेणेति विधिषेधतः विधिनिषेधाभ्यांनिवृत्ताः नैर्गुण्येब्रह्मणिस्थिताअपिस्मप्रसिद्धम् ७ किमिदमपूर्वंकथयसिसत्यमत्यपूर्वमेवेदमित्याह इदंभगवत्प्रोक्तम् तन्नामैकप्रधानंपुराणम् ब्रह्मसंमितंसर्ववेदतुल्यम् यद्वा ब्रह्मसम्यक्‌मितंयेन कुतस्त्वयाप्राप्तमतआह अधीतवानिति सिद्धस्यतवकुतोऽध्ययनेवृत्तिस्तत्राह परिनिष्ठितोऽपीति गृहीतचेताआकृष्टचित्तः ९ महापुरुषोविष्णुः तदीयः यस्ययस्मिन्‌श्रद्धांकुर्वताम् सतीअहैतुकी १० साधकानांसिद्धानांचनातःपरमन्यत्‌श्रेयोऽस्तीत्याह एतदिति इच्छतांकामिनांतत्तत्फलसाधनमेतदेव निर्विद्यमानानांमुमुक्षूणांमोक्षसाधनमेतदेव योगिनांज्ञानिनांफलंचैतदेवनिर्णीतम् नात्रप्रमाणंप्रवक्तव्यमित्यर्थः ११ अल्पमेवायुरवशिष्टंकिमहंसाधयेयमितिमाशंकवइत्याह किमितित्रिभिः परोक्षैरलक्षितैर्हायनैर्वर्षैः विदितंत्वया

प्रायेणमुनयोराजन्निवृत्ताविधिषेधतः नैर्गुण्यस्थारमंतेस्मगुणानुकथनेहरेः ७ इदंभागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितम् अधीतवान्द्वापरादौपितुर्द्वैपायनादहम् ८ परिनिष्ठितोऽपिनैर्गुण्येउत्तमश्लोकलीलया गृहीतचेताराजर्षेआख्यानंयदधीतवान् ९ तदहंतेऽभिधास्यामिमहापौरुषिकोभवान् यस्यश्रद्दधतामाशुस्यान्मुकुंदेमतिःसती १० एतन्निर्विद्यमानानामिच्छतामकुतोभयम् योगिनांनृपनिर्णीतंहरेर्नामानुकीर्तनम् ११ किंप्रमत्तस्यबहुभिःपरोक्षैर्हायनैरिह वरंमुहूर्तंविदितंघटेतश्रेयसेयतः १२ खट्वांगोनामराजर्षिर्ज्ञात्वेयत्तामिहायुषः मुहूर्तात्सर्वमुत्सृज्यगतवानभयंहरिम् १३ तवाप्येतर्हिकौरव्यसप्ताहंजीवितावधिः उपकल्पयतत्सर्वंतावद्यत्सांपरायिकम् १४ अंतकालेतुपुरुषआगतेगतसाध्वसः छिंद्यादसंगशस्त्रेणस्पृहांदेहेऽनुयेचतम् १५

यातीतिज्ञातम् यतोयेनज्ञानेनघटेतयत्नंकुर्यात् १२ खट्वांगोहिदेवपक्षेस्थित्वादैत्यानजयत् ततःप्रसन्नैर्देवैर्वरंवृणीष्वेत्युक्तोऽतस्तेनोक्तंप्रथमंतावन्ममायुःकथ्यतामिति ततोदेवैरुक्तंतत्तुमुहूर्तमात्रमस्तीति ततोऽतिशीघ्रंविमानेनभुवमागत्यहरिंशरणंगतइति यतइयंस्वर्गभूमीरजोधिकाकर्मभूमिःपृथ्वी १३ तवतुएतर्ह्यपिइदानीमपि तावदिति तावताकालेनसांपरायिकंपारलौकिकंसाधनंसंपादय १४ तत्रवैराग्यंतावदाह अंतकालइति गतसाध्वसःमृत्युभयशून्यः असंगोनामानासक्तिः तेनशस्त्रेणस्पृहांस्वेच्छाम् तंदेहमनुयेपुत्रकलत्रादयःतेष्वपिस्पृहांछिंद्यात् १५ ७ ७ ७

किञ्च गृहात्प्रव्रजितः निर्गतः गृहेस्थितस्यपुनरप्यासक्तिसंभवात् तत्राष्टांगयोगमाह धीरइति ब्रह्मचर्यादियमोपलक्षणम् पुण्यतीर्थेतिस्नानादिनियमोपलक्षणम् आसनमाह शुचाविति विविक्तेएकांते विधिवत् कुशाजिनचैलैः क्रमेणनिर्मिते १६ जपगर्भप्राणायामंवक्तुंजप्यमाह त्रिवृत्ब्रह्माक्षरम् त्रिवृत् त्रिभिरकारादिभिर्वर्तितंग्रथितंब्रह्माक्षरंप्रणवम् मनसाऽभ्यसेत् आवर्तयेत् मनसाइंद्रियप्रत्याहारं वक्तुंप्राणायामेनमनोनियमनमाह मनोयच्छेत् वशीकुर्यात् ब्रह्मबीजंप्रणवमविस्मरन्नेवजितश्वासःसन् १७ प्रत्याहारमाह नियच्छेत् निगृण्हीयात् अक्षान् इंद्रियाणि निश्चयात्मिकाबुद्धिः सारथिर्यस्यसः धारणामाह मनइति पुनश्चकर्मभिः तद्वास-

गृहात्प्रव्रजितोधीरः पुण्यतीर्थजलाप्लुतः शुचौविविक्तआसीनोविधिवत्कल्पितासने १६ अभ्यसेन्मनसाशुद्धंत्रिवृद्ब्रह्माक्षरंपरम् मनोयच्छेज्जितश्वासोब्रह्मबीजमविस्मरन् १७ नियच्छेद्विषयेभ्योऽक्षान्मनसाबुद्धिसारथिः मनःकर्मभिराक्षिप्तंशुभार्थेधारयेद्धिया १८ तत्रैकावयवंध्यायेदव्युच्छिन्नेनचेतसा मनोनिर्विषयंयुक्त्वाततःकिंचननस्मरेत् पदंतत्परमंविष्णोर्मनोयत्रप्रसीदति १९ रजस्तमोभ्यामाक्षिप्तंविमूढंमनआत्मनः यच्छेद्धारणयाधीरोहंतियातत्कृतंमलम् २० यतःसंधार्यमाणायायोगिनोभक्तिलक्षणः आशुसंपद्यतेयोगआश्रयंभद्रमीक्षतः २१ राजोवाच यथासंधार्यतेब्रह्मन्धारणायत्रसंमता यादृशीवाहरेदाशुपुरुषस्यमनोमलम् २२ श्रीशुकउवाच जितासनोजितश्वासोजितसंगोजितेंद्रियः स्थूलेभगवतोरूपेमनःसंधारयेद्धिया २३

नाभिराक्षिप्तमाकृष्टंशुभार्थेभगवद्रूपे १८ ध्यानमाह तत्रेति एकमेकंपादाद्यवयवम् अव्युच्छिन्नेनसमग्ररूपादवियुक्तेन आश्रयविशेषेणसामान्यतश्चित्तस्थिरीकरणंधारणा अवयवविभावनयातद्दार्ढ्यंध्यानमितिभेदः समाधिमाह निर्विषयंमनोयुक्त्वासमाधायस्थिरीभूतेमनसिस्फुरत्परमानंदमात्राकारंकृत्वेत्यर्थः प्रसीदति उपशाम्यति १९ गुणवशात्पुनरपिक्षोभेसतिधारणामेवस्थिरीकुर्यादित्याह रजसाआक्षिप्तम् तमसाविमूढम् स्वीयंमनोनिरुंध्यात् तत्कृतंरजस्तमोभ्यांकृतम् २० यतः यस्यांक्रियमाणायाम् भद्रंसुखात्मकमाश्रयंविषयंपश्यतः तत्रैवप्रीतिर्भवति २१ यथायत्रयादृशीचेतिकर्तव्यताविषयतत्तद्विशेषणानांप्रश्नाः २२ यथेत्यस्योत्तरम् जितासनइति विषयमाह स्थूलइतिसार्द्धेन २३ ७ ७

विशेषोविराट्देहः अतिस्थूलानामपिस्थूलतरः सत् कार्यमात्रम् २४ अस्यचोपलक्षणत्वेनविषयत्वंवक्तुंतत्तद्विराट्जीवनियंताभगवाने-
वविषयइत्याह आंडकोशांतर्वर्तिनिकटाहएवपृथिव्यावरणम् ततअप्तेजोवाय्वाकाशाहंकारमहत्तत्त्वानीतिसप्त २५ विराट्देहतज्जी-
वतदंतर्यामिणामभेदमारोप्योपासनंकर्तव्यमित्याशयेनाह पातालंपादमूलंपादस्याधोभागम् पातालादीनांतदवयवताविधीयते-
पातालादीनि अतलांतानि अधस्तनादारभ्यसप्तभूविवराणि पठंतिगृणंतीत्यादिप्रमाणप्रदर्शनम् पार्ष्णिप्रपदेपादस्यपश्चात्पुरो-
भागौ २६ ऊरुद्वयस्याधोभागेवितलमुत्तरभागेअतलमितिज्ञेयम् नाभिरेवसरः २७ ज्योतिरनीकंज्योतिषांसमूहंस्वर्गम् मह-

विशेषस्तस्यदेहोऽयंस्थविष्ठश्चस्थवीयसाम् यत्रेदंदृश्यतेविश्वंभूतंभव्यंभवच्चसत् २४ आंडकोशेश-
रीरेस्मिन्सप्तावरणसंयुते वैराजःपुरुषोयोऽसौभगवान्धारणाश्रयः २५ पातालमेतस्यहिपादमूलंपठंति
पार्ष्णिप्रपदेरसातलम् महातलंविश्वसृजोथगुल्फौतलातलंवैपुरुषस्यजंघे २६ द्वेजानुनीसुतलंविश्वमूर्ते-
रूरुद्वयंवितलंचातलंच महीतलंतज्जघनंमहीपतेनभस्तलंनाभिसरोगृणंति २७ उरस्थलंज्योतिरनीक-
मस्यग्रीवामहर्वदनंवैजनोऽस्य तपोरराटींविदुरादिपुंसःसत्यंतुशीर्षाणिसहस्रशीर्ष्णः २८ इंद्रादयोबाहव
आहुरुस्राःकर्णौदिशःश्रोत्रममुष्यशब्दः नासत्यदस्रौपरमस्यनासेघ्राणोऽस्यगंधोमुखमग्निरिद्धः २९ द्यौर-
क्षिणीचक्षुरभूत्पतंगःपक्ष्माणिविष्णोरहनीउभेच तद्भ्रूविजृंभःपरमेष्ठिधिष्ण्यमापोस्यतालूरसएवजिह्वा ३०
छंदांस्यनंतस्यशिरोगृणंतिदंष्ट्रायमःस्नेहकलाद्विजानि हासोजनोन्मादकरीचमायादुरंतसर्गोयदपांगमोक्षः
३१ व्रीडोत्तरोष्ठोऽधरएवलोभोधर्मस्तनोऽधर्मपथोऽस्यपृष्ठः कस्तस्यमेढ्रंवृषणौचमित्रौकुक्षिःसमुद्रागिरयो-
ऽस्थिसंघाः ३२

र्लोकंग्रीवेतिगृणंति तपोलोकंरराटीम् ललाटम् सत्यंसत्यलोकम् २८ उस्रादेवाः तेजोमयशरीरत्वात् तेबा-
हवइत्याहुः दिशः अस्मदादिश्रोत्राधिष्ठात्र्योदेवताः कर्णौश्रोत्रस्याधिष्ठानम् शब्दस्तुश्रोत्रविषयःसतस्यश्रोत्रेंद्रियम् एवंनासिकादि
ष्वपिनासत्यदस्रौअश्विनौनासेनासापुटे इद्धोदीप्तः २९ द्यौरंतरिक्षम् अक्षिणीनेत्रगोलकेचक्षुःइंद्रियम् पतंगःसूर्यः अहनीरात्र्य
हनी परमेष्ठिधिष्ण्यंब्रह्मपदम् तालुअधिष्ठानम् जिह्वाइंद्रियम् ३० छंदांसिवेदाःशिरोब्रह्मरंध्रम् स्नेहकलाःपुत्रादिस्नेहलेशाःद्वि-
जानिदंताः षंढत्वमार्षम् दुरंतःअपारःसर्गइतियत् सतस्यकटाक्षः ३१ अधर्ममार्गोऽस्यपृष्ठभागःकःप्रजापतिः मित्रौमित्रावरुणौ ३२

अनंतवीर्यंयस्यसः वयः कालस्तस्यगमनम् गुणप्रवाहः प्राणिनांसंसारः कर्मतस्यक्रीडा ३३ भूम्नः विभोः अव्यक्तंप्रधानम् सप्रसि-
द्धः चंद्रमाः तदीयंमनः सर्वेषांविकाराणांकोशइवाश्रयभूतम् ३४ विज्ञानशक्तिंचित्तम् महिंमहत्तत्वम् अंतःकरणमहंकारम् गिरित्रं
श्रीरुद्रम् गर्दभाद्वडवायांउत्पन्नाअश्वतरी ३५ वयांसिपक्षिणः तस्यव्याकरणम् नामरूपेव्याकरवाणीतिश्रुत्युक्तंशिल्पंनैपुण्यम् य
थाहुः येनशुक्लीकृताहंसाः शुकाश्चहरितीकृताः मयूराश्चित्रितायेनसतेवृत्तिंविधास्यतीतिमनुः स्वायंभुवः मनीषाबुद्धिः मनुजः पुरु
षः निवासः आश्रयः पुरुषत्वेचाविस्तरामात्मेतिश्रुतेः गंधर्वादीनांद्वंद्वैक्यम् गंधर्वादयः स्वरस्मृतीः षड्जादिस्वरस्मृतयइत्यर्थः अ-

नद्योऽस्यनाड्योऽथतनूरुहाणिमहीरुहाविश्वतनोर्नृपेंद्र अनंतवीर्यः श्वसितंमातरिश्वागतिर्वयः कर्म-
गुणप्रवाहः ३३ ईशस्यकेशान्विदुरंबुवाहान्वासस्तुसंध्यांकुरुवर्यभूम्नः अव्यक्तमाहुर्हृदयंमनश्चसचंद्र
माः सर्वविकारकोशः ३४ विज्ञानशक्तिंमहिमामनंतिसर्वात्मनोंऽतःकरणंगिरित्रम् अश्वाश्वतर्युष्ट्रग-
जानखानिसर्वेमृगाः पशवः श्रोणिदेशे ३५ वयांसितद्व्याकरणंविचित्रंमनुर्मनीषामनुजोनिवासः गंधर्व
विद्याधरचारणाप्सरः स्वरः स्मृतीरसुरानीकवीर्यः ३६ ब्रह्माननंक्षत्रभुजोमहात्माविड्रुरंघ्रिश्रितकृष्णव
र्णः नानाऽभिधाऽभीज्यगणोपपन्नोद्रव्यात्मकः कर्मवितानयोगः ३७ इयानसावीश्वरविग्रहस्ययःस
न्निवेशः कथितोमयाते संधार्यतेऽस्मिन्वपुषिस्थविष्ठेमनः स्वबुद्ध्यानयतोऽस्तिकिंचित् ३८

सुरानीकंवीर्यंयस्यसः स्मृतिरसुरानीकवर्यइतिपाठेगंधर्वादयः स्वरः असुरसमूहश्रेष्ठः प्रह्लादः स्मृतिस्तस्येति ३६ ब्रह्मविप्रस्तस्यान
नंमुखम् क्षत्रंक्षत्रियोभुजोयस्य विट्वैश्यः ऊरूयस्य अंघ्रिश्रितः कृष्णवर्णः शूद्रोयस्य नानाभिधानामानियेषांतेचतेअभीज्या
देवास्तेषांगणैर्वसुरुद्रादिभिरुपपन्नोयुक्तः द्रव्यात्मकोहविः साध्यः वितानयोगः यज्ञप्रयोगः तस्यकर्मकार्यंआवश्यकोऽभिप्रेतइत्यर्थः
३७ इयानेतावान्सन्निवेशः अवयवसंस्थानम् अस्मिन्स्वबुद्ध्यामनः संधार्यंतेकैर्मुमुक्षुभिः यतोव्यतिरिक्तंकिंचिन्नास्तितस्मिन् ३८

तदेवंचित्तस्थैर्यार्थंविराट्देहजीवेश्वराणामभेदेनोपासनमुक्तम् तत्रतुदेहजीवावीश्वरेप्रविलाप्यसएवध्येयइतिनिर्धारयति सइतिसर्वेषां-
धीवृत्तिभिरनुभूतंसर्वंयेनसएकएवसर्वांतरआत्मातमेवसत्यंभजेत अन्यत्रोपलक्षणेनसज्जेतयतआसंगात् आत्मनःपातःसंसारोभ-
वति एकस्यतत्तदिंद्रियैःसर्वानुभूतौदृष्टांतःस्वप्नजनानामीक्षितायथेति स्वप्नेहिकदाचित् बहून्देहान्प्रकल्प्यजीवस्तत्तदिंद्रियैःसर्वंप
श्यतितद्वत् ईश्वरस्यतुविद्याशक्तित्वान्नबंधः ३९ इतिद्वितीयस्कंधेटीकायांप्रथमोऽध्यायः १ द्वितीयेतुततःस्थूलधारणा
तोजितंमनः सर्वसाक्षिणिसर्वेशेविष्णौधार्यमितीर्यते १ दृश्यालंबनरूपैवमुक्तावैराजधारणा इहोच्यतेतुतत्साध्यासर्वांतर्यामिधार
णा २ तत्रतावत्पूर्वोक्तधारणायाअवांतरफलमाह एवंयाधारणातयातुष्टाद्धरेःपुराप्रलयसमयेनष्टांसृष्टिस्मृतिंप्रत्यवरुत्यलब्ध्वाअ

ससर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्वआत्मायथास्वप्नजनेक्षितैकः तंसत्यमानंदनिधिंभजेतनान्यत्रसज्जेद्यतआत्म-
पातः ३९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेमहापुरुषसंस्थानुवर्णनेप्रथमोऽध्यायः १
श्रीशुकउवाच एवंपुराधारणयात्मयोनिर्नष्टांस्मृतिंप्रत्यवरुत्यतुष्टात् तथाससर्जेदममोघदृष्टिर्यथाऽ
प्ययात्प्राग्व्यवसायबुद्धिः १ शाब्दस्यहिब्रह्मणएषपंथायन्नामभिर्ध्यायतिधीरपार्थैः परिभ्रमंस्तत्रनविं
दतेऽर्थान्मायामयेवासनयाशयानः २ अतःकविर्नामसुयावदर्थःस्यादप्रमत्तोव्यवसायबुद्धिः सिद्धेऽ
न्यथाऽर्थेनयतेततत्रपरिश्रमंतत्रसमीक्षमाणः ३

प्ययात्प्रागिदंविश्वंयथासीत्तथाससर्ज व्यवसायात्मिकाबुद्धिर्यस्य
सः अतएवामोघादृष्टिर्यस्येति अतस्तयाधारणयाविश्वसृष्टिसामर्थ्यंभवति १ उपासनाफलादपिविरक्तस्यशुद्धात्मधारणायामधि
कारः अतोवैराग्यार्थंसर्वकर्मफलंनिंदति शाब्दंशब्दमयंब्रह्मवेदः तस्यएषपंथाः कर्मफलबोधप्रकारः कोऽसौ अर्थशून्यैरेवस्वर्गादि
नामभिः साधकस्यधीर्ध्यायतितत्तदिच्छांकरोतिइतियत् अपार्थत्वमेवाह तत्रमायामयेपथिसुखमितिवासनयाशयानः स्वप्नान्पश्य
न्निवपरिभ्रमन् अर्थान्नविंदति तत्तल्लोकंप्राप्तोऽपिनिरवद्यंसुखंनलभतइत्यर्थः २ तर्हिसर्वथाकर्मफलत्यागेसद्यएवदेहपातःस्यादित्या-
शंक्याह अतःकविर्नामसुनाममात्रेषुभोग्येषुयावताऽर्थेनअर्थोदेहनिर्वाहोयस्यसतथाभूतःस्यात् अप्रमत्तः तावन्मात्रेऽप्यनासक्तः
व्यवसायबुद्धिर्नेदंसुखमितिनिश्चयवान् तदाऽपितत्रतस्मिन्नर्थेअन्यथैवसिद्धेसतितत्रयत्नेपरिश्रमंपश्यन्नयतेत ३ ६७

अन्यथासिद्धिमाह द्वाभ्याम् सत्यामिति कशिपोः शय्यायाः स्वतः सिद्धेबाहौसतिउपबर्हणैः उच्छीर्षकैः पुरुधाबहुप्रकारया ऽन्नपात्र्या-भोजनपात्रेण ४ ननुदिक्सद्भावोनामनग्नत्वमेववल्कलमन्नंतोयंवासःस्थानंतुयाञ्ञाप्रयत्नंविनाकथंप्राप्येततत्राह चीराणिवस्त्रखंडानिपरान्बिभ्रतिपुष्णंतिफलादिभिर्येगुहाः गिरिदर्यः ननुकदाचिदेषामलाभेकिंकार्यम् तत्राह अजितोहरिः उपसन्नान् शरणागतान्किंनावति नरक्षति किंशब्दस्यपूर्वत्रापिसंबंधः धनेनयोदुर्मदस्तेनांधान् नष्टविवेकान् ५ तदातेनकिंकर्तव्यंहरिस्तुसेव्य इत्याह एवंविरक्तः सन् तंभजेत भजनीयत्वेहेतवः स्वचित्तेस्वतएवसिद्धः यतः आत्माअतएवप्रियः प्रियस्यचसेवासुखरूपैव अर्थः सत्यः नत्वनात्मवन्मिथ्या भगवान्भजनीयगुणश्च अनंतश्चनित्यः यएवंभूतः तंभजेत् नियतार्थः निश्चितस्वरूपः तदनुभवा

सत्यांक्षितौकिंकशिपोःप्रयासैर्बाहौस्वसिद्धेह्युपबर्हणैःकिम् सत्यंजलौकिंपुरुधाऽन्नपात्र्यादिग्वल्कलादौसतिकिंदुकूलैः ४ चीराणिकिंपथिनसंतिदिशंतिभिक्षांनैवांघ्रिपाःपरभृतःसरितोऽप्यशुष्यन् रुद्धागुहाःकिमजितोऽवतिनोपसन्नान्कस्माद्भजंतिकवयोधनदुर्मदांधान् ५ एवंस्वचित्तेस्वतएवसिद्धआत्माप्रियोऽर्थोभगवाननंतः तंनिर्वृतोनियतार्थोभजेतसंसारहेतूपरमश्चयत्र ६ कस्तांत्वनादृत्यपरानुचिंतामृतेपशूनसतींनामयुंज्यात् पश्यञ्जनंपतितंवैतरण्यांस्वकर्मजान्परितापाञ्जुषाणम् ७ केचित्स्वदेहांतर्हृदयावकाशेप्रादेशमात्रंपुरुषंवसंतम् चतुर्भुजंकंजरथांगशंखगदाधरंधारणयास्मरंति ८

नंदेननिर्वृतः सन्नितिस्वतः सुखात्मत्वंदर्शितम् किंच यत्रयस्मिन्भजनेसतिसंसारहेतोरविद्यायाउपरमोनाशोभवति ६ एतदेवान्यचिंतानिंदयाद्रढयति कइति तांतथाभूतांपरस्यहरेरनुचिंतांधारणामनादृत्यपशून्कर्मजडान्विना यथापशुरेवंसदेवानामितिश्रुतेः असतींविषयचिंतांकोनामकुर्यात् तयाचिंतयावैतरण्यांपतितम् तत्रचस्वकर्मजान् आध्यात्मिकादिक्लेशान् सेवमानंजनंपश्यन् वैतरणीयमस्यद्वारस्थानदीतत्तुल्यत्वात्संसृतिर्वैतरणी ७ तामेवधारणांसविशेषणामाह केचिदितिषड्भिः स्वदेहस्यांतर्मध्येयत्हृत्हृदयंतत्रयोवकाशस्तस्मिन्वसंतम् प्रादेशस्तर्जन्यंगुष्ठयोर्विस्तारः सएवमात्राप्रमाणंयस्येति हृदयपरिमाणंतत्रोपचर्यते कंजंपद्मम् रथांगंचक्रम् ८

नलिनंपद्मंतद्वत्प्रसन्नेआयतेदीर्घेईक्षणेयस्य कदंबकुसुमस्य किंजल्काः केसराः तद्वत्पिशंगेपीतेवाससीयस्य लसंतिमहारत्नानियेषुता-
निसुवर्णमयान्यंगदानियस्य स्फुरंतिचतानिमहारत्नानिचतन्मयानिकिरीटकुंडलानियस्य ९ उन्निद्रंविकसितंयत् हृत्पंकजंतस्य
कर्णिकैवआलयःस्थानंतस्मिन् योगेश्वरैरास्थापितौपादपल्लवौयस्य श्रीरेवलक्ष्मचिन्हंतद्युक्तम् पामादिविहितोमत्वर्थीयोनप्रत्ययः
कौस्तुभरत्नंकंधरायांयस्य अम्लानालक्ष्मीःशोभायस्याः तयावनमालयाआचितंव्याप्तम् १० स्निग्धत्वादिविशिष्टैः कुंतलैर्विरोचमानेआ-
ननेयोहासः तेनपेशलंसुंदरम् ११ अदीनमुदारंयल्लीलाहसितंतेनयदीक्षणंतस्मिन् उल्लसंतोयेभ्रूभंगाः भ्रूविक्षेपास्तैःसंसूचितोभूरिरनु-

प्रसन्नवक्त्रंनलिनायतेक्षणंकदंबकिंजल्कपिशंगवाससम् लसन्महारत्नहिरण्मयांगदंस्फुरन्महारत्नकि-
रीटकुंडलम् ९ उन्निद्रहृत्पंकजकर्णिकालयेयोगेश्वरास्थापितपादपल्लवम् श्रीलक्ष्मणंकौस्तुभरत्नकं-
धरमम्लानलक्ष्म्यावनमालयाचितम् १० विभूषितंमेखलयांगुलीयकैर्महाधनैर्नूपुरकंकणादिभिः स्नि-
ग्धामलाकुंचितनीलकुंतलैर्विरोचमानाननहासपेशलम् ११ अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसद्भ्रूभंगसं-
सूचितभूर्यनुग्रहम् ईक्षेतचिंतामयमेनमीश्वरंयावन्मनोधारणयाऽवतिष्ठते १२ एकैकशोऽंगानिधि-
याऽनुभावयेत्पादादियावद्धसितंगदाभृतः जितंजितंस्थानमपोह्यधारयेत्परंपरंशुद्ध्यतिधीर्यथायथा
१३ यावन्नजायेतपरावरेऽस्मिन्विश्वेश्वरेद्रष्टरिभक्तियोगः तावत्स्थवीयःपुरुषस्यरूपंक्रियावसानेप्रय
तःस्मरेत १४

ग्रहोयेन चिंतामयंचिंतयाआविर्भवंतम् १२ अस्यैवध्यानमाह एकैकशइति अनुभावयेत् ध्यायेत् यद्य
ज्जितमयलतः स्फुरितंपादगुल्फादिस्थानमवयवस्तत्तदपोह्यत्यक्त्वापरंपरंजंघाजान्वादिधारयेत् ध्यायेत् शुद्ध्यतितस्मिन्निश्चलाभवति
१३ पूर्वोक्तवैराजधारणायाएतद्धारणांगत्वमाह यावदिति परेब्रह्मादयोऽवरेयस्मात् कुतः विश्वेश्वरेद्रष्टरिनतुदृश्येचैतन्यघनत्वात् भक्ति
योगः प्रेमलक्षणः क्रियावसाने आवश्यककर्मानुष्ठानानंतरम् अनेनकर्मापिभक्तियोगपर्यंतमेवेत्युक्तम् प्रयतः नियमतत्परः १४ ७५

टी॰

एवंतावदासन्नमृत्योः पुंसः कृत्यमुक्तम् इदानींतस्यैवस्वयंदेहंत्यक्तुमिच्छतः कृत्यमाह स्थिरमितिसार्द्धैश्चतुर्भिः अंगहेराजन् एवंभूतोय-
तिर्यदाइमंलोकम् देहंजिहासुः हातुमिच्छतितदादेशेपुण्यक्षेत्रेकालेचउत्तरायणादौमनोनसज्जयेत् संगंनप्रापयेत् नदेशकालौयोगिनः
सिद्धिहेतू किंतुयोगएवइतिदृढनिश्चयोभूत्वास्थिरंसुखंकरंचासनमास्थितः प्राणंनियच्छेदित्यर्थः १५ ततगृहीतविषयेमनः बुध्यानिश्च
यरूपयानियम्यतन्मात्रंकृत्वाएतांबुद्धिंक्षेत्रज्ञेबुध्यादिद्रष्टरिनिनयेत् प्रविलापयेत् तंचक्षेत्रज्ञमात्मनिशुद्धे तंचशुद्धमात्मानमात्मैवाहमि
त्यात्मनिशुद्धेब्रह्मणिअवरुध्यएकीकृत्यलब्धोपशांतिः प्राप्तनिर्वृतिःसन् कृत्याद्विरमेत् ततःपरंप्राप्याभावात् १६ तदेवाह नयत्रेति य
त्रात्मस्वरूपेकालोनप्रभुःकिमपिकर्तुंनसमर्थः अतएवदेवाः नप्रभवइत्याह अनिमिषांदेवानांपरः प्रभुः कालोऽपियत्रनप्रभुः तत्रकुतो-
नुदेवाः प्रभवेयुः देवनियम्यानांतुजगतांप्राणिनांकावार्तेत्याह जगतामिति कुतोनप्रभवंतीत्यपेक्षायांनिरुपाधित्वादित्याह नयत्रे

स्थिरंसुखंचासनमाश्रितोयतिर्यदाजिहासुरिममंगलोकम् कालेचदेशेचमनोनसज्जयेत्प्राणंनियच्छे
न्मनसाजितासुः १५ मनःस्वबुध्याऽमलयानियम्यक्षेत्रज्ञएतांनिनयेत्तमात्मनि आत्मानमात्मन्यवरु
ध्यधीरोलब्धोपशांतिर्विरमेतकृत्यात् १६ नयत्रकालोऽनिमिषांपरःप्रभुःकुतोनुदेवाजगतांयईशिरे
नयत्रसत्वंनरजस्तमश्चनवैविकारोनमहान्प्रधानम् १७ परंपदंवैष्णवमामनंतितद्यन्नेतिनेतीत्यतदु-
त्सिसृक्षवः विसृज्यदौरात्म्यमनन्यसौहृदाहृदोपगुह्यार्हपदंपदेपदे १८ इत्थंमुनिस्तूपरमेद्व्यवस्थि-
तोविज्ञानदृग्वीर्यसुरंधिताशयः स्वपार्ष्णिनापीड्यगुदंततोऽनिलंस्थानेषुषट्सून्नमयेज्जितक्लमः १९

ति यद्वा जगत्कारणान्यपिनयस्यसृष्ट्यादौप्रभवंतीत्याह नयत्रेति विकारोऽहंकारः १७ निरुपाधित्वंकुतइत्यतआह परमिति य-
द्यस्मात् अतत् आत्मव्यतिरिक्तंनेतिनेतीत्येवमुत्सृष्टुमिच्छवोदौरात्म्यंदेहाद्यात्मत्वंविसृज्यअर्हस्यपूज्यस्यश्रीविष्णोःपदंपदेपदे क्ष
णेक्षणेहृदाउपगुह्यआश्लिष्य नान्यस्मिन् सौहृदंयेषांतथाभूताःसंतः तद्वैष्णवपदमतएवपरंसर्वतः श्रेष्ठमामनंतीत्यन्वयः १८ त-
स्मादित्थंब्रह्मत्वेनव्यवस्थितोमुनिरुपरमेत् तुशब्देनयदिप्रयास्यन्नितिवक्ष्यमाणात्सकामाद्विशेषउक्तः तमाह विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञा
नंशास्त्रंतेनजाताहृक्ज्ञानंतस्यवीर्यंबलंतेनसुरंधिताः विहंसिताः आशयाविषयवासनायस्यसः इदानींतस्यदेहत्यागप्रकारमाह स्व
पार्ष्णिनापादमूलेनगुदंमूलाधारमापीड्यनिरुध्यअनिलंप्राणमुन्नमयेत् ऊर्ध्वंनयेत् जितःक्लमोयेन षट्सुस्थानेषुनाभ्यादिषु १९ ६७

नाभ्यांमणिपूरकेस्थितंतद्धृदि अनाहतचक्रे अधिरोप्य उरसिकंठादधोदेशेस्थितेविशुद्धिचक्रे मनस्वीजितचित्तः स्वतालुमूलंतस्यैव चक्रस्याग्रदे शम् ततोबहुधागमनसंभवाच्छनकैरित्युक्तम् २० तस्माद्भ्रुवोरंतरमाज्ञाचक्रम् निरुद्धानिश्रोत्रेनेत्रेनासिकेमुखंचेत्येवंसप्तायतनानिप्राण- मार्गायेनसः अनपेक्षश्चेत्परंब्रह्मगतः सन् मूर्द्धन् मूर्द्धनिब्रह्मरंध्रेनिर्भिद्यदेहमिंद्रियाणिचविसृजेत् २१ सद्योमुक्तिमुक्त्वाक्रममुक्तिप्रकारमाह यदीतिदशभिः यदितुपारमेष्ठ्यंपदंप्रयास्यन् भवति वैहायसानांखेचराणांसिद्धानांयाद्विहारंक्रीडास्थानम् कीदृशम् अष्टावाधिपत्यानि अ णिमाद्यैश्वर्याणियस्मिन् तदपिप्रयास्यन् कगुणसन्निवायेगुणसमुदायरूपेब्रह्मांडेसर्वत्रेत्यर्थः तर्हिदेहत्यागावसरेमनश्चेंद्रियाणिचनत्य- जेत् किंतुतैः सहैवतत्तल्लोकभोगार्थंगच्छेत् २२ यतः कर्मगतिवन्नयोगगतिः परिच्छिन्नेत्याह योगेश्वराणांत्रिलोक्याअंतर्बहिश्चमह- र्लोकादिषुब्रह्मांडाद्बहिश्चगतिमाहुः अत्रहेतुः पवनस्यांतः आत्मालिंगशरीरंयेषामिति विद्याउपासना तपोभगवद्धर्मः योगोऽष्टांगः समाधि

नाभ्यांस्थितंहृद्यधिरोप्यतस्मादुदानगत्योरसितंनयेन्मुनिः ततोऽनुसंधायधियामनस्वीस्वतालुमूलंशनकै
र्नयेत २० तस्माद्भ्रुवोरंतरमुन्नयेतनिरुद्धसप्तायतनोऽनपेक्षः स्थित्वामुहूर्तार्द्धमकुंठदृष्टिर्निर्भिद्यमूर्द्धन्वि
सृजेत्परंगतः २१ यदिप्रयास्यन्नृपपारमेष्ठ्यंवैहायसानामुतयद्विहारम् अष्टाधिपत्यंगुणसन्निवायेसहैवग
च्छेन्मनसेंद्रियैश्च २२ योगेश्वराणांगतिमाहुरंतर्बहिस्त्रिलोक्याः पवनांतरात्मनाम् नकर्मभिस्तांगतिमाप्नु
वंतिविद्यातपोयोगसमाधिभाजाम् २३ वैश्वानरंयातिविहायसागतः सुषुम्णयाब्रह्मपथेनशोचिषा विधूत
कल्कोऽथहरेरुदस्तात्प्रयातिचक्रंनृपशैशुमारम् २४ तद्विश्वनाभिंत्वतिवर्त्यविष्णोरणीयसाविरजेनात्मनैकः
नमस्कृतंब्रह्मविदामुपैतिकल्पायुषोयद्विबुधारमंते २५

र्ज्ञानम् तान् येभजंतितेषांयागतिस्ताम् २३ तामाह वैश्वानरमित्य ष्टभिः विहायसाआकाशेन तत्रचब्रह्मलोकपथेनगतः सन् प्रथमंवैश्वानरमग्न्यभिमानिनींदेवतांयाति केनोपायेन सुषुम्णायानाड्या साचदे- हाद्बहिरपिवितताऽस्तीत्याह शोचिषाज्योतिर्मय्या विधूतः त्यक्तः कल्कोमलोयेनसः क्वाप्यसज्जमानइत्यर्थः उदस्तादुपरिष्टात् वर्तमानंहरेः संबंधितारारूपंनारायणाधिष्ठितमित्यर्थः शैशुमारंचक्रंपंचमस्कंधेवक्ष्यमाणंशिशुमाराश्रयंज्योतिश्चक्रम् चक्रस्यानिआदित्यादिध्रु वांतानिपदानिप्रयातीत्यर्थः २४ तद्विष्णोः चक्रंविश्वस्यनाभिंसूर्याद्याश्रयभूतम् आविष्टलिंगत्वान्नाभिशब्दस्यनपुंसकत्वम् अतिवर्त्यअ- तिक्रम्यपरतः स्वर्गिणांगत्यभावादेकएवनिर्मलेनलिंगशरीरेणब्रह्मविदांस्थानमन्यैर्नमस्कृतंमहर्लोकमुपैतियस्मिन्विबुधाः महाकल्पायुषो भृग्वादयः २५

अथोअनंतरंकल्पांते सविश्वंत्रैलोक्यमतिशयेनदह्यमानंनिरीक्ष्य तत्राप्यूष्मप्राप्तेः यत्द्विपरार्द्धस्थायितत्पारमेष्ठ्यंपदंप्रतिनिर्याति सिद्धेश्व रैर्जुष्टानिधिष्ण्यानिविमानानियस्मिन्तत् उइतिश्रेष्ठ्यंसूचितम् २६ तदेवाह नयत्रेति आर्तिः दुःखम् उद्वेगोभयम् किंतु चित्ततो हेतोः यद्दुःखमदः ऋतेतदेकंविना तत्कुतोभवति अनिदंविदामिदंभगवतोध्यानमजानतांप्राणिनांदुरंतदुःखोयःप्रभवोजन्मतस्यान्वनु दर्शनात् तेषांकृपया यद्वा चित्ततोदोमनःपीडेतियत् तद्विनाकुतश्चिदपियत्रशोकादयोनसंतीति तत्रब्रह्मलोकंगतानांत्रिविधागतिः येपुण्योत्कर्षेणगताः तेकल्पांतरेपुण्यतारतम्येनाधिकारिकाभवंति येतुहिरण्यगर्भाद्युपासनाबलेनगताः तेब्रह्मणासहमुच्यंते येतु- भगवदुपासकाः तेस्वेच्छयाब्रह्मांडंभित्वावैष्णवंपदमारुहंति २७ तत्रप्रस्तुतस्यभगवद्भक्तस्यब्रह्मांडभेदनप्रकारमाह ततइत्या- दिना तत्रेयंप्रक्रियाईश्वराधिष्ठितायाःप्रकृतेःकेनचिदंशेनमहत्तत्वंभवति तस्यांशेनाहंकारः तस्यांशेनशब्दतन्मात्रद्वारानभःतस्यां

अथोअनंतस्यमुखानलेनदंदह्यमानंसनिरीक्ष्यविश्वम् निर्यातिसिद्धेश्वरजुष्टधिष्ण्यंयद्द्वैपरार्ध्यंतदुपारमे
ष्ठ्यम् २६ नयत्रशोकोनजरानमृत्युर्नार्तिर्नचोद्वेगऋतेकुतश्चित् यच्चित्ततोदःकृपयाऽनिदंविदांदुरंतदुः
खप्रभवानुदर्शनात् २७ ततोविशेषंप्रतिपद्यनिर्भयस्तेनात्मनाऽपोऽनलमूर्तिरत्वरन् ज्योतिर्मयोवायुमु
पेत्यकालेवाय्वात्मनाखंबृहदात्मलिंगम् २८ घ्राणेनगंधंरसनेनवैरसंरूपंतुदृष्ट्याश्वसनंत्वचैव श्रोत्रेण-
चोपेत्यनभोगुणत्वंप्राणेनचाकूतिमुपैतियोगी २९

शेनस्पर्शतन्मात्रद्वारावायुःतस्यांशेनरूपतन्मात्रद्वारातेजः तस्यांशेन रसतन्मात्रद्वाराआपः तदंशेनगंधतन्मात्रद्वारापृथ्वी तैश्चमिलितैश्चतुर्दशभुवनात्मकंविराट्शरीरम् तस्यचपंचाशत्कोटियोजनविशाल स्यपृथिव्येवांडकटाहविशेषशब्दवाच्याकोटियोजनविशालंप्रथमावरणम् पंचाशत्कोटियोजनविशालमित्येके ततश्चाबादीनांयेपरिण- ताअंशाः तान्येवोत्तरोत्तरंदशगुणान्यावरणानि अष्टमंतुप्रकृत्यावरणंव्यापकमेव तदेवंस्थितेपृथिव्याद्यावरणभेदप्रकारःकथ्यते ततो विशेषंप्रतिपद्यलिंगदेहेनपृथिव्यात्मतांप्राप्येत्यर्थः एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यम् निर्भयः कथंयास्यामीतिशंकाशून्यः तेनात्मनापृथिवीरूपे णतन्निरंतराआपःप्रतिपद्य अत्वरन् त्वरामकुर्वन् तत्तदात्मत्वेनक्लेददाहादिशंकाभावाद्यथेष्टंभोगान्भुंजानइत्यर्थः एवंज्योतिर्मयःसन् कालेभोगावसानेबृहत् आत्मलिंगंपरमात्ममूर्तित्वेनोपासनेषूक्तम् यद्वा वेदशब्दात्मनातस्यप्रमापकमिति २८ इंद्रियार्थानांभूतसू- क्ष्माणामतिक्रममाह घ्राणेनाधिष्ठितेनगंधमुपेत्य श्वसनंस्पर्शम् नभोगुणत्वंशब्दात्मताम् प्राणेनतत्तत्कर्मेंद्रियेणआकूतिंतत्तत्क्रियाम्

तदेवंस्थूलसूक्ष्मभूतातिक्रममुक्त्वातदावरणभूताहंकारप्राप्त्यामहदादिप्राप्तिमाह सयोगीविकार्यंसंसाद्यविज्ञानतत्त्वंयाति विविधंकार्यमस्ये तिविकार्योऽहंकारः सत्रिविधः तामसोराजसःसात्विकइति तत्रतामसाज्जडानिभूतसूक्ष्माणिजायंते राजसाद्बहिर्मुखानिदशेंद्रियाणि सात्विकान्मनइंद्रियदेवताश्च तेषांलयश्चतत्तदहंकारे तत्रभूतसूक्ष्माणामिंद्रियाणांचसन्निकर्षंलयस्थानम् तामसंराजसंच मनोमयंदेवमयंचसात्विकंप्राप्यगत्वा एवंगमनेनतेनाहंकारेणसहविज्ञानतत्त्वंमहत्तत्त्वंयाति ततःगुणानांसन्निरोधोलयोयस्मिन् तत्प्रधानंयाति ३० तेनात्मनाप्रधानरूपेणानंदमयःसन् उपाधीनामवसानेशांतमविकृतमानंदंपरमात्मानमुपैति नविषज्जतेनावर्ततइत्यर्थः ३१ सृतीमार्गौप्रकाराविदत्यर्थः हेनृप अनपेक्षोनिर्भिद्यमूर्द्धन् विसृजेत् परंगतइतियासद्योमुक्तिः सैकासृतिः यदिप्रयास्यन्नित्यादिनाक्रममुक्तिश्चद्वितीयासृतिः

सभूतसूक्ष्मेंद्रियसन्निकर्षंमनोमयंदेवमयंविकार्यम् संसाद्यगत्यासहतेनयातिविज्ञानतत्त्वंगुणसन्निरोधम् ३० तेनात्मनात्मानमुपैतिशांतमानंदमानंदमयोऽवसाने एतांगतिंभागवतींगतोयःसवैपुनर्नेहविषज्जतेंऽग ३१ एतेसृतीतेनृपवेदगीतेत्वयाऽभिपृष्टेहसनातनेच येवैपुराब्रह्मणआहपृष्टआराधितोभगवान्वासुदेवः ३२ नह्यतोऽन्यःशिवःपंथाविशतःसंसृताविह वासुदेवेभगवतिभक्तियोगोयतोभवेत् ३३ भगवान्ब्रह्मकार्त्स्न्येनत्रिरन्वीक्ष्यमनीषया तदध्यवस्यत्कूटस्थोरतिरात्मन्यतोभवेत् ३४

एतेसृतीवेदेनगीतेउक्ते नतुस्वोत्प्रेक्षिते तत्रयदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेऽस्यहृदिश्रिताः अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइतिसद्योमुक्तिः तेऽर्चिरभिसंभवंतीत्यादिनाक्रममुक्तिश्चवेदेनोक्ता यद्वा नकर्मभिस्तांगतिमाप्नुवंतीतिदक्षिणमार्गस्यापिसूचितत्वादेतेसृतीइतिद्विवचनम् त्वयाऽभिपृष्टे यच्छ्रोतव्यमित्यादिप्रश्नेनार्थान्मुक्तिविषयेद्वेअपिसृतीपृष्टे ब्रूहियद्वाविपर्ययमिति दक्षिणमार्गोऽप्यर्थात्पृष्टः एवंत्वयाचयेपृष्टेएतेसृतीइत्यन्वयः ३२ संतिसंसरतःपुंसोबहवोमोक्षमार्गास्तपोयोगादयःसमीचीनस्त्वयमेवेत्याह नहीति यतोऽनुष्ठितात् भक्तियोगोभवेत् अतोऽन्यःशिवःसुखरूपोनिर्विघ्नश्चनास्त्येव ३३ कुतएतदतआह भगवान्ब्रह्माकूटस्थःनिर्विकारःएकाग्रचित्तःसन्नित्यर्थः त्रिस्त्रीन्वारान् कार्त्स्न्येनसाकल्येनब्रह्मवेदमन्वीक्ष्यविचार्य यतआत्मनिहरौरतिर्भवेत् तदेवमनीषयाअध्यवस्यत् निश्चितवान् ३४

नन्वनुभूतेऽर्थेरतिर्भवति अननुभूतेतुभगवतिकथंरतिःस्यात्तत्राह भगवान्लक्षितः दृष्टःकथम् स्वात्मनाक्षेत्रज्ञांतर्यामितया कैर्दृश्यैर्बु
द्ध्यादिभिः तदेवद्वेधादर्शयति दृश्यानांजडानांदर्शनंस्वप्रकाशंद्रष्टारंविनानघटतइत्यनुपपत्तिमुखेनलक्षणैः स्वप्रकाशांतर्यामिल
क्षणैः तथाबुद्ध्यादीनिकर्तृप्रयोज्यानिकरणत्वात् वास्यादिवत् इतिव्याप्तिमुखेनानुमापकैः स्वतंत्रश्चकर्तेत्येवमीश्वरसिद्धिः ३५
यच्छ्रोतव्यमित्यादिप्रश्नोत्तरमुपसंहरति तस्मादिति ३६ श्रवणादिफलमभिनयेनाह पिबंतीति सतामात्मनः आत्मत्वेनप्रकाश-
मानस्यकथैवामृतम् विषयैर्विदूषितमलिनीकृतमाशयंपुनंतिशोधयंति तस्यचरणपद्मांतिकंश्रीविष्णुपदंव्रजंति ३७ इतिद्विती
यस्कंधेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः २ तृतीयेविष्णुभक्तेस्तुवैशिष्ट्यंशृण्वतोमुनेः भक्त्युद्रेकेणतत्कर्मश्रवणादरईर्यते १ इदा-

भगवान्सर्वभूतेषुलक्षितःस्वात्मनाहरिः दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टालक्षणैरनुमापकैः ३५ तस्मात्सर्वात्मना-
राजन्हरिःसर्वत्रसर्वदा श्रोतव्यःकीर्तितव्यश्चस्मर्तव्योभगवान्नृणाम् ३६ पिबंतियेभगवतआत्मनः
सतांकथामृतंश्रवणपुटेषुसंभृतम् पुनंतितेविषयविदूषिताशयंव्रजंतितच्चरणसरोरुहांतिकम् ३७
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेपुरुषसंस्थावर्णनंनामद्वितीयोऽध्यायः २ श्रीशुकउवा
च एवमेतन्निगदितंपृष्टवान्यद्भवान्मम नृणांयन्म्रियमाणानांमनुष्येषुमनीषिणाम् १ ब्रह्मवर्च
सकामस्तुयजेतब्रह्मणस्पतिम् इंद्रमिंद्रियकामस्तुप्रजाकामःप्रजापतीन् २ देवींमायांतुश्रीकामस्ते
जस्कामोविभावसुम् वसुकामोवसून्रुद्रान्वीर्यकामोऽथवीर्यवान् ३ अन्नाद्यकामस्त्वदितिंस्वर्गका
मोऽदितेःसुतान् विश्वान्देवान्राज्यकामःसाध्यान्संसाधकोविशाम् ४

नीमन्यदेवताभजनस्यापिपुत्रादिभ
जनवदेवतुच्छफलत्वेनहेयत्वंवक्तुंपूर्वोक्तमनुवदति एवमिति ममेतिमाम् कदाचिद्देवयोगेनमनुष्यत्वंप्राप्तेषुजीवेषुयेमनीषिणस्तेषां
तत्रापियेम्रियमाणास्तेषांविशेषतएवमेतद्धरिकथाश्रवणादिकंनिगदितंविहितमित्यर्थः १ ब्रह्मणस्पतिम् वेदस्पतिंब्रह्माणम् इंद्रियपाटव-
कामस्त्विंद्रम् प्रजाकामःप्रजापतीन्दक्षादीन् २ मायांदुर्गाम् विभावसुमग्निम् वसुकामः धनार्थीवीर्यप्रभावस्तत्कामोवीर्यवान्सन्
रुद्रान्यजेत ३ अन्नाद्यंभोज्यंभक्ष्यंच अदितेःसुतान् द्वादशादित्यान् विशांदेशस्थप्रजानांस्वाधीनतामिच्छन्साध्यान्यजेत् ४ ६९

इलांपृथ्वीम् प्रतिष्ठांस्थानादप्रच्युतिम् रोदसीद्यावाभूमी ५ अप्सरश्चासौउर्वशीचताम् ६ यज्ञंयज्ञोपाधिंविष्णुम् कोशोवसूसंचयःवसू
कामइत्यत्रधनमात्रमितिभेदः दांपत्यमन्योन्यप्रीतिस्तदेवार्थोयस्यसः ७ धर्मार्थः धर्मकामः उत्तमश्लोकोपाधिंविष्णुम् तंतुंतन्वन् सं
तानवृद्धिमन्विच्छन् रक्षाबाधानिवृत्तिः तत्कामःपुण्यजनान्यक्षान् ओजोबलंतत्कामोमरुद्गणान्देवान् ८ राज्यंराजत्वंतत्कामोमनून्
देवान्मन्वंतरपालान् राज्ञः कर्मराज्यम् तत्कामोविश्वान्देवान् इतिविशेषः अभिचरन् शत्रुमरणमिच्छन्निर्ऋतिंराक्षसम् कामकामः
भोगेच्छुः अकामः वैराग्यकामःपुरुषंपरंप्रकृतिव्यतिरेकोपाधिमीश्वरम् ९ अकामःएकांतभक्तःउक्तानुक्तसर्वकामोवापुरुषंपूर्णंनिरु-
पाधिम् १० पूर्वोक्तनानादेवतायजनस्यापिसंयोगपृथक्त्वेनभक्तियोगफलत्वमाह एतावानिति इंद्रादीनपियजताम् इहतत्तद्यजनेनभाग

आयुःकामोऽश्विनौदेवौपुष्टिकामइलांयजेत् प्रतिष्ठाकामःपुरुषोरोदसीलोकमातरौ ५ रूपाभिकामोगंध-
र्वान्स्त्रीकामोऽप्सरउर्वशीम् आधिपत्यकामःसर्वेषांयजेतपरमेष्ठिनम् ६ यज्ञंयजेद्यशःकामःकोशकामःप्र
चेतसम् विद्याकामस्तुगिरिशंदांपत्यार्थउमांसतीम् ७ धर्मार्थउत्तमश्लोकंतंतुंतन्वन्पितॄन्यजेत् रक्षाकामः
पुण्यजनानोजस्कामोमरुद्गणान् ८ राज्यकामोमनून्देवान्निर्ऋतिंत्वभिचरन्यजेत् कामकामोयजेत्सोम
मकामःपुरुषंपरम् ९ अकामःसर्वकामोवामोक्षकामउदारधीः तीव्रेणभक्तियोगेनयजेतपुरुषंपरम् १० एता
वानेवयजतामिहनिःश्रेयसोदयः भगवत्यचलोभावोयद्भागवतसंगतः ११ ज्ञानंयदाप्रतिनिवृत्तगुणोर्मि
चक्रमात्मप्रसादउतयत्रगुणेष्वसंगः कैवल्यसंमतपथस्त्वथभक्तियोगः कोनिर्वृतोहरिकथासुरतिंनकुर्यात्
१२ शौनकउवाच इत्यभिव्याहृतंराजानिशम्यभरतर्षभः किमन्यत्पृष्टवान्भूयोवैयासकिमृषिंकविम्
१३

वतानांसंगतोभगवत्यचलोभावोभक्तिर्भवतीतियत् एतावानेवनिःश्रेयसस्यपरमपुरुषार्थस्योदयोलाभः अन्यत्तुसर्वंतुच्छमित्य-
र्थः ११ भागवतसंगतइत्यनेनसूचितांहरिकथारतिंस्तौति ज्ञानमिति यत्र्यासुकथासुज्ञानंभवति कीदृशम् आसर्वतः प्रतिनिवृत्तमु
परतंगुणोर्मीणांरागादीनांचचक्रंसमूहोयस्मात्तत् उतअनंतरंतद्धेतुरात्मप्रसादश्चयत्रयासुमनःप्रसादहेतुर्गुणेषुविषयेष्वसंगोवैराग्यंच
उभयत्रेतिपाठेइहामुत्रचगुणेष्वसंगः कैवल्यमित्येवसंमतःपंथायोभक्तियोगः निर्वृतः श्रवणसुखेन अन्यत्रानिर्वृतइतिवा तासुहरि-
कथासुकोरतिंनकुर्यात् १२ अभिव्याहृतमुक्तम् ऋषिंपरब्रह्मदर्शिनम् कविंशब्दब्रह्मनिष्णातम् १३ ७ ७

टी॰ श्रवणेच्छायांहेतुः हरिकथाएवउदर्कः उत्तरफलंयास्ताः कथाः सतांभागवतानांसदसिसभायांस्युः १४ एतत्प्रपंचयति सवाइतिद्वाभ्याम्
कृष्णापूजादिरूपांक्रीडांयःस्वीकृतवान् १५ उरुगायस्यगुणैरुदाराः महत्यः कथाःस्युः १६ किंच वृथैववक्ष्यमाणमायुर्हरिकथयासफ-
लंकुर्वित्याशयेनाहत्रिभिः आयुरिति असौसूर्यउद्यन्उद्गच्छन् अस्तमदर्शनंचयन् गच्छन् यत् येनक्षणोनीतः तस्यआयुः ऋतेव-
र्जयित्वावृथैवहरति १७ ननुजीवनमेवतेषामायुषःफलमस्तितत्राह तरवइति ननुतेषांश्वासोनास्ति तर्हिभस्त्राः चर्मकोशाः ननुता
सामाहारादिकंनास्तितत्राह नखादंतिनाश्नंति नमेहंति रेतःसेकंमैथुनंनकुर्वंतिकिम् उतअपि नराकारंपशुंमत्वाऽह अपरेइति १८

एतच्छुश्रूषतांविद्वन्सूतनोऽर्हसिभाषितुम् कथाहरिकथोदर्काः सतांस्युःसदसिध्रुवम् १४ सवैभागव-
तोराजापांडवेयोमहारथः बालक्रीडनकैःक्रीडन्कृष्णक्रीडांयआददे १५ वैयासिकश्चभगवान्वासु-
देवपरायणः उरुगायगुणोदाराःसतांस्युर्हिसमागमे १६ आयुर्हरतिवैपुंसामुद्यन्नस्तंचयन्नसौ तस्य
र्तेयत्क्षणोनीतउत्तमश्लोकवार्तया १७ तरवःकिंनजीवंतिभस्त्राःकिंनश्वसंत्युत नखादंतिनमेहंतिकिं
ग्रामपशवोऽपरे १८ श्वविड्वराहोष्ट्रखरैःसंस्तुतःपुरुषःपशुः नयत्कर्णपथोपेतोजातुनामगदाग्रजः १९
बिलेबतोरुक्रमविक्रमान्येनशृण्वतःकर्णपुटेनरस्य जिह्वासतीदार्दुरिकेवसूतनचोपगायत्युरुगायगा-
थाः २० भारःपरंपट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमांगंननमेन्मुकुंदम् शावौकरौनोकुरुतःसपर्यांहरेर्लसत्कांचनकं
कणौवा २१ बर्हायितेतेनयनेनराणांलिंगानिविष्णोर्ननिरीक्षितोये पादौनृणांतौद्रुमजन्मभाजौक्षेत्राणि
नानुव्रजतोहरेर्यौ २२

तदेवाह श्वादिभिःसंस्तुतःसदृशोनिरूपितःयस्यकर्णपथंकदाचिदपिनागतःसः अवज्ञास्पदत्वात्
श्वभिःकश्मलविषयासक्तत्वात् विड्वराहैर्ग्रामसूकरैः कंटकवत्दुःखदविषयासक्तत्वादुष्ट्रैः भारवाहित्वात् खरैस्तुल्यइत्यर्थः १९ तस्यां-
गानिचनिष्फलानीत्याह बिलेइतिपंचभिः बतेतिखेदेनशृण्वतः अशृण्वतोनरस्ययेकर्णपुटेतेबिले वृथारंध्रे नचेदुपगायतितस्यजिह्वाअ-
सतीदुष्टा दर्दुरोभेकस्तदीयाजिह्वेव २० पट्टवस्त्रोष्णीषेणकिरीटेनचजुष्टमपिशिरोयदिननमेत् तर्हिकेवलंभारएव शवौमृतकस्तत्करतु-
ल्यौलसतीकांचनकंकणेययोस्तौ अप्यर्थेवाशब्दः २१ येनयनेविष्णोर्मूर्तीर्ननिरीक्षेते तेबर्हायितेमयूरपिच्छनेत्रतुल्ये द्रुमवज्जन्मभजंतइति
तथावृक्षमूलतुल्यावित्यर्थः २२

नाभिलभेत अभितोनस्पृशेत् नधारयेत् श्रीविष्णुपद्याः श्रीविष्णुपदलग्नायाः नवेदेति अवघ्रायनाभिनंदेदित्यर्थः २३ अश्मवत्सारोबलं-
काठिन्यंयस्य विक्रियालक्षणमाह अथेति गात्ररुहेषुरोमसु हर्षः उद्गमः २४ यस्मादभक्तस्यसर्वमेतद्व्यर्थम् मनसोऽनुकूलंप्रियंब्रूषे-
अथअतः साधुपृष्टः सन् वैयासकिर्नृपतिंप्रतियदाह तदभिधेहीति २५ इतिद्वितीयस्कंधेटीकायांतृतीयोऽध्यायः ३ तुर्येपरीक्षि
तापृष्टंसृष्ट्यादिहरिचेष्टितम् शुकेनब्रह्मतत्पुत्रसंवादे नोपवर्ण्यते १ राज्ञःप्रश्नंकथयितुंतस्यप्राक्तनीं स्थितिमाहचतुर्भिः वैयासकेः

जीवंश्छवोभागवतांघ्रिरेणुंनजातुमर्त्योऽभिलभेतयस्तु श्रीविष्णुपद्यामनुजस्तुलस्याः श्वसंश्छवोयस्तुनवे
दगंधम् २३ तदश्मसारंहृदयंबतेदंयद्गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः नविक्रियेताथयदाविकारोनेत्रेजलंगात्ररुहेषुह
र्षः २४ अथाभिधेह्यंगमनोनुकूलंप्रभाषसेभागवतप्रधानः यदाहवैयासकिरात्मविद्याविशारदोनृपतिंसाधु
पृष्टः २५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेतृतीयोऽध्यायः ३ सूतउवाच वैयासकेरितिव
चस्तत्वनिश्चयमात्मनः उपधार्यमतिंकृष्णेऔत्तरेयःसतींव्यधात् १ आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबंधुषु
राज्येचाविकलेनित्यंविरूढांममतांजहौ २ पप्रच्छचेममेवार्थंयन्मांपृच्छथसत्तमाः कृष्णानुभावश्रवणेश्रद्दधा
नोमहामनाः ३ संस्थांविज्ञायसन्यस्यकर्मत्रैवर्गिकंचयत् वासुदेवेभगवतिआत्मभावंदृढंगतः ४ राजोवाच
समीचीनंवचोब्रह्मन्सर्वज्ञस्यतवानघ तमोविशीर्यतेमह्यंहरेःकथयतःकथाम् ५ भूयएवविवित्सामिभग-
वानात्ममायया यथेदंसृजतेविश्वंदुर्विभाव्यमधीश्वरैः ६ यथागोपायतिविश्वंयथासंयच्छतेपुनः यांयांश-
क्तिमुपाश्रित्यपुरुशक्तिःपरःपुमान् आत्मानंक्रीडयन्क्रीडन्करोतिविकरोतिच ७ नूनंभगवतोब्रह्मन्ह
रेरद्भुतकर्मणः दुर्विभाव्यमिवाभातिकविभिश्चापिचेष्टितम् ८ शुकस्य इतिएवंभूतम् आत्मनस्तत्वस्यनिश्चयो
यस्मात् तद्वचः उपधार्यआकलय्य सतींकृष्णएवसेव्योनान्यइत्येवंभूताम् १ आत्मादेहः पशवोगजादयः २ इममेवार्थंहरिलीलालक्ष
णम् ३ संस्थांमृत्युम् त्रैवर्गिकंधर्मार्थकामप्रधानम् सन्यस्यत्यक्त्वा आत्मभावंपरप्रेम्णाभगवदात्मत्वंगतःप्राप्तःसन्पप्रच्छ ४ मह्यंमम-
तमोऽज्ञानंविशीर्यते नश्यति तवकथयतःसतः अतःसमीचीनम् ५ पुनश्चवेदितुमिच्छामि इदंदुर्विभाव्यमवितर्क्यंविश्वंयथासृजति ६
गोपायति पालयति संयच्छते संहरतेपुरुशक्तिः बहुशक्तिमान् क्रीडन् यथाकरोति आत्मानंब्रह्मादिरूपिणंक्रीडयन् विकरोति विविधंक-
रोति ७ ८

एकः पुरुषरूपेणयुगपत् जन्मभिः ब्रह्माद्यवतारैः क्रमशोवायथाप्रकृतेर्गुणान् गृण्हाति ९ विचिकित्सितंसंदिग्धम् शाब्देब्रह्मणिविचारेणनि
ष्णातः परस्मिन्ननुभवेन १० उपामंत्रितः प्रार्थितः प्रचक्रमेदेवतागुरुनमस्कारादिरूपमुपक्रमंकृतवानित्यर्थः ११ तदेवाहत्रयोदशभिः प
रस्मैसर्वोत्तमाय तत्रहेतुः भूयसेऽपरिमितमहिम्ने तद्दर्शयति सतः प्रपंचस्यउद्भवादिषुनिमित्तभूतायालीलातयागृहीतंब्रह्मादिरूपेणरज
आदिशक्तित्रितयंयेन तस्मैअंतर्भवायअंतर्यामिणेअतएवसर्वांतरत्वादनुपलक्ष्यंवर्त्मयस्य १२ विचित्रफलदातृत्वमनुस्मरन्प्रणमति -
भूयः पुनश्चनमः सतांधर्मवर्तिनांवृजिनच्छिदेदुःखहंत्रे असतामधर्मशीलानामसंभवाय अनुद्भवहेतवे अखिलसत्वमूर्तयेतत्तद्देवतादि

यथागुणांस्तुप्रकृतेर्युगपत्क्रमशोपिवा बिभर्तिभूरिशस्त्वेकः कुर्वन्कर्माणिजन्मभिः ९ विचिकित्सितमे
तन्मेब्रवीतुभगवान्यथा शाब्देब्रह्मणिनिष्णातः परस्मिंश्चभवान्खलु १० सूतउवाच इत्युपामं
त्रितोराज्ञागुणानुकथनेहरेः हृषीकेशमनुस्मृत्यप्रतिवक्तुंप्रचक्रमे ११ श्रीशुकउवाच नमः पर
स्मैपुरुषायभूयसेसदुद्भवस्थाननिरोधलीलया गृहीतशक्तित्रितयायदेहिनामंतर्भवायानुपलक्ष्यवर्त्मने
१२ भूयोनमः सद्वृजिनच्छिदेसतामसंभवायाखिलसत्वमूर्तये पुंसांपुनः पारमहंस्यआश्रमेव्यवस्थिताना-
मनुमृग्यदाशुषे १३ नमोनमस्तेऽस्त्वृषभायसात्वतांविदूरकाष्ठायमुहुः कुयोगिनाम् निरस्तसाम्याति-
शयेनराधसास्वधामनिब्रह्मणिरंस्यतेनमः १४ यत्कीर्तनंयत्स्मरणंयदीक्षणंयद्वंदनंयच्छ्रवणंयदर्हणम्
लोकस्यसद्योविधुनोतिकल्मषंतस्मैसुभद्रश्रवसेनमोनमः १५

रूपेणतत्तत्फलदायेत्यर्थः समग्रसत्वमूर्तयेइतिवा
पुनरपिपूर्वोक्तोभयवैलक्षण्यमाह पारमहंस्येप्रत्यक्निष्ठारूपेआश्रमेव्यवस्थितानांपुंसामनुमृग्यमतन्निरसनेनपुनःपुनर्मृग्यंयदात्म-
तत्वंतस्यदाशुषेदात्रे १३ सात्वतांभक्तानामृषभायपालकाय कुयोगिनांभक्तिहीनानांविदूराकाष्ठादिगपियस्य दुर्ज्ञेयायेत्यर्थः तदे
वंवैषम्यप्रतीतावपिनिर्दोषत्वायाचिंत्यमैश्वर्यमाह निरस्तंसाम्यमतिशयश्चयस्य यदपेक्षयाअन्यस्यसाम्यमतिशयश्चनास्तितेनरा
धसाऐश्वर्येणस्वधामनिस्वस्वरूपेब्रह्मणिरममाणाय १४ सर्वसाधनेभ्योभक्तेः श्रैष्ठ्यमनुस्मरन्प्रणमति यत्कीर्तनमितिद्वाभ्याम्
अर्हणंपूजनम् सुभद्रंमंगलंश्रवोयशोयस्यतस्मै १५ ७ ७ ७ ७ ७

विचक्षणाः विवेकिनः यस्यचरणयोरुपसादनात् उपसत्तेर्भजनात् अंतरात्मनोमनसः उभयत्र इहचपरत्रचसंगंव्युदस्यनिरस्यगतक्लमाः
प्रयासरहिताः १६ भक्तिशून्यानांसर्वसाधनवैफल्यंदर्शयन्नमति तपस्विनइति मनस्विनोयोगिनः सुमंगलाः सदाचाराः यस्मिन् तप
आद्यर्पणंविनासुभद्रश्रवसइत्यस्यावृत्तिर्यशःश्रवणादेःप्राधान्यज्ञापनाय १७ भक्तेःपरमशुद्धिहेतुत्वंदर्शयन्नाह किरातादयोयेपापजात
यः अन्येचयेकर्मतःपापरूपास्तेयदुपाश्रयाः भागवताः तदाश्रयाःसंतः शुध्यंति असंभावनाशंकांपरिहरतिप्रभविष्णवेप्रभवनशीलायये-
ति १८ सर्वोपास्यत्वमनुस्मरन्प्रार्थयते सएषआत्मवतांधीराणामात्मा आत्मत्वेनोपास्यइत्यर्थः त्रयीमयत्वादिविशेषणैस्तत्तन्मार्गेणोपा

विचक्षणायच्चरणोपसादनात्संगंव्युदस्योभयतोंऽतरात्मनः विंदंतिहिब्रह्मगतिंगतक्लमास्तस्मैसुभद्रश्रवसे
नमोनमः १६ तपस्विनोदानपरायशस्विनोमनस्विनोमंत्रविदःसुमंगलाः क्षेमंनविंदंतिविनायदर्पणंत-
स्मैसुभद्रश्रवसेनमोनमः १७ किरातहूणांध्रपुलिंदपुल्कसाआभीरकंकायवनाःखसादयः येऽन्येचपापा-
यदुपाश्रयाश्रयाःशुध्यंतितस्मैप्रभविष्णवेनमः १८ सएषआत्मात्मवतामधीश्वरस्त्रयीमयोधर्ममयस्तपो
मयः गतव्यलीकैरजशंकरादिभिर्वितर्क्यलिंगोभगवान्प्रसीदताम् १९ श्रियःपतिर्यज्ञपतिःप्रजापतिर्धि
यांपतिर्लोकपतिर्धरापतिः पतिर्गतिश्चांधकवृष्णिसात्वतांप्रसीदतांमेभगवान्सतांपतिः २० यदंघ्र्यनुध्या
नसमाधिधौतयाधियाऽनुपश्यंतिहितत्वमात्मनः वदंतिचैतत्कवयोयथारुचंसमेमुकुंदोभगवान्प्रसीदताम्
२१ प्रचोदितायेनपुरासरस्वतीवितन्वताऽजस्यसतींस्मृतिंहृदि स्वलक्षणाप्रादुरभूत्किलास्यतःसमेऋषी-
णामृषभःप्रसीदताम् २२

स्यत्वंविवक्षितम् गतव्यलीकैर्निष्कपटैर्भक्तैर्वितर्क्यमत्याश्चर्येणवीक्षणीयंलिंगंमूर्तिर्यस्यसःप्रसी
दतु १९ सर्वपालकत्वमनुस्मरन्नाह श्रियइति गतिश्चसर्वापत्सुरक्षकः २० ज्ञानप्रदत्वमनुस्मरन्नाह यदंघ्रीतिद्वाभ्याम् यस्यांघ्र्योरनुध्या-
नमेवसमाधिस्तेनधौतयाशोधितया यथारुचंरुच्यनुसारेणसगुणनिर्गुणादिभेदैः यद्वा रुक्प्रतिभायथामतीत्यर्थः २१ किंच पुराक-
ल्पादौअजस्यहृदिसतींसृष्टिविषयांस्मृतिंवितन्वतायेनप्रचोदितासरस्वतीतस्यमुखतः किलप्रादुर्भूता स्वानिलक्षणानिशिक्षाद्युक्तानिय-
स्याःसा ऋषीणांज्ञानप्रदानामृषभःश्रेष्ठः २२ ७ ७ ७ ७ ७

इदानींस्ववाचंश्रोतृजनाल्हादिनींशृंगारकरुणादिशोभांप्रार्थयते भूतैरिति समेवचांसि अलंकृषीष्टअलंकरोतु अन्यस्यवचसामन्येनालंकारा
संभवमाशंक्यतस्यांतर्यामितामाविष्करोति योमहद्भिर्भूतैरिमाःपुरःशरीराणिसृष्ट्वाअमूषुपूर्षंतर्यामितयाशेतेवसति अत्रपुरुषसमाख्यां
प्रमाणयति यद्यस्मात्पुरुषइति अतएवयः एकादशेंद्रियपंचभूतरूपान्षोडशगुणान्कलाःभुंक्ते प्रकाशयति पालयतीतिवा तदात्मा-
त्मनेपदमार्षम् अत्रहेतुः यतःषोडशानामात्माचेतयिता स्वार्थिकः नत्वत्रजीवत्वमुच्यते प्रार्थनाविरोधात् २३ श्रीव्यासंनमस्करोति न
मइति सौम्याः भक्ताः यस्यमुखांबुरुहेआसवोमकरंदस्तम् २४ इदानींप्रश्नोत्तरतयाब्रह्मनारदसंवादंप्रस्तौति एतदिति उत्पत्तिस-
मयएववेदागर्भेयस्यसाक्षाद्धरिर्यदाह २५ इतिद्वितीयस्कंधेटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ४ पंचमेनारदेनाथपृष्टःसृष्ट्यादिव

भूतैर्महद्भिर्यइमाःपुरोविभुर्निर्माय शेतेयदमूषुपूरुषः भुंक्तेगुणान्षोडशषोडशात्मकःसोऽलंकृषीष्ट-
भगवान्वचांसिमे २३ नमस्तस्मैभगवतेवासुदेवायवेधसे पपुर्ज्ञानमयंसौम्यायन्मुखांबुरुहासवम्
२४ एतदेवात्मभूराजन्नारदायविपृच्छते वेदगर्भोऽभ्यधात्साक्षाद्यदाहहरिरात्मनः २५ इतिश्रीभाग
वतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः ४ श्रीनारदउवाच देवदेवनमस्तेस्तुभूतभावनपूर्वज
तद्विजानीहियज्ज्ञानमात्मतत्वनिदर्शनम् १ यद्रूपंयदधिष्ठानंयतःसृष्टमिदंप्रभो यत्संस्थंयत्परंयच्चतत्तत्वं
वदतत्वतः २ सर्वंह्येतद्भवान्वेदभूतभव्यभवत्प्रभुः करामलकवद्विश्वंविज्ञानावसितंतव ३

त्त्यजः हरेर्लीलां

विराट्सृष्टिंकालकर्मादिशक्तिभिः १ नारदायविपृच्छतेवेदगर्भोऽभ्यधादित्युक्तंतत्रनारदप्रश्नमाह देवदेवेति हेभूतभावन अतएवसर्वे
षांपूर्वजअनादे ज्ञायतेऽनेनेतिज्ञानंतत्साधनंयत् तद्विजानीहि विशेषेणज्ञापयेत्यर्थःकथंभूतम् आत्मतत्वंनितरांदृश्यतेयेनतत् १ उपलक्षण
भूतंविश्वमेवात्मज्ञानसाधनमतस्तद्विशेषंपृच्छति यद्रूपंयेनरूप्यतेप्रकाश्यते यदधिष्ठानंयदाश्रयम् यतःयेनसृष्टम् यत्संस्थंयस्मिन्-
लीयते यत्परंयदधीनम् यच्चेतियदात्मकम् स्वतःसत्कारणतोवेत्यर्थः तस्यतत्वंयाथार्थ्यंतत्वतोवद २ नजानामीतिनवक्तव्यमित्याह
सर्वमिति भूतंजातम् भव्यंजनिष्यमाणम् भवत्जायमानम् तेषांप्रभुःयतः अतोविशिष्टेनज्ञानेनावसितंनिश्चितम् ३

आस्तामिदम् आदौतावत्त्वामेव कथयेत्याह यतोविज्ञानंयस्यकस्तवविज्ञानदइत्यर्थः यदाधारः कस्तवाश्रयः यत्परः यदधीनः यदात्म
कः यत्स्वरूपः ममतुत्वमेवस्वतंत्रः परमेश्वरइतिबुद्धिः तवतपश्चरणेनतुपरशंकयापृच्छामीत्याह सार्धैश्चतुर्भिः एकः असहायः ४
आत्मनिभावयसेपालयसि स्वयमेवपराभवमप्रापयन् अक्लमः श्रमरहितः यथोर्णनाभिरात्मनएवशक्तिमवष्टभ्यसृजतितद्वत् ५
तस्मादहंतु अस्मिन्विश्वस्मिन्परमुत्तमम् अपरमधमम् समंमध्यमंचतत्रापिनाममनुष्यादिरूपंद्विपदत्वादिगुणः शुक्लत्वादिर्तैर्भा-
व्यंसाध्यम् तत्रापिसदसत्स्थूलंसूक्ष्मंच किंचिदप्यन्यतोनवेद किंतु त्वत्तएवसर्वंभवतीतिमन्ये ६ सतथाविधोऽपिभगवान्
तपोऽचरदितियत् तेननोऽस्मान्खेदयसे मोहयसि यतः पराशंकांईश्वरांतराशंकांप्रयच्छसि ७ यथैवाहंत्वयाऽनुशासितः शिक्षितः
सन्बुध्येबुध्येयं तथाविजानीहिविशेषेणज्ञापय ८ प्रश्नमभिनंदति वत्सहेपुत्र तवेदंविचिकित्सितंसंदेहः तत्पूर्वकः प्रश्नोऽयंसम्यगित्य

यद्विज्ञानोयदाधारोयत्परस्त्वंयदात्मकः एकःसृजसिभूतानिभूतैरेवात्ममायया ४ आत्मन्भावयसेतानि
नपराभावयन्स्वयम् आत्मशक्तिमवष्टभ्यऊर्णनाभिरिवाक्लमः ५ नाहंवेदपरंह्यस्मिन्नापरंनसमंवि-
भो नामरूपगुणैर्भाव्यंसदसत्किंचिदन्यतः ६ सभवानचरद्घोरंयत्तपःसुसमाहितः तेनखेदयसेनस्त्वंप
राशंकांप्रयच्छसि ७ एतन्मेपृच्छतःसर्वंसर्वज्ञसकलेश्वर विजानीहितथैवेदमहंबुध्येऽनुशासितः ८
ब्रह्मोवाच सम्यक्कारुणिकस्येदंवत्सतेविचिकित्सितम् यदहंचोदितःसौम्यभगवद्वीर्यदर्शने ९ नानृतंत
वतच्चापियथामांप्रब्रवीषिभो अविज्ञायपरंमत्तएतावत्त्वंयतोहिमे १० येनस्वरोचिषाविश्वंरोचितंरोचयाम्य
हम् यथाऽर्कोऽग्निर्यथासोमोयथर्क्षग्रहतारकाः ११ र्थः यतः कारुणिकस्यतवायंप्रश्नः अत्रहेतुः यत् यतः परधर्मेभगवद्वीर्य

प्रकाशनेप्रवर्तितोऽस्मि अतस्त्वंजिज्ञासुरपिमयिकृपामेवकृतवानित्यर्थः ९ ननुत्वमेवभगवानित्युक्तंमया एकःसृजसिभूतानीत्यादिनासत्यम्
यथामामीश्वरत्वेनप्रभाषसेतदपितवभाषणंनात्यंतमनृतम् यतः कारणात् एतावत्प्रभावस्यभावः एतावत्त्वंमे अस्ति किंतु मत्तः परमीश्व
रमविज्ञायब्रूषे अतःसादृश्यात्तवेयंभ्रांतिः नतुबुद्धिपूर्वमनृतमित्यर्थः यतईश्वरान्ममएतावत्त्वंतमविज्ञायेतिवाऽन्वयः १० तर्हिकोऽसावीश्वर-
इत्यपेक्षायांभक्त्यानमस्कुर्वन्नेवतंकथयतित्रिभिः येनस्वप्रकाशेनरोचितंप्रकाशितमेवप्रकाशयामि सृष्ट्याभिव्यक्तंकरोमि यथाऽर्कादय
श्चैतन्यप्रकाश्यमेवप्रकाशयंति यथाचश्रुतिः नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभांतिकुतोऽयमग्निः तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्य-
भासासर्वमिदंविभातीति ११

तस्मैनमोधीमहि यस्यमाययाविमोहिताःसंतोऽस्मदादयोमांजगद्गुरुंजगत्कारणंवदंति तस्मै १२ यन्माययेतिमायासंबंधोक्तेस्तस्यादुर्जयत्वोक्तेः श्वतस्यापिकिमस्तिसंसारः नैवेत्याह् मत्कपटमसौजानातीतियस्यदृष्टिपथेस्थातुंविलज्जमानयेवतस्मिन्स्वकार्यमकुर्वंत्या अमुयामायया विमोहिताअस्मदादयोदुर्धियः अविद्यावृतज्ञानाएवकेवलंविकत्थंते श्लाघंते अनेनयद्रूपमित्यस्यप्रश्नस्योत्तरमुक्तंभवति १३ तदेवं स्वस्मादन्यंपरमेश्वरंनिरूप्येदानींयदधिष्ठानमित्यादिनवप्रश्नानांसएवाधिष्ठानादिकंसर्वमित्युत्तरं वक्तुंतद्व्यतिरेकेणान्यस्यासत्वमाह द्रव्यमिति द्रव्यंमहाभूतानिउपादानरूपाणि कर्मजन्मनिमित्तम् कालः तत्क्षोभकः स्वभावस्तत्परिणामहेतुः जीवोभोक्तावासुदेवात्परोऽन्योऽर्थोनास्तिकारणाव्यतिरेकात्कार्यस्य १४ तत्प्रपंचयतिद्वाभ्याम् नारायणःपरः कारणंयेषांते अनेनैवशास्त्रयोनित्वप्रतिपाद

तस्मैनमोभगवतेवासुदेवायधीमहि यन्माययादुर्जययामांब्रुवंतिजगद्गुरुम् १२ विलज्जमानयायस्यस्थातुमीक्षापथेऽमुया विमोहिताविकत्थंतेममाहमितिदुर्धियः १३ द्रव्यंकर्मचकालश्चस्वभावोजीवएवच वासुदेवात्परोब्रह्मन्नचान्योऽर्थोऽस्तितत्वतः १४ नारायणपरावेदादेवानारायणांगजाः नारायणपरालोकानारायणपरामखाः १५ नारायणपरोयोगोनारायणपरंतपः नारायणपरंज्ञानंनारायणपरागतिः १६ तस्यापिद्रष्टुरीशस्यकूटस्थस्याखिलात्मनः सृज्यंसृजामिसृष्टोहमीक्षयैवाभिचोदितः १७ सत्वंरजस्तमइतिनिर्गुणस्यगुणास्त्रयः स्थितिसर्गनिरोधेषुगृहीतामाययाविभोः १८ कार्यकारणकर्तृत्वेद्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः बध्नंतिनित्यदामुक्तंमायिनंपुरुषंगुणाः १९

नेनेश्वरेप्रमाणंसर्वज्ञत्वादिकंचोक्तम् देवाश्चतदंगाज्जाताः अतोनतद्व्यतिरिक्ताः लोकाः स्वर्गादयस्तदानंदांशाः मखास्तत्साधनभूताः १५ योगःप्राणायामादिः तपस्तत्साध्यंचित्तैकाग्र्यम् ज्ञानंतत्साध्यम् गतिस्तत्फलम् अनेनैवसर्वंतदधीनमित्युक्तम् १६ तर्हित्वंकिंकरोषीत्यपेक्षायामाह तस्यसृज्यमपितेनसृष्टोऽहंसृजामि ईक्षयाकटाक्षेण तत्रहेतवः द्रष्टुरित्यादयः १७ ननुकुतोऽयंजीवेश्वरविभागः यतस्त्वंप्रेर्यःसचप्रेरकः स्यादित्यपेक्षायांजीवेश्वरविभागहेतुमाहत्रिभिः सत्वमिति निर्गुणस्यापीश्वरस्यैतेत्रयोगुणाः बध्नंतीत्युत्तरेणान्वयः कथंभूताः तैनैवस्वातंत्र्येणास्थित्याद्यर्थंमाययागृहीताः १८ वस्तुतः सर्वदामुक्तमपिमायिनंमायाविषयंपुरुषंजीवंबध्नंति क्वकार्यमधिभूतम् कारणमध्यात्मम् कर्ताऽधिदैवतंतेषांभावस्तत्त्वम् तस्मिन् द्रव्यंमहाभूतानिज्ञानशब्देनदेवताः क्रियाइंद्रियाणि तदाश्रयाः तेषांकारणभूताःतत्तदभिमानेनबध्नंति १९

अतःसएषवश्यमायःएभिर्गुणैः लिंगैः जीवानामावरकैरुपाधिभिः स्तुअलक्षितागतिस्तत्त्वंयस्यसः स्वैर्भक्तैरेवलक्षितागतिस्तत्त्वंयस्येतिवा २०
तस्यसृष्टिप्रकारमाह कालमिति कर्मजीवादृष्टम् विबभूषुः विविधंभवितुमिच्छन् २१ गुणानांव्यतिकरः क्षोभःसाम्यत्यागःपरिणामो
रूपांतरापत्तिःपुरुषः ईश्वरस्तेनाधिष्ठितत्वंत्रयाणांविशेषणम् महतः महत्तत्त्वस्य २२ महत्तत्वाद्विकुर्वाणात् विक्रियमाणात् तस्यचक्रि-
याज्ञानशक्तित्वात् त्रिगुणत्वेऽपिरजःसत्वाभ्यामुपबृंहितत्वम् अहंकारस्यत्वावरकत्वात्तमःप्रधानत्वम् अतएवाहंकारकार्येषुतामसमा
काशादिकंबहुराजसंसात्विकंचाल्पम् एवंतदुपाधिकेषुजीवेष्वपितथैवतामसाधिक्यम् २३ सचविकुर्वन्रूपांतरंगच्छन् त्रैविध्यमेवाह
वैकारिकः सात्विकः तैजसोराजसः यद्भिदायस्यभेदः द्रव्यशक्तिरित्यादीनिप्रातिलोम्येनत्रयाणांलक्षणानिद्रव्येमहाभूताख्येशक्तिर्यस्य

सएषभगवाँल्लिंगैस्त्रिभिरेभिरधोक्षजः स्वलक्षितगतिर्ब्रह्मन्सर्वेषांममचेश्वरः २० कालंकर्मस्वभावंचमाये
शोमाययास्वया आत्मन्यदृच्छयाप्राप्तंविबुभूषुरुपाददे २१ कालाद्गुणव्यतिकरःपरिणामस्वभावतः क
र्मणोजन्ममहतःपुरुषाधिष्ठितादभूत् २२ महतस्तुविकुर्वाणाद्रजःसत्वोपबृंहितात् तमःप्रधानस्त्वभवद्द्रव्य-
ज्ञानक्रियात्मकः २३ सोऽहंकारइतिप्रोक्तोविकुर्वन्समभूत्त्रिधा वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चेतियद्भिदा द्र
व्यशक्तिःक्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिरितिप्रभो २४ तामसादपिभूतादेर्विकुर्वाणादभून्नभः तस्यमात्रागुणःश
ब्दोलिंगंयद्द्रष्टृदृश्ययोः २५ नभसोऽथविकुर्वाणादभूत्स्पर्शगुणोऽनिलः परान्वयाच्छब्दवांश्चप्राणओजः
सहोबलम् २६

क्रियासुइंद्रियेषुशक्तिर्यस्य ज्ञानेषुदेवेषुशक्तिर्यस्य हेप्रभोवोढुंशक्त २४ भूतादेरितितामसस्यविशेषणम् ननुना
मसात्प्रथमंशब्दोभवतीतिप्रसिद्धम् सत्यम् सतुतस्यनभसोमात्रासूक्ष्मंरूपम् गुणश्चअसाधारणः व्यावर्तकोधर्मः शब्दद्वारानभउत्पद्यतइ-
त्यर्थः एवमेवस्पर्शादिष्वपिद्रष्टव्यम् शब्दस्यलक्षणंलिंगमिति कुड्याद्यंतरितेनकेनचिदुच्चैर्गजोगजइत्युक्तेयोगजद्रष्टायश्चतेनदृश्योग-
जः तयोर्लिंगंबोधकम् लिंगविशेषणत्वात् यच्छब्दस्यषंढत्वम् २५ परस्यनभसः कारणत्वेनान्वयाच्छब्दवांश्चवायुः तस्यैवलक्ष-
णंप्राणोदेहधारणम् ओजः सहोबलानिइंद्रियमनः शरीराणांपाटवानितेषांहेतुरित्यर्थः २६ ७ ७ ७

स्वतोरूपवत्तेजः वायुनभसोः कारणभूतयोरन्वयात्स्पर्शशब्दवच्च एवमंभसः पृथिव्याश्चपरान्वयाधिक्याद्गुणाधिक्यम् २७ घोषः श-
ब्दः २८ विशेषः पृथ्वी पृथिव्याश्चपरान्वयाधिक्यात्गुणाधिक्यम् २९ मनःशब्देनैवतदधिष्ठाताचंद्रोऽपिद्रष्टव्यः अन्येचदशदेवावैका
रिकाः सात्विकाहंकारकार्याः तानाह दिशश्चवातश्च अर्कश्चप्रचेताश्च अश्विनौचएतेपंचश्रोत्रत्वक्चक्षुजिह्वाघ्राणानामधिष्ठातारः व-
न्हिश्चइंद्रश्चउपेंद्रश्चमित्रश्चकश्चप्रजापतिः एतेपंचवाक्पाणिपादपायूपस्थानामधिष्ठातारः ३० यतोज्ञानशक्तिः बुद्धिः क्रियाशक्तिः प्रा
णश्चतेजसाहंकारकार्यौ अतोज्ञानक्रियाविशेषरूपाणींद्रियाण्यपितैजसादभवन्नित्यर्थः तान्याह श्रोत्रमितिदोःपाणिः मेढ्रमुपस्थः

वायोरपिविकुर्वाणात्कालकर्मस्वभावतः उदपद्यततेजोवैरूपवत्स्पर्शशब्दवत् २७ तेजसस्तुविकुर्वाणा
दासीदंभोरसात्मकम् रूपवत्स्पर्शवच्चांभोघोषवच्चपरान्वयात् २८ विशेषस्तुविकुर्वाणादंभसोगंधवा-
नभूत् परान्वयाद्रसस्पर्शशब्दरूपगुणान्वितः २९ वैकारिकान्मनोजज्ञेदेवावैकारिकादश दिग्वातार्कप्र-
चेतोऽश्विवन्हींद्रोपेंद्रमित्रकाः ३० तैजसात्तुविकुर्वाणादिंद्रियाणिदशाभवन् ज्ञानशक्तिःक्रियाशक्ति
र्बुद्धिःप्राणस्तुतैजसौ श्रोत्रंत्वग्घ्राणदृग्जिव्हावाग्दोर्मेढ्रांघ्रिपायवः ३१ यदैतेऽसंगताभावाभूतेंद्रियमनो-
गुणाः यदायतननिर्माणेनशेकुर्ब्रह्मवित्तम ३२ तदासंहत्यचान्योऽन्यंभगवच्छक्तिचोदिताः सदसत्त्वमु-
पादायचोभयंससृजुर्ह्यदः ३३ वर्षपूगसहस्रांततदंडमुदकेशयम् कालकर्मस्वभावस्थोजीवोजीवमजीव
यत् ३४ सएवपुरुषस्तस्मादंडंनिर्भिद्यनिर्गतः सहस्रोर्वंघ्रिबाह्वक्षःसहस्राननशीर्षवान् ३५ यस्येहा
वयवैर्लोकान्कल्पयंतिमनीषिणः कट्यादिभिरधःसप्तसप्तोर्ध्वंजघनादिभिः ३६

क्रमस्त्वत्रनविवक्षितः ३१ ए
वंकारणसृष्टिमुक्त्वाकार्यसृष्टिमाह यदाएतेअसंगताः अमीलिताआसन् अतएवयदाआयतनस्यशरीरस्यनिर्माणेनशेकुः ३२ त
दासदसत्त्वंप्रधानगुणभावमुपादायस्वीकृत्यउभयंसमष्टिव्यष्ट्यात्मकंशरीरम् ३३ कालकर्मस्वभावानधिष्ठायस्थितः जीवयतीतिजी
वः परमात्माऽजीवमचेतनम् अजीवयत् चेतयातिस्म ३४ निर्भिद्यपृथक्कृत्यस्थितइत्यर्थः ३५ तदवयवैर्लोकरचनामाह य-
स्येति कटिरितिऊरुमूलयोःपश्चाद्भागः जघनंपुरोभागः अधःसप्तलोकान् अतलादीन् ऊर्ध्वंभूरादीन्सप्त ३६

वर्णानांततउत्पत्तिंदर्शयति पुरुषस्येति ब्रह्मब्राह्मणोमुखमिति कार्यकारणयोरभेदविवक्षयोक्तम् बाहवइतिच क्षत्रंक्षत्रियः ३७ इदानीमु
पासनार्थलोककल्पनाभेदान् दर्शयन् सप्तलोकपक्षमाहद्वाभ्याम् भूर्लोकः पातालमारभ्यपद्भ्यांकटिपर्यंताभ्याम् ३८ स्तनद्वयादिति उपास
नाऽर्थत्वादूर्ध्वाधोभाववैपरीत्येनदोषः यद्वास्तनतृशब्दंकुर्वद्यदोष्द्वयंतस्मादित्यर्थः ब्रह्मलोकोवैकुंठाख्यः सनातनोनित्यः नतुसृज्यप्रपंचां
तर्वर्तीत्यर्थः ३९ इदानींचतुर्दशलोकपक्षंदर्शयति तत्रजघनादिभिर्भूरादयः पूर्वोक्ताएवसप्त कट्यादिभिरधः सप्तलोकानाह तत्कट्यामि-
तिद्वाभ्याम् शुद्धहरिभक्तनिवासत्वात् ४० ४१ त्रिलोकपक्षमाह भूर्लोकःपातालादिसहितः ४२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीय-

पुरुषस्यमुखंब्रह्मक्षत्रमेतस्यबाहवः ऊर्वोर्वैश्योभगवतःपद्भ्यांशूद्रोऽभ्यजायत ३७ भूर्लोकः कल्पितःपद्भ्यां-
भुवर्लोकोऽस्यनाभितः हृदास्वर्लोकउरसामहर्लोकोमहात्मनः ३८ ग्रीवायांजनलोकश्चतपोलोकस्तनद्व-
यात् मूर्द्धभिःसत्यलोकस्तुब्रह्मलोकःसनातनः ३९ तत्कट्यांचातलंकॢप्तमूरुभ्यांवितलंविभोः जानु-
भ्यांसुतलंशुद्धंजंघाभ्यांतुतलातलम् ४० महातलंतुगुल्फाभ्यांप्रपदाभ्यांरसातलम् पातालंपादतलतइ-
तिलोकमयःपुमान् ४१ भूर्लोकः कल्पितःपद्भ्यांभुवर्लोकोऽस्यनाभितः स्वर्लोकःकल्पितोमूर्ध्नाइतिवालोक
कल्पना ४२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेपंचमोऽध्यायः ५ ब्रह्मोवाच वाचांव
न्हेर्मुखंक्षेत्रंछंदसांसप्तधातवः हव्यकव्यामृतान्नानांजिव्हासर्वरसस्यच १ सर्वासूनांचवायोश्चतन्ना-
सेपरमायने अश्विनोरोषधीनांचघ्राणोमोदप्रमोदयोः २

स्कंधेटीकायांपंचमोऽध्यायः ५ षष्ठेविराड्विभू
तिश्चप्रोक्ताऽध्यात्मादिभेदतः दृढीकृतंचपूर्वोक्तंसर्वंपुरुषसूक्ततः १ इदानींवैराजस्यविभूतिःसप्रपंचमनुवर्ण्यते वाचामस्मदादि-
वागिंद्रियाणांतदधिष्ठातुर्वन्हेश्चतस्यमुखंक्षेत्रमुत्पत्तिस्थानम् छंदसांगायत्र्यादीनांसप्तानांतस्यसप्तधातवः त्वगादयःक्षेत्रम् हव्यंदे-
वानामन्नंकव्यंपितृणाम् अमृतंतदुभयशेषोमनुष्याणाम् तेषामन्नानांसर्वरसस्यमधुरादेःषड्विधस्यचकारादस्मदादिरसनेंद्रियस्य तद
धिष्ठातुर्वरुणस्यचैतस्यजिव्हाक्षेत्रमुत्पत्तिस्थानम् एवंसर्वत्रानुक्तमुन्नेयम् १ सर्वासूनामस्मदादिप्राणानांतस्यनासेनासारंध्रेपरमा
यनेउत्तमक्षेत्रे मोदप्रमोदयोश्चसामान्यविशेषगंधयोर्घ्राणः घ्राणेंद्रियंपरमायनम् २ ६७ ६७ ६७

रूपाणांतेजसांरूपप्रकाशानांचचक्षुरिंद्रियम् अक्षिणीनेत्रगोलकेसर्वत्रषष्ठ्यंतानांप्रथमांतंक्षेत्रंद्रष्टव्यम् कर्णौश्रोत्राधिष्ठानेश्रोत्रमिंद्रियम् तस्यगात्रंशरीरंवस्तूनांयेसारांशास्तेषांभाजनंस्थानम् ३ अस्यत्वक्स्पर्शस्यवायोश्चेत्यर्थः सर्वस्यमेधस्ययज्ञस्य उद्भिज्जजातीनांसर्ववृक्षाणाम् यैर्वृक्षैर्यज्ञः सम्यक्साधितः तेषामेववा ४ केशामेघानांक्षेत्रम् पूर्वतयोक्तेः श्मश्रूणिविद्युताम् पादकरनखानिशिलालोहानामितिसादृश्याद्रूह्यम् क्षेमकर्मणांपालनकर्तॄणाम् ५ विक्रमः पादन्यासोभूरादिलोकानामास्पदमाश्रयः भूरादिशब्दानामव्यय-

रूपाणांतेजसांचक्षुर्दिवःसूर्यस्यचाक्षिणी कर्णौदिशांचतीर्थानांश्रोत्रमाकाशशब्दयोः तद्गात्रंवस्तुसाराणांसौभगस्यचभाजनम् ३ त्वगस्यस्पर्शवायोश्चसर्वमेधस्यचैवहि रोमाण्युद्भिज्जजातीनांयैर्वायज्ञस्तुसंभृतः ४ केशश्मश्रुनखान्यस्यशिलालोहाभ्रविद्युताम् बाहवोलोकपालानामायशःक्षेमकर्मणाम् ५ विक्रमोभूर्भुवःस्वश्चक्षेमस्यशरणस्यच सर्वकामवरस्यापिहरेश्चरणआस्पदम् ६ अपांवीर्यस्यसर्गस्यपर्जन्यस्यप्रजापतेः पुंसःशिश्नउपस्थस्तुप्रजात्यानंदनिर्वृतेः ७ पायुर्यमस्यमित्रस्यपरिमोक्षस्यनारद हिंसायानिर्ऋतेर्मृत्योर्निरयस्यगुदःस्मृतः ८ पराभूतेरधर्मस्यतमसश्चापिपश्चिमः नाड्योनदनदीनांतुगोत्राणामस्थिसंहतिः ९ अव्यक्तरससिंधूनांभूतानांनिधनस्यच उदरंविदितंपुंसोहृदयंमनसःपदम् १० धर्मस्यममतुभ्यंचकुमाराणांभवस्यच विज्ञानस्यचसत्वस्यपरस्यात्मापरायणम् ११

त्वात् षष्ठ्यालुक् क्षेमोलब्धरक्षणम् शरणंभयाद्रक्षणम् सर्वेषांकामानांवरस्यवरणस्यापिहरेरंघ्रिरास्पदम् ६ वीर्यस्यशक्रस्यशिश्नोऽधिष्ठानम् उपस्थस्त्विंद्रियम् प्रजात्यानंदः संतानार्थः संभोगस्तेनयानिर्वृतिः तापहानिस्तस्याः ७ परिमोक्षस्यमलत्यागस्यपायुरिंद्रियम् गुदः स्थानंनिर्ऋतेरलक्ष्म्याः ८ तमसोऽज्ञानस्यपश्चिमः पृष्ठभागः गोत्राणांगिरीणामस्थिसंघातः ९ अव्यक्तंप्रधानम् रसः अन्नादिसारः सिंधवः समुद्रास्तेषाम् निधनस्यलयस्यउदरंपदंस्थानंविदितंज्ञानिभिः मनसः अस्मदादिलिंगशरीरस्य १० तुभ्यंतवकुमाराणांसनकादीनाम् भवस्यश्रीरुद्रस्यआत्माचित्तंपरमायनम् ११ ५ ५ ५ ५ ५

एवंतावत्परमेश्वराज्जातंविश्वंततोनभिन्नम् यथाकुंडलंसुवर्णान्नपृथक् सतुसर्वनियंतासर्वप्रकाशकोनित्यमुक्तइत्यर्थादुक्तम् एतदेव पुरुषसूक्तार्थकथनेनदृढयति तत्रसहस्रशीर्षेत्यर्द्धर्चस्य ब्राह्मणोऽस्यमुखमासीदित्यादेश्च ऋक्त्रयस्यार्थः पूर्वाध्यायएवदर्शितः पुरुषएवेदंसर्वमित्यस्यार्थंदर्शयति अहंभवानितिसार्द्धत्रिभिः तेअग्रजाइमेसनकादयः मरीच्यादयश्च १२ १३ जलेचस्थलेचनभश्चोकांसि येषांते नभोकसइतिसंधिरार्षः १४ सर्वपुरुषएवनततः पृथगित्यर्थः प्रपंचेनतस्यापरिच्छेदंवक्तुंसभूमिमित्यस्यार्थमाह तेनपुरुषेणविश्वमिति भूमिपदस्यार्थः वितस्तिमितिदशांगुलपदस्य अधीत्यतिशब्दस्य सचवितस्तिमधिकंव्याप्यातिष्ठतीति आधिक्यमात्रंविवक्षितम् नपरिमाणम् अनुपयोगादपरिच्छिन्नत्वाच्च १५ एतत्सदृष्टांतमाह असौप्राणः आदित्यःअसौवाआदित्यःप्राणइतिश्रुतेः स्वधिष्ण्यंमंडलंप्रकाशयन् यथाबहिश्चप्रकाशयति एवंविराड्देहंप्रकाशयन्ब्रह्मांडमंतर्बहिश्चप्रकाशयति नित्यमुक्तत्वंदर्शयितुमुतामृतत्वस्येत्यस्यार्थ-

अहंभवान्भवश्चैवतइमेमुनयोऽग्रजाः सुरासुरनरानागाःखगामृगसरीसृपाः १२ गंधर्वाप्सरसोयक्षारक्षो-
भूतगणोरगाः पशवःपितरःसिद्धाविद्याधाश्चारणाद्रुमाः १३ अन्येचविविधाजीवाजलस्थलनभोकसः ग्रहर्क्षके
तवस्तारास्तडितस्तनयित्नवः १४ सर्वपुरुषएवेदंभूतंभव्यंभवच्चयत् तेनेदमावृतंविश्वंवितस्तिमधितिष्ठति १५
स्वधिष्ण्यंप्रतपन्प्राणोबहिश्चप्रतपत्यसौ एवंविराजंप्रतपंस्तपत्यंतर्बहिःपुमान् सोऽमृतस्याभयस्येशोमर्त्यम
न्नंयदत्यगात् १६ महिमैषततोब्रह्मन्पुरुषस्यदुरत्ययः पादेषुसर्वभूतानिपुंसःस्थितिपदोविदुः १७

माह सइति अभयस्येतिमंत्रगतामृतपदव्याख्या अन्नेनेतिपदंविभक्तिव्यत्ययेनव्याचष्टे मर्त्यंमरणधर्मकमन्नंकर्मफलंयस्मादत्यागात् अतिक्रांतवान् अतोनकेवलंसर्वात्मकः किंतु अमृतत्वस्यनिजानंदस्यापीश्वरइत्यर्थः १६ प्रपंचात्मकस्यकुतोनित्यमुक्तत्वमित्याशंक्यतत्परिहारायएतावानस्येत्यस्यार्थमाह महिमेति प्रपंचात्मकस्याप्यमृतेशत्वमित्येषमहिमादुरत्ययः अपारः प्रपंचानभिभूतत्वादितिभावः मंत्रेणाच्चएतावानस्यमहिमाविभूतिः सतुज्यायान् महत्तरइतिवदताऽयमेवार्थउक्तः तदेवमीश्वरोनित्यमुक्तइत्युक्तम् तदाश्रितानांभूतानांबंधमोक्षौव्यवस्थयेतिदर्शयन् पादोऽस्यविश्वाभूतानीत्यस्यार्थमाह पादेष्विति तिष्ठंत्यत्रेतिस्थितयोभूरादिलोकाः तेपादाइवपादाः अंशायस्यसस्थितिपात् तस्यपादेष्वंशभूतेषुलोकेषुसर्वान्जीवान्विदुः मंत्रेतुपादोऽस्यविश्वाभूतानीतिसामानाधिकरण्यमधिष्ठानाधिष्ठेयाभेदविवक्षयापादइत्येकवचनंचसामान्याभिप्रायेणेतिव्याख्यातंभवति १७ ६९ ६९

भूतेषुफलवैचित्र्यंदर्शयन्त्रिपादस्यामृतंदिवीत्यस्यार्थमाह अस्येश्वरस्यसंबंधित्रिपादमृतंनित्यसुखंदिविऊर्ध्वलोकेषुनत्रिलोक्या-
मित्यर्थः तदेवत्रिपाच्छब्दोक्तंत्रैविध्यंदर्शयन्नाह त्रयाणांलोकानांमूर्धामहर्लोकः तस्यमूर्ध्नस्तदुपरितनलोकास्तेषुयथाक्रममृतादिकम
धायिनिहितम् तत्रत्रिलोक्यांनश्वरमेवसुखम् महर्लोकस्यक्रममुक्तिस्थानत्वेऽपिकल्पांतेतत्रत्यानांस्थानत्यागान्नाविनाशिसुखम् जन
लोकेत्वमृतमविनाशिसुखम् यावज्जीवंस्वस्थानापरित्यागात् किंतु महर्लोकवासिनांकल्पांतेत्रिलोकदाहोष्मपीडितानांतदातत्रगमना
दक्षेमदर्शनमस्ति तपोलोकेतस्यभावात् क्षेममेववक्ष्यतिहि त्रिलोक्यांदह्यमानायांशक्त्यासंकर्षणाग्निना यांत्यूष्मणामहर्लोकाज्जनंभृ
ग्वादयोऽर्दिताइति सत्यलोकेत्वभयंमोक्षः तत्प्रत्यासत्तेः एतदेववैचित्र्यमधिकारिभेदेनोपपादयन् त्रिपादूर्ध्वइत्यस्यार्थमाह नप्रजायंते-
पुत्रादिरूपेणेत्यप्रजाः नैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थयतयस्तेषामाश्रमास्त्रिलोक्याः बहि रासन् गृहमेधस्त्वंतः यस्माद्बृहद्व्रतः ब्रह्मचर्यव्रत

अमृतंक्षेममभयंत्रिमूर्ध्नोधायिमूर्द्धसु पादास्त्रयोबहिश्चासन्नप्रजानांयआश्रमाः अंतस्त्रिलोक्यास्त्वपरोगृ-
हमेधोऽबृहद्व्रतः १८ सृतीविचक्रमेविष्वङ्साशनानशनेउभे यदविद्याचविद्याचपुरुषस्तूभयाश्रयः १९ य
स्मादंडंविराट्जज्ञेभूतेंद्रियगुणात्मकः तद्द्रव्यमत्यगाद्विश्वंगोभिःसूर्यइवातपन् २० यदाऽस्यनाभ्यान्नलिनाद
हमासंमहात्मनः नाविदंयज्ञसंभारान्पुरुषावयवादृते २१

रहितः १८ अयंचाधिकारभेदएकस्यैवाभेदेननत्वत्यंतभिन्नविष-
यइतिदर्शयंस्ततोविष्वङ्ङित्यस्यार्थमाह विविधंसुष्ठुअंचतीतिविष्वङ्पुरुषः क्षेत्रज्ञः सृतीमार्गौदक्षिणोत्तरौविचक्रमे चलतिस्म कथंभूतेसृती -
साशनानशनेभोगापवर्गप्राप्तिसाधनभूते अत्रहेतुत्वेनपुनर्विशेषणम् यद्यतः अविद्याकर्मरूपाएका विद्याचतत्साधनोपासनारूपाऽन्या १९
तदेवंविराडंतर्वर्तिनांफलवैचित्र्यमुक्तातत्कारणेश्वरस्यतद्वैलक्षण्यंदर्शयितुंतस्माद्विराळजायतेत्यस्यार्थमाह यस्मादंडंजज्ञे तत्रचभूतेंद्रिय-
गुणात्मकोविराट्चजज्ञे सईश्वरः तत् विश्वंविराट्देहम् द्रव्यमंडंच अतिक्रांतवान् सूर्यइवेति पूर्वोक्तएवदृष्टांतः २० नन्वेवंपुरुषएवचे -
त्सर्वंतर्हियज्ञस्यतत्साधनानांचापृथग्भावात् यज्ञैः पुरुषाराधनंनसिध्येदित्याशंक्यतत्परिहाराययत्पुरुषेणहविषेत्यादिमंत्रार्थंसंगृह्यदर्शं
यति यदेत्यादिना अस्येतिविराडंतर्यामिणः तस्यैवप्रकृतत्वात् नाभ्योभवंनाभ्यंतस्मात् यज्ञसंभारान्साधनानिनापश्यम् २१

तदातेषुसंभारेषुसाध्येषुसत्सुपुरुषावयवैरेतेसंभाराः संभृताइतिच्चतुर्थेनान्वयः वनस्पतयोयूपाः देवयजनंयज्ञभूमिः इदंचेतिवचनाद्यज्ञार्हे स्थानेउपविष्टःकथयतीतिगम्यते बहुगुणान्वितोवसंतादिकालः २२ वस्तूनिपात्रादीनि ओषधयोव्रीह्यादयः स्नेहाघृतादयः रसामधुराद यः स्रुवर्णादीनिलोहानिमृदश्च चातुर्होत्रंहोत्रादिकंकर्म २३ नामधेयानिज्योतिष्टोमादीनि ऋगादीनामुक्तत्वान्मंत्राइतिस्वाहाकारादयः देवतानामनुक्रमउद्देशः कल्पोबोधायनादिकर्मपद्धतिग्रंथः अनेनाहंयक्ष्यइतिसंकल्पः तंत्रमनुष्ठानप्रकारः २४ गतयोविष्णुक्रमाद्याः मतयो देवताध्यानानि कृतस्यभगवतिसमर्पणम् २५ संभृताः संपादिताः संभारायेनसोऽहंतैनैवयज्ञेनैव अनेनयज्ञेनयज्ञमयजंतेतिमंत्रार्थः सूचि तः २६ तेनदेवाअयजंतेत्यस्यार्थंसप्रपंचंदर्शयति ततइतिद्वाभ्याम् व्यक्तमिंद्रादिरूपेण अव्यक्तंस्वतः अनेनपुरुषंजातमग्रतइत्यस्यार्थोद-

तेषुयज्ञस्यपशवःसवनस्पतयःकुशाः इदंचदेवयजनंकालश्चोरुगुणान्वितः २२ वस्तून्योषधयःस्नेहारसलो हमृदोजलम् ऋचोयजूंषिसामानिचातुर्होत्रंचसत्तम २३ नामधेयानिमंत्राश्चदक्षिणाश्चव्रतानिच देवताऽनुक्रमः कल्पःसंकल्पस्तंत्रमेवच २४ गतयोमतयश्चैवप्रायश्चित्तंसमर्पणम् पुरुषावयवैरेतेसंभा राःसंभृतामया २५ इतिसंभृतसंभारःपुरुषावयवैरहम् तमेवपुरुषंयज्ञंतेनैवायजमीश्वरम् २६ तत- स्तेभ्रातरइमेप्रजानांपतयोनव अयजन्व्यक्तमव्यक्तंपुरुषंसुसमाहिताः २७ ततश्चमनवःकालेईजिरेऋ षयोऽपरे पितरोविबुधादैत्यामनुष्याःक्रतुभिर्विभुम् २८ नारायणेभगवतितदिदंविश्वमाहितम् गृहीत मायोरुगुणःसर्गादावगुणःस्वतः २९ सृजामितन्नियुक्तोऽहंहरोहरतितद्वशः विश्वंपुरुषरूपेणपरिपाति त्रिशक्तिधृक् ३० इतितेऽभिहितंतातयथेदमनुपृच्छसि नान्यद्भगवतःकिंचिद्भाव्यंसदसदात्मकम् ३१

र्शितः २७ कालेस्वस्वावरे २८ यदधिष्ठानमित्येतत्प्रश्नोत्तरार्थमुपसंहरति नारायणइति आहितमधिष्ठितम् भगवत्त्वेहेतुः यःस्वतोगुणः सर्गादौगृहीतामाययाउरवोगुणाःयेनतस्मिन् २९ यत्परस्त्वमित्येतत्प्रश्नोत्तरंयदुक्तंसएषभगवान्सर्वेषांममचेश्वरइतितदुपसंहरति सृ जामीति पालनंतुस्वयमेवकरोतीत्याह विश्वमितिपुरुषरूपेणाविष्णुरूपेण त्रिशक्तिर्मायातांधरतीतितथासः ३० यच्चेदंविश्वंयदात्मकं- श्चत्वमित्येवमादिसर्वप्रश्नानांसामान्योत्तरंयदुक्तंवास्रुदेवात्परोब्रह्मन्नचाऽन्योर्थोऽस्तितत्त्वतइति पुरुषएवेदंसर्वमितिश्रुत्याचयद्दृढीकृतं तदुपसंहरति इतीति कार्यकारणात्मकंभाव्यंसृज्यंभगवतःसकाशादन्यत् पृथङ्नभवतीत्यभिहितम् ३१ ७ ७

यदुक्तंएतावत्त्वंयतोहिमेतमविज्ञायमामीश्वरंप्रब्रवीषीतितदुपपाद्योपसंहरंति नभारतीति यत्यस्मान्मेमयाऔत्कंठ्यंभक्त्युद्रेकः तद्युक्तेनहृ-
दाहरिर्धृतः ध्यातः अंगहेनारद अतःमेवाङ्मनइंद्रियाणांवृत्तयः सत्यार्थाः नतुमत्प्रभावेनेत्यर्थः ३२ अत्रस्वानुभवमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां
प्रमाणयतिद्वाभ्याम् सोऽहंसमाम्नायादिभिः सर्वोत्कृष्टोऽपियोगमाश्रित्यापियत आत्मनोममसंभवोजन्मतमेवनज्ञातवान्कुतोऽन्यस्यवा
र्ताएतच्चतृतीयस्कंधेपद्मोद्भवेवक्ष्यते ३३ तदासमीयुषांशरणागतानांसंसारनिवर्तकम् मंगलावहंस्वसेव्यंचतस्यचरणंनतोऽस्मि ततोऽ
चिंत्यमहिमत्वेनज्ञातवानस्मीतिकैमुत्यन्यायेनाह योहीति स्वमायाविस्तारंयःस्वयमपिपर्यगात् परिशब्दोनिषेधेएतावानितिनज्ञातवा
नित्यर्थः अपरेकुतोजानीयुः तस्यचरणंनतोऽस्मीतिपूर्वेणसंबंधः ननुसर्वज्ञःकथंनजानाति अंताभावादितिदृष्टांतेनाह यथास्वस्यांतंनभो-

नभारतीमेंऽगमृषोपलक्ष्यतेनवैक्वचिन्मेमनसोमृषागतिः नमेहृषीकाणिपतंत्यसत्पथेयन्मेहृदौत्कंठ्यवताधृतो हरिः ३२ सोऽहंसमाम्नायमयस्तपोमयःप्रजापतीनामभिवंदितःपतिः आस्थाययोगंनिपुणंसमाहितस्तं नाध्यगच्छंयतआत्मसंभवः ३३ नतोऽस्म्यहंतच्चरणंसमीयुषांभवच्छिदंस्वस्त्ययनंसुमंगलम् योह्यात्ममायाविभवंस्मपर्यगाद्यथानभःस्वांतमथापरेकुतः ३४ नाहंनयूयंयदृतांगतिंविदुर्नवामदेवःकिमुतापरेसुराः तन्माययामोहितबुद्धयस्त्विदंविनिर्मितंचात्मसमंविचक्ष्महे ३५ यस्यावतारकर्माणिगायंतिह्यस्मदादयः नयंविदंतितत्त्वेनतस्मैभगवतेनमः ३६ सएषआद्यःपुरुषःकल्पेकल्पेसृजत्यजः आत्मात्मन्यात्मनात्मानंसंयच्छतिचपातिच ३७

नाप्नोतितद्वत् नहिखपुष्पादर्शनंसार्वज्ञ्यंविहंतीतिभावः तथाचवक्ष्यति द्युपतयएवतेनययुरंतमनंततयात्वम
पियदंतरांडनिचयाननुसावरणाइत्यादिश्रुतिश्च योअस्याध्यक्षःपरमेव्योमन्सोअंगवेदयदिवानवेदेति ३४ एतत्प्रपंचयति नाहमिति
द्वाभ्याम् वामदेवोरुद्रः यस्यऋतांगतिंपरमार्थस्वरूपम् किंतु इदंप्रपंचरूपंतस्यमाययाविनिर्मितंविचक्ष्महे विद्मः तदप्यात्मसमंस्व-
ज्ञानानुरूपमेवनतुकृत्स्नम् मोहितबुद्धयइत्ययंतदज्ञानेप्रपंचज्ञानेचहेतुः ३५ ननुसर्वेऽपितंवर्णयंतोदृश्यंतेतत्राह यस्येति ३६ अवतारकर्मा
णिसंक्षेपतोदर्शयति सएषआद्योभगवान्यःपुरुषावतारःसन् सृष्ट्यादिकरोति आत्मात्मन्यात्मनात्मानमिति कर्ताअधिकरणंसाधनंकर्म
चस्वयमेवेत्यर्थः पुरुषावतारःसृष्ट्यादीनिचकर्माणीतिसंक्षेपोक्तिः ३७ ७ ७ ७ ७

नयंविदंतितत्वेनेत्युक्तंकिंतत्तत्वमित्यपेक्षायामाह ज्ञानंकेवलंसत्यंतत्वम् घटाद्याकारवृत्तिज्ञानव्यवच्छेदार्थंविशेषणानि विशुद्धंविषयाकारशून्यम् यतःप्रत्यक्सर्वांतरम् अतएवसम्यक्संदेहादिरहितम् अवस्थितंस्थिरम् यतोनिर्गुणम् गुणकार्येहिगुणव्यतिकराच्चंचलंभवति यद्यपिवृत्तिज्ञानमपिस्वरूपज्ञानमेवेतिनचांचल्यादिदोषयुक्तंतथाऽप्यंतःकरणवृत्तिदोषैस्तथातथाभवतीतिव्यवच्छिद्यते एभिरेवविशेषणैःसत्यत्वमपिसमर्थितम् किंच यद्विकारवत् तदसत्यंदृष्टम् नचास्यजन्मादयःषड्विकाराःसंतीत्याह अनाद्यंतंजन्मनाशरहितम् अतएवजन्मानंतरास्तित्वलक्षणोऽपिविकारोनास्ति वृद्धिविपरिणामापक्षयाश्चनसंति यतःपूर्णम् सर्वत्रहेतुः नित्यमद्वयंनित्यंसर्वदाद्वैतप्रतीतिसमयेऽपिपरमार्थतोद्वयमिति ३८ अत्रविद्वदनुभवंप्रमाणयति हेऋषेनारद प्रशांतात्मेंद्रियाशयाः प्रसन्नदेहेंद्रियमनसोयदाभवंति तदाविदंति अन्यदातदज्ञानेकारणमाह यदातदेवप्रकाशमानमेव असत्तर्कैःविप्लुतंस्यात्तदातिरोधीयेतेति ३९ कल्पेकल्पेआत्मानं-

विशुद्धंकेवलंज्ञानंप्रत्यक्सम्यगवस्थितम् सत्यंपूर्णमनाद्यंतंनिर्गुणंनित्यमद्वयम् ३८ ऋषेविदंतिमुनयः
प्रशांतात्मेंद्रियाशयाः यदातदेवासत्तर्कैस्तिरोधीयेतविप्लुतम् ३९ आद्योऽवतारःपुरुषःपरस्यकालःस्व-
भावःसदसन्मनश्च द्रव्यंविकारोगुणइंद्रियाणिविराट्स्वराट्स्थास्नुचरिष्णुभूम्नः ४० अहंभवोयज्ञइमे
प्रजेशादक्षादयोयेभवदादयश्च स्वर्लोकपालाःखगलोकपालानृलोकपालास्तललोकपालाः ४१

केतेसृज्यमानावतारास्तानवतारान्विस्तरेणाह आद्यइत्यादियावत्समाप्ति परस्यभूम्नःपुरुषःप्रकृतिप्रवर्तकः यस्यसहस्रशीर्षेत्युक्तोलीलाविग्रहःसआद्योऽवतारः वक्ष्यतिहि भूतैर्यदापंचभिरात्मसृष्टैःपुरंविराजंविरचय्यतस्मिन् स्वांशेनविष्टःपुरुषाभिधानमवापनारायणआदिदेवः यथोक्तम् विष्णोस्तुत्रीणिरूपाणिपुरुषाख्यान्यथोविदुः प्रथमंमहतःस्रष्टृद्वितीयंत्वंडसंस्थितम् तृतीयंसर्वभूतस्थंतानिज्ञात्वाविमुच्यतइति यद्यपिसर्वेषामविशेषेणावतारत्वमुच्यते तथाऽपिकालश्चस्वभावश्चसदसदितिकार्यकारणात्मिकाप्रकृतिश्चएताःशक्तयःमनआदीनिकार्याणि ब्रह्मादयोगुणावताराः दक्षादयोविभूतयइतिविवेक्तव्यम् मनःमहत्तत्वम् द्रव्यंमहाभूतानिक्रमोऽत्रनविवक्षितः विकारोअहंकारःगुणःसत्वादिःविराट्समष्टिशरीरम् स्वराड्वैराजःस्थास्नुस्थावरम् चरिष्णुजंगमंचव्यष्टिशरीरम् ४० अहंब्रह्मा भवोरुद्रः यज्ञोविष्णुः दक्षादयोयइमेप्रजेशाः तललोकपालाःपातालाधिपतयः ४१ ७ ७ ७

टी०

गंधर्वादीनामीशाः यक्षादीनांनाथाः रक्षोरगेतिसंधिरार्षः ऋषीणांपितॄणांचश्रेष्ठाः प्रेतादीनामधीशाः ४२ किंबहुनायत्किंचिद्भगवदादितत्सर्वंप रमेवतत्त्वमित्यन्वयः भगवत् ऐश्वर्ययुक्तम् महस्वत्तेजोयुक्तम् ओजः सहसी इंद्रियमनःशक्तीतद्युक्तम् बलंदाढ्यम् श्रीः शोभा ह्रीरक- र्मजुगुप्सा विभूतिः संपत्तिः आत्माबुद्धिः तद्युक्तम् अर्णोवर्णः अद्भुतार्णमाश्चर्यवर्णमित्यर्थः स्वरूपमेवस्वरूपम् स्वरूपवत् अस्वरूपं- चयत् तत्सर्वंपरंतत्त्वंतद्विभूतिरित्यर्थः ४३ शुद्धसत्त्वावतारान्वक्तुमाह प्राधान्यतइति असत्कथाश्रवणैर्येकर्णयोः कषायाः मलाः तान् शोषयतीतितथातान् सुपेशान् सुंदरान् सकारलोपश्चार्षः हेऋषे तेतुभ्यमनुक्रमिष्येतदनुक्रमणामृतंत्वयापीयतामित्यर्थः यद्वा पीयतामितिशत्रंतम् आपिबतांकर्णकषायशोषानित्यर्थः ४४ इतिद्वितीयस्कंधेटीकायांषष्ठोऽध्यायः ६ सप्तमेभगव-

गंधर्वविद्याधरचारणेशायेयक्षरक्षोरगनागनाथाः येवाऋषीणामृषभाः पितॄणांदैत्येंद्रसिद्धेश्वरदानवेंद्राः अ न्येचयेप्रेतपिशाचभूतकूष्मांडयादोमृगपक्ष्यधीशाः ४२ यत्किंचलोकेभगवन्महस्वदोजः सहस्वद्बलव- त्क्षमावत् श्रीन्ह्रीविभूत्यात्मवदद्भुतार्णतत्त्वंपररूपवदस्वरूपम् ४३ प्राधान्यतोयान्नृषआमनंतिलीला वतारान्पुरुषस्यभूम्नः आपीयतांकर्णकषायशोषाननुक्रमिष्येतइमान्सुपेशान् ४४ इतिश्रीभा गवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ६ ब्रह्मोवाच यत्रोद्यतःक्षितितलोद्धरणायबिभ्रत् क्रौडींतनुंसकलयज्ञमयीमनंतः अंतर्महार्णवउपागतमादिदैत्यंतंदंष्ट्रयाऽद्रिमिववज्रधरोददार १ जातोरुचे रजनयत्सुयमान्सुयज्ञआकूतिसूनुरमरानथदक्षिणायाम् लोकत्रयस्यमहतीमहरद्यदार्तिंस्वायंभुवेनमनुना- हरिरित्यनूक्तः २ जज्ञेचकर्दमगृहेद्विजदेवहूत्यांस्त्रीभिःसमंनवभिरात्मगतिंस्वमात्रे ऊचेययात्मशमलंगुणसंगपं कमस्मिन्विधूयकपिलस्यगतिंप्रपेदे ३ लीलाऽवताराब्रह्मणोदिताः नारदायतुतत्कर्मप्रयोजनगुणैः सह १ यत्रयदाक्षितितलोद्धरणा र्थंवाराहींतनुंबिभ्रत्सन्नुद्यतोऽनंतः तदातंसुप्रसिद्धंहिरण्याक्षंदंष्ट्रयाददार १ यज्ञावतारमाह रुचेःप्रजापतेःसकाशात्तद्भार्यायाः आकूतेःसूनुः सुतः सुयज्ञोनामजातः सचस्वभार्यायांदक्षिणायांसुयमान्देवान् अजनयत् सएवइंद्रःसन् यदा आर्तिमहरत् तदापूर्वंसुयज्ञइत्युक्तोऽपिअनुपश्चा त् मनुनामातामहेनहरिरित्युक्तः अनेनदेवोत्पादनंलोकत्रयार्तिहरणंचतस्यकर्मदर्शितम् एवंसर्वत्रावतारस्तत्कर्मचज्ञेयम् २ कपिलावतारमा ह कर्दमस्यप्रजापतेर्गृहेचतद्भार्यायांदेवहूत्यांजज्ञेनवभिःस्त्रीभिर्भगिनीभिःसहसचस्वमात्रेआत्मगतिंब्रह्मविद्यामुक्तवान् ययात्मगत्या- साआत्मनः शमलंमलिनीकरणंगुणसंगरूपंपंकमस्मिन्नेवजन्मनिविधूयकपिलस्यगतिंमुक्तिंप्राप्तवती ३ ७ ७

दत्तात्रेयावतारमाह मयाऽहमेवतुभ्यंदत्तइतियधत आह ततःसनाम्नादत्तोजातःस्वभक्तेभ्योयोगैश्वर्यदानंतच्चरितंदर्शयति यस्यपादपं-
कजयोःपरागःतेनपवित्रादेहायेषांतेउभयीमैहिकीमामुष्मिकींच भुक्तिमुक्तिरूपांवा ४ कुमारावतारमाह मेमयाआदौयत्तपस्तप्तंतस्मा-
त्स्वतपसःमत्तपसोहेतोःसहरिःचतुःसनोभूत् सनत्कुमारःसनकःसनंदनःसनातनइतिचत्वारःसनशब्दानाम्नियस्यसः कथंभूतात्स्वतप-
सःसनातनात् अखंडितात् यद्वा स्वतपसःसनात् दानात् समर्पणादित्यर्थः षणुदाने सचपूर्वकल्पस्यसंप्लवेप्रलयेविनष्टमुच्छिन्नसंप्रदाय
मात्मतत्वम् इह अस्मिन्कल्पेसम्यक्जगादउक्तवान् सम्यक्त्वंदर्शयति यद्गदितमात्रमेवमुनयःआत्मन् आत्मनिमनसि अचक्षत साक्षा
दपश्यन् ५ नरनारायणावतारमाह धर्मस्यपत्न्यांदक्षदुहितरिमूर्तिसंज्ञायांनारायणोनरइतिमूर्तिद्वयेनजातः कथंभूतःस्वःअसाधारणःतपः-
प्रभवोयस्य तदेवाह अनंगस्यपृतनादेव्योऽप्सरसः भगवतःसकाशात् आत्मनःस्वप्रतिरूपाःउर्वश्याद्याःस्त्रीर्दृष्ट्वातस्यनियमावलोपंव्रत-

अत्रेरपत्यमभिकांक्षतआहतुष्टोदत्तोमयाऽहमितियद्भगवान्सदत्तः यत्पादपंकजपरागपवित्रदेहायोगर्द्धिमापु
रुभयींयदुहैहयाद्याः ४ तप्तंतपोविविधलोकसिसृक्षयामेआदौसनात्स्वतपसःसचतुःसनोऽभूत् प्राक्कल्पसं
प्लवविनष्टमिहात्मतत्वंसम्यग्जगादमुनयोयदचक्षतात्मन् ५ धर्मस्यदक्षदुहितर्यजनिष्टमूर्त्यांनारायणोनरइतिस्व
तपःप्रभावः दृष्ट्वाऽऽत्मनोभगवतोनियमावलोपंदेव्यस्त्वनंगपृतनाघटितुंनशेकुः ६ कामंदहंतिकृतिनोननुरोषदृ-
ष्ट्यारोषंदहंतमुततेनदहंत्यसह्यम् सोऽयंयदंतरमलंनिविशन्बिभेतिकामःकथंनुपुनरस्यमनःश्रयेत ७ विद्धः
सपत्न्युदितपत्रिभिरंतिराज्ञोबालोऽपिसन्नुपगतस्तपसेवनानि तस्माअदाद्ध्रुवगतिंगृणतेप्रसन्नोदिव्याःस्तुवंति
मुनयोयदुपर्यधस्तात् ८ भंगंघटितुंसाधयितुंनशेकुः यद्वा आत्मनःस्वस्ययोनियमःतपोनाशनरूपःतस्यावलोपंतत्रदृष्ट्वाभग
वतस्तंघटयितुंनशेकुरिति एतद्व्याख्यानमेकादशेभविष्यति ६ यत्रकामविजयीक्रोधोऽपिबिभेति तत्रकामोनप्रभवतीतिकिंवक्तव्यमित्याह
काममिति कृतिनः श्रीरुद्रप्रमुखाःरोषयुक्तयादृष्ट्याकामंदहंति रोषंत्वात्मानंदहंतमपितेनदहंति क्रोधेनाभिभूयंतइत्यर्थः नुअहोसोऽयंरोषो-
यदंतरंयन्मध्यंप्रविशन्नलंबिभेति यस्यांतःमनः कथंभूतम् अमलंनिर्मलंप्रविशन्निति ७ चरित्रेणैवक्रमप्राप्तंध्रुवावतारंसूचयति मातुःसपत्न्याः
उदितानिउक्तानिवाक्यान्येवपतत्रिणोबाणाःतैर्विद्धोध्रुवःराज्ञउत्तानपदोऽतिसमीपेतपसेतपस्तप्तुम् ध्रुवगतिंध्रुवपदम् यत्यामुपरिस्थिता-
मधस्तात्स्थिताःदिविभवादिव्याःसप्तर्षयःस्तुवंति यद्वा उपरिभृग्वादयःअधस्तात्सप्तर्षयइति ८ ७ ७ ७

पृथ्ववतारमाह यद्यदाऋषिभिरर्थितः तदावेनंत्रात्वाअन्वर्थंनतुत्रइतिपदंनामलेभे पुन्नाम्नोनरकाद्यस्मात्पितरंत्रायतेस्रुतः तस्मात्पुत्रइति-
प्रोक्तः स्वयमेवस्वयंभुवेतिहिपुत्रपदव्युत्पत्तिः कथंभूतंद्विजानांशापवाक्यमेववज्रंतेनविप्लुष्टंदग्धंपौरुषंभगमैश्वर्यंन्चयस्यतम् चरित्रांत
रमाह येनन्चजगतिजगदर्थेवसूनि अन्नादिद्रव्याणिदुग्धा ९ ऋषभावतारमाह असौहरिर्नाभेराग्नीध्रपुत्रात्स्रुदेव्याःसूनुरास नाभे-
र्भार्यायामेरुदेव्याएवस्रुदेवीत्यपिसंज्ञाजडवद्योगेननित्यसमाधिनाचर्याम् यदितियाम् तत्रहेतुः समदृक् तत्रापिहेतुः स्वस्थः स्वस्वरूपे-
स्थितः यतःप्रशांतेंद्रियः तत्कुतः यतःपरितोमुक्तसंगः १० हयग्रीवावतारमाह सत्रइति अयोइत्यर्थांतरे सएवसाक्षाद्भगवान्ममब्रह्मणः सत्रे
यज्ञेहयशीर्षाआस तपनीयंस्रुवर्णंतद्वद्वर्णोयस्य छंदोमयः वेदमयः तद्विधेयायेमखाः तन्मयः अमृतमयइतिवापाठः मखैर्यजनीयाअखि
लादेवतास्तदात्माचअस्यश्वसतः श्वासंमुंचतोनस्तः नासापुटात् उशतीःउशत्यः कमनीयावेदलक्षणावाचोबभूवुः ११ मत्स्यावतारमाह म

यद्वेनमुत्पथगतंद्विजवाक्यवज्रविप्लुष्टपौरुषभगंनिरयेपतंतम् त्रात्वाऽर्थितोजगतिपुत्रपदंचलेभेदुग्धावसूनिवसु-
धासकलानियेन ९ नाभेरसावृषभआसस्रुदेविसूनुर्योवैचचारसमदृक्जडयोगचर्याम् यत्पारमहंस्यमृषयःपद-
मामनंतिस्वस्थःप्रशांतकरणःपरिमुक्तसंगः १० सत्रेममासभगवान्हयशीरषाऽथोसाक्षात्सयज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः
छंदोमयोमखमयोऽखिलदेवतात्मावाचोबभूवुरुशतीःश्वसतोऽस्यनस्तः ११ मत्स्योयुगांतसमयेमनुनोपलब्धःक्षोणी
मयोनिखिलजीवनिकायकेतः विस्रंसितानुरुभयेसलिलेमुखान्मेआदायतत्रविजहारहवेदमार्गान् १२ क्षीरोदधाव
मरदानवयूथपानामुन्मथ्नताममृतलब्धयआदिदेवः पृष्ठेनकच्छपवपुर्विदधारगोत्रंनिद्राक्षणोद्रिपरिवर्तकषाणकंडूः
१३ त्रैविष्टपोरुभयहासनृसिंहरूपंकृत्वाभ्रमद्भ्रुकुटिदंष्ट्रकरालवक्त्रम् दैत्येंद्रमाशुगदयाऽभिपतंतमारादूरौनिपात्यवि
ददारनखैःस्फुरंतम् १४ त्स्योभाविनावैवस्वतेनमनुनादृष्टः क्षोणीमयः पृथ्वीप्रधानः तदाश्रयइत्यर्थः अतएवनिखिलजीवनिकाया-
नामाश्रयः मेमुखाद्विस्रंसितान् गलितान् वेदस्यमार्गान् वेदानादायतत्रयुगांतसलिलेविजहारहहर्षेण १२ कूर्मावतारमाह क्षीरोदधौकच्छपव-
पुःसन् गोत्रंमंथनार्थंमंदरगिरिंपृष्ठेनधृतवान् कदाअमृतलब्धयेक्षीराब्धिमुन्मथ्नतांसताम् निद्रायाःक्षणःअवसरः उत्सवोवायस्यसःनिद्रावसरः-
कुतस्तत्राह अद्रेःपरिवर्तः परिभ्रमएवकषाणः कषणंघर्षणंस्रुखप्रदोयस्यांसाकंडूर्यस्यसः यद्वा अद्रिपरिवर्तएवकषा कषणंतेन अणिति अप
यातीति कषाणाकंडूर्यस्य १३ श्रीनृसिंहावतारमाह त्रैविष्टपादेवाः तेषामुरुभयंहंतीतितथासभगवान् कथंभूतम् भ्रमंत्योभ्रुकुट्योदंष्ट्राश्चय-
स्मिन्तत् करालंवक्त्रंयस्मिन्तत् दैत्येंद्रंस्फुरंतमारात्समीपएवगदयाउपलक्षितमभिपतंतंनखैर्विददार १४ ६९ ६९

हरिसंज्ञकावतारमाह अंतरितियुगुलेनगजयूथस्यपतिः तीर्थरूपंश्रवोयशोयस्यसतीर्थश्रवाः हेतीर्थश्रवः श्रवणेनैवमंगलंनामधेयंयस्यसः १५
तद्वचनंश्रुत्वाशरणार्थिनंतंहस्तेशुंडायांप्रगृह्य किंकृत्वा नक्रस्यग्राहस्यवदनंविनिपात्यविदार्यतस्मात्तद्वदनात् १६ वामनावतारमाह अ
दितेःसुतानांद्वादशादित्यानांमध्येअधियज्ञः यज्ञाधिष्ठाताविष्णुः अवरजः कनीयानपिगुणैर्ज्यायान्ज्येष्ठःगुणानेवाह ययतइमान्लो
कान्विचक्रमे पादन्यासैःक्रांतवान् अथप्रतिश्रुतानंतरमेव तत्रहेतुःबलेःक्ष्मांवामनरूपेणजगृहे नन्वीश्वरःस्वयंकिमिति त
थाचक्रेतत्राह याच्ञांविनाधर्ममार्गेवर्तमानोनचाल्यः ऐश्वर्यान्नभ्रंशनीयइति १७ ननुतर्हियाञ्चयाऽपिचालनमनुचितमेवेत्याशंक्यत
तोऽधिकंस्वसालोक्यादिदास्यामीत्याशयेनहृतवानित्याह नार्थइति यद्विबुधाधिपत्यमिदानींबलात् प्राप्तमग्रेदीयमानंचअयंबलेःपु-

अंतःसरस्युरुबलेनपदेगृहीतोग्राहेणयूथपतिरंबुजहस्तआर्तः आहेदमादिपुरुषाखिललोकनाथतीर्थश्र
वःश्रवणमंगलनामधेय १५ श्रुत्वाहरिस्तमरणार्थिनमप्रमेयश्चक्रायुधःपतगराजभुजाधिरूढः च
क्रेणनक्रवदनंविनिपाट्यतस्माद्धस्तेप्रगृह्यभगवान्कृपयोज्जहार १६ ज्यायान्गुणैरवरजोऽप्यदितेःसु
तानांलोकान्विचक्रमइमान्यदथाधियज्ञः क्ष्मांवामनेनजगृहेत्रिपदच्छलेनयाच्ञामृतेपथिचरन्प्रभु-
भिर्नचाल्यः १७ नार्थोबलेरयमुरुक्रमपादशौचमापःशिखाधृतवतोविबुधाधिपत्यम् योवैप्रतिश्रुतमृ-
तेनचिकीर्षदन्यदात्मानमंगशिरसाहरयेऽभिमेने १८ तुभ्यंचनारदभृशंभगवान्विवृद्धभावेनसाधुपरितु
ष्टउवाचयोगम् ज्ञानंचभागवतमात्मसतत्वदीपंयद्वासुदेवशरणाविदुरंजसैव १९

रुषार्थोनभवति कुतइत्यतआ
ह आपइतिच्छेदः उरुक्रमस्यपादशौचंचरणक्षालनरूपाअपः आसर्वतोधृतवतः शिखांशिखायांमूर्ध्नीत्यर्थः किंच शक्रेणवा
रितःशप्तोऽपि अंगहेनारद यःप्रतिश्रुतंविना अन्यत्नचिकीर्षत् कर्तुंनैच्छत् यश्चतृतीयपादपूरणार्थंहरयेआत्मानंदेहमपिअभि
मेने अंगीकृतवान् एवंसदेहंत्रैलोक्यंश्रद्धयादत्तवताविबुधाधिपत्यमर्थोनभवतीत्यर्थः १८ हंसावतारमाह तुभ्यमिति भृशं-
विवृद्धेनभावेन अत्युद्रिक्तयाभक्त्यापरितुष्टःसन् भक्तियोगंसाधुयथातथाउवाच ज्ञानंचेति ज्ञानसाधनम् किंतत् भागवतंनाम-
कथंभूतम् तत्वमेवसतत्वम् आत्मतत्वदीपकम् विवृद्धभावेनेतिविशेषणस्यफलमाह यदिति १९ ७ ७

द्वि॰टी॰

तत्तन्मन्वंतरावतारमाह चक्रमिति स्वतेजः निजंप्रभावमेवचक्रंसुदर्शनंबिभर्ति चक्रवदप्रतिहतंप्रभावंबिभर्तीत्यर्थः तदेवाह मनुवं-
शपालकः सन् त्रयाणांलोकानांपृष्ठेउपरिस्थितेसत्यलोकेऽपिकमनीयांस्वकीर्तिंविस्तारयन्राजसुदंडंविधत्ते २० धन्वंतर्यवतारमाह
लोकेअवतीर्यधन्वंतरिःसन्पुरुरुजांमहारोगिणांस्वनाम्नैवरुजःरोगान्हंति स्वयमेवकीर्तिरितिकीर्त्यतिशयोक्तिः अमृतंमरणशू-
न्यमायुर्यस्मात्सः अवअवसन्नंपूर्वंदैत्यैःप्रतिबद्धंयज्ञेभागमवरुंधे लभते अवापरुद्धमितिपाठेऽप्ययमेवार्थः आयुर्विषयंवेदंचानुशा
स्ति प्रवर्तयति २१ परशुरामावतारमाह जगतःक्षयायविधिनादैवेनोपभृतंसंवर्द्धितंमृत्यवेसमर्पितमितिवा ब्राह्मणेभ्योद्रुह्यतीतित-
था अतःउज्झितःपंथावेदमार्गोयेन अतएवनरकार्तिलिप्सतीव एवंभूतमवनेःकंटकतुल्यंक्षत्रंअसौमहात्माहरिःउद्धंतिउत्पाटयति

चक्रंचदिक्ष्वविहतंदशसुस्वतेजोमन्वंतरेषुमनुवंशधरोबिभर्ति दुष्टेषुराजसुदमंव्यदधात्स्वकीर्तिंसत्येत्रिपृ
ष्ठउशतींप्रथयंश्चरित्रैः २० धन्वंतरिश्चभगवान्स्वयमेवकीर्तिर्नाम्नानृणांपुरुरुजांरुजआशुहंति यज्ञेच
भागममृतायुरवावरुंधआयुश्ववेदमनुशास्त्यवतीर्यलोके २१ क्षत्रंक्षयायविधिनोपभृतंमहात्माब्रह्मध्रुगु-
ज्झितपथंनरकार्तिलिप्सु उद्धंत्यसाववनिकंटकमुग्रवीर्यस्त्रिःसप्तकृत्वउरुधारपरश्वधेन २२ अस्मत्प्रसा
दसुमुखःकलयाकलेशइक्ष्वाकुवंशअवतीर्यगुरोर्निदेशे तिष्ठन्वनंसदयितानुजआविवेशयस्मिन्विरुध्य
दशकंधरआर्तिमार्च्छत् २३ यस्माअदादुदधिरूढभयांगवेपोमार्गंसपद्यरिपुरंहरवद्दिधक्षोः दूरेसुहृन्म
थितरोषसुशोणदृष्ट्यातातप्यमानमकरोरगनक्रचक्रः २४

दीर्घतीक्ष्णधारेणपरशुना २२ रामावतारमाहत्रिभिः अस्म
दिति अस्माकंब्रह्मादीनांप्रसादेसुमुखःकलयाभरतादिरूपयासह कलामायातस्याईशः गुरोर्दशरथस्याज्ञायांतिष्ठन्सीतालक्ष्मणा-
भ्यांसहितोवनमाविवेश यस्मिन्विरोधंकृत्वारावणोनाशंप्राप्तः २३ यस्मैरामायउदधिर्मार्गंददौ सपदिशीघ्रम् हरोयथात्रिपुरंदिधक्षुःतद्व
दरिपुरंलंकांदग्धुमिच्छोः षष्ठीचतुर्थ्यर्थे यद्वा पंचमीयम् दिधक्षोःरामात् यद्भयंप्राप्तंतेनांगेकंपोयस्येति कथंभूतउदधिः ऊढंप्राप्तंयद्भयंते-
न अंगेषुवेपःकंपोयस्य अत्रहेतुः दूरेवर्तमानासुहृत्सीतातयानिमित्तभूतयामथितःक्षुभितोरोषः तेनसुशोणाअत्यरुणादृष्टिस्तयाऽत्यं
तंतप्यमानंमकराणामुरगाणांनक्राणांचचक्रंयस्मिन् २४

किंच युद्धेरावणस्यवक्षस्थलस्पर्शेनरुग्णाभग्नायेमहेंद्रवाहस्यऐरावतस्यदंताः तैर्विडंबिताः स्वधवलिम्नाधवलीकृताः तत्तद्दिक्पतिभिःप्रकाशिताइत्यर्थः याएवंभूताः ककुभोदिशः ताः जुषतेसेवतेपालयतीतितथातस्यदारहर्तूरावणस्य अहोमत्समः कोऽन्योऽस्तीतिमहागर्वेण-ऊढंप्राप्तंहासमस्माभिः प्राणैःसहसद्यः शीघ्रंविनेष्यति अपनेष्यतिकैः धनुषोविस्फूर्जितैः टंकारघोषैरेव कथंभूतस्य अधिसैन्येस्वपरसैन्यमध्येउच्चरतः उत्कर्षेणविचरतः ककुब्जयरूढहासमितिपाठेदंतैरुज्ज्वलितानांककुभांजयेनयोरूढहासः संजातगर्वः तमपनेष्यतीत्यर्थः २५ श्रीकृष्णावतारमाह भूमेरितिदशभिः स्मरेतराः असुरांशभूताराजानस्तेषांवरूथैः सैन्यैर्विमर्दितायाः भारेणपीडितायाः कलयारामेणसहजातःसन् कोऽसौजातः सितकृष्णौकेशौयस्यभगवतः सएवसाक्षात् सितकृष्णाकेशत्वंशोभैवनतुवयःपरिणामकृतम् अविकारित्वात् यत्तूक्तंविष्णुपुराणे उज्जहारात्मनः केशौसितकृष्णौमहामुनइति यच्चभारते सचापिकेशौहरिरुच्चजन्हेशुक्लमेकम-

वक्षस्थलस्पर्शरुग्णमहेंद्रवाहदंतैर्विडंबितककुब्जुषऊढहासम् सद्योऽसुभिःसहविनेष्यतिदारहर्तुर्विस्फूर्जितैर्धनुषउच्चरतोऽधिसैन्ये २५ भूमेःस्मरेतरवरूथविमर्दितायाः क्लेशव्ययायकलयासितकृष्ण-केशः जातःकरिष्यतिजनानुपलक्ष्यमार्गः कर्माणिचात्ममहिमोपनिबंधनानि २६ तोकेनजीवहरणंयदुलूकिकायास्त्रैमासिकस्यचपदाशकटोऽपवृत्तः यद्रिंखताऽन्तरगतेनदिविस्पृशोर्वाउन्मूलनंत्वितरथाऽर्जुनयोर्नभाव्यम् २७

परंचापिकृष्णम् तौचापिकेशावाविशेतांयदूनांकुलेस्त्रियौरोहिणींदेवकींच तयोरेकोबलभद्रोबभूवयोऽसौश्वेतस्तस्यदेवस्यकेशः कृष्णोद्वितीयःकेशवःसंबभूवकेशोयोऽसौवर्णतः कृष्णउक्तइति तत्तुनकेशमात्रावताराभिप्रायंकिंतु भारावतारणरूपंकार्यंकियदेतत् मत्केशावेवैतत्कर्तुंशक्ताविति द्योतनार्थंरामकृष्णयोर्वर्णसूचनार्थंचकेशोद्धरणमितिगम्यते अन्यथातत्रैव पूर्वापरविरोधापत्तेः कृष्णस्तुभगवान्स्वयमित्येतद्विरोधाच्च कथंभूतः परमेश्वरतयाजनैः अनुपलक्ष्योमार्गोयस्य तर्हीश्वरत्वेकिंप्रमाणम् अतिमानुषकर्मान्यथाऽनुपपत्तिरेवेत्याह आत्मनोमहिमाउपनिबध्यते अभिव्यज्यते येषुतानि २६ एतदेवप्रपंचयति तोकेनेत्यादिनाबालेनपूतनायाजीवहरणंयत् रिंखताजानुभ्यांगच्छताअंतरंगतेनमध्यंप्राप्तेन दिविस्पृशोः अत्युच्चयोः इतरथाअनीश्वरत्वेतन्नभवितव्यम् २७

विषतोयपीथान् विषमयतोयस्यपीथंपानंयेषाम् पालान् गोपांश्चस्वरूपादृष्टिस्रुधावृष्ट्याजीवयिष्यतीतियमुनायांक्रीडन् उरगंकालियमुच्चाट
यिष्यति तच्छुद्धयेतस्याह्रदिन्यानिर्विषत्वाय अतिविषवीर्येणाविलोला अतित्वंचलाजिह्वायस्य २८ दिव्यमलौकिकमिवेतिलोको-
क्तिः उन्नेष्यतिउद्धरिष्यति शुष्कविरुद्भिर्ग्रीष्मः तत्संबंधिनिवनेशुष्कइत्यर्थः अतोदावाग्नेर्हेतोः अवसितोनिश्चितः अंतकालोयस्यतम् स
बलः सरामः अनधिगम्यंदुर्ज्ञेयंवीर्यंयस्य तत्रनिशिनिःशयानमितिकालियदमनेरात्र्यांयमुनातीरेनेत्रेपिधाय्यपिहितेकारयित्वेतिमुं
जाटव्यामितिज्ञेयम् २९ उपबत्स्यतेज्ञेनेतिउपबंधंतत्साधनम् शुल्बंदाम अमुष्यमातायशोदाऽग्रहीत् अमुष्यउदरेनमातिबंधनसं-

यद्वैव्रजेव्रजपशून् विषतोयपीथान्पालांस्त्वजीवयदनुग्रहदृष्टिवृष्ट्या तच्छुद्धयेतिविषवीर्यविलोलजिह्वमु
च्चाटयिष्यदुरगंविहरन्ह्रदिन्याम् २८ तत्कर्मदिव्यमिवयन्निशिनिःशयानंदावाग्निनाशुचिवनेपरिदह्यमा
ने उन्नेष्यतिव्रजमतोऽवसितांतकालंनेत्रेपिधाय्यसबलोऽनधिगम्यवीर्यः २९ गृण्हीतयद्यदुपबंधममुष्यमाता
शुल्बंसुतस्यनतुतत्तदमुष्यमाति यज्जृंभतोऽस्यवदनेभुवनानिगोपीसंवीक्ष्यशंकितमनाः प्रतिबोधिताऽसीत्
३० नंदंचमोक्ष्यतिभयाद्वरुणस्यपाशाद्गोपान्बिलेषुपिहितान्मयसूनुनाच अन्ह्याप्टतंनिशिशयानमतिश्रमेण
लोकंविकुंठउपनेष्यतिगोकुलंस्म ३१ गोपैर्मखेप्रतिहतेव्रजविप्लवायदेवेऽभिवर्षतिपशून्कृपयारिरक्षुः धर्
तोच्छिलींध्रमिवसप्तदिनानिसप्तवर्षोमहीध्रमनघैककरेसलीलम् ३२ क्रीडन्वनेनिशिनिशाकररश्मिगौर्यां
रासोन्मुखः कलपदायतमूर्च्छितेन उद्दीपितस्मररुजांव्रजभृद्वधूनांहर्तुर्हरिष्यतिशिरोधनदानुगस्य ३३

मितंनभवतिनपूर्यतइत्यर्थः गोपीयशोदासंवीक्ष्यदृष्ट्वाप्रतिबोधितानिजैश्वर्यंज्ञापिताआसीदितियत् तच्चकर्मदिव्यमिवेतिसर्वत्रपूर्वेणो-
वान्वयः ३० वरुणस्यपाशाद्यद्बद्धंतस्मान्मोचयिष्यति मयसूनुनाव्योमनाम्नाआप्टतंव्याप्टतम् निशिशयानमितिचवैकुंठप्राप्तिसाधनानुभा
नाभावोदर्शितःउपनेष्यतिप्रापयिष्यति गोकुलवासिनंजनम् स्मेत्याश्चर्ये ३१ देवेइंद्रे पशून्रिरक्षुःरिरक्षिषुरित्यर्थः अनघेश्रमरहितेएकस्मिन्ने
वकरेसलीलंयथातथामहीध्रंगोवर्धनंधर्ताधारयिष्यति उच्छिलींध्रमुद्गतंछत्राकमिव सप्तवर्षाणिवयोयस्यसः ३२ निशिरात्रौनिशाकररश्मिभिः
गौर्यांधवलायांवनेक्रीडन् कलानिमंजुलानिपदानियस्मिन्तच्च नत् आयतंदीर्घमूर्च्छितमालापविशेषयुक्तंगीतंतेनउद्दीपितः स्मरएवरुक्या-
सांतासांगोपीनांहर्तुःशंखचूडस्यशिरोहरिष्यति ३३

येच्चप्रलंबादयः तेसर्वेहरिणाहेतुभूतेनतदीयंनिलयमदर्शनंदर्शनायोग्यंवैकुंठम् अलंयास्यंतीत्युत्तरेणान्वयः खरोधेनुकः दर्दुरइवदर्दुरोबकः इभःकुवलयापीडः कपिर्द्विविदः कुजोनरकः ३४ येचमृधेआत्तचापाः समितौसंग्रामेशालंतेश्लाघंतेतेसमितिशालिनः ननुप्रलंबखरकपिबल्वलरुक्मिप्रमुखाः बलभद्रेणनिहताः कांबोजादयश्चभीमार्जुनादिभिः शंबरःप्रद्युम्नेनयवनोमुचुकुंदेननतु हरिणातत्राह बलोभीमः पार्थइत्यादयोव्याजाव्हयाःकपटनामानियस्यतेनसप्तोक्षाणस्तेनदमिताः कालांतरेयास्यंतीतिभावः एतच्चसर्वमपिकर्मादिव्यमिव तच्चान्यथानभाव्यमितिपूर्वेणैवसंबंधः ३५ व्यासावतारमाह अनुयुगंमीलितासंकुचिताधीर्येषाम् स्तोकमल्पमायुर्येषांतेस्वनिगमःस्वकृतोवेदराशिः बतअहोदूरेपारंयस्येतिदुर्गमइत्यवमृश्यसत्यवत्यामाविर्भूतः सन् सएवहरिः विटपः शाखाभेदेन ३६ बुद्धावतारमाह देवद्वि-

येच्चप्रलंबखरदर्दुरकेश्यरिष्टमल्लेभकंसयवनाःकुजपौंड्रकाद्याः अन्येचशाल्वकपिबल्वलदंतवक्त्रसप्तोक्षशंबरविदूरथरुक्मिमुख्याः ३४ येवामृधेसमितिशालिनआत्तचापाः कांबोजमत्स्यकुरुकेकयसृंजयाद्याः यास्यंत्यदर्शनमलंबलभीमपार्थव्याजाव्हयेनहरिणानिलयंतदीयम् ३५ कालेनमीलितधियामवमृश्यनॄणांस्तोकायुषांस्वनिगमोबतदूरपारः आविर्हितस्त्वनुयुगंसहिसत्यवत्यांवेदद्रुमंविटपशोविभजिष्यतिस्म ३६ देवद्विषांनिगमवर्त्मनिनिष्ठितानांपूर्भिर्मयेनविहिताभिरदृश्यतूर्भिः लोकान्घ्नतांमतिविमोहमतिप्रलोभंवेषंविधायबहुभाष्यतऔपधर्म्यम् ३७ यर्ह्यालयेष्वपिसतांनहरेःकथाःस्युःपाखंडिनोद्विजजनावृषलानृदेवाः स्वाहास्वधावषडितिस्मगिरोनयत्रशास्ताभविष्यतिकलेर्भगवान्युगांते ३८ सर्गेतपोहमृषयोनवयेप्रजेशाःस्थानेचधर्ममखमन्वमरावनीशाः अंतेत्वधर्महरमन्युवशासुराद्यामायाविभूतयइमाःपुरुशक्तिभाजः ३९

षांनिष्ठितानांनितरांस्थितानाम् तद्बलेनचपूर्भिःपुरीभिः अदृश्यतूर्भिः अलक्ष्यवेगाभिः मतेर्विमोहः योग्यतात्यागोयस्मात् मतेःप्रलोभश्चायुक्तस्वीकारोयस्मात्तंपाखंडवेषंविधायतेनऔपधर्म्यंपाखंडधर्मम् स्वार्थेष्यञ् बहुभाषिष्यतइत्यर्थः ३७ कल्क्यवतारमाह यर्हियदासतामप्यालयेषुगृहेषुहरेःकथाःनस्युः त्रैवर्णिकाःपाखंडिनःस्युः शूद्राश्चराजानःस्युः तदाकल्किरूपेणकलेःशास्ताभविष्यति अत्रचब्रह्मनारदसंवादात् प्राग्भाविनोवराहादयः मन्वंतरावतारास्तुभूताभाविनश्च धन्वंतरिपरशुरामौतदावर्तेते श्रीरामादयस्तुभाविनः तत्रतुक्वचिद्भूतादिनिर्देशश्छांदसइतिद्रष्टव्यम् ३८ सृष्ट्यादिकार्यभेदेनमायागुणावतारविभूतीराह सर्गइति स्थानेस्थितौमखोविष्णुः धर्मश्चमखश्चमनवश्चअमराश्चअवनीशाश्च अंतेसंहारेहरोरुद्रःमन्युवशाःसर्पाः बहुशक्तिधारिणोभगवतइमाविभूतयः ३९

इदंमयासंक्षेपेणोक्तं विस्तरेणवक्तुंनकोऽपिसमर्थइत्याह पृथिव्याःपरमाणूनपियोविममेगणितवान् तादृशोऽपिकोनुविष्णोर्वीर्यगणनांकर्तुमर्हति कथंभूतस्ययोविष्णुःत्रिपृष्ठंसत्यलोकंचस्कंभधृतवान् किमितिचस्कंभयस्मात्त्रैविक्रमेअस्खलताप्रतिघातशून्येनस्वरंहसास्वपादवेगेन त्रिसाम्यरूपंसदनमधिष्ठानंतस्मादारभ्यउरअधिकंकंपयानंकंपमानम् कंपेनयानंयस्येतिवा अतःकारणाच्चस्कंभ आत्रिपृष्ठमितिवाछेदःसत्यलोकमभिव्याप्ययःसर्वंधृतवानित्यर्थः तथाचमंत्रः विष्णोर्नुकमिति अस्यार्थः विष्णोर्नुवीर्याणिकंप्रवोचंकःप्रवोचदित्यर्थः-यःपार्थिवानिरजांस्यपिविममेसोऽपियोविष्णुः त्रेधाविचक्रमाणःत्रिविक्रमंकुर्वन् उत्तरंलोकमस्कभाय अवष्टब्धवान् कथंभूतम् सधस्थं सहस्थसधादेशःतिष्ठंतीतिस्थाः तत्रस्थैःदेवैःसहवर्तमानमित्यर्थः ४० एतत्प्रपंचयति नांतमिति पुरुषस्ययन्मायाबलंतस्यांतंनविदामि

विष्णोर्नुवीर्यगणनांकतमोऽर्हतीह यःपार्थिवान्यपिकविर्विममेरजांसि चस्कंभयःस्वरंहसाऽस्खलता त्रिपृष्ठंयस्मात्त्रिसाम्यसदनादुरुकंपयानम् ४० नांतंविदाम्यहममीमुनयोऽग्रजास्ते मायाबलस्यपुरुषस्यकुतोऽपरेये गायन्गुणान्दशशताननआदिदेवःशेषोऽधुनाऽपिसमवस्यतिनास्यपारम् ४१ येषांसएवभगवान्दययेदनंतःसर्वात्मनाऽश्रितपदोयदिनिर्व्यलीकम् तेदुस्तरामतितरंतिचदेवमायांनैषांममाहमितिधीःश्वसृगालभक्ष्ये ४२ वेदाहमंगपरमस्यहियोगमायांयूयंभवश्चभगवानथदैत्यवर्यः पत्नीमनोःसचमनुश्चतदात्मजाश्चप्राचीनबर्हिऋभुरंगउत ध्रुवश्च ४३ इक्ष्वाकुरैलमुचुकुंदविदेहगाधीरघ्वंबरीषसगरागयनाहुषाद्याः मांधात्रलर्कशतधन्वनुरंतिदेवदेवव्रतोबलिरमूर्तरयोदिलीपः ४४

नवेद्मि दशशतान्याननानि यस्यसोऽपिअस्यगुणान्गायन्पारंनसमवस्यति नप्राप्नोति ४१ यदिनकेऽपिविदंतितर्हिकथंमुच्येरन् तत्कृपयैवेत्याह येषामितिदययेत् दयांकुर्यात् तेचयदिनिष्कपटमाश्रितच्चरणाभवंतितेदुस्तरांदेवमायामतितरंति चकारान्मायावैभवंविदंतिच अथेतिवापाठः प्रत्यक्षमेवतेषांमायातरणमित्याह नैषामिति श्वसृगालानांभक्ष्येदेहे ४२ अंतर्ज्ञानाभावेऽपिमायेयमितिज्ञानंतत्कृपयाबहूनामस्तीत्याह वेदाहमितित्रिभिः यूयमिति सनकादीनंतर्भाव्यबहुत्वम् दैत्यवर्यःप्रल्हादः मनुःस्वायंभुवःतस्यपत्नीचतदात्मजाःपुत्रौकन्याश्चप्राचीनबर्हिषोविसर्गलोपः छांदसः ४३ शतधनुःअनुश्चसंधिरार्षः रंतिदेवाइतिवापाठः सगमः ऐकपद्येएतैःसहितोदेवव्रतइत्यर्थः ४४

उपेंद्रदत्तः शुकः बिभीषणादयोवर्यामुख्यायेषांते ४५ किंबहुनासत्संगेनसर्वेऽपिविदंतीत्याह तेवाइति अद्भुताः क्रमाः पादन्यासायस्यहरेः तत्परायणास्तद्भक्ताः तेषांशीलेशिक्षायेषांतेतथायदिभवंतितर्हितेअपिविदंतीत्यर्थः श्रुभेभगवतोरूपेधारणामनोनियमनंयेषांतेविदंतीतिकिमुवक्तव्यम् ४६ किंतद्भगवतःस्वरूपंयस्मिन्मनोधारणांविधायमायांतरंतीत्यपेक्षायामाह शश्वदितिद्वाभ्याम् यद्ब्रह्मेतिविदुर्मुनयः तद्वैभगवतःस्वरूपम् किंतत्ब्रह्मतदाह अजस्रंनित्यंचतत्सुखंच विशोकंचेति अजस्रसुखत्वेहेतुः शश्वत्सदाप्रशांतमतोनित्यसुखस्वरूपम् विशोकत्वेहेतुः अभयम् कुतः यतः समंभेदशून्यम् अतोऽभयम् द्वितीयाद्वैभयंभवतीतिश्रुतेः तत्कुतः यतःप्रतिबोधमात्रम् ज्ञानैकरसम् ननुज्ञानस्यापिनीलपीताद्याकारेणचक्षुरादिकरणभेदेनचभेदोदृश्यते नशुद्धंनिर्मलम् ननुदर्शितोविषयकर

सोऽभ्ययुंतंकशिबिदेवलपिप्पलादसारस्वतोद्धवपराशरभूरिषेणाः येऽन्येबिभीषणहनूमदुपेंद्रदत्तपार्थार्ष्टिषेणविदुरश्रुतदेववर्याः ४५ तेवैविदंत्यतितरंतिचदेवमायांस्त्रीशूद्रहूणशबराअपिपापजीवाः यद्यद्भुतक्रमपरायणशीलशिक्षास्तिर्यग्जनाअपिकिमुश्रुभधारणाये ४६ शश्वत्प्रशांतमभयंप्रतिबोधमात्रंशुद्धंसमंसदसतःपरमात्मतत्वम् शब्दोनयत्रपुरुकारकवान्क्रियोऽर्थोमायापरैत्यभिमुखेन्चविलज्जमाना ४७

णोपरागरूपोमलइत्यतआह सदसतः परंविषयकरणसंगशून्यम् वृत्तेरेवतदुपरागोनज्ञानस्येतिभावः ननुतयाऽपिज्ञात्रासहभेदःस्यात् नआत्मतत्वमात्मनोज्ञातुःस्वरूपमेवतत् नततोभिन्नम् ननुतंत्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामीतिशब्दबोध्यत्वप्रतीतेःकुतोबोधरूपत्वंतत्राह शब्दोनयत्रेति आरोपितनिवृत्तावेवशब्दस्यव्यापारोननतद्बोधइत्यर्थः ननुचभवतुनामनिरस्तभेदज्ञानरूपत्वाद्विशोकत्वम् सुखस्यतु नानाकारकसाध्यक्रियाफलत्वात्कथमजस्रसुखत्वंतस्येत्यतआह यत्रबहुकारकसाध्यःक्रियार्थः उत्पाद्यादिचतुर्विधंक्रियाफलंचनास्ति इंद्रियैर्ज्ञानांशाभिव्यक्तिरिवक्रियाभिरानंदांशाभिव्यक्तिमात्रंक्रियते नोत्पत्त्यादिकमितिभावः ननूत्पत्त्याद्यभावेऽपिमायामलापाकरणेनविकार्यत्वमेवस्यात् व्रीहीणामिवतुषापाकरणेनेत्याशंक्याह मायाअभिमुखेस्थातुंविलज्जमानेवयस्मात्परैति दूरतोऽपसरति ४७ ७ ७ ७ ७ ७

तस्मादेवंभूतेभगवतिनियमितमनसांकृतार्थानांनकिमपिकृत्यमस्तीत्याह सहांचतीतिसध्यक् सहचरंमनः यंप्रतिनियम्ययस्मिन् स्थिरीकृत्ययतयः यत्नशीलाः कर्तोभेदः तन्निरासोऽकर्तः तत्रहेतिंसाधनंजह्युः त्यजेयुः अनुपयोगात्तन्नाद्रियंतइत्यर्थः उपयोगाभावेनसाधनानादरेदृष्टांतः निपीयतेऽस्मिन्निति निपानंकूपः तस्यखनित्रंखननसाधनंयथास्वयमेवपर्जन्यरूपेणविराजमानइंद्रोनादत्तेतद्वदिति यद्वा स्वेनैवराजतइतिस्वराट् दरिद्रः सयथाइंद्रः समृद्धः सन् कर्मकारदशायांगृहीतंनिपानखनित्रंजहाति तद्वदित्यर्थः ४८ एवंतावदजस्रसुखंविशोकंब्रह्मैवभगवतःस्वरूपम् तत्प्राप्तानांचनप्राप्यंकृत्यंवाकिंचिदस्तीत्युक्तम् इदानीततःप्राक्सएवसर्वफलदातासर्वकर्मप्रवर्तकश्चेत्याह सएवश्रेयसांफलानांविभुः दाताऽपि तत्रहेतुः भावानांब्राह्मणादीनांस्वभावैः शमदमादिभिर्विशेषणैः-

तद्वैपदंभगवतःपरमस्यपुंसोब्रह्मेतियद्विदुरजस्रसुखंविशोकम् सध्र्यङ्नियम्ययतयोयमकर्तहेतिंजह्युःस्वराडिवनिपानखनित्रमिंद्रः ४८ सश्रेयसामपिविभुर्भगवान्यतोऽस्यभावस्वभावविहितस्यसतःप्रसिद्धिः देहेस्वधातुविगमेऽनुविशीर्यमाणेव्योमेवतत्रपुरुषोनविशीर्यतेऽजः ४९ सोऽयंतेऽभिहितस्तातभगवान्विश्वभावनः समासेनहरेर्नान्यदन्यस्मात्सदसच्चयत् ५० इदंभागवतंनामयन्मेभगवतोदितम् संग्रहोऽयंविभूतीनांत्वमेतद्विपुलीकुरु ५१ यथाहरौभगवतिनृणांभक्तिर्भविष्यति सर्वात्मन्यखिलाधारेइतिसंकल्प्यवर्णय ५२ मायांवर्णयतोऽमुष्यईश्वरस्यानुमोदतः शृण्वतःश्रद्धयानित्यंमाययात्मानमुह्यति ५३

इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेब्रह्मनारदसंवादेसप्तमोऽध्यायः ७

विहितस्यसतः शुभस्यकर्मणोयतः प्रवर्तकात्प्रसिद्धिः यद्वा भावानांमहदादीनांस्वभावेनपरिणामेनविहितस्यसतः कार्यस्यप्रसिद्धिः सएवस्वर्गादीनांदातेत्यर्थः ननुकर्मकर्तुर्मृतस्यकथंस्वर्गादिफलंस्यात्तत्राह स्वारंभकधातूनांभूतानांविगमेवियोगेसति अन्वनुविशीर्यमाणेऽपिदेहेतत्रस्थंव्योमेवयस्तेनसहनविशीर्यते यतः तेनसहनजातः तस्यपुरुषस्यश्रेयसांप्रभुरित्यर्थः ४९ अध्यायत्रयस्यार्थमुपसंहरति सोऽयंतेसमासेनसंक्षेपेणाभिहितः तमेवाह सदसत्कार्यकारणंचहरेरन्यन्नभवति ननुहरेः तदव्यतिरेकेतद्गतविकारप्रसंगःस्यात् नअन्यस्मात्कारणभूतोहरिः कार्याद्व्यतिरिक्तइत्यर्थः ५० अयंचविभूतीनांसंग्रहउदितः ५१ यथावर्णितेननृणांभक्तिर्भविष्यतीत्येवंसंकल्प्यसंचिन्त्यतथाहरिलीलाप्राधान्येनश्रीभागवतंवर्णयनतुभक्तिरसविघातेनकेवलंतत्त्वमित्यर्थः ५२ ननुलीलामायाश्रयाकिंतद्वर्णनेनेत्यतआह मायामिति ५३ इति द्वितीयस्कंधेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ७

अष्टमेदेहसंबंधमाक्षिपन्नाशजीवयोः बहून्परिक्षिदापृच्छत्पुराणार्थान्बुभुत्सितान् १ त्वमेतद्विपुलीकुर्वित्युक्तंतदेवविपुलीकरणंपृच्छति
ब्रह्मणेतित्रिभिः अगुणस्यगुणातीतस्यापि देववद्दर्शनंयस्यसः १ २ निःसंगमनः श्रीकृष्णेनिवेश्येतिस्वप्रयत्नोदर्शितः ३ सोऽपिश्र-
द्धयाशृण्वतोनावश्यकइत्याह शृण्वतइति स्वप्रयत्नंविनाऽपिभगवान्स्वयमेवत्हृदिविशति ४ भावसरोरुहंत्हृदयकमलंप्रविष्टश्चतद्गतं-
सर्वमलंधुनोति सलिलस्येतिद्रव्यांतरव्यामिश्रणादिनाकुंभस्थेजलेशोधितेतदेवकेवलंशुध्यति नतुनदीतडागादिगतंसचमलः कुंभस्यां
तस्तिष्ठत्येव नतुसर्वदाविलीयते अतएवकिंचिच्चलनेनपुनःक्षुभ्यतिच एवंतपोदानादिप्रायश्चित्तंनसर्वथासर्वेषांसर्वपापंधुनोति किंतुसा
वशेषम् तच्चकस्यचिदेवकिंचिदेवत्हृदिप्रविष्टमात्रस्तुश्रीकृष्णः सर्वेषांसर्वपापंनिःशेषंहरतीत्यनेनदृष्टांतेनोक्तंसलिलस्यमलंयथाशरदिति

राजोवाच ब्रह्मणाचोदितोब्रह्मन्गुणाख्यानेगुणस्यच यस्मैयस्मैयथाप्राहनारदोदेवदर्शनः १ एत-
द्वेदितुमिच्छामितत्त्ववद्विदांवर हरेरद्भुतवीर्यस्यकथालोकसुमंगलाः २ कथयस्वमहाभागयथाऽह-
मखिलात्मनि कृष्णेनिवेश्यनिःसंगंमनःस्त्यक्ष्येकलेवरम् ३ शृण्वतःश्रद्धयानित्यंगृणतश्चस्वचेष्टितम्
कालेननातिदीर्घेणभगवान्विशतेत्हृदि ४ प्रविष्टःकर्णरंध्रेणस्वानांभावसरोरुहम् धुनोतिशमलंकृष्णःस
लिलस्ययथाशरत् ५ धौतात्मापुरुषःकृष्णपादमूलंनमुंचति मुक्तसर्वपरिक्लेशःपांथःस्वशरणंयथा ६
यदधातुमतोब्रह्मन्देहारंभोऽस्यधातुभिः यदृच्छयाहेतुनावाभवंतोजानतेयथा ७ आसीद्यदुदरात्पद्मंलोक
संस्थानलक्षणम् यावानयंवैपुरुषइयत्तावयवैःपृथक् तावानसावितिप्रोक्तःसंस्थावयववानिव ८

५ ततश्चकृतार्थोभवतीत्याह धौतात्मानिष्पापः मुक्ताःसर्वेरागद्वेषादयःपरिक्लेशायेन पांथःप्रवासादागतःस्वशरणंगृहंयथानमुंचतितद्व
त् ६ तदेवंश्रवणोत्सुक्यमाविष्कृत्यसंदिग्धानर्थान्पृच्छति अधातुमतः धातवोभूतानितत्संबंधशून्यस्यास्यलौकिकस्यात्मनः धातु
भिर्देहारंभइतियत् एतत्किंयदृच्छयानिर्निमित्तम् हेतुनावाकर्मादिना भवंतोयथावज्जानते अतःकथयंत्वितिशेषः ७ यश्चासावी
श्वरः सोऽप्येतत्तुल्यदेहवान्प्रोक्तः अतस्तस्यकोविशेषइत्याशयेनपृच्छति आसीदितिसार्धेन लोकानांसंस्थानंरचनातदेवलक्षणंस्व
रूपंयस्यतत्पद्मंयस्योदरात् आसीत् असावीश्वरः इयत्तायुक्तैःस्वपरिमितैरवयवैरयंलौकिकःपुरुषोयावान् यत्संख्याकावयवयु
क्तः तावान्प्रोक्तःसंस्थावान् अवयववानिवप्रोक्तः अतःकोविशेषस्तस्येति ८ ६ ६ ६

अवश्यंचविशेषोवाच्यइत्याह अजोब्रह्माभूतानांव्यष्ट्युपाधीनामात्मानियंता समष्ट्युपाधित्वात् येनच अनुगृण्हतातस्यरूपंददृशे दृष्टवान् ए
टी० तच्चतस्यापिद्रष्टुरीशस्यकूटस्थस्याखिलात्मनः सृज्यंसृजामिसृष्टोऽहमीक्षयैवाभिचोदितइत्यादिनोक्तमनूद्यते अग्रेतुस्पष्टंभविष्यति ९
प्रश्नांतरमाह सचापीति यत्रशेतेयेनरूपेणावतिष्ठते विश्वस्यस्थित्यादयोयस्मात् एवमादिप्रश्नानांतत्वतोऽर्हस्युदाहर्तुमितिसर्वतेक्रिया
याःसंबंधः १० प्रश्नांतरमाह पुरुषस्यावयवैः पूर्वकल्पिताः यस्येहावयवैर्लोकान्कल्पयंतीत्यादौ लोकेश्चामुष्यावयवाइति पातालमे-
तस्यहिपादमूलमित्यादौचत्वन्मुखात्श्रुतवंतोवयम् ११ एवंसंदेहविपर्ययाभ्यांपृष्ट्वा इदानीमज्ञातान्बहूनर्थान्पृच्छति यावानित्या
दिना कल्पोमहान् विकल्पोऽवांतरः भूतादिशब्दोयस्मात् यस्यवाचकइतिवा सतः स्थूलदेहाभिमानिनोमनुष्यपितृदेवादेःआयुषःप्रमा

अजःसृजतिभूतानिभूतात्मायदनुग्रहात् ददृशेयेनतद्रूपंनाभिपद्मसमुद्भवः ९ सचापियत्रपुरुषोविश्वस्थि
त्युद्भवाप्ययः मुक्त्वाऽत्ममायांमायेशःशेतेसर्वगुहाशयः १० पुरुषावयवैर्लोकाःसपालाःपूर्वकल्पिताः लो
कैरमुष्यावयवाःसपालैरितिशुश्रुम ११ यावान्कल्पोविकल्पोवायथाकालोऽनुमीयते भूतभव्यभवच्छब्द-
आयुर्मानंचयत्सतः १२ कालस्यानुगतिर्यातुलक्ष्यतेऽण्वीबृहत्यपि यावत्यःकर्मगतयोयादृशीर्द्विजसत्तम
१३ यस्मिन्कर्मसमवायोयथायेनोपगृह्यते गुणानांगुणिनांचैवपरिणाममभीप्सताम् १४ भूपातालककुब्व्यो
मग्रहनक्षत्रभूभृताम् सरित्समुद्रद्वीपानांसंभवश्चैतदोकसाम् १५ प्रमाणमंडकोशस्यबाह्याभ्यंतरभेदतः
महतांचानुचरितंवर्णाश्रमविनिश्चयः १६ अवतारानुचरितंयदाश्चर्यतमंहरेः युगानियुगमानंचधर्मोयश्चयु-
गेयुगे १७ नृणांसाधारणोधर्मःसविशेषश्चयादृशः श्रेणीनांराजर्षीणांचधर्मःकृच्छ्रेषुजीवताम् १८

णम् १२ अनुमानप्रकारःपृष्टः विशेषंपृच्छति कालस्येति अनुगतिःप्रवृत्तिः कर्मगतयः कर्मप्राप्यानिस्थानानियादृशीःयादृश्यः १३ गुणा
नांसत्वादीनांपरिणामंदेवादिरूपमिच्छतांगुणिनांजीवानांमध्येयस्मिन् परिणामेकर्मणांपुण्यपापानांसमवायः समुदायः केनकर्मस
मुदायेनकथंकृतेनकोऽधिकारीदेवादिभावंप्राप्नोतिइत्यर्थः १४ भूरादीनांसंभवः एतानिओकांसियेषांप्राणिनांतेषांचसंभवः यच्चेतिस
वैत्रानुषंगः १५ वर्णानामाश्रमाणांचविनिश्चयः तत्तत्स्वभावैर्निर्धारः १६ युगेयुगेप्रतियुगंयोधर्मः यच्चहरेरवतारानुचरितम् १७ सवि-
शेषः वर्णाश्रमनिबंधनः श्रेणीनांतत्तद्व्यवसायोपजीविनांव्यवहारनियमलक्षणोधर्मः राजर्षीणांप्रजापालनाधिकारिणाम् कृच्छ्रेषुआपत्सु
जीवतांसर्वेषाम् १८

सर्वेषांतत्वानांप्रकृत्यादीनांपरिसंख्यानंसंख्या लक्षणंस्वरूपम् हेतुतोलक्षणम् तत्तत्कार्यहेतुत्वेनचलक्षणमित्यर्थः पुरुषाराधनस्यविधिः देवपूजाप्रकारः अष्टांगयोगस्यचविधिः १९ योगेश्वराणामैश्वर्येणाणिमादिना अर्चिरादिगतिः लिंगशरीरस्यभंगः प्रलयः वेदाऋग्वेदादयः उपवेदाआयुर्वेदादयः धर्माः धर्मशास्त्राणितेषाम् इतिहासपुराणयोश्चगतिः स्वरूपम् २० संप्लवः अवांतरप्रलयः यद्वा सम्यक्प्लवनंसमुद्भवः विक्रमः स्थितिः प्रतिसंक्रमोमहाप्रलयः इष्टंवैदिकंकर्म पूर्तंस्मार्तम् वापीकूपतडागादिदेवतायतनानिच अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयतइति तत्रचकाम्यानामग्निहोत्रादीनांविधिः त्रिवर्गस्यधर्मार्थकामस्यविधिः अविरोधप्रकारः २१ अनुशायिनांली-

तत्वानांपरिसंख्यानंलक्षणंहेतुलक्षणम् पुरुषाराधनविधिर्योगस्याध्यात्मिकस्यच १९ योगेश्वरैश्वर्यगतिर्लिंगभंगस्तुयोगिनाम् वेदोपवेदधर्माणामितिहासपुराणयोः २० संप्लवः सर्वभूतानांविक्रमः प्रतिसंक्रमः इष्टापूर्तस्यकाम्यानांत्रिवर्गस्यचयोविधिः २१ यश्चानुशायिनांसर्गः पाखंडस्यचसंभवः आत्मनोबंधमोक्षौच-व्यवस्थानंस्वरूपतः २२ यथाऽत्मतंत्रोभगवान्विक्रीडत्यात्ममायया विसृज्यवायथामायामुदास्तेसाक्षिवद्विभुः २३ सर्वमेतच्चभगवन्पृच्छतेमेऽनुपूर्वशः तत्वतोऽर्हस्युदाहर्तुंप्रपन्नायमहामुने २४ अत्रप्रमाणंभगवान्परमेष्ठीयथात्मभूः परेचेहानुतिष्ठंतिपूर्वेषांपूर्वजैः कृतम् २५ नमेऽसवः परायंतिब्रह्मन्ननशनादमीपिबतोऽच्युतपीयूषमन्यत्रकुपिताद्द्विजात् २६ सूतउवाच सउपामंत्रितोराज्ञाकथायामितिसत्पतेः ब्रह्मरातोभृशंप्रीतोविष्णुरातेनसंसदि २७ प्राहभागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितम् ब्रह्मणेभगवत्प्रोक्तंब्रह्मकल्पउपागते २८

नोपाधीनांजीवानांआत्मनोजीवस्यव्यवस्थानंबंधमोक्षातिरिक्तस्वरूपेणावस्थानम् २२ उदास्तेप्रलये २३ चशब्दादपृष्टमपि २४ प्रमाणंसम्यक्ज्ञाता यतस्तवब्रह्मनारदव्यासक्रमेणसंप्रदायोऽस्तीतिसामान्यन्यायेनाह यद्वा त्वदन्ये-प्रायशोगतानुगतिकाएवनतत्वविदइत्याह परेचेति २५ ननुतवानशनद्विजकोपाभ्यांव्याकुलस्यकुतः श्रवणंतत्राह नेति नपरायंति नापगच्छंति नव्याकुलीभवंतीत्यर्थः अच्युतकीर्तिपीयूषंपिबतः २६ उपामंत्रितः पृष्टः संश्चासौपतिश्चतस्य २७ ब्रह्मकल्पेसृष्ट्युपक्रमकल्पे भागवताख्यानेनैवप्रश्नानामुत्तरंदातुमुपक्रांतवानित्यर्थः २८ ७ ७ ७

पांडूनामृषभः श्रेष्ठः आनुपूर्व्येणेतिप्रस्तावक्रमः अत्रविवक्षितोनप्रश्नक्रमः २९ इतिद्वि॰टीकायामष्टमोऽध्यायः ८ राजप्रश्नोत्तरंवक्ष्य
न्ब्रह्मणेहरिणोदितम् कथयामासनवमेशुकोभागवतंपुनः १ तत्रयत्तावदुक्तंयदधातुमतइत्यनेनजीवस्यकथंदेहसंबंधइतितत्रोत्तरमाह आत्म
नोहरेर्मायामंतरेणअनुभवरूपस्यात्मनः अर्थेनदृश्येनदेहादिनासंबंधः अंजसातत्त्वतोनघटेत अत्रहेतुः परस्येति स्वप्नद्रष्टुर्यथास्वप्नदेह
संबंधोनघटतेतद्वत् १ संसारोऽपिमाययैवेत्याह बहुरूपः बालयुवादिरूपः देवनारदादिरूपश्च आभातिगुणेषुदेहादिषु २ अतएवभक्ति
योगेनतन्निरासेसतिमोक्षोऽपिघटतइत्याह यर्हीति वावशब्दएवार्थेस्वएवमहिम्नियदारमेत तदेवाह कालमाययोःपुरुषप्रकृत्योः परस्मिन् त
दाउभयमहंममेतिचत्यक्त्वाउदास्ते पूर्णरूपेणावतिष्ठतेतदुक्तम् ययासंमोहितोजीवआत्मानंत्रिगुणात्मकम् परोऽपिमनुतेनर्थंतत्कृतंचाभि
पद्यते अनर्थोपशमंसाक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे लोकस्याजानतोविद्वांश्चक्रेसात्वतसंहितामिति ३ यच्चोक्तंपरमेश्वरस्यापिदेहसंबंधाविशे-

यद्यत्परीक्षिदृषभःपांडूनामनुपृच्छति आनुपूर्व्येणतत्सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे २९ इतिश्रीभा॰द्वितीयस्कं
धेप्रश्नविधिर्नामाष्टमोऽध्यायः ८ श्रीशुकउवाच आत्ममायामृतेराजन्परस्यानुभवात्मनः नघटेता
र्थसंबंधःस्वप्नद्रष्टुरिवांजसा १ बहुरूपइवाभातिमाययाबहुरूपया रममाणोगुणेष्वस्याममाहमितिमन्यते २
यर्हिवावमहिम्निस्वेपरस्मिन्कालमाययोः रमेतगतसंमोहस्त्यक्त्वोदास्तेतदोभयम् ३ आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थंय-
दाहभगवानृतम् ब्रह्मणेदर्शयन्रूपमव्यलीकव्रतादृतः ४ सआदिदेवोजगतांपरोगुरुःस्वधिष्ण्यमास्थायसिसृ
क्षयैक्षत तांनाध्यगच्छद्दृशमत्रसंमतांप्रपंचनिर्माणविधिर्यथाभवेत् ५ षात्कथंतद्भक्त्यामोक्षःस्यादिति आसीद्यदुदरा-

त्पद्ममित्यादिनातत्राह आत्मनोजीवस्यतत्त्वविशुद्ध्यर्थंतत्त्वज्ञानार्थंतद्भवत्येवकिंतत् यत्तपआदिनाभजनंभगवान्ब्रह्मणेआह किंकुर्वन् ऋतं
सत्यंचिद्घनंरूपंदर्शयन् दर्शनेहेतुः अव्यलीकेनव्रतेनतपसाआदृतःसेवितःसन् अयंभावःजीवस्याविद्ययामिथ्यारूपदेहसंबंधः ईश्वरस्य
तुयोगमाययाचिद्घनलीलाविग्रहाविर्भावइतिमहान्विशेषः अतस्तद्भजनान्मोक्षोपपत्तिरिति ४ भगवद्भजनादेवतत्त्वज्ञानमित्येतत्प्रपंच-
यिष्यन् ब्रह्मणोऽपितत्त्वज्ञानंतत्प्रसादादेवेतिदर्शयितुमितिहासमाह सइत्यादिनापरोगुरुः भक्तिरहस्योपदेष्टा स्वधिष्ण्यंपद्ममास्थायअ
धिष्ठाय तस्याधिष्ठानान्वेषणायपूर्वंजलेनिमग्नःपरावृत्यस्वधिष्ण्येस्थित्वेत्यर्थः ऐक्षततत्कथंस्रष्टव्यमित्यालोचितवान् तांदृशंप्रज्ञाम् अत्र
सृष्टिविषयेसंमतामव्यभिचारिणीम् विधिःप्रकारः ५

सृष्टिंचिंतयन्कदाचिद्द्व्यक्षरंवचः अंभसिउपाशृणोत् उपसमीपेश्रुतवान् तेअक्षरेदर्शयति कादयोमावसानाः स्पर्शाः तेषुयत् षोडशंतकारः य
च्चैकविंशंपकारः वचसोनिर्देशार्थंतदर्थमाह हेनृपनिष्किंचनानांत्यक्तधनानांधनंयद्विदुः येनतपोधनाइतिप्रसिद्धाः तच्चद्विर्गदितंतपतपेति लो
ण्मध्यमपुरुषैकवचनम् तस्यवीप्सांसादरविधिरूपामशृणोदित्यर्थः ६ एवंनिशम्यतस्यवचसोवक्तुर्दिदृक्षयाततःप्रचलितःसन्दिशोविलो
क्यपुनःस्वधिष्ण्यमास्थायकेनचित्प्रत्यक्षंनियुक्तइवतच्चात्मनोहितंविमृश्यतपसिमनोधृतवानित्यर्थः ७ ततश्चसःब्रह्माअखिलानांलोका
नांतापनंप्रकाशकंतपःअतप्यतकृतवान् तपतपेत्येतस्यवचसोऽर्थेअमोघंदर्शनंयस्य जितःअनिलः आत्मामनश्चयेन विजितानिउभयें-
द्रियाणिज्ञानकर्मात्मकानियेन तपतांतपश्चरतांमध्येतपीयान् अतिशयेनतपस्वी ८ तस्मैब्रह्मणेस्वलोकंवैकुंठाख्यंपरंश्रेष्ठम् नयत्परंयतः

सचिंतयन्द्व्यक्षरमेकदांऽभस्युपाशृणोद्द्विर्गदितंवचोविभुः स्पर्शेषुयत्षोडशमेकविंशंनिष्किंचनानांनृपयद्धनंवि
दुः ६ निशम्यतद्वक्तृदिदृक्षयादिशोविलोक्यतत्रान्यदपश्यमानः स्वधिष्ण्यमास्थायविमृश्यतद्धितंतपस्यु-
पादिष्टइवादधेमनः ७ दिव्यंसहस्राब्दममोघदर्शनोजितानिलात्माविजितोभयेंद्रियः अतप्यतस्माखिल-
लोकतापनंतपस्तपीयांस्तपतांसमाहितः ८ तस्मैस्वलोकंभगवान्सभाजितःसंदर्शयामासपरंनयत्परम् व्य
पेतसंक्लेशविमोहसाध्वसंस्वदृष्टवद्भिर्विबुधैरभिष्टुतम् ९ प्रवर्ततेयत्ररजस्तमस्तयोःसत्वंचमिश्रंनचकालवि
क्रमः नयत्रमायाकिमुतापरेहरेरनुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताः १० श्यामावदाताःशतपत्रलोचनाःपिशंगवस्त्राः
सुरुचःसुपेशसः सर्वेचतुर्बाहवउन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाःसुवर्चसः प्रवालवैडूर्यमृणालवर्चसःपरिस्फुर
त्कुंडलमौलिमालिनः ११

परमुत्कृष्टमन्यन्नास्ति तमेवलोकमनुवर्णयतिपंचभिः व्यपेताः संक्लेशादयोयस्मात् स्वदृष्टवद्भिः स-
त्पुण्यवद्भिः यद्वा स्वस्यदृष्टंदर्शनमस्तियेषाम् आत्मविद्भिरित्यर्थः ९ तयोःताभ्यांमिश्रंसत्वंचनप्रवर्तते किंतुशुद्धमेवसत्वम् काल-
विक्रमोनाशः अपरेरागलोभादयोनसंतीतिकिमुवक्तव्यम् अनुव्रताःपार्षदाः १० श्यामाश्चतेअवदाताश्च पद्मनेत्राः पीतांबराःसुरु
चः अतिकमनीयाःसुपेशसः अतिसुकुमाराःउन्मिषंतइवप्रभावंतोमणिप्रवेकामण्युत्तमायेषुतानिनिष्कानिपदकान्याभरणानि-
चयेषांते सुवर्चसः अतितेजस्विनः प्रवालादिवत् वर्चोवर्णोयेषांतेपरितःस्फुरंतिकुंडलानिमौलयोमालाश्चसंतियेषांते ११

पार्षदान् अनुवर्ण्यपुनरपिलोकमनुवर्णयति भ्राजिष्णुभिर्देदीप्यमानाभिः प्रमदोत्तमानांदिवः कांतयस्ताभिर्विद्योतमानाः सह्वविद्युद्भिर्व-
र्तमानाः सविद्युतः ताभिरभ्रावलिभिः तत्रविद्युतइवस्त्रियः अभ्रपंक्तयइवविमानानि नभइवलोकः १२ श्रीःसंपत्रूपिणीमूर्तिम-
ती मानंपूजाम् विभूतिभिर्नानाविभवैः प्रेंखमांदोलंसंश्रिता कुसुमाकरोवसंतस्तस्यानुगाः भ्रमराः तैर्विविधंगीयमानास्वयंतुप्रिय-
स्यहरेःकर्मगायतीवभवति १३ यएवंभूतोलोकः तत्रतस्मिन् १४ भृत्यानांप्रसादेअभिमुखम् दृगेवआसवइव द्रष्टॄणांहर्षकरीयस्यतम्
प्रसन्नहासमरुणलोचनेयस्य वक्षसिस्थितयाचश्रियालक्षितम् अलंकृतमित्यर्थः १५ अध्यर्हणीयंवरिष्ठंसिंहासनम् चतस्रः प्रकृ-

भ्राजिष्णुभिर्यःपरितोविराजतेलसद्विमानावलिभिर्महात्मनाम् विद्योतमानःप्रमदोत्तमाद्युभिःसविद्युदभ्राव
लिभिर्यथानभः १२ श्रीर्यत्ररूपिण्युरुगायपादयोःकरोतिमानंबहुधाविभूतिभिः प्रेंखंश्रिताकुसुमाकरानुगै
र्विगीयमानाप्रियकर्मगायती १३ ददर्शतत्राखिलसात्वतांपतिंश्रियःपतियज्ञपतिंजगत्पतिम् सुनंदनंदप्रबलार्ह
णादिभिःस्वपार्षदमुख्यैःपरिसेवितंविभुम् १४ भृत्यप्रसादाभिमुखंदृगासवंप्रसन्नहासारुणलोचनाननम् कि
रीटिनंकुंडलिनंचतुर्भुजंपीतांबरंवक्षसिलक्षितंश्रिया १५ अध्यर्हणीयासनमास्थितंपरंवृतंचतुःषोडशपंचश
क्तिभिः युक्तंभगैःस्वैरितरत्रचाध्रुवैःस्वएवधामन्रममाणमीश्वरम् १६ तद्दर्शनाल्हादपरिप्लुतांतरोहृष्यत्तनुःप्रे
मभराश्रुलोचनः ननामपादांबुजमस्यविश्वसृग्यत्पारमहंस्येनपथाऽधिगम्यते १७ तंप्रीयमाणंसमुपस्थितंतत
दाप्रजाविसर्गेनिजशासनार्हणम् बभाषईषत्स्मितशोचिषागिराप्रियःप्रियंप्रीतमनाःकरेस्पृशन् १८

तिपुरुषमहदहंकाररूपाः षोडशएकादशेंद्रियपंचमहाभूताख्याः पंचतन्मात्ररूपायाः शक्तयस्ताभिर्वृतम् स्वैःभगैःस्वाभाविकैरैश्वर्यादि
भिः इतरत्रयोगिषुअध्रुवैरागंतुकैः साधारणैरित्यर्थः एवंसत्यपिस्वएवधामन्स्वरूपएवरममाणम् अतएवेश्वरम् १६ तस्यदर्शनेनयः
आल्हादः तेनपरिप्लुतंव्याप्तमांतरमंतःकरणंयस्य हृष्यंतीरोमांचितातनुर्यस्य प्रेमभरेणअश्रूणिलोचनेषुयस्य विश्वसृक्ब्रह्मा पारमहं-
स्येनपथाज्ञानमार्गेण १७ तंब्रह्माणंभगवान्बभाषे प्रजाविसर्गकार्येनिजशासनार्हणंस्वनियोगार्हम् प्रजाविसर्गेसमुपस्थितमितिवाऽ
न्वयः ईषत्स्मितेनशोचिर्दीप्तिः शोभायस्याः तयागिरा १८ ९ ९ ९ ९

सिसृक्षयाहेतुनाचिरंसंभृतेनतपसाऽहंसम्यकृतोषितः दुस्तोषः तोषयितुमशक्तः १९ माइतिमाम् श्रेयसांफलानांपरिश्रामःपरिश्रमःसाधनप्र-
यासःममदर्शनमवधिर्यस्यसतथा अतोऽधिकंतुपुनःफलंनास्तीत्यर्थः २० एतच्चमत्कृपयैवत्वयाप्राप्तमित्याह मनीषितमिच्छातुभ्यमिदंदात-
व्यमितियाममेच्छातस्यानुभावोऽयम् कोऽसौतमाह ममलोकस्यावलोकनंयत् नचेदंमयैवतपोबलेनप्राप्तमितिस्वातंत्र्यंमन्यस्व तत्प्रवृत्तेरपि-
मत्कृतत्वादित्याह रहसितपतपेति यद्वचउपश्रुत्यपरमंतपश्चकर्थ कृतवानसि २१ तदपित्वांप्रतिमयैवादिष्टमुपदिष्टम् कदा तत्रतदासृ-
ष्टयारंभे त्वयिकर्मणिकार्येऽर्थेविमोहितेसति किंच तपोनाममममैवशक्तिरित्याह तपोमेहृदयमंतरंगाशक्तिः आत्मास्वरूपम् यस्यज्ञा

श्रीभगवानुवाच त्वयाऽहंतोषितःसम्यग्वेदगर्भसिसृक्षया चिरंभृतेनतपसादुस्तोषःकूटयोगिनाम्
१९ वरंवरयभद्रंतेवरेशंमाऽभिवांछितम् ब्रह्मन्श्रेयःपरिश्रामःपुंसांमद्दर्शनावधिः २० मनीषितानुभावो
ऽयंममलोकावलोकनम् यदुपश्रुत्यरहसिचकर्थपरमंतपः २१ मत्यादिष्टमयातत्रत्वयिकर्मविमोहिते तपोमे
हृदयंसाक्षादात्माऽहंतपसोनघ २२ सृजामितपसैवेदंग्रसामितपसापुनः बिभर्मितपसाविश्वंवीर्यंमेदुश्च
रंतपः २३ ब्रह्मोवाच भगवन्सर्वभूतानामध्यक्षोऽवस्थितोगुहाम् वेदह्यप्रतिरुद्धेनप्रज्ञानेनचिकीर्षि
तम् २४ तथाऽपिनाथमानस्यनाथनाथयनाथितम् परावरेयथारूपेजानीयांतेत्वरूपिणः २५ यथाऽत्म-
मायायोगेननानाशक्त्युपबृंहितम् विलुंपन्विसृजन्गृण्हन्बिभ्रदात्मानमात्मना २६ क्रीडस्यमोघसंक-
ल्पऊर्णनाभिर्यथोर्णुते तथातद्विषयांधेहिमेनीषांमयिमाधव २७

नमयंतपइतिश्रुतेः २२ ग्रसामिसंहरामि बिभ-
र्मिपालयामि वीर्यंशक्तिः २३ अध्यक्षःअधिष्ठाता गुहांगुहायाम् बुद्धाववस्थितः सन्यद्यपिवेदतथाऽपीत्युत्तरेणान्वयः २४ नाथ
मानस्ययाचमानस्य उपतप्यमानस्येतिवा हेनाथ नाथयआशंसय प्रयच्छ नाथितंयाचितम् नाथृनाधृयाच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु
नाथितमेवाह परंसूक्ष्ममवरंस्थूलंचतेरूपंयथाजानीयाम् २५ यथाचत्वंक्रीडसितद्विषयांमनीषांमयिधेहीत्युत्तरेणान्वयः नाना-
शक्त्युपबृंहितंविश्वंविलुंपन्विविधंसृजन् बिभ्रत्पालयन् आत्मनास्वयमेव आत्मानंब्रह्मादिरूपंगृण्हन् अनुगृण्हन्क्रीडसि २६
ऊर्णुतेतंतुभिः आत्मानमाच्छादयति २७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

टी॰

तत्किंसृष्टेरुद्विग्नएवतत्वज्ञानंप्रार्थयसेनेत्याह भगवत्तात्वयाशिक्षितमनुशिष्टमतंद्रितः अनलसःसन्करिष्यामि तर्हिकिमनेनतत्वज्ञानेनतत्राह य
स्मादेवंभूतात्तवानुग्रहात् प्रजासर्गमीहमानः कुर्वन्नपिअहंकारादिभिर्बद्धोनभवेयमिति २८ अवश्यंचमदोभविता सतु कंचित्कालंमा-
भूदितिप्रार्थयते यावदिति भोईश तेत्वयालौकिकस्यसख्युः सखेवाहंकृतः करस्पर्शनादिनाममत्वेनसंमानितःसन् प्रजासर्गरूपेतवप
रिकर्मणिसेवायांस्थितोऽविक्लवोऽ व्याकुलएवयावत् जनंविभजामि उत्तममध्यमादिभेदेनसृजामि तावत्त्वत्संमानादहमप्यजः स्व-
तंत्रइति मानिनोमेसमुन्नद्धउत्कटोमदोमाभूत् यद्वा मदोमासमुन्नद्धमासमुन्नत्वताम् उद्रिक्तोनभवेदित्यर्थः २९ ज्ञानंशास्त्रोत्थम् विज्ञा
नमनुभवः रहस्यंभक्तिः सुगोप्यमपिवक्ष्यामीत्यादिनिर्देशात् तस्यांगंसाधनम् ३० यावान्स्वरूपतः यथाभावः यादृक्सत्तावान् यानि

भगवच्छिक्षितमहंकरवाणिह्यतंद्रितः नेहमानःप्रजासर्गंबध्येयंत्वदनुग्रहात् २८ यावत्सखासख्युरिवेशतेकृ
तःप्रजाविसर्गेविभजामिभोजनम् अविक्लवस्तेपरिकर्मणिस्थितोमामेसमुन्नद्धमदोऽजमानिनः २९
श्रीभगवानुवाच ज्ञानंपरमगुह्यंमेयद्विज्ञानसमन्वितम् सरहस्यंतदंगंचगृहाणगदितंमया ३० यावानहं
यथाभावोयद्रूपगुणकर्मकः तथैवतत्वविज्ञानमस्तुतेमदनुग्रहात् ३१ अहमेवासमेवाग्रेनान्यद्यत्सदसत्परम्
पश्चादहंयदेतच्चयोऽवशिष्येतसोऽस्म्यहम् ३२ ऋतेऽर्थंयत्प्रतीयेतनप्रतीयेतचात्मनि तद्विद्यादात्मनोमा-
यांयथाऽभासोयथातमः ३३

रूपाणिगुणाः कर्माणिचयस्य ३१ एतदेवसम्यगुपदिशन्यावानित्यस्यार्थंस्फुटयति अहमेवा-
ग्रेसृष्टेःपूर्वमासम् स्थितः नान्यत्किंचित् यत्सत् स्थूलम् असत्सूक्ष्मम् परंतयोःकारणंप्रधानम् तस्याप्यंतर्मुखतयातदामय्येवलीन-
त्वात् अहंचतदाआसमेवकेवलंनचान्यदकरवम् पश्चात्सृष्टेरनंतरमप्यहमेवास्मि यदेतद्विश्वंतदप्यहमस्मि प्रलयेयोऽवशिष्येतसोऽ
प्यहमेव अनेनचानाद्यनंतत्वादद्वितीयत्वाच्चपरिपूर्णोऽहमित्युक्तंभवति ३२ यथाऽत्ममायायोगेनेत्यनेनमायायाअपिसृष्टत्वात् वक्ष्य
माणोपयोगित्वाच्चमायांनिरूपयति ऋतेऽर्थंविनाऽपिवास्तवमर्थंयद्यतःकिमप्यनिरुक्तं आत्मनिअधिष्ठानेप्रतीयेत सदपिचनप्रतीयेतत
त् आत्मनोममायांविद्यात् यथाआभासोद्विचंद्रादिरिति अर्थंविनाप्रतीतौदृष्टांतः यथातमइति सतोप्रतीतौतमोराहुर्यथाग्रहमंड
लेस्थितोऽपिनदृश्यते ३३

यथाभावइत्येतत्स्पष्टयति यथामहाभूतानिभौतिकेषु अनुसृष्टेरनंतरंप्रविष्टानितेषूपलभ्यमानत्वात् अप्रविष्टानिच प्रागेवकारणतयातेषु-विद्यमानत्वात् यथातेषुभूतभौतिकेषुअहंनचतेष्वहम् एवंभूताममसत्तेत्यर्थः ३४ साधनमाह आत्मनस्तत्वजिज्ञासुनाएतावत्त्वमेवजि-ज्ञास्यंविचार्यम् तदेवाह अन्वयः कार्येषुकारणत्वेनानुवृत्तिः कारणावस्थायांचतेभ्योव्यतिरेकः तथाजाग्रदाद्यवस्थासुतत्तत्साक्षित याऽन्वयः व्यतिरेकश्चसमाध्यादौएवमन्वयव्यतिरेकाभ्यांयत्स्यात् सर्वत्रसर्वदाचतदेवात्मेति ३५ यत्प्रार्थितंनेहमानः प्रजासर्गमितितत्प्र सादीकरोति एतन्मतंसम्यगनुतिष्ठसमाधिनाचित्तैकाग्र्येण कल्पेषुविकल्पाः विविधाः सृष्टयस्तेषुविमोहंकर्तृत्वाभिनिवेशंनयास्यतीति ३६

यथामहांतिभूतानिभूतेषूच्चावचेष्वनु प्रविष्टान्यप्रविष्टानितथातेषुनतेष्वहम् ३४ एतावदेवजिज्ञास्यंतत्वजिज्ञासुनात्मनः अन्वयव्यतिरेकाभ्यांयत्स्यात्सर्वत्रसर्वदा ३५ एतन्मतंसमातिष्ठपरमेणसमाधिना भवान्कल्पविकल्पेषुनविमुह्यतिकर्हिचित् ३६ श्रीशुकउवाच संप्रदिश्यैवमजनोजनानांपरमेष्ठिनम् पश्यतस्तस्यतद्रूपमात्मनोन्यरुणद्धरिः ३७ अंतर्हितेंद्रियार्थायहरयेविहितांजलिः सर्वभूतमयोविश्वंससर्जेदंसपूर्ववत् ३८ प्रजापतिर्धर्मपतिरेकदानियमान्यमान् भद्रंप्रजानामन्विच्छन्नातिष्ठत्स्वार्थकाम्यया ३९ तंनारदःप्रियतमोरिक्थादानामनुव्रतः शुश्रूषमाणःशीलेनप्रश्रयेणदमेनच ४० मायांविविदिषन्विष्णोर्मायेशस्यमहामुनिः महाभागवतोराजन्पितरंपर्यतोषयत् ४१ तुष्टंनिशम्यपितरंलोकानांप्रपितामहम् देवर्षिःपरिपप्रच्छभवान्यन्माऽनुपृच्छति ४२ तस्माइदंभागवतंपुराणंदशलक्षणम् प्रोक्तंभागवताप्राहप्रीतःपुत्रायभूतकृत् ४३ नारदःप्राहमुनयेसरस्वत्यास्तटेनृप ध्यायतेब्रह्मपरमंव्यासायामिततेजसे ४४

एवंसंप्रदिश्यउपदिश्यजनानांपरमेष्ठिनंपरमेआधिपत्येस्थितंब्रह्माणम् आत्मनस्तद्रूपंन्यरुणत् अंतर्हितवान् ३७ अंतर्हितः इंद्रियार्थः प्रत्यक्षरूपंयेनतस्मैकृतांजलिः ३८ तदनंतरंपूर्वोक्तोब्रह्मनारदसंवादःप्रवृत्तइत्याह प्रजापतिरितिपंचभिः प्रजानांभद्रमन्विच्छन्विमृशन् सैवस्वार्थकाम्यास्वप्रयोजनेच्छातयायमनियमानन्वतिष्ठत ३९ रिक्थादानांपुत्राणांमध्येप्रियतमः तंपितरंसेवमानः शीलादिनापरितोषयामास ४० किमिच्छन्विष्णोर्मायांविविदिषन् ४१ निशम्यदृष्ट्वाज्ञात्वेत्यर्थः मामाम् ४२ भगवताचतुःश्लोक्यासंक्षेपेणप्रोक्तंविस्तरेणप्राह दशलक्षणानि लक्षणीयाअर्थाविद्यंतेयस्मिन्तत् ४३ तत्संप्रदायतोभागवतंमयाज्ञातमित्याशयेनाह नारदइति ४४

भागवतव्याख्यानेनैवत्वत्प्रश्नानामुत्तरंदास्यामीत्याह यदुतेति पुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्वकल्पिताइत्यादिनावैराजात्पुरुषादिदंविश्वंक थम् आसीदितियदहंत्वयापृष्टः तद्यथावदुपाख्यामिशृणिवति ४५ इतिद्वितीयस्कंधेटीकायांनवमोऽध्यायः ९ ततोभागवतव्याख्याहरिवदशमेस्फुटम् राजप्रश्नोत्तरंवक्तुमारेभेबादरायणिः १ दशलक्षणंपुराणंप्राहेत्युक्तंतानिदशलक्षणानिदर्शयति अत्रेति मन्वंतराणिईशानुकथाश्चेतिद्वंद्वः सर्गादयः अत्रदशार्थालक्ष्यंते १ नन्वेवमर्थभेदाच्छास्त्रभेदःस्यात्तत्राह दशम स्याश्रयस्यविशुद्ध्यर्थंतत्वज्ञानार्थंनवानांलक्षणंस्वरूपम् एकस्यैवप्राधान्यान्नायंदोषइत्यर्थः नन्वत्रनैवंप्रतीयतेअतआह श्रुतेनश्रुत्येवस्तुत्यादिस्थानेषु अंजसासाक्षाद्वर्णयंति अर्थेनतात्पर्यवृत्त्याचतत्तदाख्यानेषु २ सर्गादीनांप्रत्येकंलक्षणमाह भूतानिआकाशादीनि मात्राणिचशब्दादीनिइंद्रियाणि

यदुताहंत्वयापृष्टोवैराजात्पुरुषादिदम् यथासीत्तदुपाख्यास्येप्रश्नानन्यांश्चकृत्स्नशः ४५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेनवमोऽध्यायः ९ श्रीशुकउवाच अत्रसर्गोविसर्गश्चस्थानंपोषणमूतयः मन्वंतरेशानुकथानिरोधोमुक्तिराश्रयः १ दशमस्यविशुद्ध्यर्थंनवानामिहलक्षणम् वर्णयंतिमहात्मानः श्रुतेनार्थेनचांजसा २ भूतमात्रेंद्रियधियांजन्मसर्गउदाहृतः ब्रह्मणोगुणवैषम्याद्विसर्गःपौरुषःस्मृतः ३ स्थितिर्वैकुंठविजयःपोषणंतदनुग्रहः मन्वंतराणिसद्धर्मऊतयःकर्मवासनाः ४ अवतारानुचरितंहरेश्चास्यानुवर्तिनाम् पुंसामीशकथाःप्रोक्तानानाख्यानोपबृंहिताः ५ निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनःसहशक्तिभिः मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपंस्वरूपेणव्यवस्थितिः ६

च धीशब्देनमहदहंकारोगुणानांवैषम्यात् परिणामात् ब्रह्मणः परमेश्वरात् कर्तुर्भूतादीनांयद्विराड्रूपेणस्वरूपतश्चजन्मससर्गः पुरुषोवैराजः तत्कृतःपौरुषः चराचरसर्गोविसर्गइत्यर्थः ३ वैकुंठस्यभगवतोविजयः सृष्टानांतत्तन्मर्यादापालनेनोत्कर्षः स्थितिःस्थानम् स्वभक्तेषुतस्यानुग्रहः पोषणम् तदनुगृहीतानांसतांमन्वंतराधिपतीनांधर्मः कर्मणांवासनाः वेञ् तंतुसंताने ऊयंतेकर्मभिः संतन्यतइत्यूतयः यद्वा ऊल्यर्थात्संश्लेषार्थाद्वाऽवतेर्धातोरिदंरूपम् ऊयंतेकर्मभिर्बध्यंतेसंश्लिष्यंतइति वाऊतयइत्यर्थः ४ हरेरवतारानुचरितमस्यानुवर्तिनांचसत्कथाईशानुकथाःप्रोक्ताइत्यर्थः ५ निरोधमाह अस्यात्मनोजीवस्यहरेर्योगनिद्रामनुपश्चात्शक्तिभिश्चोपाधिभिः सहशयनंलयः निरोधः अन्यथारूपमविद्ययाऽध्यस्तंकर्तृत्वादिहित्वास्वरूपेणब्रह्मतयाव्यवस्थितिर्मुक्तिः ६

आभासः सृष्टिः निरोधोलयश्चयतोभवति अध्यवसीयतेप्रकाशतेच सब्रह्मेतिपरमात्मेतिप्रसिद्धः आश्रयः कथ्यते ७ आश्रयस्वरूपमपरो क्षानुभवेनस्पष्टंदर्शयितुमध्यात्मादिविभागमाह योऽयमध्यात्मिकः पुरुषः चक्षुरादिकरणाभिमानीद्रष्टाजीवः सएवाधिदैविकः चक्षुराद्य- धिष्ठातासूर्यादिः तत्रैकस्मिन्नेवउभयोर्द्विरूपयोर्विच्छेदोयस्मात्सआधिभौतिकः चक्षुर्गोलकाद्युपलक्षितोदृश्योदेहः पुरुषइतिपुरुषस्य जीवस्योपाधिः सवाएषपुरुषोऽन्नरसमयइत्यादिश्रुतेः ८ एकमेकतराभावइत्येतेषामन्योऽन्यसापेक्षसिद्धित्वेनानात्मत्वंदर्शयति तथाहि दृ श्यंविनातत्प्रतीत्यनुमेयंकरणंनसिध्यति नापिद्रष्टा नचतद्विनाकरणप्रवृत्त्यनुमेयस्तदधिष्ठातासूर्यादिः नचतंविनाकरणंप्रवर्तते नचतद्वि- नादृश्यमित्येवमेकतरस्याभावेएकंनोपलभामहे तत्रतदातत्त्रितयमालोचनात्मकेनप्रत्ययेनयोवेदसाक्षितयापश्यति सपरमात्माआश्र यः तेषामपिपरस्परमाश्रयत्वमस्त्येवेतितद्व्यवच्छेदार्थंविशेषणम् स्वाश्रयः अनन्याश्रयः सचासावन्येषामाश्रयश्चेतितथाचभगवान्वक्ष्यति

आभासश्चनिरोधश्चयतश्चाध्यवसीयते सआश्रयःपरंब्रह्मपरमात्मेतिशब्द्यते ७ योऽध्यात्मिकोयंपुरुषःसो ऽसावेवाधिदैविकः यस्तत्रोभयविच्छेदःसस्मृतोह्याधिभौतिकः ८ एकमेकतराभावेयदानोपलभाम हे त्रितयंतत्रयोवेदसआत्मास्वाश्रयाश्रयः ९ पुरुषोऽण्डंविनिर्भिद्ययदाऽसौसविनिर्गतः आत्मनोऽयनम- न्विच्छन्नपोऽस्राक्षीच्छुचिःशुचीः १० तास्ववात्सीत्स्वसृष्टासुसहस्रपरिवत्सरान् तेननारायणोनामयदापः पुरुषोद्भवाः ११

दृश्यूपमार्कवपुरत्रंरंध्रेपरस्परंसिध्यतियःस्वतःखे आत्मायदेषामपरोयआद्यःस्वयाऽनुभूत्याऽखिलसिद्धसिद्धिरि- ति एतेनैवव्यभिचारित्वात्तेषांमायामयत्वमप्युक्तम् अतएवपुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्वकल्पिताः लोकैरमुष्यावयवाः सपालैरि- त्यनेनोक्तोविरोधोपिपरिहृतः ९ उक्तमेवाध्यात्मादिविभागंप्रपंचयन् यदुताहंत्वयापृष्टोवैराजात्पुरुषादिदम् यथाऽसीत्तदुपाख्यास्यइ तियत्प्रतिज्ञातंतदुत्पत्तिप्रकारमाह पुरुषइत्यादिना पुरुषोवैराजः अंडंविनिर्भिद्यपृथक्कृत्यविनिर्गतः पृथक्स्थितइत्यर्थः अयनंस्था नमन्विच्छन्विमृशन् यतःशुचिःस्वयमतः शुचीःशुद्धाः अपः गर्भोदकसंज्ञाः असाक्षीत्ससर्ज १० अप्सुवासंनारायणनामनिरु- क्त्यास्पष्टयति तेन अप्सुवासेन यद्यस्मात्पुरुषोनरः तस्मादुद्भवोयासांताः नाराःआपोऽयनमस्येतिनारायणइत्यर्थः तदुक्तम् आपोना राइतिप्रोक्ताआपोवैनरसूनवः अयनंतस्यताःपूर्वंतेननारायणःस्मृतइति ११ ७ ७ ७ ७

टी॰

तस्यप्रभावमाह द्रव्यमुपादानम् कर्मादीनिनिमित्तानि जीवोभोक्तायस्यानुग्रहात्संति कार्यक्षमाभवंतीत्यर्थः १२ योगएवतल्पंशय्या-
तस्मात् वीर्यंगर्भरूपंदेहंहिरण्मयमिवप्रकाशबहुलम् १३ तस्यैवप्रपंचः अथैत्यादिना १४ अंतःशरीरेयआकाशः तस्मात् क्रियाश
क्त्यातत्रविविधंचेष्टमानस्यसतः ओजः इंद्रियशक्तिः सहोमनःशक्तिः बलंदेहशक्तिः ततःशक्त्यात्मकात् सूक्ष्माद्रूपात् प्राणःसूत्रा-
ख्यःमहान्मुख्यःअसुः प्राणःसर्वेषाम् १५ महत्त्वंदर्शयति प्राणाइंद्रियाणियंप्राणंतंचेष्टांकुर्वतमनुपश्चात् प्राणंतिचेष्टांकुर्वंति अपा-
नंतंचेष्टांत्यजंतमनुअपानंति चेष्टांत्यजंति राजानमनुभृत्याइव १६ क्षिपताचालयतानिमित्तेन क्षुत्तृडादिकंप्रभोरितिविराड्जीवाभेदे

द्रव्यंकर्मचकालश्चस्वभावोजीवएवच यदनुग्रहतःसंतिनसंतियदुपेक्षया १२ एकोनानात्वमन्विच्छन्योगतल्पात्समुत्थितः वीर्यंहिरण्मयंदेवोमाययाव्यसृजत्त्रिधा १३ अधिदैवमथाध्यात्ममधिभूतमितिप्रभुः अथैकंपौरुषंवीर्यंत्रिधाभिद्यततच्छृणु १४ अंतःशरीरआकाशात्पुरुषस्यविचेष्टतः ओजःसहोबलंजज्ञे ततःप्राणोमहानसुः १५ अनुप्राणंतियंप्राणाःप्राणंतंसर्वजंतुषु अपानंतमपानंतिनरदेवमिवानुगाः १६ प्राणेनक्षिपताक्षुत्तृडंतराजायतेप्रभोः पिपासतोजक्षतश्चप्राङ्मुखंनिरभिद्यत १७ मुखतस्तालुनिर्भिन्नंजिह्वातत्रोपजायते ततोनानारसोजज्ञेजिह्वयायोऽधिगम्यते १८ विवक्षोर्मुखतोभूम्नोवन्हिर्वाग्व्याहृतंतयोः जलेवैतस्यसुचिरंनिरोधःसमजायत १९ नासिकेनिरभिद्येतांदोधूयतिनभस्वति तत्रवायुर्गंधवहोघ्राणोनसिजिघृक्षतः २०

नोपासनार्थमुक्तम् आजायतेस्म ततःजक्षतः भक्षयितुमिच्छतइत्यर्थः प्राक्प्रथमंनिरभिद्यत
विभक्तमभूत् १७ तालुअधिष्ठानम् जिह्वाइंद्रियम् नानारसोविषयः वरुणश्चदेवताज्ञातव्या एवंसर्वत्रअधिष्ठानमिंद्रियंदेवतावि
षयइत्येतच्चतुष्टयमनुक्तमप्यूह्यम् १८ विवक्षोः वक्तुमिच्छोः मुखतएववन्हिर्देवतावाक्इंद्रियम् व्याहृतंभाषणम् तयोरितिइंद्रि
यदेवताऽधीनत्वंकर्मणोदर्शयति १९ नभस्वतिप्राणवायौदोधूयति दोधूयमानेअत्यंतंप्रचलतिसति तत्रनासिकायांवायुर्देवता-
गंधंवहतीतितथा अनेनगंधोविषयोदर्शितः घ्राणःइंद्रियम् जिघृक्षतः गंधंगृहीतुमिच्छतः २० ७ ७

निरालोकंप्रकाशशून्यमासीदितिशेषः निर्मोक्षिकभित्तिवदेकवद्भावः तदाआत्मानंदेहंचकाशदन्यच्चवस्तुदिदृक्षत अक्षिणीस्थानम् -
ज्योतिः आदित्योदेवता चक्षुरिंद्रियम् ततोगुणस्यरूपस्यग्रहः ग्रहणम् अनेनरूपंविषयोदर्शितः २१ ऋषिभिर्वेदैः बोध्यमानस्य-
तत्तुआत्मनःप्रबोधनंगृहीतुमिच्छतः ततोगुणग्रहःशब्दस्यग्रहणम् २२ मृदुत्वंचकाठिन्यंचलघुत्वंचगुरुत्वंच आउष्णत्वमीषदुष्णत्वंच
शीततांचेत्यर्थः यद्यप्यत्युष्णत्वमपींद्रियविषयएवतथाऽपितस्यजिघृक्षाभावादौष्ण्यत्वमित्युक्तम् गुर्वुष्णेतिपाठेयणादेशश्छांदसः वस्तु
नएतान्धर्मान्जिघृक्षतः त्वक्निर्भिन्ना त्वगिंद्रियाधिष्ठानंचर्मजातमित्यर्थः तस्यांरोमाणिइंद्रियम् महीरुहाश्चदेवताजाताः वस्तुनिहस्ते-
नातोलितेलघुत्वगुरुत्वयोर्ज्ञानात्तयोरपित्वगिंद्रियविषयत्वमितिपौराणिकाः तत्रत्वचिअंतर्बहिश्चवातोवृतः आवृत्यास्थितः कर्तरिनिष्ठा क
थंभूतः त्वचालब्धोगुणःस्पर्शोयेन अयमर्थः त्वगिंद्रियमेवबहिःकंडूतिसहितंस्पर्शम् गृण्हत् लोमशब्देनोच्यते तत्रमहीरुहाणांदेवत्वमं-

यदाऽत्मनिनिरालोकमात्मानंचदिदृक्षतः निर्भिन्नेह्यक्षिणीतस्यज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः २१ बोध्यमानस्य-
ऋषिभिरात्मनस्तज्जिघृक्षतः कर्णौचनिरभिद्येतांदिशःश्रोत्रंगुणग्रहः २२ वस्तुनोमृदुकाठिन्यलघुगुर्वो-
ष्णशीतताम् जिघृक्षतस्त्वक्निर्भिन्नातस्यांलोममहीरुहाः तत्रचांतर्बहिर्वातस्त्वचालब्धगुणोवृतः २३ ह
स्तौरुरुहतुस्तस्यनानाकर्मचिकीर्षया तयोस्तुबलमिंद्रश्चआदानमुभयाश्रयम् २४ गतिंजिगीषतःपादौ
रुरुहातेऽभिकामिकाम् पद्भ्यांयज्ञःस्वयंहव्यंकर्मभिःक्रियतेनृभिः २५

तर्बहिश्चस्पर्शंगृण्हत् तदेवत्वक्शब्देनोच्य
ते तत्रवातोदेवतातथाचतृतीयेवक्ष्यति त्वचमस्यविनिर्भिन्नांविविशुर्धिष्ण्यमोषधीः अंशेनलोमभिः कंडूंयैरसौप्रतिपद्यते निर्भिन्नान्यस्य
चर्माणिलोकपालोऽनिलोऽविशत् प्राणेनांशेनसंस्पर्शंयेनासौप्रतिपद्यतइति तत्रचर्माणीति चर्मोपलक्षितात्वगित्यर्थः प्राणेनांशेनेति प्रा
णवायुव्याप्तेनत्वगिंद्रियेणेत्यर्थः बहुचश्रुतौत्वेकएवांशोनिर्दिष्टः त्वङ्निरभिद्यतत्वचोलोमानिलोमभ्यओषधिवनस्पतयइति २३ रुरु
हतुः निर्भिन्नौ बलमिंद्रियम् इंद्रोदेवता तदुभयाश्रयमादानंकर्म २४ अभिकामिकामभीष्टांविहितामित्यर्थः पद्भ्यांसहयज्ञोवि-
ष्णुरेवस्वयंतदधिष्ठातृरूपेणस्थितः कर्मभिरितिगत्याख्याकर्मशक्तिरिंद्रियमुक्तम् हव्यंक्रियतइतिगतिप्राप्यंयज्ञार्थं द्रव्यंविषयइत्यु
क्तम् नृभिरिति व्यष्टिजीवेष्वपिइयमेवरीतिरितिदर्शयन्नराधिकारित्वंयज्ञादीनांदर्शयति २५ ७ ७ ७

प्रजाअपत्यम् आनंदोरतिः अमृतंस्वर्गादि तदर्थिनः शिश्नः अधिष्ठानम् उपस्थइंद्रियम् प्रजापतिश्चासीत् इतिज्ञेयम् तदुभयाश्रयंकामानांसंबंधिप्रियंसुखम् २६ धातुमलंभुक्तान्नादीनामसारांशंत्यक्तुमिच्छोः गुदपायुमित्रोत्सर्गाः अधिष्ठानेंद्रियदेवताविषयाः २७ पुर्याः देहात्पुरः देहांतराणि आसिसृप्सोः सर्वतोगंतुमिच्छोः निरभिद्यतेत्यनुषंगः अपानतः अपगच्छतः पृथक्त्वंमरणम् नाभ्यादीन्यधिष्ठानादीनि नाभ्यांहिप्राणापानयोर्बंधविश्लेषेमृत्युरितिप्रसिद्धम् २८ अन्नपानानामादित्सोः संग्रहेच्छोः कुक्षिश्च अंत्राणिचनाड्यश्चासन् तत्रकुक्षिरधिष्ठानम् अंत्राण्यन्नसंग्रहेकरणमिंद्रियस्थानीयम् नाड्यस्तुपानसंग्रहे तयोर्नाड्यंत्रवर्गयोः क्रमेणनद्यःसमुद्राश्चदेवते तुष्टिरुदरभरणम् पुष्टिस्तुरसपरिणामतः स्थौल्यम् तदाश्रयेतदुभयनिमित्ते तत्रान्नसंग्रहेच्छोः कुक्ष्यंत्रसमुद्रतु-

निरभिद्यतशिश्नोवैप्रजानंदामृतार्थिनः उपस्थआसीत्कामानांप्रियंतदुभयाश्रयम् २६ उत्सिसृक्षोर्धातुमलंनिरभिद्यतवैगुदम् ततःपायुस्ततोमित्रउत्सर्गउभयाश्रयः २७ आसिसृप्सोःपुरःपुर्यानाभिद्वारमपानतः तत्रापानस्ततोमृत्युःपृथक्त्वमुभयाश्रयम् २८ आदित्सोरन्नपानानामासन्कुक्ष्यंत्रनाडयः नद्यःसमुद्राश्चतयोस्तुष्टिःपुष्टिस्तदाश्रये २९ निदिध्यासोरात्ममायांहृदयंनिरभिद्यत ततोमनस्ततश्चंद्रःसंकल्पःकामएवच ३० त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थिधातवः भूम्यप्तेजोमयाःसप्तप्राणोव्योमांबुवायुभिः ३१ गुणात्मकानींद्रियाणिभूतादिप्रभवागुणाः मनःसर्वविकारात्माबुद्धिर्विज्ञानरूपिणी ३२

ष्टयइतिचतुष्टयम् पानसंग्रहेच्छोः कुक्षिनाडीनदीपुष्टयइतिविवेकः २९ निदिध्यासोःनितरांचिंतयितुमिच्छोःकामोऽभिलाषः हृदयमनश्चंद्रसंकल्पाःअधिष्ठानादयः ३० तदेवमधिदैवादिभेदंविभज्योक्तातदंशभूतानांधात्वादीनांस्वरूपमाह त्वगितिद्वाभ्याम् त्वक्स्थूलम् चर्मतदुपरिस्थितंसूक्ष्मम् त्वगादयोऽस्थ्यंताः द्वंद्वैकवद्भावेननिर्दिष्टाः सप्तयेधातवः तेभूम्यप्तेजोमयाः तेषांचपांचभौतिकत्वेऽपिवाय्वाकाशयोः आहारादिरूपेणसंवर्द्धकत्वाभावादेवमुक्तम् ३१ गुणात्मकानिगुणेषुशब्दादिष्वात्मायेषाम् विषयाभिमुखस्वभावानीत्यर्थः गुणाः शब्दादयः भूतादिरहंकारः ततःप्रकर्षेणभवंतीतितथाअहंकारकल्पितशोभनस्वभावाः नतुवस्तुतस्तथेत्यर्थः अत्रहेतुः यतोमनएवसर्वविकाराणामात्मास्वरूपम् बुद्धिस्तुतथाभूतार्थविज्ञानरूपिणी नतुपरमार्थग्राहिणीतिवैराग्यार्थमुक्तम् अनेनैवबुद्धिमनसोःस्वरूपंचोक्तम् ३२

उपसंहरति एतदिति प्रकृत्यासहाष्टभिः ३३ स्थूलमुक्त्वासूक्ष्मंसमष्टिलिंगशरीरमाह अतःपरमस्यकारणभूतम् सूक्ष्ममतींद्रियम् अतः अव्यक्तम् तत्कुतः यतोनिर्विशेषणम् अनादिमध्यनिधनमुत्पत्तिस्थितिलयशून्यम् नित्यंसदैकरूपम् अपक्षयादिशून्यमित्यर्थः अत एववाङ्मनसश्चेति द्वंद्वैक्यंतस्मात्परम् ३४ उपासनार्थंभगवत्यारोपितंरूपद्वयमपवदति अमुनीइतिनगृण्हंति वस्तुतोनांगीकुर्वंति यतोमाया सृष्टे ३५ यद्रूपगुणकर्मकइतियदुक्तंभगवताब्रह्माणंप्रतितत्प्रपंचयितुंब्रह्मादिरूपाणितत्कर्माणिचाह सइत्यादिनाइत्थंभावेनेत्यतःप्रा- क्तनेनग्रंथेनसभगवान्ब्रह्मरूपधृक्सन्वाच्यवाचकतयानामानिवाच्यतयारूपाणिक्रियाश्चधत्ते सृजतीत्यर्थः माययासकर्मासव्या- पारःसन् वस्तुतस्त्वकर्मकः ३६ एतत्प्रपंचयति प्रजापतीनीतिसार्धैश्चतुर्भिः द्वितीयांतानांधत्तइत्यनेनान्वयः तत्रप्रजापत्यादीनिना

एतद्भगवतोरूपंस्थूलंतेव्याहृतंमया मह्यादिभिश्चावरणैरष्टभिर्बहिरावृतम् ३३ अतःपरंसूक्ष्मतममव्य क्तंनिर्विशेषणम् अनादिमध्यनिधनंनित्यंवाङ्मनसःपरम् ३४ अमुनीभगवद्रूपेमयातेअनुवर्णिते उभेअ- पिनगृण्हंतिमायासृष्टेविपश्चितः ३५ सवाच्यवाचकतयाभगवान्ब्रह्मरूपधृक् नामरूपक्रियाधत्तेसकर्माकर्मकः परः ३६ प्रजापतीन्मनून्देवानृषीन्पितृगणान्पृथक् सिद्धचारणगंधर्वान्विद्याधासुरगुह्यकान् ३७ किन्न रास्परसोनागान्सर्पान्किंपुरुषोरगान् मातृरक्षःपिशाचांश्चप्रेतभूतविनायकान् ३८ कूष्मांडोन्मादवेताला न्यातुधानान्ग्रहानपि खगान्मृगान्पशून्वृक्षान्गिरीन्नृपसरीसृपान् ३९ द्विविधाश्चतुर्विधायेऽन्येजलस्थलन भौकसः कुशलाकुशलामिश्राःकर्मणांगतयस्त्विमाः ४० सत्वंरजस्तमइतितिस्रःसुरनृनारकाः तत्राप्येकैक शोराजन्भिद्यंतेगतयस्त्रिधा यदैकैकतरोऽन्याभ्यांस्वभावउपहन्यते ४१

मानितत्तद्वाच्यानिरूपाणितत्तत्कर्माणिचज्ञे यानि पृथक्तत्तदवांतरभेदेन ३७ ३८ गिरीनित्यस्यानंतरंनृपेतिसंबोधनम् ३९ द्विविधाःस्थावरजंगमरूपेण चतुर्विधाः जरा- युजांडजस्वेदजोद्भिज्जरूपेण जलस्थलनभांसिओकांसियेषांतानपिधत्तइतिपूर्वेणान्वयः यच्चराज्ञापृष्टंयावत्यःकर्मगतयोयादृशी- र्द्विजसत्तमेतितस्यापिप्रसंगादनेनैवोत्तरमाह कुशलाउत्तमाः अकुशलानीचाः मिश्राइतिपदांतरम् मिश्राःमध्यमाः कर्मणांपुण्यपा पमिश्राणांगतयःफलानि ४० सत्वादिभेदेनकर्मगतिवैचित्र्यंप्रपंचयति सत्वमितिसार्द्धेन सत्वादयस्तिस्रोगतयः सुरादिशब्दाःकृष्या दीनामुपलक्षणार्थाः अन्याभ्यांगुणाभ्यांस्वभावोगुणः उपहन्यते अनुविध्यते ४१ ७ ७ ७

टी॰

ब्रह्मरूपेणस्रष्टृत्वमुक्त्वाविष्णुरूपेणपालकत्वमाह सएवभगवान्तिर्यगाद्यवतारैरिदंविश्वंस्थापयन् पालयन् धर्मरूपेणपुष्णाति भोगैः संवर्धयति ४२ रुद्ररूपेणसंहर्तृत्वमाह ततइति आत्मनः सकाशाद्यदिदंसृष्टंतत्संनियच्छति संहरति ४३ कर्तृत्वाद्यपवादेनदशमस्यशुद्धिमाह इत्थंभावेनस्रष्टृत्वादिरूपेण तस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशः संभूतः सोऽकामयतबहुस्यांप्रजायेयेत्यादिश्रुत्याकथितः सूरयस्तु परंकेवलमेवंरूपेणैवद्रष्टुंनार्हंति ४४ तत्किम् यतः अस्यविश्वस्यजन्मादौकर्मणिपरस्येश्वरस्य इत्थंभावः कर्तृत्वंनास्ति श्रुत्याऽपितात्पर्येणनप्रतिपाद्यते किंतु अनुविधीयते अनुवर्ण्यते किमर्थम् कर्तृत्वप्रतिषेधार्थम् हियतोमाययारोपि-

सएवेदंजगद्धाताभगवान्धर्मरूपधृक् पुष्णातिस्थापयन्विश्वंतिर्यङ्नरसुरात्मभिः ४२ ततःकालाग्निरुद्रात्मायत्सृष्टमिदमात्मनः सन्नियच्छतिकालेनघनानीकमिवानिलः ४३ इत्थंभावेनकथितोभगवान्भगवत्तमः नेत्थंभावेनहिपरंद्रष्टुमर्हंतिसूरयः ४४ नास्यकर्मणिजन्मादौपरस्यानुविधीयते कर्तृत्वप्रतिषेधार्थंमाययारोपितंहितत् ४५ अयंतुब्रह्मणःकल्पःसविकल्पउदाहृतः विधिःसाधारणोयत्रसर्गाःप्राकृतवैकृताः ४६ परिमाणंचकालस्यकल्पलक्षणविग्रहम् यथापुरस्ताद्व्याख्यास्येपाद्मंकल्पमथोशृणु ४७

तंप्रकाशितम् तथाचश्रुतिः निष्कलंनिष्क्रियंशांतंनिरवद्यंनिरंजनम् इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयतेइत्याद्याः ४५ उक्तमर्थमुपसंहरति अयंत्विति ब्रह्मणःसंबंधीकल्पोमहाकल्पः विकल्पोऽवांतरः तत्सहितः उदाहरणत्वेनसंक्षेपतउक्तः कथंभूतः यत्रमहाकल्पेप्राकृताः महदादिसर्गाः अवांतरकल्पेचवैकृताः स्थावरादिसर्गाइत्ययंविधिः प्रकारः अन्यैर्महाकल्पादिभिःसाधारणः ४६ वक्ष्यमाणंविस्तरंप्रतिजानीते परिमाणंस्थूलंसूक्ष्मंच कल्पस्यलक्षणमियान् एवंरूपइति तद्विग्रहमवांतरकल्पम् मन्वंतरादिरूपंविभागंच यथावद्विस्तरेण पुरस्तात्तृतीयस्कंधेव्याख्यास्यामि तत्रपाद्मंकल्पमथोइति कार्त्स्न्येनव्याख्यायमानंशृणु ४७

यदर्थसृष्ट्यादिनिरूपणंतदेवसाक्षात् श्रोतुकामः कथांतरंपृच्छति यदाहेति भुवःसंबंधीनितीर्थानि यद्वा भुवःक्षेत्राणिचेति ४८ कौ
षारवेर्मैत्रेयस्य तस्यक्षत्तुश्च अध्यात्मज्ञानसंश्रितःसंवादः ४९ पुनरागतवान् तत्रचनिमित्तंब्रूहि ५० राज्ञापृष्टइति अयमर्थः यत्
यूयंपृच्छथ इदमेवराजापिशुकंपृष्टवान् शुकोऽपिविदुरमैत्रेयसंवादंपुरस्कृत्ययेपूर्वंराज्ञाकृताःप्रश्नाः तदनुसारेणसर्वंपुराणार्थमवोचत्

शौनकउवाच यदाहनोभवान्सूतक्षत्ताभागवतोत्तमः चचारतीर्थानिभुवस्त्यक्त्वाबंधून्सुदुस्त्यजा
न् ४८ कुत्रकौषारवेस्तस्यसंवादोऽध्यात्मसंश्रितः यद्वासभगवांस्तस्मैपृष्टस्तत्त्वमुवाचह ४९ ब्रूहिन
स्तदिदंसौम्यविदुरस्यविचेष्टितम् बंधुत्यागनिमित्तंचतथैवागतवान्पुनः ५० सूतउवाच रा
ज्ञापरीक्षितापृष्टोयदवोचन्महामुनिः तद्वोऽभिधास्येशृणुतराज्ञःप्रश्नानुसारतः ५१ इतिश्रीभाग
वतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेऽष्टादशसाहस्र्यांसंहितायांपुरुषसंस्थावर्णनंनामदशमोऽध्यायः १० छ

नदेवाहंवोऽभिधास्यामि तथैवशृणुतेति ५१ श्रीमद्भागवतंयेनस्वब्रह्ममुखतोमितम् ब्रह्मनारदयोःप्रोक्तंतंवंदेगुरुमीश्वरम् १ यत्सू
त्रयंत्रितंविश्वंनरीनर्तिजगत्त्रयम् संतस्तमेवपृच्छंतुयदत्रस्खलितंमम २ द्वितीयस्कंधसंबंधिपदभावार्थदीपिका उद्दीप्यतामियंसद्भिर्यथा
स्यात्तत्त्वदीपकम् ३ ईक्षंतामिच्छयासंतःक्षमंतांममसाहसम् मयाहिस्वीयबोधायकृतमेतन्नसर्वतः ४ इतिश्रीभागवतटीका
यांश्रीधरस्वामिविरचितायांभावार्थदीपिकायांद्वितीयस्कंधेदशमोऽध्यायः १० श्रीकृष्णार्पणमस्तु छ छ

इतिश्रीमद्भागवतद्वितीयस्कंधःसमाप्त ः॥

अथश्रीमद्भागवततृतीयस्कंधप्रारंभः

टी·

श्रीगणेशायनमः नमोभगवतेवासुदेवाय तृतीयेतुत्रयस्त्रिंशदध्यायैःसर्गवर्णनम् ईशेक्षयागुणक्षोभात्सर्गोब्रह्मांडसंभवः १ तत्रतुप्रथमेध्या यैबंधून्हित्वागतात्पुषः निर्गतस्योद्धवेनादौसंवादःक्षत्तुरुच्यते २ अथतृतीयस्कंधव्याख्या भगवद्ब्रह्मसंप्रोक्तंसंक्षिप्तंवर्णितंपुरा प्राह भागवतंशेषप्रोक्तंविस्तरतःपुनः ३ द्वेधाहिश्रीमद्भागवतसंप्रदायप्रवृत्तिः एकतःसंक्षेपतः श्रीनारायणब्रह्मनारदादिद्वारेण अन्यतस्तुविस्तरतः शेषसनत्कुमारसांख्यायनादिद्वारेण तत्रद्वितीयेश्रीनारायणब्रह्मसंवादेनसंक्षेपतःचतुःश्लोक्याश्रीभागवतंनिरूपितम् तदेवब्रह्मनारदसंवा देनदशलक्षणतयाकिंचिद्विस्तरेणोक्तम् तदेवशेषोक्तमतिविस्तरतोवक्तुंतृतीयाद्यारंभः तत्रतृतीयेप्रथमंक्षत्तुर्मैत्रेयसंगमश्चतुर्भिरध्यायैःत तोऽष्टभिःसविसर्गःसर्गप्रपंचः ततोविसर्गप्रस्तावेनसप्तभिर्वराहावतारः ततएकेनविसर्गसमाहारः तत्प्रसंगेनचतुर्भिःकपिलावतारः ततोनव-

अ· १

श्रीगणेशायनमः श्रीशुकउवाच एवमेतत्पुरापृष्टोमैत्रेयोभगवान्किल क्षत्त्रावनंप्रविष्टेनत्यक्त्वास्व
गृहमृद्धिमत् १ यद्वाअयंमंत्रकृद्वोभगवानखिलेश्वरः पौरवेंद्रगृहंहित्वाप्रविवेशात्मसात्कृतम् २ राजोवा
च कुत्रक्षत्तुर्भगवतामैत्रेयेणाससंगमः कदावासहसंवादएतद्वर्णयनःप्रभो ३ नह्यल्पार्थोदयस्तस्यवि
दुरस्यामलात्मनः तस्मिन्वरीयसिप्रश्नःसाधुवादोपबृंहितः ४ सूतउवाच सएवमृषिवर्योऽयंपृष्टोराज्ञा
परीक्षिता प्रत्याहतंसबहुवित्प्रीतात्माश्रूयतामिति ५ श्रीशुकउवाच यदातुराजास्वसुतानसाधून्पुष्ण
न्नधर्मेणविनष्टदृष्टिः भ्रातुर्यविष्ठस्यसुतान्विबंधून्प्रवेश्यलाक्षाभवनेददाह ६ यदासभायांकुरुदेवदेव्याः के-
शाभिमर्शंसुतकर्मगर्ह्यम् नवारयामासनृपःस्नुषायाःस्वास्त्रैर्हरंत्याःकुचकुंकुमानि ७

भिःकपिलाख्यानमितित्रयस्त्रिंशताध्या यैःतृतीयस्कंधप्रवृत्तिः तत्रद्वितीयांतेपरिमाणंचकालस्यकल्पलक्षणविग्रहम् यथापुरस्ताद्व्याख्यास्येपाद्मंकल्पमथोशृण्वितिप्रतिज्ञातमर्थं विस्तरेणनिरूपयितुमितिहासंप्रस्तौतिभगवान्शुकः एवमितिद्वाभ्याम् ऋद्धिमत्सर्वसंपद्भिःसंपूर्णम् १ किंच अतिश्लाघ्यंत्यागानर्हमित्याह यद्वैप्रसिद्धंगृहंवःपांडवानांमंत्रकृत्दौत्यकर्तासन् अयंश्रीकृष्णःबुद्धिसन्निधानादयमितिनिर्देशःपौरवेंद्रोदुर्योधनः तस्यगृहंहित्वाअनाहू तएवप्रविवेशतत्रहेतुः आत्मसात्कृतमात्मीयत्वेनगृहीतम् २ कुत्रसंगमआसबभूव ३ वरीयसिश्रेष्ठे अल्पस्यार्थस्योदयोयस्मात् तथाभूतोन भवतिसाधुवादेनसतामनुमोदनेनउपबृंहितःसंवर्धितः यद्वासाधोर्मैत्रेयस्यवादेनउत्तरेणश्लाघितइत्यर्थः ४ ५ ६ त्यागानर्हस्यापिगृहस्यत्यागेहे

तुल्येनकौरवापराधानाह यदेत्येकादशभिः एतेषांचतदासक्षत्ताअथादित्येकादशोक्रियासंबंधः यविष्ठस्यकनिष्ठस्यपांडोःविबंधून्पितृहीनान्
कुरुदेवस्ययुधिष्ठिरस्यदेव्याः द्रौपद्याः आत्मनःस्नुषायाःस्वीयैरस्रैरश्रुभिःस्वकुचकुंकुमानिरिपुस्त्रीणांवातद्भर्तृवधेनहरंत्याः ७ सत्यावलंब
स्यसत्याश्रयस्यवनात्समागतस्यसमयेनपूर्वकृतेनदायंयाचमानस्ययत्यदानअदात्नददौतमोमोहंजुषाणःपुत्रंसेवमानः अविवेकंवा ८
यानिवचनानिपुंसांभीष्मादीनाममृतायनानिअमृतस्रावीणिराजाधृतराष्ट्रः दुर्योधनोवा उरुबहुनमेने क्षतोनष्टःपुण्यलेशोयस्यसः नसुखकी
र्तिधर्मादिहेतुः किंतुराज्यप्राप्तिमात्रहेतुःपुण्यलेशएवासीत् तस्यापिनष्टत्वात् अनादृतवानित्यर्थः ९ इदानींविदुरस्यैवकृतंपराभवंदर्शयति
षड्भिः यदापूर्वजेनधृतराष्ट्रेणमंत्रायचोपहूतोऽतद्गृहंप्रविष्टोमंत्रंपृष्टःसन् अथअनंतरंयदाहकिंमंत्रिणोऽद्यापियद्वैदुरिकंविदुरवाक्यमितिप्रसि
द्धंवदंति १० तदेवाह अजातशत्रोरितित्रिभिःतवआगः अपराधंसहमानस्यदायंप्रतियच्छदेहियत्रापराधेअनुजैःसहवर्तमानोवृकोदररूपोऽ

द्यूतेत्वधर्मेणजितस्यसाधोःसत्यावलंबस्यवनागतस्य नयाचतोऽदात्समयेनदायंतमोजुषाणोयदजातशत्रोः ८ यदा
चपार्थप्रहितःसभायांजगद्गुरुर्यानिजगादकृष्णः नतानिपुंसाममृतायनानिराजोरुमेनेक्षतपुण्यलेशः ९ यदोपहू-
तोभवनंप्रविष्टोमंत्रायपृष्टः किलपूर्वजेन अथाहतन्मंत्रदृशांवरीयान्यन्मंत्रिणोवैदुरिकंवदंति १० अजातशत्रोः
प्रतियच्छदायंतितिक्षतोदुर्विषहंतवागः सहानुजोयत्रवृकोदराहिःश्वसन्रुषायत्त्वमलंबिभेषि ११ पार्थांस्तुदेवो-
भगवान्मुकुंदोगृहीतवान्सक्षितिदेवदेवः आस्तेस्वपुर्यांयदुदेवदेवोविनिर्जिताशेषनृदेवदेवः १२ सएषदोषःपुरुष
द्विडास्तेगृहान्प्रविष्टोयमपत्यमत्या पुष्णासिकृष्णाद्विमुखोगतश्रीस्त्यजाश्वशैवंकुलकौशलाय १३ हिः क्रोधेनश्वस
न्यवर्जनेयत्यस्मात्त्वमलमत्यर्थंबिभेषि ११ ननुममतादृशाःपुत्राःबहवःसंतीतिगर्वंमाकृथाइत्याह पार्थांस्तुमुकुंदआत्मीयत्वेनगृहीतवान्
सचदेवः तत्रापिभगवान्नतुप्राकृतः किंच सहक्षितिदेवैर्देवैश्चेंद्रादिभिर्वर्तमानः यतोऽसौतत्रैवविप्राःदेवाश्चेत्यर्थः स्वपुर्यामेवसुखमास्तेनत्व
न्यत्रगतः किंच यदुदेवानांदेवःपूज्यः यतोऽसौतत्रैवयदुप्रवीराइत्यर्थः किंच नृदेवेषुमंडलेश्वरेषुदीव्यंतिप्रकाशंतइतिनृदेवदेवाराजानःविनिर्जि
ताअशेषानृदेवायेनयतोऽसौतत्रैवसर्वेराजानः अतःपार्थानांदायंदेहीति १२ दुर्योधनस्तन्नमन्यतइतिचेदतआह सएषमूर्तोदोषएवगृहान्प्र-
विष्टआस्तेदोषत्वेहेतुः पुरुषद्विट्श्रीकृष्णद्वेष्टाकोऽसौयंत्वमपत्यमत्यापुष्णासिनत्वपत्यमसौ नपतत्यस्मादितिह्यपत्यंप्राहुःगताश्रीर्यस्मात्
सत्वमित्याक्रोशति अतएनम् अशैवममंगलंआशुत्यजकथंपुत्रस्त्याज्यस्तत्राह कुलस्यकौशलायत्यजेदेकंकुलस्यार्थेइतिहिन्यायः १३

टी· अ· १

इत्यूचिवान् एवमुक्तवान् असौक्षत्ताविदुरः सतांस्पृहणीयंशीलंयस्यसः कर्णदुःशासनशकुनिसहितेनदुर्योधनेन असत्कृतःतिरस्कृतः१४
तिरस्कारमाह कइति दासीसुतोऽत्रआह्वानानर्हः जिह्मश्चकुटिलः जिह्मतामाह यस्यबलिनाअन्नेनपुष्टस्तस्मिन्नेवप्रतीपः प्रतिकूलः परेषां-
कार्येवर्तते अतःपुरान्निर्वास्यतांश्वसानःश्वसन्जीवनमात्रशेषइत्यर्थः पाठांतरेश्मशानवदमंगलः १५ अत्युल्बणैःकर्णयोर्बाणवत्प्रविशा-
द्भिःपरुषवाक्यैर्मर्मसुताडितोऽपिगतव्यथः तत्रहेतुःमायामुरुबहुमानयन् अहोमायायामाहात्म्यमितितामेवतत्रहेतुंमन्यमानः तन्निःसारणा
त्पूर्वंस्वयमेवअयात् निर्जगामकिंकृत्वाएतेनूनंमरिष्यंतिकिंधनुषेति तस्यद्वारिधनुर्निधाय यद्वा भीमादिभिःसंगत्यअस्माभिर्योत्स्यतीति
माशंकीतिधनुर्निधानम् १६ ततोनिर्गतस्यतीर्थाटनप्रकारमाह सइत्यष्टभिःसगजाह्वयान्निर्गतःसन्तीर्थपादोयस्यतस्यहरेःपदानिक्षेत्रा

इत्यूचिवांस्तत्रसुयोधनेनप्रवृद्धकोपस्फुरिताधरेण असत्कृतःसत्स्पृहणीयशीलः क्षत्तासकर्णानुजसौबले
न १४ कएनमत्रोपजुहावजिह्मंदास्याःसुतंयद्बलिनैवपुष्टः तस्मिन्प्रतीपःपरकृत्यआस्तेनिर्वास्यतामाशु
पुराच्छ्वसानः १५ सइत्थमत्युल्बणकर्णबाणैर्भ्रातुःपुरोमर्मसुताडितोऽपि स्वयंधनुर्द्वारिनिधायमायांगत-
व्यथोऽयादुरुमानयानः १६ सनिर्गतःकौरवपुण्यलब्धोगजाह्वयात्तीर्थपदःपदानि अन्वाक्रमत्पुण्यचिकीर्ष-
योर्व्यांस्वधिष्ठितोयानिसहस्रमूर्तिः १७ पुरेषुपुण्योपवनाद्रिकुंजेष्वपंकतोयेषुसरित्सरस्सु अनंतलिंगैःस
मलंकृतेषुचचारतीर्थायतनेष्वनन्यः १८ गांपर्यटन्मेध्यविविक्तवृत्तिःसदाप्लुतोऽधःशयनोऽवधूतः अलक्षि
तःस्वैरवधूतवेषोव्रतानिचेरेहरितोषणानि १९ इत्थंव्रजन्भारतमेववर्षंकालेनयावद्गतवान्प्रभासम् तावच्छ
शासक्षितिमेकचक्रामेकातपत्रामजितेनपार्थः २०

णिपुण्यचिकीर्षया अन्वाक्रमत् प्रत्यपद्यत कौरवानांपुण्येनलब्धइतितेषांभाग्यमेवतै
नरूपेणगतमितिसूचितम् उर्व्यांसहस्रमूर्तिर्ब्रह्मरुद्राद्यनेकमूर्तिःसन्तीर्थपात् यानियानिअधिष्ठायस्थितःतानितानिजगामेत्यर्थः १७ पुण्यानि
यान्युपवनादीनितेषुकुंजंलतादिगूढस्थानम् अपंकानितोयानियेषांतेषुसरित्सरस्सुच तीर्थेषुआयतनेषुचक्षेत्रेषुकीदृशेषु अनंतस्यलिंगैर्मू
र्तिभिःसम्यगलंकृतेषु अनन्यःएकाकी १८ किंच गांपर्यटन्व्रतानिचेरे अचरत् मेध्यापवित्राविविक्ताअसंकीर्णावृत्तिर्जीविकायस्य सदाप्लुतःप्र
तितीर्थस्नातः अधःशयनंयस्य अवधूतः असंस्कृतदेहः अवधूतवेषोवल्कलादिधारीअतएवस्वैरलक्षितः १९ एकस्यैवचक्रंसैन्यंयस्यांएकमेवरा
जचिन्हंश्वेतातपत्रंयस्यांताम् अजितेनश्रीकृष्णेनसहायेन २०

तत्रप्रभासेपरस्परस्पर्धयानिमित्तभूतयासुहृदांकौरवाणांविनष्टिंविनाशम् अशृणोत् परस्परनाशेदृष्टांतः वेणुजंवन्हिंसंश्रयतेयदुनंतद्यथा
दग्धंभवति तथाप्रत्यक्उद्गमाभिमुखम् २१ त्रितादीनामेकादशतीर्थानितत्तन्नाम्नाप्रसिद्धानिआसेवितवान् २२ द्विजदेवैर्ऋषिभिर्देवैश्चकृता
नि अंगमंगंप्रतिवर्ततइतिप्रत्यंगानिआयुधानितेषुमुख्यंचक्रंतेनांकितानिमूर्धन्यहेमकुंभेषुचिह्नितानिमंदिराणियेषुतानिनानाविधानिविष्णो
रायतनानिक्षेत्राणितीर्थानिच आसिषेवे येषांचक्रांकितमंदिरवतांदर्शनात् श्रीकृष्णास्मरणंभवति २३ अतिव्रज्य अतिक्रम्ययावदुद्धवःप्राप्त
स्तावत्त्वयमपियमुनामुपेत्य २४ सविदुरःप्राक्तनयंपूर्वशिष्यंनीतिशास्त्रे पाठांतरेप्राप्तोनयोनीतिशास्त्रंयेनतम् प्रतीतंप्रख्यातंस्वानांज्ञातीनां

तत्राथशुश्रावसुहृद्विनष्टिंवनंयथावेणुजवन्हिसंश्रयम् संस्पर्धयादग्धमथानुशोचन्सरस्वतींप्रत्यगियायतूष्णी
म् २१ तस्यांत्रितस्योशनसोमनोश्चपृथोरथाग्नेरसितस्यवायोः तीर्थंसुदासस्यगवांगुहस्ययच्छ्राद्धदेवस्यसआसि
षेवे २२ अन्यानिचेहद्विजदेवदेवैः कृतानिनानायतनानिविष्णोः प्रत्यंगमुख्यांकितमंदिराणियद्दर्शनात्कृष्णमनु
स्मरंति २३ ततस्त्वतिव्रज्यसुराष्ट्रमृद्धंसौवीरमत्स्यान्कुरुजांगलांश्च कालेनतावद्यमुनामुपेत्यतत्रोद्धवंभागवतंद
दर्श २४ सवासुदेवानुचरंप्रशांतंबृहस्पतेःप्राक्तनयंप्रतीतम् आलिंग्यगाढंप्रणयेनभद्रंस्वानामपृच्छद्भगवत्प्रजा
नाम् २५ कच्चित्पुराणौपुरुषौस्वनाभ्यपाद्मानुवृत्त्येहकिलावतीर्णौ आसातउर्व्याःकुशलंविधायकृतक्षणौकुश
लंशूरगेहे २६ कच्चित्कुरूणांपरमःसुहृन्नोभामःसआस्तेसुखमंगशौरिः योवैस्वसॄणांपितृवद्ददातिवरान्वदा
न्योवरतर्पणेन २७ कच्चिद्वरूथाधिपतिर्यदूनांप्रद्युम्नआस्तेसुखमंगवीरः यंरुक्मिणीभगवतोऽभिलेभे आराध्य
विप्रान्स्मरमादिसर्गे २८

भद्रम् अपृच्छत्प्रश्नेहेतुः भगवतःप्रजानांपोष्याणाम् २५ प्रथमंतावत् रामकृष्णयोः कुशलंपृच्छतिक
च्चिदितिप्रश्नेस्वनाभौभवःस्वनाभ्यः पाद्मोब्रह्मातस्यानुवृत्त्याप्रार्थनयाइहावतीर्णौकुशलमासातेवर्तेते कृतक्षणौदत्तावसरौसर्वेषांकृतोत्स
वाविितिवानयोर्नित्यकुशलत्वेऽपिउक्तविशेषेणविशिष्टौशूरसेनस्यगृहेकच्चिदासातेइतिप्रश्नः २६ यदूनांकुशलंपृच्छतिनवभिः भामःपूज्यःशौ
रिर्वसुदेवः यद्वा भामोभगिनीभर्ताकुंतीवसुदेवस्यभगिनीअतोदेवकीपांडोर्भगिनीतिलोकव्यवहारः वरानर्थान् वदान्यः अत्युदारः वराणांत
त्पतीनांतर्पणेनसंतर्पणेनसह २७ वरूथाधिपतिः सेनानीः आदिसर्गेपूर्वजन्मनिस्मरंकामंसंतम् अभिलेभेपुत्रंलब्धवती २८ ७७ ७९

सात्वतादीनामधिपः उग्रसेनः शतपत्रनेत्रः श्रीकृष्णः नृपासनाशांराज्याभिलाषंपरिहृत्य भाणभयेनदूरात्स्थितमित्यर्थः २९ हेसौम्यहरेःसु
तस्तेनसदृक्षः सदृशः साधुकुशलमास्ते गुहंस्वामिकार्तिकेयम् अग्रेपूर्वजन्मनियोभवान्यागर्भेधृतःतम् ३० युयुधानःसात्यकिः क्षेमंकुशल
मास्ते फाल्गुनादर्जुनाल्लब्धंधनुषोरहस्यंयेनतदीयामधोक्षजसंबंधिनीम् ३१ श्वफल्कपुत्रोऽक्रूरः बुधोविद्वान् अतोभगवंतंप्रपन्नः अनु-
सृतः अतएवानमीवोनिष्पापः भक्तोलिंगंयोऽचेष्टतव्यलुठत् प्रेम्णाविभिन्नंविदीर्णधैर्यंयस्यसः स्वस्तिक्षेममास्ते ३२ देवकनामायोभो
जस्तस्यपुत्र्यादेवक्याविष्णुःप्रजापुत्रोयस्याः तस्यादेवमातुरदितेरिवकच्चित्शिवंयज्ञवितानरूपमर्थंत्रयीयथाप्रकाशकतयाबिभर्तितथाद

कच्चित्सुखंसात्वतवृष्णिभोजदाशार्हकाणामधिपःसआस्ते यमभ्यषिंचच्छतपत्रनेत्रोनृपासनाशांपरिहृत्यदूरा
त् २९ कच्चिद्धरेःसौम्यसुतःसदृक्षआस्तेऽग्रणीरथिनांसाधुसांबः असूतयंजांबवतीव्रताढ्यादेवंगुहंयोऽबिके
याधृतोऽग्रे ३० क्षेमंसकच्चिद्युयुधानआस्तेयःफाल्गुनाल्लब्धधनूरहस्यः लेभेऽंजसाधोऽक्षजसेवयैवगतिंतदी
यांयतिभिर्दुरापाम् ३१ कच्चिद्बुधःस्वस्त्यनमीवआस्तेश्वफल्कपुत्रोभगवत्प्रपन्नः यःकृष्णपादांकितमार्गपांसु
ष्वचेष्टतप्रेमविभिन्नधैर्यः ३२ कच्चिच्छिवंदेवकभोजपुत्र्याविष्णुप्रजायाइवदेवमातुः यावैस्वगर्भेणदधारदेवंत्रयी
यथायज्ञवितानमर्थम् ३३ अपिस्विदास्तेभगवान्सुखंवोयःसात्वतांकामदुघोनिरुद्धः यमामनंतिस्महशब्दयो
निंमनोमयंसत्वतुरीयतत्वम् ३४ अपिस्विदन्येचनिजात्मदेवमनन्यवृत्त्यासमनुव्रताये हृदीकसत्यात्मजचारुदे
ष्णगदादयःस्वस्तिचरंतिसौम्य ३५

धार ३३सात्वतानामुपासकानांकामान् दोग्धिपूरयतीतिकामदुघःभगवत्त्वेहेतुःयंशब्दस्यशास्त्रस्ययोनिंका
रणमामनंतिवेदाःकुतःमनोमयंमनसःप्रवर्तकम् तत्कुतःसत्वस्यांतःकरणस्यचतुर्विधस्यतुरीयंतत्वंचतुर्थमधिदैवंचित्ताहंकारबुद्धिमनसामंतःकर
णभेदानांक्रमेणवासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाह्यधिष्ठातारःमनसश्चशब्दयोनित्वंप्रसिद्धम् मनःपूर्वरूपंवागुत्तररूपमितितथाअन्योऽतरआ
त्मामनोमयइतिप्रस्तुत्यतस्ययजुरेवशिरःऋग्दक्षिणःपक्षःसामोत्तरःपक्षइत्यादिश्रुतेस्तथाचशिक्षायाम् आत्माबुध्यासमेत्यार्थान्मनोयुंक्तेवि
वक्षया मनःकायाग्निमाहंतिसप्रेरयतिमारुतम् मारुतस्तूरसिचरन्मंद्रंजनयतिस्वरमित्यादि ३४ अपिस्वित् किंस्वित् अन्येचस्वस्तिचरंतिनिजस्य
देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोदेवंश्रीकृष्णमनन्यवृत्त्याएकांतभक्तिभावेनयेसम्यगनुव्रताःअनुसृताः हृदीकश्चसत्यभामायाआत्मजाश्चचारुदेष्णश्च
गदश्चादिर्येषांतेपि ३५

इदानींकुरून्पृच्छतिषड्भिः अपिकिम् स्वदोर्भ्यांस्वबाहुवत्वर्तमानाभ्यांविजयाच्युताभ्यामर्जुनकृष्णाभ्यांधर्ममार्गेणधर्मोयुधिष्ठिरः सेतुंधर्ममर्यादांपरिपाति यस्यसभायांविजयानुवृत्त्याजयपरंपरया अर्जुनस्यसेवयेतिवा एवंभूतंयस्यैश्वर्यमित्यर्थः ३६ कृताघेषुकृतापराधेषुस्वकर्तृकमघंदीर्घतमंबहुकालानुचिंतितमहिवदत्यमर्षीभीमः किंव्यमुंचन्नोवागदायाविचित्रंविविधंमार्गंचरतः ३७ रथयूथपानांमध्येयशोधाः कीर्तिधारीयद्धास्वीयानांतेषांकीर्तिप्रदः उपरताअरयोयस्मात्यस्यशरकूटेनबाणसमूहेनगूढः आच्छन्नः ३८ उतस्विन् किंस्वित् यमौनकुलसहदेवौरेमाते क्रीडातेइत्यर्थः माद्र्याःसुतावपिपृथायास्तनयौपृथायाःपुत्रैर्वृतौसुपर्णाविवरेमाते किंकृत्वापरात्दुर्योधनात्स्वरिक्थंस्वीयंराज्यमुद्धायआच्छिद्यवज्रिवक्त्रात्इंद्रस्यमुखात्स्वरिक्थममृतंगरुडइवेति यद्वा सुपर्णाविवेतियदिद्वौगरुडौअमृतमानयेतांतर्हितद्वत् अक्षिणीवेतिमणीवादि

अपिस्वदोर्भ्यांविजयाच्युताभ्यांधर्मेणधर्मः परिपातिसेतुम् दुर्योधनोऽतप्यतयत्सभायांसाम्राज्यलक्ष्म्याविजयानुवृत्त्या ३६ किंवाकृताघेष्वघमत्यमर्षीभीमोऽहिवद्दीर्घतमंव्यमुंचत् यस्यांघ्रिपातंरणभूर्नसेहेमार्गंगदायाश्चरतोविचित्रम्
३७ कच्चिद्यशोधारथयूथपानांगांडीवधन्वोपरतारिरास्ते अलक्षितोयच्छरकूटगूढोमायाकिरातोगिरिशस्तुतोष ३८
यमावुतस्वित्तनयौपृथायाःपार्थैर्वृतौपक्ष्मभिरक्षिणीव रेमातउद्धायमृधेस्वरिक्थंपरात्सुपर्णाविववज्रिवक्त्रात् ३९
अहोपृथाऽपिध्रियतेऽर्भकार्थेराजर्षिवर्येणविनाऽपितेन यस्त्वेकवीरोऽधिरथोविजिग्येधनुर्द्वितीयः ककुभश्चतस्रः ४०
सौम्यानुशोचेतमधःपतंतंभ्रात्रेपरेतायविदुद्रुहेयः निर्यापितोयेनसुहृत्स्वपुर्याअहंस्वपुत्रान्समनुव्रतेन ४१ सोऽहंहरेर्मर्त्यविडंबनेनदृशोनृणांचालयतोविधातुः नान्योपलक्ष्यःपदवींप्रसादाच्चरामिपश्यन्गतविस्मयोऽत्र ४२

गणत्वात्संधिः ३९ पृथायाः किंतु कुशलंपृच्छेयंयतस्तस्याःपांडुनाविनाप्राणधारणमेवाश्चर्यमित्याह अहोइति ध्रियतेजीवति नचात्याश्चर्यंयतोऽर्भकार्थेध्रियते नभोगार्थंतथाऽपिचाश्चर्यमेवेत्याह तेनतथाभूतेनविनातदेवाह यस्त्विति धनुरेवद्वितीयंसहायोयस्य ४० पृथा अर्भकार्थेजीवतीतियुक्तमेवेत्याह हेसौम्यतंधृतराष्ट्रंजीवंतमनुशोचामि तत्किमधःपतंतंतत्रहेतुः परेतायमृतायभ्रात्रेपांडवेतत्पुत्रद्रोहेणयोविदुद्रुहेद्रोहंकृतवान् किंच जीवितोऽपिभ्रातुर्ममापकृतवानित्याहयेनसुहृत् भ्राताअहंस्वपुर्याःसकाशान्निर्यापितःविवासितः ४१ अहोखलुविस्मयोजानतोऽपितस्यैवंदुश्चेष्टितंयतस्त्वंसाधुरपिदुःखंप्रापितोसीत्यत आह सोऽहंहरेःप्रसादात्तस्यपदवींमाहात्म्यंपश्यन् गतविस्मयःअत्रभूतलेनान्योपलक्ष्यःगूढःसन्सुखंविचरामि कथंभूतस्यमर्त्यविडंबनेनऐश्वर्याच्छादकेनमानुष्यानुकरणेननृणांदृशश्चित्तवृत्तीःचालयतःभ्रामयतः ४२

नन्वहरेः किमेवंलीलयायेनस्वभक्तानांवनवासादिक्लेशाभवंति स्वस्यचदौत्येबंधनोद्यमादिपराभवः तद्वरंतेषामपराधानंतरमेवहननंनापरा-
धोपेक्षेत्यत आह नूनंनिश्चितंत्रिभिर्मदैरुत्पथानासुहृतानांवधाद्धेतोः प्रपन्नानामार्तिजिहीर्षयाईशः अघसमयएवहंतुंसमर्थोऽपिकुरूणामघ
मुपेक्षत तदानीमेवतेषांवधेसर्वदुष्टराजवधोनस्यादित्याशयेनेत्यर्थः विद्यामदोधनमदस्तथैवाभिजनोमदः एतेमदामदांधानांतएवहिसतांदमाः इ-
तित्रयोमदाः ४३ सर्वदुर्वृत्तवधाद्यर्थमेवभगवतोजन्मकर्माणिनान्यथेतिकैमुत्यन्यायेनाह अजस्यापिजन्मअकर्तुरपिकर्माणिपुंसांग्रहणायकर्मस्र
प्रवृत्तये अन्यथानचेदेवंतर्हिभगवतोजन्मादिकथातावदास्तांकोवाऽन्योऽपिगुणानांपरोगुणातीतोदेहयोगंकर्मविस्तारंवार्हतीति ४४ तस्मादेवंभू
ताचिंत्यमायाविनोदस्यकथांकथयेत्याह तस्यप्रपन्नायेऽखिललोकपालाः तेषामन्येषांचस्वीयेऽनुशासनेस्थितानामर्थायप्रयोजनाययद्रुषुजात-

नूनंनृपाणांत्रिमदोत्पथानांमहींमुहुश्चालयतांचमूभिः वधात्प्रपन्नार्तिजिहीर्षयेशोऽभ्युपैक्षताघंभगवान्कुरूणा
म् ४३ अजस्यजन्मोत्पथनाशनायकर्माण्यकर्तुर्ग्रहणायपुंसाम् नन्वन्यथाकोऽर्हतिदेहयोगंपरोगुणानामुतक
र्मतंत्रम् ४४ तस्यप्रपन्नाखिललोकपानामवस्थितानामनुशासनेस्वे अर्थाययजातस्ययदुष्वजस्यवार्तांसखेकीर्त
यतीर्थकीर्तेः ४५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविदुरोद्धवसंवादेप्रथमोऽध्यायः १ श्रीशुकउवा०
इतिभागवतःपृष्टःक्षत्त्रावार्तांप्रियाश्रयाम् प्रतिवक्तुंनचोत्सेहऔत्कंठ्यात्स्मारितेश्वरः १ यःपंचहायनोमात्राप्रा
तराशाययाचितः तन्नैच्छद्रचयन्यस्यसपर्यांबाललीलया २ सकथंसेवयातस्यकालेनजरसंगतः पृष्टोवार्तांप्रति
ब्रूयाद्भर्तुःपादावनुस्मरन् ३ समुहूर्तमभूत्तूष्णींकृष्णाङ्घ्रिसुधयाभृशम् तीव्रेणभक्तियोगेननिमग्नःसाधुनि-
र्वृतः ४

स्यतीर्थसंसारतारिणीकीर्तिर्यस्येति ४५ इतितृतीयस्कंधेटीकायांप्रथमोऽध्यायः १ द्वितीयेकृष्णविश्लेषादनुशो
चन्नथोद्धवः क्षत्त्रेबालचरित्राणिकृष्णस्यावर्णयत्श्वसन् १ तदेवंप्रियवार्तापृष्टस्योद्धवस्यश्रीकृष्णविरहोत्कंठ्यावेशेनप्रतिवचनासाम-
र्थ्यमाहषड्भिः इतीति स्मारितईश्वरोयस्य १ एतदेवकैमुत्यन्यायेनप्रपंचयतियइतिद्वाभ्याम् यःपंचवर्षोऽपिबाललीलयेतिकृष्णंकंचित्परिक
ल्प्यकल्पितैरेवसाधनैः परिचर्यांकुर्वन्प्रातर्भोजनार्थंप्रार्थितोऽपितद्भोजनंनैच्छत् २ जरसंजरत्वंगतःप्राप्तः ३ श्रीकृष्णाङ्घ्रिसुधयासाधुनि-
र्वृतः तस्यामेवतीव्रेणविवशत्वापादकेनभक्तियोगेनभृशंनिमग्नश्च ४ छ छ छ छ

पुलकैरुद्भिन्नानिउज्जृंभितानिसर्वाण्यंगानियस्य मिलंत्याद्दृशाश्रुणःअश्रूणिमुंचन् तेनविदुरेणपूर्णार्थः कृतार्थोलक्षितः यतोभगवतियःस्ने
हः तस्यप्रसरः पूरः तस्मिन्संप्लुतोनिमग्नः ५ भगवानेवलोकः तस्मात्नृलोकंदेहानुसंधानमुत्स्मयन् यदुकुलसंहारादिभगवच्चातुर्यस्मरणेन
विस्मयम्प्राप्नुवन् ६ श्रीकृष्णविरहेणसंतप्यमानःप्रत्याह श्रीकृष्णएवद्युमणिः सूर्यःतस्यनिम्लोचे अस्तमयेसति अजगरेणकालमहासर्पेण
गीर्णेष्वतिगिलितेषुनोगृहेषुत्वत्पृष्टानांबंधूनांकिंनुकुशलंब्रूयाम् ७ अनुशोचन्नाह दुर्भगोभाग्यहीनः येसहवसंतोश्रीहरिरयमितिनविदुः
यथाक्षीरसमुद्रेजातमुडुपंतदातत्रत्यामीनाः केवलंकमनीयः कश्चिज्जलचरइत्येवंविदुः नत्वमृतमयइतितद्वत् यद्वाजलेप्रतिबिंबितंचंद्रंयथेति
८ भाग्यहीनत्वादेवनविदुःनतुज्ञानसामग्र्यभावादित्याह इंगितंचित्तस्थंजानंतीतितथापुरु अतिशयेनप्रौढानिपुणाः एकस्मिन्नेवस्थानेआरमं

पुलकोद्भिन्नसर्वांगोमुंचन्मीलद्दृशाशुचः पूर्णार्थोलक्षितस्तेनस्नेहप्रसरसंप्लुतः ५ शनकैर्भगवल्लोकान्नृलोकंपु
नरागतः विमृज्यनेत्रेविदुरंप्रत्याहोद्धवउत्स्मयन् ६ उद्धवउवाच कृष्णद्युमणिनिम्लोचेगीर्णेष्वजगरेणह किं
पुनःकुशलंब्रूयांगतश्रीषुगृहेष्वहम् ७ दुर्भगोबतलोकोयंयदवोनितरामपि येसंवसंतोनविदुर्हरिंमीनाइवोडुपम्
८ इंगितज्ञाःपुरुप्रौढाएकारामाश्चसात्वताः सात्वतामृषभंसर्वेभूतावासममंसत ९ देवस्यमाययास्पृष्टायेचान्यदः
सदाश्रिताः भ्राम्यतेधीर्नतद्वाक्यैरात्मन्युप्तात्मनोहरौ १० प्रदर्श्यातप्ततपसामवितृप्तदृशांनृणाम् आदायांतरधा
द्यस्तुस्वबिंबंलोकलोचनम् ११ यन्मर्त्यलीलौपयिकंस्वयोगमायाबलंदर्शयतागृहीतम् विस्मापनंस्वस्यचसौभग
र्द्धेःपरंपदंभूषणभूषणांगम् १२

तीतितथाएवंभूताअपिभूतानामावासमीश्वरंसंतंसात्वतामृषभंसात्वतश्रेष्ठममन्यत ९ ये-
यादवादेवमाययास्पृष्टाव्याप्ताः यादवोऽयमस्मद्बंधुरितिवदंति येचशिशुपालादयोऽसदेवान्यद्वैरमाश्रिताः निंदंतितेषांवाक्यैरात्मनिहरौउप्ता
त्मनोनिक्षिप्तचित्तस्यमादृशस्यबुद्धिर्नभ्राम्यतेमोहंनप्राप्यते अन्येतुमूढाएवेत्यर्थः १० कोऽसौहरिरित्यपेक्षायामाह प्रदर्श्येति नतप्ततपोभिःअ
तोवितृप्तादृशोयेषांतेषांस्वबिंबंश्रीमूर्तिमेतावंतंकालंदर्शयित्वायोंऽतर्हितवान् लोकस्यलोचनमादाय आच्छिद्यतादृशस्यान्यस्यविलोकनी
यस्याभावात् ११ तदेवंबिंबंवर्णयतित्रिभिः यन्मर्त्यलीलासुऔपयिकंयोग्यंस्वस्यापिविस्मयजनकंयतः सौभगर्द्धेः सौभाग्यातिशयस्यपर
मंपदंपराकाष्ठाभूषणानांभूषणान्यंगानियस्मिन् १२ ध ध ध ध

टी·

दृशांस्वस्त्ययनंपरमानंदकरंत्रिभुवनस्थोलोकः प्राणिमात्रम् अद्यइदानीमिहबिंबेअर्वाक्सृतौअर्वाचीनसंसारनिर्माणेमनुष्यनिर्माणेवायत्कौ अ· २
शलंनैपुण्यंतत्कात्स्न्येंनगतमुपक्षीणंनातःपरंतस्यकौशलमस्तीत्येवंमेनेतन्मूर्तेर्विधातुःसृज्यत्वाभावेऽपिलोकदृष्टिरियमुक्ता १३ अनुरा
गेणप्लुतोव्याप्तःहासःरासोविनोदश्चलीलाऽवलोकश्चतैःस्वकृतहासाद्यनंतरंप्रतिलब्धोमानोयाभिस्ताहृग्भिःसह अनुप्रवृत्तागच्छंतंतमे-
वानुगताधियोयासांताः कृत्यशेषोयासांताः असमापितकृत्याएवतस्थुः १४ एवंभूतबिंबप्रदर्शनेकारणमाह स्वीयान्येवशांतान्यशां-
तानिचरूपाणितत्रशांतरूपेषुइतरैरशांतैर्दैत्यादिभिःपीड्यमानेषुअनुकंपितःकृतानुकंपःआत्मायस्यअजोऽपिजातःआविर्भूतःमहाभू
तरूपेणनित्यसिद्धएवाग्निर्यथाकाष्ठेप्वाविर्भवतितद्वत् अजस्यजन्मनिहेतुःमहान्महत्तत्त्वमंशःकार्यलेशोयस्याव्यक्तस्यतन्महदंशा

यद्धर्मसूनोर्बतराजसूयेनिरीक्ष्यदृक्स्वस्त्ययनंत्रिलोकः कात्स्न्येंनचाद्येहगतंविधातुरर्वाक्सृतौकौशलमित्यमन्यत
१३ यस्यानुरागप्लुतहासरासलीलाऽवलोकप्रतिलब्धमानाः व्रजस्त्रियोदृग्भिरनुप्रवृत्तधियोवतस्थुःकिलकृत्यशे
षाः १४ स्वशांतरूपेष्वितरैःस्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकंपितात्मा परावरेशोमहदंशयुक्तोह्यजोऽपिजातोभगवान्यथा-
ग्निः १५ मांखेदयत्येतदजस्यजन्मविडंबनंयद्वसुदेवगेहे व्रजेचवासोऽरिभयादिवस्वयंपुराद्व्यवात्सीद्यदनंतवीर्यः
१६ दुनोतिचेतःस्मरतोममैतद्यदाहपादावभिवंद्यपित्रोः तातांबकंसादुरुशंकितानांप्रसीदतंनोऽकृतनिष्कृती
नाम् १७ कोवाअमुष्यांघ्रिसरोजरेणुंविस्मर्तुमीशीतपुमान्विजिघ्रन् योविस्फुरद्भ्रूविटपेनभूमेर्भारंकृतांतेनतिर
श्चकार १८

तद्युक्तइति १५ ननुकुतोऽसौपरावराणामीशःपारतंत्र्यप्रतीतेस्तत्राहद्वाभ्याम् मामप्येतद्दुर्वितर्क्यंदुर्घटंचखेदयति
तदेवाह वसुदेवगेहेबंधनागारेयज्जन्मनोविडंबनम् अनुकरणम् ननुनृसिंहवदकस्मात् आविर्भावःकंसभयादिवनिलीयव्रजेवासश्च
कालयवनादिरिपुभयादिवपुरान्मथुरायाः व्यवात्सीत् अपलायत् १६ एतच्चहरेश्चरितंस्मरतोममचेतःकर्मभूतंदुनोति व्यथयतितदेवदर्श
यतियदाहेति हेतात हेअंबयुवांप्रसीदतम् प्रसादंकुरुतं नकृतानिष्कृतिःशुश्रूषणंयैस्तेषांनोऽस्माकमितिबहुवचनंतुरामाद्यभिप्रायम् १७
ननुतर्ह्यनीश्वरएवकिंनस्यात् तवतुश्रद्धामात्रमेतत् तत्राहत्रिभिः कोवाअंघ्रिसरोजेयोरेणुस्तमपिविजिघ्रन्सेवमानःपुमान्विस्मर्तुमीशीत
शक्नुयात् विस्फुरन्भ्रूविटपःभ्रूलतासएवकृतांतस्तेन १८

नचतस्येश्वरत्वंसाधनीयंभवद्भिरपिदृष्टत्वादित्याह दृष्टेति यांसिद्धिंसम्यक्योगेनप्राप्तुमिच्छंति १९ आहवेयुद्धेपार्थस्यास्त्रैः पूताः निष्पापाः
संतः २० तदेवंपरमैश्वर्येसत्यपियदुग्रसेनानुवर्तित्वंतत्पुनरस्मानत्यंतंव्यथयतीत्याह स्वयंतुयएवंभूतस्तस्यतत् कैंकर्यंनोऽस्मान्विग्लापय-
तीत्युत्तरेणान्वयः नसाम्यातिशयौयस्यसमपेक्ष्यान्यस्यसाम्यमतिशयश्चनास्तीत्यर्थः तत्रहेतवः त्र्यधीशः त्रयाणांपुरुषाणांलोकानांगुणानांवाई
शः स्वाराज्यलक्ष्म्यापरमानंदस्वरूपसंपत्त्यैवप्राप्तसमस्तभोगः बलिंकरम् अर्हणंवाहरद्भिः समर्पयद्भिः चिरकालीनैर्लोकपालैः किरीटाग्रेणई
डितंस्तुतंपादपीठंयस्यप्रणमतांकिरीटसंघट्टनध्वनिरेवस्तुतित्वेनोत्प्रेक्ष्यते २१ अंगविदुरभृतान्भृत्यान्उग्रसेनेयत्किंकरत्वंतदेवाह परमेष्ठि
धिष्ण्येराजासनेनिषण्णम् आसीनंस्वयंतिष्ठन्हेदेवावधारयेतिन्यबोधयत् विज्ञापितवान् २२ एवमनुवृत्तिः कृपयैवेतिसूचयन्नपकारिष्वपि

दृष्टाभवद्भिर्ननुराजसूयेचैद्यस्यकृष्णंद्विषतोऽपिसिद्धिः यांयोगिनःसंस्पृहयंतिसम्यक्योगेनकस्तद्विरहंसहेत १९ त
थैवचान्येनरलोकवीरायआहवेकृष्णमुखारविंदम् नेत्रैःपिबंतोनयनाभिरामंपार्थास्त्रपूताःपदमापुरस्य २० स्वयंत्व
साम्यातिशयस्त्र्यधीशःस्वाराज्यलक्ष्म्याप्तसमस्तकामः बलिंहरद्भिश्चिरलोकपालैःकिरीटकोट्येडितपादपीठः २१ त-
त्तस्यकैंकर्यमलंभृतान्नोविग्लापयत्यंगयदुग्रसेनम् तिष्ठन्निषण्णंपरमेष्ठिधिष्ण्येन्यबोधयद्देवनिधारयेति २२ अहो
बकीयंस्तनकालकूटंजिघांसयाऽपाययदप्यसाध्वी लेभेगतिंधात्र्युचितांततोऽन्यंकंवादयालुंशरणंव्रजेम २३ मन्येऽ
सुरान्भागवतांस्त्र्यधीशेसंरंभमार्गाभिनिविष्टचित्तान् येसंयुगेचक्षततार्क्ष्यपुत्रमंसेसुनाभायुधमापतंतम् २४

तस्यकृपालुतांदर्शयन्नाह अहोआश्चर्यंकृपालुतायाः हंतुमिच्छयाऽपिस्तनयोःसंभृतंकालकूटंविषंयमपाययत् बकीपूतनाअसाध्वीदुष्टा
ऽपिधात्र्यायशोदायाःउचितांगतिंलेभेभक्तवेषमात्रेणयःसद्गतिंदत्तवानित्यर्थः ततोऽन्यंकंवाभजेम २३ ननुभागवतानेवभगवाननुगृण्हा
तीतिप्रसिद्धम् सत्यम् असुरानप्यहंभागवतानेवमन्ये यतोभागवताइवतेऽपिभगवद्ध्यानाभिनिवेशेनभगवंतमपरोऽक्षंपश्यंतीत्याह
संरंभः क्रोधावेशः तेनमार्गेणाभिनिविष्टंचित्तंयेषांतान् अतएवयेसंग्रामेतार्क्ष्यः कश्यपः तस्यपुत्रंगरुडमंसेस्कंधेसुनाभायुधश्चक्रायुधोह
रिर्यस्यतम् अचक्षतापश्यन् तस्मात्तेष्वप्यनुग्रहोयुक्तएवेत्यर्थः वक्ष्यतिच तस्मात्केनाप्युपायेनमनः कृष्णेनिवेशयेत्इति २४ ७
श्रीगोपालोविजयते श्रीवामनोविजयते ७ ७ ७ ७ ७

इदानींतस्यांतर्धानप्रकारंवक्तुंप्रादितआरभ्य तच्चरितंसंक्षेपतः कथयति वसुदेवस्यभार्यायांजातः भोजेंद्रः कंसः तस्यबंधनागारेअस्याःपृ
थिव्याः शंसुखंस्वयंचिकीर्षुः अजेनब्रह्मणाप्रयाचितःसन् २५ पित्राहेतुभूतेननंदव्रजमितः गतःसमाःसंवत्सरान् गूढार्चिर्गुप्ततेजाः २६
व्याहरत् आक्रीडत् कूजद्भिर्द्विजैः पक्षिभिःसंकुलिताव्याप्ता अंघ्रिपायस्मिन् २७ रुदन्निवेतिइवशब्दस्ययथायोगंसर्वत्राप्यन्वयःमुग्धोबाल
श्चयःसिंहः तद्वदवलोकनंयस्यसः २८ सएवाधिकंवयःप्राप्तःसन्गोधनंचारयन् कथंभूतंगोधनंलक्ष्म्याः शोभादिसंपदोनिकेतनम् सितागोवृ
षायस्मिन् नानावर्णगोसंघेरणन् शब्दंकुर्वन्वेणुर्यस्य अरीरमन्रमयामास २९ व्यनुदत्जघान क्रीडनकान् तृणादिनिर्मितान्सिंहादीन्य
था ३० विपन्नान्मृतान्गोपान्गावइतिगाश्चोत्थाप्यतदेवतोयंप्रकृतिस्थितंनिर्विषम् ३१ इंद्रपूजाभंगेनकृतागवांपूजेवगोसवस्तेनगोप

वसुदेवस्यदेवक्यांजातोभोजेंद्रबंधने चिकीर्षुर्भगवानस्याःशमजेनाभियाचितः २५ ततोनंदव्रजमितःपित्रा
कंसाद्विबिभ्यता एकादशसमास्तत्रगूढार्चिःसबलोऽवसत् २६ परीतोवत्सपैर्वत्सांश्चारयन्व्याहरद्विभुः यमु
नोपवनेकूजद्द्विजसंकुलितांघ्रिपे २७ कौमारींदर्शयंश्चेष्टांप्रेक्षणीयांव्रजौकसाम् रुदन्निवहसन्मुग्धबालसिंहा
वलोकनः २८ सएवगोधनंलक्ष्म्यानिकेतंसितगोवृषम् चारयन्ननुगान्गोपान्रणद्वेणुररीरमत् २९ प्रयुक्ता
न्भोजराजेनमायिनःकामरूपिणः लीलयाव्यनुदत्तांस्तान्बालःक्रीडनकानिव ३० विपन्नान्विषपानेननिगृह्य
भुजगाधिपम् उत्थाप्यापाययद्गावस्तत्तोयंप्रकृतिस्थितम् ३१ अयाजयद्गोसवेनगोपराजंद्विजोत्तमैः वित्तस्य
चोरुभारस्यचिकीर्षन्सद्व्ययंविभुः ३२ वर्षतींद्रेव्रजःकोपाद्भग्नमानेतिविह्वलः गोत्रलीलातपत्रेणत्रातोभद्रानु
गृह्णता ३३ शरच्छशिकरैर्मृष्टंमानयन्रजनीमुखम् गायन्कलपदंरेमेस्त्रीणांमंडलमंडनः ३४ इतिश्रीभा
गवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेद्वितीयोऽध्यायः २ उद्धवउवाच ततःसआगत्यपुरंस्वपित्रोश्चिकीर्षयाशंबल-
देवसंयुतः निपात्यतुंगाद्रिपुयूथनाथंहतंव्यकर्षद्व्यसुमोजसोर्व्याम् १ राजंनंदवित्तस्यचेतिचकारादिंद्रस्यमानभंगंकुर्व-

न्नुरुभारस्य अतिसमृद्धस्य ३२ कोपाद्वर्षतिगोत्रः पर्वतएवलीलातपत्रंतेनहेभद्र ३३ मृष्टमुज्ज्वलंस्त्रीणांमंडलंमंडयतीतितथा ३४ इतितृ
तीयेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः २ तृतीयेमथुरामेत्यव्रजात्कंसवधादिकम् यत्कृतंद्वारकायांचकृष्णेनतदवर्णयत् १ शमित्यव्ययंपित्रोःसु-
खस्यचिकीर्षयेत्यर्थः तुंगात् राजमंचात्रिपुयूथानांनाथंकंसंव्यसोरपिविकर्षणंपित्रोःसुखार्थम् १ ७२ ७२ ७२

ब्रह्मवेदंसविस्तरंषडंगादिसहितम् पंचजनोदरविदारणद्वारापुत्रमानीयेत्यर्थः २ भीष्मककन्ययारुक्मिण्यायेराजानःसमाहूताःकृस्त्वमार्वम्
समाहृताइतिपाठेआकृष्टाइत्यर्थः केनसाधनेनश्रियोलक्ष्म्याःसवर्णेनसमानेनरूपेण यद्यपितयाकेवलंश्रीकृष्णएवाहूतःनसर्वेतथाऽपितस्य
लावण्यंतेषामागमनेहेतुरितिनयैवाहूताइत्युच्यते एषांमिषतांपश्यतांमूर्ध्निपदंदधत् तयासहगांधर्ववृत्त्यापरस्परसमयरूपयाबुभूषयाभवि
तुमिच्छयाजहारकथंभूतांस्वभागंलक्ष्म्यंशत्वात् तयास्वात्मनोऽर्पितत्वाच्चसुपर्णःसुपतनःयद्वा सुपर्णइवस्वभागंसुधामित्यर्थः यद्वा श्रियःरु
क्मिण्याःसमानंवर्णद्वयंवाचकंयस्यसःश्रियःसवर्णोरुक्मीतेनसमाहूताःशिशुपालादयःकिमर्थंभीष्मककन्ययासहतेषांबुभूषयाभूतिर्भव-
तिस्येतदर्थंतत्रशिशुपालस्याह्वानंवरत्वेनबुभूषयाजरासंधादीनांतद्विवाहोत्सवेनशेषंपूर्ववत् ३ ककुद्मतोवृषभान्अविद्धनासिकान्विद्धना

सांदीपनेःसुकृत्सोक्तंब्रह्माधीत्यसविस्तरम् तस्मैप्रादाद्वरंपुत्रंमृतंपंचजनोदरात् २ समाहुताभीष्मककन्ययाये
श्रियःसवर्णेनबुभूषयैषाम् गांधर्ववृत्त्यामिषतांस्वभागंजह्रेपदंमूर्ध्निदधत्सुपर्णः ३ ककुद्मतोविद्धनसोदमित्वास्व
यंवरेनाग्नजितीमुवाह तद्भग्नमानानपिगृध्यतोऽज्ञान्जघ्नेऽक्षतःशस्त्रभृतःस्वशस्त्रैः ४ प्रियंप्रभुर्ग्राम्यइवप्रिया
याविधित्सुरार्च्छत्द्युतरुंयदर्थे वज्र्याद्रवत्तंसगणोरुषाऽधःक्रीडामृगोनूनमयंवधूनाम् ५ सुतंमृधेखंवपुषाग्रसं
तंदृष्ट्वासुनाभोन्मथितंधरित्र्या आमंत्रितस्तत्तनयायशेषंदत्त्वातदंतःपुरमाविवेश ६ तत्राहृतास्तानरदेवकन्याः
कुजेनदृष्ट्वाहरिमार्तबंधुम् उत्थायसद्योजगृहुःप्रहर्षव्रीडानुरागप्रहितावलोकैः ७ आसांमुहूर्तएकस्मिन्नानागा
रेषुयोषिताम् सविधंजगृहेपाणीननुरूपःस्वमायया ८

सिकान्दृक्त्वेतिवार्तैर्वृषभैःतद्दमनेनचभग्नोमानोयेषांतथाऽपितान्गृध्यतः
कामयमानान्अतएवाज्ञान्शस्त्रभृतोराज्ञःतच्छस्त्रैरक्षतएवजघान ४ यदाअदित्याःकुंडलेदातुंस्वर्गंगतस्तदाप्रभुःस्वतंत्रोऽपिग्राम्यःस्त्रीप
रतंत्रइवप्रियायाःसत्यभामायाःप्रियंविधातुमिच्छुःद्युतरुंपारिजातमानीतवान् यदर्थेयन्निमित्तंतंकृष्णंवज्रीरुस्त्रीप्रेरितःयोद्धुमन्वधावत्
स्वकार्यसाधकेनतेनयुद्धोद्यमस्तस्यायुक्तएवेत्याह क्रीडामृगइतिअयंवज्री ५ सुनाभेनचक्रेणउन्मथितंहतंसुतंभौमंदृष्ट्वातस्यमात्राधरि
त्र्याभूम्याआमंत्रितःप्रार्थितःसन्तस्यतनयायभगदत्तायहृतशेषंराज्यंदत्वा ६ तत्रांतःपुरेकुजेनभौमेनयाआहृतास्ताःप्रहर्षश्चव्रीडाचअनुरा
गश्चतैःप्रहिताःप्रेरिताःयेऽवलोकास्तैर्जगृहुःस्वीकृतवत्यः ७ आसांयोषितांपाणीन्तत्तदनुरूपःसन्सविधंविवाहोचितप्रकारसहितंयथाभवति
८

टी॰ सर्वतः सर्वैर्गुणैः स्वतुल्यानि प्रकृतेर्मायाया विविधं भवनं विस्तारः तदिच्छया यद्वा प्रकृतेर्हेतोर्विविधं भवितुमिच्छया ९ कालः कालयवनः रुंधत अ
आवृण्वतः मुचुकुंदभीमादिभिर्निमित्तमात्रैः स्वयमेव अजीघनत् घातितवान् तेन च स्वपुंसां तेजः प्रभावं कीर्तिं दत्तवान् १० शंबरद्विविदबल्वला ३
नन्यानपि कांश्चित्प्रद्युम्नरामादिभिर्घातयत् अघातयत् घातयन्निति वा पाठः दंतवक्त्रादीन् स्वयमवधीत् ११ नृपानघातयदित्यनुषंगः कथंभूतान्
कुरुक्षेत्रमापतता आगच्छतां येषां बलैः सैन्यैः भूः सर्वाऽपि चचाल चकंपे १२ सकृष्णः हृताश्रीः आयुश्च यस्य भग्नो ऊरू यस्य तम् उर्व्यां शयानं पश्यन्नपि
ननंद संतोषं न प्राप १३ अनभिनंदनप्रकारमेवाह कियानिति द्रोणादिभिर्मूलैः कारणभूतैः यदिति यः अष्टादशाक्षौहिणीयुक्तः क्रत्स्वमार्षम्
क्षपितः उरुर्भारो भुवः अयं कियान् अत्यल्प इत्यर्थः यस्मान्मदंशैः प्रद्युम्नादिभिर्हेतुभूतैः दुर्विषहं बलमास्ते १४ न चात्रान्य उपायः प्रभवतीति किंतु-

तास्वपत्यान्यजनयदात्मतुल्यानि सर्वतः एकैकस्यां दश दश प्रकृतेर्विबुभूषया ९ कालमागधशाल्वादीननीकैः रुंध-
तः पुरम् अजीघनत्स्वयं दिव्यं स्वपुंसां तेज आदिशत् १० शंबरं द्विविदं बाणं मुरं बल्वलमेव च अन्यांश्च दंतवक्त्रादीन
वधीत्कांश्च घातयत् ११ अथ ते भ्रातृपुत्राणां पक्षयोः पतितान्नृपान् चचाल भूः कुरुक्षेत्रं येषामापततां बलैः १२ स-
कर्णदुःशासनसौबलानां कुमंत्रपाकेन हतश्रियायुषम् सुयोधनं सानुचरं शयानं भग्नोरुमुर्व्यां न ननंद पश्यन् १३ कि
यान् भुवोऽयं क्षपितोरुभारो यद्द्रोणभीष्मार्जुनभीममूलैः अष्टादशाक्षौहिणिको मदंशैरास्ते बलं दुर्विषहं यदूनाम् १४
मिथो यदैषां भविता विवादो मध्वामदाताम्रविलोचनानाम् नैषां वधोपाय इयानतोऽन्यो मय्युद्यतेंतर्दधते स्वयं स्म १५
एवं संचिंत्य भगवान्स्वराज्ये स्थाप्य धर्मजम् नंदयामास सुहृदः साधूनां वर्त्म दर्शयन् १६ उत्तरायां धृतः पुरोर्वंशः साध्व
भिमन्युना सवै द्रौण्यस्त्रसंछिन्नः पुनर्भगवता धृतः १७ अयाजयद्धर्मसुतमश्वमेधैस्त्रिभिर्विभुः सोऽपि क्ष्मामनु
जै रक्षन्रेमे कृष्णमनुव्रतः १८ भगवानपि विश्वात्मा लोकवेदपथानुगः कामान्सिषेवे द्वार्वत्यामसक्तः सांख्यमास्थि
तः १९ स्निग्धस्मितावलोकेन वाचा पीयूषकल्पया चरित्रेणानवद्येन श्रीनिकेतेन चात्मना २०

मधुना य आमदः सर्वतो मदः तेन आ
ताम्रविलोचनानामेषां विवादो यदा भविष्यति तदा इयानेवैषां वधोपायः अतोऽन्यो नास्ति एकात्मानोऽपि मय्युद्यते सति स्वयमेव विवादेनांतर्दधीर
न्नित्यर्थः १५ एवं श्लोकद्वयेनोक्तं क्रमेण संचिंत्य स्वराज्ये स्थापयित्वा १६ धृतः रक्षितः १७ अनुजैः सह १८ सांख्यं प्रकृतिपुरुषविवेकम् १९ स्निग्धो-
यः स्मितसहितोवलोकस्तेन पीयूषकल्पया सुधातुल्यया पाठांतरे सुधाप्रवाहरूपया आत्मना देहेन २०

क्षणदयारात्र्यादत्तः क्षणः अवसरःउत्सवोवायासांस्त्रीणांतास्तक्षणंसौहृदंयस्यसः २१ गृहमेधेषुगृहधर्मेषुयोगेषुकामभोगोपायेषुविरागऔ
दासिन्यंजातमित्यर्थः २२ यदास्वाधीनेष्वपिभगवतोविरागः तदादैवाधीनेषुकोविस्रंभेतविश्वासंप्रीतिंवाकुर्यात् योगेनचेत् योगेश्वरंश्रीकृष्ण
मनुव्रतः २३ शेपुःशापंददुः भगवतोमतेअभिप्रायेकोविदाअभिज्ञाः २४ २५ वयःशीलादिबहुगुणोपेताः याःगावःताः २६ कन्याश्चवृत्तिकरीं
जीविकापर्याप्ताम् २७ भगवदर्पणंयथाभवतिगोविप्रार्थाअसवोयेषाम् २८ इतितृतीयेटीकायांतृतीयोऽध्यायः ३ चतुर्थेबंधुनिधनंश्रु

इमंलोकममुंचैवरमयन्सुतरांयदून् रेमेक्षणदयादत्तक्षणस्त्रीक्षणसौहृदः २१ तस्यैवंरममाणस्यसंवत्सरग
णान्बहून् गृहमेधेषुयोगेषुविरागःसमजायत २२ दैवाधीनेषुकामेषुदैवाधीनःस्वयंपुमान् कोविस्रंभेतयोगे
नयोगेश्वरमनुव्रतः २३ पुर्यांकदाचित्क्रीडद्भिर्यदुभोजकुमारकैः कोपितामुनयःशेपुर्भगवन्मतकोविदाः २४ त-
तःकतिपयैर्मासैर्वृष्णिभोजांधकादयः ययुःप्रभासंसंहृष्टारथैर्दैवविमोहिताः २५ तत्रस्नात्वापितॄन्देवानृषींश्चै
वतदंभसा तर्पयित्वाथविप्रेभ्योगावोबहुगुणाददुः २६ हिरण्यंरजतंशय्यांवासांस्यजिनकंबलान् यानंरथानिभा
न्कन्याधरांवृत्तिकरीमपि २७ अन्नंचोरुरसंतेभ्योदत्वाभगवदर्पणम् गोविप्रार्थासवःशूराःप्रणेमुर्भुविमूर्धभिः
२८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविदुरोद्धवसंवादेतृतीयोऽध्यायः ३ उद्धवउवाच अथतेत
दनुज्ञाताभुक्त्वापीत्वाचवारुणीम् तयाविभ्रंशितज्ञानादुरुक्तैर्मर्मपस्पृशुः १ तेषांमैरेयदोषेणविषमीकृतचेतसाम्
निम्लोचतिरवावासीद्वेणूनामिवमर्दनम् २ भगवान्स्वात्ममायाया गतिंतामवलोक्यसः सरस्वतीमुपस्पृश्यवृक्ष
मूलमुपाविशत् ३ अहंचोक्तोभगवताप्रपन्नार्तिहरेणह बदरींत्वंप्रयाहीतिस्वकुलंसंजिहीर्षुणा ४ अथापित-
दभिप्रेतंजानन्नहमरिंदम पृष्ठतोऽन्वगमंभर्तुःपादविश्लेषणाक्षमः ५ अद्राक्षमेकमासीनंविचिन्वन्दयितंपति
म् श्रीनिकेतंसरस्वत्यांकृतकेतमकेतनम् ६

त्वात्मज्ञानलब्धये उद्धवस्योपदेशेन क्षत्तामैत्रेयमागमत् १ तैर्ब्राह्मणैरनुज्ञाताः वारुणी
पैष्टींमदिराम् १ वारुण्येवमैरेयंतस्यदोषेणरवौनिम्लोचति अस्तंगच्छतिसतिमर्दनंकदनम् २ उपस्पृश्यसरस्वत्यामाचम्य ३ अहंचोक्तःपूर्व-
मेवद्वारकायाम् ४ तदभिप्रेतंकुलसंहारादिकम् ५ कृतकेतम् कृतवासम् अकेतनमनाश्रयम् ६ छ छ छ

विरजंविरजसंशकस्थसत्वमयंविदितंलक्षितंकौशांकौशेयम् ७ अधिश्रित्यउपरिस्थापयित्वा अपाश्रितःपृष्ठतोऽवष्टब्धः अर्भकःबालःकोमलो
ऽश्वत्थोयेनतम् त्यक्तंपिप्पलंविषयसुखंयेनतंतथाऽपि अक्रुशंआनंदपूर्णम् ८ द्वैपायनःसुहृत्सखाचयस्यसः गुरुपुत्रत्वात् पराशरशिष्यो-
मैत्रेयइत्यर्थः ९ प्रमोदेनभावेनचानताकंधरायस्य पाठांतरेप्रमोदस्यभारेण अनुरागेणसहहासोयस्यांतयासमीक्षयाविश्रमयन् विगतश्रमं
कुर्वन् १० तेमनसीप्सितमहम् अतःस्थितोवेदवेद्मिदानेहेतुः विश्वसृजांवसूनांचमीलितानांसत्रेहेवसोइतिपुरापूर्वजन्मनित्वंवसुरभूःत-
दामत्प्राप्तिकामेनत्वयाऽहमिष्टः अतःतत्साधनंददामिदास्यामि अन्यैर्मत्पराङ्मुखैर्दुष्प्रापम् ११ तस्यभाग्यमभिनंदतिसएषभावोजन्मतेभ-

श्यामावदातंविरजंप्रशांतारुणलोचनम् दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितंपीतकौशांबरेणच ७ वामऊरावधिश्रित्यदक्षि
णांघ्रिसरोरुहम् अपाश्रितार्भकाश्वत्थमक्रुशंत्यक्तपिप्पलम् ८ तस्मिन्महाभागवतोद्वैपायनसुहृत्सखः लोका
ननुचरन्सिद्धआससादयदृच्छया ९ तस्यानुरक्तस्यमुनेर्मुकुंदःप्रमोदभावानतकंधरस्य आशृण्वतोमामनुराग
हाससमीक्षयाविश्रमयन्नुवाच १० श्रीभगवानुवाच वेदाहमंतर्मनसीप्सितंतेददामियत्तद्दुरवापमन्यैः
सत्रेपुराविश्वसृजांवसूनांमत्सिद्धिकामेनवसोत्वयेष्टः ११ सएषसाधोचरमोभवानामासादितस्तेमदनुग्रहोयत्
यन्मांनृलोकान्रहउत्सृजंतंदिष्ट्याददृश्वान्विशदानुवृत्त्या १२ पुरामयाप्रोक्तमजायनाभ्येपद्मेनिषण्णायममा
दिसर्गे ज्ञानंपरमन्महिमावभासंयत्सूरयोभागवतंवदंति १३ इत्यादृतोक्तःपरमस्यपुंसःप्रतीक्षणानुग्रहभाजनो
नोऽहम् स्नेहोत्थरोमास्खलिताक्षरस्तंमुंचन्शुचःप्रांजलिराबभाषे १४ कोन्वीशतेपादसरोजभाजांसुदुर्लभोर्थे
षुचतुर्ष्वपीह तथापिनाहंप्रवृणोमिभूमन्भवत्पदांभोजनिषेवणोत्सुः १५

वानांमध्येचरमः यद्यस्मिन्मदनुग्रहःआसादितःलब्धःयत्पुन
र्मांरहएकांतेविशदानुवृत्त्याएकांतभक्त्याददृश्वान्दृष्टवानसि एतद्दिष्ट्याभद्रंजातमित्यर्थः नृलोकान् नृशब्देनजीवाःतेषांलोकानुत्सृजंतंवैकुंठं
गच्छंतमित्यर्थः १२ ददामीतियदुक्तंतदेवनिर्दिशति पुरापूर्वस्मिन्पाद्मेकल्पेआदिसर्गेसर्गोपक्रमेममममहिमालीलाऽवभास्यतेयेनतत् १३ इत्येव-
मादृतश्चासावुक्तश्चाहंप्रतीक्षणंकृपावलोकएवानुग्रहःतस्यभाजनंपात्रभूतः पाठांतरेप्रतिक्षणमनुग्रहस्यपात्रमितिशुचःअश्रूणिमुंचन् आबभा
षेउक्तवानस्मि १४ नहिस्वाज्ञाननिवृत्तिमात्रकामोहं किंतुत्वन्निषेवणोत्सुकःत्वयिचाघटमानाचरणंदृष्ट्वामेमोहोभवति अतस्त्वतत्त्वज्ञानंदेहीति
प्रार्थयितुमाह कोन्वितिचतुर्षुधर्मादिषुतथाऽपितानहंनप्रवृणोमि हेभूमन् भवत्पदांभोजनिषेवणोत्सुकोऽहम् १५ ७ ७

अघटमानाचरणंदर्शयतिकर्माण्यनीहस्यनिःस्पृहस्यनिष्क्रियस्यवा अभवस्य अजन्मनोभवोजन्मकालात्मनस्तवारिभयात् दुर्गाश्रयःपलाय
नंचस्वात्मनिरतिर्यस्यबह्वीभिःस्त्रीभिःगृहस्थाश्रमइतियत् इहास्मिन्संसारेविदुषामपिधीःसंशयेनखिद्यति १६ किंच मंत्रेषुप्रस्तुतेषुसत्सु
मामाहूयवै अहोपृच्छेः अकुंठितःकालादिना अखंडःसंततःसदात्मासंशयादिरहितोबोधोविद्याशक्तिर्यस्यमुग्धवत् अज्ञवत् अप्रमत्तःअ-
वहितःसन् १७ स्वात्मनस्तवरहःरहस्यंतत्त्वंनस्यप्रकाशम् कस्मैब्रह्मणेसर्वनामत्वमार्षम् नोऽस्माकंग्रहणाय अपिक्षमंयदियोग्यंतर्हिव
दभर्तःस्वामिन्यत् यतःवृजिनंसंसारदुःखमनायासेनतरिष्यामः १८ आवेदितोहार्दोहृदिस्थितोऽभिप्रायोयेनतस्मै १९ आराधितपादोभ

कर्माण्यनीहस्यभवोभवस्यतेदुर्गाश्रयोऽथारिभयात्पलायनम् कालात्मनोयत्प्रमदायुताश्रयःस्वात्मन्रतेःखि
द्यतिधीर्विदामिह १६ मंत्रेषुमांवाउपहूययत्त्वमकुंठिताखंडसदात्मबोधः पृच्छेःप्रभोमुग्धइवाप्रमत्तस्तन्नोमनो
मोहयतीवदेव १७ ज्ञानंपरंस्वात्मरहःप्रकाशंप्रोवाचकस्मैभगवान्समग्रम् अपिक्षमंनोग्रहणायभर्तर्वदांजसाय
द्वृजिनंतरेम १८ इत्यावेदितहार्दायमह्यंसभगवान्परः आदिदेशारविंदाक्षआत्मनःपरमांस्थितिम् १९ सएवमा
राधितपादतीर्थादधीततत्त्वात्मविबोधमार्गः प्रणम्यपादौपरिवृत्यदेवमिहागतोऽहंविरहातुरात्मा २० सोहंतद्दर्श-
नाल्हादवियोगार्तियुतःप्रभो गमिष्येदयितंतस्यबदर्याश्रममंडलम् २१ यत्रनारायणोदेवोनरश्चभगवानृषिः
मृदुतीव्रंतपोदीर्घंतेपातेलोकभावनौ २२ श्रीशुकउवाच इत्युद्धवादुपाकर्ण्यसुहृदांदुःसहंवधम् ज्ञानेना
शमयत्क्षत्ताशोकमुत्पतितंबुधः २३ सतंमहाभागवतंव्रजंतंकौरवर्षभः विश्रंभादभ्यधत्तेदंमुख्यंकृष्णपरि
ग्रहे २४ विदुरउवाच ज्ञानंपरंस्वात्मरहःप्रकाशंयदाहयोगेश्वरईश्वरस्ते वक्तुंभवान्नोऽर्हतियद्धि-
विष्णोर्भृत्याःस्वभृत्यार्थकृतश्चरंति २५

गवान्सएवतीर्थंगुरुस्तस्मात् अधीतः अधिगतः तत्त्वात्मविबोधस्यपरमार्थात्मज्ञा
नस्यमार्गोयेनसोऽहंदेवंपरिवृत्यप्रदक्षिणीकृत्य २० तस्यदर्शनेनाल्हादोवियोगेनार्तिश्चताभ्यांयुतोबदर्याश्रमस्थानंगमिष्यामि २१मृदु-
परोपद्रवशून्यंतीव्रंदुश्चरंदीर्घमाकल्पांतंतेपातेतपश्चरतइत्यर्थः लोकभावनौलोकानुग्रहकारकौ २२ ज्ञानेनविवेकेन २३विश्रंभात्विश्वा
सात् २४ यद्यस्मात्स्वभृत्यप्रयोजनसाधकाःसंतश्चरंतिनहिकृतार्थानामन्यत्कृत्यमस्तीत्यर्थः २५ छ छ छ

त्वायसंराध्यइति अयंभावः भगवतैवस्मरणमात्रेणतवापितत्त्वमुपदिष्टप्रायंअथकेवलमसंभावनादिनिवृत्तयेज्ञानीकश्चिदाराध्यः सचतवारा
ध्यः मैत्रेयः नत्वहंममांतिकएवत्वदुपदेशोतस्यादिष्टत्वादिति २६ प्लावितः अपनीतः उरुस्तापोयस्य यमस्वसुर्यमुनायाः पुलिनेतीरेतांनिशांक्षण
मिवसमुषितः औपगविरुद्धवः २७ ब्रह्मशापेननिधनंप्राप्तेषुयद्यस्मात्त्रयाणांब्रह्मादीनामीशोहरिरपिआकृतिंमनुष्याकारंत्यक्तवान् २८ ब्रह्मशा
पः अपदेशोमिषंयस्यतेनकालेनस्वशक्तिरूपेण अमोघंवांछितंयस्य नह्यत्रशापःप्रभुः किंतुभगवदिच्छैवेत्यर्थः २९ मयिउपरतेसतिज्ञानमर्हति

उद्धवउवाच ननुतेतत्त्वसंराध्यऋषिःकौषारवोऽंतिमे साक्षाद्भगवतादिष्टोमर्त्यलोकंजिहासता २६ श्रीशुक
उवाच इतिसहविदुरेणविश्वमूर्तेर्गुणकथयासुधयाप्लावितोरुतापः क्षणमिवपुलिनेयमस्वसुस्तांसमुषितऔ
पगविर्निशांततोऽगात् २७ राजोवाच निधनमुपगतेषुवृष्णिभोजेष्वधिरथयूथपयूथपेषुमुख्यः सतुकथ
मवशिष्टउद्धवोयद्धरिरपितत्यजआकृतिंत्र्यधीशः २८ श्रीशुकउवाच ब्रह्मशापापदेशेनकालेनामोघवां
छितः संहृत्यस्वकुलंनूनंत्यक्ष्यन्देहमचिंतयत् २९ अस्माल्लोकादुपरतेमयिज्ञानंमदाश्रयम् अर्हत्युद्धवएवाद्धास
प्रत्यात्मवतांवरः ३० नोद्धवोऽण्वपिमन्न्यूनोयद्गुणैर्नार्दितःप्रभुः अतोमद्वयुनंलोकंग्राहयन्निहतिष्ठतु ३१ एवंत्रि
लोकगुरुणासंदिष्टःशब्दयोनिना बदर्याश्रममासाद्यहरिमीजेसमाधिना ३२ विदुरोऽप्युद्धवाच्छ्रुत्वाकृष्णस्यपरमा-
त्मनः क्रीडयोपात्तदेहस्यकर्माणिश्लाघितानिच ३३ देहन्यासंचतस्यैवंधीराणांधैर्यवर्धनम् अन्येषांदुष्करतर
पशूनांविक्लवात्मनाम् ३४ आत्मानंचकुरुश्रेष्ठकृष्णेनमनसेक्षितम् ध्यायन्गतेभागवतेरुरोदप्रेमविह्वलः ३५
कालिंद्याःकतिभिःसिद्धअहोभिर्भरतर्षभः प्रापद्यत स्वःसरितंयत्रमित्रासुतोमुनिः ३६ इतिश्रीभागवतेमहा
पुराणेतृतीयस्कंधेविदुरोद्धवसंवादेचतुर्थोऽध्यायः ४ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀

ज्ञानयोग्योभवति ३० मत्तःसकाशादीषदपिन्यूनोनभवतियत् यस्मात्गुणैर्विषयैर्नक्षोभितः मद्वयुनंमद्विषयंज्ञानंलोकस्योपदिशन् ३१ एवम
नेनाभिप्रायेणशब्दयोनिनावेदकर्त्राइजेपूजयामास ३२ ३३ अन्येषांपशूनांपशुतुल्यानांविक्लवात्मनामधीरचित्तानाम् ३४ मनसेक्षितंचिंति
तम् ३५ कालिंद्याःसकाशात्सिद्धएवविदुरः कतिपयैर्दिनैःस्वःसरितंगंगांप्रापद्यतप्राप्तः ३६ इतितृतीयेटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ४ ❀

पंचमेभगवच्छीलांक्षत्त्राप्टष्टोमहामुनिः प्रोवाचमहदादीनांसर्गंतैश्चहरेःकृतिम् १ उक्तश्चतुर्भिरध्यायैः क्षत्तुर्मैत्रेयसंगमः संवादस्तुतयोःस्कं
धद्वयेनाथनिगद्यते २ द्युनद्याः गंगायाः द्वारिहरिद्वारे आसीनंनतुकर्मव्यग्रंतत्रहेतुः अगाधः अपरिच्छिन्नोबोधोयस्येतिमैत्रेयस्यसौशी-
ल्यमार्जवादिगुणाश्चकरुणादयस्तैरभितृप्तः पाठांतरेक्षत्तुःसौशील्यादिभिरभितुष्टंसंतुष्टंमैत्रेयम् १ प्रश्नानेवाह सुखायेतिपंचदशभिः तैः
कर्मभिःसुखंवाऽन्यस्यदुःखस्योपशमंवेत्यर्थः अथवान्यद्वानविंदेत किंतदित्यपेक्षायांतस्यैवनिर्देशःउपारमंवेति ततस्तैः कर्मभिः भूयःपुनः
पुनर्दुःखमेवविंदेत अत्रएवंविधेसंसारेनोऽस्माकंयत्युक्तंकर्तुंयोग्यंतत्सर्वज्ञोभगवान्वदेत् निरूपयतु २ दैवात्प्राचीनकर्मणोनिमित्तभूतात्
कृष्णात्विमुखस्यअतः अधर्मशीलस्य अतःसुदुःखितस्यजनस्यानुग्रहायभव्यानिमंगलानिभूतानिचरंतिभवंतःपरोपकारस्वभावाएवेत्यर्थः

श्रीशुकउवाच द्वारिद्युनद्याऋषभःकुरूणांमैत्रेयमासीनमगाधबोधम् क्षत्तोपसृत्याच्युतभावशुद्धःपप्रच्छ
सौशील्यगुणाभितृप्तः १ विदुरउवाच सुखायकर्माणिकरोतिलोकोनतैःसुखंवाऽन्यदुपारमंवा विंदेत
भूयस्ततएवदुःखंयदत्रयुक्तंभगवान्वदेन्नः २ जनस्यकृष्णाद्विमुखस्यदैवादधर्मशीलस्यसुदुःखितस्य अनुग्रहा
येहचरंतिनूनंभूतानिभव्यानिजनार्दनस्य ३ तत्साधुवर्यादिशवर्त्मशंनःसंराधितोभगवान्येनपुंसाम् हृदिस्थितोय
च्छतिभक्तिपूतेज्ञानंसतत्त्वाधिगमंपुराणम् ४ करोतिकर्माणिकृतावतारोयान्यात्मतंत्रोभगवांस्त्र्यधीशः यथास
सर्जाग्रइदंनिरीहःसंस्थाप्यवृत्तिंजगतोविधत्ते ५ यथापुनःस्वेखइदंनिवेश्यशेतेगुहायांसनिवृत्तवृत्तिः योगेश्वरा
धीश्वरएकएतदनुप्रविष्टोबहुधायथासीत् ६ क्रीडन्विधत्तेद्विजगोसुराणांक्षेमायकर्माण्यवतारभेदैः मनोनतृ
प्यत्यपिशृण्वतांनःसुश्लोकमौलेश्चरितामृतानि ७ ३ तत्तस्मात्हेसाधुवर्यशंसुखरूपंवर्त्मनः आदिशकथययेनवर्त्मना
संराधितोहृदिस्थितःसन्तत्त्वाधिगमः आत्मापारोक्ष्यंतत्साहितंपुराणमनादिवेदप्रमाणकम् ४ करोतिकर्माणीत्यादीनांवर्णयेतिपंचमश्लो
केक्रियासंबंधः यथायेनप्रकारेणकृतावतारःसन्त्र्यधीशः त्रिगुणमायानियंताअतःस्वतंत्रएवयानिकर्माणिकरोतिकर्माण्येवविशेषतःपृ-
च्छतियथेत्यादिना निरीहः निष्क्रियः निस्पृहोवासंस्थाप्यसुस्थितंकृत्वावृत्तिंजीविकाम् ५ स्वेस्वीयेखेहृदयाकाशेनिवेश्यस्थापयित्वानिवृ
त्तावृत्तयोयस्यगुहायांयोगमायायाम् बहुधाब्रह्मादिरूपेण ६ मत्स्याद्यवतारभेदैः क्रीडन्यानियथाकर्माणिविधत्तेपुनर्विशेषंपृष्टुमौत्सुक्यस्य
माविष्करोति मनइति सुश्लोकाःपुण्यकीर्तयस्तेषांमौलिरिवाधिक्येनोपरिविराजमानस्तस्येत्यर्थः ७ ७ ७ ७

अधिलोकनाथः लोकनाथाधिपतिः अलोकान् लोकालोकपर्वताद्बहिर्भागान् अर्वाक्कृपत् कल्पयामास यत्रयेषुसर्वाणियानिसत्वानितेषां
निकायास्तेषांभेदः अधिकृतः तत्तत्कर्माधिकारी आश्रितइति ८ उत अपिचयेनप्रकारेणजीवानामात्मास्वभावः तत्कृतंकर्मतत्कृतंरूपंतत्कृता
अभिधाः तासांभेदंकृतवान् विश्वस्रष्टास्वयमात्मयोनिः स्वतः सिद्धः ९ ननुमहाभारतेत्वयासर्वंश्रुतमेवतत्राह परेत्रैवर्णिकाः अवरेशूद्राद-
यः तेषांव्रतानिधर्माः मेमया अभीक्ष्णंपुनःपुनः तेषांश्रवणेन अतृप्नुमत्तृप्तः स्मतेषांतुच्छसुखावहत्वात् यस्तुतत्रकृष्णकथाऽमृतौघः सूचि
तस्तस्मात् ऋतेतत्रत्वलंबुद्धिर्नास्तीत्यर्थः १० तत्रहेतुः कइतितीर्थपदः कृष्णस्यअभिधानात् कथाऽमृतात् सत्रेषुसमाजेषुसूरिभिर्नारदादिभिः

येस्तत्वभेदैरधिलोकनाथोलोकानलोकान्सहलोकपालान् अर्वाक्कृपद्यत्रहिसर्वसत्वनिकायभेदोऽधिकृतःप्र-
तीतः ८ येनप्रजानामुतआत्मकर्मरूपाभिधानांचभिदांव्यधत्त नारायणोविश्वसृगात्मयोनिरेतच्चनोवर्णयविप्रव
र्य ९ परावरेषांभगवन्व्रतानिश्रुतानिमेव्याससुखादभीक्ष्णम् अतृप्नुमक्षुल्लसुखावहानांतेषामृतेकृष्णकथामृ
तौघात् १० कस्तृप्नुयात्तीर्थपदोऽभिधानात्सत्रेषुवःसूरिभिरीड्यमानात् यःकर्णनाडींपुरुषस्ययातोभवप्रदांगे
हरतिंछिनत्ति ११ मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानांसखापितेभारतमाहकृष्णः यस्मिन्नृणांग्राम्यसुखानुवादैर्मतिर्गृ
हीतानुहरेःकथायाम् १२ साश्रद्दधानस्यविवर्धमानाविरक्तिमन्यत्रकरोतिपुंसः हरेःपदानुस्मृतिनिर्वृतस्यसम-
स्तदुःखात्ययमाशुधत्ते १३ तान्शोच्यशोच्यानविदोनुशोचेहरेःकथायांविमुखानघेन क्षिणोतिदेवोनिमिषस्तुये
षामायुर्वृथावादगतिस्मृतीनाम् १४

११ महाभारतस्याप्यत्रैवतात्पर्यमित्याह मुनिः श्रीकृष्णोवेदव्यासोभगवद्गुणान्मोक्षधर्मेतेनारायणीयाख्या
नेवक्तुमिच्छुःसन् अर्थकामादिवर्णनंतुहरिकथायांमतिप्रवेशार्थमेवेत्याह यस्मिन्निति नृणांमतिर्ग्राम्यसुखानुवादैर्द्वारभूतैर्नुनिश्चितंहरेःकथा
यांगृहीतानीतातदुक्तमितिहाससमुच्चयेकामिनोवर्णयन् कामंलोभंलुब्धस्यवर्णयन् नरः किंफलमाप्नोतिकूपेऽधमिवपातयन् लोकचित्तावतारा-
र्थंवर्णयित्वाऽथतेनतौ इतिहासैः पवित्रार्थैः पुनस्तत्रैवनिंदितो अन्यथाघोरसंसारबंधहेतूजनस्यतौवर्णयेत्सकथंविद्वान् महाकारुणिकोमुनिरि
ति १२ श्रीहरिकथामतिप्रवेशस्यफलमाह साकथामतिर्वा अन्यत्रग्राम्यसुखेततः किमतआह हरेरिति १३ एवंभूतायांकथायांयेनरमंतेतान्शोच
ति शोच्यायेतेषामपिशोच्यांश्चतत्राविदोभारततात्पर्यानभिज्ञान्शोच्यान् येऽपिज्ञात्वाहरेःकथायांविमुखास्तान् तेषामपिशोच्यानितियोज्यम् अ
निमिषः कालोयेषामायुः क्षिपतिअत्रैवहेतुः वृथैववादगतिस्मृतयोवाग्देहमनोव्यापारायेषाम् १४

तत्तस्माद्धे कौषारव अस्य विश्वस्य शिवाय कथासु सारभूतां हरेः कथामेवोद्धृत्य नः कीर्तय यथा पुष्पेभ्यो मधु मधुप उद्धरति तद्वदुद्धृत्य १५ विशेष
तः श्रीकृष्णकथाकथनीयेत्याशयेनाह स इति यो विश्वसर्गाद्यर्थं पूर्वं गृहीतशक्तिः स एव पुरुषेषु कृतावतारः सन् पुरुषानतिक्रम्य वर्तमानानि या
नि चकार तानि विस्तराद्वद १६ पुंसां निःश्रेयसमेवार्थः प्रयोजनं तेन हेतुना पृष्टः १७ बहुमानमेवाह साध्विति पंचभिः अधोऽक्षज एवात्मा मनो य-
स्य तस्यात्मनः स्वस्य कीर्तिं च प्रसंगाद्वितन्वता १८ हरिर्यद्गृहीतः एतच्चित्रं न भवति कुतः बादरायणवीर्यजे १९ ननु तर्हि कथं शूद्रत्वं कथं च लोका-
नुग्राहकत्वं तत्राह मांडव्यशापादिति भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे क्षेत्रत्वेन स्वीकृतायां भुजिष्यायां दास्यां यम एव त्वं जातोऽसि २० किंच भवानि-

तदस्य कौषारव शर्मदातुर्हरेः कथामेव कथासु सारम् उद्धृत्य पुष्पेभ्य इवार्तबंधो शिवाय नः कीर्तय तीर्थकीर्तेः १५
स विश्वजन्मस्थितिसंयमार्थे कृतावतारः प्रगृहीतशक्तिः चकार कर्माण्यतिपूरुषाणि यानीश्वरः कीर्तय तानि मह्यम्
१६ श्रीशुक उवाच स एवं भगवान्पृष्टः क्षत्त्रा कौषारविर्मुनिः पुंसां निःश्रेयसार्थेन तमाह बहुमानयन्
१७ मैत्रेय उवाच साधु पृष्टं त्वया साधो लोकान्साध्वनुगृण्हता कीर्तिं वितन्वता लोके आत्मनोऽधोऽक्ष
जात्मनः १८ नैतच्चित्रं त्वयि क्षत्तर्बादरायणवीर्यजे गृहीतोऽनन्यभावेन यत्त्वया हरिरीश्वरः १९ मांडव्यशापाद्भ
गवान्प्रजासंयमनो यमः भ्रातुः क्षेत्रे भुजिष्यायां जातः सत्यवतीसुतात् २० भवान्भगवतो नित्यं संमतः सानुग
स्य च यस्य ज्ञानोपदेशाय मादिशद्भगवान्व्रजन् २१ अथ ते भगवल्लीला योगमायोपबृंहिताः विश्वस्थित्युद्भ
वांतार्था वर्णयाम्यनुपूर्वशः २२ भगवानेक आसेदमग्र आत्माऽऽत्मनां विभुः आत्मेच्छानुगतावात्मा नानामत्यु
पलक्षणः २३

तिकुतः यस्य तव ज्ञानोपदेशाय मामादिष्टवान् चकारात्त्वयमपि स्मृत्यै वोपदिष्टवानिति २१ विश्वस्थित्यादयः अर्था
विषया यासां ताः २२ तत्र सृष्टिलीलां वर्णयितुं ततः पूर्वावस्थामाह इदं विश्वमग्ने सृष्टेः पूर्वं परमात्मा भगवानेक एव आस आसीत् आत्मनां-
जीवानाम् आत्मा स्वरूपं विभुः स्वामी च नान्यत् द्रष्टृदृश्यात्मकं किंचिदासीत् कारणात्मना सत्त्वेऽपि पृथक्प्रतीत्यभावादित्याह अनानाम-
त्युपलक्षणः नाना द्रष्टृदृश्यादिमतिभिर्नोपलक्ष्यत इति तथा यद्वा अकारप्रश्लेषं विनैवायमर्थः यः सृष्टौ नानामतिभिरुपलक्ष्यते स तदा एक ए
वासीदिति कुत आत्मेच्छा माया तस्या अनुगतौ लये सति यद्वा आत्मन एकाकित्वेन अवस्थानेच्छायामनुवृत्तायामित्यर्थः २३ ७ ७

टी·

तत्रप्रथमंमायोद्भवप्रकारमाहद्वाभ्याम् सर्वैद्रष्टासन् दृश्यंनापश्यत् यतःसएकराट् एकएवतदाप्रकाशतेतदा आत्मानमसंतमिवमेनेदृ अ· ५
श्याभावेद्रष्टृत्वाभावात् नदाहस्रसाः मायाद्याः शक्तयोयस्यसः नत्वसंतमेवमेने यतः असप्ता दृक्चिच्छक्तिर्यस्येति २४ सावैद्रष्टृदृश्या
नुसंधानरूपासदसदात्मिकाकार्यकारणरूपा यद्वा सत् दृश्यमसत् अदृश्यमात्मस्वरूपंचतयोरात्मायस्याः तदुभयानुसंधानरूपत्वात्
२५ कालवृत्त्याकालशक्त्यागुणमय्यांक्षुभितगुणायाम् अधोऽक्षजः परमात्मा आत्मांशभूतेनपुरुषेणप्रकृत्यधिष्ठातृरूपेण वीर्यंचि
दाभासमाधत्तवीर्यवान्चिच्छक्तियुक्तः २६ कालप्रेरिताद्व्यक्तान्मायातः तत्वंपदंपरित्यज्यमहतोलक्षणम् अतःपुंलिंगनिर्देशोविज्ञानात्मेतिस-
त्वप्रधानत्वात्स्वदेहस्थंविश्वंसुच्छून्यबीजगतमंकुरादिरूपंवृक्षमिवव्यंजन् व्यंजयन्प्रकाशयन् यतोऽसौतमोनुदतीतितमोनुदः तदुक्तंसात्वततंत्रे

सवाएषतदाद्रष्टानापश्यदृश्यमेकराट् मेनेसंतमिवात्मानंसुप्तशक्तिरसुप्तदृक् २४ साबाएतस्यसंद्रष्टुः शक्तिःस
दसदात्मिका मायानामममहाभागययेदंनिर्ममेविभुः २५ कालवृत्त्यातुमायायांगुणमय्यामधोऽक्षजः पुरुषेणात्मभू
तेनवीर्यमाधत्तवीर्यवान् २६ ततोऽभवन्महत्तत्वमव्यक्तात्कालचोदितात् विज्ञानात्मात्मदेहस्थंविश्वंव्यंजंस्तमो
नुदः २७ सोऽप्यंशगुणकालात्माभगवद्दृष्टिगोचरः आत्मानंव्यकरोदात्माविश्वस्यास्यसिसृक्षया २८ महत्तत्वा-
द्विकुर्वाणादहंतत्वंव्यजायत कार्यकारणकर्त्रात्माभूतेंद्रियमनोमयः २९ वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चेत्यहंत्रिधा
अहंतत्वाद्विकुर्वाणान्मनोवैकारिकादभूत् ३० वैकारिकाश्चयेदेवा अर्थाभिव्यंजनंयतः तैजसानींद्रियाण्येव
ज्ञानकर्ममयानिच तामसोभूतसूक्ष्मादिर्यतःखंलिंगमात्मनः ३१

त्रे विष्णोस्तुत्रीणिरूपाणिपुरुषाख्यान्यथोविदुः प्रथमंमहतःस्रष्टृद्वितीयं
त्वंडसंस्थितम् तृतीयंसर्वभूतस्थंतानिज्ञात्वाविमुच्यतइति २७ अहंकारोत्पत्तिमाहसार्धाभ्यांसोऽपीति अंशश्चिदाभासोनिमित्तंगुणाउपादानम् का
लःक्षोभकःतदात्मातदधीनः भगवान्सर्वाध्यक्षस्तद्दृष्टिगोचरःसन्स्वयमात्मानंव्यकरोत् रूपांतरमनयत् २८ अहंकारस्यलक्षणमाह कार्यमधिभू
तंकारणमध्यात्मंकर्तृअधिदैवम् तेषामात्माआश्रयः अत्रहेतुः भूतेंद्रियमनोमयः तद्विकारवान् मनइति देवानामुपलक्षणम् २९ एतदेवविभागतः
प्रपंचयति वैकारिकइत्यादिनावैकारिकःसात्विकः तैजसोराजसः देवाश्चवैकारिकाः सात्विकाहंकारकार्यभूताइत्यर्थः यतःयेभ्यः इंद्रियाधिष्ठातृभ्यः १९
अर्थाभिव्यंजनंशब्दादिप्रकाशोभवति ३० तैजसान्येवेत्यन्वयः ज्ञानेंद्रियाणांज्ञानमयानांसात्विकत्वशंकामाभूदित्येवकारः तामसोभूतसूक्ष्मस्यश

व्दस्यादिः कारणम् यतः शब्दात्खमाकाशोभवति आत्मनोलिंगंस्वगुणशब्दरूपेणप्रकाशकं हृदयाकाशनयावा यद्वा लिंगंशरीरमाकाशशरीरं ब्रह्मेतिश्रुतेः ३१ नभसःस्वस्मात् अनुस्मृतमुद्भूतंस्पर्शंविकुर्वत् रूपांतरंनयत् अनिलंवायुमेवंसर्वत्रतन्मात्रद्वाराभूतोत्पत्तिरितिज्ञातव्यम् ३२ नभसासहितःस्वयंचोरुबलान्वितः ततोज्योतिस्तेजः लोचनंप्रकाशकम् ३३ ३४ ३५ हेभव्यविदुरपाठांतरेभाव्यंकार्ययद्यदवरमवरंकार्यंतेषां कार्याणांपरैः कारणैरनुसंसर्गात् यथासंख्यंयथाक्रममुत्तरोत्तरमधिकान्गुणान्विदुः तथाहि नभसः शब्दएवगुणः अन्यान्वयाभावात् वायोस्तुस्पर्शः आकाशान्वयात्शब्दश्च एवंतेजसस्तौचरूपंच अंभसस्तानिरसश्च मह्याःसर्वे ३६ देवामहदाद्यभिमानिनः विष्णोःकलाअंशाः काललिंगंविकृतिः मायालिंगंविक्षेपः अंशलिंगंचेतनातानिविद्यंतेयेषु अतःसमत्वेननानात्वात् परस्परासंबंधात् स्वक्रियायांब्रह्मांडरचनाया

कालमायांशयोगेनभगवद्वीक्षितंनभः नभसोऽनुसृतंस्पर्शंविकुर्वन्निर्ममेऽनिलम् ३२ अनिलोऽपिविकुर्वाणोनभसोरुबलान्वितः ससर्जरूपतन्मात्रंज्योतिर्लोकस्यलोचनम् ३३ अनिलेनान्वितंज्योतिर्विकुर्वत्परवीक्षितम् आधत्ताम्भोरसमयंकालमायांशयोगतः ३४ ज्योतिषाम्भोऽनुसंसृष्टंविकुर्वद्ब्रह्मवीक्षितम् महींगंधगुणामाधात्कालमायांशयोगतः ३५ भूतानांनभआदीनांयद्यद्भव्यावरावरम् तेषांपरानुसंसर्गात्यथासंख्यंगुणान्विदुः ३६ एतेदेवाःकलाविष्णोःकालमायांशलिंगिनः नानात्वात्स्वक्रियाऽनीशाःप्रोचुःप्रांजलयोविभुम् ३७ देवाऊचुः नमामतेदेवपदारविंदंप्रपन्नतापोपशमातपत्रम् यन्मूलकेतायतयोंऽजसोरुसंसारदुःखंबहिरुत्क्षिपंति ३८ धातर्यदस्मिन्भवईशजीवास्तापत्रयेणोपहतानशर्म आत्मँल्लभंतेभगवंस्तवांघ्रिच्छायांसविद्यामतआश्रयेम ३९

मनीशाः अशक्ताःसंतोविभुंपरमेश्वरंप्रोचुः ३७ मिथःस्पर्धिष्णवोदेवानमिलंतः परस्परम् विश्वकर्मण्यनीशानानिर्विण्णाहरिमीडिरे प्रपन्नानांतापोपशमे आतपत्रंछत्रंतत्रहेतुः यस्यपादारविंदस्यमूलंतलंकेतमाश्रयोयेषांतेसंसारदुःखंबहिर्दूरतउत्क्षिपंतिपरित्यजंति यथापांथाःस्वगृहंप्राप्यमार्गश्रममिव ३८ श्रमंविनिवेदयंतआहुः हेधातः पितर्यद्यस्मात्भवेसंसारेआत्मन्आत्मनिसंबोधनंवा शर्मसुखंन्नलभंतेयदितिपाठेयत्पादभजनंविनाशर्मनलभंते ननुज्ञानादज्ञानकृतस्तापोनिवर्ततेकिंमदंघ्रिच्छायाश्रयणेनतत्राहुः सविद्यांतदाश्रयणमेवविद्याप्रापकमित्यर्थः ३९

टी· अज्ञातस्याश्रयणायोगात्तज्ज्ञानसाधनमाहुः मार्गंति अन्वेषयंतियत्ततीर्थपदस्तवपदंचयंप्रपन्नाः कैर्मार्गंति छंदःसुपर्णैः वेदपक्षिभिस्तवैव अ·
मुखपद्मंनीडंयेषांयथापक्षिणोनीडादुद्गतास्ततस्ततः परिभ्रम्यपुनस्तत्रैवविशंतितथावेदाअपित्वत्तउद्गतास्त्वय्येवपर्यवस्यंतिअतोवेदाना ५
श्रित्यत्वत्पदंमृगयंतइतिविविक्ते असंगेमनसिकिंच अघमर्षमघनाशकमुदमुदकंयासांसरितांतासुवरायाःगंगायाःपदमुद्गमस्थानम् अतोगं-
गामनुसेवमानाअपितदुद्गमस्थानंत्वत्पदंप्राप्नुवंतीत्यर्थः ४० ननुविषयाकृष्टचित्तानांकुतस्तदन्वेषणंतत्राहुः यत् श्रद्धयाहृदयेअवधायध्यात्वा
वैराग्यंबलंयस्यतेनज्ञानेनधीराभवंतिसरागोक्तिध्यानमेवकुतः श्रद्धयाश्रवणपूर्विकयाभक्त्याचसंमृज्यमानेसंशोध्यमाने ४१ भक्तानुग्रहंस्म
रंतआहुःविश्वस्येति ४२ अंतर्यामितयानित्यंसन्निहितेअनर्थकंव्रजनमित्याशंक्याहुः यदिति सानुबंधेसोपकरणेअसतितुच्छेपुर्यात्वदेहेएव

मार्गंतियत्तेमुखपद्मनीडैश्छंदःसुपर्णैर्ऋषयोविविक्ते यस्याघमर्षोदसरिद्वरायाः पदंपदंतीर्थपदःप्रपन्नाः ४०य
च्छ्रद्धयाश्रुतवत्याचभक्त्यासंमृज्यमानेहृदयेवधाय ज्ञानेनवैराग्यबलेनधीराव्रजेमतत्तेंऽघ्रिसरोजपीठम् ४१ विश्व
स्यजन्मस्थितिसंयमार्थेकृतावतारस्यपदांबुजंते व्रजेमसर्वेशरणंयदीशस्मृतंप्रयच्छत्यभयंस्वपुंसाम् ४२ यत्सानुबं
धेऽसतिदेहगेहेममाहमित्यूढदुराग्रहाणाम् पुंसांसुदूरंवसतोऽपिपुर्यांभजेमतत्तेभगवन्पदाब्जम् ४३ तान्वाअस
द्वृत्तिभिरक्षिभिर्येपराहृतांतर्मनसःपरेश अथोनपश्यंत्युरुगायनूनंयेतेपदन्यासविलासलक्ष्म्याः ४४ पानेनतेदेव
कथासुधायाःप्रवृद्धभक्त्याविशदाशयाये वैराग्यसारंप्रतिलभ्यबोधंयथांऽजसाऽन्वीयुरकुंठधिष्ण्यम् ४५

वसतोऽपियत्सुदूरंदुष्प्रापम् ४३ ननुयदिहृदिस्थस्यापिपदाब्जंकेषांचित्सुदूरंतर्हिअन्येषामपितथैवस्यात् अविशेषादित्याशंक्याहुः तानि
तिअसद्वृत्तिभिर्बहिर्मुखैः अक्षिभिरिंद्रियैः पराहृतंदूरमपहृतमंतस्थंमनोयेषांते अथोअतएवतेनूनंतान्नपश्यंतिवैप्रसिद्धम् कुतःपुनस्तेषां
तत्संगःस्यात् कान् तेतवपदन्यासोगमनंतस्यविलासोविभ्रमः तस्यलक्ष्मीः शोभातस्याः येत्वल्लीलाकथादिभिः शोभमानास्तान् त्वद्भक्तानित्य-
र्थः पथइतिलक्ष्यान् इतिचपाठेत्वत्पदन्यासविलासोलक्ष्योयेषांतान् पथस्त्वन्मार्गभूतान् सतः मार्गान्वाश्रवणादीन्नपश्यंतीत्यर्थः यद्वा येएवं
भूताभागवताःतेतानुन्मत्तान्नूनंनैवपश्यंतीतिअन्वयः सत्संगाभावेनहरिकथाश्रवणाभावाद्धृदिस्थितमपितेषांसुदूरमितिभावः ४४ एत
देवस्फुटयंतिपानेनेतिद्वाभ्याम् वैराग्येसारोबलंयस्यबोधस्यतंलब्ध्वा अन्वीयुः प्राप्नुयुः अकुंठधिष्ण्यंवैकुंठलोकम् ४५

आत्मनिसमाधिर्मनःस्थैर्यंसएवयोगउपायः तस्यबलेनज्ञानयोगतः श्रमेणमोक्षः सत्संगतः त्वत्कथाश्रवणादिनात्वनायासेनैव अहंममताविष्टानांतुकथंत्वदितिभावः ४६ तदेवंस्तुत्वाप्रार्थयंतेचतुर्भिः तत्तस्मात् हे आद्यतेत्वदीयावयंयस्माल्लोकानांसिसृक्षयात्वयाऽनुसृष्टाः क्रमेण उत्पादिताः त्रिभिरात्मभिः सत्वादिस्वभावैरतएवविरुद्धस्वभावत्वात् वियुक्ताः संतः यदर्थंसृष्टाः तत्स्वविहारतंत्रंत्वत्क्रीडोपकरणंब्रह्मांडंतेतुभ्यं प्रतिहर्तवेप्रतिहर्तुंसमर्पयितुंनशक्नुमः अतस्त्वंनःस्वचक्षुःपरिदेहीतित्रयाणांश्लोकानांचतुर्थेनान्वयः ४७ असामर्थ्यमेवप्रपंचयितुंकार्यस्यातिवैचित्र्यमाहुः भोअजकालेतत्तदवसरेबलिंभोगंयावत्साकल्येनतेतुभ्यंहरामसमर्पयामयथायेनप्रकारेणअन्नमदामभक्षयामेत्यनेनान्नमात्रंचास्माकमैश्वर्येणतुभोगस्तवैवेत्युक्तम् उभयेषांतवचास्माकंचयत्रस्थित्वाइमेजीवाः अनूहाः अप्रत्यूहाः निर्विघ्नाः यद्वा अनूहाः अवित

तथाऽपरेचात्मसमाधियोगबलेनजित्वाप्रकृतिंबलिष्ठाम् त्वामेवधीराःपुरुषंविशंतितेषांश्रमःस्यान्नतुसेवयाते
४६ तत्तेवयंलोकसिसृक्षयाऽद्यत्वयानुसृष्टास्त्रिभिरात्मभिःस्म सर्वेवियुक्ताःस्वविहारतंत्रंनशक्नुमस्तत्प्रतिह
र्तवेते ४७ यावद्बलिंतेऽजहरामकालेयथावयंचान्नमदामयत्र यथोभयेषांतइमेहिलोकाबलिंहरंतोन्नमदंत्य
नूहाः ४८ त्वंनःसुराणामसिसान्वयानांकूटस्थआद्यःपुरुषःपुराणः त्वंदेवशक्त्यांगुणकर्मयोनौरेतस्त्वजायांक
विमादधेऽजः ४९ ततोवयंसत्प्रमुखायदर्थेबभूविमात्मन्करवामकिंते त्वंनःस्वचक्षुःपरिदेहिशक्त्यादेवक्रिया
र्थेयदनुग्रहाणाम् ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेपंचमोऽध्यायः ५

र्काः निःसंशयाइत्यर्थः तथाचश्रुतिः ताएनमब्रुवन्नायतनंनःप्रजानीहियस्मिन्प्रतिष्ठिताअन्नमदामेति ४८ अवश्यंचत्वयाऽस्माकमेषांचकार्योपाधीनांजीवानांवृत्तिः परिकल्पनीयाजनकत्वादित्याहुः नोऽस्माकंसान्वयानांसकार्याणाम् यद्वा अन्वेतीत्यन्वयः कारणंतत्सहितानांत्वमेवाद्यःकारणम् अत्रहेतवः कूटस्थः अविक्रियः पुरुषः अधिष्ठातापुराणःपुरातनः एतदुपपादयंति त्वमिति हेदेव अजएवत्वंगुणानांसत्वादीनांकर्मणांजन्मादीनांचयोनौकारणभूतायांशक्त्यांमायायांप्रथमंरेतआदधेनिहितवानसीत्यर्थः कीदृशांकविंसर्वज्ञंमहत्तत्वरूपम् ४९ तथाहेआत्मन्देवसत्प्रमुखामहदादयोवयंयदर्थंबभूविमतत्किंतेकार्यंकरवामसृष्टिमितिचेत्तत्राहुः तर्हिनोस्माकंत्वंस्वचक्षुःस्वीयंज्ञानंशक्त्यासहपरिदेहिप्रयच्छयस्मात्त्वत्तएवानुग्रहोयेषांतेयदनुग्रहास्तेषामस्माकंक्रियाऽर्थः इयानेवएतावाननुग्रहोयेषामित्येकंवापदम् त्वदीयज्ञानक्रियाशक्तिभ्यामेववयंसृष्टौक्षमानान्यथेत्यर्थः ५० इतितृतीयेटीकायांपंचमोऽध्यायः ५

टी·

षष्ठेतैरीश्वराविष्टैः सृष्टिमाह विराट्तनोः अधिदैवादिभेदंचनत्रैवभगवत्कृतम् १ स्वशक्तीनांमहदादीनामसमेत्यअमिलित्वासतीनांस्थितानां प्रसुप्तलोकतंत्रंविश्वरचनायासाम् यद्वा प्रसुप्तजीवोपकरणानांगतिंस्थितिंदृष्ट्वाआविशादित्युत्तरेणान्वयः १ कालेनसंज्ञाउद्बोधोयस्याः कलयतिक्षोभयतिस्वकार्याणीतिवा कालसंज्ञाप्रकृतिः तांशक्तिंप्रकृत्यासहप्रवेशात् त्रयोविंशतितत्वानामित्युक्तमंतर्यामितयाप्राविशत् २ चे ष्टारूपेणक्रियाशक्त्याकर्मतेषांक्रियाम् जीवानामदृष्टंवा ३ प्रबुद्धंकर्मक्रियाशक्तिर्यस्य सत्रयोविंशतेर्गणः दैवेनेश्वरेणप्रेरितः मात्राभिः अंशैः अधिपुरुषंविराट्देहम् ४ जननमेवाह परेणईश्वरेणविश्वसृजांतत्वानांगणः मात्रयात्तुक्षोभपरिणतः नसर्वात्मनायस्मिन्लोकाः स्थिताः ५ सपुरुषोयोऽधिपुरुषइत्युक्तः आंडकोशेब्रह्मांडमध्येसर्वैःसत्वैः रत्नुशयीभिर्जीवैःसहितः ६ गर्भः कार्यरूपोविराट्देवशक्तिर्ज्ञानशक्तिस्तयाए

ऋषिरुवाच इतितासांस्वशक्तीनांसतीनामसमेत्यसः प्रसुप्तलोकतंत्राणांनिशम्यगतिमीश्वरः १ कालसंज्ञां तदादेवींबिभ्रच्छक्तिमुरुक्रमः त्रयोविंशतितत्वानांगणंयुगपदाविशत् २ सोऽनुप्रविष्टोभगवांश्चेष्टारूपेणतंगण म् भिन्नंसंयोजयामाससुप्तंकर्मप्रबोधयन् ३ प्रबुद्धकर्मादैवेनत्रयोविंशतिकोगणः प्रेरितोऽजनयत्स्वाभिर्मात्राभि रधिपूरुषम् ४ परेणविशतास्वस्मिन्मात्रयाविश्वसृग्गणः चुक्षोभान्योऽन्यमासाद्ययस्मिँल्लोकाश्चराचराः ५ हिर ण्मयःसपुरुषःसहस्रपरिवत्सरान् आंडकोशउवासाप्सुसर्वसत्वोपबृंहितः ६ सवैविश्वसृजागर्भोदेवकर्मात्मशक्तिमा न् विबभाजात्मनात्मानमेकधादशधात्रिधा ७ एषह्यशेषसत्वानामात्मांशःपरमात्मनः आद्योवतारोयत्रासौभूत ग्रामोविभाव्यते ८ साध्यात्मःसाधिदैवश्चसाधिभूतइतित्रिधा विराट्प्राणोदशविधएकधाहृदयेनच ९ स्मरन्विश्व सृजामीशोविज्ञापितमधोक्षजः विराजमतपत्स्वेन तेजसैषांविवृत्तये १०

एकधाहृदयावच्छिन्नचैतन्यरूपेणकर्मशक्तिः क्रियाशक्तिः तयादश धाप्राणरूपेणप्राणादयःपंचनागः कूर्मश्चकृकलोदेवदत्तोधनंजयः इत्येतेपंचैवंवृत्तिभेदेनदशविधःप्राणः आत्मशक्तिर्भोक्तृशक्तिस्तयाअध्या त्मादिभेदेनत्रिधात्मानंविभक्तंकृतवान् ७ एवंविभागसामर्थ्यायतस्योत्कर्षमाह एषहीति अशेषसत्वानांप्राणिनामात्माव्यष्टीनांतदंशत्वात् अं शोजीवः अवतारत्वोक्तिः तस्मिन्नारायणाविर्भावाभिप्रायेण ८ पूर्वश्लोकार्थंविवृणोति साध्यात्मः अध्यात्मानींद्रियाणितत्सहितः विराडितिसर्व त्र ९ अध्यात्मादिभेदंप्रपंचयितुमाह स्मरन्निति विज्ञापितम् यावद्बलिंतेजहरामेत्यादिस्तेनतेजसानिच्छन्तयाअतपत् एवंकरिष्यामीत्यालो चितवान् यस्यज्ञानमयंतपइतिश्रुतेः विवृत्तयेविविधवृत्तिलाभाय १०

अ·
६
११

मेमत्तः शृणु ११ आयतनान्येवाह तस्याग्निरित्यादिचतुर्दशभिः आस्यंनिर्भिन्नम् पृथक्जातंपदंस्वस्थानम् स्वांशेनस्वशक्त्यावाचासहाविशत्
असौजीवः वक्तव्यंप्रतिपद्यतेशब्दमुच्चारयतीत्यर्थः सर्वत्रयन्निर्भिन्नंतदधिष्ठानमग्न्यादिप्रथमांतमधिदैवम् वागादींद्रियंतृतीयांतमध्यात्मं
प्रतिपत्तव्यमधिभूतम् १२ हरेःविराजः १३ १४ त्वष्टाआदित्यः १५ प्राणेनेति प्राणवद्देहव्यापिनात्वगिंद्रियेणेत्यर्थः १६ शब्दसिद्धिंज्ञानम् १७
त्वचंचर्मओषधीः ओषधयः त्वगिंद्रियस्यैवस्थानभेदेनविषयद्वयंकंडूः स्पर्शश्च तत्रचायंनामभेदोदेवताभेदश्चेतिद्वितीयस्कंधएवव्याख्यात
म् १८ कः प्रजापतिः १९ २० स्वःपतिःस्वर्गस्यपतिः वार्तयाक्रयविक्रयादिशक्त्यावृत्तिंजीविकाम् २१ २२ विक्रियांसंकल्पादिरूपाम् २३

अथतस्याभितप्तस्यकतिचायतनानिह निरभिद्यंतदेवानांतानिमेगदतःशृणु ११ तस्याग्निरास्यंनिर्भिन्नंलोकपा-
लोविशत्पदम् वाचास्वांशेनवक्तव्यंययासौप्रतिपद्यते १२ निर्भिन्नंतालुवरुणोलोकपालोऽविशद्धरेः जिह्वयांऽशे
नचरसंययासौप्रतिपद्यते १३ निर्भिन्नेअश्विनौनासेविष्णोराविशतांपदम् घ्राणेनांशेनगंधस्यप्रतिपत्तिर्यतोभवेत् १४
निर्भिन्नेअक्षिणीत्वष्टालोकपालोऽविशद्विभोः चक्षुषांऽशेनरूपाणांप्रतिपत्तिर्यतोभवेत् १५ निर्भिन्नान्यस्यचर्माणि
लोकपालोनिलोविशत् प्राणेनांशेनसंस्पर्शंयेनासौप्रतिपद्यते १६ कर्णावस्यविनिर्भिन्नौधिष्ण्यंस्वंविविशुर्दिशः श्रो
त्रेणांशेनशब्दस्यसिद्धिंयेनप्रपद्यते १७ त्वचमस्यविनिर्भिन्नांविविशुर्धिष्ण्यमोषधीः अंशेनरोमभिःकंडूंयैरसौप्रति
पद्यते १८ मेढ्रंतस्यविनिर्भिन्नंस्वधिष्ण्यंकउपाविशत् रेतसांशेनयेनासावानंदंप्रतिपद्यते १९ गुदंपुंसोविनिर्भिन्नंमि
त्रोलोकेशआविशत् पायुनांशेनयेनासौविसर्गंप्रतिपद्यते २० हस्तावस्यविनिर्भिन्नाविंद्रःस्वःपतिराविशत् वार्तयांऽ
शेनपुरुषोययावृत्तिंप्रपद्यते २१ पादावस्यविनिर्भिन्नौलोकेशोविष्णुराविशत् गत्यास्वांशेनपुरुषोययाप्राप्यंप्रपद्यते
२२ हृदयंचास्यनिर्भिन्नंचंद्रमाधिष्ण्यमाविशत् मनसांशेनयेनासौविक्रियांप्रतिपद्यते २३ आत्मानंचास्यनिर्भिन्न
मभिमानोविशत्पदम् कर्मणांशेनयेनासौकर्तव्यंप्रतिपद्यते २४ सत्त्वंचास्यविनिर्भिन्नमहान्धिष्ण्यमुपाविशत् चि
त्तेनांशेनयेनासौविज्ञानंप्रतिपद्यते २५ शीर्ष्णोऽस्यद्यौर्धरापद्भ्यांखंनाभेरुदपद्यत गुणानांवृत्तयोयेषुप्रतीयंतेसुरा
दयः २६

आत्मानमहंकारम् अभिमन्यते अनेनेत्यभिमानोरुद्रः कर्मणाअहंवृत्त्याकर्तव्यमितिक्रियाम् २४ सत्त्वमितिबुद्धिचित्तयोर
भेदेननिर्देशः महानितिब्रह्माचित्तेनचेतनया २५ त्रिलोकोत्पत्तिमाह शीर्ष्णइतिवृत्तयःपरिणामाः २६ ७ ७

एतदेवप्रपंचयतिद्वाभ्याम् आत्यंतिकेनऊर्जितेनपणेव्यवहारेपणंतेयागादिनाव्यवहरंतीतिपणयोमनुष्याःताननुयेतदुपाकरणभूताः येगवाद
यस्तेऽपिधरांप्रपेदिरे २७ तृतीयंतमः तदीयेनतामसेनउभयोर्द्यावापृथिव्योरंतरंमध्यंव्योमअंतरिक्षंतदेवभगवतोनाभिः तामाश्रिताः रुद्रपार्षदा
रुद्रस्यपार्षदानांभूतादीनांगणाः २८ अवर्ततप्रवृत्तम् ब्रह्मवेदः यस्तुउन्मुखत्वात् मुखोद्भवत्वात् वर्णानांमुख्यः मुखमिवप्रथमः गुरुश्चाभूत
सोऽपिमुखतोवर्ततेस्यनुषंगः अध्यापनादिनाब्राह्मणस्यवेदोवृत्तिः तयावृत्त्यासहब्राह्मणोमुखतोजातइत्यर्थः एवमुत्तरत्रवर्णत्रयेपिज्ञातव्यम्
२९ क्षत्रंपालनरूपावृत्तिः तत्क्षत्रमनुव्रतः अनुसृतः क्षत्रियोपिबाहुभ्योवर्ततइत्यर्थः तदनुव्रतत्वमेवाह यइति पौरुषः पुरुषस्यविष्णोरंशः कं

आत्यंतिकेनसत्वेनदिवंदेवाःप्रपेदिरे धरांरजःस्वभावेनपणयोयेचताननु २७ तार्तीयेनस्वभावेनभगवन्नाभिमा
श्रिताः उभयोरंतरंव्योमयेरुद्रपार्षदांगणाः २८ मुखतोवर्ततब्रह्मपुरुषस्यकुरूद्वह यस्तून्मुखत्वाद्वर्णानांमुख्योऽभू
द्ब्राह्मणोगुरुः २९ बाहुभ्योवर्ततक्षत्रंक्षत्रियस्तदनुव्रतः योजातस्त्रायतेवर्णान्पौरुषः कंटकक्षतात् ३० विशोवर्ततत
स्योर्वोर्लोकवृत्तिकरीर्विभोः वैश्यस्तदुद्भवोवार्तांनृणांयःसमवर्तयत् ३१ पद्भ्यांभगवतोजज्ञेशुश्रूषाधर्मसिद्धये तस्यांजा
तःपुराशूद्रोयद्वृत्त्यातुष्यतेहरिः ३२ एतेवर्णाःस्वधर्मेणयजंतिस्वगुरुंहरिम् श्रद्धयात्मविशुद्ध्यर्थंयज्जाताःसहवृत्ति
भिः ३३ एतत्क्षत्तर्भगवतोदैवकर्मात्मरूपिणः कःश्रद्दध्यादुपाकर्तुंयोगमायाबलोदयम् ३४ अथापिकीर्तयाम्यं
गयथामतियथाश्रुतम् कीर्तिंहरेःस्वांसत्कर्तुंगिरमन्याभिधाऽसतीम् ३५

टकाश्चोरादयस्तेभ्यः यत्क्षतमुपद्रवस्तस्मात्त्रायतेरक्षति ३० विशः कृष्यादिव्यवसायाः लोकस्यवृत्तिकरीः जीविकाहेतवः तस्यविभोरू-
र्वोः प्रवृत्ताः तदुद्भवः ऊरुजः वार्तांजीविकांयः स्ववृत्त्यासंपादितवान् ३१ तस्यांनिमित्तभूतायांयस्यवृत्त्याहरिः स्वयमेवतुष्यते ३२ यद्यस्मा
ज्जातः गुरुत्वाज्जनकत्वात् वृत्तिप्रदत्वाच्चहरेराराधनंतेषांपरोधर्मइत्यर्थः ३३ भोक्षत्तः दैवकर्मात्मरूपिणः कालकर्मस्वभावशक्तिमतः
भगवतोयोगमायाबलेनोज्जृंभितमेतद्विराड्रूपमुपाकर्तुंसाकल्येननिरूपयितुंकः श्रद्दध्यात् इच्छेत् इच्छाऽप्यशक्यानिरूपणंतुदूरतइ-
त्यर्थः ३४ अंगविदुर अथापिहरेः कीर्तिंकीर्तयामियथाश्रुतंगुरुमुखात् तदपिनसर्वात्मनाकिंतुयथामतिस्वमत्यनुसारेण अन्याभिधाह
रिव्यतिरिक्तार्थाभिधानंतयासतीमलिनांस्वीयांवाचंसत्कर्तुंपवित्रीकर्तुम् ३५ छ छ छ

अज्ञात्वाऽपियथामतिकीर्तनेश्रवणेवाआवश्यकंकैवल्यमित्याह् एकांततोलाभंत्तुनिश्चितमाहुः श्रुतेःश्रोत्रस्यउपाकृतायांनिरूपितायाम् उपसंभ
योगंसंनिधावर्पणम् ३६ नत्वतीवज्ञानेनिर्बंधःकर्तव्यः ब्रह्मणोपिदुर्ज्ञेयत्वादित्याह् आत्मनोहरेर्महिमायोगविपक्वयाऽपिसंवत्सरसहस्रांतेऽपि
आदिकविनाब्रह्मणाऽपिकिमवसितः किंज्ञातः इतिकाकूत्त्याएतावानितिनज्ञातएवेत्युक्तम् ३७ यद्यस्मात्स्वयमपि आत्माहरिः आत्मवर्त्मस्वमा
यागतिमेतावदितिनवेद अनंतत्वात् ३८ अतोदुर्ज्ञेयत्वात्केवलंनमस्करोति एतइति यस्यज्ञानायप्रवृत्तावाचोऽपिमनसासहतमप्राप्यैवनिवर्तं
तदुर्ज्ञेयत्वात् नकेवलंवाङ्मनसी अहमहंकारस्याधिष्ठातारुद्रोऽपिइमे इंद्रियाधिष्ठातारोदेवाःअन्येच ३९ इतितृतीयस्कंधेटीकायांषष्ठः ६

एकांतलाभंवचसोनुपुंसांसुश्लोकमौलेर्गुणवादमाहुः श्रुतेश्चविद्वद्भिरुपाकृतायांकथासुधायामुपसंप्रयोगम्
३६ आत्मनोवसितोवत्समहिमाकविनादिना संवत्सरसहस्रांतेधियायोगविपक्वया ३७ अतोभगवतोमायामायि
नामपिमोहिनी यत्स्वयंचात्मवर्त्मात्मानवेदकिमुतापरे ३८ यतोऽप्राप्यनिवर्तंतेवाचश्चमनसासह अहंचान्यइमेदे
वास्तस्मैभगवतेनमः ३९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ६ श्रीशुकउवाच ए
वंब्रुवाणंमैत्रेयंद्वैपायनसुतोबुधः प्रीणयन्निवभारत्याविदुरःप्रत्यभाषत १ विदुरउवाच ब्रह्मन्कथंभगव
तश्चिन्मात्रस्याविकारिणः लीलयाचापियुज्येरन्निर्गुणस्यगुणाःक्रियाः २ क्रीडायामुद्यमोऽर्भस्यकामश्चिक्रीडिषाऽ
न्यतः स्वतस्तृप्तस्यचकथंनिवृत्तस्यसदान्यतः ३

सप्तमेसंशयच्छेदिप्रतिनंद्यमुनेर्वचः पुनःक्षत्त्राकृतानानाप्रश्नाःसम्यगुदीरिताः १ अथतेभगवल्लीलायोगमायोपबृंहिताइत्यादिनाभा
यागुणैः लीलयाभगवान्सृष्ट्यादिकरोतीत्येवंब्रुवाणंभारत्याप्रार्थनारूपयाप्रीणयन्निवेति अभिप्रायाज्ञानेनाक्षेपात् १ निर्विकारस्यक्रिया
निर्गुणस्यचगुणाःकथंलीलयेत्युक्तिः प्रयोजनाभावंपरिहरतिनवस्तुविरोधमितिभावः २ अर्भकवल्लीलाऽपिनयुज्यतेवैषम्यादित्याह उद्यम-
यतिप्रवर्तयतीतिउद्यमः अर्भकस्यक्रीडायांप्रवृत्तिहेतुः कामोऽस्ति अन्यतस्तुवस्त्वंतरेणबालांतरप्रवर्तनेनवातस्यक्रीडेच्छाभवति ईश्वर
स्यतुस्वतस्तृप्तस्यकथंकामः अन्यतःसदानिवृत्तस्यच असंगाद्द्वितीयस्यकथमन्यतश्चिक्रीडिषेत्यर्थः ३ ७ ७
श्रीगोपालोविजयते श्रीवामनोविजयते ७ ७ ७ ७

यच्चोक्तम् स्मरन्विश्वसृजामीशोविज्ञापितमधोक्षजइत्यादिना अविद्योपाधेर्जीवस्यभोगार्थमीश्वरः सृष्ट्यादिकरोतीतितदप्याक्षेप्तुमनुवदति अस्राक्षीदितित्रिगुणमयी आत्मनोजीवस्यकर्तृत्वभोक्तृत्वादिमोहोत्पादिकायामायातयासृष्टवान् तदुक्तंप्रथमेययासंमोहितोजीव आत्मानंत्रिगुणात्मकम् परोऽपिमनुतेऽनर्थंतत्कृतंचाभिपद्यतइत्यादिना अत्रच अतोभगवतोमायामायिनामपिमोहिनीतिसंस्थापयतिपालयति प्रत्यभिधास्यतिप्रातिलोम्येनतिरोहितंकरिष्यति पाठांतरेप्रातिलोम्येनात्मनिअभितोधारयिष्यति ४ एतच्चजीवस्याविद्याश्रयत्वेघटेतनतुतत्संभवतीत्याह देशतइति योऽसौदेशादिभिरविलुप्तावबोधआत्माजीवः ब्रह्मस्वरूपत्वात् सकथमजया अविद्ययायुज्येत तत्रदेशतोदीपप्रभायाइवलोपोनास्तिसर्वगतत्वात् नकालतोविद्युतइवनित्यत्वात् नावस्थातःस्मृतिवत् अविक्रियत्वात् नस्वतःस्वभवत्सत्यत्वात् नान्यतःघटादिवत् अ

अस्राक्षीद्भगवान्विश्वंगुणमय्यात्ममायया तयासंस्थापयत्येतद्भूयःप्रत्यभिधास्यति ४ देशतःकालतोयोऽसावस्थातः स्वतोऽन्यतः अविलुप्तावबोधात्मासयुज्येताजयाकथम् ५ भगवानेकएवैषःसर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः अमुष्यदुर्भगत्वंवा क्लेशोवाकर्मभिःकुतः ६ एतस्मिन्मेमनोविद्वन्खिद्यतेऽज्ञानसंकटे तन्नःपराणुदविभोकश्मलंमानसंमहत् ७ श्रीशुकउवाच सइत्थंचोदितःक्षत्त्रातत्त्वजिज्ञासुनामुनिः प्रत्याहभगवच्चित्तःस्मयन्निवगतस्मयः ८ मैत्रेयउवाच सेयंभगवतोमायायन्नयेनविरुध्यते ईश्वरस्यविमुक्तस्यकार्पण्यमुतबंधनम् ९ यदर्थेनविनाऽमुष्यपुंसआत्मविपर्ययः प्रतीयतउपद्रष्टुःस्वशिरश्छेदनादिकः १०

द्वितीयत्वात् एवमेतैर्यस्यबोधोनलुप्यतेसकथमजयायुज्येत अजाचात्राविद्यैव नमायातस्या अवबोधेनविरोधाभावात् ५ किंच ब्रह्मरूपत्वादेवजीवस्यसंसारोऽपिनविद्यतइति आक्षिपति सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितोभोक्ताऽपिवस्तुतोभगवानेवचिद्रूपत्वेनतद्व्यतिरेकाभावात् एवंचसति अमुष्यजीवस्यदुर्भगत्वमानंदादिभ्रंशः कर्मभिर्हेतुभूतैः क्लेशोवाकुतः कर्मसंबंधाभावात् अन्यथाईश्वरस्यापितत्प्रसंगःस्यादितिभावः ६ अज्ञानमेवसंकटंदुर्गंतस्मिन् तत्मानसंकश्मलंमोहंपराणुद अपाकुरु ७ चोदितः आक्षिप्तःस्मयन्निवप्रौढिमाविष्कुर्वन्निववस्तुतस्तुगतस्मयः ८ भगवतोऽचिंत्यशक्तेरीश्वरस्यसेयंमायायन्नयेनतर्केणविरुध्यतइतियत् तर्कविरोधमेवानुवदति विमुक्तस्यैवपुंसोऽविद्ययाबंधनंकार्पण्यंचेति ९ अत्रोदाहरणमाह यद्यथा अर्थेनशिरश्छेदादिनाविनाऽप्युपद्रष्टुः स्वप्नसाक्षिणः ममेदंशिरश्छिन्नमित्यात्मविपर्ययः केवलंमृषैवप्रतीयतेतद्वत् १० ॐ ॐ ॐ

तर्हीश्वरस्यापिकिंनप्रतीयेततत्राह यथाजलेप्रतिबिंबितस्यैवचंद्रमसोजलोपाधिकृतः कंपादिधर्मोदृश्यतेनत्वाकाशेस्थितस्यतथा अनात्मनो
देहादेर्धर्मः असन्नपितदभिमानिनोद्रष्टुरात्मनोजीवस्यैवनत्वीश्वरस्येत्यर्थः ११ तन्निवृत्त्युपायमाह सवैअनात्मनोगुणः निवृत्तिधर्मेणवासुदे
वानुकंपातयाचतस्मिन् भक्तियोगः तेनतिरोधत्तेअदृश्योभवति शनैरित्यनेनसाधनानुसारेणेत्युक्तम् १२ तर्हिसर्वानर्थनिवृत्तिः कदेत्यपेक्षा
यामाह यदेंद्रियाणामुपरामोनैश्चल्यंकद्रष्टुरात्मनिअंतर्यामिरूपे अथ अनंतरमेवकृत्स्नक्लेशविलयमात्रेदृष्टांतः संसुप्तस्येवेति नतुपुनरुत्था
ने १३ भक्तियोगेनक्लेशनिवृत्तिंदर्शयति अशेषेति गुणानामनुवादश्चश्रवणंचआत्मनिमनसिलब्धाश्रवणकीर्तनापेक्षयासप्रेमध्यानेकिंपुन

यथाजलेचंद्रमसःकंपादिस्तत्कृतोगुणः दृश्यतेऽसन्नपिद्रष्टुरात्मनोऽनात्मनोगुणः ११ सवैनिवृत्तिधर्मेणवासुदे
वानुकंपया भगवद्भक्तियोगेनतिरोधत्तेशनैरिह १२ यदेंद्रियोपरामोथद्रष्टात्मनिपरेहरौ विलीयंतेतदाक्लेशाःसं
सुप्तस्येवकृत्स्नशः १३ अशेषसंक्लेशशमंविधत्तेगुणानुवादश्रवणंमुरारेः कुतःपुनस्तच्चरणारविंदपरागसेवार
तिरात्मलब्धा १४ विदुरउवाच संछिन्नःसंशयोमह्यंतवसूक्तासिनाविभो उभयत्रापिभगवन्मनो-
मेसंप्रधावति १५ साध्वेतद्व्याहृतंविद्वन्आत्ममायायनंहरेः आभात्यपार्थंनिर्मूलंविश्वमूलंनयद्बहिः १६ य-
श्चमूढतमोलोकेयश्चबुद्धेःपरंगतः तावुभौसुखमेधेतेक्लिश्यत्यंतरितोजनः १७

त्यर्यायोक्तिः १४ उत्तरमभिनंदन्नात्मनःकृ
तार्थतामाविष्करोतिसंछिन्नइतिषड्भिः चिद्रूपत्वाविशेषेऽपिकथमीश्वरस्यजगत्कर्तृत्वादिकथंवाजीवस्यसंसारइतियःसंशयोममासीत्
सतवसूक्तंसोपपत्तिकंवाक्यमेवासिःखड्गस्तेनसंछिन्नः अतइदानींमेमनःउभयत्रापिईश्वरस्वातंत्र्येजीवपारतंत्र्येचसंप्रधावतिसम्यक्प्रवि
शति एवंवाअविलुप्तावबोधरूपस्यात्मनः कथमविद्ययाबंधः कुतोवातन्निवृत्तिरितिसंशयः उभयत्रेतिबंधेमोक्षेचेत्यर्थः १५ यस्मात्त्वया-
साधुव्याहृतम् किंतत्हरेःशक्तिर्याआत्ममायाजीवविषयातदयनंतदाश्रयमेतत् दुर्भगत्वादिकंभातीति यद्यस्मात्स्वशिरश्छेदादिवदपार्थ-
मवस्तुभूतंमूलशून्यंच यस्मादस्यविश्वस्यमूलंस्वाज्ञानंविनाबहिर्नास्ति १६ अल्पज्ञत्वात्पूर्वंममसंशयोजातइत्याह यश्चेति मूढतमोदेहाद्या
सक्तः यश्चबुद्धेःप्रकृतेःपरमीश्वरंप्राप्तस्तौसुखंयथाभवतितथाएधेतेजीवनइत्यर्थः संशयक्लेशाभावात् यस्तुसुखदुःखानुसंधानेनप्रपंचंजि
हासतिस्वानंदसंवेदनाभावाद्धातुंनशक्नोतिसतुक्लिश्यतीत्यर्थः १७ ६ ६ ६ ६

इदानींतुकृतार्थोऽस्मीति यतस्त्वयासंशयश्छिन्नः केवलंबाधितानुवृत्तिरेवावशिष्टासाऽपियुष्मत्प्रसादान्निवर्तिष्यतइत्याह नात्मनः अनात्म
नः प्रपंचस्यप्रतीतस्यापिअर्थाभावमर्थोऽत्रनास्तिकिंतुप्रतीतिमात्रमितियुष्मच्चरणसेवयानिश्चित्यतांप्रतीतिमप्यहंपराणुदे अपनेष्यामीत्य-
र्थः १८ मधुद्विषःपादयोरतिरासः प्रेमोत्सवस्तीव्रः दुर्वारः स्वाभाविकः व्यसनंसंसारमर्दयतिनाशयतीतितथा १९ अहोदुर्लभंप्राप्तंमयेत्या
ह दुरापादुर्लभावैकुंठस्यविष्णोस्तल्लोकस्यवावर्त्मस्र मार्गभूतेषुमहत्स्रयत्रयेषुमहत्सेवयाहरिकथाश्रवणंततोहरौप्रेमतेनचदेहाद्यनुसंधान
मपिनिवर्ततइतितात्पर्यम् २० अर्थांतरंप्रष्टुंतदुक्तमनुवदतित्रिभिः सृष्ट्वेतिविकारैरिंद्रियादिभिःसहितानिअंडंउत्पन्नदंशौर्विराजंसृष्ट्वा २१ प्रविष्ट
स्यस्वरूपमाह यमिति विराजंविशिनष्टियत्रेतितेइमेविश्वेसर्वेलोकाःसविकाशमसंकोचेन २२ प्राणादयःपंचनागादयःपंचेतिएवंदशविधःइं

अर्थाभावंविनिश्चित्यप्रतीतस्यापिनात्मनः तांचापियुष्मच्चरणसेवयाहंपराणुदे १८ यत्सेवयाभगवतःकूटस्थस्य
मधुद्विषः रतिरासोभवेत्तीव्रःपादयोर्व्यसनार्दनः १९ दुरापाह्यल्पतपसःसेवावैकुंठवर्त्मस्र यत्रोपगीयतेनित्यंदेव
देवोजनार्दनः २० सृष्ट्वाग्रेमहदादीनिसविकाराण्यनुक्रमात् तेभ्योविराजमुद्धृत्यतमनुप्राविशद्विभुः २१ यमाहु
राद्यंपुरुषंसहस्राङ्घ्र्यूरुबाहुकम् यत्रविश्वइमेलोकाःसविकाशंसमासते २२ यस्मिन्दशविधःप्राणःसेंद्रियार्थेंद्रि
यस्त्रिवृत् त्वयेरितोयतोवर्णास्तद्विभूतीर्वदस्वनः २३ यत्रपुत्रैश्चपौत्रैश्चनप्तृभिःसहगोत्रजैः प्रजाविचित्राकृत
यआसन्याभिरिदंततम् २४ प्रजापतीनांसपतिश्चक्लृपेकान्प्रजापतीन् सर्गांश्चैवानुसर्गांश्चमनून्मन्वंतराधि
पान् २५ एतेषामपिवंशांश्चवंश्यानुचरितानिच उपर्यधश्चयेलोकाभूमेर्मित्रात्मजासते २६ तेषांसंस्थांप्रमा-
णंचभूर्लोकस्यचवर्णय तिर्यङ्मानुषदेवानांसरीसृपपतत्रिणाम् वदनःसर्गसंव्यूहंगार्भस्वेदद्विजोद्भिदाम् २७

द्रियाणिचअर्थाश्च

इंद्रियाणिचेतिपुनरुक्तिस्तद्देवतालक्षणार्थातत्सहितःसर्वोपबृंहकत्वात् प्राणस्यतत्साहित्यम् एवंत्रिविधःप्राणस्त्वयेरितउक्तः तस्यविभूतीर्ब्र-
ह्माद्याःविसर्गशब्दवाच्याः २३ यत्रयाभिःइदंविश्वंततंव्याप्तम् २४ एवमेतत्पुरापृष्टोमैत्रेयोभगवान्किलेतिपरीक्षित्प्रश्नोत्तरतयाविदुरमैत्रेयसंवादः
प्रस्तावितः अतस्तानेवविदुरेणकृतान्प्रश्नानाह यावत्समाप्ति प्रजापतीनांपतिर्ब्रह्मेत्यादीनांवर्णयेतिवक्ष्यमाणेनान्वयः चक्लृपे अकल्पयत्सर्गा
न्नवविधान् अनुसर्गान्तद्भेदान् २५ हेमित्रायाआत्मज २६ संस्थांसंनिवेशंसर्गाणांसंव्यूहंसंविभागंगार्भस्वेदद्विजोद्भिदांगार्भाजरायुजाःस्वेदाच्च
द्भ्यांचजाताःस्वेदद्विजाःउद्भिदश्चतेषाम् २७

सर्गादीनाश्रयंचसृजतः २८ रूपंलिंगंशीलमाचारः स्वभावः शमादिः ततः विकर्षणंविभागान् २९ वितानानिविस्तारान्नैष्कर्म्यस्यचज्ञानस्य त
दुपायस्यचसांख्यस्यपथः मार्गान्तंत्रंचेत्यर्थः ३० पाखंडानांपंथाः प्रवृत्तिः तदेववैषम्यम् ३१ निमित्तान्युपायान्परस्पराविरोधेन ३२ ग्रहादी-
नांकालचक्रेसंस्थितिम् ३३ ३४ येनमार्गेणसंतुष्येत् येषामितियादृशानाम् ३५ अनापृष्टमपि अपृष्टमपियद्योग्यंवक्तव्यमितिभावः ३६ प्रति

गुणावतारैर्विश्वस्यसर्गस्थित्यप्ययाश्रयम् सृजतःश्रीनिवासस्यव्याचक्ष्वोदारविक्रमम् २८ वर्णाश्रमविभागांश्च
रूपशीलस्वभावतः ऋषीणांजन्मकर्मादिवेदस्यचविकर्षणम् २९ यज्ञस्यचवितानानियोगस्यचपथःप्रभो नैष्कर्म्य
स्यचसांख्यस्यतंत्रंवाभगवत्स्मृतम् ३० पाखंडपथवैषम्यंप्रतिलोमनिवेशनम् जीवस्यगतयोयाश्चयावतीर्गुणकर्म
जाः ३१ धर्मार्थकाममोक्षाणांनिमित्तान्यविरोधतः वार्तायादंडनीतेश्चश्रुतस्यचविधिंपृथक् ३२ श्राद्धस्यचविधिंब्र
ह्मन्पितृणांसर्गमेवच ग्रहनक्षत्रताराणांकालावयवसंस्थितिम् ३३ दानस्यतपसोवाऽपियच्चेष्टापूर्तयोःफलम्
प्रवासस्थस्ययोधर्मोयश्चपुंसउतापदि ३४ येनवाभगवान्तुष्येद्धर्मयोनिर्जनार्दनः संप्रसीदतिवायेषामेतदाख्याहि
चानघ ३५ अनुव्रतानांशिष्याणांपुत्राणांचद्विजोत्तम अनापृष्टमपिब्रूयुर्गुरवोदीनवत्सलाः ३६ तत्त्वानांभगवंस्ते
षांकतिधाप्रतिसंक्रमः तत्रेमंकउपासीरन्कउस्विदनुशेरते ३७ पुरुषस्यचसंस्थानंस्वरूपंवापरस्यच ज्ञानंचनैगमंय
त्तद्गुरुशिष्यप्रयोजनम् ३८ निमित्तानिचतस्येहप्रोक्तान्यनघसूरिभिः स्वतोज्ञानंकुतःपुंसांभक्तिर्वैराग्यमेववा एता
न्मेपृच्छतःप्रश्नान्हरेःकर्मविवित्सया ३९ ब्रूहिमेऽज्ञस्यमित्रत्वादजयानष्टचक्षुषः सर्वेवेदाश्चयज्ञाश्चतपोदानानिचा
नघ जीवाभयप्रदानस्यनकुर्वीरन्कलामपि ४० श्रीशुकउवाच सइत्थमापृष्टपुराणकल्पःकुरुप्रधानेनमुनि
प्रधानः प्रवृद्धहर्षोभगवत्कथायांसंचोदितस्तंप्रहसन्निवाह ४१ इतिश्रीभा०महा० तृतीयस्कंधेसप्तमोऽध्यायः ७

संक्रमःप्रलयः तत्रप्रलयेइमंपरमेश्वरंशयानंराजानमिवचामरग्राहिणः केवा अनुशेरतेशयानमनुस्वपंति ३७ पुरुषस्यसंस्थानंजीवस्यतत्त्वम् परमे
श्वरस्यस्वरूपंयेनांशेनतयोरैक्यंतथाज्ञानंचनैगममौपनिषदम् यानिसूरिभिःप्रोक्तानितस्यज्ञानस्यसाधनानिचब्रूहि ३८ गुरुंविनैतन्नभवतीत्या
ह स्वतइतिमेप्रश्नान्मेमित्रत्वात् स्निग्धत्वादितिअन्वयभेदान्नमेपदस्यपौनरुक्त्यम् ३९ तत्त्वोपदेशेनजीवाभयप्रदानस्य ४० पुराणेकल्पतेप्रकाशत
इतिपुराणकल्पोबुभुत्सितोऽर्थः आपृष्टःपुराणकल्पोयंसमुनिप्रधानःसः ४१ इतितृतीयेटीकायांसप्तमः ७

टी॰ अष्टमेसमभूद्ब्रह्मानाभेस्तजलशायिनः तमजानन्जलेविभ्यत्तपसातोषयद्विभम् १ श्रोतारमभिनंदतिसतांसेवितुंयोग्यः बतअहोयद्य
स्मात्इह अस्मिन्वंशेबभूविथजातोऽसि कथंभूतः भगवानेवप्रधानभूतोयस्यसः अत्रहेतुः प्रतिक्षणंनूतनयशिनवीनांकरोषि १ अल्प
सुखायमहद्दुःखंप्राप्तानांतस्यदुःखस्यविरमायप्रवर्तयेप्रारभेभागवतंपुराणंयदाहसाक्षाद्भगवानृषिभ्यः २ कोऽसौभगवान्केभ्यश्चऋषि
भ्यआहकथंचत्वयाप्राप्तमित्यपेक्षायामाह आसीनमितिसप्तभिः उर्व्यांपाताळतले अकुंठसत्वमप्रतिहतज्ञानमतःसंकर्षणात्परस्यश्रीवा-
सुदेवस्य ३ तमेवविशिनष्टिस्वमेवधिष्ण्यंस्थानंयमाश्रयंवासुदेवसंज्ञंपरमानंदरूपंध्यानपथेऽनुभूयबहुमानयंतंसर्वोत्कर्षेणपूजयंतंप्रत्यग्धृ

मैत्रेयउवाच सत्सेवनीयोबतपूरुवंशोयल्लोकपालोभगवत्प्रधानः बभूविथेहाजितकीर्तिमालांपदेपदेनू
तनयस्यभीक्ष्णम् १ सोऽहंनृणांक्षुल्लसुखायदुःखंमहद्गतानांविरमायतस्य प्रवर्त्तयेभागवतंपुराणंयदाहसाक्षा
द्भगवानृषिभ्यः २ आसीनमुर्व्यांभगवंतमाद्यंसंकर्षणंदेवमकुंठसत्वम् विवित्सवस्तत्त्वमतःपरस्यकुमारमुख्यामु
नयोऽन्वपृच्छन् ३ स्वमेवधिष्ण्यंबहुमानयंतंयंवासुदेवाभिधमामनंति प्रत्यग्धृताक्षांबुजकोशमीषदुन्मीलयंत
विबुधोदयाय ४ स्वर्धुन्युदार्द्रैःस्वजटाकलापैरुपस्पृशंतश्चरणोपधानम् पद्मंयदर्चंत्यहिराजकन्याःसप्रेमनाना
बलिभिर्वरार्थाः ५ मुहुर्गृणंतोवचसाऽनुरागस्खलत्पदेनास्यकृतानितज्ज्ञाः किरीटसाहस्रमणिप्रवेकप्रद्योति-
तोद्दामफणासहस्रम् ६ प्रोक्तंकिलैतद्भगवत्तमेननिवृत्तिधर्माभिरतायतेन सनत्कुमारायसचाहपृष्टःसांख्या-
यनायांगधृतव्रताय ७ सांख्यायनःपारमहंस्यमुख्योविवक्षमाणोभगवद्विभूतीः जगादसोऽस्मद्गुरवेऽन्विताय
पराशरायाथबृहस्पतेश्च ८

तमंतर्मुखीकृतम् नेत्रांबुजमुकुलंकिंचिदुन्मीलयंतंकृपाऽवलोकेनसनत्कुमारादीनामभ्युदयार्थम् ४ मुनीनां
विशेषणंसार्धेनस्वर्धुन्याउदकेनार्द्रैरितिश्रीभागवतश्रवणार्थंसत्यलोकात्पातालंप्रत्यवतरंतोनिरंतरंगंगामध्यतएवावतीर्णाइतिभावः चरणा
वुपधीयेतेयस्मिन्पद्मेतदुपस्पृशंतोनमंतः कथंभूतंतदाह यत्पद्मंप्रेमसहितंयथाभवत्येवंनानोपहारैःपूजयंतिवरार्थाःपतिकामाः ५ कृतानि
कर्माणिगृणंतः केनअनुरागेणस्खलंतिपदानियस्मिन्तेनवचसातानिजानंतीतितज्ज्ञाः सहस्रमेवसाहस्रंकिरीटानांसाहस्रेयेमणिप्रवेकाः
रत्नोत्तमाःतैःप्रद्योतितमुद्दामफणानांसाहस्रंयस्यतम् अ पृच्छन्नितिपूर्वेणान्वयः ६ तेनसंकर्षणेनसनत्कुमारायप्रोक्तं ७ पारमहंस्येधर्मेमुख्यः

विवक्षमाणः इत्यात्मनेपदंप्रुवादेशश्चवचेरुभयपदित्वात् अन्विताय अनुगताय ८ पुलस्त्येनोक्तइत्यत्रैवमाख्यायिकापितरंराक्षसभक्षितंश्रुत्वापराशरोराक्षससत्रेप्रवृत्तोवसिष्ठवचनान्निवृत्तस्ततःपुलस्त्येनस्वसंततिरक्षणात्तुष्टेनवरोदत्तःपुराणप्रवक्ताभविष्यसीति ९ तदेवंसंकर्षणात्संप्रदायप्रवृत्तिंप्रदर्श्यविभूतिकथनायपद्मोद्भवंवक्तुमाह उदाप्लुतमेकार्णवोदकेनिमग्नंयत् यदाआसीत्तदा अमीलितदृक् अतिरोहितचिच्छक्तिरेवश्रीनारायणोनेत्रेनिमीलितवानित्यर्थः मायाविनोदंपरित्यज्यस्वात्मरतोस्वरूपानंदएवकृतोत्सवः अतएवनिरीहः निष्क्रियःसन् १० कालशक्तेःप्रेरणंपुनःसृष्ट्यवसरेप्रबोधनार्थंस्वेपदेअधिष्ठानेबहिर्वृत्त्यभावेदृष्टांतः यथाऽनलइति ११ स्वयात्विच्छक्त्यासहवर्तमानएवयोगनिद्रयास्वपन् पूर्वमेवबोधनार्थंनियुक्तयास्वकालशक्त्या आसादितंप्रापितंकर्मतंत्रंक्रियाकलापोयस्यसः अपीतान् लीनान्

प्रोवाचमह्यंसदयालुरुक्तोमुनिःपुलस्त्येनपुराणमाद्यम् सोऽहंतवैतत्कथयामिवत्सश्रद्धालवेनित्यमनुव्रताय ९ उदाप्लुतंविश्वमिदंतदासीद्यन्निद्रयाऽमीलितदृङ्न्यमीलयत् अहींद्रतल्पेऽधिशयानएकःकृतक्षणःस्वात्मरतोनिरीहः १० सोऽतःशरीरेऽर्पितभूतसूक्ष्मःकालात्मिकांशक्तिमुदीरयाणः उवासतस्मिन्सलिलेपदेस्वेयथाऽनलोदारुणिरुद्धवीर्यः ११ चतुर्युगानांचसहस्रमप्सुस्वपन्स्वयोदीरितयास्वशक्त्या कालाख्ययासादितकर्मतंत्रोलोकानपीतान्ददृशेस्वदेहे १२ तस्यार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेरंतर्गतोऽर्थोरजसातनीयान् गुणेनकालानुगतेनविद्धःसूष्यन्तदाऽभिद्यतनाभिदेशात् १३ सपद्मकोशःसहसोदतिष्ठत्कालेनकर्मप्रतिबोधनेन स्वरोचिषातत्सलिलंविशालंविद्योतयन्नर्कइवात्मयोनिः १४ तल्लोकपद्मंसउएवविष्णुःप्रावीविशत्सर्वगुणावभासम् तस्मिन्स्वयंवेदमयोविधातास्वयंभुवंयंस्मवदंतिसोऽभूत् १५

ददर्श १२ लोकसृष्ट्यर्थमर्थसूक्ष्मेऽभिनिविष्टादृष्टिर्यस्यकालानुसारिणारजोगुणेनाविद्धःसंक्षोभितःसन् तनीयानतिसूक्ष्मोर्थःसूष्यन् प्रसोष्यन् उद्भविष्यन् नाभिदेशादुद्भूतइत्यर्थः १३ सः तनीयानर्थः पद्मकोशःसन्नुदतिष्ठत् कर्माणिजीवादृष्टानिप्रबोधयतियःकालस्तेन आत्माश्रीविष्णुर्योनिर्यस्य १४ तत्लोकात्मकंपद्मंसर्वान्जीवभोग्यानर्थानवभासयतीतितथातत्यस्माज्जातंसएवविष्णुःउइतिसंबोधनेप्रावीविशत् प्रकर्षेणाल्लुप्तशक्तिरेवांतर्यामितयाविवेशतस्मिन् विष्णुनाअधिष्ठितेपद्मेविधाताब्रह्माऽभूत् कथंभूतःस्वयमेववेदमयःनत्वध्ययनेनप्राप्तवेदः कोऽसौयंअदृष्टपितृत्वेनयंस्वयंभुवंवदंतिसःप्राक्कल्पांतेनारायणेनसहनिद्रयैकीभूतआसीत् तस्मिंश्चप्रबुद्धेततएवपाद्मेकल्पेपद्मद्वारेणाभिव्यक्तिंप्रापइत्यर्थः १५ ७

सचतस्मिन्कल्पेचतुर्मुखोऽभूदित्याह तस्यामितिपरिक्रमन्तत्रस्थएवग्रीवांचालयन् लोकनिरीक्षणार्थंविवृत्तोविचलितेनेत्रेयस्य १६ तस्यच श्रीनारायणोपासनयैवाविर्भूतज्ञानक्रियाशक्तेर्लोककर्तृकत्वंनस्वतइतिवक्तुंप्रथमंतस्यविमोहमाह तस्मात्सलिलात्विरूढमुद्गतंकंजमुपाश्रितो ऽपिसाकल्येनतत्कंजंलोकतत्वंचात्मानंचसाक्षान्नज्ञातवान् उ इतिविस्मये कथंभूतात्युगांतश्वसनः प्रलयवायुः तेनावघूर्णंतत्रतत्रप्रकंपितंयज्ज लंतस्मात्सर्वतऊर्मिचक्रंयस्मिन् १७ अविदुषस्तस्यवितर्कमाह योसावहमब्जपृष्ठेएषः कः नान्यत् एकमेवैतदब्जंकुतोवाजातंयत्रैतदधिष्ठितंतेन अधस्तात्सतावर्तमानेननुनिश्चितंभाव्यंसइत्थमुद्वीक्ष्येत्युत्तरेणान्वयः तथाचश्रुतिः सोऽपश्यत्पुष्करपर्णेतिष्ठन्सोमन्यतअस्तिवैतत्यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति १८ तस्यचबहिर्मुखप्रवृत्त्यामहताऽपिकालेनतदप्राप्तिमाह सइतिद्वाभ्याम् तस्याब्जस्ययन्नालंतस्यनाडीभिरंतश्छिद्रैः

तस्यांसचांभोरुहकर्णिकायामवस्थितोलोकमपश्यमानः परिक्रमन्व्योम्निविवृत्तनेत्रश्चत्वारिलेभेऽनुदिशंमुखानि १६ तस्माद्युगांतश्वसनावघूर्णजलोर्मिचक्रात्सलिलाद्विरूढम् अपाश्रितःकंजमुलोकतत्वंनात्मानमद्धाऽविददादिदेवः १७ कएषयोऽसावहमब्जपृष्ठएतत्कुतोवाऽब्जमनन्यदप्सु अस्तिह्यधस्तादिहकिंचनैतदधिष्ठितंयत्रसतानुभाव्यम् १८ सइत्थमुद्वीक्ष्यतदब्जनालनाडीभिरंतर्जलमाविवेश नार्वाग्गतस्तत्खरनालनालनाभिंविचिन्वंस्तदविंदताजः १९ तमस्यपारेविदुरात्मसर्गंविचिन्वतोऽभूत्सुमहांस्त्रिणेमिः योदेहभाजांभयमीरयाणःपरिक्षिणोत्यायुरजस्यहेतिः २० ततोनिवृत्तोऽप्रतिलब्धकामःस्वधिष्ण्यमासाद्यपुनःसदेवः शनैर्जितश्वासनिवृत्तचित्तोन्यषीददारूढसमाधियोगः २१ कालेनसोऽजःपुरुषायुषाऽभिप्रवृत्तयोगेनविरूढबोधः स्वयंतदंतर्हृदयेऽवभातमपश्यतापश्यतयन्नपूर्वम् २२

तस्यखरनालस्यपद्मस्ययन्नालंतस्यनाभिमधिष्ठानंविचिन्वन्नर्वाग्गतोऽपितत्तदानाविंदत १९ आत्मसर्गस्यकारणम् त्रिणेमिःकालः अजस्यविष्णोर्हेतिः सुदर्शनरूपंशस्त्रम् देहभाजांनराणांभयमुत्पादयन्नितिसंवत्सरशतमतिक्रांतमित्युक्तंभवति २० अंतर्मुखतयातुभगवंतंदृष्टवानित्याहद्वाभ्यांततः अन्वेषणान्निवृत्तः नप्रतिलब्धःकामोमनोरथोयेनस्वधिष्ण्यंपद्मम् जितेनश्वासेननिवृत्तंसंयतंचित्तंयस्यअतएवआरूढआश्रितःसमाधियोगोयेनतथाभूतःसन्न्यषीदत्उपविवेश २१ पुरुषायुषासंवत्सरशतेनकालेनअभिप्रवृत्तःसुनिष्पन्नोयोगस्तेनविरूढउत्पन्नोबोधोयस्ययत्पूर्वंविचिन्वन्नपिनापश्यत् तत्स्वयमेवांतर्हृदयेवभातमपश्यत् २२ ७

यदपश्यत् तद्वर्णयति मृणालेतिनवभिः नवस्त्वप्यपश्यदित्यस्यैवानुषंगः मृणालवद्गौरश्चासावायतश्चयः शेषस्तस्यभोगोदेहः सएवपर्यंकः तस्मि
न्कुत्रस्थितेपर्यंके पणातपत्रैरायुताः सर्वतोयुक्तायेमूर्धानस्तेषांरत्नानिकिरीटस्थानितेषांद्युभिः प्रभाभिर्हतध्वांतेयुगांततोये २३ कथंभूतंपुरुष
म् हरितोपलाद्रेः मरकतशिलामयपर्वतस्यप्रेक्षांशोभांक्षिपंतंस्वलावण्यातिशयेनतिरस्कुर्वतंसंध्याभ्रनीवीपरिधानंयस्यतस्यशोभांपीतांबरे
णाक्षिपंतमुरुरुक्ममूर्ध्नः अनेकस्वर्णशिखरस्यतस्यस्वकिरीटैः रत्नानिचउदधाराश्चऔषधयश्चसौमनस्यानिचपुष्पसमूहाः सुमनसएववातेषां
वनस्रजः वनमालायस्यवेणवएवभुजायस्य अंघ्रिपाएवांघ्रयोयस्य सचासौसचतस्य अयमर्थः यदितस्मिन् मालाइवस्थितारत्नादयोभवंति वेण
वश्चभुजाइववृक्षाश्चपादाइव तर्हितस्यशोभांस्वीयरत्नमुक्तातुलसीपुष्पदामभिः भुजैरंघ्रिभिश्चक्षिपंतमिति २४ किंच आयामतोदैर्घ्येणविस्त
रतश्चस्वमानदेहेनमीयते अनेनेतिमानमुपमाशोभनश्चासावमानोनिरुपमोदेहः तेन यद्वास्वष्टुअमानः अपरिच्छिन्नस्तेन यद्वा ताभ्यांस्वानुरू

मृणालगौरायतशेषभोगपर्यंकएकंपुरुषंशयानम् फणातपत्रायुतमूर्धरत्नद्युभिर्हतध्वांतयुगांततोये २३ प्रेक्षां
क्षिपंतंहरितोपलाद्रेः संध्याभ्रनीवेरुरुरुक्ममूर्ध्नः रत्नोदधारौषधिसौमनस्यवनस्रजोवेणुभुजांघ्रिपांघ्रेः २४ आया
मतोविस्तरतः स्वमानदेहेनलोकत्रयसंग्रहेण विचित्रदिव्याभरणांशुकानांकृतश्रियाऽपाश्रितवेषदेहम् २५ पुंसांस्व
कामायविविक्तमार्गैरभ्यर्चितांकामदुघांघ्रिपद्मम् प्रदर्शयंतंकृपयानखेंदुमयूखभिन्नांगुलिचारुपत्रम् २६ मुखेनलो
कार्तिहरस्मितेनपरिस्फुरत्कुंडलमंडितेन शोणायितेनाधरबिंबभासाप्रत्यर्हयंतंसुनसेनसुभ्र्वा २७

पप्रमाणेन अतएवलोकत्रयंसंगृह्यतेयस्मिन् तथाविचित्राणि नानाविधानिदिव्यान्यपूर्वाणिचाभरणान्यंशुकानिचतेषांकृता आसमं-
तात् श्रीः शोभायेनतेनदेहेनविशिष्टम् एवंस्वतएवातिरम्यत्वेऽपिअपाश्रितवेषः स्वीकृतालंकारोदेहोयस्यतमपश्यत् यद्वा केनप्रेक्षांक्षि
पंतमित्यपेक्षायामेवंभूतेनदेहेनेतिसंबंधः २५ स्वाभिलषितफलायविविक्तैर्मार्गैः शुद्धैर्वेदोक्तैर्मार्गैरभ्यर्चितांपुंसांकामदुघमंघ्रिपद्मंप्र
दर्शयंतंकिंचिदुन्नमय्यसमर्पयंतम् नखाएवइंदवस्तेषांमयूखारश्मयः तैर्भिन्नाः संभिन्नाअंगुलयएवचारूणिपत्राणियस्यतत् २६ लोका
र्तिहरंस्मितंयस्मिन् तेनपरिस्फुरद्भ्यांकुंडलाभ्यांमंडितेन अधरबिंबदीप्त्याशोणवदाचरितेनशोभननासायुक्तेनसुभ्र्वाशोभनयाभ्रुवाच प्र
त्यर्हयंतंपूजकान्प्रतिपूजयंतंसंमानयंतम् २७ ७ ७ ७ ७

कदंबकिंजल्कवत्पिशंगंयद्वासस्तेनमेखलयाचनितंबेस्वलंकृतम् हेवत्सश्रीवत्सयुक्तंयद्वक्षस्थलंतस्यवल्लभेनवक्षस्यनर्घ्येणहारेणस्व
लंकृतमित्यर्थः २८ महाचंदनवृक्षरूपकेणनिरूपयितुंतंविशिनष्टि परार्ध्यानिश्रेष्ठानिकेयूराणि अंगदानिमणिप्रवेकाश्चमण्युत्तमाःतैःपर्य
स्ताव्याप्तादोर्दंडाएवसहस्रमनंताः शाखायस्यचंदनवृक्षोऽपिकेयूरादितुल्यैः फलपुष्पादिभिर्व्याप्तशाखोभवति अव्यक्तंप्रधानंमूलमधोभागो
यस्य यद्वा अव्यक्तंब्रह्ममूलंयस्यब्रह्माभिव्यक्तिरूपत्वात् वृक्षस्यापिमूलंनव्यक्तम् भुवनात्मकमंघ्रिपेंद्रमहींद्रस्यानंतस्य भोगैःफणैःदेहावा
यवैर्वाअधिवीताःसंवेष्टिताःस्पृष्टवल्शाःस्कंधायस्यवनस्पतेशतवल्शोविरोहेतिश्रुतेःसोऽपिसर्पैर्वेष्टितोभवति २९ प्रेक्षांक्षिपंतमित्यत्रैव
पर्वतरूपेणानिरूपितमपिविशेषणांतरैःपुनर्निरूपयतिभगवानेवमहीधरस्तम् चराचराणामोकःस्थानंसोऽपितथा अहींद्रस्यबंधुंसोऽपिअ
द्रींद्राणांबंधुःसलिलेनोपगूढमावृतम् पर्वतोऽपिमैनाकादिस्तथाकिरीटसाहस्रमेवहिरण्यशृंगाणियस्यसोऽपिमेर्वादिस्तथा यथापर्वतस्य

कदंबकिंजल्कपिशंगवाससास्वलंकृतंमेखलयानितंबे हारेणचानंतधनेनवत्सश्रीवत्सवक्षस्थलवल्लभेन २८
परार्ध्यकेयूरमणिप्रवेकपर्यस्तदोर्दंडसहस्रशाखम् अव्यक्तमूलंभुवनांघ्रिपेंद्रमहींद्रभोगैरधिवीतवल्शम् २९ चरा
चरौकोभगवन्महीध्रमहींद्रबंधुंसलिलोपगूढम् किरीटसाहस्रहिरण्यशृंगमाविर्भवत्कौस्तुभरत्नगर्भम् ३० नि
वीतमाम्नायमधुव्रतश्रियास्वकीर्तिमय्यावनमालयाहरिम् सूर्येंदुवाय्वग्न्यगमंत्रिधामभिःपरिक्रमत्प्राधनिकैर्दुरा
सदम् ३१ तर्ह्येवतन्नाभिसरःसरोजमात्मानमंभःश्वसनंवियच्च ददर्शदेवोजगतोविधातानातःपरंलोकविसर्ग
दृष्टिः ३२ सकर्मबीजंरजसोपरक्तःप्रजाःसिसृक्षन्नियदेवदृष्ट्वा अस्तौद्विसर्गाभिमुखस्तमीड्यमव्यक्तवर्त्मन्यभि
वेशितात्मा ३३ इतिश्रीभा॰महा॰तृतीयस्कंधेअष्टमोऽध्यायः ८ गर्भेकश्चिद्रत्नमाविर्भवतितथा आविर्भवत्स्पष्टंदृश्यमानं

कौस्तुभरत्नंगर्भेमूर्तिमध्येयस्यतम् ३० किंच वनमालयानिवीतंकंठलंबिन्याव्याप्तमाम्नायावेदाएवमधुव्रतास्तैःश्रीर्यस्यास्तयाहरिमितिपर्व-
तादिरूपंपश्यन् हरिरसावितिज्ञातवानित्यर्थःसूर्यादिभिरगममगम्यंस्वव्यापारैराकलयितुमशक्यमित्यर्थः किंच त्रिष्वपिलोकेषुधामस्फूर्त्ति-
र्येषांतैःरक्षणार्थंपरिक्रामद्भिःपरितोधावद्भिःप्राधनिकैःप्रधनंसंग्रामःतत्प्रयोजनैःसुदर्शनादिभिर्हेतुभूतैर्दुरासदंदुष्प्रापम् ३१ यदैवहरिमप
श्यत् तर्ह्येवतदैवलोकविसर्गदृष्टिःसन् तस्यनाभिसरसिसरोजंश्वसनंप्रलयवायुंवियत् आकाशंचददर्श ३२ कर्मबीजंलोकसृष्टेःकारणम् उपर
क्तःरजोगुणयुक्तःअतःप्रजाःस्रष्टुमिच्छन्नियदेवनाभिसरोजादिपंचकमेवविसर्गेऽपिअभिमुखःदत्तचित्तःअव्यक्तवर्त्मनिभगवतिनिवेशितचित्तः
३३ इतितृतीयेटीकायामष्टमोऽध्यायः ८

नवमेतपसातुष्टंदृष्ट्वानारायणंत्वजः अस्तौदेकार्णवेसीदन्लोकसर्गचिकीर्षया १ भगवज्ज्ञानेनात्मनःकृतार्थतामाविष्कुर्वन् अज्ञांश्च-
शोचन्नाह ज्ञातोऽसीति सुचिरात्बहुकालोपासनेनअद्यमेमयाज्ञातोऽसि ननु अहोदेहभाजामेतदवद्यंदोषः किंतत् यद्भगवतस्तवगतिः
तत्त्वंनज्ञायतइति यतस्त्वमेवज्ञातुंयोग्यःसत्यत्वात् नान्यत् असत्यत्वादित्याह त्वत् त्वत्तोऽन्यंनास्तियदप्यस्तीतिप्रतिभातितदपिशुद्धंसत्त्वं
नभवतिकथमसतःप्रतीतिस्तत्राह यद्यतः मायागुणक्षोभात्त्वमेवउरुः बहुरूपोविभासि १ ननुत्वमपिसम्यङ्नजानासियत्त्वयादृष्टं
रूपमेतदपिगुणात्मकमेवनिर्गुणंब्रह्मैवतुसत्यंतत्राहरूपमितिद्वाभ्याम् अवबोधरसोदयेनचिच्छक्त्याविर्भावेनशश्वत्सदानिवृत्तंतमोय
स्मात्तस्यतवयदेतद्रूपंत्वयैवस्वातंत्र्येणसतामुपासकानामनुग्रहायगृहीतमाविष्कृतमवतारशतस्यशुद्धसत्त्वात्मकस्ययदेकंबीजंमूलंत-
त्प्रदर्शनार्थंगुणावतारबीजत्वंदर्शयतियन्नाभीति २ हेपरमअविद्धवर्चःअनावृतप्रकाशम् अतःअविकल्पंनिर्भेदम् अतएवानंदमा

ब्रह्मोवाच ज्ञातोऽसिमेऽद्यसुचिरान्ननुदेहभाजांनज्ञायतेभगवतोगतिरित्यवद्यम् नान्यत्त्वदस्तिभग
वन्नपितन्नशुद्धंमायागुणव्यतिकराद्यदुरुर्विभासि १ रूपंयदेतदवबोधरसोदयेनशश्वन्निवृत्ततमसःसदनु
ग्रहाय आदौगृहीतमवतारशतैकबीजंयन्नाभिपद्मभवनादहमाविरासम् २ नातःपरंपरमयद्भवतःस्वरूप
मानंदमात्रमविकल्पमविद्धवर्चः पश्यामिविश्वसृजमेकमविश्वमात्मन् भूतेंद्रियात्मकमदस्तउपाश्रितोऽस्मि
३ तद्वाइदंभुवनमंगलमंगलायध्यानेस्मनोदर्शितंतउपासकानाम् तस्मैनमोभगवतेऽनुविधेमतुभ्यंयोनादृ
तोनरकभाग्भिरसत्प्रसंगैः ४ येतुत्वदीयचरणांबुजकोशगंधंजिघ्रंतिकर्णविवरैःश्रुतिवातनीतम् भक्त्यागृहीत
चरणःपरयाचतेषांनापैषिनाथहृदयांबुरुहात्स्वपुंसाम् ५ त्रम् एवंभूतंयद्भवतःस्वरूपंतत् अतोरूपात्परंभिन्नंनपश्यामिकिं-
तुइदमेवतत् अतःकारणात्तेतवअदःइदंस्वरूपम् उपाश्रितोऽस्मियोग्यत्वादपीत्याह एकमुपास्येषुमुख्यंयतःविश्वसृजमतएवअविश्वंविश्वस्माद-
न्यत् किंच भूतेंद्रियात्मकंभूतानामिंद्रियाणांचात्मानंकारणमित्यर्थः ३ नन्वेवमपिसोपाधिकमेतदर्वाचीनमेवेत्याशंक्याह तद्वैतदेवेदंहेभुवनमं
गल यतःतेत्वयानोऽस्माकमुपासकानांमंगलायध्यानेदर्शितम् नत्वव्यक्तवर्त्माभिनिवेशितचित्तानामस्माकंत्वयासोपाधिकदर्शनंयुक्तमितिभा
वः अतस्तस्मैनमोऽनुविधेम अनुवृत्त्याकरवामतर्हिकिमितिकेचिन्मानाद्रियंतेतत्राह योनादृतइति असत्प्रसंगैःनिरीश्वरकुतर्कनिष्ठैः ४ आदरे-
णत्वांभजंतःकृतार्थाइत्याह येत्विति श्रुतिर्वेदःसएववातःतेननीतंप्रापितंनापैषिनापयासियेत्वत्कथाश्रवणमत्यादरेणकुर्वंतितेषांहृदिनित्यंप्र-
काशसइत्यर्थः ५

टी॰ ततःकिमतआह तावदितिद्रविणादौविद्यमानेभयंगतेशोकःपुनश्चस्पृहा ततःपरिभवः तथाऽपिविपुलोलोभः तृष्णापुनः कथंचित्प्राप्तेममेत्य अ॰
सदाग्रहः आर्तिमूलंभयशोकादेःकारणंनप्रवृणीतनाश्रयेत् त्वत्सादाश्रयणमात्रेणभयादिनिवृत्तिःकिंपुनस्त्वत्सकाशेसतीतिभावः ६ येनिष्का ९
मा अपिसंतस्त्वांनाद्रियंतेतेनरकभाजइत्युक्तम् येतुत्वत्कथाश्रवणादिविमुखाःसंतःकाम्यकर्मपरास्तेऽतिमंदाइत्याह दैवेनतेहतधियोनष्टमत
यःप्रसंगात्श्रवणकीर्तनादिरूपात्सर्वदुःखनिवर्तकात्विमुखानींद्रियाणियेषाम् अकुशलानिअक्षेमकराणि ७ अकुशलत्वमेवदर्शयति
क्षुच्चतृट्चत्रिधातवश्चवातपित्तश्लेष्माणः तैःइमाःप्रजाःसुदुर्भरेणदुःसहेनकामाग्निनाअच्युतयारुषाअविच्छिन्नक्रोधेनचपीड्यमानाःसंप
श्यतोमेमनःप्रसीदति ८ नन्वेवंभूतायाःसंसृतेःपरमार्थत्वात्किमर्थंविषादःक्रियतेतत्राह यावदिति आत्मनइदंपृथक्त्वंदेहादिभावंभगवत

तावद्भयंद्रविणगेहसुहृन्निमित्तंशोकःस्पृहापरिभवोविपुलश्चलोभः तावन्ममेत्यसदवग्रहआर्तिमूलंयावन्नतेऽङ्घ्रि
मभयंप्रवृणीतलोकः ६ दैवेनतेहतधियोभवतःप्रसंगात्सर्वाशुभोपशमनाद्विमुखेंद्रियाये कुर्वंतिकामसुखलेशलवा
यदीनाल्लोभाभिभूतमनसोऽकुशलानिशश्वत् ७ क्षुत्तृट्त्रिधातुभिरिमामुहुरर्द्यमानाःशीतोष्णवातवर्षैरितरेतरा
च्च कामाऽग्निनाच्युतरुषाचसुदुर्भरेणसंपश्यतोमनउरुक्रमसीदतेमे ८ यावत्पृथक्त्वमिदमात्मनइंद्रियार्थमायाबलं
भगवतोजनईशपश्येत् तावन्नसंसृतिरसौप्रतिसंक्रमेतव्यर्थाऽपिदुःखनिवहंवहतीक्रियार्था ९ अन्ह्यापृतार्तकरणा
निशिनिःशयानानानामनोरथधियाक्षणभग्ननिद्राः दैवाहतार्थरचनाऋषयोऽपिदेवयुष्मत्प्रसंगविमुखाइहसंस
रंति १० त्वंभावयोगपरिभावितहृत्सरोजआस्सेश्रुतेक्षितपथोननुनाथपुंसाम् यद्यद्धियातउरुगायविभावयंतितत्तद्व
पुःप्रणयसेसदनुग्रहाय ११

स्त्वइंद्रियार्थरूपायामायातयाबलमाधिक्यंयस्यतत् नप्रतिसंक्रमेतनोपरमेत् दुःखसमूहंप्रापयतीतिक्रियाणामर्थः
फलंयस्याम् ९ भवत्त्वेवमविवेकिनांविवेकिनस्तुमुक्ताएवेतिकिंतेषांभक्त्याकृत्यमतआह अन्हि आपृतानिव्यापृतानिचतानिआर्तानिक्लिष्टा
निकरणानींद्रियाणियेषाम् रात्रौविषयसुखलवोऽपिनास्तियतोनिशिनिःशयानाःस्वप्नदर्शनेनचक्षणेक्षणेभग्ननिद्राः दैवेनाहताःसर्वतःप्र-
तिहताःअर्थरचनाअर्थार्थोद्यमायेषाम् १० तदेवमभक्तानांसंसारानिवृत्तिमुक्त्वाभक्तानांतन्निवृत्तिमाह त्वमिति भक्तियोगेनशोधितेहृत्सरो २
जेआस्सेतिष्ठसिश्रुतेनश्रवणेनेक्षितःपंथायस्य किंचश्रवणंविनापित्वद्भक्तामनसायद्यत्तववपूरूपंस्वेच्छयाध्यायंतितत्तत् प्रणयसेप्रकटय
सिसतांभक्तानामनुग्रहाय ११

भक्तानांचनिष्कामाणांत्वमतिस्फलभोनेतरेषामित्याह नेति उपचितैरूर्जितैः उपचारैः पुष्पोपहारादिभिः यत्तद्यथा असतामभक्तानामलभ्य
यादययाप्रसादे हेतुः एकइत्यादि १२ यतः सकामानां भवान्नातिप्रसीदति अतः कामप्राप्तिः क्रियाणामुत्तमं फलं नभवति किंतु त्वत्तोषणमेव
कामसंयोगस्तु अवांतरफलेनप्ररोचनार्थमित्याह पुंसामिति भगवतस्तवाराधनमेवसंश्वासौक्रियाऽर्थश्चश्रेष्ठक्रियाफलं श्रेष्ठत्वेहेतुः यत्र
त्वय्यर्पितोधर्मोनकदाचिन्म्रियतेननश्यति कामार्थस्तुधर्मः कामंदत्वानश्यतीत्यर्थः १३ अतस्त्वामेववयंनताइत्याह शश्वत् सर्वदास्वरूप
चैतन्येनैवनिरस्तभेदभ्रमायपुनश्चबोधएवधिषणाविद्याशक्तिर्यस्य यद्वा बोधएवधिषणमाश्रयः अतएवपरस्मै अत्र हेतुः विश्वोद्भवादिनि-
मित्तंयामायातस्यालीलाविलासः तयारासः क्रीडायस्यतेतुभ्यंइदंनमः नमनंचकृमकृतवंतोवयम् १४ नामग्रहणमात्रेनः कैवल्यप्रदत्वेनेश्व

नातिप्रसीदतितथोपचितोपचारैराराधितःसुरगणैर्हृदिबद्धकामैः यत्सर्वभूतदययासदलभ्ययैकोनानाजनेष्वव
हितःसुहृदंतरात्मा १२ पुंसामतोविविधकर्मभिरध्वराद्यैर्दानेनचोग्रतपसाव्रतचर्ययाच आराधनंभगवतस्तव-
सत्क्रियाऽर्थोधर्मोऽर्पितः कर्हिचिद्म्रियतेनयत्र १३ शश्वत्स्वरूपमहसैवनिपीतभेदमोहायबोधधिषणायनमःपर
स्मै विश्वोद्भवस्थितिलयेषुनिमित्तलीलारासायतेनमइदंचकृमेश्वराय १४ यस्यावतारगुणकर्मविडंबनानि
नामानियेसुविगमेविवशागृणंति तेनैकजन्मशमलंसहसैवहित्वासंयांत्यपावृतमृतंतमजंप्रपद्ये १५ योवाअहं
चगिरिशश्चविभुःस्वयंचस्थित्युद्भवप्रलयहेतवआत्ममूलम् भित्वात्रिपाद्ववृधएकउरुप्ररोहस्तस्मैनमोभगवतेभु
वनद्रुमाय १६

यैर्व्यंजयन्नमस्करोति यस्येति अवतारादीनांविडंबनमनुकरणमस्तियेषु तत्रावतारविडंबनानिदेवकीनंदन इत्या
दीनिगुणविडंबनानिसर्वज्ञोभक्तवत्सलइत्यादीनि कर्मविडंबनानिगोवर्द्धनोद्धरणः कंसारातिरित्यादीनि असुविगमेऽपिविवशा अपिगृणं
तिउच्चारयंतिकेवलंशमलंपापमपावृतंनिरस्तावरणम् ऋतंब्रह्मप्राप्नुवंति १५ तत्रगुणावतारकर्माणिदर्शयन्प्रणमति योवैएकः त्रिपात्
त्रयोब्रह्मादयः पादाः स्कंधायस्यप्रत्येकंचउरवः प्ररोहाः शाखोपशाखामरीच्यादिमन्वादिरूपायस्यतथाभूतःसन्ववृधे तस्मैभुवनाका
रायद्रुमायनमः किंकृत्वाववृधे आत्मास्वयमेवमूलमधिष्ठानंयस्यतत्प्रधानंभित्वागुणत्रयरूपेणविभज्यत्रिपात्त्वमेवाह अहंब्रह्मागिरि
शश्चस्वयंविभुः विष्णुश्चेतिस्थित्युद्भवप्रलयहेतवोयेवयम् एवंत्रिपाद्भूत्वायोववृधइत्यर्थः १६ ७ ७ ७

टी· एवंगुणावतारकर्मविडंबनमुक्त्वातस्यैवतत्कालाख्यंरूपंतत्कर्मचदर्शयन्प्रणमति लोकइतिद्वाभ्याम् विकर्मनिरतः विरुद्धकर्मनिष्ठः कुश- अ·
लेहितेस्वेआत्मीयेत्वदुदितेत्वयैवसाक्षादुक्ते भगवदर्चनरूपेकर्मणि उक्तंहिगीतासु यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् यत्तपस्यसि ९
कौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणमिति तस्मिन्प्रमत्तः अदत्तचित्तोयावद्वर्ततेतावदस्यलोकस्य अनिमिषायकालाय १७ आस्तांतावल्लोकस्यकथा यस्मात्का
लाख्यात्त्वत्तः यद्द्विपरार्धावस्थायिधिष्ण्यंस्थानंतदारूढोऽपिबिभेमिभीतश्चसन् त्वामेवावरुरुत्समानः प्राप्तुमिच्छन् तपस्तप्तवान् कथंभूतः ब
हुसवः बहवः सवाः यागाः संवत्सरावायस्य बहून् यागान्कृत्वापिबहून्संवत्सरान्वातपस्तप्तवानित्यर्थः अधिमखायमखाधिष्ठात्रे १८ इदानीं
तत्तत्कालभाविलीलाऽवतारकर्माणिदर्शयन्नाह तिर्यगादिषुजीवयोनिषुस्वेच्छयास्वीकृतमूर्तिःसन् स्वकृतधर्ममर्यादापालनेच्छयारेमे व

लोकोविकर्मनिरतःकुशलेप्रमत्तःकर्मण्ययंत्वदुदितेभवदर्चनेस्वे यस्तावदस्यबलवानिहजीविताशांसद्यश्छिन
त्त्यनिमिषायनमोऽस्तुतस्मै १७ यस्माद्बिभेम्यहमपिद्विपरार्धधिष्ण्यमध्यासितःसकललोकनमस्कृतंयत् तेपेतपो
बहुसवोऽवरुरुत्समानस्तस्मैनमोभगवतेऽधिमखायतुभ्यम् १८ तिर्यङ्मनुष्यविबुधादिषुजीवयोनिष्वात्मेच्छया
त्मकृतसेतुपरीप्सयायः रेमेनिरस्तरतिरप्यवरुद्धदेहस्तस्मैनमोभगवतेपुरुषोत्तमाय १९ योऽविद्ययाऽनुपहतोऽपि
दशार्धवृत्त्यानिद्रामुवाहजठरीकृतलोकयात्रः अंतर्जलेहिकशिपुस्पर्शानुकूलांभीमोर्मिमालिनिजनस्यसुखंविवृ
ण्वन् २०

स्वतः स्वानंदानुभावेनैवनिरस्तविषयसुखोऽपियः अतएवपुरुषोत्तमः तत्तदुपाधिधर्मासंस्पर्शात् तदुक्तंगीतासु यस्मात्क्ष
रमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः अतोऽस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमइति १९ इदानींदृश्यमानामेवमूर्तिंप्रणमति योऽविद्ययेतिद्वाभ्याम्
दशार्धाः पंचवृत्तयोयस्याः तया अविद्यया निद्राहेतुभूतया अनभिभूतोऽपियोगनिद्रामुवाह तस्मैतेनमइत्युत्तरेणान्वयः जठरीकृताउदरेप्र
विलापितालोकयात्रालोकस्थितिर्येन अहिरेवकशिपुः शय्यातस्याः स्पर्शोऽनुकूलोयस्यास्तांनिद्राम् भीमानामूर्मीणांमालाविद्यंतेयस्मिन्
अंतर्जलेनिद्राणस्याविवेकिनोजनस्यनिद्रासुखमीदृगितिविवृण्वन्प्रदर्शयन्नुपहसन्नित्यर्थः अतएवांतर्जलादिविशेषणानि यद्वा पूर्व
कल्पेश्रांतस्यजनस्यविश्रामसुखंविवृण्वन्स्फारयन् तदानुपरोपकारायस्वयंदुःसहमपिदुःखंसोढव्यमितिद्योतनार्थंविशेषणानि २० २
श्रीगोपालकृष्णायनमः ७ ७ ७ ७ ७

किंच यस्यनाभिपद्ममेवभवनंतस्मात्लोकत्रयमुपकरणंयस्य यद्वा लोकत्रयस्यसृष्ट्यादिद्वारेणोपकरोतीतितथानादृशोऽहंयदनुग्रहेणासम्
उदरेस्थितः भवः संसारप्रपंचोयस्ययोगनिद्राऽवसानेकिंचिद्विकसत्नलिनवदीक्षणंयस्य २१ एवंस्तुत्वाप्रार्थयते सोऽयमितिचतुर्भिः यत् येन
सत्वेनज्ञानेनभगेनैश्वर्येणचमृडयतेस्तस्यतिविश्वंदृशंप्रज्ञामनुस्पृशतात् योजयतुयथाऽहंस्त्रष्टुंक्षमोभविष्यामि यतःप्रणतप्रियोऽसौअहंचप्र-
णतः नचान्यः प्रार्थनीयोऽस्तियतःभगवान् सएवसमस्तजगतांसुहृत् यतोऽसौएकोऽनुस्यूतआत्माअंतर्यामी २२ आत्मशक्त्यारमयासह्य
द्यत्कर्मकरिष्यतिस्वविक्रमंविष्णोरेवविक्रमः प्रभावोयस्मिन्तदिदंविश्वंतदाज्ञयासृजतोऽपिमेचेतः सएवयुंजीतप्रवर्तयतुकर्मासक्तिंतत्कृतंश

यन्नाभिपद्मभवनादहमासमीड्यलोकत्रयोपकरणोयदनुग्रहेण तस्मैनमस्तउदरस्थभवाययोगनिद्रावसानवि
कसन्नलिनेक्षणाय २१ सोऽयंसमस्तजगतांसुहृदेकआत्मासत्वेनयन्मृडयतेभगवान्भगेन तेनैवमेदृशमनुस्पृ
शताद्यथाऽहंस्रक्ष्यामिपूर्ववदिदंप्रणतप्रियोऽसौ २२ एषप्रपन्नवरदोरमयात्मशक्त्यायद्यत्करिष्यतिगृहीतगुणावता
रः तस्मिन्स्वविक्रममिदंसृजतोऽपिचेतोयुंजीतकर्मशमलंचयथाविजह्याम् २३ नाभिह्रदादिहसतोऽम्भसियस्यपुं
सोविज्ञानशक्तिरहमासमनंतशक्तेः रूपंविचित्रमिदमस्यविवृण्वतोमेमारीरिषीष्टनिगमस्यगिरांविसर्गः २४ सो
ऽसावदभ्रकरुणोभगवान्विवृद्धप्रेमस्मितेननयनांबुरुहंविजृंभन् उत्थायविश्वविजयायचनोविषादंमाध्व्यागि
रापनयतात्पुरुषःपुराणः २५ मैत्रेयउवाच स्वसंभवंनिशाम्यैवंतपोविद्यासमाधिभिः यावन्मनोवचःस्तु
त्वाविरराममसखिन्नवत् २६ अथाभिप्रेतमन्वीक्ष्यब्रह्मणोमधुसूदनः विषण्णचेतसंतेनकल्पव्यतिकरांभसा २७
लोकसंस्थानविज्ञानआत्मनःपरिखिद्यतः तमाहागाधयावाचाकश्मलंशमयन्निव २८ मलंचवैषम्यादिपापंयथाविज

ह्यांत्यक्ष्यामि २३ अंभसिसतोयस्यनाभिह्रदादिहासंविज्ञानेशक्तिर्यस्यमहत्तत्वात्मकस्यचित्तस्यतदभिमानी अस्यरूपमिदंविस्तारयतो-
मेनिगमस्यावयवभूतानांगिरांविसर्गउच्चारणंमारीरिषीष्टहलांतंब्रह्मवर्चसमितिन्यायेनमालुप्यतामित्यर्थः २४ विवृद्धप्रेम्णास्मितेनविजृंभ
यन् विश्वस्यविजयायउद्भवायचकारादस्मदनुग्रहायचोत्थाय २५ स्वस्यसंभवोयस्मात्तंतपः शारीरंविद्याउपासनासमाधिरैकाग्र्यंतैर्निशा
म्यदृष्ट्वायथाशक्तिस्तुत्वाश्रांतवद्विरराम २६ आत्मनोलोकसंस्थानविज्ञानेपरिखिद्यतोब्रह्मणोऽभिप्रेतमालक्ष्यतमाहेतिद्वयोरन्वयः तेन
प्रलयोदकेनविषण्णचेतसम् २७ कश्मलंमोहंइवेतिसमस्तमोहाशमनंदर्शयति २८ ७ ७ ७

हेवेदगर्भतंद्रांविषादकृतमालस्यंमागाः तेनैवमेदृशमनुस्पृशतादित्यादियत्प्रार्थयतेतदग्रेपूर्वमेवसंपादितम् २९ तर्हिकथमहंनजानामीत्य
तआह भूयइति ३० भक्तियुक्तःसमाहितश्चसन् आत्मनिस्वस्मिंल्लोकेचमांततंव्याप्यस्थितंद्रष्टाऽसिद्रक्ष्यसि आत्मनोजीवांश्च ३१ सर्वत्रमद्द
र्शनेमोहोनिवर्ततइत्याह यदात्विति प्रतिचक्षीतपश्येत् ३२ तदाचमिथ्याज्ञाननिवृत्तौमुच्यतइत्याह यदेति भूतादिभिर्विरहितम् आत्मानंजी
वंशब्दलंपदार्थस्वरूपेणस्वस्यात्मभूतेनमयातत्पदार्थेनउपेतमेकीभूतंपश्यन् भवतितदास्वाराज्यंमोक्षंप्राप्नोति ३३ यतःवर्षीयान् वृद्धतरः अ

श्रीभगवानुवाच मावेदगर्भगास्तंद्रींसर्गउद्यममावह तन्मयापादितंह्यग्रेयन्मांप्रार्थयतेभवान् २९
भूयस्त्वंतपआतिष्ठविद्यांचैवमदाश्रयाम् ताभ्यामंतर्हृदिब्रह्मन्लोकान्द्रक्ष्यस्यपावृतान् ३० ततआत्मनिलोकेच
भक्तियुक्तःसमाहितः द्रष्टाऽसिमांततंब्रह्मन्मयिलोकांस्त्वमात्मनः ३१ यदातुसर्वभूतेषुदारुष्वग्निमिवस्थितम् प्र
तिचक्षीतमांलोकोजह्यात्तर्ह्येवकश्मलम् ३२ यदारहितमात्मानंभूतेंद्रियगुणाशयैः स्वरूपेणमयोपेतंपश्यन्स्वारा
ज्यमृच्छति ३३ नानाकर्मवितानेनप्रजाबह्वीःसिसृक्षतः नात्मावसीदत्यस्मिंस्तेवर्षीयान्मदनुग्रहः ३४ ऋषिमाद्यं
नबध्नातिपापीयांस्त्वांरजोगुणः यन्मनोमयिनिर्बद्धंप्रजाःसंसृजतोऽपिते ३५ ज्ञातोऽहंभवतात्वद्यदुर्विज्ञेयोऽपिदे
हिनाम् यन्मांत्वंमन्यसेयुक्तंभूतेंद्रियगुणात्मभिः ३६ तुभ्यंमद्विचिकित्सायामात्मामेदर्शितोबहिः नालेनसलिले
मूलंपुष्करस्यविचिन्वतः ३७ यच्चकर्थांगमत्स्तोत्रंमत्कथाऽभ्युदयांकितम् यद्वातपसितेनिष्ठासएषमदनुग्रहः ३८
प्रीतोऽहमस्तुभद्रंतेलोकानांविजयेच्छया यदस्तौषीर्गुणमयंनिर्गुणंमानुवर्णयन् ३९ यएतेनपुमान्नित्यंस्तुत्वास्तो
त्रेणमांभजेत् तस्याशुसंप्रसीदेयंसर्वकामवरेश्वरः ४०

त्यधिकोस्तीत्यर्थः ३४ अनुग्रहमेवाह ऋषिमितिचतुर्भिः यद्यतस्तेत्वयामनोमयि-
निर्बद्धम् ३५ यद्यस्माद्भूतैरिंद्रियैर्गुणैः सत्वादिभिरात्मनाऽहंकारेणचायुक्तंमन्यसे ३६ तुभ्यंतवनालेनमार्गेणपुष्करस्यमूलमधिष्ठानंसलिलेवि
चिन्वतोमयिविचिकित्सायांभवितव्यमस्याश्रयेणनचदृश्यतेततोऽस्तिनास्तीतिसंदेहेसति आत्मास्वरूपंमेमयाअवहिरंतर्हृदिदर्शितः ३७ अंग
हेब्रह्मन्यच्चकर्थकृतवानसि मत्कथैवाभ्युदयस्तेनांकितंसएषबंधाभावःमयिमनोनिर्बंधःमज्ज्ञानंमद्रूपस्यहृदिदर्शनम् मत्स्तुतिः तपोनिष्ठा
चेतियत् एषसर्वोऽपिमदनुग्रहः ३८ गुणमयत्वेनप्रतीयमानमपिनिर्गुणमेवानुवर्णयन् ३९ तवप्रीतइतिकिंवक्तव्यमित्याह यइति ४०

नचमत्तीतेरप्यधिकंकिंचिदस्तीत्याह पूर्तादिभिः राद्धंसिद्धंयन्निःश्रेयसफलंतत् मत्प्रीतिरेवेतितत्त्वविदांमतम् ४१ अत्रहेतुमाह अहमिति आत्मनामहंकारोपाधीनांजीवानामात्मा अतः प्रेयसामतिप्रियाणामपिमध्ये प्रेष्ठः प्रियतमः सन्निरवद्यः यत्कृतेपदर्थम् ४२ अतस्त्वंकृतार्थएवतथाऽपिमत्प्रियार्थंसृष्टिंकुर्वित्याह सर्वेति आत्मात्मिदंत्रैलोक्यंयामय्यनुशेरतेताः प्रजाश्चसृजकेनात्मनैवान्यनिरपेक्षेणतत्रज्ञापकापेक्षाभावमाह सर्ववेदमयेनेति आत्माअहंयोनिः कारणंयस्येतिज्ञानक्रियाशक्त्यतिशयंसूचयति यथापूर्वमिति तवात्राऽभ्यासोऽप्यस्तीत्युक्तंमय्यनुशेरतइति स्थितानामभिव्यक्तिमात्रमेवकर्तव्यमित्यनायासत्वमुक्तम् ४३ इदंस्रक्ष्यंव्यज्यमकाश्यपद्मनाभः श्रीनारायणरूपेणतिरोदधेऽदृ

पूर्तेनतपसायज्ञैर्दानैर्योगसमाधिना राद्धंनिःश्रेयसंपुंसांमत्प्रीतिस्तत्त्वविन्मतम् ४१ अहमात्मात्मनांधातः प्रेष्ठः स
न्प्रेयसामपि अतोमयिरतिंकुर्याद्देहादिर्यत्कृते प्रियः ४२ सर्ववेदमयेनेदमात्मनात्मात्मयोनिना प्रजाः सृजयथापूर्वं
याश्चमय्यनुशेरते ४३ मैत्रेयउवाच तस्माएवंजगत्स्रष्ट्रेप्रधानपुरुषेश्वरः व्यज्येदंस्वेनरूपेण कंजनाभस्ति
रोदधे ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेपद्मोद्भवेविदुरमैत्रेयसंवादेनवमोऽध्यायः ९ विदुरउ
वाच अंतर्हितेभगवतिब्रह्मालोकपितामहः प्रजाः ससर्जकतिधादैहिकीर्मानसीर्विभुः १ येचमेभगवन्पृ
ष्टास्त्वय्यर्थाबहुवित्तम तान्वदस्वानुपूर्व्येणछिंधिनः सर्वसंशयान् २ सूतउवाच एवंसंचोदितस्तेन
क्षत्त्राकौषारविर्मुनिः प्रीतः प्रत्याहतान्प्रश्नान्हृदिस्थानथभार्गव ३ मैत्रेयउवाच विरिंचोपितथाच
क्रेदिव्यंवर्षशतंतपः आत्मन्यात्मानमावेश्ययदाहभगवानजः ४ तद्विलोक्याब्जसंभूतोवायुनायदधिष्ठितः प
द्ममंभश्चतत्कालकृतवीर्येणकंपितम् ५ तपसाह्येधमानेनविद्ययाचात्मसंस्थया विवृद्धविज्ञानबलोन्यपा
द्वायुंसहांभसा ६

श्योऽभवत् ४४ इतितृतीयेटीकायांनवमोऽध्यायः ९ दशमेकालसंप्रश्नंप्रतिवक्तुंतदुद्भवः प्राकृतादिविभागेनसर्गस्तुदशधोच्यते १ १मेमयावदस्ववद भासयस्वेतिवा २ संचोदितः प्रार्थितः हृदिस्थानेवाह नतुनेप्रश्नाः तेनविस्मृताइत्यर्थः ३ आत्मनिश्रीनारायणेआत्मानंमनआवेश्य ४ अब्जसंभूतोब्रह्मायदधिष्ठायस्थितः कर्त्तरिक्तः तत्पद्ममंभश्चविलोक्यकथंभूतंपद्ममंभश्चतेनप्रलयकालेनकृतंवीर्यंयस्यतेनवायुनाकंपितंन्यपादित्युत्तरेणान्वयः ५ विवृद्धंविज्ञानंबलंचयस्यन्यपात्सर्वंपीतवान् ६

पुष्करंपद्मंप्राग्लीनान् त्रिलोकान्कल्पितास्मिस्रक्ष्यामि ७ भगवतास्वयंकरणीयेकर्मणिचोदितोनियुक्तःसन् तदापद्मकोशंप्रविश्यतमेकमेव त्रिधालोकत्रयरूपेणव्यभांक्षीत् विबभाजएकेनकमलमुकुलेनकथंलोकत्रयसृष्टिरित्यसंभावनांवारयितुंतस्यविशालतामाह द्विसप्तधाचतुर्दशलोकरूपेणउरुधाततोऽपिबहुप्रकारेणभाव्यंभावयितुंयोग्यम् अतोनतेनत्रिलोकीकरणंचित्रमित्यर्थः ८ त्रिलोकीरूपेणैवविभागेहेतुमाह एतावान्त्रिलोकीरूपःजीवलोकस्यजीवानांभोगस्थानस्यप्रत्यहंसृज्यस्यसंस्थाभेदोरचनाविशेषउक्तः ननुपरमेष्ठिनोऽपिजीवत्वाविशेषाद्ब्रह्मलोकस्यापिकिमितिप्रत्यहंसृष्टिर्नभवतितत्राह हियस्मादनिमित्तस्यनिष्कामस्यधर्मस्यविपाकःफलरूपोऽसौउपलक्षणमेतत् सत्यलोकस्यमहःप्रभृतिलोकानांतद्वासिनांत्रैलोक्यस्यकाम्यकर्मफलत्वात्प्रतिकल्पमुत्पत्तिविनाशौभवतः महःप्रभृतीनामुपासनासमुच्चितनिष्कामधर्मफलत्वात् द्विपरार्धपर्यंतंननाशःतत्रस्थानांचततःपरंप्रायेणमुक्तिरितिभावः ९ कालभेदेनलोकसृष्टिभेदंश्रुत्वातमेवकालंजिज्ञासुःपृच्छति यत्कालाख्यंलक्षणंस्वरूपमात्थअब्रवीःकथंकालःकल्पतेकिंवातस्यसूक्ष्मंस्थूलंचरूपमितियथावद्वर्णयेत्यर्थः १० तत्रसामान्यतःकालस्यस्वरूपमत्रोच्यते उत्तराध्यायेतुविशेषतःगुणानांव्यतिकरोमहदादिपरिणामःतेनैवाक्रियतेयःसकालइतिविशेषःवक्ष्यतेचैकादशेगुणव्यतिकरःकालःस्वभावःसूत्रमेवचेतिस्वतस्तुनिर्विशेषःअप्रतिष्ठितःक्वाप्यपर्यवसितःआद्यंतशून्यइत्यर्थः एतदेवदर्शयितुमीश्वरःस्रष्ट्यादितेननिमित्तभूतेनकरोतीत्याह पुरुषइति उपादीयतेनिमित्ततयास्वीक्रियतइतिउपादानम् सकालउपादानंनिमित्तंयस्मिंस्तम् आत्मानमेवविश्वरूपेणासृजत् स्वव्यतिरेकेणसृज्यस्याभावात् एतच्चवस्तुकथनमात्रंकालेननिमित्तेनचासृजदित्येतावदेवविवक्षितम् ११ स्वव्यतिरिक्तस्यसृज्याभावंदर्शयन् कालस्यसृष्टिनिमित्ततांदर्शयति विश्वमिति विष्णुमाययासंस्थितंसंहृतम् ब्रह्मतन्मात्रंसद्विश्वम् ईश्वरेणकर्त्राकालेननिमित्तेनपरिच्छिन्नंपृथक्प्रकाशितम् अव्यक्तामूर्तिःस्वरूपंयस्येति स्वतोनिर्विशेषतादर्शिता १२

तद्विलोक्यवियद्व्यापिपुष्करंयदधिष्ठितम् अनेनलोकान्प्राग्लीनान्कल्पिताऽस्मीत्यचिंतयत् ७ पद्मकोशंतदाविश्यभगवत्कर्मचोदितः एकंव्यभांक्षीदुरुधात्रिधाभाव्यंद्विसप्तधा ८ एतावान्जीवलोकस्यसंस्थाभेदःसमाहृतः धर्मस्यह्यनिमित्तस्यविपाकःपरमेष्ठ्यसौ ९ विदुरउवाच यदात्थबहुरूपस्यहरेरद्भुतकर्मणः कालाख्यंलक्षणंब्रह्मन्यथावर्णयनःप्रभो १० मैत्रेयउवाच गुणव्यतिकराकारोनिर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः पुरुषस्तदुपादानमात्मानंलीलयाऽसृजत् ११ विश्वंवैब्रह्मतन्मात्रंसंस्थितंविष्णुमायया ईश्वरेणपरिच्छिन्नंकालेनाव्यक्तमूर्तिना १२

अप्रतिष्ठितत्वंदर्शयितुंतत्कार्यविश्वप्रवाहस्याप्रतिष्ठामाह यथेदानीमस्तितथाऽग्रेपूर्वमप्यासीत् पश्चादपिभविष्यति एवंसामान्यतः कालंनिरू
प्यविशेषतोनिरूपयिष्यन्तन्निमित्तस्यसर्गस्यपूर्वोक्तानेवभेदाननुवदति सर्गइति यस्तुप्राकृतोवैकृतश्चसदशमः १३ तन्निमित्तमेवत्रिविधंप्र-
लयमाह कालेनैवकेवलेननित्यः प्रलयः द्रव्येणसंकर्षणाग्न्यादिनानैमित्तिकः गुणैःस्वस्वकार्यग्रसद्भिः प्राकृतिकः तानेवसर्गान्प्रपंचयति आद्यइ
त्यादिनायावदध्यायसमाप्ति महतोलक्षणम् आत्मनोहरेः सकाशात्गुणानांवैषम्यमिति १४ अहमः अहंकारस्यतस्यलक्षणम् यत्रेति द्रव्याद
योवक्ष्यमाणास्त्रयः सर्गाः तन्मात्रोभूतसर्गः भूतसूक्ष्मसर्गइत्यर्थः द्रव्यशक्तिमान्महाभूतोत्पादकः १५ ज्ञानकर्मेंद्रियात्मकश्चतुर्थः पंचमः वैकारि-
कः इंद्रियाधिष्ठातारोदेवामनश्च १६ षष्ठस्तुतमसः पंचपर्वाऽविद्यायाः अबुद्धिर्जीवानामावरणंविक्षेपश्चतांकरोतीत्यबुद्धिकृत्तस्यमेमत्तः शृणु १७
अनुद्वेगेनश्रोतव्यतामाह यद्विषयामेधासंसारंहरति तस्यहरेर्लीलायद्वाऽऽयमिति तमआदिसर्गरूपारजोभाजइतिब्रह्मरूपस्येत्यर्थः अस्मिन्प-

यथेदानीं तथाऽग्रेचपश्चादप्येतदीदृशम् सर्गोनवविधस्तस्यप्राकृतोवैकृतस्तुयः १३ कालद्रव्यगुणैरस्यत्रिविधः
प्रतिसंक्रमः आद्यस्तुमहतःसर्गोगुणवैषम्यमात्मनः १४ द्वितीयस्त्वहमोयत्रद्रव्यज्ञानक्रियोदयः भूतसर्गस्तृतीयस्तु
तन्मात्रोद्रव्यशक्तिमान् १५ चतुर्थऐंद्रियःसर्गोयस्तुज्ञानक्रियात्मकः वैकारिकोदेवसर्गःपंचमोयन्मयंमनः १६ षष्ठ
स्तुतमसःसर्गोयस्त्वबुद्धिकृतःप्रभो षडिमेप्राकृताःसर्गावैकृतानपिमेशृणु १७ रजोभाजोभगवतोलीलेयंहरिमेध
सः सप्तमोमुख्यसर्गस्तुषड्विधस्तस्थुषांचयः १८ वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारावीरुधोद्रुमाः उत्स्रोतसस्तमःप्राया
अंतस्पर्शाविशेषिणः १९ तिरश्चामष्टमःसर्गःसोऽष्टाविंशतिधोमतः अविदोभूरितमसोघ्राणज्ञाहृद्यवेदिनः २०

क्षेअबुद्धिकृतइति प्रथमांतम् अनवधानकृतइत्यर्थः मुख्यमिवप्रथमंकृतोमुख्यः सर्गः तस्थुषांस्थावराणाम् १८ षड्विधत्वमेवाह येपुष्पंवि
नाफलंतितेवनस्पतयः ओषधयः फलपाकांताः लताः आरोहणापेक्षाः त्वक्सारावेण्वादयः लताएवकाठिन्येनारोहणाऽनपेक्षावीरुधः येपु
ष्पैः फलंतितेद्रुमाः तेषांसाधारणंलक्षणमाह ऊर्ध्वस्रोतः आहारसंचारोयेषाम् तमःप्राया अव्यक्तचैतन्याः अंतःस्पर्शाः स्पर्शमेवजानंति
नान्यत् तदप्यंतरेवनबहिः विशेषिणः अव्यवस्थितपरिणामाद्यनेकभेदवंतः १९ तिर्यक्स्रोतसांसर्गमाह तिरश्चामितिसचाष्टाविंशतिभे
दः तिरश्चांलक्षणम् अविदःश्वस्तनादिज्ञानशून्याः भूरितमसः आहारादिमात्रनिष्ठाः घ्राणेनैवेष्टमर्थंजानंतिहृदिअवेदिनः दीर्घानुसंधान
शून्याः तथाचश्रुतिः अथेतरेषांपशूनामशनापिपासेएवाभिविज्ञानंनविज्ञातंवदंतिनविज्ञातंपश्यंतिनविदुःश्वस्तनंनलोकालोकाविति २०

अष्टाविंशतिभेदानेवाह गवादयउष्ट्रांताः द्विशफाद्विखुरानव २१ खरादयएकशफाःषट् २२ श्वादयोगोधांऽताःपंचनखाद्वादशाएवमेतेभूचराःसप्त विंशतिःमकरादयोजलचराः २३ कंकादयःखगाः अभूचरत्वेनैकीकृत्यगृहीताः तदेवमष्टाविंशतिभेदाभवंतितेषुकृष्णरुरुगौरामृगविशेषाः अन्येषाम पितिर्यक्प्राणिनांयथायथमेतेष्वेवांतर्भावः २४ अथआहारसंचारोयस्यसोऽर्वाक्स्रोताः इत्यमार्षम् नृणांसर्गः नृणांलक्षणम् रजअधिकंयेषुते २५ एतेत्रयोवैकृताएवनकौमारवदुभयात्मकाः देवसर्गश्चवैकृतइत्यनुषंगः वैकारिकस्तुदेवसर्गः प्राकृतेषुपूर्वमेवप्रोक्तः अयंतुततोन्यूनत्वात् वैकृतः देवसर्गत्वात्तदंतर्भूतश्चसनत्कुमारादीनांसर्गस्तुप्राकृतोवैकृतश्चदेवत्वेनमनुष्यत्वेनचसृज्यइत्यर्थः २६ वैकृतश्चदेवसर्गोऽष्टविधः तत्रविबुधादयस्त्रयोभेदाः गंधर्वाप्सरसएकः यक्षरक्षांस्येकः २७ भूतप्रेतपिशाचाएकः सिद्धचारणविद्याधराएकः किन्नरादयएकः आदिशब्दात् किंपुरुषाश्वमु-

गौरजोमहिषःकृष्णःसूकरोगवयोरुरुः द्विशफाःपशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्चसत्तम २१ खरोऽश्वोऽश्वतरोगौरःशरभश्चमरी यथा एतेचैकशफाःक्षत्तःशृणुपंचनखान्पशून् २२ श्वासृगालोवृकोव्याघ्रोमार्जारःशशशल्लकौ सिंहःकपिर्गजःकूर्मोगोधाचमकरादयः २३ कंकगृध्रवटश्येनभासभल्लूकबर्हिणः हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयःखगाः २४ अर्वाक्स्रोतस्तुनवमःक्षत्तरेकविधोनृणाम् रजोऽधिकाःकर्मपरादुःखेचसुखमानिनः २५ वैकृतास्त्रयएवैतेदेवसर्गश्चसत्तम वैकारिकस्तुयःप्रोक्तःकौमारस्तूभयात्मकः २६ देवसर्गश्चाष्टविधोविबुधाःपितरोऽसुराः गंधर्वाऽप्सरसःसिद्धायक्षरक्षांसिचारणाः २७ भूतप्रेतपिशाचाश्चविद्याध्राःकिन्नरादयः दशैतेविदुराख्याताःसर्गास्तेविश्वसृक्कृताः २८ अतःपरंप्रवक्ष्यामि वंशान्मन्वंतराणिच एवंरजःप्लुतःस्रष्टाकल्पादिष्वात्मभूर्हरिः २९ सृजत्यमोघसंकल्प आत्मैवात्मानमात्मना ३० इति श्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेदशमोऽध्यायः १० मैत्रेयउवाच चरमःसद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतःसदा परमाणुःसविज्ञेयोनृणामैक्यभ्रमोयतः १

खादयः एतद्विंशोध्यायेस्पष्टंभविष्यति २८ २९ ३० इतितृतीयेदशमः १० ततएकादशेकालपरमाण्वादिलक्षणैः सुगमन्वंतरादिभ्यः कल्पमानादिवर्ण्यते १ तदेवंसामान्यतः कालस्योपलक्षणभूतंगुणव्यतिकरंदशविधंनिरूप्येदानींतस्यैव विशेषंनिरूपयितुंतत्परिच्छेदंवस्तुलक्षयतिद्वाभ्याम् सतः कार्यस्यविशेषाणामंशानांयश्चरमः अंत्यःयस्यांशोनास्ति अनेकः कार्यावस्थामप्राप्तःअसंयुतःसमुदायावस्थांचाप्राप्तः अतएवसदाकार्यसमुदायावस्थयोरपगमेऽप्यस्ति सपरमाणुर्विज्ञेयः किंतत्रप्रमाणमत आह यतःयेभ्यःसमुदितेभ्यः नृणांव्यवहर्तॄणामैक्यभ्रमः अवयविबुद्धिः तथापंचमेऽवयविनिराकरणेवक्ष्यतियेषांसमूहेनकृतोविशेषइतिकार्यानुपपत्त्याकल्प्यतइतिभावः १

सूक्ष्मसुक्त्वास्थूलमाह सतएवेति यस्यचरमोंऽशः परमाणुः तस्यैवसतः कार्यमात्रस्यस्वरूपावस्थितस्य परिणामांतरमप्राप्तस्ययत्कैवल्यमैक्यंसप रममहान् पुंस्त्वंतुपरमाणुप्रतियोगित्वात् ननुनानाविशेषवान्परस्परंभिन्नश्चसर्वःपदार्थः कथमैक्यंतस्यतत्राह अविशेषः विशेषविवक्षारहितः निरंतरः भेदविवक्षारहितश्चसर्वोऽपिप्रपंचः परममहानित्यर्थः २ यथासूक्ष्मः स्थूलश्चायंपदार्थः एवंकालोऽप्यनुमितः चकारान्मध्यमाऽवस्था गृह्यते संस्थानंपरमाण्वाद्यवस्थातस्यभुक्तिः व्याप्तिः तयाभगवानितिहरेः शक्तिःस्वतोऽव्यक्तः व्यक्तंभुंक्तेव्याप्नोति परिच्छिनत्तीतितथाविभुः उत्पत्त्यादिषुदक्षः ३ एतदेवप्रपंचयति सइत्यादिनासतः प्रपंचस्यपरमाणुतांपरमाण्ववस्थांयोभुंक्तेसकालः परमाणुः तस्यैवाविशेषंसाकल्यंयो भुंक्तेसपरममहान् अयमर्थः ग्रहर्क्षताराचक्रस्थइत्यादिनायत्सूर्यपर्यटनंवक्ष्यते तत्रसूर्योयावतापरमाणुदेशमतिक्रामति तावान्कालः परमा

सतएवपदार्थस्यस्वरूपावस्थितस्ययत् कैवल्यंपरममहान्अविशेषोनिरंतरः २ एवंकालोऽप्यनुमितः सौक्ष्म्ये स्थौल्येचसत्तम संस्थानभुक्त्याभगवानव्यक्तोव्यक्तभुग्विभुः ३ सकालःपरमाणुर्वैयोभुंक्तेपरमाणुताम् ततोविशे षभुग्यस्तुसकालःपरमोमहान् ४ अणुर्द्वौपरमाणूस्यात्त्रसरेणुस्त्रयस्मृतः जालार्करश्म्यवगतःखमेवानुपतन्नगा त् ५ त्रसरेणुत्रिकंभुंक्तेयःकालःसत्रुटिःस्मृतः शतभागस्तुवेधःस्यात्तैस्त्रिभिस्तुलवःस्मृतः ६ निमेषस्त्रिलवोज्ञे यआम्नातस्तेत्रयःक्षणः क्षणान्पंचविदुःकाष्ठांलघुतादशपंचच ७ लघूनिवैसमाम्नातादशपंचचनाडिका तेद्वेमुहू र्तःप्रहरःषड्यामःसप्तवानृणाम् ८ द्वादशार्धपलोन्मानंचतुर्भिश्चतुरंगुलैः स्वर्णमाषैःकृतच्छिद्रंयावत्प्रस्थजलप्लुतम्

णुः यावताचद्वादशराश्यात्मकंसर्वंभुवनकोशम् अतिक्रामतिसपरममहान्संवत्सरात्मकः कालः तस्यैवावृत्त्यायुगमन्वंतरादिक्रमेण द्विपरार्धांत त्वमिति तथाचपंचमेसूर्यगत्यैवकालादिविभागंवक्ष्यति ४ इदानींद्व्यणुकादिलक्षणपूर्वकंमध्यमकालावस्थांकथयतिद्वौपरमाणू अणुःस्यात् त्रयो ऽणवस्त्रसरेणुः सतुप्रत्यक्षइत्याह जालार्केतिगवाक्षप्रविष्टेष्वर्करश्मिष्ववगतः कोऽसौयोऽतिलघुत्वेनखमेवानुपतन्नगात्गतः पाठांतरेखमेवानुप तन्नवगतः नतुगांपृथ्वीम् ५ शतंभागाः त्रुटिरूपाःयस्मिन्सवेधः ६ तेनिमेषास्त्रयःक्षणइत्याम्नातः काष्ठाःपंचदशएकंलघु ७ नाडिकाःषट्सप्तवा प्रहरःसएवयामोदिनस्यरात्रेश्चतुर्थोभागः ह्रासेषट्वृद्धौसप्तसंध्यांशमुहूर्तद्वयंविनेतिज्ञातव्यम् तत्राप्यनियमार्थोवाशब्दः प्रत्यहंतद्भेदानांगणयि तुमशक्यत्वात् ८ नाडिकायाउन्मानमाह उन्मीयतेअनेनेतिउन्मानंपात्रंषट्पलताम्रविरचितम् पंचगुंजोमाषः तैश्चतुर्भिश्चतुरंगुलायामशलाका

रूपेणरचितैः कृतमूलच्छिद्रंतेनच्छिद्रेणयावत्प्रस्थपरिमितंजलंप्रविशति तेनचपुतंनिमग्नंभवति तावान्कालोनाडिका अत्रपलच्छिद्रयोराधिक्ये शीघ्रंनिमज्जेत् अल्पत्वेचविलंबेनेतिपलशलाकयोर्नियमः ९ अहनीअहोरात्रम् १० षण्मासाअयनंदिवीत्यस्योत्तरेणान्वयः ११ देवानामहोरात्रेप्राहुर्द्वादशमासाः १२ अनेनक्रमेणासौसूर्योनित्यमायुः क्षपयतीत्याह ग्रहाश्चंद्रादयऋक्षाण्यश्विन्यादीनि ताराअन्यानिनक्षत्राणितदुपलक्षितंयत्कालचक्रंतत्रस्थितः अनिमिषः कालात्माविभ्फरीश्वरः सूर्यः जगत्द्वादशराश्यात्मकंभुवनकोशंपर्येतिपर्यटति १३ संवत्सरादिभेदश्चसौरबार्हस्पत्यसावनचांद्रनाक्षत्रमासभेदेनद्रष्टव्यः केचित्पुनरेवमाहुः यदाशुक्लप्रतिपदिसंक्रांतिर्भवति तदासौरचांद्रमासयोर्युगपदुपक्रमोभवतिससंवत्सरः ततःसौरमानेनवर्षेषट्दिनानिवर्धंतेचांद्रमानेनवर्षेषट्दिनानिह्रसंतीतिद्वादशदिनव्यवधानात् उभयोरग्रपश्चाद्भावोभवति एवंव्यवधान

यामाश्चत्वारश्चत्वारोमर्त्यानामहनीउभे पक्षःपंचदशाहानि शुक्लःकृष्णश्चमानद १० तयोःसमुच्चयोमासःपितॄणांतदहर्निशम् द्वौतावृतुःषडयनंदक्षिणंचोत्तरंदिवि ११ अयनेचाहनीप्राहुर्वत्सरोद्वादशःस्मृतः संवत्सरशतंनॄणांपरमायुर्निरूपितम् १२ ग्रहर्क्षताराचक्रस्थःपरमाण्वादिनाजगत् संवत्सरावसानेनपर्येत्यनिमिषोविभुः १३ संवत्सरःपरिवत्सरइडावत्सरएवच अनुवत्सरोवत्सरश्चविदुरेवंप्रभाष्यते १४ यःसृज्यशक्तिमुरुधोच्छ्वसयन्स्वशक्त्या पुंसोऽभ्रमायदिविधावतिभूतभेदः कालाख्ययागुणमयंक्रतुभिर्वितन्वंस्तस्मैबलिंहरतवत्सरपंचकाय १५ विदुरउवाच पितृदेवमनुष्याणामायुःपरमिदंस्मृतम् परेषांगतिमाचक्ष्वयेस्युःकल्पाद्बहिर्विदः १६ भगवान्वेदकालस्यगतिंभगवतोननु विश्वंविचक्षतेधीरायोगराद्धेनचक्षुषा १७ मैत्रेयउवाच कृतंत्रेताद्वापरंचकलिश्चेतिचतुर्युगम् दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षैःसावधानंनिरूपितम् १८

तारतम्येनपंचवर्षाणिगच्छंतितन्मध्येद्वौमलमासौभवतः पुनःषष्ठःसंवत्सरोभवति १४ एवंभूतःकालात्मानित्यमप्रमत्तैः पूजनीयइत्याह यइति सृज्यंकार्यमंकुरादितद्विषयांबीजादीनांशक्तिंकालरूपयास्वशक्त्याबहुधाउच्छ्वसयन्कार्याभिमुखींकुर्वन् दिविअंतरिक्षेधावति कोऽसौभूतभेदः महाभूतविशेषः तेजोमंडलरूपीसूर्यः किमर्थंधावति पुंसःपुरुषस्य अभ्रमायभ्रमोमोहः तन्निवृत्तयेआयुरादिव्ययेनविषयासक्तिंनिवर्तयन्नित्यर्थः सकामानांतुगुणमयंस्वर्गादिफलंक्रतुभिर्विस्तारयन् तस्मैसंवत्सरपंचकप्रवर्तकायपूजांकुरुत १५ इदंस्वस्वमानेनवर्षशतंगणितमायुर्मानम् ग्रस्यहंकल्प्यतेसृज्यतइतिकल्पस्त्रैलोक्यंतस्माद्बाह्यतः विदोज्ञानिनः १६ योगराद्धेनयोगसिद्धेन १७ द्वादशभिर्वर्षसहस्रैरित्युत्तरश्लोकसामर्थ्यात्ज्ञातव्यम् अवधीयतइति अवधानंसंध्यासंध्यांशश्चतत्सहितम् १८ ॥ ॥

कृतयुगेचत्वारिसहस्राणिसंध्यासंध्यांऽशयोश्चत्वारिचत्वारित्यष्टौशतानिच एवंत्रेतादिष्वपियोज्यम् १९ युगस्यादौसंध्याअंतेसंध्यांऽशः उक्तानि-
शतानिसंख्यायययोस्तयोरंतरेणमध्येयुगंतस्यविशेषमाह यत्रेति गवालंभादिधर्मविशेषोयत्रविधीयतइत्यर्थः साधारणधर्मस्तुसंध्यांऽशयोरप्य-
स्त्येव २० चतुष्पात्संपूर्णः त्रेतादिषुपादेनपादेनव्येतिन्हसति पादेनपादेनवर्धमानेनाधर्मेणहेतुनाएतच्चस्वरूपकथनमात्रंवैराग्यार्थंनतुधर्मसंको
चनार्थम् २१ त्रिलोक्याबहिर्महर्लोकप्रभृतिब्रह्मलोकमभिव्याप्यचतुर्युगसहस्रमेकंदिनंयत्यस्यांविश्वसृक्ब्रह्मानिमीलतिस्वपिति २२ तत्रदि
नस्थितिमाह निशाऽवसानइत्यादिसार्धैश्चतुर्भिः चतुर्दशमनून्भुंजन्पालयन्व्याप्नुवन्नित्यर्थः २३ किंचिदधिकांयुगानामेकसप्ततिंमनुवंशाःपृ-

चत्वारित्रीणिद्वेचैकंकृतादिषुयथाक्रमम् संख्यातानिसहस्राणिद्विगुणानिशतानिच १९ संध्यांऽशयोरंतरेणयः
कालःशतसंख्ययोः तमेवाहुर्युगंतज्ज्ञायत्रधर्मोविधीयते २० धर्मश्चतुष्पान्मनुजान्कृतेसमनुवर्तते सएवान्येष्वध-
र्मेणव्येतिपादेनवर्धता २१ त्रिलोक्यायुगसाहस्रंबहिराब्रह्मणोदिनम् तावत्येवनिशातातयन्निमीलतिविश्वसृक्
२२ निशाऽवसानआरब्धोलोककल्पोऽनुवर्तते यावद्दिनंभगवतोमनून्भुंजंश्चतुर्दश २३ स्वंस्वंकालंमनुर्भुंक्तेसाधि
कांह्येकसप्ततिम् मन्वंतरेषुमनवस्तद्वंशाऋषयःसुराः भवंतिचैवयुगपत्सुरेशाश्चानुयेचतान् २४ एषदैनंदिनःसर्गो
ब्राह्मस्त्रैलोक्यवर्तनः तिर्यङ्नृपितृदेवानांसंभवोयत्रकर्मभिः २५ मन्वंतरेषुभगवान्बिभ्रत्सत्वंस्वमूर्तिभिः मन्वादि
भिरिदंविश्वमवत्युदितपौरुषः २६ तमोमात्रामुपादायप्रतिसंरुद्धविक्रमः कालेनानुगताशेषआस्तेतूष्णींदिनात्य-
ये २७ तमेवान्वपिधीयंतेलोकाभूरादयस्त्रयः निशायामनुवृत्तायांनिर्मुक्तशशिभास्करम् २८ त्रिलोक्यांदह्यमाना
यांशक्त्यासंकर्षणाग्निना यांत्यूष्मणामहर्लोकाज्जनंभृग्वादयोऽर्दिताः २९ तावत्त्रिभुवनंसद्यःकल्पांतैधितसिंधवः
प्लावयंत्युत्कटाटोपचंडवातेरितोर्मयः ३०

थ्वीपालकाः क्रमेणभवंति सप्तर्षिप्रभृतयस्तुयुगपत्समकालमेवभवंति सुरेशाः इंद्राःताननुवर्ततेयेगंधर्वा
दयस्तेऽपि २४ त्रैलोक्यंवर्तयतीतितथा २५ स्वमूर्तिभिर्मन्वंतरावतारैः मन्वादिभिर्द्वारभूतैराविष्कृतपुरुषकारः सन्विश्वंरक्षति २६ रात्रिगतांस्थि-
तिमाहपंचभिः तमसोमात्रांलेशम् प्रतिसंरुद्धः प्रत्याहृतोविक्रमोयेनानुगतमनुप्रविष्टमशेषंयस्मिन् २७ तदेवस्पष्टयति अपिधीयंतइतिकर्मकर्त-
रिप्रयोगः तिरोहिताभवंतीत्यर्थः कथंनिर्मुक्तः रहितः शशिभास्करश्चययाभवतितथा २८ भगवच्छक्तिरूपोयः संकर्षणमुखाग्निस्तेनऊष्मणाअ-
र्दिताः संतः जनलोकंयांति २९ कल्पांतेनएधिताः सिंधवः समुद्राः उत्कटआटोपः क्षोभोयेषांतेचतेचंडवातेरीरितोर्मयश्च ३० छ . छ

जनलोकआलयोयेषांमहर्लोकगतानामन्येषांचतैः ३१ वैराग्यार्थमाह एवंविधैरहोरात्रैर्वर्षशतंसर्वेषांप्राणिनामायुषः परमधिकमस्यब्रह्मणोयदा
युस्तदप्यपक्षितमिवक्षीणमिवेतिलोकोक्तिःगतप्रायमित्यर्थः ३२ तदेवाह यइति ३३ पूर्वस्यपरार्धस्यादावितित्रिभिर्वस्तुकथनमात्रम् ३४ पाद्म
त्वेहेतुः यदिति ३५ अयंतुद्वितीयस्यादौकथितः ३६ तदेवंकालेननिमित्तेनसृज्यानामायुः परिमाणमुक्त्वाकालपरिच्छेदरहितंतत्वमाह कालोय
मितिपंचभिःउपचर्यतेकेवलंनत्वनेनापिक्रमेणायुर्गणनंतस्येत्याह अव्याकृतस्यकार्योपाधिशून्यस्य अतएवानंतस्यअनादेश्चजगदात्मनोजग
त्कारणस्य ३७ तत्परिच्छेदेकालस्यासामर्थ्यादित्याह कालोऽयमीश्वरः समर्थोऽपिभूम्नः परिपूर्णस्येशितुंनैवप्रभुःसमर्थः यतोधाममानिनांदे

अंतःसतस्मिन्सलिलआस्तेऽनंतासनोहरिः योगनिद्रानिमीलाक्षःस्तूयमानोजनालयैः ३१ एवंविधैरहोरात्रैः
कालगत्योपलक्षितैः अपक्षितमिवास्यापिपरमायुर्वयःशतम् ३२ यदर्धमायुषस्तस्यपरार्धमभिधीयते पूर्वःपरा
र्धोऽपक्रांतोह्यपरोऽद्यप्रवर्तते ३३ पूर्वस्यादौपरार्धस्यब्राह्मोनाममहानभूत् कल्पोयत्राभवद्ब्रह्माशब्दब्रह्मेतियंवि
दुः ३४ तस्यैवचांतेकल्पोऽभूत्यंपाद्ममभिचक्षते यद्धरेर्नाभिसरसआसील्लोकसरोरुहम् ३५ अयंतुकथितःकल्पो
द्वितीयस्यापिभारत वाराहइतिविख्यातोयत्रासीत्सूकरोहरिः ३६ कालोयंद्विपरार्धाख्योनिमेषउपचर्यते अव्याकृ
तस्यानंतस्यअनादेर्जगदात्मनः ३७ कालोऽयंपरमाण्वादिर्द्विपरार्धांतईश्वरः नैवेशितुंप्रभुर्भूम्नईश्वरोधाममानिना
म् ३८ विकारैःसहितोयुक्तैर्विशेषादिभिरावृतः आंडकोशोबहिरयंपंचाशत्कोटिविस्तृतः ३९ दशोत्तराधिकैर्यत्रप्रवि
ष्टःपरमाणुवत् लक्ष्यतेऽन्तर्गताश्चान्येकोटिशोह्यंडराशयः ४० तदाहुरक्षरंब्रह्मसर्वकारणकारणम् विष्णोर्धामपरं
साक्षात्पुरुषस्यमहात्मनः ४१ इतिश्रीभा०महा०तृतीयस्कंधेएकादशोऽध्यायः ११ मैत्रेयउवाच इतिते
वर्णितःक्षत्तःकालाख्यःपरमात्मनः महिमावेदगर्भोऽथयथाऽस्राक्षीन्निबोधमे १

हगेहाभिमानिनामेवेश्वरः ३८ भूम्नइत्युक्तंतत्प्रपंचय
न्नाह विकारैःषोडशभिर्युक्तैःअष्टप्रकृतिसंयुक्तैःसहितः तदारब्धइत्यर्थः अयमांडकोशःयत्रप्रविष्टःपरमाणुवल्लक्ष्यतइत्युत्तरेणान्वयः कीदृशः
अंतःपंचाशत्कोटियोजनविस्तृतः बहिश्चविशेषादिभिः पृथिव्यादिभिःसप्तभिरावृतः ३९ कीदृशैः आंडकोशप्रमाणाद्दशगुणमुत्तरोत्तरोऽधिकोये
षुतैः नकेवलमयमेकएव अपितुअन्येपिलक्ष्यंते ४० सर्वेषांकारणानांकारणंधामस्वरूपम् ४१ इतितृतीयेएकादशः ११ द्वादशेतुकुमारादिमनः
सर्गासमेधनात् कायद्वैधेनयोनस्तक्रमन्नसर्गोत्रवर्ण्यते १ १

अग्रइति ब्रह्मास्वसृष्टौप्रथममविद्यावृत्तीःससर्ज तत्रतमोनामस्वरूपाप्रकाशः मोहोदेहाद्यहंबुद्धिः महामोहोभोगेच्छातामिस्रंतत्प्रतिघातेक्रोधः
अंधतामिस्रंतन्नाशेऽहमेवमृतोऽस्मीतिबुद्धिः तदेवोक्तंवैष्णवेतमोविवेकोमोहः स्यादंतः करणविभ्रमः महामोहस्तुविज्ञेयोग्राम्यभोगसुखैषणा
मरणंह्यंधतामिस्रंतामिस्रःक्रोधउच्यते अविद्यापंचपर्वैषाप्रादुर्भूतामहात्मनइति पातंजलेऽप्येतएवोक्ताः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः
पंचक्लेशाइतिश्रीविष्णुस्वामीप्रोक्तावा अज्ञानविपर्यासभेदभयशोकाः तदुक्तम् स्याद्दृगुत्थविपर्यासेत्यादि २ नबह्वमन्यतनाभ्यनंदत् ३ यद्य

ससर्जाग्रेंऽधतामिस्रमथतामिस्रमादिकृत् महामोहंचमोहंचतमश्चाज्ञानवृत्तयः २ दृष्ट्वापापीयसींसृष्टिंनात्मानं
बह्वमन्यत भगवद्ध्यानपूतेनमनसाऽन्यांततोऽसृजत् ३ सनकंचसनंदंचसनातनमथात्मभूः सनत्कुमारंचमुनी
न्निष्क्रियानूर्ध्वरेतसः ४ तान्बभाषेस्वभूःपुत्रान्प्रजाःसृजतपुत्रकाः तन्नैच्छन्मोक्षधर्माणोवासुदेवपरायणाः ५ सोऽ
वध्यातःसुतैरेवंप्रत्याख्यातानुशासनैः क्रोधंदुर्विषहंजातंनियंतुमुपचक्रमे ६ धियानिगृह्यमाणोऽपिभ्रुवोर्मध्या
त्प्रजापतेः सद्योऽजायततन्मन्युःकुमारोनीललोहितः ७ सवैरुरोददेवानांपूर्वजोभगवान्भवः नामानिकुरुमेधा
तःस्थानानिचजगद्गुरो ८ इतितस्यवचःपाद्मोभगवान्परिपालयन् अभ्यधाद्भद्रयावाचामारोदीस्तत्करोमिते ९
यदरोदीःसुरश्रेष्ठसोद्वेगइवबालकः ततस्त्वामभिधास्यंतिनाम्नारुद्रइतिप्रजाः १० हृदिंद्रियाण्यसुर्व्योमवायुर
ग्निर्जलंमही सूर्यश्चंद्रस्तपश्चैवस्थानान्यग्रेकृतानिते ११ मन्युर्मनुर्महिनसोमहाञ्छिवऋतुध्वजः उग्ररेताभ
वःकालोवामदेवोधृतव्रतः १२ धीर्वृत्तिरुशनोमाचनियुत्सर्पिरिलाऽम्बिका इरावतीसुधादीक्षारुद्राण्योरुद्रतेस्त्रि
यः १३ गृहाणैतानिनामानिस्थानानिचसयोषणः एभिःसृजप्रजाबह्वीःप्रजानामसियत्पतिः १४ इत्यादिष्टःस
गुरुणाभगवान्नीललोहितः सत्वाकृतिस्वभावेनससर्जात्मसमाःप्रजाः १५ रुद्राणांरुद्रसृष्टानांसमंताद्ग्रसतां
जगत् निशाम्यासंख्यशोयूथान्प्रजापतिरशंकत १६ पिप्रतिकल्पंसनकादिसृष्टिर्नास्तितथापिब्राह्मसर्गत्वादिहोच्यतेवस्तुत
स्तुमुख्यसर्गादयएवप्रतिकल्पंभवंतिसनकादयस्तुब्राह्मकल्पसृष्टाएवानुवर्तंते ४ स्वभूर्ब्रह्मा ५ अवध्यातः अवज्ञातः प्रत्याख्यानमनंगी-
कृतमनुशासनंयैः ६ सचासौमन्युश्चतन्मन्युः ७ ८ ९ बालकइव १० अग्रेपूर्वमेवमयाकृतानि ११ १२ १३ सयोषणःसस्त्रीकः एभिः
स्थानैर्नामभिश्चयुक्तःप्रजाःसृज १४ सत्वंबलम् आकृतिर्नीललोहितता स्वभावस्तीव्रतातेन १५ रुद्राणांयूथानिदृष्ट्वा १६ छ

टी॰ १७ स्रष्टास्रक्ष्यति १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ अधरच्छदात् अधरोष्ठात् २६ २७ देहांतरेणकृतंसर्गवक्तुंतद्देहत्यागेकारणमाह अ १२

अलंप्रजाभिःसृष्टाभिरीदृशीभिःसुरोत्तम मयासहदहंतीभिर्दिशश्चक्षुभिरुल्बणैः १७ तपआतिष्ठभद्रंतेस
र्वभूतसुखावहम् तपसैवयथापूर्वंस्रष्टाविश्वमिदंभवान् १८ तपसैवपरंज्योतिर्भगवंतमधोक्षजम् सर्वभूतगुहा
वासमंजसाविंदतेपुमान् १९ मैत्रेयउवाच एवमात्मभुवादिष्टःपरिक्रम्यगिरांपतिम् बाढमित्यमुमा
मंत्र्यविवेशतपसेवनम् २० अथाभिध्यायतःसर्गंदशपुत्राःप्रजज्ञिरे भगवच्छक्तियुक्तस्यलोकसंतानहेतवः २१
मरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः भृगुर्वसिष्ठोदक्षश्चदशमस्तत्रनारदः २२ उत्संगान्नारदोजज्ञेदक्षोऽंगुष्ठा
त्स्वयंभुवः प्राणाद्वसिष्ठःसंजातोभृगुस्त्वचिकरात्क्रतुः २३ पुलहोनाभितोजज्ञेपुलस्त्यःकर्णयोर्ऋषिः अंगिरामुख
तोऽक्ष्णोऽत्रिर्मरीचिर्मनसोऽभवत् २४ धर्मःस्तनाद्दक्षिणतोयत्रनारायणःस्वयम् अधर्मःपृष्ठतोयस्मान्मृत्युर्लोकभ
यंकरः २५ हृदिकामोभ्रुवःक्रोधोलोभश्चाधरदच्छदात् आस्याद्वाक्सिंधवोमेढ्रान्निर्ऋतिःपायोरघाश्रयः २६ छा
यायाःकर्दमोजज्ञेदेवहूत्याःपतिःप्रभुः मनसोदेहतश्चेदंजज्ञेविश्वकृतोजगत् २७ वाचंदुहितरंतन्वींस्वयंभूर्हरतीम
नः अकामांचकमेक्षत्तःसकामइतिनःश्रुतम् २८ तमधर्मेकृतमतिंविलोक्यपितरंसुताः मरीचिमुख्यामुनयोविश्रंभा
त्प्रत्यबोधयन् २९ नैतत्पूर्वैःकृतंत्वद्यनकरिष्यंतिचापरे यत्त्वंदुहितरंगच्छेरनिगृह्यांगजंप्रभुः ३० तेजीयसामपिह्ये
तन्नसुश्लोक्यंजगद्गुरो यद्वृत्तमनुतिष्ठन्वैलोकःक्षेमायकल्पते ३१ तस्मैनमोभगवतेयइदंस्वेनरोचिषा आत्मस्थं
व्यंजयामाससधर्मंपातुमर्हति ३२ सइत्थंगृणतःपुत्रान्पुरोदृष्ट्वाप्रजापतीन् प्रजापतिपतिस्तन्वंतत्याजव्रीडितस्तदा
३३ तांदिशोजगृहुर्घोरांनीहारंयद्विदुस्तमः कदाचिद्ध्यायतःस्रष्टुर्वेदाआसंश्चतुर्मुखात् कथंस्रक्ष्याम्यहंलोकान्स
मवेतान्यथापुरा ३४ चातुर्होत्रंकर्मतंत्रमुपवेदनयैःसह धर्मस्यपादाश्चत्वारस्तथैवाश्रमवृत्तयः ३५ वाचमित्यादिना २८

२९ त्वत्त्वत्तोयेपूर्वेब्रह्मादयोऽन्येवातैरेतन्नकृतम् अंगजंकामम् ३० तेजीयसाम् अतितेजस्विनामपिसुश्लोक्यंसत्कीर्तिदंनभवति येषांतेजीयसांवृतम्
३१ ३२ तन्वंतनुम् ३३ कथंस्रक्ष्यामीत्यभिध्यायतः स्रष्टुर्ब्रह्मणः चतुःसंख्यायुक्तात् मुखात् समवेतान् सुसंगतान् यथापुराप्राक्कल्पे ३४
चातुर्होत्रंहोत्रादीनांचतुर्णांकर्मतंत्रंयज्ञविस्तारः उपवेदैर्न्यायैश्चसह आश्रमास्तद्वृत्तयश्चासन् ३५ छ छ छ

मुखतोमुखेभ्यः ३६ चातुर्हौत्रसृष्टिक्रममाह शस्त्रम् अप्रगीतमंत्रस्तोत्रंहोतुः कर्मइज्यामध्वर्योः कर्मस्तुतिस्तोमः स्तुतिः संगीतंस्तोमम् तदर्थ
मृक्समुदायंत्रिवृत्स्तोमोभवतीत्यादिविहितसुद्गातृप्रयोज्यम् प्रायश्चित्तंब्राह्मम् ३७ उपवेदक्रममाह आयुर्वेदमिति आत्मनोमुखैःस्थापत्यंवि
श्वकर्मशास्त्रम् ३८ ३९ कर्मतंत्रक्रममाह षोडश्युक्थ्याविति पुरीषचयनं अग्निष्टुत् अग्निष्टोमः ४० विद्येतिशौचंक्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिःप
रमामतेतिस्मृतेः दानमितिदयाभूताभयप्रदानस्यकलांनार्हंतिषोडशीमितिवचनात् एवंचतपःशौचंदयासत्यमितिपादाः कृतेकृताइतिप्रथमस्कंधो
क्तेरविरोधः ४१ सावित्रंब्रह्मचर्यम् उपनयनादारभ्यगायत्रीमधीयानस्यत्रिरात्रम् प्राजापत्यंव्रतान्याचरतःसंवत्सरम् ब्राह्मंवेदग्रहणांतम् बृहन्नै
ष्ठिकम् वार्ताअनिषिद्धकृष्यादिवृत्तिः संचयोयाजनादिवृत्तिः शालीनम् अयाचितवृत्तिः शिलोंछनंपतितकणिशाकणवृत्तिः एकवचनमार्षमितेता

विदुरउवाच सर्वेविश्वसृजामीशोवेदादीन्मुखतोऽसृजत् यद्यद्येनासृजद्देवस्तन्मेब्रूहितपोधन ३६ मैत्रेय
उवाच ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान्वेदान्पूर्वादिभिर्मुखैः शस्त्रमिज्यास्तुतिस्तोमंप्रायश्चित्तंव्यधात्क्रमात् ३७ आयु
र्वेदंधनुर्वेदंगांधर्ववेदमात्मनः स्थापत्यंचासृजद्वेदंक्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ३८ इतिहासपुराणानिपंचमंवेदमीश्वरः स
र्वेभ्यएववक्त्रेभ्यःससृजेसर्वदर्शनः ३९ षोडश्युक्थौपूर्ववक्त्रात्पुरीष्यग्निष्टुतावथ आप्तोर्यामातिरात्रौचवाजपेयंसगो
सवम् ४० विद्यादानंतपःसत्यंधर्मस्येतिपदानिच आश्रमांश्चयथासंख्यमसृजत्सहवृत्तिभिः ४१ सावित्रंप्राजापत्यंच
ब्राह्मंचाथबृहत्तथा वार्तासंचयशालीनशिलोंछइतिवैगृहे ४२ वैखानसावालखिल्यौदुंबराःफेनपावने न्यासेकुटीच
कःपूर्वंबह्वोदोहंसनिष्क्रियौ ४३ आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादंडनीतिस्तथैवच एवंव्याहृतयश्चासन्प्रणवोह्यस्यदह्रतः
४४

गृहवृत्तयइति यद्वा शिलोंछइतिद्वंद्वैक्येसप्तमी एवंवृत्तिभेदेसतिगृहेस्थिताभवंतीत्यर्थः ४२ वनेस्थिताश्चत्वारः तत्रवैखानसाः आकृष्टपच्यवृत्तयः वाल
खिल्याःनवेऽन्नेलब्धेपूर्वसंचितान्नत्यागिनः औदुंबराःप्रातरुत्थाययांदिशंप्रथमंपश्यंतिततआहृतैःफलादिभिर्जीवंतः फेनपाःस्वयंपतितैःफलादिभिर्जी
वंतः कुटीचकःस्वाश्रमकर्मप्रधानः बह्वोदःकर्मोपसर्जनीकृत्यज्ञानप्रधानः हंसोज्ञानाभ्यासनिष्ठः निष्क्रियःप्राप्ततत्वः एतेचसर्वेयथोत्तरंश्रेष्ठाः ४३ न्यायादी
नांपूर्वादिक्रमेणोत्पत्तिमाह आन्वीक्षिकीति आन्वीक्षिक्याद्यामोक्षधर्मकामार्थविद्याः भूर्भुवःस्वरितिव्यस्तास्तिस्रःसमस्ताचतुर्थीयथाहाश्वलायनः
एवंव्याहृतयःप्रोक्ताव्यस्ताःसमस्ताइति यद्वा महइत्तिचतुर्थी तथाचश्रुतिः भूर्भुवःस्वरितिवाएतास्तिस्रोव्याहृतयः तासामुहस्मैतांचतुर्थीमाहाचमस्य
प्रवेदयतेमहइतीतिदह्रतःहृदयाकाशात् ४४

स्नुतः स्नायुतः अनुष्टुप्स्नावानीतिश्रुतेः ४५ ४६ महाकल्पेब्रह्माशब्दरूपोऽभवदित्युक्तंतदेवदर्शयन्वर्णानामुत्पत्तिमाह स्पर्शइतिसार्द्धेनस्पर्शाः कादिवर्गपंचकंस्वरोऽकारादिःऊष्माणःशषसहचतुष्कम् अंतस्थायरलवाः सप्तस्वराःषड्जादयः विहारेणक्रीडया ४७ अतएवशब्दतनुत्वात्ब्रह्मणः परमेश्वरोनित्यंप्रकाशतइत्याह व्यक्ताःवैखरी अव्यक्तः प्रणवस्तदात्मनस्तस्यब्रह्मणःपरःपरमेश्वरः आभातिकीदृशः ब्रह्मपरिपूर्णः तत्राऽव्यक्तात्मनोब्रह्मरूपोविततोऽवभाति व्यक्तात्मनोनानाशक्त्युपबृंहितइंद्रादिरूपोऽवभाति यापूर्वविसृष्टासतीनीहारंतमोऽभवत् ततोऽपरामनिषिद्धकामा-

तस्योष्णिगासील्लोमभ्योगायत्रीचत्वचोविभोः त्रिष्टुप्मांसात्स्नुतोऽनुष्टुप्जगत्यस्थ्नःप्रजापतेः ४५ मज्जायाःपंक्तिरुत्पन्नाबृहतीप्राणतोऽभवत् स्पर्शस्तस्याभवज्जीवःस्वरोदेहउदाहृतः ४६ ऊष्माणमिंद्रियाण्याहुरंतस्थाबलमात्मनः स्वराःसप्तविहारेणभवंतिस्मप्रजापतेः ४७ शब्दब्रह्मात्मनस्तस्यव्यक्ताव्यक्तात्मनःपरः ब्रह्मावभातिविततोनानाशक्त्युपबृंहितः ४८ ततोऽपरामुपादायससर्गायमनोदधे ऋषीणांभूरिवीर्याणामपिसर्गमविस्तृतम् ज्ञात्वातद्धृदयेभूयश्चिंतयामासकौरव ४९ अहोअद्भुतमेतन्मेव्यापृतस्यापिनित्यदा नह्येधंतेप्रजानूनंदैवमत्रविघातकम् ५० एवंयुक्तकृतस्तस्यदैवंचावेक्षतस्तदा कस्यरूपमभूद्द्वेधायत्कायमभिचक्षते ५१ ताभ्यांरूपविभागाभ्यांमिथुनंसमपद्यत यस्तुतत्रपुमान्सोऽभून्मनुःस्वायंभुवःस्वराट् ५२ स्त्रीयासीच्छतरूपाख्यामहिष्यस्यमहात्मनः तदामिथुनधर्मेणप्रजाह्येधांबभूविरे ५३ सचापिशतरूपायांपंचापत्यान्यजीजनत् प्रियव्रतोत्तानपादौतिस्रःकन्याश्चभारत ५४ आकूतिर्देवहूतिश्चप्रसूतिरितिसत्तम आकूतिंरुचयेप्रादात्कर्दमायतुमध्यमाम् दक्षायादात्प्रसूतिंचयतआपूरितंजगत् ५५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेद्वादशोऽध्यायः १२ श्रीशुकउवाच निशम्यवाचंवदतोमुनेःपुण्यतमांनृप भूयःपप्रच्छकौरव्योवासुदेवकथादृतः १

सक्तांतनुम् शब्दब्रह्मतनुरुक्तःसदाऽस्त्येव ४८ मन्वंतरग्रहणेकारणमाह ऋषीणामित्यादिना ४९ ५० युक्तःकृतः यथोचितंकुर्वतः अतएवकस्यब्रह्मणइदंद्विधाभूतमित्याश्चर्यात् कायमद्याप्यभिचक्षते ५१ ५२ यास्त्रीसाऽस्यमहिष्यासीत् एधांवभूविरेवृद्धिंप्राप्ताः ५३ तदेवाह सचापीति ५४ यतःयासांसंततिभिः ५५ इतितृतीयस्कंधेटीकायांद्वादशोऽध्यायः १२ त्रयोदशेसिसृक्षायांमनोराकस्मिकाप्लुताम् धरामुद्धर्तुमुद्भूतात्क्रोडाद्दैत्यानुसूदनम् १ १ ध्र ध्र ध्र

स्वयंभुवः पुत्रः तद्देहांशत्वात्सः २ विष्वक्सेनोहरिरेवाश्रयोयस्यसः ३ अतस्तस्यचरितंश्रोतव्यमित्याह कृचिरंश्रमोयस्मिन् तस्यपुंसांश्रुतस्य
अंजसासुखत्वेनायमेवार्थईडितस्तुतः ननुमुकुंदपादारविंदंयेषांहृदयेष्वस्तितेषांभागवतानांगुणानुश्रवणम् ४ सहस्रशीर्षाश्रीकृष्णस्त
स्यचरणावुपधीयेतेयस्मिन् श्रीकृष्णः प्रीत्यायस्योत्संगेचरणौप्रसारयतीत्यर्थः नमभ्यचष्ट अभ्यभाषतप्रणीयमानः तेनप्रवर्त्यमानः ५ वेदगर्भं
ब्रह्माणम् ६ त्वमेवैकः पितासर्वेषांयतोजन्मकृत् वृत्तिदः पोषकश्चत्वमेव अतस्त्वयद्यप्यन्यापेक्षानास्ति अथाप्यस्माकंतेशुश्रूषाकेनकर्मणाभ

विदुरउवाच सवैस्वायंभुवःसम्राट्प्रियःपुत्रःस्वयंभुवः प्रतिलभ्यप्रियांपत्नींकिंचकारततोमुने २ चरितं
तस्यराजर्षेरादिराजस्यसत्तम ब्रूहिमेश्रद्दधानायविष्वक्सेनाश्रयोह्यसौ ३ श्रुतस्यपुंसांसुचिरश्रमस्यनन्वंजसा
सूरिभिरीडितोऽर्थः तत्तद्गुणानुश्रवणंमुकुंदपादारविंदंहृदयेषुयेषाम् ४ श्रीशुकउवाच इतिब्रुवाणं
विदुरंविनीतंसहस्रशीर्ष्णश्चरणोपधानम् प्रहृष्टरोमाभगवत्कथायांप्रणीयमानोमुनिरभ्यचष्ट ५ मैत्रेयउवाच
यदास्वभार्ययासाकंजातःस्वायंभुवोमनुः प्रांजलिःप्रणतश्चेदंवेदगर्भमभाषत ६ त्वमेकःसर्वभूतानांजन्मकृ
द्वृत्तिदःपिता अथापिनःप्रजानांतेशुश्रूषाकेनवाभवेत् ७ तद्विधेहिनमस्तुभ्यंकर्मस्वीड्यात्मशक्तिषु यत्कृत्वेह
यशोविष्वगमुत्रचभवेद्गतिः ८ ब्रह्मोवाच प्रीतस्तुभ्यमहंतातस्वस्तिस्ताद्वांक्षितीश्वर यन्निर्व्यलीकेनहृ-
दाशाधिमेत्यात्मनाऽर्पितम् ९ एतावत्यात्मजैर्वीरकार्याह्यपचितिर्गुरौ शक्त्याऽप्रमत्तैर्गृह्येतसादरंगतमत्सरैः १०
सत्वमस्यामपत्यानिसदृशान्यात्मनोगुणैः उत्पाद्यशासधर्मेणगांयज्ञैःपुरुषंयज १२ परंशुश्रूषणंमह्यंस्यात्प्रजार
क्षयानृप भगवांस्तेप्रजाभर्तुर्हृषीकेशोऽनुतुष्यति १२ येषांनतुष्टोभगवान्यज्ञलिंगोजनार्दनः तेषांश्रमोह्यपार्थाय
यदात्मानादृतःस्वयम् १३

वेत् तद्विधेहीत्युत्तरेणान्वयः ७ हेईड्य आत्मशक्तिषु अस्मच्छक्येषुकर्मसुमध्येकेनकर्मणाभवेत् तद्विधेहिइदंकर्त्तव्य-
मितिकथयत्कृत्वायस्मिन्कृतेसति विष्वक्सर्वतः अमुत्रपरलोके ८ वांयुवयोर्दंपत्योःस्वस्तिभद्रंस्तात्भूयात् यद्यतः मामांशाधि अनुशिक्षयेति आत्म-
नास्वयमेवार्पितंनिवेदितम् अतःप्रीतोऽस्मि ९ अपचितिःपूजागृह्येत आज्ञेतिशेषः सनकादयोनकुर्वंतिवयंकिमितिकरिष्यामइतिएवंभूतोगतोमत्सरो
येभ्यः १० गांशासशाधिपालयेत्यर्थः पुरुषंहरिम् ११ प्रजापालकस्यतेतुष्टोभविष्यति १२ यज्ञलिंगःयज्ञमूर्तिः अपगतोऽर्थोयस्मात्केवलंश्रमायैवेत्यर्थः य
द्यस्मादात्मैवस्वयंनादृतः तस्मिन्नतुष्टेस्वार्थस्यैवासिद्धेः सर्वात्मत्वाच्चतस्य १३ ७९

टी॰

वर्तेयवर्तिष्ये अमीवसूदनपापनाशन अनुजानीहि अत्रस्थातव्यमित्यनुज्ञांदेहि १४ मह्यान्तिवेदत आह यदोकःस्थानंसामही हेदेव अस्याः दे-
व्याः १५ पूर्वपाने कृतेऽपिपुनरकांड एवोद्भूतानामपांमध्येसन्नामवसन्नाम् निमग्नांसमुन्नेष्येउद्धरिष्यामि १६ चिंतामेवाह सृजतः सतः वार्भिरद्भिः
रसांरसातलम् ईश्वरेणसर्गेनियुक्तैः १७ मेअनुष्ठेयंसएवविदधातुसंपादयतुवराहतोकः सूक्ष्मोवराहः १८ खस्थः आकाशेस्थितःसन् १९ चि
त्रधाअनेकधा २० २१ पूर्वमंगुष्ठाग्रप्रमाणोदृष्टः गंडशिलास्थूलपाषाणःतत्समः यज्ञोविष्णुः निजरूपतिरोधानेनमेमनःखेदयन् २२ इतिमी-

मनुरुवाच आदेशेहंभगवतोवर्तेयामीवसूदन स्थानंत्विहानुजानीहि प्रजानांममचप्रभो १४ यदोकःसर्वस
त्वानांमहीमग्नामहांऽभसि अस्याउद्धरणेयत्नोदेवदेव्याविधीयताम् १५ मैत्रेयउवाच परमेष्ठीत्वपांम
ध्येतथासन्नामवेक्ष्यगाम् कथमेनांसमुन्नेष्यइतिदध्यौधियाचिरम् १६ सृजतोमेक्षितिर्वार्भिः प्लाव्यमानारसांग
ता अथात्रकिमनुष्ठेयमस्माभिःसर्गयोजितैः १७ यस्याहंहृदयादासंसईशोविदधातुमे इत्यभिध्यायतोनासाविव
रात्सहसाऽनघ वराहतोकोनिरगादंगुष्ठपरिमाणकः १८ तस्याभिपश्यतःखस्थः क्षणेनकिलभारत गजमात्रःप्रव-
वृधेतदद्भुतमभून्महत् १९ मरीचिप्रमुखैर्विप्रैः कुमारैर्मनुनासह दृष्ट्वातत्सौकरंरूपंतर्कयामासचित्रधा २० किमेत
त्सौकरव्याजंसत्वंदिव्यमवस्थितम् अहोबताश्चर्यमिदंनासायामेविनिःसृतम् २१ दृष्टोंऽगुष्ठशिरोमात्रः क्षणाद्गं
डशिलासमः अपिस्विद्भगवानेषयज्ञोमेखेदयन्मनः २२ इतिमीमांसतस्तस्यब्रह्मणःसहसूनुभिः भगवान्यज्ञपुरुषो
जगर्जागेंद्रसन्निभः २३ ब्रह्माणंहर्षयामासहरिस्तांश्चद्विजोत्तमान् स्वगर्जितेनककुभः प्रतिस्वनयताविभुः २४ नि
शम्यतेघर्घरितंस्वखेदक्षयिष्णुमायामयसूकरस्य जनस्तपःसत्यनिवासिनस्तेत्रिभिःपवित्रैर्मुनयोगृणन्स्म २५ तेषां
सतांवेदवितानमूर्तिर्ब्रह्मावधार्यात्मगुणानुवादम् विनद्यभूयोविबुधोदयायगजेंद्रलीलोजलमाविवेश २६

मांसमानस्यसतःजगर्ज अगर्जत् गिरींद्रतुल्यः २३ गर्जनप्रयोजनमाह ब्रह्माणमिति २४ घर्घरितंतज्जात्यनुकरणध्वनिम् अनिश्चयेनयः स्वखे
दः तस्यक्षयिष्णुनाशकंतेइतिपुनरुक्तिः प्रसिद्धिख्यापनार्थात्रिभिः पवित्रैर्ऋग्यजुःसाममंत्रैरगृणन् अस्तुवन् २५ वेदैर्वितन्यतेस्तूयतेमूर्ति
र्यस्यसः अतएवात्मनोगुणान् अनुवदतितथातत्तेषांब्रह्मउच्चारितंवेदमवधार्यज्ञात्वा २६ ७ ७ ७

अ
१३

कथंभूतःसन् आविवेशेत्यपेक्षायामाहद्वाभ्याम् उच्चैःक्षिप्तोवालःपुच्छंयेनखचरः आकाशचारीकठोरःकठिणःसटाःस्कंधवालान् ख
राणितीव्राणिरोमाणियस्याःसात्वग्यस्य खुरैराहतानि अभ्राणियेनसितदंष्ट्रः अतिशुक्लदंष्ट्रः ईक्षानिरीक्षणमेवज्योतिरालोकोयस्यतदा
प्रकाशांतराभावात् बभासेऽशोभतमहीध्रःपृथिव्याउद्धर्ता २७ क्रोडापदेशःवराहच्छद्मास्वयमध्वरांगोऽपिपशुरिवघ्राणेनविजिघ्रन्गृण
तःस्तोतॄन्विप्रानुद्वीक्ष्य ऊर्ध्वंवीक्ष्यकंजलमाविशत् २८ तदानींतनंसमुद्रध्वनिमुत्प्रेक्षते सउदन्वान्समुद्रः आर्तइवस्तनयन्शब्दंकुर्वन्
भोयज्ञेश्वरमामांपाहिमामवेत्येवंचुक्रोशआर्तसादृश्यमाह उत्सृष्टाःप्रसारितादीर्घाऊर्मयएवभुजास्तैर्विशिष्टःआर्तत्वेहेतुः वज्रकूटोवज्र
मयःपर्वतःतद्वदंगंयद्भगवतःतस्यनिपातवेगेनविशीर्णाकुक्षिर्यस्य २९ तदारसायांरसातलेगांपृथ्वींददर्शकः त्रिपरुःत्रीणिपरूंषिसवनात्म
कानिपर्वाणियस्ययज्ञमूर्तिरित्यर्थः किंकुर्वन्क्षुरप्रा आयताग्राःक्षुरास्तत्सदृशैःखुरैरपोदरयन् कथमुत्पारपारम् उत्पाराणांपारशून्यानाम-

उत्क्षिप्तवालःखचरःकठोरःसटाविधुन्वन्खररोमशत्वक् खुराहताभ्रःसितदंष्ट्रईक्षाज्योतिर्बभासे भगवान्म
हीध्रः २७ घ्राणेनपृथ्व्याःपदवींविजिघ्रन्क्रोडापदेशःस्वयमध्वरांगः करालदंष्ट्रोऽप्यकरालदृग्भ्यामुद्वीक्ष्यविप्रान्गृ
णतोविशत्कम् २८ सवज्रकूटांगनिपातवेगविशीर्णकुक्षिःस्तनयन्नुदन्वान् उत्सृष्टदीर्घोर्मिभुजैरिवार्तश्चुक्रोश
यज्ञेश्वरपाहिमेति २९ खुरैःक्षुरप्रैर्दरयंस्तदापउत्पारपारंत्रिपरूरसायाम् ददर्शगांतत्रसुषुप्सुरग्रेयांजीवधानीं
स्वयमभ्यधत्त ३० स्वदंष्ट्रयोद्धृत्यमहींनिमग्नांसउत्थितःसंरुरुचेरसायाः तत्रापिदैत्यंगदयापतंतंसुनाभसंदीपि
ततीव्रमन्युः जघानरुंधानमसह्यविक्रमंसलीलयेभंमृगराडिवांभसि तद्रक्तपंकांकितगंडतुंडोयथागजेंद्रो
जगतींविभिंदन् ३२

प्यपारम् अवसानंयथाभवतितथाविदारयन् कथंभूतःअग्रेप्रलयसमयेतत्रतास्वप्सुसुषुप्सुःशिशयिषुः
सन् जीवाधीयंतेयस्यांसर्वजीवाधारभूतायांस्वयमभ्यधत्त आभिमुख्येनदधारजठरेधृतवानित्यर्थः अनेनतदुद्धरणेऽनायासंद्योतयति ३० रसा-
याःसकाशादुत्थितःसंरुरुचेसम्यगशोभततत्रापिअंभसिगदामुद्यम्यागच्छंतंरुंधानंप्रतिघ्नंतंनसह्यःसहनानर्होविक्रमोयस्यतंदैत्यंसुनाभंच
क्रंतद्वत्संदीपितस्तीव्रोमन्युर्यस्य यद्वा मयिविद्यमानेकिमितिपरिभवंसहसइतिसुनाभेनसंदीपितस्तीव्रमन्युःसभगवान्सिंहोगजमिवलीलया
जघान ३१ गजेंद्रोजगतींक्रीडयाविदारयन् गैरिकयायथाअरुणगंडतुंडोभवतितथातस्यरक्तमेवपंकस्तेनांकितौगंडौतुंडंचयस्यसः जघानेतिपूर्वे
णैवान्वयः ३२

प्रज्ञाय आलक्ष्य अनुवाकोवैदिकंसूक्तंतत्सदृशैर्वाक्यैस्तुष्टुवुः ३३ भोअजिततेत्वयाजितंजितमितिसंभ्रमेवीप्सायज्ञैर्भाव्यते आक्रियतइतित-
था त्रयींवेदमयींनिलिल्युः लीनप्रायाः कारणंपृथिव्युद्धरणंतेनसूकराय ३४ यज्ञात्मतांप्रपंचयंतः स्तुवंतिरूपमित्यादिचतुर्भिः छंदांसिगायत्र्या
दीनियज्ञांगभूतच्छंद आद्यनुवादेनभगवदवयवताविधीयतेबर्हिः शब्देदीर्घाभाव आर्षः दृशिचक्षुषि चातुर्होत्रंहोत्रादिकर्मचतुष्टयम् ३५ स्रुक्
जुहूःतुंडेमुखाग्रेस्रुवोनासिकयोः इडाभक्षणपात्रंचमसाग्रहाश्चसोमपात्राणि प्राशित्रंब्रह्मभागपात्रंग्रस्यतेऽनेनेतिग्रसनंमुखांतवर्तिच्छिद्रंचर्व
णंभक्षणम् ३६ दीक्षादीक्षणीयेष्टिःअनुजन्मवारंवारमभिव्यक्तिःउपसदस्तिस्रःइष्टयःशिरोधरंग्रीवाप्रायणीयादीक्षाऽनंतरेष्टिःउदयनीयास

तमालनीलंसितदंतकोट्याक्ष्मामुत्क्षिपंतंगजलीलयांग प्रज्ञायबद्धांजलयोऽनुवाकैर्विरिंचिमुख्याउपतस्थुरीशम्
३३ ऋषयऊचुः जितंजितंतेऽजितयज्ञभावनत्रयींतनूंस्वांपरिधुन्वतेनमः यद्रोमगर्तेषुनिलिल्युरध्वरास्तस्मै
नमःकारणसूकराय ३४ रूपंतवैतन्ननुदुष्कृतात्मनांदुर्दर्शनंदेवयदध्वरात्मकम् छंदांसियस्यत्वचिबर्हिरोमस्वाज्यं
दृशित्वंघ्रिषुचातुर्होत्रम् ३५ स्रुक्तुंडआसीत्स्रुवईशनासयोरिडोदरेचमसाःकर्णरंध्रे प्राशित्रमास्येग्रसनेग्रहास्तु
तेयच्चर्वणंतेभगवन्नग्निहोत्रम् ३६ दीक्षाऽनुजन्मोपसदःशिरोधरंत्वंप्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः जिह्वाप्रवर्ग्यस्तवशी
र्षकंक्रतोःसभ्यावसथ्यंचितयोऽसवोहिते ३७ सोमस्तुरेतःसवनान्यवस्थितिःसंस्थाविभेदास्तवदेवधातवः सत्राणि
सर्वाणिशरीरसंधिस्त्वंसर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबंधनः ३८ नमोनमस्तेऽखिलमंत्रदेवताद्रव्यायसर्वक्रतवेक्रियात्मने वैराग्य
भक्त्यात्मजयाऽनुभावितज्ञानायविद्यागुरवेनमोनमः ३९

मान्तेष्टिःतेएवदंष्ट्रेयस्य प्रवर्ग्योमहावीरःप्रत्युपसदः पूर्वंक्रियतेसभ्योहो
मरहितोऽग्निः आवसथ्यमौपासनाग्निःतयोर्द्वंद्वैक्यंतत्तवक्रतुरूपस्यशीर्षंशिरः चितयइष्टकाचयनानिपंचअसवःप्राणाः ३७ प्रातःसवनादीनि
अवस्थितिः आसनंबाल्याद्यवस्थावा अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमउक्थ्यः षोडशीवाजपेयोऽतिरात्रोप्तोर्यामइतिसप्तसंस्थाविभेदाः त्वङ्मांसादिसप्त
धातवःसत्राणिद्वादशाहादीनिबहुयागसंघातरूपाणि असोमायज्ञाः ससोमाःक्रतवः तद्रूपस्त्वमिष्टिर्यजनमनुष्ठानंतदेवबंधनंयस्यसः ३८ पू
र्वोक्तमेवसपरिकरंकीर्तयंतः प्रणमंति नमोनमइति अखिलमंत्रादिरूपायक्रियात्मनेसामान्यव्यापाररूपाय किंच वैराग्ययुक्तकर्मसाध्यासत्व
शुद्धिः ततोभक्तिःतत आत्मजयः चित्तस्थैर्यंतेन अनुभावितंसाक्षात्कृतंयज्ज्ञानंतस्मैएवंभूतज्ञानप्रदायगुरवेच ३९ ७ ७

हेभूधरसभूधरासपर्वतावनादुदकान्निर्गच्छतोगजेंद्रस्यदंतादंतेन ४० त्वयाधृताभूर्विराजतइत्युक्तम् इदानींभूमंडलेनत्वद्रूपंविराजतइत्या
हुः त्रयाति अथेत्यर्थांतरेतेइदंरूपंदंतेनधृतंयद्भूमंडलंतेनचकास्तिशोभते शृंगेणऊढोधृतोयोघनः तेनभूयसाअतिमहताविभ्रमोविलासः ४१
लोकायवासस्थानार्थंतेपत्नीजगतांमातरम् यतस्त्वंपिताअसि एवंसतितत्रस्थिताःसंतःत्वयापित्रासह अस्यैमात्रेनमसाविधेमनमनंकरिष्या
मः नमस्कारेणपरिचरेमेतिवास्वतेजः धारणशक्तिंयाज्ञिकाःमंत्रतोऽग्निमरणाविव अधाःनिहितवानसि ४२ इदंचत्वयाअतिदुष्करंकृतमित्या
हुः कइति हेप्रभो तवत्वयाकृतंभुवउद्बिबर्हणम् उद्धरणंत्वदन्यःकःश्रद्दधीतस्पृहयेत् अध्यवस्येदित्यर्थः त्वयिपुनरसौविस्मयोनभवतिय

दंष्ट्राग्रकोट्याभगवंस्त्वयाधृताविराजतेभूधरभूःसभूधरा यथावनान्निःसरतोदताधृतामतंगजेंद्रस्यसपत्रप-
द्मिनी ४० त्रयीमयंरूपमिदंचसौकरंभूमंडलेनाथदताधृतेनते चकास्तिशृंगोढघनेनभूयसाकुलाचलेंद्रस्ययथैव
विभ्रमः ४१ संस्थापयैनांजगतांसतस्थुषांलोकायपत्नीमसिमातरंपिता विधेमचास्यैनमसासहत्वयायस्यांस्वतेजो
ऽग्निमिवारणावधाः ४२ कःश्रद्दधीतान्यतमस्तवप्रभोरसांगतायाभुवउद्बिबर्हणम् नविस्मयोऽसौत्वयिविश्वविस्म
येयोमाययेदंससृजेतिविस्मयम् ४३ विधुन्वतावेदमयंनिजंवपुर्जनस्तपःसत्यनिवासिनोवयम् सटाशिखोद्धूतशि
वांबुबिंदुभिर्विमृज्यमानाभृशमीशपाविताः ४४ सवैबतभ्रष्टमतिस्तवैषतेयःकर्मणांपारमपारकर्मणः यद्योगमा
यागुणयोगमोहितंविश्वंसमस्तंभगवन्विधेहिशम् ४५ मैत्रेयउवाच इत्युपस्थीयमानस्तैर्मुनिभिर्ब्रह्मवा
दिभिः सलिलेस्वखुराक्रांतउपाधत्तावितावनिम् ४६ सइत्थंभगवानुर्वीविष्वक्सेनःप्रजापतिः रसायालीलयोन्नी
तामप्सुन्यस्यययौहरिः ४७

तोविश्वेसर्वेविस्मयायस्मिन्कुतः योभवान् अतिविस्मयमत्यद्भुतमिदंविश्वंक्रियाविशेषणंवाससृजेसृष्ट-
वान् ४३ विस्मयंदर्शयंतःप्रार्थयंतेविधुन्वतेतिद्वाभ्याम् सटानांशिखाभिरग्रैःउद्धूताउच्छालिताःयेशिवाअंबुबिंदवःतैःसिच्यमानावयंपवि
त्रीकृताः ४४ तवकर्मणांपारंयएषतेअवलोकयतिज्ञातुमिच्छतीत्यर्थः यस्यतवयोगमाययायोगुणैःसहयोगस्तेनमोहितम् अतोविश्वस्य
शंमंगलंविधेहि यथात्वामचिंत्यानंतशक्तिंज्ञात्वाभजेत्तथाऽनुगृहाणेत्यर्थः ४५ उपस्थीयमानःस्तूयमानःस्वखुराक्रांतइतिजलेऽपिधारण-
शक्त्याधानंदर्शयति अविताररक्षकः ४६ ४७ ७ ७ ७ ७

कथनीयानिमायीनिमायावंतिचरित्राणियस्यश्रवयेतश्रावयेत कुरुसमांर्षम् उशतींकमनीयाम् हृदिप्रसीदतिस्वमनसिसंतुष्यतीत्यर्थः ४८ यद्यपिसुलभाः तथाऽपिनप्रार्थनीयाइत्याह ताभिराशीर्भिरलंलवात्मभिः तुच्छाभिः नचतदाभजनस्यवैफल्यंशंकनीयमित्याह भगवद्भजन व्यतिरेकेणफलांतरदृष्टिंविनाभजतांस्वपदप्राप्तिंस्वयमेवविधत्ते गुहाशयत्वादहैतुकींभक्तिंजानन् ४९ अतः कोनामपुराकथानांपूर्ववृत्ता- नांमध्येकथंचिदापीयविरज्येतविरमेत्नरेतरंपशुंविना ५० इतितृतीयेटीकायांत्रयोदशोऽध्यायः १३ चतुर्दशेनिदानंतुतद्वधेव- क्तुमुच्यते संध्यायांकश्यपाद्गर्भसंभवः कामतोदितेः १ १ तेनैवयेनक्ष्मूभिरुद्धृताअनुशुश्रुमत्वन्मुखात् २ मृधोयुद्धम् ३ साधुत्वेहेतुः यद्य-

यएवमेतांहरिमेधसोहरेः कथांसुभद्रांकथनीयमायिनः शृण्वीतभक्त्याश्रवयेतवोशतींजनार्दनोऽस्याशुहृदि प्रसीदति ४८ तस्मिन्प्रसन्नेसकलाशिषांप्रभौकिंदुर्लभंताभिरलंलवात्मभिः अनन्यदृष्ट्याभजतांगुहाशयःस्वयं विधत्तेस्वगतिःपरःपराम् ४९ कोनामलोकेपुरुषार्थसारवित्पुराकथानांभगवत्कथासुधाम् आपीयकर्णांजल- भिर्भवापहामहोविरज्येतविनानरेतरम् ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेसूकररूपानुवर्णनेत्रयो दशोऽध्यायः १३ श्रीशुकउवाच निशम्यकौषारविणोपवर्णितांहरेःकथांकारणसूकरात्मनः पुनःसपप्रच्छ तमुद्यतांजलिर्नचातितृप्तोविदुरोधृतव्रतः १ विदुरउवाच तेनैवतुमुनिश्रेष्ठहरिणायज्ञमूर्तिना आदिदैत्यो हिरण्याक्षोहतइत्यनुशुश्रुम २ तस्यचोद्धरतःक्षोणींस्वदंष्ट्राग्रेणलीलया दैत्यराजस्यचब्रह्मन्कस्माद्धेतोरभू न्मृधः ३ मैत्रेयउवाच साधुवीरत्वयापृष्टमवतारकथांहरेः यत्त्वंपृच्छसिमर्त्यानांमृत्युपाशविशातनीम् ४ ययोत्तानपदःपुत्रोमुनिनागीतयाऽर्भकः मृत्योःकृत्वैवमूर्ध्न्यंघ्रिमारुरोहहरेःपदम् ५ अथात्रापीतिहासोऽयंश्रु तोमेवर्णितःपुरा ब्रह्मणादेवदेवेनदेवानामनुपृच्छताम् ६

स्मात्त्वंहरेरवतारकथांपृच्छसीतिमृत्योःपाशंविशातयतिमोचयतीतितथा ४ तदेवदर्शयतिययाकथयाउत्तानपदःपुत्रोध्रुवःमुनिनानारदेनअ- र्भकएवयदाध्रुवायसुनंदादिभिर्विमानमानीतंतदाऽस्यदेहत्यागोऽपेक्षितःस्यादितिमत्वामृत्यावासन्नेऽपिदेहंनतत्याजकिंतुसोपानइवतस्यमूर्ध्निप दंदत्वाविमानमारुह्यविष्णुपदमारूढः वक्ष्यतिहिपरीत्याभ्यर्च्यधिष्ण्याग्र्यंक्षुनस्वस्त्ययनोद्विजैः इयेषतदधिष्ठातुंबिभ्रद्रूपंहिरण्मयमिति ५ त- योःसंग्रामेहेतुंवक्तुमितिहासंप्रस्तौति अथेति अनुपृच्छतांदेवानांब्रह्मणावर्णितइतिहासोमयाश्रुतः ६ ७९ ७९

तदेवप्रश्नप्रस्तावायप्रथमंहिरण्याक्षहिरण्यकशिपूत्पत्तिप्रसंगमाह दितिरित्यादिनायावदध्यायपरिसमाप्तिमरीचेःपुत्रंकश्यपंहृच्छयःकामःतेनार्दिताअतः संध्यायामेवकामितवती ७ तदप्यग्निहोत्रशालायाम् तत्रापिसमाहितम् अग्निर्जिह्वायस्ययजुषांयज्ञानांपतिंपुरुषम्श्रीविष्णुम् ८ कृपणांबहुभाषिणीमितिवक्ष्यति तत्रएषमामितिद्वाभ्याम् कार्पण्यम् भर्तर्याप्तेतिचतुर्भिश्चबहुभाषणंवर्ण्यते दुनोतिपीडयतिविक्रम्यशौर्यमाविर्भाव्यरंभांकदलीम् ९ आयुक्तांसर्वतोयुक्तांसम्यक्करोतु १० भर्तरिप्राप्तबहुमानानांस्त्रीणांयशःलोकान्आविशतेव्याप्नोति प्रजयापुत्ररूपेणतज्जायाजायाभवतियदस्यांजायतेपुनरितिश्रुतेः ११ नोऽस्माकंपितानोऽस्मान्पृथक्अपृच्छत् अयंभावः त्रयोदशाना

दितिर्दाक्षायणीक्षत्तर्मारीचंकश्यपंपतिम् अपत्यकामाचकमेसंध्यायांहृच्छयार्दिता ७ इष्ट्वाऽग्निजिह्वंपयसा पुरुषंयजुषांपतिम् निम्लोचत्यर्कआसीनमग्न्यागारेसमाहितम् ८ दितिरुवाच एषमांत्वत्कृतेविद्वन्कामआत्तशरासनः दुनोतिदीनांविक्रम्यरंभामिवमतंगजः ९ तद्भवान्दह्यमानायांसपत्नीनांसमृद्धिभिः प्रजावतीनांभद्रंतेमय्यायुंक्तामनुग्रहम् १० भर्तर्याप्तोरुमानानांलोकानाविशतेयशः पतिर्भवद्विधोयासांप्रजयाननुजायते ११ पुरापितानोभगवान्दक्षोदुहितृवत्सलः कंवृणीतवरंवत्साइत्यपृच्छततनःपृथक् १२ सविदित्वात्मजानांनोभावंसंतानभावनः त्रयोदशाददत्तासांयास्तेशीलमनुव्रताः १३ अथमेकुरुकल्याणकामंकंजविलोचन आर्तोपसर्पणंभूमन्नमोघंहिमहीयसि १४ इतितांवीरमारीचःकृपणांबहुभाषिणीम् प्रत्याहानुनयन्वाचाप्रवृद्धानंगकश्मलाम् १५ एषतेऽहंविधास्यामिप्रियंभीरुयदिच्छसि तस्याःकामंनकःकुर्यात्सिद्धिस्त्रैवर्गिकीयतः १६ सर्वाश्रमानुपादायस्वाश्रमेणकलत्रवान् व्यसनार्णवमत्येतिजलयानैर्यथाऽर्णवम् १७ यामाहुरात्मनोह्यर्धंश्रेयस्कामस्यमानिनि यस्यांस्वधुरमध्यस्यपुमांश्चरतिविज्वरः १८ यामाश्रित्येंद्रियारातीन्दुर्जयानितराश्रमैः वयंजयेमहेलाभिर्दस्यून्दुर्गपतिर्यथा १९

मप्यस्माकंत्वयिभावसाम्येवैषम्याचरणंतवानुचितमिति १२ १३ मोघंनभवतिहिमहीयसित्वादृशेमहत्तमे १४ प्रवृद्धानंगेनकश्मलंमोहोयस्यास्ताम् १५ संध्याकालवंचनायभार्याप्रशंसाएषइतिपंचभिः यतःयस्याःसकाशात् १६ सर्वाश्रमानुपादायेतितानप्यन्नादिदानेनकृच्छ्रतस्तारयन्स्वयंतरतीत्यर्थः १७ आत्मनोदेहस्यार्धंकर्मसुद्वयोःसहाधिकारात् यच्छब्दानांतांत्वामितितृतीयश्लोकेनसंबंधः स्वधुरंदृष्टादृष्टकर्मभारंविज्वरःनिश्चिंतः १८ हेलाभिर्लीलाभिःजयेमेतिसभार्यस्येंद्रियाणिप्रायेणेतरत्नतोनसंपतंतीतिभावः १९ ६५

तामनेकोपकारकर्त्रीत्वांकात्स्न्येनअनुकर्तुंमत्प्रत्युपकारैःत्वत्सदृशोभवितुंनप्रभवः नसमर्थाः येचान्येगुणगृध्नवः गुणप्रियास्तेऽपिनसमर्थाः संपूर्णेना
प्यायुषावाशब्दात्जन्मांतरैरपिनप्रभवइत्युक्तम् २० यद्यपित्वदनुकरणमशक्यंप्रजात्यैपुत्रोत्पत्त्यैनातिवोचंतिनिंदंतिप्रतिपालयप्रतीक्षस्व २१
स्वनिंदामगणयतींभीषयन्निवरुद्रमनुवर्णयति एषेतिसप्तभिः घोराणामेषावेलास्वयंचघोरदर्शना २२ भूतपर्षद्भिर्भूतगणैः २३ तर्हितत्संमुखत्व
मात्रंवर्जनीयमितिचेत्तत्राह श्मशानेयश्चक्रानिलःवातमंडलीतस्मिन्याधूलिस्तयाधूम्रः विकीर्णोविक्षिप्तः विद्योतोद्योतिमान्जटाकलापोयस्यभ
स्मनाऽवगुंठः प्रावृतःअमलः रुक्मवद्देहोयस्य सदेवःत्रिभिः सोमार्काग्निनेत्रैः पश्यतीत्यस्योत्तरश्लोकत्रयेष्वनुषंगः एकस्यजामातरः परस्परंभ्रा-
तरोव्यवह्रियंते अतोममभ्राताअसौतवदेवरइतिलज्जार्थमुक्तम् २४ ननुतथाऽपिमहत्त्वेनादरणीयस्यस्वजनस्यचतवसंसर्गःक्षमेतैवतत्राह य

नवयंप्रभवस्तांत्वामनुकर्तुंगृहेश्वरि अप्यायुषावाकात्स्न्येनयेचान्येगुणगृध्नवः २० अथापिकामम्एतंतेप्रजात्यैक
रवाण्यलम् यथामांनातिवोचंतिमुहूर्तंप्रतिपालय २१ एषाघोरतमावेलाघोराणांघोरदर्शना चरंतियस्यांभूतानि
भूतेशानुचराणिह २२ एतस्यांसाध्विसंध्यायांभगवान्भूतभावनः परीतोभूतपर्षद्भिर्वृषेणाटतिभूतराट् २३ श्म
शानचक्रानिलधूलिधूम्रविकीर्णविद्योतजटाकलापः भस्मावगुंठामलरुक्मदेहोदेवस्त्रिभिःपश्यतिदेवरस्ते २४
नयस्यलोकेस्वजनःपरोवानात्याहृतोनोतकश्चिद्विगर्ह्यः वयंव्रतैर्यच्चरणापविद्धामाशास्महेऽजांबतभुक्तभोगाम्
२५ यस्यानवद्याचरितंमनीषिणोगृणंत्यविद्यापटलंबिभित्सवः निरस्तसाम्यातिशयोऽपियत्स्वयंपिशाचचर्यामचरद्
गतिःसताम् २६ हसंतियस्याचरितंहिदुर्भगाःस्वात्मन्रतस्याविदुषःसमीहितम् यैर्वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैःश्व
भोजनंस्वात्मतयोपलालितम् २७ ब्रह्मादयोयत्कृतसेतुपालायत्कारणंविश्वमिदंचमाया आज्ञाकरीतस्यपिशाचच
र्याअहोविभूम्नश्चरितंविडंबनम् २८ स्यस्वजनादिर्नास्तिसमत्वादीश्वरस्यऐश्वर्यमेवाह येनचरणेनापविद्धांनिर्माल्यवत् दूरतस्त्यक्तां
तेनभुक्तभोगामजांमायांतन्मयींविभूतिंमहाप्रसादइत्याशास्महे व्रतैस्तमाराध्य २५ अनिषिद्धस्वत्यागादसौपिशाचइत्युपहासोनकार्यइत्याह
द्वाभ्याम् अस्यअनवद्यंविषयासक्तिशून्यमाचरितंविभित्सवः भेत्तुमिच्छवः २६ समीहितम् अभिप्रेतंलोकशिक्षारूपम् अविदुषः अविद्वांसः
यद्वानविद्वान् यस्मादितितस्यसर्वज्ञस्येत्यर्थः दुर्भगानेवाह यैरितिश्वभोजनंशुनांभोज्यंशरीरंस्वात्मतयाअयमेवात्मेतिबुद्ध्या २७ अहोअतर्क्यं
तस्याचरणमित्याह ब्रह्मादयोयेनकृतान्सेतून्स्वस्वाधिकारान्पालयंतियः कारणंयस्ययेनकृतमिदंविश्वम् मायाचयस्याज्ञाकरीविभूम्नःपर-
मेश्वरस्यविडंबनमतर्क्यमित्यर्थः २८

भर्त्रानिरूपकेण एवंसंविदितेज्ञापितेऽपिसतिवृषलीववेश्येव २९ विकर्मणिनिषिद्धेदिष्टायदैवरूपायेश्वरायउपविवेशोतिमैथुनंलक्ष्यते ३० उपस्पृश्यस्नात्वाभर्गशब्दवाच्यंविरजंज्योतिर्ध्यायन्सनातनंब्रह्मगायत्रींप्रणवंवाजजाप ३१ कर्मावद्येनकर्मदोषेण ३२ माऽवधीत् माहंस्त्वित्यर्थः वधशंकाबीजमाह रुद्रइति अंहसमंहः अपराधमकरवंकृतवत्यस्मि ३३ रुत् दुःखंतत्द्रावयतीतिरुद्रस्तस्मै उग्रायानतिलंघ्यायमीढुषेसकामेषुफलसेचनकर्त्रे निष्कामेषुशिवाय वस्तुतोन्यस्तदंडाय दुष्टेषुधृतदंडायसंहारेमन्यवे ३४ भामोभगिनीभर्ताउरुरनुग्रहोयस्यव्याधस्यनिर्दयस्यापिसतीपतिरित्यनेनस्त्रीणांस्वभावंस्वयमपिवेत्तीतिसूचयति ३५ स्वसर्गस्यस्वसंतानस्यआशिषंशुभम् लोक्यांलोकद्वयार्हांसंध्यायांयोनि

मैत्रेयउवाच सैवंसंविदितेभर्त्रामन्मथोन्मथितेंद्रिया जग्राहवासोब्रह्मर्षेर्वृषलीवगतत्रपा २९ सविदित्वाऽथभार्यायास्तंनिर्बंधंविकर्मणि नत्वादिष्टायरहसितयाऽथोपविवेशह ३० अथोपस्पृश्यसलिलंप्राणानायम्यवाग्यतः ध्यायन्जजापविरजंब्रह्मज्योतिःसनातनम् ३१ दितिस्तुव्रीडितातेनकर्मावद्येनभारत उपसंगम्यविप्रर्षिमधोमुखीत्यभाषत ३२ दितिरुवाच नमेगर्भमिमंब्रह्मन्भूतानामृषभोऽवधीत् रुद्रःपतिर्हिभूतानांयस्याकरवमंहसम् ३३ नमोरुद्रायमहतेदेवायोग्रायमीढुषे शिवायन्यस्तदंडायधृतदंडायमन्यवे ३४ सनःप्रसीदतांभामोभगवानुर्वनुग्रहः व्याधस्याप्यनुकंप्यानांस्त्रीणांदेवःसतीपतिः ३५ मैत्रेयउवाच स्वसर्गस्याशिषंलोक्यामाशासानांप्रवेपतीम् निवृत्तसंध्यानियमोभार्यामाहप्रजापतिः ३६ कश्यपउवाच अप्रायत्यादात्मनस्तेदोषान्मौहूर्तिकादुत मन्निदेशातिचारेणदेवानांचातिहेलनात् ३७ भविष्यतस्तवाभद्रावभद्रेजाठराधमौ लोकान्सपालांस्त्रींश्चंडिमुहुराक्रंदयिष्यतः ३८ प्राणिनांहन्यमानानांदीनानामकृतागसाम् स्त्रीणांनिगृह्यमाणानांकोपितेषुमहात्मसु ३९ तदाविश्वेश्वरःक्रुद्धोभगवाँल्लोकभावनः हनिष्यत्यवतीर्यासौयथाद्रीन्शतपर्वधृक् ४० दितिरुवाच वधंभगवतासाक्षात्सुनाभोदारबाहुना आशासेपुत्रयोर्मह्यंमाक्रुद्धाद्ब्राह्मणाद्विभो ४१

यमःसनिवृत्तोयस्य ३६ तेआत्मनश्चित्तस्यअप्रायत्यादशुचित्वात्मौहूर्तिकात् संध्यारूपात्उतअपिममनिदेशस्याज्ञायाअतिचारेणातिक्रमेणदेवानांरुद्रानुचराणाम् ३७ एतैश्चतुर्भिर्हेतुभिःजाठराधमौपुत्रापसदौहेचंडिकोपने ३८ हन्यमानानांसताम् ३९ शतपर्वधृक्वज्रधरइंद्रः ४० सुनाभेनोदारोबाहुर्यस्यमह्यंममकोपितेविप्रस्तत्त्वात् शंकितचित्तासतीप्रार्थयतेब्राह्मणान्माभूदिति ४१ ॐ ॐ ॐ

नरकाअपितथायांयांयोनिमसौगतोभवतितत्रस्थाश्चनानुगृण्हंतिकृपांनकुर्वंति ४२ कृतोयोपराधस्तेनशोकस्ततोऽनुतापस्तेनप्रत्यवमर्शनात् युक्तायुक्तविचारात् भगवतिहरौभवेश्रीरुद्रेएतैःपंचभिः कारणैः ४३ पुत्रस्यहिरण्यकशिपोःपुत्राणांमध्येएकः सतांमतोभविष्यति तमेववर्णयति गास्यंतीतिसार्द्धैःपंचभिःसमंसहसदृशंवा ४४ हीनवर्णंहेमयथायोगैर्दाहादिभिरुपायैःशोध्यतेतथायस्यशीलंस्वभावमनुवर्तितुमनुगंतुंप्राप्तुंनिर्वैरादिभिःयोगैरात्मानंभावयिष्यंति ४५ विश्वप्रसादेहेतुःयदात्मकंस्वदृक् आत्मसाक्षी यस्यानन्ययाभगवानेवसत्य इत्येवंभूतयादृशातोष्यतेतोषंप्राप्स्यते ४६ तत्रहेतुःसवाइतिमहात्माअपरिच्छिन्नदृष्टिःमहाऽनुभावःमहतामपिमध्येमहिष्ठःअतिशयेनम

नब्रह्मदंडदग्धस्यनभूतभयदस्यच नारकाश्चानुगृण्हंतियांयांयोनिमसौगतः ४२ कश्यपउवाच कृतशोकानुतापेनसद्यःप्रत्यवमर्शनात् भगवत्कुरुमानाच्चभवेमय्यपिचादरात् ४३ पुत्रस्यैवतुपुत्राणांभवितैकःसतांमतः गास्यंतियद्यशःशुद्धंभगवद्यशसासमम् ४४ योगैर्हेमेव दुर्वर्णंभावयिष्यंतिसाधवः निर्वैरादिभिरात्मानंयच्छीलमनुवर्तितुम् ४५ यत्प्रसादादिदंविश्वंप्रसीदतियदात्मकम् सस्वदृग्भगवान्यस्यतोष्यतेऽनन्ययादृशा ४६ सवैमहाभागवतोमहात्मामहाऽनुभावोमहतांमहिष्ठः प्रवृद्धभक्त्याह्यनुभाविताशयेनिवेश्यवैकुंठमिमंविहास्यति ४७ अलंपटःशीलधरोगुणाकरोहृष्टःपरर्द्ध्याव्यथितोदुःखितेषु अभूतशत्रुर्जगतःशोकहर्तानैदाधिकंतापमिवोडुराजः ४८ अंतर्बहिश्चामलमब्जनेत्रंस्वपूरुषेच्छाऽनुगृहीतरूपम् पौत्रस्तवश्रीललनाललामंद्रष्टास्फुरत्कुंडलमंडितानम् ४९ मैत्रेयउवाच श्रुत्वाभागवतंपौत्रममोदतदितिर्भृशम् पुत्रयोश्चवधंकृष्णाद्विदित्वासीन्महामनाः ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेदितिकश्यपसंवादेचतुर्दशोऽध्यायः १४

हात्प्रवृद्धयाभक्त्यानुभावितेशोधितेचित्तेवैकुंठंहरिंनिवेश्यदेहाद्यभिमानंत्यक्ष्यति ४७ महाभागवतत्वमाह अलंपटइति शीलधरःसत्स्वभावःगुणानांधैर्यादीनामाकरःजन्मभूमिःपरेषांसमृद्ध्याहृष्टःपरेषुदुःखितेषुसत्सु नभूतोजातः शत्रुर्यस्य निदाघेभवंतापंचंद्रोयथाहरति एवंजगतःशोकहर्ताभविष्यति ४८ अपरिच्छिन्नदृष्टित्वमाह अंतरितिस्वपुरुषाणामिच्छयापुनःपुनर्गृहीतानिरूपाणियेनश्रीरेवललनासुंदरीतस्याःललामंमंडनंद्रष्टाद्रक्ष्यति ४९ महामनाःसोत्साहचित्ताहरिणासहयुद्धेनमरणेपुत्रयोःकीर्तिःसद्गतिश्चभवेदिति ५० इतितृतीयस्कंधेटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः १४

हतप्रभैःसुरैःपृष्टःप्राहपंचदशोविधिः तद्बीजंविप्रशापादिवैकुंठेविष्णुभृत्ययोः १ तदेवंदेवानांब्रह्मणश्चसंवादप्रस्तावमुक्त्वेदानींतंसंवादंवक्तु
माह प्राजापत्यंकाश्यपंतेजोवीर्यंपरेषांतेजोहंतीतितथाआर्षःस्वपुत्राभ्यांकरिष्यतेयत्सुराणामर्दनंपीडनंतस्मात्शंकमाना १ तेनगर्भतेज
साहताल्लोकेनिरस्तसूर्यादिप्रकाशेहतौजसःहतप्रभावाःध्वांतेनव्यतिकरंसंकरम् २ वेत्थजानासिकिंविचारयसि यद्यतोवयंसंविग्नाभीताः
अव्यक्तमज्ञातम् नस्पृष्टंवर्त्मज्ञानप्रचारोयस्य ३ ब्रह्माणंपरमेश्वरत्वेनस्तुवंतःप्रार्थयंतेदेवदेवेतिसप्तभिः लोकनाथानांशिखामणेभावविद्
अभिप्रायज्ञोऽसिकेनाभिप्रायेणदितेर्गर्भोवर्धतइतिजानासीत्यर्थः ४ विज्ञानंवीर्यंबलंयस्यइदंब्रह्मदेहमुपेयुषेप्राप्तवतेगृहीतोगुणभेदःरजो

मैत्रेयउवाच प्राजापत्यंतुतत्तेजःपरतेजोहनंदितिः दधारवर्षाणिशतंशंकमानासुरार्दनात् १ लोकेतेनह
ताल्लोकेलोकपालाहतौजसः न्यवेदयन्विश्वसृजेध्वांतव्यतिकरंदिशाम् २ देवाऊचुः तमएतद्विभोवेत्थसं
विग्नायद्वयंभृशम् नह्यव्यक्तंभगवतःकालेनास्पृष्टवर्त्मनः ३ देवदेवजगद्धातर्लोकनाथशिखामणे परेषा-
मपरेषांत्वंभूतानामसिभावविद् ४ नमोविज्ञानवीर्यायमाययेदमुपेयुषे गृहीतगुणभेदायनमस्तेव्यक्तयोनये
५ येत्वानन्येनभावेनभावयंत्यात्मभावनम् आत्मनिप्रोतभुवनंपरंसदसदात्मकम् ६ तेषांसुपक्वयोगानांजित
श्वासेंद्रियात्मनाम् लब्धयुष्मत्प्रसादानांनकुतश्चित्पराभवः ७ यस्यवाचाप्रजाःसर्वागावस्तंत्येवयंत्रिताः हरंति
बलिमायत्तास्तस्मैमुख्यायतेनमः ८ सत्वंविधत्स्वशंभूमंस्तमसालुप्तकर्मणाम् अदभ्रदययादृष्ट्याआपन्ना
नर्हसीक्षितुम् ९

गुणोयेनव्यक्तस्यप्रपंचस्ययोनयेकारणायनव्यक्ताकेनापिप्रमाणेनविज्ञातायोनिर्यस्येतिवा ५ सकामतयाप्रतिक्ष-
णंदुःखमनुभवंतोनिष्कामभक्तान्स्तुवंत आहुर्द्वाभ्याम् येत्वात्वामनन्येननिष्कामेनभावेनभक्त्याध्यायंतिआत्मनोजीवान्भावयतीतितथात्व
स्मिन्प्रोतानिग्रथितानिभुवनानियेनचेतनाचेतनप्रपंचकारणमित्यर्थः तत्रहेतुःसदसदात्मकंकार्यकारणरूपंवस्तुतस्ताभ्यांपरम् ६ जिताःश्वा
सइंद्रियाणिआत्मामनश्चयैः अतःसुपक्वयोगाः अतएवप्राप्तोयुष्मत्प्रसादोयैस्तेषाम् ७ अन्येतुनित्यंकर्मक्लेशिनइत्याहुः यस्येतितंत्यादाम
न्याआयत्ताअधीनाःमुख्यायनियंत्रेप्राणरूपायेतिवा तथाचश्रुतिःतस्यवाकतंतिर्नामानिदामानिइत्यादि ८ तमसाअहोरात्रविभागाभावे-
नलुप्तानिकर्माणियेषाम् आपन्नान् आपद्गतानस्मान् ९ ७२ ७२ ७२ ७२

आपस्कारणमाहुः एषगर्भः तस्यविशेषणम् अर्पितंनिक्षिप्तंकाश्यपमोजोवीर्यंदिशास्तिमिरयन् तमोव्याप्ताः कुर्वन् १० दितेः कुक्षेष्टितंज्ञा-
त्वाब्रह्मस्यदेवानांयेशब्दाविज्ञप्तिवाक्यानितेषांगोचरोविषयभूतः प्रत्यभाषत ११ युष्मत्सकाशात्पूर्वंजाताः १२ वैकुंठाख्यलोकंययुः १३
तंवर्णयतिवसंतीत्यादिद्वादशभिः वैकुंठस्यहरेरिवमूर्तिर्येषांते निमित्तंफलंननिमित्तंप्रवर्तकंयस्मिन् निष्कामेणधर्मेणेत्यर्थः आराधयन्
आराधितवंतः १४ यत्रेति शब्दगोचरोवेदांतेकवेद्यः विरजंसत्वमूर्तिविष्टभ्यधृत्वावृषोधर्ममूर्तिः स्वानांस्वान् १५ तत्रत्यंवनंविशिनष्टियत्रे-
तिचतुर्भिः सर्वेषामृतुषुश्रीः पुष्पादिसंपद्येषांतैः १६ चरितानिचरित्राणिभर्तुः प्रभोः अनुविकसंत्यः मधुमकरंदः तद्युक्तामाधव्योवासंत्योल

एषदेवदितेर्गर्भओजःकाश्यपमर्पितम् दिशास्तिमिरयन्सर्वावर्धतेऽग्निरिवैधसि १० मैत्रेयउवाच सप्रहस्य
महाबाहोभगवान्शब्दगोचरः प्रत्याचष्टात्मभूर्देवान्प्रीणन्रुचिरयागिरा ११ ब्रह्मोवाच मानसामेसुतायु-
ष्मत्पूर्वजाःसनकादयः चेरुर्विहायसालोकाल्लोकेषुविगतस्पृहाः १२ तएकदाभगवतोवैकुंठस्यामलात्मनः ययुर्वैकुंठ
निलयंसर्वलोकनमस्कृतम् १३ वसंतियत्रपुरुषाःसर्वेवैकुंठमूर्तयः येनिमित्तनिमित्तेनधर्मेणाराधयन्हरिम् १४ यत्र
चाद्यःपुमानास्तेभगवान्शब्दगोचरः सत्वंविष्टभ्यविरजंस्वानांनोमृडयन्वृषः १५ यत्रनैःश्रेयसंनामवनंकामदुघैर्द्रुमैः
सर्वर्तुश्रीभिर्विभ्राजत्कैवल्यमिवमूर्तिमत् १६ वैमानिकाःसललनाश्चरितानियत्रगायंतिलोकशमलक्षपणानिभर्तुः
अंतर्जलेऽनुविकसन्मधुमाधवीनांगंधेनखंडितधियोऽप्यनिलंक्षिपंतः १७ पारावतान्यभृतसारसचक्रवाकदात्यूहहं
सशुकतित्तिरिबर्हिणांयः कोलाहलोविरमतेऽचिरमात्रमुच्चैर्भृंगाधिपेहरिकथामिवगायमाने १८ मंदारकुंदकुर-
बोत्पलचंपकार्णपुन्नागनागबकुलांबुजपारिजाताः गंधेऽर्चितेतुलसिकाभरणेनतस्यायस्मिंस्तपःसुमनसोबहुमा
नयंति १९ ताः यद्वा अनुविकसन्मधवःप्रसरन्मकरंदाः माधव्यः मधुकालीनाः सुमनसः तासांगंधेनखंडिताविघ्निताधीर्येषांतेऽपितद्गंधप्रापक
मनिलंक्षिपंतः तिरस्कुर्वंतोगायंति अनेनभगवत्पार्षदानांनिरतिशयविषयसुखेऽपिभगवद्गुणगानासक्तिर्दर्शिता १७ अनन्यभृताः कोकिलाः दा-
त्यूहश्चातकः अचिरमात्रंक्षणमात्रंविरमतिअनेनतत्रत्यपक्षिणामपिहरिकथाश्रवणादिपरमानंदोदर्शितः १८ मंदारपारिजातौसुरतरुविशेषौ
कुरबस्तिलकवृक्षः उत्पलंरात्रिविकाशि अंबुजंदिनविकाशिपुन्नागोनागकेसरः एताःसुमनसः पुष्पजातयः सुगंधाअपितुलसिकाभरणेनश्रीहरि
णातुलस्यागंधेऽर्चितेसतियस्मिन्वनेतस्यास्तपोबहुमानयंति अनेनतत्रत्याःगुणग्राहिणएवनमत्सरिणइत्युक्तं एवंभूतंवनंयत्रतद्वैकुंठंययुरिति
पूर्वेणान्वयः १९

पुनर्वैकुंठमेवविशिनष्टि तत्संकुलंव्याप्तंभवतिकैर्हरिपदयोरानतिः प्रणामः तावन्मात्रेणदृष्टैर्भक्तानांविमानैः नकर्मादिप्राप्यैर्वैडूर्यमारकतैर्हे
ममयैश्चविमानैः बृहंतिकटितटानियासांस्मितशोभीनिमुखानियासांता अपिकृष्णेआत्मायेषांरजःकामसुत्स्मयाद्यैः परिहासादिभिः नआ
दधुर्नजनयामासुः २० श्रीलक्ष्मीःरूपिणीमनोहरमूर्तिधारिणीसतीश्रीहरेः सद्मनिसंमार्जनंकुर्वतीवयस्मिन्लोकेसंलक्ष्यते चरणारविंदं
क्वणयतीनूपुरेणशब्दयंती विमुक्तोदोषश्चांचल्यंयया यद्वा मुक्तेननदोषाप्रसारितेनबाहुनाकीदृशेसद्मनिस्फटिकमयानिकुड्यानियस्मिन्म
ध्येमध्येचशोभार्थमुपेतंसंयुक्तंहेमयस्मिन् यस्याअनुग्रहणेश्रीरनुग्रहंकरोत्वित्येतदर्थमन्येषांब्रह्मादीनांयत्नःस्यात् अयंभावः यद्यपितत्ररजो
नास्त्येवतथाऽपिस्वर्णपट्टिकाऽवच्छिन्नभित्तिभागेषुबहुधाप्रतिबिंबितासतीलीलांऽबुजंभ्रामयंतीविनयभक्तिभ्यांतथालक्ष्यतइति २१ अंग
हेदेवाः यद्यस्मिँल्लोकेश्रीरेवंअमतअमंस्तमेनेकिंकुर्वतीविद्रुममयानितटानियासाम् अमलाअमृततुल्याआपोयासांतासुवापीषुनिजवनेल

तत्संकुलंहरिपदानतिमात्रदृष्टैर्वैडूर्यमारकतहेममयैर्विमानैः येषांबृहत्कटितटाःस्मितशोभिमुख्यःकृष्णात्मनांनर
जआदधुरुत्स्मयाद्यैः २० श्रीरूपिणीक्वणयतीचरणारविंदंलीलांबुजेनहरिसद्मनिमुक्तदोषा संलक्ष्यतेस्फटिककुड्य
उपेतहेम्निसंमार्जतीवयदनुग्रहणेऽन्ययत्नः २१ वापीषुविद्रुमतटास्वमलामृताप्सुप्रेष्यान्वितानिजवनेतुलसीभिरी
शम् अभ्यर्चतीस्वलकमुन्नसमीक्ष्यवक्त्रमुच्छेषितंभगवतेत्यमतांगयच्छ्रीः २२ यन्नव्रजंत्यघभिदोरचनानुवादा-
च्छृण्वंतियेऽन्यविषयाःकुकथामतिघ्नीः यास्तुश्रुताहतभगैर्नृभिरात्तसारास्तांस्तान्क्षिपंत्यशरणेषुतमस्सुहंत २३
येऽभ्यर्थितामपिचनोनृगतिंप्रपन्नाज्ञानंचतत्वविषयंसहधर्मयत्र नाराधनंभगवतोवितरंत्यमुष्यसंमोहिताविततया
बतमाययाते २४ स्वभावनेपरिचारिकाभिरन्वितातुलसीभिः श्रीविष्णुंपूजयंतीतदाउदकेप्रतिबिंबितंशोभनालकयुक्तसुश्लिष्टनासिकायु-
क्तंचस्ववक्त्रंवीक्ष्यभगवताउच्छेषितंचुंबितमित्यमन्यत अनेनलक्ष्म्याअपिसौभाग्यस्फुरत्वंभगवदनुग्रहेणैवेतिद्योतितम् २२ पुनःकथंभूतंतत्
यद्वैकुंठंनव्रजंति केयेकुकथाः शृण्वंति कास्ताः अघंभिनत्तीत्यघभित् तस्यहरेःरचनासृष्ट्यादिलीलातस्याअनुवादादन्यविषयाः अर्थकामादि
वार्ताःमतिभ्रंशिकाःतेषामव्रजनेहेतुः यास्तुहतभाग्यैर्नरैःश्रुताःसत्यः तांस्तान्श्रोतॄन् अशरणेषुनिराश्रयेषुतमस्सुनरकेषुक्षिपंति हंतखे-
देकथंभूताः आत्तःसारःश्रोतॄणांपुण्यंयाभिस्ताः २३ प्रसंगात्तान् शोचंतिनोऽस्माभिर्ब्रह्मादिभिरप्यभ्यर्थितांनृगतिंमनुष्यजातिंप्रपन्नाःप्राप्ताः
संतोऽपिहरेराराधनंनकुर्वंतिकीदृशींनृगतिंयत्रयस्यांधर्मसहितंतत्वज्ञानंभवति तदुभयसाधकत्वात्तस्याः तेऽमुष्यभगवतोविस्तृतयामाययाग्न

टी॰ नुसंमोहिताः बतेतिखेदेयदिचैवंसंबंधः केवलंतएवनव्रजंतिकिंतुयेभगवदाराधनंनकुर्वंतितेऽपितेषांमायामोहितत्वादिति २४ पुनःकथं- अ॰
भूतंयच्चनःउपरिस्थितंव्रजंति केअनिमिषांदेवानामृषभः श्रेष्ठोहरिस्तस्यानुवृत्त्यादूरेयमोयेषांयद्वा दूरीकृतयमनियमाः पाठांतरेदूरीकृता- १५
हंकाराइत्यर्थः स्पृहणीयंकरुणादिशीलंयेषाम् किंच भर्तुः हरेःयत्सुयशः तस्यमिथः कथनेयोऽनुरागस्तेनवैकुव्यंवैवश्यंतेनबाष्पकलातया
सहपुलकीकृतमंगंयेषाम् यद्वानःउपरीतिव्रजतांविशेषणंनिरहंकारत्वादस्मत्तोऽपियेऽधिकास्तेयद्व्रजंतीत्यर्थः २५ तत्तदा अपूर्वंविकुंठम् भ
योअनंतरमुपेत्यमुनयः परामुत्कृष्टांमुदमापुः अपूर्वत्वेहेतवः विश्वगुरुणाहरिणा अधिकृतमधिष्ठितंभुवनानामेकमेववंद्यंदिव्यमलौकिक
म् विचित्राणिविबुधाग्र्याणांविमानानितेषांशोचिर्दीप्तिर्यस्मिन् योगमायाबलेनेति अष्टांगयोगप्रभावेणोपेत्यपरमेश्वरेतुयोगमायेतिचि-

यच्चव्रजंत्यनिमिषामृषभानुवृत्त्यादूरेयमाह्युपरिनःस्पृहणीयशीलाः भर्तुर्मिथःसुयशसःकथनानुरागवैकुव्य
बाष्पकलयापुलकीकृतांगाः २५ तद्विश्वगुर्वधिकृतंभुवनैकवंद्यंदिव्यंविचित्रविबुधाग्र्यविमानशोचिः आपुः
परांमुदमपूर्वमुपेत्ययोगमायाबलेनमुनयस्तदथोविकुंठम् २६ तस्मिन्नतीत्यमुनयःषडसज्जमानाःकक्षाःसमान
वयसावथसप्तमायाम् देवावचक्षतगृहीतगदौपरार्ध्यकेयूरकुंडलकिरीटविटंकवेषौ २७ मत्तद्विरेफवनमालिक
यानिवीतौविन्यस्तयाऽसितचतुष्टयबाहुमध्ये वक्त्रंभ्रुवाकुटिलयास्फुटनिर्गमाभ्यांरक्तेक्षणेनचमनाग्रभसंदधा
नौ २८ द्वार्येतयोर्निविविशुर्मिषतोरपृष्ट्वापूर्वायथापुरटवज्रकपाटिकायाः सर्वत्रतेऽविषमयामुनयःस्वदृष्ट्यावि
श्वक्चरंत्यविहताविगताभिशंकाः २९ च्छक्तिविलासइतिद्रष्टव्यम् २६ तस्मिन्वैकुंठेषट्कक्षाःप्राकारद्वाराणि असज्जमानाः
भगवद्दर्शनोत्कंठयातत्तदद्भुतदर्शनेआसक्तिमकुर्वाणाः द्वारपालौदेवावपश्यन् समानंवयोवयोः गृहीतेगदेयाभ्यांपरार्ध्यैः केयूरादिभिः
विटंकःसुंदरोवेषोययोः २७ तावेववर्णयतिमत्ताद्विरेफायस्यांतयावनमालयानिवीतौकंठलंबिन्या अलंकृतौ असितानीलाः चतुष्टये
चतुःसंख्याकाः बाहवस्तेषांमध्येविन्यस्तयावक्त्रंचमनागभसंकिंचित्क्षुब्धंदधानौ स्फुटौउत्फुल्लौनिर्गमौश्वासमार्गौनासापुटेताभ्यां
म् २८ एतयोर्मिषतोःपश्यतोःतावनादृत्यापृष्ट्वैवयाःपूर्वाःषट्द्वारःपुरटालंकृतवज्रमय्यःकपाटिकायास्ताः यथाविविशुः तथास
प्तमायामपिद्वारितेविविशुः अप्रश्नेहेतुः सर्वत्रयअविहताः अनिवारिताःसंचरंतिनिःशंकत्वेहेतुः अविषमयाचस्वदृष्ट्येति २९
श्रीगुरुदत्तपरब्रह्मणेनमः श्रीगोपालोविजयते

वातरशनान्नग्नान्वृद्धानपिपंचवर्षबालकवत् प्रतीयमानान्चकारादाज्ञयाच अस्खलयतांनिवारितवंतौननतत्स्खलनमर्हतीतितथातान् अ
होअत्रापिधार्ष्ट्यमित्येवंतेषांतेजोविहस्य भगवतोब्रह्मण्यदेवस्यप्रतिकूलंशीलंययोः ३० हरेर्द्वारपालपतिभ्यांदेवेषुपश्यत्सुवार्यमाणास्तेमुनयः
कोवामित्यादिश्लोकत्रयीमूचुः सुहृत्तमः श्रीहरिः तस्यदिदृक्षितंदर्शनेच्छातस्यभंगेसतिकामस्यानुजः क्रोधः तेनसहसाऽकस्मादेवउपप्लुतानिक्षु-
भितान्यक्षीणियेषांतेसुहृत्पूज्यतमाअपीतिनिषेधानर्हत्वेक्रोधानर्हत्वेवाहेतुः ३१ उच्चैर्महत्याभगवत्परिचर्ययाएतत्प्राप्यइहवैकुंठेनिवसतांतद्ध
र्मिणांभगवद्धर्मिणांसमदर्शिनांमध्येवांयुवयोरेवकोऽयंविषमःस्वभावः केचित्सेव्याःकेचिन्नेत्येवंभूतः ननुस्वामिनोरक्षाऽर्थंद्वारपालयोरेषः
स्वभावोगुणएवेतिचेदतआहुः तस्मिन्निति कुहकयोः कपटयोः आत्मवत्स्वदृष्टांतेनयथाआवांकपटौतथाऽन्योऽपिकश्चित्कपटःप्रवेक्ष्यतीति अप-

तान्वीक्ष्यवातरशनांश्चतुरःकुमारान्वृद्धान्दशार्धवयसोविदितात्मतत्त्वान् वेत्रेणचास्खलयतामतदर्हणांस्तौतेजोविह
स्यभगवत्प्रतिकूलशीलौ ३० ताभ्यांमिषत्स्वनिमिषेषुनिषिध्यमानाःस्वर्हत्तमाह्यपिहरेःप्रतिहारपाभ्याम् ऊचुःसुहृत्त
मदिदृक्षितभंगईषत्कामानुजेनसहसातउपप्लुताक्षाः ३१ मुनयऊचुः कोवामिहैत्यभगवत्परिचर्ययोच्चैस्तद्ध
र्मिणांनिवसतांविषमःस्वभावः तस्मिन्प्रशांतपुरुषेगतविग्रहेवांकोवात्मवत्कुहकयोःपरिशंकनीयः ३२ नह्यंतरंभग
वतीहसमस्तकुक्षावात्मानमात्मनिनभोनभसीवधीराः पश्यंतियत्रयुवयोःसुरलिंगिनोःकिंव्युत्पादितंह्युदरभेदिभ
यंयतोऽस्य ३३ तद्वाममुष्यपरमस्यविकुंठभर्त्तुःकर्तुंप्रकृष्टमिहधीमहिमंदधीभ्याम् लोकानितोव्रजतमंतरभावदृ
ष्ट्यापापीयसस्त्रयइमेरिपवोऽस्ययत्र ३४

भावः नह्यत्रभगवद्भक्तंविनाकश्चिदागच्छति नचेश्वरेप्रशांतत्वादविद्यमानविरोधेभयशंका
अतोयुवांकेवलंधूर्तावेवेति ३२ भयशंकाबीजंचभेदः सचकस्याप्यस्मिन्नास्तीत्याहुः नहीति समस्तंविश्वंकुक्षौयस्य यत्रयदाइह भगवतिधीरावि
द्वांसः आत्मनोऽतरंभेदंनपश्यंतिकिंत्वस्मिन्परमात्मनिआत्मानमंतर्भूतंपश्यंतिमहाकाशेघटाकाशमिवतदायथाऽन्यस्यराजादेःउदरभेदिउदर
भेदयुक्तंभयंभवतितथाऽस्यश्रीहरेस्तादृग्भयंयतः येनकारणेनसुरवेषधारिणोर्युवयोर्विशेषेणोत्पादितंतत्किंनकिंचिदित्यर्थः ३३ तत्तस्मादमुष्य
वैकुंठनाथस्यभृत्याभ्यांयुवाभ्यांप्रकृष्टंभद्रमेवकर्तुंइहास्मिन्नपराधेयत्सुयुक्तंतद्धीमहिचिंतयेम तदेवाहुः अंतरस्यभेदस्यभावःसत्तातद्दर्शनेनइ
तः वैकुंठलोकान् व्रजतंयत्रयेषुल्लोकेषुअस्यपापीयसोऽतरदृष्टुः इमेकामः क्रोधस्तथालोभइतिगीतोक्तास्त्रयोरिपवोभवंतिइतोवैकुंठात् पापीयसो
लोकानितिवा ३४

टी· इतितेषामीरितंभाषणंघोरमवधार्यतंचब्रह्मदंडंब्रह्मशापमवधार्यतंचास्त्रसमूहैरप्यनिवार्यमवधार्यहरेरनुचरौअतिकातरेणअतिकातर्येणभये अ·
नतत्पादग्रहणंकुर्वतौसंतौदंडवदपतताम् कथंभूतस्यहरेः एवंभूतेभ्योमुनिभ्यःताभ्यामपिउरुअधिकंबिभ्यतः भयंभावयतः अहोअपराद्धमस्मा १५
भिरित्यनुतप्यमानान्प्रत्यूचतुः अघोनिअघवति यउचितोदंडः सएवभगवद्भिरकारिनात्रभवतामपराधः कश्चित् अतोसौनौ आवयोः भूयान्यः
अशेषमपिस्मरहेलनम् ईश्वराज्ञाऽतिक्रमरूपंपापंहरेत् किंतुयुष्माकंयः कृपानिमित्तोऽनुतापः तस्यलेशेननौअधोऽधोमूढयोनीर्व्रजतोरपिभगव-
त्स्मृतिप्रतिघातकोमोहोनभवेत् किंतुमोहेऽपिस्मृतिमेवप्रवहतादितिप्रार्थना ३६ एवंस्वानांमहत्सुअतिक्रममपराधंतत्क्षणमेवविबुध्यतस्मिन्
यत्रतेरुद्धास्तंदेशंययौ आर्याणांहृद्यःमनोज्ञःचरणौचलयन्निति अयंभावः मच्चरणदर्शनप्रतिघातजंक्रोधंतौदर्शयन् शमयिष्यामीतित्वराव्याजे

तेषामितीरितमुभाववधार्यघोरंतंब्रह्मदंडमनिवारणमस्त्रपूगैः सद्योहरेरनुचरावुरुबिभ्यतस्तत्पादग्रहावपततामति
कातरेण ३५ भूयादघोनिभगवद्भिरकारिदंडोयोनौहरेतसुरहेलनमप्यशेषम् मावोऽनुतापकलयाभगवत्स्मृतिघ्नो
मोहोभवेदिहतुनौव्रजतोरधोऽधः ३६ एवंतदैवभगवानरविंदनाभः स्वानांविबुध्यसदतिक्रममार्यहृद्यः तस्मिन्ययौ
परमहंसमहामुनीनामन्वेषणीयचरणौचलयन्सहश्रीः ३७ तंत्वागतंप्रतिहृतौपयिकंस्वपुंभिस्तेऽचक्षताऽक्षविषयं
स्वसमाधिभाग्यम् हंसश्रियोर्व्यजनयोःशिववायुलोलच्छुभ्रातपत्रशशिकेसरशीकरांबुम् ३८ कृत्स्नप्रसादसुमु
खंस्पृहणीयधामस्नेहावलोककलयाहृदिसंस्पृशंतम् श्यामेपृथावुरसिशोभितयाश्रियास्वश्चूडामणिंसुभगयंत
मिवात्मधिष्ण्यम् ३९ नपद्मामेवययौ श्रीसाहित्यंचनिष्कामानामपिविभूतिः पूरयित्वाक्षमापयितुम् ३७ तत्रतैर्दृष्टंदेवमनुवर्णय
तिपंचभिः तंतुआगतंतेअचक्षत अपश्यन् आपंचमादिदमेवक्रियापदम् स्वपुंभिः शीघ्रंप्रतिहृतमानीतमौपयिकंगमनोचितंछत्रपादुका
दियस्य कथंभूतंस्वसमाधिनाभाग्यंभजनीयंफलंयद्ब्रह्मतदेवाक्षविषयंहंसवत् श्रीर्ययोस्तयोरुभयतश्चलतोर्व्यजनयोर्यः शिवोऽनुकूलोवा
युः तेनलोलंतश्चलंतः शुभ्रातपत्रशशिकेसराः शुभ्रंयदातपत्रंतदेवशशिसादृश्याच्छशीतस्यकेसराः मुक्ताहारविलंबाः तेभ्योगलंतिशीक
रांबूनियस्मिन्तम् शीकरोऽबुकणः ३८ कृत्स्नस्यद्वारपालमुनिवृंदस्यप्रसादेसुमुखम् स्पृहणीयानांगुणानांधामस्थानम् स्नेहावलोककल
यासप्रेमकटाक्षेणहृदिसंस्पृशंतंसुखयंतम् त्रैलोक्यविवक्षापक्षेसत्यलोकपर्यंतःस्वर्गः तस्यचूडामणिवत्स्थितंस्वधिष्ण्यंवैकुंठंसुभगयंतंशो
भयंतम् ३९

पृथुर्नितंबः आश्रयत्वेन विद्यते यस्य तस्मिन् पीतांशुके अलिभिर्नादितया वनमालया च युक्तम् स्मयमानं भगवंतमिति पूर्वेणैव वा संबंधः वल्गु सुभगं कोष्ठे भुवलयानि यस्य गरुडस्य स्कंधे विन्यस्त एको हस्तो येन इतरेणान्येन अब्जं लीलाकमलं धुनानं भ्रामयंतं विन्यस्येति पाठे च वल्गित्यादि हस्तस्य विशेषणम्
४० स्वकांत्या विद्युतः क्षिपंतौ ये मकराकारे कुंडले तयोर्मंडनस्यार्हे गंडस्थले यस्मिन् तच्च तदुन्नसं च मुखं यस्य मणियुक्तं किरीटं यस्य दोर्दंडानां खंडस मूहः तस्य विवरे मध्ये स्थितेन हरता मनोहरेण विहरतेति वा परार्ध्यः उत्कृष्टः तेन हारेण कंधरायां स्थितेन ४१ किं बहुना इंदिरायाः उत्स्मितम् अहमेव सर्वसौंदर्यनिधिरित्यहंकरणमत्र भगवत्सौंदर्ये उपसृष्टमस्तंगतमिति स्वानां भक्तानां धिया रचितं भृत्यैः स्वमनस्येवं वितर्कितमित्यर्थः कुतः बहुसौष्ठवेन सौंदर्येण आढ्यं युक्तं किंच मह्यं मम भवस्येश्वरस्य भवतां च कृते अंगं भजंतं मूर्तिं प्रकटयंतम् अचक्षत निरीक्ष्य च केः शिरोभिर्मुदा नेमुः नमश्चक्रुः

पीतांशुके पृथुनितंबिनि विस्फुरंत्या कांच्याऽलिभिर्विरुतया वनमालया च वल्गुप्रकोष्ठवलयं विनतासुतांसे विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्जम् ४० विद्युत्क्षिपन्मकरकुंडलमंडनार्हगंडस्थलोन्नसमुखं मणिमत्किरीटम् दोर्दंडखंडविवरे हरता परार्ध्यहारेण कंधरगतेन च कौस्तुभेन ४१ अत्रोपसृष्टमिति चोत्स्मितमिंदिरायाः स्वानां धिया विरचितं बहुसौष्टवाढ्यम् मह्यं भवस्य भवतां च भजंतमंगं नेमुर्निरीक्ष्य न वितृप्तदृशो मुदा कैः ४२ तस्यारविंदनयनस्य पदारविंदकिंजल्कमिश्रतुलसीमकरंदवायुः अंतर्गतः स्वविवरेण चकार तेषां संक्षोभमक्षरजुषामपि चित्ततन्वोः ४३ ते वा अमुष्य वदनासितपद्मकोशमुद्वीक्ष्य सुंदरतराधरकुंदहासम् लब्धाशिषः पुनरवेक्ष्य तदीयमंघ्रिद्वंद्वं नखारुणमणिश्रयणं निदध्युः ४४ पुंसां गतिं मृगयतामिह योगमार्गैर्ध्यानास्पदं बहुमतं नयनाभिरामम् पौंस्नं वपुर्दर्शयानमनन्यसिद्धैरौत्पत्तिकैः समगृणन्युतमष्टभोगैः ४५

नविशेषेण तृप्ता दृशो नेत्राणि येषां ते ४२ स्वरूपानंदादपि तेषां भजनानंदाधिक्यमाह तस्य पादारविंदकिंजल्कैः केसरैर्मिश्राया तुलसीतस्या मकरंदेन युक्तो वायुः स्वविवरेण नासाछिद्रेण अक्षरजुषां ब्रह्मानंदसेविनामपि संक्षोभं चित्ते तिहर्षं तनौ रोमांचम् ४३ हर्षकारितं संभ्रममाह द्वाभ्याम् ते वै किल अमुष्य वदनमेवासितपद्मस्य कोशोंऽतर्भागस्तम् असितपद्मकोशमित्यद्भुतोपमा सुंदरतरे अरुणे अधरोष्ठे कुंदवद्धासो यस्मिन् तम् उत् ऊर्ध्वं वीक्ष्य लब्धमनोरथाः संतः नखा एवारुणमणयस्तेषां श्रयणमाश्रयभूतमंघ्रिद्वंद्वं पुनरवेक्ष्य अधोदृष्ट्वा वीक्ष्य पुनः पुनरेवं निरीक्ष्य युगपत्सर्वांगलावण्यग्रहणाशक्तेः पश्चान्निदध्युः ध्यानवंतः ४४ योगमार्गैर्गतिं मृगयतां पुंसां ध्यानस्य विषयभूतं बहुमतमत्याद्दरास्पदं बहूनां तत्त्वदृशां संमतमिति वा पौंस्नं पौरुषं वपुर्दर्शयंतम् अन्येष्वसिद्धैरसाधारणैः औत्पत्तिकैर्नित्यैरणिमाद्यष्टैश्वर्यैर्युतं समगृणन् सम्यगस्तुवन् ४५ ७ ७

नित्यंब्रह्मरूपेणप्रकाशतेनेनतच्चित्रम् इदानींतुपरममंगलविशुद्धसत्वश्रीमूर्त्याप्रत्यक्षोऽसि अहोभाग्यमस्माकमित्याहुः हेअनंतयस्त्वंहृद्गतोऽपि
दुरात्मनामंतर्हितोनस्फुरसिसनोऽस्माकमंतर्हितोनभवसिनयनमूलंलब्धएवराद्धःप्राप्तोऽसि अंतर्धानाभावेहेतुः भगवतःसकाशादुद्भवोयस्यतेना
स्मत्पित्रायर्हियदेवअनुवर्णितरहाःउपदिष्टरहस्यःतदैवनःकर्णमार्गेणगुहांबुद्धिंगतःप्राप्तोऽसीति ४६ ननुपित्रोपदिष्टंभवतामन्यादृशमदृश्यमा
त्मतत्वमहंत्वन्यएवस्यांदृश्यत्वात् नैवमस्मत्प्रत्यभिज्ञयाभेदनिरासादित्याहुः त्वमितिहेभगवन् आत्मतत्वमेवपरंतंत्वांविदामवियमः प्रत्यभिजानी
मः ननुनिरुपाधेरात्मतत्वस्यकथमीदृशमैश्वर्यंस्यात् अतआहुः सत्वेनविशुद्धसत्वमूर्त्याएषांभक्तानांसम्यक्प्रतिक्षणंसंप्रतिरतिः प्रीतिःतांरचयं-
तम् आत्मतत्वमेवाहुः तेऽनुतापःकृपातेनविदितैर्ज्ञातैःदृढैर्भक्तियोगैःश्रवणादिभिर्मुनयोहृदियद्विदुः कीदृशाःउद्ग्रंथयोनिरहंमानाअतएववि
गतरागाः ४७ स्वयमपिभक्तिंप्रार्थयितुंभक्तानांस्वरूपातिशयमाहुः आत्यंतिकंमोक्षाख्यमपितवप्रसादंतेनगणयंतिनाद्रियंतेकिंतुकिमुतअन्यत्

कुमाराऊचुः योंऽतर्हितोहृदिगतोपिदुरात्मनांत्वंसोऽद्यैवनोनयनमूलमनंतराद्धः यर्ह्येवकर्णविवरेणगुहांगतोनः
पित्रानुवर्णितरहाभवदुद्भवेन ४६ तंत्वांविदामभगवन्परमात्मतत्वंसत्वेनसंप्रतिरतिंरचयंतमेषाम् यत्तेऽनुतापविदि
तैर्दृढभक्तियोगैरुद्ग्रंथयोहृदिविदुर्मुनयोविरागाः ४७ नात्यंतिकंविगणयंत्यपितेप्रसादंकित्वन्यदर्पितभयंभ्रुवउन्नयै
स्ते येंऽगत्वदंघ्रिशरणाभवतःकथायाःकीर्तन्यतीर्थयशसःकुशलारसज्ञाः ४८ कामंभवःस्ववृजिनैर्निरयेषुनःस्ताच्चे
तोऽलिवद्यदिनुतेपदयोरमेत वाचश्चनस्तुलसिवद्यदितेऽंघ्रिशोभाःपूर्येततेगुणगणैर्यदिकर्णरंध्रः ४९

इंद्रादिपदंतेभ्रुवउन्नयै
रुज्जृंभैः अर्पितंनिहितंभयंयस्मिन्तत्तेके अंगहेभगवन् येभवतःकथायाःरसज्ञाःकथंभूतस्यरमणीयत्वेनपावनत्वेनचकीर्तन्यंकीर्तनार्हंतीर्थंच
यशोयस्य ४८ इदानींस्वीयापराधंद्योतयंतोभक्तिंप्रार्थयंते काममिति हेभगवन्इतःपूर्वमस्माकंवृजिनंनाभवत्इदानींसर्वाण्यपिजानानियतस्त्वद्द्-
र्शनौत्सुक्यंतोअतस्तैःस्ववृजिनैःनिरयेषुकामंनोऽस्माकंभवोजन्मस्तात्तत्रतुविनर्केयदितु नश्चेतस्तेपदयोरमेतअलिर्यथाकंटकैराविध्यमानोऽपिपुष्पेषुरम
ते नद्वाद्विभ्रानविगणय्ययदिरमेत अंघ्रिभ्यांशोभायासांयथाचतुलसीगुणनैरपेक्ष्येणत्वदंघ्रिसंबंधेनैवशोभतेतथायदिनोवाचःशोभेरन्
यदिचतेगुणैरापूर्येतकर्णरंध्रइत्यल्पस्यपूरणमेवयाचकरीत्याप्रार्थयंते अयंतुगूढोऽभिप्रायः कर्णरंध्रस्याकाशत्वात् गुणगणानांचामू-
र्तत्वान्नकदाचित्पूरणमतोनित्यमेवश्रवणंफलिष्यतीति ४९ छ छ छ छ

अथवयंकृतार्थाःस्मेत्याहुः हेपुरुहूतविपुलकीर्तेयदिदंप्रादुरस्थकर्थप्रकटितवानसि दृशोनेत्राणिअनात्मनामजितेंद्रियाणांदुरुदयः अप्रकटोऽपि
इत्थंइत्थंयःप्रतीतोऽसितस्मैतुभ्यमिदंनमोविधेम ५० इतितृतीयस्कंधेटीकायांपंचदशोऽध्यायः १५ हरिणासांत्वितैर्विप्रैरनुतप्तैस्तुषोड
शे तयोरसुरभावेऽपिकृतोनुग्रहईर्यते १ इतिगृणतांतेषांतद्वाक्यंप्रतिनंद्येदंजगाद एतावित्येकादशभिः १ यद्यस्मात्मांकदर्थीकृत्यतुच्छी
कृत्यबहुयथाभवति तथाअतिक्रमंवःकृतवंतौ २ तस्मात्सएवदंडोऽंगीकृतः ३ हियस्मात्ब्रह्मब्राह्मणाएवमेपरमंदैवतंतत्तस्माद्यवः प्रसाद
यामि नवकोऽपराधइतिचेत्तत्राह तद्धीतिमदीयैःपुंभिरसत्कृताःतिरस्कृताइतियत् तदात्मकृतमेवमन्ये ४ किंच ममैवैताभ्यामनिष्टंकृतमित्या

प्रादुश्चकर्थयदिदंपुरुहूतरूपंतेनेशनिर्वृतिमवापुरलंदृशोनः तस्माइदंभगवतेनमइद्विधेमयोनात्मनांदुरुदयोभ
गवान्प्रतीतः ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेपंचदशोऽध्यायः १५ ब्रह्मोवाच इतित
द्गृणतांतेषांमुनीनांयोगधर्मिणाम् प्रतिनंद्यजगादेदंविकुंठनिलयोविभुः १ श्रीभगवानुवाच एतौतौ
पार्षदौमह्यंजयोविजयएवच कदर्थीकृत्यमांयद्वोबह्वक्रातामतिक्रमम् २ यस्त्वेतयोर्धृतोदंडोभवद्भिर्मामनुव्रतैः
सएवाऽनुमतोऽस्माभिर्मुनयोदेवहेलनात् ३ तद्वःप्रसादयाम्यद्यब्रह्मदैवंपरंहिमे तद्धीत्यात्मकृतंमन्येयत्स्वपुंभिरस
त्कृताः ४ यन्नामानिचगृण्हातिलोकोभृत्येकृतागसि सोऽसाधुवादस्तत्कीर्तिंहंतित्वचमिवामयः ५ यस्यामृतामल
यशःश्रवणावगाहःसद्यःपुनातिजगदाश्वपचाद्विकुंठः सोऽहंभवद्भ्यउपलब्धसुतीर्थकीर्तिश्छिंद्यांस्वबाहुमपिवःप्रति
कूलवृत्तिम् ६ यत्सेवयाचरणपद्मपवित्ररेणुंसद्यःक्षताखिलमलंप्रतिलब्धशीलम् नश्रीर्विरक्तमपिमांविजहातिय
स्याःप्रेक्षालवार्थइतरेनियमान्वहंति ७

ह यस्यस्वामिनोनामानितस्यकीर्तिम् आमयोऽत्रश्वेतकुष्टम् ५ यस्यमेअमृतरूपेअमलेयशसिश्रव
णेनावगाहःप्रवेशःश्वपचमभिव्याप्यजगत्सद्यस्तत्क्षणमेवपुनाति सोहंविकुंठः भवद्भ्योहेतुभूतेभ्यःउपलब्धाप्राप्तासुशोभनातीर्थभूताकीर्तिये
नसःस्वबाहुस्थानीयलोकेश्वरमपिहन्यांकाऽन्यस्यकथेत्यर्थः स्वगुणानुवर्णनंतुब्राह्मणोत्कर्षार्थमेव ६ चरणपद्मयोस्थितःपवित्रोरेणुर्यस्य अत
एवक्षतोनिरस्तःअखिलस्यलोकस्यमलोयेनयद्वाचरणपद्माल्लग्नःपवित्रोरेणुर्यस्मिन्निति क्षतोऽखिलोमलोयस्येतिचविग्रहःप्रतिलब्धंप्राप्तंशी-
लंयेनयेषांसेवयाएतेगुणाममअतएवश्रीर्मांनविजहातिप्रेक्षालवार्थमवलोकनलेशार्थमितरेब्रह्मादयः तेषांवःप्रतिकूलवृत्तिंछिंद्यामितिपूर्वेणैवसं
बंधः ७

किंच ब्राह्मणोममैवश्रेष्ठंमुखमतोयुष्मदवज्ञया मन्मुखतिरस्कारएवकृतइत्याह नाहमिति वितानेयज्ञेयजमानस्यहविश्चरुपुरोडाशादिहु
तभुगग्निस्तेनमुखेन अदन् अश्नन्नापितथानाद्मिनाश्नामि यद्यथाश्च्योतताक्षरताघृतेनप्लुतंविलोडितंपायसादिप्रतिग्रासंरसास्वादपूर्वकं
चरतोभुंजानस्यज्ञानिनोब्राह्मणस्यमुखतोऽश्नामिमयिसमर्पितैःकर्मफलैः तुष्टस्यनिष्कामस्येत्यर्थः ८ किंच येषाममलमंघ्रिरजः अहंकिरी
टैर्बिभर्मितान्विप्रानपकुर्वतोऽपिकोऽन्योनविषहेतकथंभूतोऽहम् अखंडानवच्छिन्नाविकुंठाअप्रतिहताचयोगमायाविलासभूताविभूति
र्यस्यसः तथा यस्यममार्हणांभः पादोदकंचंद्रललामेनेश्वरेणसहितान् लोकान्सद्यःपुनाति एवंपरमेश्वरःपरमपावनोऽपिसन्नहंबिभर्मीति ९
किंचमेतनूः अधिष्ठानानिकास्ताः द्विजवरान्दुहतीर्दोग्ध्रीः गाइत्यर्थः दुहितॄरितिपाठेऽपिगाएवविष्णुरूपात्सूर्यात्उत्पन्नत्वात् सूर्यसुताश्चगा

नाहंतथाद्मियजमानहविर्विताने श्च्योतद्घृतप्लुतमदन्हुतभुङ्मुखेन यद्ब्राह्मणस्यमुखतश्चरतोऽनुघासंतुष्ट
स्यमय्यवहितैर्निजकर्मपाकैः ८ येषांबिभर्म्यहमखंडविकुंठयोगमायाविभूतिरमलांघ्रिरजःकिरीटैः विप्रास्तु
कोनविषहेतयदर्हणांभःसद्यःपुनातिसहचंद्रललामलोकान् ९ येमेतनूर्द्विजवरान्दुहतीर्मदीयाभूतान्यलब्ध
शरणानिचभेदबुद्ध्या द्रक्ष्यंत्यघक्षतदृशोह्यहिमन्यवस्तान्गृध्रारुषाममकुषंत्यधिदंडनेतुः १० येब्राह्मणान्मयि
धियाक्षिपतोऽर्चयंतस्तुष्यद्धृदःस्मितसुधोक्षितपद्मवक्त्राः वाण्याऽनुरागकलयात्मजवद्गृणंतःसंबोधयंत्यहमिवा
हमुपाहृतस्तैः ११ तन्मेस्वभर्तुरवसायमलक्षमाणौयुष्मद्व्यतिक्रमगतिंप्रतिपद्यसद्यः भूयोममांतिकमितांतदनुग्र
होमेयत्कल्पतामचिरतोभृतयोर्विवासः १२

वइतिवचनात् अलब्धशरणानिरक्षकहीनानिभेदबुद्ध्यामदधिष्ठानंनभवंतीतिपृथक्दृष्ट्यायेद्रक्ष्यंति अघेनक्षतानष्टादृष्टिर्येषांतान्मदीयोऽधि
कृतोदंडनेतायोयमः तस्यगृध्राकारायेदूताः अहिवन्मन्युर्येषांक्रोधेनकुषंतिचंचुभिश्छिंदंति १० एवंभूतास्तुमांवशीकुर्वंतीत्याह येक्षिपतःपरु
षंभाषमाणानपिब्राह्मणान्संबोधयंति मयियाधीस्तयावासुदेवदृष्ट्याअर्चयंतःसंतःतुष्यद्धृदःप्रीयमाणचित्ताःस्मितमेवसुधातयाउक्षितंपद्म
तुल्यंवक्त्रंयेषामनुरागकलयाप्रेमशोभयावाचागृणंतःस्तुवंतःयथाकुपितमात्मजंस्निग्धःपितासत्पुत्रोवापितरम् अहमिवभृगुंयुष्मान्वातैरहमु-
पाहृतोवशीकृतः ११ तत्तस्मान्मेवसायमभिप्रायमलक्षमाणौ अजानंतौयुष्मदपराधोचितांगतिंसद्यःप्राप्यमत्समीपम् इतांप्राप्नुवतांतदितिसःमेऽ
नुग्रहः तमेवाह यत्भृतयोर्विवासअचिरतः शीघ्रंकल्प्यतांसंपद्यतांसमाप्यतामिति १२

उशतींकमनीयांप्रियांदेवींद्योतमानामृषिकुल्याम् ऋषयोमंत्रास्तद्रूपांतत्प्रवाहरूपाम् ऋषिकुलयोग्यामितिवासरस्वतींवाचम् आस्वाद्यत-
न्माधुर्यमननुभूयसर्पप्रायेणमन्युनादशनानामपिक्रोधविषव्याप्तानांहिमनोरसानुभवाभावात् प्रियभाषणमपिनसहतेतेषांतुआत्मामनःनातृ
प्यत् अलमितिनामन्यत १३ सतींश्रेष्ठांव्यादायप्रसार्यकर्णदत्वेत्यर्थः लघ्वींमिताक्षरांगुरुभिरर्थैर्गह्वरांदुष्प्रवेशाम् अगाधामभिप्रायतः
गंभीरार्थामतः विगाह्यविचार्यापिकिमस्माननभिनंदति निंदतिवाअस्मत्कृतंदंडंवासंकोचयतीतिनविदुः १४ ततश्चाभिनंदतीतिज्ञात्वातेप्र-
हृष्टाःसंतः प्रोचुः क्षुभितारोमांचितात्वक्येषाम् कूपितेतिपाठेसंजातरोमकूपोक्त्यारोमांचितत्वमेवोक्तम् आरब्धःआविष्कृतःपारमेष्ठ्यस्यप
रमैश्वर्यस्यमहोदयःपरमोत्कर्षोयेननम् अधिरजत्वमाविष्कृत्यराजशिक्षार्थंब्राह्मणान्मानयतीतिज्ञात्वेत्यर्थः १५ अध्यक्षःसर्वेश्वरःसन्नत
द्दीत्यात्मकृतंमन्यइतिउक्त्यामयाऽपराधःकृतइतितथातदनुग्रहोमेइत्यादिवचनेनममानुग्रहश्चेतियत्प्रभाषसेतेनयच्चिकीर्षितंतन्नविद्मः १६

ब्रह्मोवाच अथतस्योशतींदेवीमृषिकुल्यांसरस्वतीम् नास्वाद्यमन्युदष्टानांतेषामात्माऽप्यतृप्यत १३ सतींव्या
दायशृण्वंतोलघ्वींगुर्वर्थगह्वराम् विगाह्यागाधगंभीरांनविदुस्तच्चिकीर्षितम् १४ तेयोगमाययारब्धपारमेष्ठ्यमहोदय
म् प्रोचुःप्रांजलयोविप्राःप्रहृष्टाःक्षुभितत्वचः १५ ऋषयऊचुः नवयंभगवन्विद्मस्तवदेवचिकीर्षितम् कृतोमेऽनु
ग्रहश्चेतियदध्यक्षःप्रभाषसे १६ ब्रह्मण्यस्यपरंदैवंब्राह्मणाःकिलतेप्रभो विप्राणांदेवदेवानांभगवानात्मदैवतम् १७
त्वत्तःसनातनोधर्मोरक्ष्यतेतनुभिस्तव धर्मस्यपरमोगुह्योनिर्विकल्पोभवान्मतः १८ तरंतिह्यंजसामृत्युंनिवृत्तायदनु
ग्रहात् योगिनःसभवान्किंस्विदनुगृह्येतयत्परैः १९ यंवैविभूतिरुपयात्यनुवेलमन्यैरर्थार्थिभिःस्वशिरसाधृतपादरे
णुः धन्यार्पिताङ्घ्रितुलसीनवदामधाम्नोलोकंमधुव्रतपतेरिवकामयाना २० किलेतिलोकशिक्षाऽर्थंसूचितंपरमार्थमाहुःविप्राणा
मितिदेवदेवानांदेवपूज्यानामपिभगवान्त्वमात्मात्वदैवतंच १७ लोकशिक्षाऽर्थताप्रपंचःत्वत्तइत्यष्टभिः धर्मस्त्वत्तएवभवतिरक्ष्यतेच त्वदवतारैःप
रमःफलरूपःअतएवगुह्यःगोप्यःनचस्वर्गादिफलवद्विकारीकिंनुनिर्विकारोमतः अतएवंभूतस्यतवेदंलोकशिक्षामात्रमितिभावः १८ विपरीतं
चेदमित्याहुः तरंतीति यस्यानुग्रहाद्देवनिवृत्ताःविरक्ताःयोगिनश्चसंतोमृत्युंतरंतिसभवान् परैरनुगृह्येतेतिकिंस्वित्नकिंचिदित्यर्थः १९ यच्चा-
न्यत्संवयाचरणपद्मपवित्ररेणुंसद्यःक्षताखिलमलंप्रतिलब्धशीलमित्यादितदत्यंतमसंभावितमित्याहुर्द्वाभ्यांयंवैविभूतिर्लक्ष्मीः अनुवेलम
वसरेउपयातिसेवते धृतःपादरेणुर्यस्याःधन्यैःसुकृतिभिरर्पितमंघ्रौयत्तुलस्यानवंदाममालातद्धामस्थानंयस्यतस्यमधुव्रतपतेर्भ्रमरमुख्यस्य
लोकंस्थानम् अंघ्रिंकामयमानेव २०

विविक्तचरितैर्विशुद्धैःपरिचरणैः अनुवर्तमानांसेवमानामपियोनात्याद्रियत्नातीवादृतवान्सएवंभूतस्त्वम् अयंभावः इत्थंनामातिलंपटत
यालक्ष्मीस्त्वांसेवते कथम् एवंहिसामेने अयंहिसारग्राहीमधुव्रतः चंचलश्चसचाधिगतायांतुलस्यांसपरिवारोनिश्चलःसन्रमते अतोऽग्रि
लावण्यमत्यधिकंस्यात् ततोऽहंवक्षसिस्थिताऽपियोगिजनादिबहुसेवकसंघर्षमंगीकृत्यापितुलस्यासहसापत्न्येनापिचरणौसेविष्यामी-
तितदेवमत्यौत्सुक्येनानुवर्तमानामपितांत्वंनातीवाद्रियसेयतः परमभागवतेष्वेवप्रकृष्टसंगवान्सएवपरमसौभाग्यनिधिस्त्वम् अतोब्रा
ह्मणप्रसादान्मांश्रीर्नविजहातीतिअलभ्यलाभत्वेननिर्देशोनसमंजसइति किंचत्वतएवत्वंभगभाजनःभजनीयानांगुणानामाश्रयःपरम
शक्तश्चतंत्वांद्विजानामनुपथंपथिपथिलग्नंयत्पुण्यंरजः तथाश्रीवत्सलक्ष्मचकिंपुनीतःपवित्रीकुरुतः किंकिमर्थंचतेउभेअगाः प्राप्तः भूष

यस्त्वांविविक्तचरितैरनुवर्तमानांनात्याद्रियत्परमभागवतप्रसंगः सत्वंद्विजानुपथपुण्यरजःपुनीतःश्रीवत्सल
क्ष्मकिमगाभगभाजनस्त्वम् २१ धर्मस्यतेभगवतस्त्रियुगत्रिभिःस्वैःपद्भिश्चराचरमिदंद्विजदेवताऽर्थम् नूनंभृतं
तदभिघातिरजस्तमश्चसत्वेननोवरदयातनुवानिरस्य २२ नत्वंद्विजोत्तमकुलंयदिहात्मगोपंगोप्तावृषःस्वर्हणेनससू
नृतेन तर्ह्येवनंक्ष्यतिशिवस्तवदेवपंथालोकोग्रहीष्यदृषभस्यहितत्प्रमाणम् २३

णत्वेनस्वीकृतवानसिअतोयत्सेवयाचरणपद्मपवित्ररेणुमित्यादिवचनंश्लोकसंग्रहमात्रमित्यर्थः २१ धर्ममूर्त्तेश्चतवेदमुचितमेवेत्या-
हुः धर्मस्येतित्रिभिः त्रिष्वेवयुगेष्वाविर्भवतीतित्रियुगः यद्वात्रीणियुगुलानित्रियुगाःषड्गुणाः भगवच्छब्दवाच्याः संत्यस्येतित्रियुगः हे
त्रियुगधर्मरूपस्यतवत्रिभिः पद्भिः स्वैरसाधारणैःतपःशौचदयाभिः सत्यस्यधर्मविप्लवेऽपिकलावनुवर्तमानत्वात्त्रिभिरित्युक्तम् भृतंपा-
लितम् किंकृत्वानोऽस्माकंवरदयासत्वेनतनुवा तन्वासत्वमूर्त्यातदभिघातितेषांपादानामभिघातकंरजश्चतमश्चनिरस्यनिराकृत्यद्विजानां
देवतानांचप्रयोजनायनूनंभृतम् यद्वा हिलोपेरूपंनिरस्येति अस्माकंतन्निवर्तयेत्यर्थः २२ आत्मगोपंत्वयैवरक्षणीयंद्विजोत्तमानांकुलं
यदिहस्फुटंत्वंनगोप्तानरक्षिता तृन्प्रत्ययांतत्वात्नषष्ठीप्रयोगः वृषःश्रेष्ठः हेदेवपंथाःवेदमार्गोनंक्ष्यतिनाशंयास्यति ऋषभस्यश्रेष्ठस्यहि
यस्मात्तत् अनर्हणमसूनृतंच अग्रहीष्यत् तदुक्तंगीतासु यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः सयत्प्रमाणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्ततइति
२३ श्रीगोपालोविजयते ५२ ५२ ५२ ५२ ५२

नश्यत्वितिचेत्तत्राहुः तद्वेदमार्गनाशनम् इवेतिलोकोक्तिःसत्वनिधित्वाज्जनायक्षेमंशंविधातुमिच्छोः अतएवनिजशक्तिभिःराजादिभिरुत्पा
टितधर्मप्रतिपक्षस्य अनस्तवब्रह्मकुलेऽवनतिर्युक्तैव ननुमहतोऽन्येष्ववनतिस्तेजोहानिकरीतत्राहुः एतावतातुधर्मत्राणप्रयोजनेन अवनत
स्यनमनंकृतवतः तवतेजःप्रभावः नक्षतंनक्षीणंयतःसःनमनादिस्तेविनोदः २४ शापाग्रहंपरित्यज्यविज्ञापयंति यंवाऽन्यंदंडंविधास्यति
भवानूरृत्तिंनुअधिकजीविकांवानत्सर्वमनुमन्यामहे येवयंनिरपराधावेतोकिल्बिषेणशापेनायुंक्ष्महियोजितवंतः २५ मत्कारितत्वाच्छापस्य
युष्माकंनापराधइत्याश्वासयन्नाह एतौसद्यएवासुरयोनिंप्राप्यभूयोप्याशुमत्समीपमागमिष्यतः संरंभेणक्रोधावेशेनसंभृतःसंवृद्धोयःसमा
धिःएकाग्रतातेनानुबद्धोदृढीकृतोयोगोययोः हेविप्राःयोवःशापोयुष्मत्कृतःशापस्तादितिसःमयैवनिर्मितःनिर्मितःइत्यवैतजानीत २६ नेत्रो

तत्तेनभीष्टमिवसत्वनिधेर्विधित्सोःक्षेमंजनायनिजशक्तिभिरुद्धृतारेः नैतावताअधिपतेर्बतविश्वभर्तुस्तेजःक्ष
तंत्ववनतस्यसतेविनोदः २४ यंवाऽनयोर्दममधीशभवान्विधत्ते वृत्तिंनुवातदनुमन्महिनिर्व्यलीकम् अस्मासुवा
यउचितोध्रियतांसदंडोयेनागसौवयमयुंक्ष्महिकिल्बिषेण २५ श्रीभगवानुवाच एतौसुरेतरगतिंप्रति
पद्यसद्यःसंरंभसंभृतसमाध्यनुबद्धयोगौ भूयःसकाशमुपयास्यत आशुयोवःशापोमयैवनिमितस्तदवेतविप्राः
२६ ब्रह्मोवाच अथतेमुनयोदृष्ट्वानयनानंदभाजनम् वैकुंठंतदधिष्ठानंविकुंठंचस्वयंप्रभम् २७ भगव
तंपरिक्रम्यप्रणिपत्यानुमान्यच प्रतिजग्मुःप्रमुदिताःशंसंतोवैष्णवींश्रियम् २८ भगवाननुगावाहयातंमाभैष्ट
मस्तुशम् ब्रह्मतेजःसमर्थोऽपिहंतुंनेच्छेमतंतुमे २९

स्वजनकंविकुंठंहरिंतन्निवासंचवैकुंठंलोकम् स्वयंप्रकाशंप्रकाशां
तरानपेक्षंसत्वपरिणामत्वात् २७ अनुमान्यअनुज्ञाप्य २८ ममैवतुमतंसंमतम् इदमत्रतत्वम् यद्यपिसनकादीनांक्रोधोनसंभवति
नचभगवत्पार्षदयोर्ब्राह्मणप्रातिकूल्यम् नचभगवतःस्वभक्तोपेक्षानचवैकुंठगतानांपुनर्जन्मतथाऽपिभगवतः सिसृक्षादिवत् कदाचिद्यु
युत्सासमजनितदाऽन्येषामल्पबलत्वात्स्वपार्षदानांतुल्यबलत्वेऽपिप्रातिपक्ष्यानुपपत्तेरेतावेवब्राह्मणनिवारणेप्रवर्त्यतेषुचक्रोधमुद्दीप्यत
च्छापव्याजेनप्रतिपक्षौविधाययुद्धकौतुकंसंपादनीयमिति भगवतैवव्यवसितमतः सर्वसंगच्छते तदिदमुक्तंशापोमयैवनिमितइतिमाभैष्ट
मिति अस्तुशमितिहंतुंनेच्छेमतंतुमइत्यादिच २९ ७ ७ ७ ७ ७

प्रत्येष्यतंप्रत्येष्यथः निकाशंसमीपम् ३० ३१ दुस्तरान् ब्रह्मशापात् हरिलोकतः पतंतावितिशेषः हरिलोकतएवहतश्रियाऽवभूतामिति वा विगतस्मयौनष्टगर्वौच ३२ विकुंठस्यधिषणात् स्थानात् पुत्रकाहेदेवाः ३३ काश्यपंतेजोवीर्यंप्राप्तौसहैवगर्भेप्रविष्टौयमौ ३४ तयोस्ते-जसावस्तेजआक्षिप्तंतिरस्कृतम् नचात्रप्रतिविधिः शक्यः यतएतर्हिइदानींभगवानेवतद्देवंविधातुमिच्छति ३५ तथाऽपिकोऽप्युपायोविचा-र्यतामितिचेत्तत्राह विश्वस्येतित्रयाणांगुणानामीशः सएवसत्त्वोत्कर्षकालेनः क्षेमंविधास्यतिविमृशेनविमर्शनेन ३६ इतितृतीयस्कंधे-

मयिसंरंभयोगेननिस्तीर्यब्रह्महेलनम् प्रत्येष्यतंनिकाशंमेकालेनाल्पीयसापुनः ३० द्वास्थावादिश्यभगवान् विमानश्रेणिभूषणम् सर्वातिशययालक्ष्म्याजुष्टंस्वधिष्ण्यमाविशत् ३१ तौतुगीर्वाणऋषभौदुस्तराद्धरिलोकतः हतश्रियौब्रह्मशापादभूतांविगतस्मयौ ३२ तदाविकुंठधिषणात्तयोर्निपतमानयोः हाहाकारोमहानासीद्विमाना ग्र्येषुपुत्रकाः ३३ तावेवह्यधुनाप्राप्तौपार्षदप्रवरौहरेः दितेर्जठरनिर्विष्टंकाश्यपंतेजउल्बणम् ३४ तयोरसुरयोरद्य तेजसायमयोर्हिवः आक्षिप्तंतेजएतर्हिभगवांस्तद्विधित्सति ३५ विश्वस्ययःस्थितिलयोद्भवहेतुराद्योयोगेश्वरैर पिदुरत्ययोगमायः क्षेमंविधास्यतिसनोभगवांस्त्र्यधीशस्तत्रास्मदीयविमृशेनकियानिहार्थः ३६ इतिश्रीभा गवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेषोडशोऽध्यायः १६ मैत्रेयउवाच निशम्यात्मभुवागीतंकारणंशंकयोज्झिताः ततःसर्वेन्यवर्तंतत्रिदिवायदिवौकसः १ दितिस्तुभर्तुरादेशादपत्यपरिशंकिनी पूर्णेवर्षशतेसाध्वीपुत्रौप्रसुषु वेयमौ २ उत्पाताबहवस्तत्रनिपेतुर्जायमानयोः दिविभुव्यंतरिक्षेचलोकस्योरुभयावहाः ३ सहाचलाभुवश्चेलु र्दिशःसर्वाःप्रजज्वलुः सोल्काश्चाशनयःपेतुः केतवश्चार्तिहेतवः ४ ववौवायुःसुदुस्पर्शः फूत्कारानीरयन्मुहुः उन्मू लयन्नगपतीन्वात्यानीकोरजोध्वजः ५

टीकायांषोडशोऽध्यायः १६ ततः सप्तदशेजन्मतयोर्लोकभयंकरम् हिरण्याक्षप्रभावश्चवर्ण्यतेदि ग्जयेऽद्भुतः १ क्षेमंविधास्यतीतिब्रह्मवचनानंतरंशंकयात्यक्ताः १ भर्तुरादेशात् लोकान्सपालांस्त्रीन्चंडिमुहुराक्रंदयिष्यतइतिवाक्यात् स्वा पत्याभ्यांपरिनिशंकिनी देवोपद्रवंशंकमाना २ तत्रतदानिपेतुः उद्बभूवुः उरुभयंआसमंताद्वहंतीति ३ अचलैःसहिताभुवः प्रदेशाः केतवश्चउ दयंचक्रुरितिशेषः ४ फूत्कारानितितीव्रवायुशब्दानुकरणंनगपतीन्महावृक्षान्वात्याएवअनीकंयस्य रजएवध्वजोयस्य ५ ६७ ६७

उच्चैर्हसंत्यइवतडितोयेषुतेषामंबुदानांघटयासमूहेननष्टोभागणः सूर्यादिप्रभासमूहोयस्मिन् पदंस्थानंनव्यादृश्यतेस्मईषदपिनादृश्य
त ६ वार्धिःसमुद्रः विमनाइवउद्गताऊर्मयोयस्मात् क्षुभिताउदरस्थामकरादयोयस्मिन् उदपानैर्वापीकूपादिभिःसहिताःशुष्काणिपंक
जानियासु ७ परिधयः परिवेषाः सराह्वोः राहुग्रस्तयोः निर्घाताः निरभ्रगर्जितानिरथनिर्ह्रादतुल्याः ध्वनयःविवरेभ्यः गिरिगुहाभ्यः ८
सृगालानामुलूकानांचटंकारैर्ध्वनिभिःसह ९ ग्रामसिंहाः श्वानः कर्कशैस्तीक्ष्णैर्हेक्षत्तः खार्कारोगर्दभजातिशब्दस्तस्मिन्रभसःसंभ्रमोये

उद्धसत्तडिदंभोदघटयानष्टभागणे व्योम्निप्रविष्टतमसानस्मव्यादृश्यतेपदम् ६ चुक्रोशविमनावार्धिरुदूर्मिः
क्षुभितोदरः सोदपानाश्चसरितश्चुक्षुभुःशुष्कपंकजाः ७ मुहुःपरिधयोऽभूवन्सराह्वोःशशिसूर्ययोः निर्घाता
रथनिर्ह्रादाविवरेभ्यःप्रजज्ञिरे ८ अंतर्ग्रामेषुमुखतोवमंत्योवन्हिमुल्बणम् सृगालोलूकटंकारैःप्रणेदुरशिवं
शिवाः ९ संगीतवद्रोदनवदुन्नमय्यशिरोधराम् व्यमुंचन्विविधावाचोग्रामसिंहास्ततस्ततः १० खराश्चकर्कशैः
क्षत्तःखुरैर्घ्नंतोधरातलम् खार्काररभसामत्ताःपर्यधावन्वरूथशः ११ रुदंतोरासभत्रस्तानीडादुदपतन्खगाः
घोषेऽरण्येचपशवःशकृन्मूत्रमकुर्वत १२ गावोऽत्रसन्नसृग्दोहास्तोयदाःपूयवर्षिणः व्यरुदन्देवलिंगानिद्रुमाःपे
तुर्विनाऽनिलम् १३ ग्रहान्पुण्यतमानन्येभगणांश्चापिदीपिताः अतिचेरुर्वक्रगत्यायुयुधुश्चपरस्परम् १४ दृष्ट्वा
ऽन्यांश्चमहोत्पातानतत्तत्त्वविदःप्रजाः ब्रह्मपुत्रानृतेभीतामेनिरेविश्वसंप्लवम् १५ तावादिदैत्यौसहसाव्यज्यमाना
त्मपौरुषौ ववृधातेऽश्मसारेणकायेनाद्रिपतीइव १६ दिविस्पृशौहेमकिरीटकोटिभिर्निरुद्धकाष्ठौस्फुरदंगदाभुजौ
गांकंपयंतौचरणैःपदेपदेकट्यासुकांच्याऽर्कमतीत्यतस्थतुः १७

षांवरूथशःसंघशः ११ रासभशब्दत्रस्ताः सर्वतःक्रोशंतः
१२ गावोऽत्रसन्त्रस्ताः असृग्दोहाश्चबभूवुः देवलिंगानिव्यरुदन्प्रतिमानामश्रुस्रावआसीदित्यर्थः १३ पुण्यतमान्गुरुबुधादीन्भग
णान्बहूनिनक्षत्राणिच अन्येक्रूरग्रहामंगलादयः अतिचेरुः अतिक्रम्यजग्मुः वक्रगत्याप्रत्यावृत्त्यायुयुधुश्च १४ ब्रह्मपुत्रानृतेविनाते
षांस्वशापादिज्ञानात् १५ व्यज्यमानमात्मपौरुषंपूर्वसिद्धंस्वपौरुषंययोः १६ निरुद्धाव्याप्ताःकाष्ठादिशोयाभ्याम् स्फुरंत्यंगदानियेषुते-
भुजाययोः अंगदेतिटाबंतत्वमार्षंशोभनाकांचीयस्यांतयाकट्या १७ छ छ छ छ

यमयोर्मध्येयःस्वदेहात्प्रथममजायततंयथाहिरण्यकशिपुंविदुःसादितिःप्रथमंयमसूततंहिरण्याक्षंयथाविदुः तथानामकृतवानित्यर्थः
अयंभावः यदाहिगर्भाधानसमयेयोनिपुष्पंविशद्वीर्यंद्विधाविभक्तमादिपश्चाद्भावेनप्रविशतितदायमौभवतः तयोश्चपितृतः प्रवेशक्रमवि
पर्ययेणमातृतःप्रसूतिः यदाविशोद्विधाभूतंबीजंपुष्पंपरिक्षरन्द्वौतदाभवतोगर्भौस्सूतिःवेशविपर्ययादितिपिंडसिद्धिस्मरणात् अतःस्वदे
हात्पूर्वंयोजातस्तस्यहिरण्यकशिपुरितिदितिःप्रथमंयमसूततस्यहिरण्याक्षइतिनामकृतवानिति १८ दोर्भ्यामुद्धतः ब्रह्मवरेणाकुतोमृत्युः
१९ रणायुद्धम् २० दुःसहोजवोवेगोयस्यरणंतोकांचनमयोनूपुरोयस्य अंसेन्यस्तामहतीगदायेन २१ मनसाशौर्येणवीर्येणबलेनवरे

प्रजापतिर्नामतयोरकार्षीद्यःप्राक्स्वदेहाद्यमयोरजायत तंवैहिरण्यकशिपुंविदुःप्रजायंतंहिरण्याक्षमसूत
साग्रतः १८ चक्रेहिरण्यकशिपुर्दोर्भ्यांब्रह्मवरेणच वशेसपालाँल्लोकांस्त्रीनकुतोमृत्युरुद्धतः १९ हिरण्याक्षो
ऽनुजस्तस्यप्रियःप्रीतिकृदन्वहम् गदापाणिर्दिवंयातोयुयुत्सुर्मृगयन्रणम् २० तंवीक्ष्यदुःसहजवंरणत्कांचन
नूपुरम् वैजयंत्यास्रजाजुष्टमंसन्यस्तमहागदम् २१ मनोवीर्यवरोत्सिक्तमसृण्यमकुतोभयम् भीतानिलिल्यि-
रेदेवास्तार्क्ष्यत्रस्ताइवाहयः २२ सवैतिरोहितान्दृष्ट्वामहसास्वेनदैत्यराट् सेंद्रान्देवगणान्क्षीबानपश्यन्व्यनद-
द्भृशम् २३ ततोनिवृत्तःक्रीडिष्यन्गंभीरंभीमनःस्वनम् विजगाहेमहासत्वोवार्धिंमत्तइवद्विपः २४ तस्मिन्प्रवि
ष्टेवरुणस्यसैनिकायादोगणाःसन्नधियःससाध्वसाः अहन्यमानाअपितस्यवर्चसाप्रधर्षितादूरतरंप्रदुद्रुवुः २५
सवर्षपूगानुदधौमहाबलश्चरन्महोर्मीन्श्वसनेरितान्मुहुः मौर्व्याऽभिजघ्नेगदयाविभावरीमाससादिवास्तातपुरीं
प्रचेतः २६ तत्रोपलभ्यासुरलोकपालकंयादोगणानामृषभंप्रचेतसम् स्मयन्प्रलब्धुंप्रणिपत्यनीचवज्जगादमेदे
ह्यधिराजसंयुगम् २७

णचउत्सिक्तंगर्वितम् असृण्यंनिरंकुशंनिलिल्यिरेलीनाबभूवुः २२ स्वेनमहसातेजसातिरोहितान्सदृ
ष्ट्वाज्ञात्वाक्षीबान्मत्तानपश्यन्सन्क्लीबानितिपाठेपौरुषहीनान् २३ वार्धिंसमुद्रम् २४ सन्नाअवसन्नाधीर्येषांवर्चसातेजसाप्रधर्षिता
अभिभूताःसंतः २५ महोर्मीन्अभिजघ्नेमौर्व्यामारयतीतिमौर्वंकार्ष्णायसंतन्मय्यायद्वामूर्वानामतृणविशेषः तन्मयरज्ज्वाहृदनिबद्धयेत्य
र्थः विभावरीसंज्ञाम् आसेदिवान्प्राप्तः २६ असुराणांलोकःपातालंतत्पालकंप्रलब्धुमुपहसितुंप्रणिपत्य २७ ७ ७

यद्यस्माद्राजसूयेनभवानयजत् २८ उपशमंयुद्धादिकौतुकादुपरमम् २९ युद्धमार्गनिपुणंत्वांयस्तोषयिष्यतितमिहिगच्छगृणतेस्तुवंति ३० आरात्शीघ्रंविस्मयःनष्टगर्वः वीरशयेरणांगणेरूपाणिवराहाद्यवतारान् ३१ इतितृतीयस्कंधेटीकायांसप्तदशोऽध्यायः १७ अष्टादशेहिरण्याक्षधरोद्धर्तृवराहयोः निर्विशेषंमहायुद्धंदेवक्षोभिनिरूप्यते १ प्रतियोद्धारंश्रुत्वामहामनाः शयिष्यसइति यदुक्तंतत् विगणय्य अगणयित्वायतोदुर्मदः १ अभितोजयतीत्यभिजित् तंश्रीहरिंप्रकर्षेणोर्ध्वंनीयमानाध्रियमाणाऽवनिर्येन अग्रदंष्ट्रयादंष्ट्राऽग्रेण त्वरुचः हिरण्याक्षतेजांसिअरुणश्रियायुक्तंयत् तेनअक्ष्णानेत्रेणमुष्णंतंतिरस्कुर्वंतम् अहोचित्रंवनगोचरोमृगःवारिचरोवराहः २ एहि

त्वंलोकपालोऽधिपतिर्बृहच्छ्रवावीर्यापहोदुर्मदवीरमानिनाम् विजित्यलोकेऽखिलदैत्यदानवान्यद्राजसूयेनपुरायजत्प्रभो २८ सएवमुत्सिक्तमदेनविद्विषादृढंप्रलब्धोभगवानपांपतिः रोषंसमुत्थंशमयन्स्वयाधियाव्यवोचदंगोपशमंगतावयम् २९ पश्यामिनान्यंपुरुषात्पुरातनाद्यःसंयुगेत्वारणमार्गकोविदम् आराधयिष्यत्यसुरर्षभेहितंमनस्विनोयंगृणतेभवादृशाः ३० तंवीरमारादभिपद्यविस्मयःशयिष्यसेवीरशयेश्वभिर्वृतः यस्त्वद्विधानामसतांप्रशांतयेरूपाणिधत्तेसदनुग्रहेच्छया ३१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेहिरण्याक्षदिग्विजयेसप्तदशोऽध्यायः १७ मैत्रेयउवाच तदेवमाकर्ण्यजलेशभाषितंमहामनास्तद्विगणय्यदुर्मदः हरेर्विदित्वागतिमंगनारदाद्रसातलंनिर्विविशेत्वराऽन्वितः १ ददर्शतत्राभिजितंधराधरंप्रोन्नीयमानावनिमग्रदंष्ट्रया मुष्णंतमक्ष्णास्वरुचोऽरुणश्रियाजहासचाहोवनगोचरोमृगः २ आहैनमेह्यज्ञमहींविमुंचनोरसौकसांविश्वसृजेयमर्पिता नस्वस्तियास्यस्यनयाममेक्षतःसुराधमासादितसूकराकृते ३

आगच्छरसौकसांपातालवासिनांनोऽस्माकंसमर्पिता अन्यथा पातालावतरणमस्यानघटतइतिभावः हिरण्याक्षेणाधिक्षेपार्थंप्रयुक्ताऽपिभारतीवस्तुतोभगवंतंस्तौति तथाहिवनगोचरःजलेशयानःश्रीनारायणः सएवयोगिभिर्मृग्यतेदुष्टान्वाहंतुंमृगयतइतिमृगः अज्ञनास्तिज्ञोयस्मात्सर्वज्ञेत्यर्थः सुराअधमायस्मात् हेसुराधमममेक्षमाणस्यापिसतःमामनादृत्यापित्वमनयासहवर्त्तमानोनः अस्मदीयंस्वस्तिसमस्तंमंगलंराज्यंयास्यसिप्राप्स्यसिनात्रसंदेहः तथाऽप्यस्मत्कृपयाविमुंचेत्यर्थः आसादितात्वीलयास्वीकृतासूकराकृतिर्येन ३ ७ ७ ७ ७

अभवायनाशायभूतः सुष्टः वस्तुतस्तु मोक्षायभूतोधृतः आश्रितइत्यर्थः योभवान् परोक्षेण चौर्येणजयतीतितथावस्तुतस्तु दूरतएवस्थि
त्वाजयतीतिसंस्थाप्यहत्वावस्तुतस्तुयोगमायारूपमचिंत्यंबलंयस्य अल्पंपौरुषंयस्मात् तंत्वांसम्यक्स्थापयित्वाभक्त्याहृदिस्थिरीकृ
त्येत्यर्थः हेमृदप्रमृदान् प्रातिआप्याययतीतितथाप्रापूर्त्ताविितिधातुः सुहृदांशुचः संसारदुःखानिमृजेनाशयामि यतस्त्वंस्मर्त्तुर्बाधवान
पिमोचयसीतिभावः ४ अस्मद्भुजच्युतयाऽपिगदयाअशीर्णशीर्षयस्यतथाभूतेत्वयिसुखंस्थितेसतियेतुभ्यमधुनाबलिंहरंतिनवीनाभक्ता
येचपूर्वेभक्ताऋषयोदेवाश्चतेसर्वेस्त्वयमेवउद्यमंविनैव अमूलानभविष्यंतिकिंतुदृढमूलाश्चभविष्यंतीत्यर्थः ५ सहरिः अरेर्दुरुक्तान्येवतो
मराः शस्त्रविशेषाः तैस्तुद्यमानोव्यथ्यमानः दंष्ट्राग्रगतांपृथ्वींभीतामालक्ष्यतोदंदुरुक्तव्यथांमृषन् सहमानएवनिर्गतः करेणुर्हस्तिनीवस्तु
तस्तुअरिदुरुक्ततः अमरैर्निमित्तभूतैः तुद्यमानः यथाश्रुतार्थग्राहिणांब्रह्मादीनांव्यथांदृष्ट्वाअनुकंपयापीड्यमानइत्यर्थः तोदंमृषन्इत्य

त्वं नः सपत्नैरभवायकिंभृतोयोमायया हंत्यसुरान्परोक्षजित् त्वांयोगमायाबलमल्पपौरुषंसंस्थाप्यमृदप्रमृजे सुहृच्छुचः ४ त्वयिसंस्थितेगदयाशीर्णशीर्षण्यस्मद्भुजच्युतयायेचतुभ्यम् बलिंहरंत्यृषयोयेचदेवाः स्वयंसर्वे नभविष्यंत्यमूलाः ५ सतुद्यमानोऽरिदुरुक्ततोमरैर्दंष्ट्राग्रगांगामुपलक्ष्यभीताम् तोदंमृषन्निरगादंबुमध्याद्ग्राहाहतः सकरेणुर्यथेभः ६ तंनिःसरंतंसलिलादनुद्रुतोहिरण्यकेशोद्विरदंयथाझषः करालदंष्ट्रोऽशनिनिःस्वनोऽब्रवीद्गतह्रियांकिंत्वसतांविगर्हितम् ७ सगामुदस्तात्सलिलस्यगोचरेविन्यस्यतस्यामदधात्स्वसत्वम् अभिष्टुतोविश्वसृजाप्रसूनैरापूर्यमाणोविबुधैःपश्यतोरेः ८

स्याप्ययमेवार्थः ६ सलिलान्निर्गच्छंतमनुगतः सन् हिरण्यव
त्कपिशाः केशाः यस्यदैत्यस्यझषोमकरः करालादंष्ट्रायस्य अशनिवन्निस्वनोयस्य निर्लज्जानामसतांकिंविगर्हितमस्तिनिंदाभयाभा
वात् पलायनंनायुक्तमित्यर्थः वस्तुतस्तुगतह्रियः प्राप्तह्रियोनसंतोयेभ्यः तेषांकृपालूनांकिंविगर्हितंनकिंचित् अतःकृपालुत्वाद्दंष्ट्राश्रि
तभूरक्षणार्थंकिंचित्पलायनमपिननिंदितमित्यर्थः यद्वा लोकोपकारायभुवमुद्धरतोऽनुद्रवणमनुचितंमन्वानोदैत्यआत्मानमेवाधिक्षिप
ति गतह्रियांस्वार्थैकपराणामसतामस्माकंकिंविगर्हितगणनास्ति अपितुनास्त्येवधिगस्मानित्यब्रवीदित्यर्थः ७ सभगवान् विश्वसृजा
भिष्टुतोविबुधैश्चप्रसूनैरापूर्यमाणः पाठांतरेविश्वसृजांप्रसूनैर्विबुधैरभिष्टुतइतिसलिलस्योदस्तात् उपरिव्यवहारगोचरेदेशेगांविन्यस्य
स्वसत्वमाधारशक्तिंनिहितवान् अरेस्तस्यपश्यतएव ८ . ॐ ॐ ॐ ॐ

पराकुपृष्ठतोऽनुषक्तंलग्नंतपनीयोपकल्पंसुवर्णाभरणम् कांचनमयंचित्रंदंशः कवचंयस्यतंदैत्यंप्रचंडमन्युलम् अधिक्षेपादिकंचानुकरण मात्रंदैत्यस्यवाक्यभीतानांदेवानांभयनिरत्नयेवस्तुतस्तेनतथाऽनुक्तत्वेनकोपादिहेत्वभावात् ९ ग्रामसिंहान्शुनः प्रतिमुक्तस्यबद्धस्याविक त्थनंश्लाघाम् १० न्यासहराः निक्षेपहराः द्राविताः पलायनंकारिताः अथापिअसमर्थाअपितिष्ठामः तत्किंयतःस्थेयंस्थातव्यमेवास्माभिः तत्किमित्याह कयामः गंतव्यदेशाभावात् ११ पद्मथानांपदातीनांयेयूथपास्तेषामधिपः मुख्यइत्यर्थः अस्वस्तयेपराभवार्थम् आसुघटस्तय

पराननुषक्तंतपनीयोपकल्पंमहागदंकांचनचित्रदंशम् मर्माण्यभीक्ष्णंप्रतुदंतंदुरुक्तैःप्रचंडमन्युःप्रहसंस्तंबभा
षे ९ श्रीभगवानुवाच सत्यंवयंभोवनगोचरामृगायुष्मद्विधान्मृगयेग्रामसिंहान् नमृत्युपाशैःप्रतिमु-
क्तस्यवीराविकत्थनंतवगृण्हंत्यभद्र १० एतेवयंन्यासहरारसौकसांगतह्रियोगदयाद्रावितास्ते तिष्ठामहेऽथापि
कथंचिदाजौस्थेयंक्वयामोबलिनोत्पाद्यवैरम् ११ त्वंपद्रथानांकिलयूथपाधिपोघटस्वनोस्वस्तयआश्वनूहः संस्था
प्यचास्मान्प्रमृजाश्रुस्वकानांयःस्वांप्रतिज्ञांनातिपिपर्त्यसभ्यः १२ मैत्रेयउवाच सोऽधिक्षिप्तोभगवतामल
ब्धश्चरुषाभृशम् आजहारोल्बणंक्रोधंक्रीड्यमानोऽहिराडिव १३ सृजन्नमर्षितःश्वासान्मन्युप्रचलितेंद्रियः
आसाद्यतरसादैत्योगदयाऽभ्यहनद्धरिम् १४ भगवांस्तुगदावेगंविसृष्टंरिपुणोरसि अवंचयत्तिरश्चीनोयोगा
रूढइवांतकम् १५ पुनर्गदांस्वामादायभ्रामयंतमभीक्ष्णशः अभ्यधावद्धरिःक्रुद्धःसंरंभाद्दष्टदच्छदम् १६ त-
तश्चगदयारातिंदक्षिणस्यांभ्रुविप्रभुः आजघ्नेसतुतांसौम्यगदयाकोविदोऽहनत् १७ एवंगदाभ्यांगुर्वीभ्यां
हर्यक्षोहरिरेवच जिगीषयासुसंरब्धावन्योऽन्यमभिजघ्नतुः १८

तस्व अनूहोनिर्वितर्कः योनातिपिपर्तिनपूरयतिपालयतिवा असावसभ्यः सभायामनर्हः १२ सोऽधिक्षिप्तः सत्यंवयमितिश्लोकेनरु षाप्रलब्धःउपहसितश्च एतेवयमितिद्वाभ्यांक्रीडांकार्यमाणोऽहिराट्महासर्पइव १३ मन्युनाप्रचलितानिक्षुभितानींद्रियाणियस्य १४ अंतकंमृत्युम् १५ १६ सौम्यविदुरनांगदामप्राप्तामेवाहनत् १७ हर्यक्षोहिरण्याक्षः १८ ७ ७ ७
श्रीगोपालकृष्णायनमः श्रीवामनोविजयते ७ ७ ७ ७ ७

स्पृधोः स्पर्धमानयोः तिग्माभ्यांगदाभ्यामाहतान्यंगानिययोः क्षतादास्रवतीति क्षतास्रवंरुधिरंतस्यघ्राणमवघ्राणंतेनविवृद्धोमन्युर्ययोःवि अ॰
चित्रान् मार्गान् गदायुद्धभ्रमणभेदान् इलागौः तस्यांनिमित्तभूतायांसुष्मिणोर्मत्तयोर्वृषभयोः प्रस्तुतेऽपिइलापृथ्वीतदर्थंवृषभौहिस्व १८
लुबहूनिदिनानिसंग्रथितोत्तुंगशृंगसंघर्षविदीर्णांगगलद्रुधिरौपरस्परोपमार्दव्यग्रौयसंरंभौचमल्कारितगजयूथपौयुध्यमानौतिष्ठतइतिप्रसि
द्धम् १९ यज्ञएवावयवायस्यतस्यच महीनिमित्तंद्विषतोःएवंविधंविमर्दनंयुद्धंदिदृक्षुःस्वराट् ब्रह्मातत्रागात् २० आगत्यचनारायणमाह किं
कृत्वादैत्यंविलक्ष्यकथंभूतम् आसन्नंप्राप्तंशौंडीरंशौर्य्यमदोवायेन अपेतंसाध्वसंयस्मात् कृतःप्रतीकारोयेन अहार्यः अप्रतीकार्योविक्र

तयोःस्पृधोस्तिग्मगदाहतांगयोःक्षतास्रवघ्राणविवृद्धमन्व्योः विचित्रमार्गांश्चरतोर्जिगीषयाव्यभादिलायामि
वसुष्मिणोर्मृधः १९ दैत्यस्ययज्ञावयवस्यमाययागृहीतवाराहतनोर्महात्मनः कौरव्यमह्यांद्विषतोर्विमर्दनंदिदृक्ष
रागादृषिभिर्वृतःस्वराट् २० आसन्नशौंडीरमपेतसाध्वसंकृतप्रतीकारमहार्यविक्रमम् विलक्ष्यदैत्यंभगवान्
सहस्रणीर्जगादनारायणमादिसूकरम् २१ ब्रह्मोवाच एषतेदेवदेवानामंघ्रिमूलमुपेयुषाम् विप्राणां
सौरभेयीणांभूतानामप्यनागसाम् २२ आगस्कृद्भयकृद्दुष्कृदस्मद्राद्धवरोऽसुरः अन्वेषन्नप्रतिरथोलोकानटति
कंटकः २३ मैनंमायाविनंदृप्तंनिरंकुशमसत्तमम् आक्रीडबालवद्देवयथाशीविषमुत्थितम् २४ नयावदेषवर्धेत
स्वांवेलांप्राप्यदारुणः स्वांदेवमायामास्थायतावज्जह्यघमच्युत २५ एषाघोरतमासंध्यालोकछंबट्करीप्रभो
उपसर्पतिसर्वात्मन्सुराणांजयमावह २६ अधुनैषोऽभिजिन्नामयोगोमौहूर्तिकोह्यगात् शिवायनस्त्वंसुहृदामा
शुनिस्तरदुस्तरम् २७

मोयस्य सहस्रणीः सहस्राणामृषिसहस्राणांनेता ऋषिभिःपरिवृतइत्यर्थः २१ हेदेवतेऽघ्रिमूलंप्राप्तानांदेवादीना
मेषोऽसुरः २२ आगस्कृत्वृथैवापराधारोपकः तत्परिहारायप्रवृत्तोभयकृत् भीतंज्ञात्वादुष्कृत् अर्थप्राणादिहर्ता अस्मत्तोराद्धोलब्धोवरोयेन
अन्वेषन्प्रतिरथमवलोकयन् अप्रतिरथः प्रतिपक्षशून्यः २३ यद्यस्मात् एवंभूतोयंतस्मादेनंमाक्रीडमाक्रीडय हेदेवयथाउत्थितंक्षुभितम् आ
शीविषंसर्पबालःपुच्छाकर्षणादिनाक्रीडयतितद्वत् २४ स्वामासुरींहेदेवस्वांमायाम् अघंपापरूपम् २५ वेलामेवाह एषेति लोकानांछंबट्क
राविनाशकरीछंबाडित्यव्ययंविनाशेवर्तते २६ अभिजित्मध्यान्हःसएवमौहूर्तिकोयोगःसन् सुहूर्तःशुभदः कालः अगात् गतप्रायःअतोयावन्मुहू
र्तशेषोऽस्तितावद्देवसुहृदुस्तरमेनंनिस्तरजहि २७ ४

त्वांमृत्युंत्वयैवशापानुग्रहकालेविहितंनिर्मितम् आसादितःप्राप्तः शर्मणिसुखे आधेहिस्थापय २८ इतितृतीयेटीकायामष्टादशोऽ
ध्यायः १८ ऊनविंशेविरिंच्यादिप्रार्थितेनमहामृधे वराहेणहिरण्याक्षवधःश्लाघ्योऽनुवर्ण्यते १ निर्व्यलीकंचतदमृतंच पाठांतरेनिष्क
पटाभिप्रायंचतत् ऋतंचकालात्मनोऽपिममसुहूर्तबलमुपदिशतीतिप्रहस्यअपांगालोकनेनस्वीकृतवान् १ मुखतः अभिमुखेहनौकपोल
स्याधोभागे अक्षजः ब्रह्मणोघ्राणेंद्रियादाविर्भूतः २ सास्यगदयातेनहतातततोविहता विच्युतासतीविघूर्णिताभूत्वाऽपतत् रेजेच तत् भगव
त्करात्पतनम् यद्वातत्सदस्याद्भुत्सारेजइत्यनेनापिसंबंधः तत्दैत्यपौरुषंरेजइति ३ लब्धतीर्थोलब्धावसरः सन्नबबाधेनप्राहरत् समानयन्

दिष्ट्यात्वांविहितंमृत्युमयमासादितःस्वयम् विक्रम्यैनंमृधेहत्वालोकानाधेहिशर्मणि २८ इतिश्रीभागवते
महापुराणेतृतीयस्कंधेहिरण्याक्षवधे अष्टादशोऽध्यायः १८ मैत्रेयउवाच अवधार्यविरिंचस्यनिर्व्यलीका
मृतवचः प्रहस्यप्रेमगर्भेणतदपांगेनसोऽग्रहीत् १ ततःसपत्नंमुखतश्चरंतमकुतोभयम् जघानोत्पत्यगदयाह
नावसुरमक्षजः २ साहतातेनगदयाविहताभगवत्करात् विघूर्णितापतद्रेजेतदद्भुतमिवाभवत् ३ सतदालब्ध
तीर्थोऽपिनबबाधेनिरायुधम् मानयन्सम्मृधेधर्मंविष्वक्सेनंप्रकोपयन् ४ गदायामपविद्धायांहाहाकारेविनिर्ग-
ते मानयामासतद्धर्मंसुनाभंचास्मरद्विभुः ५ तंव्यग्रचक्रंदितिपुत्राधमेनस्वपार्षदमुख्येनविषज्जमानम् चित्रा
वाचोऽतद्विदांखेचराणांतत्रास्मासन्स्वस्तितेऽमुंजहीति ६ सतंनिशाम्यात्तरथांगमग्रतोव्यवस्थितंपद्मपलाशलोच
नम् विलोक्यचामर्षपरिप्लुतेंद्रियोरुषास्वदंतच्छदमादशच्छ्वसन् ७ करालदंष्ट्रश्चक्षुर्भ्यांसंचक्षाणोदहन्निव
अभिप्लुत्यस्वगदयाहतोऽसीत्याहनद्धरिम् ८ पदासव्येनतांसाधोभगवान्यज्ञसूकरः लीलयामिषतःशत्रोःप्राह
रद्वातरंहसम् ९ आहचायुधमादत्स्वघटस्वत्वंजिगीषसि इत्युक्तःसतदाभूयस्ताडयन्व्यनदद्भृशम् १०

बभूवेतिवाक्यभेदा
त्सइत्यस्यापौनरुक्त्यम् ४ ५ व्यग्रंससंभ्रमंचक्रंयस्य विषज्जमानंविशेषेणसंगंप्राप्नुवंतंप्रतिअतद्विदांतत्प्रभावमजानतामासमंतादासन्स्म ६
सदैत्यःतमात्तचक्रंनिशाम्यदृष्ट्वाअग्रतोव्यवस्थितंचविलोक्यअमर्षेणक्रोधेनपरिप्लुतानिक्षुभितानींद्रियाणियस्यसःआदशत् दष्टवान् ७ च-
क्षुर्भ्यांदहन्निवसंचक्षमाणःपश्यन्निवेतिवस्तुतःक्रोधाभावमाहहतोऽसिज्ञातोऽसीतिवास्तवोऽर्थः ८ वातरंहसंवायुवेगाम् ९ घटस्वउद्यमंकुरु
यतस्त्वंजेतुमिच्छसि १०

११ हतोमानोगर्वोयस्य १२ ज्वलन् योज्वलनस्तद्वल्लोलुपंग्रसनव्यग्रम् यज्ञायविष्णुमालक्ष्य अकार्यकरत्वेदृष्टांतः विप्रमुद्दिश्याभिचारंकुर्वं
न्यथा १३ अंतःखेआकाशमध्येचकासत् प्रकाशमानम् उदीर्णाउत्कटादीधितिर्दीप्तिर्यस्य निशातनेमिनानिशितधारेण हरिरिंद्रोयथातार्क्ष्य
स्यपतत्रमुज्झितंचिच्छेद देवान्विनिर्जित्यामृतकलशं नयतागरुडेनेंद्रप्रयुक्तवज्रस्यामोघस्यमानंदातुंपिच्छमेकम् त्यक्तंतद्यथा इंद्रश्चिच्छेद
छिन्नंचतत् यथाखेऽप्रकाशत्तद्वत्प्रकाशमानमित्यभिसंधिः १४ अराःसंत्यस्येति अरिचक्रम् तेनबहुधावृक्णेछिन्नेसतिप्रत्येत्य अभिमुखमा
गत्यहरेरुरःवक्षःप्रहत्य १५ मनाक् ईषदपिक्काप्यंशे १६ अस्यजगतः उपसंयमंप्रलयम् १७ पांसुकृतंतमश्चप्रेरितवंतः क्षेपणैः यंत्रैः १८

तांस आपततींवीक्ष्य भगवान्समवस्थितः जग्राहलीलयाप्राप्तांगरुत्मानिवपन्नगीम् ११ स्वपौरुषेप्रतिहतेहत
मानोमहासुरः नैच्छद्गदांदीयमानांहरिणाविगतप्रभः १२ जग्राहत्रिशिखंशूलंज्वलज्ज्वलनलोलुपम् यज्ञायधृत
रूपायविप्रायाभिचरन्यथा १३ तदोजसादैत्यमहाभटार्पितंचकासदंतःखउदीर्णदीधिति चक्रेणचिच्छेदनिशात
नेमिनाहरिर्यथातार्क्ष्यपतत्रमुज्झितम् १४ वृक्णेस्वशूलेबहुधारिणाहरेःप्रत्येत्यविस्तीर्णमुरोविभूतिमत् प्रवृद्ध
रोषःसकठोरमुष्टिनानदन्प्रहत्यांतरधीयतासुरः १५ तेनेत्थमाहतःक्षत्तर्भगवानादिसूकरः नाकंपतमनाक्क्वापि
स्रजाहतइवद्विपः १६ अथोरुधाऽसृजन्मायांयोगमायेश्वरेहरौ यांविलोक्यप्रजास्त्रस्तामेनिरेऽस्योपसंयमम् १७
प्रववुर्वायवश्चंडास्तमःपांसवमैरयन् दिग्भ्योनिपेतुर्ग्रावाणःक्षेपणैःप्रहिताइव १८ द्यौर्नष्टभगणाभ्रौघैःसवि
द्युत्स्तनयित्नुभिः वर्षद्भिःपूयकेशासृग्विण्मूत्रास्थीनिचासकृत् १९ गिरयःप्रत्यदृश्यंतनानायुधमुचोऽनघ दि
ग्वाससोयातुधान्यःशूलिन्योमुक्तमूर्धजाः २० बहुभिर्यक्षरक्षोभिःपत्त्यश्वरथकुंजरैः आततायिभिरुत्सृष्टाहिंस्रा
वाचोतिवैशसाः २१ प्रादुष्कृतानांमायानामासुरीणांविनाशयत् सुदर्शनास्त्रंभगवान्प्रायुंक्तदयितंत्रिपात् २२ तदा
दितेःसमभवत्सहसाहृदिवेपथुः स्मरंत्याभर्तुरादेशंस्तनाच्चासृक्प्रसुस्रुवे २३ नष्टोभगणोनक्षत्रसमूहोयस्याम् अनेनदैत्य

बलातिरेकात् ब्रह्मदत्तमुहूर्तातिक्रमोगम्यते अन्हिनक्षत्राणामसंभवात् १९ नानायुधानिमुंचंतीतितथायातुधान्यः प्रत्यदृश्यंत २० हिंस्राः
छिंधिभिंधीत्येवंभूताः अतिवैशसा अत्युग्राःवाचउत्सृष्टाइत्यत्रैवंवाक्यसमाप्तिः २१ प्रादुष्कृतानामितिप्रकटिताःमायाःविनाशयत् विनाशन
मितिपाठेयथाश्रुतैवषष्ठी त्रीणिसवनानिपदायस्य यज्ञमूर्तिरित्यर्थः त्रयोऽस्यपादाइतिश्रुतेः २२ भर्तुरादेशंत्वत्पुत्रौभगवान् हनिष्यतीत्येवंभू
तम् २३

उपगूहमानः बाह्वोरंतर्निधाय्यसंघट्टयन् २४ अहन्नूजघानत्वाष्ट्रं वृत्रंमरुत्पतिरिंद्रः २५ परितोभ्रमत् गात्रंशरीरंयस्यउदस्तेबहिर्निर्गतेलो
चनेयस्य विशीर्णाबाह्वादयोयस्य नगेंद्रोमहाद्रुमः लुलितःउन्मूलितः नभस्वतावायुना २६ संस्थितिंमृत्युम् २७ असतआरोपितात् लिं
गशरीरात् मोक्तुमिच्छयावराहस्यपूर्वपादयोरेवकरत्वात् करेणाहन्निनितिपदाहतइतिचाविरुद्धम् २८ २९ अखिलयज्ञानांतंतवेविस्ताराय

विनष्टासुस्वमायासुभूयश्चाव्रज्यकेशवम् रुषोपगूहमानोमुंददृशेवस्थितंबहिः २४ तंमुष्टिभिर्विनिघ्नंतंवज्र
सारैरधोक्षजः करेणकर्णमूलेऽहन्यथात्वाष्ट्रंमरुत्पतिः २५ सआहतोविश्वजिताह्यवज्ञयापरिभ्रमद्गात्रउदस्त
लोचनः विशीर्णबाह्वंघ्रिशिरोरुहोऽपतद्यथानगेंद्रोलुलितोनभस्वता २६ क्षितौशयानंतमकुंठवर्चसंकरालदंष्ट्रं
परिदष्टदच्छदम् अजादयोवीक्ष्यशशंसुरागता अहोइमंकोऽनुलभेतसंस्थितिम् २७ यंयोगिनोयोगसमाधि
नारहोध्यायंतिलिंगादसतोमुमुक्षया तस्यैषदैत्यर्षभःपदाहतोमुखंप्रपश्यंस्तनुमुत्ससर्जह २८ एतौतौपार्षदा
वस्यशापाद्यातावसद्गतिम् पुनःकतिपयैःस्थानंप्रपत्स्येतेहजन्मभिः २९ देवाऊचुः नमोनमस्तेऽखिल
यज्ञतंतवेस्थितौगृहीतामलसत्वमूर्तये दिष्ट्याहतोऽयंजगतामरुंतुदस्त्वत्पादभक्त्यावयमीशनिर्वृताः ३० मैत्रे
यउवाच एवंहिरण्याक्षमसह्यविक्रमंससादयित्वाहरिरादिसूकरः जगामलोकंस्वमखंडितोत्सवंसमीडितः
पुष्करविष्टरादिभिः ३१ मयायथाऽनूक्तमवादितेहरेःकृतावतारस्यसुमित्रचेष्टितम् यथाहिरण्याक्षउदारविक्र
मोमहामृधेक्रीडनवन्निराकृतः ३२ सूतउवाच इतिकौषारवाख्यातामाश्रुत्यभगवत्कथाम् क्षत्तानंदंप
रंलेभेमहाभागवतोद्विज ३३ अन्येषांपुण्यश्लोकानामुद्दामयशसांसताम् उपश्रुत्यभवेन्मोदःश्रीवत्सांकस्यकिं
पुनः ३४ योगजेंद्रंझषग्रस्तंध्यायंतंचरणांबुजम् क्रोशंतीनांकरेणूनांकृच्छ्रतोमोचयद्द्रुतम् ३५

कारणायेतिवा अरुंतुदः
मर्मभेत्ता ३० सादयित्वाहत्वेत्यर्थः पुष्करविष्टरादिभिः ब्रह्मादिभिःसंस्तुतः ३१ यथानूक्तंगुरूक्तिमनतिक्रम्यमयाऽवादितवकथितम् हेसु-
मित्रपर्यायेनप्रकारेण ३२ हेद्विजशौनक ३३ कथामुपश्रुत्य ३४ भक्तिमात्रेणपशूनामपिसुलभः अन्यथादेवानामपिदुर्लभइतितत्कथाश्र
वणेकस्यानंदोनस्यादित्याह यइतिद्वाभ्याम् झषोग्राहः क्रोशंतीनांसतीनामितिकृपालुत्वमुक्तम् संकटादमोचयत् ३५ ७ ७

३६ कारणेनपृथिव्युद्धरणादिनासूकररूपस्य ३७ एतद्धरेर्विक्रीडितंशृण्वतामंतेश्रीनारायणोगतिर्भवति महापुण्यंस्वर्गादिप्रदम् अलं
पवित्रमतिशयेनशोधकंधन्यंधनावहम् यशस्यंकीर्तिकरम् आयुषश्चाशिषांचपदंस्थानंपरित्राणंवा प्राणानामिंद्रियाणांच्चपदम् अंगहे
विदुर ३८ इतितृतीयेटीकायामेकोनविंशोऽध्यायः १९ विंशेवराहजन्मादिव्यवधानादथादितः सर्गोऽनुस्मार्यतेवक्तुमन्वयंप्रस्तुतं
मनोः १ प्रतिष्ठांस्थानम् अध्यस्यप्राप्यसौतेसूतस्यरोमहर्षणस्यपुत्र अवरमर्वाचीनंजन्मयेषांतेषामीश्वरेलीनानांमार्गायनिर्गमायकानिद्वा

तंसुकृत्वाराध्यमृजुभिरनन्यशरणैर्नृभिः कृतज्ञःकोनसेवेतदुराराध्यमसाधुभिः ३६ योवैहिरण्याक्षवधेऽमहाऽ
द्भुतंविक्रीडितंकारणसूकरात्मनः शृणोतिगायत्यनुमोदतेऽञ्जसाविमुच्यतेब्रह्मवधादपिद्विजाः ३७ एतन्महापु
ण्यमलंपवित्रंधन्यंयशस्यंपदमायुराशिषाम् प्राणेंद्रियाणांयुधिशौर्यवर्धनंनारायणोऽतेगतिरंगशृण्वताम् ३८
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेएकोनविंशोऽध्यायः १९ शौनकउवाच महींप्रतिष्ठामध्यस्यसौ
तेस्वायंभुवोमनुः कान्यन्वतिष्ठद्द्वाराणिमार्गायावरजन्मनाम् १ क्षत्तामहाभागवतःकृष्णस्यैकांतिकःसुहृत् य
स्तत्याजाग्रजंकृष्णेसापत्यमघवानिति २ द्वैपायनादनवरोमहित्वेतस्यदेहजः सर्वात्मनाश्रितःकृष्णंतत्पराश्चाप्यनु
व्रतः ३ किमन्वपृच्छन्मैत्रेयंविरजास्तीर्थसेवया उपगम्यकुशावर्त्तआसीनंतत्त्ववित्तमम् ४ तयोःसंवदतोःसूतप्रवृ-
त्ताह्यमलाःकथाः आपोगांगाइवाघघ्नीर्हरेःपादांबुजाश्रयाः ५ तानःकीर्तयभद्रंतेकीर्तन्योदारकर्मणः रसज्ञःकोऽ
नुतृप्येतहरिलीलाऽमृतंपिबन् ६ एवमुग्रश्रवाःपृष्टऋषिभिर्नैमिषायनैः भगवत्यर्पिताध्यात्मस्तानाहश्रूयतामिति
७ सूतउवाच हरेर्धृतक्रोडतनोःस्वमाययानिशम्यगोरुद्धरणंरसातलात् लीलांहिरण्याक्षमवज्ञयाहतंसंजा
तहर्षोमुनिमाहभारतः ८

राणिकृतवान् अर्वाचीनान्प्राणिनः कैरुपायैःसृष्टवानित्यर्थः १ विदुरमैत्रेयसंवादेनैवैतज्ज्ञास्यतइतितमेवसंवादं
प्रष्टुमाह क्षत्तेतिपंचभिः श्रीकृष्णसुहृत्त्वेहेतुः यइतिदुर्योधनादिभिरपत्यैःसहितमग्रजंधृतराष्ट्रम् अघवान् कृतापराधइतिहेतोः श्रीकृष्णोक्तमं
त्रानादरात् यस्तत्याज २ अनवरः अन्यूनःमहित्वेमहिम्नि ३ कुशावर्त्तेगंगाद्वारे ४ यत्किमपिपृच्छतुकिंनवेतिचेत्तत्राह तयोरिति अघघ्नीः
अघघ्न्यः नूनंकथाःप्रवृत्ताः ५ कीर्तन्यानिकीर्तनार्हाणिउदाराणिकर्माणियस्यहरेः ६ एवमितिव्यासवाक्यम् उग्रश्रवाःरोमहर्षणपुत्रःनैमिषमयन
माश्रयोयेषाम् अर्पितमध्यात्मंमनोयेन ७ गोःउद्धरणंलीलांहिरण्याक्षंचावज्ञयाहतंनिशम्य भारतोविदुरः ८ ६९ ६९ ४

यस्मात्त्वमव्यक्तमार्गवित् ब्रह्मणोवाविशेषणम् ९ एतत् जगत् अभावयन् उत्पादयामासुः १० सद्वितीयाः सभार्यास्स्वतंत्राभार्यानपे
क्षाः कर्मसुप्रजासर्गादिषुसंहताः परस्परापेक्षाः इदंजगत् ११ ब्रह्माकिमारभतेतिप्रश्नस्ययस्मादीन् सृष्टवानित्युत्तरंवक्तुंपूर्वोक्तां-
सृष्टिमनुस्मारयति दैवेनेतिसप्तभिः मन्वादिप्रश्नानांतूत्तराध्यायमारभ्योत्तरंभविष्यति दुर्वितर्क्येण दैवेनजीवादृष्टेनपरेणप्रकृत्यधिष्ठात्रा
महापुरुषेण अनिमिषेणकालेनचहेतुना भगवतो निर्विकारात् जातक्षोभंयद्गुणत्रयंप्रधानंतस्मात् महानासीत् तदुक्तंतंत्रे विष्णोस्तुत्री

विदुरउवाच प्रजापतिपतिःसृष्ट्वाप्रजासर्गेप्रजापतीन् किमारभतमेब्रह्मन्प्रब्रूह्यव्यक्तमार्गवित् ९ येम
रीच्यादयोविप्रायस्तुस्वायंभुवोमनुः तेवैब्रह्मण आदेशात्कथमेतदभावयन् १० सद्वितीयाःकिमसृजन्स्वतंत्राउ
तकर्मसु अहोस्वित्संहताःसर्वइदंस्मसमकल्पयन् ११ मैत्रेयउवाच दैवेनदुर्वितर्क्येण परेणानिमिषेण
च जातक्षोभाद्भगवतोमहानासीद्गुणत्रयात् १२ रजःप्रधानान्महतस्त्रिलिंगोदैवचोदितात् जातःससर्जभूता
दिर्वियदादीनिपंचशः १३ तानिचैकैकशःस्रष्टुमसमर्थानिभौतिकम् संहत्यदैवयोगेनहैममंडमवासृजन् १४
सोऽशयिष्टाब्धिसलिलेआंडकोशोनिरात्मकः साग्रंवैवर्षसाहस्रमन्ववात्सीत्तमीश्वरः १५ तस्यनाभेरभूत्पद्मंस
हस्रार्कोरुदीधिति सर्वजीवनिकायौकोयत्रस्वयमभूत्स्वराट् १६ सोऽनुविष्टोभगवतायःशेतेसलिलाशये लोक
संस्थांयथापूर्वंनिर्ममेसंस्थयास्वया १७ ससर्जच्छाययाविद्यांपंचपर्वाणमग्रतः तामिस्रमंधतामिस्रंतमोमोहो
महातमः १८

णिरूपाणिपुरुषाख्यान्यथोविदुः प्रथमंमहतःस्रष्टृद्वितीयंत्वंडसंस्थितम् तृतीयंसर्वभूतस्थंतानिज्ञात्वाविमुच्यतइति १२ मह
तोजातोभूतादिरहंकारस्त्रिलिंगस्त्रिगुणः रजःप्रधानादिति स्वतःसत्त्वप्रधानस्यापिमहतोहंकारोत्पत्तिकालेकार्यानुरूपंरजःप्रधानत्वंभवतीति
भावः पंचशः तन्मात्राणिमहाभूतानिज्ञानेंद्रियाणिकर्मेंद्रियाणितत्तद्देवताश्चेतिपंचपंचससर्जेत्यर्थः १३ भौतिकंहैममंडमेकैकशः प्रत्येकंस्रष्टुम
समर्थानिसंति संहत्यससृजुः १४ अन्ववात्सीत् अधिष्ठितवान् १५ सहस्रार्काणामिवोरुर्दीधितिर्यस्यतत् सर्वजीवनिकायानामोकःस्थानंपद्मंस्व
राट् ब्रह्मा १६ यःसलिलाशयेगर्भोदकस्यांतःशेतेतेनभगवताऽनुविष्टोऽधिष्ठितःसन् सःस्वराट् स्वयासंस्थयानामरूपादिक्रमेण १७ छायाप्रभाप्रतियो
गिनीतया अबुध्येत्यर्थः यस्त्वबुद्धिकृतःप्रभोरित्युक्तत्वात् महानमइतिमहामोहः स्वरूपनिर्देशमात्रविवक्षयामोहइतिप्रथमाप्रयोगः १८ ७

नदेवं प्रथमोक्तां साधारणां सृष्टिमनूद्य केनचित् विशेषेणासाधारणां सृष्टिमाह विससर्जेत्यादिना यावत्समाप्ति तद्विसृष्टं कायं रात्रिरूपं ततएव जातानि यक्षरक्षांसि जगृहुः क्षुत्तृषोः समुद्भवो यस्यां ताम् अत्र चया ऽस्य सा तत्र रात्रि रासीत् तामपोहत सा तमिस्राऽभवदित्यादिश्रुतिरनुसंधेया १९ उपसृष्टा अभिभूताः जग्धुमत्तुं भक्षयितुम् यतो वयं क्षुत्तृड्भ्यामर्दिताः अतएनं पितेति कृपया मा रक्षतेत्येके अन्येतु जक्षध्वं भक्षयतेतिब्रु वंतः जक्षभक्षहसनयोरितिधातुः २० देवो ब्रह्मा संविग्नो भीतः शन् मां मा जक्षत मा भक्षयत किंतु रक्षत अहो हे यक्षरक्षांसि यूयं मे प्रजाः स तावभूविथ जातास्थ एवसु यस्त्वभावाय क्षराक्षसाजाता इत्यर्थः तत्र ये यक्ष्ध्वमित्यूचुस्ते यक्षाः ये तु मा रक्षतेति ते राक्षसा इति ज्ञेयम् एतच्चानिर्दे गादिता मससर्गस्याप्युपलक्षणम् २१ प्रभया दीव्यन् द्योतमाना या याः देवताः द्युतिमत्यः सात्विक्यस्ताः प्रमुखतः प्राधान्येनासृजत् तेदे-

विससर्जात्मनः कायं नाभिनंदंस्तमोमयम् जगृहुर्यक्षरक्षांसि रात्रिं क्षुत्तृट्समुद्भवाम् १९ क्षुत्तृड्भ्यामुपसृष्टास्ते तं जग्धुमभिदुद्रुवुः मा रक्षतैनं जक्षध्वमित्यूचुः क्षुत्तृडर्दिताः २० देवस्तानाह संविग्नो मा मां जक्षत रक्षत अहो मे यक्षरक्षांसि प्रजा यूयं बभूविथ २१ देवताः प्रभया या या दीव्यन् प्रमुखतोऽसृजत् ते अहार्षुर्देवयंतो विसृष्टां तां प्रभामहः २२ देवोऽदेवाञ्जघनतः सृजति स्मातिलोलुपान् त एनं लोलुपतया मैथुनायाभिपेदिरे २३ ततो हसन् स भगवा नसुरैर्निरपत्रपैः अन्वीयमानस्तरसा क्रुद्धो भीतः पराऽपतत् २४ स उपव्रज्य वरदं प्रपन्नार्तिहरं हरिम् अनुग्रहा य भक्तानामनुरूपात्मदर्शनम् २५ पाहि मां परमात्मंस्ते प्रेषणेनासृजं प्रजाः ता इमा यभितुं पापा उपाक्रामंति मां प्र भो २६ त्वमेकः किल लोकानां क्लिष्टानां क्लेशनाशनः त्वमेकः क्लेशदस्तेषामनासन्नपदां तव २७

वाः देवता इति स्त्रीत्वेन निर्दिष्टानामप्यर्थमात्रविवक्षया त इति पुंस्त्वेन प्रतिनिर्देशः एवं यक्षरक्षांसीत्यत्रापि ज्ञेयम् तेन विसृष्टां त्यक्तां प्रभामहः दिवसरूपां सतीं देवयंतः क्रीडयंतः अहार्षुर्जगृहुः २२ अदेवानिति च्छेदः स जघनादसुरानसृजतेति श्रुतेः अतिलोलुपान् स्त्रीलंपटान् अभिपेदिरे प्राप्ताः २३ पराऽपतत् अपलायत २४ भक्तेच्छानुरूपमात्मानं दर्शयतीति तथा तमुपव्रज्य २५ पाहीति द्वाभ्यां प्रार्थितवान् यभितुं मैथुनेन धर्षयितुम् २६ लोकानां जनानां तव अनासन्नौ अनाश्रितौ पादौ यैस्तेषाम् २७ ७. ७.

श्रीगोपालो विजयते श्रीवामनो विजयते ७. ७. ७. ७. ७.

विविक्तमसंदिग्धमध्यात्मदर्शनंपरचित्तज्ञानंयस्यहरेः घोरांकामकश्मलांस्वतनुंविमुंचेतिउक्तवानितिशेषः इत्युक्तश्चब्रह्मातांतनुंविमुमोच सर्वत्रत
नुत्यागोनामतत्तन्मनोभावत्यागोविवक्षितः गृहणंचतत्तद्भावापत्तिरितिद्रष्टव्यम् २८ साऽहोरात्रयोःसंधिरभवदितिश्रुतेः सातेनविसृष्टातनुःसा
यंतनीसंध्याबभूवसाचकामोद्रेकवेलाअसुराश्चराजसत्वात् स्त्रीलंपटाः अतस्तांसंध्यामेवस्त्रियंकल्पयित्वातेसंमोहंप्राप्ताइत्याह तामितित्रि
भिः नूपुराभ्यांक्वणंतीचरणांभोजेयस्याः मदेनविह्वलेलोचनेयस्याः कांचीकलापेनविलसद्दुकूलंतेनाच्छन्नंरोधः कटितटंयस्याःताम् २९ अ
न्योन्यमाश्लेषयाउपमर्दनहेतुनाउत्तुंगौनिरंतरौपयोधरौयस्याः सद्द्विजांसुदतींस्निग्धोहासोलीलाऽवलोकनंयस्याः ३० गूहंतींवस्त्रांचलेनाघ्रण्वा
नाम् नीलानामलकानांवरूथःस्तोमोविद्यतेयस्याः हेधर्मविदुरतांस्त्रियमुपलभ्यमत्वा ३१ संमूढानांविभावनाक्रममाह अहोइति ३२ अभिसं

सोऽवधार्यास्यकार्पण्यंविविक्ताध्यात्मदर्शनः विमुंचात्मतनुंघोरामित्युक्तोविमुमोचह २८ तांक्वणच्चरणांभो
जांमदविह्वललोचनाम् कांचीकलापविलसद्दुकूलच्छन्नरोधसम् २९ अन्योऽन्याश्लेषयोत्तुंगनिरंतरपयोधरा
म् सुनासांसुद्विजांस्निग्धहासलीलावलोकनाम् ३० गूहंतींव्रीडयात्मानंनीलालकवरूथिनीम् उपलभ्यासुराध
र्मसर्वेसंमुमुहुःस्त्रियम् ३१ अहोरूपमहोधैर्यमहोअस्यानवंवयः मध्येकामयमानानामकामेवविसर्पति ३२ वित
र्कयंतोबहुधातांसंध्यांप्रमदाकृतिम् अभिसंभाव्यविश्रंभात्पर्यपृच्छन्कुमेधसः ३३ कासिकस्यासिरंभोरुकोवाऽर्थ
स्तेऽत्रभामिनि रूपद्रविणपण्येनदुर्भगान्नोविबाधसे ३४ यावाकाचित्त्वमबलेदिष्ट्यासंदर्शनंतव उत्सुनोषीक्षमा
णानांकंदुकक्रीडयामनः ३५ नैकत्रतेजयतिशालिनिपादपद्मंघ्नत्यामुहुःकरतलेनपतत्पतंगम् मध्यंविषीदतिबृह
त्स्तनभारभीतंशांतेवदृष्टिरमलासुशिखासमूहः ३६

भाव्यसत्कृत्यविश्रंभात्प्रणयात् कुबुद्धयस्तेतांपप्रच्छुः ३३ कासीतित्रिभिः
काऽसिनाम्नाकस्यवाकन्याहेभामिनिकोपने रूपमेवद्रविणमनर्घ्यवस्तुतदेवपण्यंक्रयाऽर्हंतेनतदसमर्पणेननोविबाधसे ३४ किंजातिकुलादि
प्रश्नेनयावाकाचिद्भवदिष्ट्याइदंतावद्भद्रंजातंयत्तवदर्शनम् किंतुकेवलंनोमनःउत्सुनोषिविमथ्नासि ३५ क्षुभितचित्तानांवाक्यंहेशालिनि
श्लाघ्यंएकत्रनजयतिनास्थिरीभवति यद्वानैकत्रअनेकगतिविलासेषुजयतिसर्वोत्कर्षेणवर्तते पतत्पतंगमुच्चलंतंकंदुकम् बृहतोःस्तन
योर्भाराद्भीतंतवकृशंमध्यंविषीदतिश्राम्यति शांतामंथरेवप्रसरति सुशिखासमूहः शोभनः केशकलापस्ते पाठांतरेसुशिखाः शोभनाःकेशाः

तृ॰टी
७

अवकीर्यमाणान्समूहवधानेति अत्रच अस्तंगच्छन्सूर्यएवपतत्पतंगः मेघविच्छेदोमध्यविषादः तारकारूपाहृष्टिः तमएवकेशाइत्याधूह्यम्
३६ प्रमदेवाचरंतींस्त्रियंमत्वाजगृहुः ३७ प्रहस्यात्मानमात्मनाजिघ्रंत्याकांत्यासौंदर्येणप्रहसनमात्मावघ्राणंचसौंदर्यानुभावचातुर्यविकारैः ३८
ज्योत्स्नांचंद्रिकारूपांतएवगंधर्वादिगणाः विश्वावसुःपुरोगमोमुख्योयेषु ३९ आत्मनस्तंद्रिणाआलस्येनतांश्चमुक्तकेशान्वीक्ष्यनेत्रेनिमीलित
वान् ४० इंद्रियाणांविक्लेदः स्रावोययातांनिद्रांप्रचक्षते येनेंद्रियविक्लेदेनहेतुनाउच्छिष्टाश्चसंतः धर्षयंतिभ्रांतान्कुर्वंतितंभूतादिगणमुन्मा
दंप्रचक्षतेतंद्राज्जृंभिकानिद्रोन्मादहेतुत्वेनभूतादीनांतनूनांचचातुर्विध्यमुक्तम् ४१ ऊर्जस्वंतंबलवंतम् परोक्षेणअदृश्यरूपेण ४२ आत्मनःस

इतिसायंतनीसंध्यामसुराःप्रमदायतीम् प्रलोभयंतींजगृहुर्मत्वामूढधियःस्त्रियम् ३७ प्रहस्यभावगंभीरंजिघ्रंत्या
त्मानमात्मना कांत्याससर्जभगवान्गंधर्वाप्सरसांगणान् ३८ विससर्जतनुंतांवैज्योत्स्नांकांतिमतींप्रियाम् तए
वचादहुःप्रीत्याविश्वावसुपुरोगमाः ३९ सृष्ट्वाभूतपिशाचांश्चभगवानात्मतंद्रिणा दिग्वाससोमुक्तकेशान्वीक्ष्य
चामीलयद्दृशौ ४० जगृहुस्तद्विसृष्टांतांजृंभणाख्यांतनुंप्रभोः निद्रामिंद्रियविक्लेदोययाभूतेषुदृश्यते येनोच्छिष्टा
न्धर्षयंतितमुन्मादंप्रचक्षते ४१ ऊर्जस्वंतंमन्यमानआत्मानंभगवानजः साध्यान्गणान्पितृगणान्परोक्षेणासृ
जत्प्रभुः ४२ तआत्मसर्गंतत्कायंपितरःप्रतिपेदिरे साध्येभ्यश्चपितृभ्यश्चकवयोयद्वितन्वते ४३ सिद्धान्विद्याध
रांश्चैवतिरोधानेनसोऽसृजत् तेभ्योऽददात्तमात्मानमंतर्धानाख्यमद्भुतम् ४४ सकिन्नरान्किंपुरुषान्प्रत्यात्म्येना
सृजत्प्रभुः मानयन्नात्मनात्मानमात्माभासंविलोकयन् ४५ तेतुतज्जगृहूरूपंत्यक्तंयत्परमेष्ठिना मिथुनीभूयगा
यंतस्तमेवोषसिकर्मभिः ४६ देहेनवैभोगवताशयानोबहुचिंतया सर्गेऽनुपचितेक्रोधादुत्ससर्जहतद्वपुः ४७

र्गोयस्मात् तंयत् येनकायेनसंप्रदानत्वनिमित्तेनकवयः कर्मकोविदाः साध्येभ्यः पितृभ्यश्चस्वपितृरूपेभ्यः वितन्वतेश्राद्धादिनाहव्यंकव्यंचद
दति ४३ तिरोधानेनदृश्यत्वेसत्यप्यंतर्धानशक्त्या ४४ प्रत्यात्म्येनप्रतिबिंबेन आत्माभासंप्रतिबिंबम् आत्मनाआत्मनोमनः प्रतिबिंबदर्शिनः
कंदरस्यशिरःकंपादिचेष्टा अतएवतत्सृष्टानांमिथःसंमानेननित्यंमिथुनीभावः ४५ तत्प्रतिबिंबरूपंकर्मभिःतत्पराक्रमानुवर्णनैः ४६ भोग
आभोगोविस्तारः पादादिप्रसरणंतद्वतादेहेनअनुपचितेवृद्धिमप्राप्तेतत्भोगक्रोधादियुक्तम् ४७ ७ ७ ७

अमुतः अमुष्मात्देहात् येकेशाअहीयंतप्रच्युताः तेअहयोजाताः प्रसर्पतः पादाद्याकुंचनैः प्रचलतोऽमुष्मात्सर्पाः अतएव अगानभवंतीति नागाः अतिवेगवंतइत्यर्थः भोगवतोजातत्वात् भोगेनफणेनउरुविस्तीर्णाकंधरायेषांसर्वेचैतेतत्र क्रोधयोगात् क्रूराः तेषामवांतरजातिभेदः सर्पसिद्धांतेप्रसिद्धः ४८ यदात्मानमन्यमानोऽभूत् तदामनून्ससर्ज ४९ तेभ्यःस्वीयंपुरुषंपुरुषाकारंपुरंदेहमत्यसृजत् ददौतान्मनून् ५० तेलयाकृतम् सकृतत्वमाहुः यस्मिन्मनुसर्गेक्रियाअग्निहोत्राद्याः अतोऽस्मिन्सर्वेवयंसाकंसह अन्नंहविर्भागादिअदामभक्षयामहेब्रह्मन् ५१ कायस्रृ

येऽहीयंतामुतःकेशाअहयस्तेंऽगजज्ञिरे सर्पाःप्रसर्पतःक्रूरानागाभोगोरुकंधराः ४८ सआत्मानंमन्यमानःकृतमित्यमिवात्मभूः तदामनून्ससर्जांतेमनसालोकभावनान् ४९ तेभ्यःसोऽत्यसृजत्स्वीयंपुरंपुरुषमात्मवान् तान्दृष्ट्वायेपुरासृष्टाःप्रशशंसुःप्रजापतिम् ५० अहोएतज्जगत्स्रष्टःसुकृतंबततेकृतम् प्रतिष्ठिताःक्रियायस्मिन्साकमन्नमदामहे ५१ तपसाविद्ययायुक्तोयोगेनसुसमाधिना ऋषीनृषिर्हृषीकेशःससर्जाभिमताःप्रजाः ५२ तेभ्यश्चैकैकशःस्वस्यदेहस्यांशमदादजः यत्तत्समाधियोगर्द्धितपोविद्याविरक्तिमत् ५३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविंशतितमोऽध्यायः २० विदुरउवाच स्वायंभुवस्यचमनोर्वंशःपरमसंमतः कथ्यताभगवन्यत्रमैथुनेनैधिरेप्रजाः १ प्रियव्रतोत्तानपादौसुतौस्वायंभुवस्यवै यथाधर्मंजुगुपतुःसप्तद्वीपवतींमहीम् २ तस्यवैदुहिताब्रह्मन्देवहूतीतिविश्रुता पत्नीप्रजापतेरुक्ताकर्दमस्यत्वयानघ ३ तस्यांसवैमहायोगीयुक्तायांयोगलक्षणैः ससर्जकतिधावीर्यंतन्मेशुश्रूषवेवद ४

ष्टिमुखात्ऋषीणांसृष्टिमाह तपसेति विद्याउपासना योगोऽभ्यासनादिः सुसमाधिः वैराग्यैश्वर्यादियुक्तः समाधिः तेनचयुक्तः हृषीकेशः स्ववशेंद्रियःसन् ऋषिर्ब्रह्माऋषीन् प्रजाःससर्ज ५२ किंतद्देहंयस्यांशमदादित्यतआह यदिति समाधिश्चयोगश्चऋद्धिश्चऐश्वर्यंतपश्चविद्याचविरक्तिश्चविद्यंतेयस्मिन्तत् ५३ इतितृतीयस्कंधेटीकायांविंशोऽध्यायः २० एकविंशेतपोविद्यातोषितेनतुविष्णुना कर्दमस्यमनोःपुत्र्याविवाहघटनोच्यते १ एधिरेएधांचक्रिरे धर्मंमहींचयथाजुगुपतुःररक्षतुः तन्मेवदेतितृतीयेनान्वयः २ तस्यमनोः ३ योगलक्षणैर्यमादिभिर्युक्तायाम् कतिधावीर्यंससर्जकतिपुत्रानुत्पादयामासेत्यर्थः ४ छ छ छ छ

ृ·टी· मानवीम् मनोःकन्यामाकूतिंचप्रसूतिंचभार्यांलब्ध्वाययाभूतानिससर्ज तच्चवदेतिचकारस्यार्थः ५ सहस्राणांसमादशादशसहस्राणिसंव अ
८ त्सरानित्यर्थः ६ ततस्तस्मिंस्तपसिक्रियायोगेनपूजाप्रकारेणसंप्रपेदेसिषेवेप्रपन्नेभ्योभक्तेभ्योवरदातारम् ७ शब्दैकवेद्यंयद्ब्रह्मतन्मयंव २१
पुर्दधत् तंप्रत्यात्मानंदर्शयामास ८ सकर्दमस्तंखेऽवस्थितंदृष्ट्वामूर्ध्नाक्षितावपतत् गीर्भिश्चाभ्यगृणादितिचतुर्णामन्वयः पद्मोत्पलेदिनरा-
त्रिविकासेसितानांपद्मानामुत्पलानांचस्रक्यस्यतम् स्निग्धानीलाश्चयेअलकास्तेषांव्रातोवक्राब्जेयस्य ९ श्वेतोत्पलंक्रीडनकंयस्य मनः
स्पर्शमनस्यानंदजनकंस्मितमीक्षणंचयस्यतम् १० वक्षसिश्रीर्यस्यकौस्तुभःकंधरायांयस्य ११ प्रीतिरेवस्वभावःस्वतःसिद्धोधर्मोयस्यतया

रुचिर्योभगवान्ब्रह्मन्दक्षोवाब्रह्मणःसुतः यथाससर्जभूतानिलब्ध्वाभार्यांचमानवीम् ५ मैत्रेयउवाच प्र
जाःसृजेतिभगवान्कर्दमोब्रह्मणोदितः सरस्वत्यांतपस्तेपेसहस्राणांसमादश ६ ततःसमाधियुक्तेनक्रियायोगेन
कर्दमःसंप्रपेदेहरिंभक्त्याप्रपन्नवरदाशुषम् ७ तावत्प्रसन्नोभगवान्पुष्कराक्षःकृतेयुगे दर्शयामासतंक्षत्तःशा-
ब्दंब्रह्मदधद्वपुः ८ सतंविरजमर्काभंसितपद्मोत्पलस्रजम् स्निग्धनीलालकव्रातवक्त्राब्जंविरजोंबरम् ९ किरी-
टिनंकुंडलिनंशंखचक्रगदाधरम् श्वेतोत्पलक्रीडनकंमनःस्पर्शस्मितेक्षणम् १० विन्यस्तचरणांभोजमंसदेशेग
रुत्मतः दृष्ट्वाखेऽवस्थितंवक्षःश्रियंकौस्तुभकंधरम् ११ जातहर्षोपतन्मूर्ध्नाक्षितौलब्धमनोरथः गीर्भिस्त्वभ्यगृ
णात्प्रीतिस्वभावात्माकृतांजलिः १२ ऋषिरुवाच जुष्टंबताद्याखिलसत्वराशेःसांसिध्यमक्ष्णोस्तवदर्श-
नान्नः यद्दर्शनंजन्मभिरीड्यसद्भिराशासतेयोगिनोरूढयोगाः १३ येमाययातेहतमेधसस्त्वत्पादारविंदंभवसिंधु-
पोतम् उपासतेकामलवायतेषांरासीशकामान्निरयेऽपियेस्युः १४ तथासचाहंपरिवोढुकामःसमानशीलांगृहमे
धधेनुम् उपेयिवान्मूलमशेषमूलंदुराशयःकामदुघांघ्रिपस्य १५ विधआत्मामनोयस्य १२ त्वामृतेपरमानंदंधिगन्यवरकामुकम्

अथापिकृपणंमामनुगृहाणवरदानतः वर्ततेतिहर्षेहेईड्यनोऽस्माभिःसमग्रसत्वनिधेस्तवदर्शनात् अद्याक्ष्णोःसांसिध्यंसाफल्यंजुष्टंसेवितम् त्व
द्दर्शनमेवमहाफलमित्युपपादयति यस्यतवदर्शनंसद्भिरुत्तरोत्तरमापादितनकर्षैर्जन्मभिःरूढोविरूढोयोगोयैस्तेऽपि १३ सकामभक्तान्विगर्ह
यन्नाह यइति हेईशयेनिरयेऽपिस्युःतेषांकामानांलवाययेत्वन्माययानष्टबुद्धयःतएवोपासतेत्वंतुतेषांतान् कामानपिरासिददासि १४ यःस ४
कामान्निंदामिसोऽहमपितादृशएवेत्याह तथेति गृहमेधोगृहाश्रमःतत्रधेनुंत्रिवर्गदोग्ध्रींभार्यांपरिवोढुकामःपरिणेतुमिच्छन्कामदुघांघ्रिपस्य
कल्पद्रुमस्यतवपादमूलमंघ्रिमुपेयिवान् उपगतोऽस्मि ननुकामाद्यर्थमन्यत्किमप्युपास्यताम् नयतःअशेषस्यपुरुषार्थस्यमूलमेतदेव १५

ननुतर्हिमुक्त्यर्थमेवकिंनभजसि अनधिकारादित्याह हेऽधीशअधस्त्वंप्रजापतिः तस्यतववचसातंत्याअयंकामहतोलोकःपशुवद्बद्धः हेशुक्ल
धर्ममूर्ते अहंचकिललोकानुगतः अतःतुभ्यंबलिंवहामिकर्ममयींत्वदाज्ञामनुवर्ते अनिमिषायकालात्मनेतदर्थंभार्यांवेच्छामीतिचकारस्यार्थः
नकेवलंलोकानुगतोवहामिकिंतुऋणत्रयापाकरणार्थमितिकिलेत्यर्थः अनिमिषायेति अनेनकालात्मकात् त्वत्तोभीतः कर्मकरोमीत्युक्तम्
१६ एतत्तुभयंत्वद्भक्तानांनास्तीत्याहद्वाभ्याम् लोकान्कामाभिभूतान्ताननुसृतान्पशूंस्त्वविवेकेसत्यपिपुनःकर्मजडान्मादृशान्हित्वाअनादृ
त्यैतत्त्वच्चरणरूपमातपत्रंश्रिताः तानेवाह त्वद्गुणानांवादः कथातदेवसीधुःमदिरासंसारविस्मारकत्वात् पीयूषंरुचिकरत्वात् तेननिर्यापिता-
विलापितादेहधर्माः क्षुत्पिपासादयोयैः एषामित्युत्तरेणान्वयः १७ तवयत्त्रिणाभिकालचक्रंतत्जगदाच्छिद्यआकृष्यधावदपिएषांत्वद्भक्ता
नामायुराच्छिद्यधावन्नभवतिकथंभूतम् अजरंब्रह्मतस्मिन् अक्षरूपेभ्रमिर्भ्रमणंभ्रमदितिवक्तव्ये अतिभ्रमणशीलत्वात् उपचारेणभ्र
मिरित्यभेदनिर्देशः अधिकमासेनसह त्रयोदशमासाआरायस्य त्रिशतंषष्टिश्चाहोरात्राः पर्वाणियस्यशतशब्देविभक्तेरलुगार्षः षडृतवोनेम

प्रजापतेस्तेवचसाऽधीशतंत्यालोकःकिलायंकामहतोऽनुबद्धः अहंचलोकानुगतोवहामिबलिंचशुक्लानिमिषाय
तुभ्यम् १६ लोकांश्चलोकानुगतान्पशूंश्चहित्वाश्रितास्तेचरणातपत्रम् परस्परंत्वद्गुणवादसीधुपीयूषनिर्यापित
देहधर्माः १७ नतेजराक्षभ्रमिरायुरेषांत्रयोदशारंत्रिशतंषष्टिपर्व षण्नेम्यनंतच्छदियत्त्रिणाभिकरालस्रोतोजगदा
च्छिद्यधावत् १८ एकःस्वयंसन्जगतःसिसृक्षयाऽद्वितीययात्मन्नधियोगमायया सृजस्यदःपासिपुनर्ग्रसिष्यसेयथो
र्णनाभिर्भगवन्स्वशक्तिभिः १९ नैतद्बताधीशपदंतवेप्सितंयन्माययानस्तनुषेभूतसूक्ष्मम् अनुग्रहायास्त्वपिय
र्हिमाययालसत्तुलस्यातनुवाविलक्षितः २० योपस्य अनंताःक्षणलवादयः छदाःपत्राणिपत्राकाराधाराः संतियस्यत्रीणिचातुर्मा
स्यानिनाभयः आधारभूतानिवलयानियस्य करालस्रोतः तीव्रवेगमेतैर्विशेषणैरेवसंवत्सरात्मकंचक्रमुक्तमितिद्रष्टव्यम् १८ ननुनिरुपाधिमु
दासीनंमांकिंयाचसेतथाऽपिमाययाविश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वात्त्वमेवयाच्यइत्याह स्वयमेकएवसन्नपिआत्मन्यधिकृतयायोगमायया हेतुनायाःस्वी
कृताः शक्तयःसत्वाद्याःताभिः अदोविश्वम् स्वव्यतिरिक्तसाधनानपेक्षत्वेदृष्टांतःयथेति १९ यद्यपिमायिकत्वात् भक्तेभ्योविषयसुखंदातुंने-
च्छसि तथाऽप्यस्मदभिप्रायानुसारेणतत्संपादयेत्याह नैतदिति हेअधीशनोऽस्माकंभजतांभूतसूक्ष्मरूपंपदंशब्दादिविषयसुखंमाययात
नुषेविस्तारयसीतियत् एतत्तवयद्यपीप्सितंनभवतितथाऽप्यस्मदनुग्रहायास्तुऋणत्रयापाकरणानंतरमेवापवर्गायभवत्वित्यर्थः यर्हियतः
माययापरिच्छिन्नइवलसंत्यातुलस्यायुक्तस्त्वंविलक्षितोऽसिएवंभूतस्यतवदर्शनंयतोभुक्तिमुक्तिप्रदमित्यर्थः २० ७ ६७

तंत्वात्वांभुक्तिमुक्तिप्रदंनमामिमुक्तिदत्वेहेतुः अनुभूत्याज्ञानेनउपरतःक्रियाऽर्थःकर्मफलभोगोयस्मिन् भोगदत्वेहेतुःस्वामायया आवर्त्तितं लोकतंत्रंविश्वोपकरणंयेन अतःसकामैर्निष्कामैश्चनमनीयंपादसरोजयुगंयस्यतंनम् तत्रअल्पीयसिसकामेपुंसिभजनेवाकामान्वर्षतीतितं थातम् २१ अमृतेनस्रवकरेणप्रेमस्मिताभ्यामीक्षणेनविभ्रमंतीभ्रूर्यस्य २२ चैत्यंहार्दंभावम् मेमयासमयोजिसंघटितम् यदर्थमेवाहंस मर्चितःतत् २३ मयिसंगृभितःसंगृहीतएकाग्रीकृतआत्माचित्तंयैस्तेषांयन्मदर्हणंत्वादृशेषुअतितरांसर्वथामृषानिष्फलंनस्यात् २४ विख्या तंमंगलमभ्युदयःसदाचारादिलक्षणंयस्य २५ हेविप्रमहिष्यासह २६ २७ यत्रयस्यांभार्यायाम् समाहितम् अभिसंधानेनस्थितम् नृपव

तंत्वाऽनुऽभूत्योपरतक्रियार्थंस्वमाययावर्त्तितलोकतंत्रम् नमाम्यभीक्ष्णंनमनीयपादसरोजमल्पीयसिकाम वर्षम् २१ ऋषिरुवाच इत्यव्यलीकंप्रणुतोऽब्जनाभस्तमाबभाषेवचसाऽमृतेन सुपर्णपक्षोपरिरोचमा नःप्रेमस्मितोद्वीक्षणविभ्रमद्भ्रूः २२ श्रीभगवानुवाच विदित्वातवचैत्यंमेपुरैवसमयोजितत् यदर्थमा त्मनियमैस्त्वयैवाहंसमर्चितः २३ नवैजातुमृषैवस्यात्प्रजाध्यक्षमदर्हणम् भवद्विधेष्वतितरांमयिसंगृभितात्मनाम् २४ प्रजापतिसुतःसम्राड्मनुर्विख्यातमंगलः ब्रह्मावर्त्तंयोऽधिवसन्शास्तिसप्तार्णवांमहीम् २५ सचेहविप्रराज र्षिर्महिष्याशतरूपया आयास्यतिदिदृक्षुस्त्वांपरश्वोधर्मकोविदः २६ आत्मजामसितापांगींवयःशीलगुणान्वि ताम् मृगयंतींपतिंदास्यत्यनुरूपायतेप्रभो २७ समाहितंतेहृदयंयत्रेमान्परिवत्सरान् सात्वांब्रह्मन्नृपवधूःकाम माशुभजिष्यति २८ यातआत्मभृतंवीर्यंनवधाप्रसविष्यति वीर्येत्वदीयेऋषयआधास्यंत्यंजसात्मनः २९ त्वंचसम्य गनुष्ठायनिदेशंमउशत्तमः मयितीर्थीकृताशेषक्रियाऽर्थोमांप्रपत्स्यसे ३० कृत्वादयांचजीवेषुदत्वाचाभयमात्मवा न् मय्यात्मानंसहजगद्द्रक्ष्यस्यात्मनिचापिमाम् ३१ सहाहंस्वांशकलयात्वद्वीर्येणमहामुने तवक्षेत्रेदेवहूत्यांप्र णेष्येतत्त्वसंहिताम् ३२

धूराजकन्या २८ तेवीर्यमात्मनिभृतंधृतंयाप्रसविष्यतिसाभजिष्यति वीर्येवीर्यप्रसूतासुकन्यासु अंजसाआ त्मनःपुत्रानाधास्यंति २९ निदेशमाज्ञाम् उशत्तमःशुद्धसत्त्वः तीर्थंपात्रंतेनदानंलक्ष्यतेमयिसमर्पितसर्वकर्मफलइत्यर्थः ३० गार्हस्थ्येनदयां कृत्वासंन्यासेनाभयंदत्वामयिआत्मानंजगच्चसहएकीभूतंद्रक्ष्यसि ३१ त्वद्वीर्येणसहदेवहूत्यामवतीर्येतिशेषः ३२ ६ ६

प्रत्यग्भूतेषु अक्षेषुजायते आविर्भवतीतिप्रत्यगक्षजः सरस्वत्यानद्यापरिश्रितात्परिवेष्टितात् ३३ अशेषैस्तपोमंत्रादिसिद्धेश्वरैः अभिष्टुतः सिद्धमार्गः वैकुंठमार्गोयस्य यद्वा अशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतश्चासौसिद्धैर्मृग्यतइतिसिद्धमार्गश्चसययौ पत्ररथेंद्रोगरुडस्तस्यपक्षैरुदीर्णमभिव्यक्तंसामाकर्णयन् बृहद्रथंतरेपक्षावितिश्रुतेः उच्चारितम् स्तोमंचसामाधारभूतानाम् ऋचांसमुदायंशृण्वन् स्तोमआलोतिमुनेःसमासपाठेउच्चारितःस्तोमःस्तोत्रीयससमुदायोयस्यसाम्नइति ३४ तंकालंपरश्वइत्युक्तंप्रतीक्षमाणः ३५ शातकौंभाः सौवर्णाः परिकरायस्मिन्

मैत्रेयउवाच एवंतमनुभाष्याथभगवान्प्रत्यगक्षजः जगामबिंदुसरसःसरस्वत्यापरिश्रितात् ३३ निरीक्षतस्तस्यययावशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतसिद्धमार्गः आकर्णयन्पत्ररथेंद्रपक्षैरुच्चारितंस्तोमसुदीर्णसाम ३४ अथसंप्रस्थितेशुक्लेकर्दमोभगवानृषिः आस्तेस्मबिंदुसरसितंकालंप्रतिपालयन् ३५ मनुःस्यंदनमास्थायशातकौंभपरिच्छदम् आरोप्यस्वांदुहितरंसभार्यःपर्यटन्महीम् ३६ तस्मिन्सुधन्वन्नहनिभगवान्यत्समादिशत् उपायादाश्रमपदंमुनेःशांतव्रतस्यतत् ३७ यस्मिन्भगवतोनेत्रान्न्यपतन्नश्रुबिंदवः कृपयासंपरीतस्यप्रपन्नेऽर्पितयाभृशम् ३८ तद्वैबिंदुसरोनामसरस्वत्यापरिप्लुतम् पुण्यंशिवामृतजलंमहर्षिगणसेवितम् ३९ पुण्यद्रुमलताजालैःकूजत्पुण्यमृगद्विजैः सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यंवनराजिश्रियान्वितम् ४० मत्तद्विजगणैर्घुष्टंमत्तभ्रमरविभ्रमम् मत्तबर्हिनटाटोपमाह्वयन्मत्तकोकिलम् ४१ कदंबचंपकाशोककरंजबकुलासनैः कुंदमंदारकुटजैश्चूतपोतैरलंकृतम् ४२ कारंडवैःप्लवैर्हंसैःकुररैर्जलकुक्कुटैः सारसैश्चक्रवाकैश्चचकोरैर्वल्गुकूजितम् ४३

तंरथमास्थायदुहितरंचारोप्यवरान्वेषणार्थंपर्यटन् ३६ हेसुधन्वन् विदुरयदहः ३७ तत्प्रवेशमात्रेणपरमानंदंप्राप्तइतिदर्शयितुमाश्रमंवर्णयति यस्मिन्नित्यादिभिः सप्तभिःश्लोकैःप्रपन्नेकर्दमे ३८ शिवमारोग्यममृतवत्स्वादुजलंयस्मिन् ३९ कूजंतःपुण्यामृगाःद्विजायेषुतैःपुण्यद्रुमलतानांजालैःसमूहैर्युक्तम् ४० घुष्टंनादितम् मत्तभ्रमराणांविभ्रमःविनोदोयस्मिन् मत्ताबर्हिणएवनटास्तेषामाटोपोनृत्यसंभ्रमोयस्मिन् आह्वयंतः मिथोमत्ताः कोकिलायस्मिन् ४१ कदंबादिभिर्वृक्षैरलंकृतम् ४२ कारंडवादिभिःपक्षिभिःवल्गुयथातथाकूजितम् ४३ ७ ७ ७ ७ ७ ७

हरिणादिभिर्वृतम् तत्र क्रोडः सूकरः श्वावित् शल्लकः मर्कोमर्कटः तद्विशेषा गोपुच्छाः हरिर्वानरः सिंहोवा नाभिः कस्तूरीमृगः ४४ हुतः हुताशनो ब्रह्मचारियोग्योयेन ४५ उग्रा सुकृ योगोयस्य तेन वपुषा विद्योतमानम् ४६ तस्य भगवतो व्याहृतं भाषणमेव अमृतकला अमृतम यस्य चंद्रस्य कलातन्मयं पीयूषं तस्य श्रवणेन च नातिक्षामं तपसा कृशं संतमप्यकृशम् प्रांशुमुन्नतम् उपसंसृत्य समीपं गत्वा मलिनं ददर्शेति पूर्वेणान्वयः क्रिया अर्ह्यते अनेनेति अर्हणं महारत्नं तेन असंस्कृतमनिर्णिक्तं यथा मलिनं दृश्यते तेन रूत् ४७ उटजं पर्णशालां प्राप्तम् पुरःपादस-मीपे प्रणतम् आशीर्भिरभिनंद्य सपर्यया पूजया प्रत्यगृह्णात् सत्कृतवान् ४८ ४९ नेत्वं क्रमणं पर्यटनं हि यस्मात् ५० मनुस्त्वं विष्णुं मण

तथैव हरिणैः क्रोडैः श्वाविद्गवयकुंजरैः गोपुच्छैर्हरिभिर्मर्कैर्नकुलैर्नाभिभिर्वृतम् ४४ प्रविश्य तत्तीर्थवरमादि राजः सहात्मजः ददर्श मुनिमासीनं तस्मिन् हुतहुताशनम् ४५ विद्योतमानं वपुषा तपस्युग्रयुजा चिरम् नातिक्षा मं भगवतः स्निग्धापांगावलोकनात् ४६ तद्व्याहृतामृतकला पीयूषश्रवणेन च प्रांशुं पद्मपलाशाक्षं जटिलं चीर वाससम् उपसंसृत्य मलिनं यथाऽर्हणमसंस्कृतम् ४७ अथोटजमुपायातं नृदेवं प्रणतं पुरः सपर्यया पर्यगृह्णा त्प्रतिनंद्यानुरूपया ४८ गृहीतार्हणमासीनं संयतं प्रीणयन्मुनिः स्मरन् भगवदादेशमित्याह श्लक्ष्णया गिरा ४९ नूनं चंक्रमणं देव सतां संरक्षणाय ते वधाय चासतां यस्त्वं हरेः शक्तिर्हि पालिनी ५० योऽर्केंद्वग्नींद्रवायूनां यमधर्म प्रचेतसाम् रूपाणि स्थान आधत्से तस्मै शुक्लाय ते नमः ५१ न यदा रथमास्थाय जैत्रं मणिगणार्पितम् विस्फूर्ज च्चंडकोदंडो रथेन त्रासयन्नघान् ५२ स्वसैन्यचरणक्षुण्णं वेपयन्मंडलं भुवः विकर्षन् बृहतीं सेनां पर्यटस्यंशुमा निव ५३ तदैव सेतवः सर्वे वर्णाश्रमनिबंधनाः भगवद्रचिता राजन् भिद्येरन्बत दस्युभिः ५४ अधर्मश्च समेधेत लोलुपैर्व्यंकुशैर्नृभिः शयाने त्वयि लोकोऽयं दस्युग्रस्तो विनंक्ष्यति ५५

मति यद्दतिस्थाने तत्तत्कार्यावसरे शुक्लाय विष्णवे ५१ न यदेति पंचानामयम र्थः यद्यपि धर्मरक्षार्थम् सर्वतः पर्यटनस्तव प्रसंगादत्रागमनं संभवति तथाऽपि विशेषकार्यं त्वेदस्ति तत्कथ्यतामिति जैत्रं जयप्रदम् मणिगणा अर्पिता यस्मिन् तं रथमारुह्य त्वं यदा भुवो मंडलं न पर्यटसि न तदा सेतवो भिद्येरन्निति त्रयाणामन्वयः विस्फूर्जन्नादं कुर्वन् चंडं कोदंडं धनुर्यस्य ५२ स्वसैन्यस्य चरणैः क्षुण्णं संघट्टितम् ५३ वर्णाश्रमाणां निबंधनं यैः बत अहो ५४ निरंकुशैर्नृभिर्निमित्तभूतैः शयाने निर्व्यिंते ५५ ७.

निर्व्यलीकेनसंहर्षेणप्रतिपद्यामहेस्वीकुर्महे ५६ इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेटीकायामेकविंशतितमोऽध्यायः २१ द्वाविंशेकर्दमायादा
द्यथादिष्टंहिविष्णुना मनुर्दुहितरंदेवहूतिमित्युपवर्ण्यते १ एवमाविष्कृतअभिष्टुतः अशेषाणांगुणानांकर्मणांचउदयउत्कर्षोयस्यससम्रा
ट्मनुःसव्रीडइवस्वकीर्तिश्रवणात् प्रत्याख्यानशंकयावातंमुनिमुवाच उपारतंनिवृत्तिनिरतम् १ मदीयाकन्यात्वयापरिणेयेतिविज्ञापयिष्य
न् युष्मदस्मत्संबंधस्तावदीश्वरेणपूर्वमेवघटितइत्याह ब्रह्मेतिसार्धाभ्याम् आत्मनःपरीप्सयापर्याप्तुमिच्छयाछंदोमयस्यात्मनः पर्याप्तिः पाल
नंवेदप्रवर्तनंतस्येच्छयायुष्मान् ब्राह्मणान् २ तत्त्राणायब्राह्मणपालनाय ब्रह्मब्राह्मणजातिः क्षत्रंक्षत्रियजातिः ३ एवंसदेवएवरक्षतिस्म

अथापिपृच्छेत्वांवीरयदर्थंत्वमिहागतः तद्वयंनिर्व्यलीकेनप्रतिपद्यामहेहृदा ५६ इतिश्रीभागवतेमहापुरा
णेतृतीयस्कंधेएकविंशतितमोऽध्यायः २१ मैत्रेयउवाच एवमाविष्कृताशेषगुणकर्मोदयोमुनिम्
सव्रीडइवतंसम्राट्उपारतमुवाचह १ मनुरुवाच ब्रह्माऽसृजत्स्वमुखतोयुष्मानात्मपरीप्सया छंदोमयस्त
पोविद्यायोगयुक्तानलंपटान् २ तत्त्राणायासृजच्चास्मान्दोःसहस्रात्सहस्रपात् हृदयंतस्यहिब्रह्मक्षत्रमंगंप्रच
क्षते ३ अतोह्यन्योऽन्यमात्मानंब्रह्मक्षत्रंचरक्षतः रक्षतिस्माव्ययोदेवःसयःसदसदात्मकः ४ तवसंदर्शनादेव-
च्छिन्नामेसर्वसंशयाः यत्स्वयंभगवान्प्रीत्याधर्ममाहरिरक्षिषोः ५ दिष्ट्यामेभगवान्दृष्टोदुर्दर्शोयोऽकृतात्मना
म् दिष्ट्यापादरजःस्पृष्टंशीर्ष्णामेभवतःशिवम् ६ दिष्ट्यात्वयाऽनुशास्तोऽहंकृतश्चानुग्रहोमहान् अपावृतैः
कर्णरंध्रैर्जुष्टादिष्ट्योशतीर्गिरः ७ सभवान्दुहितृस्नेहपरिक्लिष्टात्मनोमम श्रोतुमर्हसिदीनस्यश्रावितंकृपया
मुने ८ प्रियव्रतोत्तानपदोःस्वसेयंदुहितामम अन्विच्छतिपतिंयुक्तंवयःशीलगुणादिभिः ९

कोऽसौयः सदसदात्मकः सर्वात्मकः तथाऽपिअव्ययोनिर्विकारः ४ तंविज्ञापयितुमेवतद्दर्शनादिकमभिनंदतितवेतित्रिभिः रिरक्षिषोः
रक्षितुमिच्छोः ५ अकृतात्मनांअवशीकृतचित्तानाम् ६ अनुग्रहोऽनुशासनादिरूपएवउशतीःउशत्यः ७ विज्ञापयति सभवानिति-
सप्तभिः दुहितुःस्नेहेनपरिक्लिष्टआत्मायस्यश्रावितंविज्ञापनम् ८ प्रियव्रतोत्तानपदोःस्वसेतिपुत्रिकाकरणशंकानिरस्ता ममस्वकृतेति-
क्षत्रकन्यातवयोग्येतिदर्शितम् ९ छ छ छ छ छ

एषादेवहूतिः १० प्रतीच्छस्वीकुरु ११ उद्यतस्यस्वतःप्राप्तस्यविषयस्यप्रतिवादः प्रत्याख्यानम् १२ कीनाशंकृपणम् अवज्ञयापरापमा
नेन १३ यस्यसावधिब्रह्मचर्यंसउपकुर्वाणः प्रत्तांमयादत्ताम् १४ अप्रत्तान्चेतिमय्येवकृतनिश्चयत्वात् कस्मैचित्प्रतिश्रुताचनभवती
त्यर्थः आद्यःप्रथमः ततः पूर्वविवाहाभावात् मुख्यइतिवा १५ भूयात् भवेत्प्रतीतः गृभ्णामितेसौभगत्वायहस्तंमयापत्येत्यादिमंत्रप्र
सिद्धः स्वयांगकांत्यैवश्रियंभूषणादिशोभाम् १६ यांविलोक्यन्यपतत् संमोहेनविमूढंव्याकुलंचेतोयस्य क्वणद्भ्यामंघ्रिभ्यांशोभायस्याः

यदातुभवतःशीलश्रुतरूपवयोगुणान् अशृणोन्नारदादेषात्वय्यासीत्कृतनिश्चया १० तत्प्रतीच्छद्विजाग्र्येमां
श्रद्धयोपहृतांमया सर्वात्मनाऽनुरूपांतेगृहमेधिषुकर्मसु ११ उद्यतस्यहिकामस्यप्रतिवादोनशस्यते अपिनि
र्मुक्तसंगस्यकामरक्तस्यकिंपुनः १२ यउद्यतमनादृत्यकीनाशमभियाचते क्षीयतेतद्यशःस्फीतंमानश्चावज्ञया
हतः १३ अहंत्वाऽशृणवंविद्वन्विवाहार्थंसमुद्यतम् अतस्त्वमुपकुर्वाणःप्रत्तांप्रतिगृहाणमे १४ ऋषिरुवा
च बाढमुद्वोढुकामोऽहमप्रत्ताचतवात्मजा आवयोरनुरूपोसावाद्योवैवाहिकोविधिः १५ कामःसभूया
न्नरदेवतस्याःपुत्र्याःसमाम्नायविधौप्रतीतः कएवतेतनयांनाद्रियेतस्वयैवकांत्याक्षिपतीमिवश्रियम् १६ यां
हर्म्यपृष्ठेक्वणदंघ्रिशोभांविक्रीडतींकंदुकविह्वलाक्षीम् विश्वावसुर्न्यपतत्स्वाद्विमानाद्विलोक्यसंमोहविमूढ-
चेताः १७ तांप्रार्थयंतींललनाललाममसेवितश्रीचरणैरदृष्टाम् वत्सांमनोरुच्चपदःस्वसारंकोनानुमन्येतबु-
धोऽभियाताम् १८ अतोभजिष्येसमयेनसाध्वीयावत्तेजोबिभृयादात्मनोमे अतोधर्मान्पारमहंस्यमुख्यान्
शुक्लप्रोक्तान्बहुमन्येऽविहिंस्रान् १९

सा १७ तांललनानांललामंभूषणभूताम् असेवितोश्रियश्चरणोयैस्तैरदृष्टांद्र-
ष्टुमप्ययोग्याम् उच्चपदः उत्तानपादस्यअभियातांस्वयंप्राप्ताम् १८ भजिष्येस्वीकरिष्येयावदपत्योत्पत्तिस्तावज्ञार्हस्थ्यम् ततःपरंसं-
न्यासइति भाषाबंधःसमयः तमेवाह यावत् आत्मनोममचतेजोगर्भंबिभृयात् यद्वा ममात्मनोदेहात् च्युतंतेजोवीर्यंबिभृयादिति
अतःपरंपारमहंस्यंज्ञानंतस्मिन्मुख्यान्शुक्लेनविष्णुनासाक्षात् प्रकर्षेणोक्तान् अविहिंस्रान् हिंसारहितान् शमादीन्बहुयथाभवति
एवमनुष्ठेयान्मन्ये १९

ननुतवपितुः प्रजापतेराज्ञासृष्टथैवनसंन्यासेतत्राह यनइति संस्थास्यतेचलयंयास्यतिवाचेति एवार्थेऋणत्रयापाकरणानंतरंसंन्यास एवमादृशानांभगवतोक्तइत्यर्थः २० हेउग्रधन्वन् लुलुभेमुनेर्मुखेन प्रलोभ्यतेस्म यद्वासुखेनप्रलोभितवान् २१ समनुः अनंतरंमहिष्या श्चव्यवसितंनिश्चयंज्ञात्वा २२ पारिबार्हान् विवाहकालेप्रदेयान् भूषाः भूषणानिचवासांसिपरिच्छदान् गृहोपकरणानिच २३ प्रत्तांप्र दत्तांसदृक्षायसदृशायगताव्यथाचिंतायस्य औत्कंठ्येनोन्मथितः क्षुभितः आशयोयस्य २४ तस्याविरहंसोढुं अशक्नुवन् सन् हे अंबहे

यतोऽभवद्विश्वमिदंविचित्रंसंस्थास्यतेयत्रचवावतिष्ठते प्रजापतीनांपतिरेषमह्यंपरंप्रमाणंभगवाननंतः २०
मैत्रेयउवाच सउग्रधन्वन्नियदेवाबभाष आसीच्चतूष्णीमरविंदनाभम् धियोपगृण्हन् स्मितशोभितेन
मुखेनचेतोलुलुभेदेवहूत्याः २१ सोऽनुज्ञात्वाव्यवसितंमहिष्यादुहितुःस्फुटम् तस्मैगुणगणाढ्यायददौतुल्यां
प्रहर्षितः २२ शतरूपामहाराज्ञीपारिबार्हान्महाधनान् दंपत्योःपर्यदात्प्रीत्याभूषावासःपरिच्छदान् २३ प्र-
त्तांदुहितरंसम्राट्सदृक्षायगतव्यथः उपगुह्यचबाहुभ्यामौत्कंठ्योन्मथिताशयः २४ अशक्नुवंस्तद्विरहंमुंचन्
बाष्पकलांमुहुः आसिंचदंबवत्सेतिनेत्रोदैर्दुहितुःशिखाः २५ आमंत्र्यतंमुनिवरमनुज्ञातःसहानुगः प्रतस्थेर
थमारुह्यसभार्यःस्वपुरंनृपः २६ उभयोरृषिकुल्यायाःसरस्वत्याःसुरोधसोः ऋषीणामुपशांतानांपश्यन्नाश्रम
संपदः २७ तमायांतमभिप्रेत्यब्रह्मावर्त्तात्प्रजापतिम् गीतसंस्तुतिवादित्रैःप्रत्युदीयुःप्रहर्षिताः २८ बर्हिष्मती
नामपुरीसर्वसंपत्समन्विता न्यपतन्यत्ररोमाणियज्ञस्यांगंविधुन्वतः २९ कुशाःकाशास्तएवासन्शश्वद्धरितव
र्चसः ऋषयोयैःपराभाव्ययज्ञघ्नान्यज्ञमीजिरे ३०

वत्सेइतिब्रुवन् संधिरार्षः शिखाःकेशानासिंचत् २५ २६ ऋषिकुलहितायाःउभयोःसुरोधसोः शोभनतटयोः २७ अभिप्रेत्यज्ञा-
त्वाब्रह्मावर्त्तात्देशात्प्रजाः प्रजापतिंप्रत्युज्जग्मुः २८ कोऽसौब्रह्मावर्त्तइत्यपेक्षायामाह यत्रबर्हिष्मतीनामपुरीतिसाऽपिकुत्रयत्रयज्ञ-
स्ययज्ञवराहस्यरोमाणिन्यपतन्निति यत्रेतिसर्वत्रसंबध्यते २९ बर्हिष्मतीनामनिरुक्तिंब्रुवन्प्रसंगाद्देशस्यश्रैष्ठ्यमाहद्वाभ्याम् कुशाःकाशा
श्चासन् शश्वन्नित्यंहरितंवर्चोवर्णोयेषांनीलवर्णाइतियावत् यज्ञघ्नान् राक्षसादीन्पराभवंनीत्वायज्ञंविष्णुम् ३० ६९ ६९

यज्ञपुरुषंविष्णुम् यतइतियत्रायजत् ध्रुवंस्थानंलब्ध्वेतिनृन्प्रत्ययांतम् लब्धवान्सन्नित्यर्थः यतोलब्धवान् तंयज्ञपुरुषमितिवा स्व
र्गादपिभूमिः श्रेष्ठातत्रापितत्स्थानंश्रेष्ठमित्युक्तंभवति ३१ प्रस्तुतमाह यांबर्हिष्मतींनामपुरींसमावसत् पूर्वंयस्यामुषितस्तस्यांनिर्विश्यभ
वनंप्रविष्टःसन्भोगान्बुभुजइत्यन्वयः अन्येषांधर्मादीनामविरोधेन ३२ प्रत्यूषेषुउषःसुसंगीयमानासत्कीर्तिर्यस्यतथापिस्वयंहरेरेव
कथाःशृण्वन्भोगान्बुभुजे ३३ योगमायासुऐन्द्रिकभोगरचनासुयद्यतः आभ्रंशयितुं आईषदपिभ्रंशयितुमभिभवितुम् ३४ अतः

कुशकाशमयंबर्हिरास्तीर्यभगवान्मनुः अयजद्यज्ञपुरुषंलब्धास्थानंयतोभुवम् ३१ बर्हिष्मतींनामविभुर्यां
निर्विश्यसमावसत् तस्यांप्रविष्टोभवनंतापत्रयविनाशनम् सभार्यःसप्रजःकामान्बुभुजेऽन्याविरोधतः ३२
संगीयमानसत्कीर्तिःसस्त्रीभिःसुरगायकैः प्रत्यूषेष्वनुबद्धेनहृदाशृण्वन्हरेःकथाः ३३ निष्णातंयोगमाया
सुमुनिंस्वायंभुवंमनुम् यदाभ्रंशयितुंभोगानशेकुर्भगवत्परम् ३४ अयातयामास्तस्यासन्यामाःस्वांतरया
पनाः शृण्वतोध्यायतोविष्णोःकुर्वतोब्रुवतःकथाः ३५ सएवंस्वांतरंनिन्येयुगानामेकसप्ततिम् वासुदेवप्रस
ंगेनपरिभूतगतित्रयः ३६ शारीरामानसादिव्यावैयासेयेचमानुषाः भौतिकाश्चकथंक्लेशाबाधंतेहरिसंश्रय
म् ३७ यःपृष्टोमुनिभिःप्राहधर्मान्नानाविधान्शुभान् नृणांवर्णाश्रमाणांचसर्वभूतहितःसदा ३८ एतत्त
आदिराजस्यमनोश्चरितमद्भुतम् वर्णितंवर्णनीयस्यतदपत्योदयंशृणु ३९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
तृतीयस्कंधेद्वाविंशतितमोऽध्यायः २२ मैत्रेयउवाच पितृभ्यांप्रस्थितेसाध्वीपतिमिंगितकोविदा
नित्यंपर्यचरत्प्रीत्याभवानीवभवंप्रभुम् १

यातोयामोयस्यपक्वस्यान्नस्यतद्गतसारंभवति अतोऽन्यदपिगतसारंयातया
ममुच्यते अयातयामाः अगतसाराःआसन् स्वांतरंनदीयंमन्वंतरंयापयंति नयंतियेयामाः कालावयवाः कुर्वतः स्ववाक्यैरुपनिबध्नतः
३५ परिभूतंगतित्रयंजाग्रदादिसात्त्विकादिवायेन ३६ दिव्यास्त्वंतरिक्षाः मानुषाः शत्रुप्रभवाः भौतिकाः शीतोष्णादिप्रभवाः वैयासे
विदुर ३७ तस्यज्ञानातिशयमाह यइति नृणांसाधारणधर्मान् ३८ तस्ययदपत्यंदेवहूतिस्तस्योदयंप्रभावम् ३९ इतितृतीयेटीका
यांद्वाविंशोऽध्यायः २२ त्रयोविंशेतपोयोगनिर्मितेसर्वसंपदि विमानेकामगेचित्रातयोरतिरुदीर्यते १ प्रस्थितेगमनेकृतेसति १ छ

२ दंभंकपटम् अघम् निषिद्धाचरणम् तेजीयांसम् अतितेजस्विनम् ३ दैवाद्गरीयसः दैवादपिगुरुतरान् दैवमप्यन्यथाकर्तुंसमर्थादित्यर्थः ४
व्रतचर्ययाकर्शितांतत्रापिभूयसाकालेनातिक्षामामित्यर्थः ५ स्नेहस्त्रियः मदर्थेक्षपयितुंनावेक्षितः नगणितः समुचितः श्लाघ्योऽपिमत्सेवासक्तया
उपेक्षितइत्यर्थः ६ तपश्चसमाधिश्चविद्याचतदुपासनातात्रयआत्मयोगः चित्तैकाग्र्यंतेनविजिताः प्राप्ताः भगवत्प्रसादाः दिव्याभोगाः तानेवते अवरुद्धा
न्त्वयाऽपिवशीकृतान्प्रपश्यतेदिव्यांदृष्टिंवितरामियथाद्रक्ष्यसि ७ अन्येपुनर्भोगाः किंनाकिमपि अतितुच्छाइत्यर्थः तत्रहेतुः भगवतउरुक्रम

विश्रंभेणात्मशौचेनगौरवेणदमेनच शुश्रूषयासौहृदेनवाचामधुरयाचभो २ विसृज्यकामंदंभंचद्वेषंलोभम
घंमदम् अप्रमत्तोद्यतानित्यंतेजीयांसमतोषयत् ३ सवैदेवर्षिवर्यस्तांमानवींसमनुव्रताम् दैवाद्गरीयसःपत्युरा
शासानांमहाशिषः ४ कालेनभूयसाक्षामांकर्शितांव्रतचर्यया प्रेमगद्गदयावाचापीडितःकृपयाऽब्रवीत् ५ तुष्टोऽ
हमद्यतवमानविमानदायाःशुश्रूषयापरमयापरयाचभक्त्या योदेहिनामयमतीवसुहृत्स्वदेहोनावेक्षितःसमुचितःक्ष
पितुंमदर्थे ६ येमेस्वधर्मनिरतस्यतपःसमाधिविद्यात्मयोगविजिताभगवत्प्रसादाः तानेवतेमदनुसेवनयाऽवरुद्धान्
दृष्टिंप्रपश्यवितराम्यभयानशोकान् ७ अन्येपुनर्भगवतोभ्रुवउद्विजृंभविभ्रंशितार्थरचनाःकिमुरुक्रमस्य सिद्धाऽसि
भुंक्ष्वविभवान्निजधर्मदोहान्दिव्यान्नरैर्दुरधिगान्नृपविक्रियाभिः ८ एवंब्रुवाणमबलाऽखिलयोगमायाविद्यावि
चक्षणमवेक्ष्यगताधिरासीत् संप्रश्रयप्रणयविह्वलयागिरेषद्व्रीडाऽवलोकविलसद्धसिताननाह ९ देवहूतिरुवा
च राद्धंबतद्विजवृषैतदमोघयोगमायाधिपेत्वयिविभोतदवैमिभर्तः यस्तेऽभ्यधायिसमयःसकृदंगसंगोभूयाद्ग
रीयसिगुणःप्रसवःसतीनाम् १०

स्ययाभ्रूस्तस्याउद्विजृंभोवक्रीभावस्तेनविभ्रंशिताअर्थरचनामनोरथायेषुनिजधर्मेणपातिव्रत्येनदुह्यंत
इतितथातान् दुरधिगान्दुष्प्रापान्नृपावयमितियाविक्रियास्तत्तद्भोगविकृतयः ताभिः ८ अखिलायोगमायाश्चतत्तदुपासनास्तासुविचक्षणंनि
पुणमेवंब्रुवाणंपतिमवेक्ष्यगताधिःनिश्चिंताजातासंप्रश्रयोविनयःप्रणयःप्रेमताभ्यांविह्वलागद्गदातयागिराईषद्व्रीडासहितोयोऽवलोकस्तेनवि-
लसद्विकसितंहसितंजातहासमाननंयस्याःसाआहजगाद ९ बतेतिहर्षेद्विजवृषद्विजश्रेष्ठहेभर्तः त्वयिएतत्सर्वंराद्धंसिद्धमेवतदहमवैमिजानामि
किंतुयस्तेत्वयासमयोऽभिहितःसतावद्भूयात्सकृदितिगर्भसंभवमात्रपर्यंतइत्यर्थः यस्माद्गरीयसिश्रेष्ठेभर्तरिहेतुभूतेस्त्रीणांप्रसवोगुणःम-

हान् लाभः समासपाठेगरीयसिपत्यौसतिसतीनांयतोगुणप्रसवः गुणविस्तारोभवति अतःउच्चोत्सव्याममगुणविस्तारेजातेपश्चात्तदुक्तंसर्वंभ
वतीतिभावः १० अंगसंगार्थंचभयश्चमामभितिकर्तव्यंतांसंपादयेत्याह हेईशतन्न अंगसंगेइतिकृत्यंसाधनम् यथोपदेशंकामशास्त्रानुसारेणउप
शिक्षसंजानीहि उपकल्पयेत्यर्थः येनसाधनेनाभ्यंगभोजनपानादिना भतीवरंतुमिच्छयाकर्शितोदीनश्च ममैषआत्मादेहः सिध्येतरतिसम-
र्थोभवेत् कथंभूतायाः तेत्वयैवकृतः क्षोभितोयोमनोभवस्तेनधर्षितायाः तत्तत्तोऽनुरूपंभवनंचविचक्ष्वावितर्क्यविचारयेतियावत् ११ तर्हितत्
क्षणमेव आविरचीकरत् आविर्भावयांबभूव १२ तदेवविशिनष्टिसर्वकामदुघमितिनवभिः सर्वैश्वरत्नादिभिःसमन्वितम् सर्वर्द्धीनांसर्वसंपदां
यउपचयस्तस्यउदर्कउत्तरोत्तराभिवृद्धिर्यस्मिन् उपस्कृतंशोभितम् १३ उपकरणंपरिकरः पट्टिकाअल्पवस्त्रविस्ताराः पट्टवस्त्रविशेषाः पताकाःवि

तत्रेति कृत्यसुपशिक्षयथोपदेशंयेनैषमेकर्शितोऽतिरिरंसयात्मा सिध्येतते कृतमनोभवधर्षितायादीनस्तदीशभवनं
सदृशंविचक्ष्व ११ मैत्रेयउवाच प्रियायाःप्रियमन्विच्छन्कर्दमोयोगमास्थितः विमानंकामगंक्षत्तस्तर्ह्येवा
विरचीकरत् १२ सर्वकामदुघंदिव्यंसर्वरत्नसमन्वितम् सर्वर्ध्युपचयोदर्कंमणिस्तंभैरुपस्कृतम् १३ दिव्योपकर-
णोपेतंसर्वकालसुखावहम् पट्टिकाभिःपताकाभिर्विचित्राभिरलंकृतम् १४ स्रग्भिर्विचित्रमाल्याभिर्मंजुसिंजत
षडंघ्रिभिः दुकूलक्षौमकौशेयैर्नानावस्त्रैर्विराजितम् १५ उपर्युपरिविन्यस्तनिलयेषुपृथक्पृथक् क्षिप्तैःकशिपु
भिःकांतंपर्यंकव्यजनासनैः १६ तत्रतत्रविनिक्षिप्तनानाशिल्पोपशोभितम् महामरकतस्थल्याजुष्टंविद्रुमवेदिभिः
१७ द्वाःसुविद्रुमदेहल्याभातंवज्रकपाटवत् शिखरेष्विंद्रनीलेषुहेमकुंभैरधिश्रितम् १८ चक्षुष्मत्पद्मरागाग्र्यैर्व-
ज्रभित्तिषुनिर्मितैः जुष्टंविचित्रवैतानैर्महार्हैर्हेमतोरणैः १९ हंसपारावतव्रातैस्तत्रतत्रनिकूजितम् कृत्रिमान्मन्यमा
नैःस्वान् अधिरुह्याधिरुह्यच २०

स्तृतास्ताभिः १४ विचित्राणिमाल्यानिपुष्पाणियासुमंजुयथाभवतिएवंसिंजंतःषडंघ्रयोयासुताभिःस्र
ग्भिः १५ उपर्युपरिविरचितगृहेषुकशिपुभिःशय्याभिः कांतंकमनीयम् पर्यंकादिभिश्चकांतम् १६ १७ द्वास्सुद्वारेषु विद्रुमनिर्मितादेहलीउदुंब
रस्तयाभातंशोभितम् वज्रखचितकपाटयुक्तम् इंद्रनीलमयेषुशिखरेषुप्रासादाग्रभागेषु १८ चक्षुष्मंतइवयेपद्मरागाग्र्यास्तैः यद्वा चक्षुष्मदि-
वकैःपद्मरागाग्र्यैः विचित्रैर्वैतानैर्वितानसमूहैः १९ कृत्रिमानपिहंसादीन्स्वान्सजातीयान् मन्यमानैस्तत्रतत्राधिरुह्यअधिरुह्यनिकूजितम् २०

विहारस्थानंक्रीडाप्रदेशः विश्रामः शयनगृहंसंवेशउपभोगस्थानम् प्रांगणंगृहाद्बहिः अजिरंप्राकाराद्बहिः यथोपजोषंयथासुखमात्मनः
स्वस्यमायाविनोऽपिविस्मयजनकमिव २१ नातिप्रीतेनमलिनदेहत्वात्परिचारिकाभावाच्च २२ अस्मिन्ह्रदेबिंदुसरसि आरुह अधिरोह शु-
क्लेनविष्णुनाकृतमानंदबिंदुनिपातनेन यापकंप्रापकम् २३समादायआहृत्यसरजंमलिनम् वेणीभूतान्जटिलान् २४ शबलौविवर्णौस्तनौ
यस्मिन्तत् सरस्वत्याःशिवानिजलानिआशेरतेयस्मिन् शिवाजलाशयाजलचरायस्मिन्इतिवा २५सातत्रनिमग्नासतीविस्मयंददर्शतमा

विहारस्थानविश्रामसंवेशप्रांगणाजिरैः यथोपजोषंरचितैर्विस्मापनमिवात्मनः २१ ईदृग्गृहंतत्पश्यंतींनातिप्रीतेन
चेतसा सर्वभूताशयाभिज्ञःप्रावोचत्कर्दमःस्वयम् २२ निमज्यास्मिन्ह्रदेभीरुविमानमिदमारुह इदंशुक्लकृतंतीर्थ-
माशिषांयापकंनृणाम् २३ सातद्भर्तुःसमादायवचःकुवलयेक्षणा सरजंबिभ्रतीवासोवेणीभूतांश्चमूर्धजान् २४ अं-
गंचमलपंकेनसंछन्नंशबलस्तनम् आविवेशसरस्वत्याःसरःशिवजलाशयम् २५ सांऽतःसरसिवेश्मस्थाःशतानिद-
शकन्यकाः सर्वाःकिशोरवयसोददर्शोत्पलगंधयः २६ तांदृष्ट्वासहसोत्थायप्रोचुःप्रांजलयःस्त्रियः वयंकर्मकरीस्तुभ्यं
शाधिनःकरवामकिम् २७ स्नानेनतांमहार्हेणस्नापयित्वामनस्विनीम् दुकूलेनिर्मलेनूत्नेददुरस्यैचमानद २८ भूष-
णानिपरार्ध्यानिवरीयांसिद्युमंतिच अन्नंसर्वगुणोपेतंपानंचैवामृतासवम् २९ अथादर्शेस्वमात्मानंस्रग्विणंविर-
जांबरम् विरजंकृतस्वस्त्ययनंकन्याभिर्बहुमानितम् ३० स्नातंकृतशिरस्नानंसर्वाभरणभूषितम् निष्कग्रीवंवल-
यिनंकूजत्कांचननूपुरम् ३१ श्रोण्योरध्यस्तयाकांच्याकांचन्याबहुरत्नया हारेणचमहार्हेणरुचकेनचभूषितम् ३२

हस्रांऽतः सरसीनिदशाभिःउत्पलगंधयः कमलगंधिन्यः २६ स्त्रियःप्रोचुः तुभ्यंतवकर्मकरीः परिचारिकावयमस्मान् आज्ञापयेति २७ ततश्च
स्नानेनस्नानयोग्यतैलादिना २८ परार्ध्यानिउत्कृष्टानि वरीयांसितत्प्रियाणि दीप्तिमंतिच पानंपेयम् अमृतंस्वादुआसवंमादकम् २९आदर्शेस्व-
मात्मानंददर्शेतिशेषः आत्मानंविशिनष्टिचतुर्भिः कृतंस्वस्त्ययनंमंगलंयस्यपुंस्त्वमात्मशब्दसामानाधिकरण्यात् ३०विरजमित्यस्यप्रपंचःस्नात-
म् उद्वर्त्यक्षालितंकृतंशिरःस्नानमभ्यंगोयेन भूषितत्वमेवाह निष्कंपदकंग्रीवायांयस्य ३१ बहूनिरत्नानियस्यांतयारुचकेनमंगलद्रव्येणकुं-
कुमादिना तदुक्तंविश्वप्रकाशेरुचकंमंगलद्रव्यंग्रीवाभरणदंतयोरिति ३२ ७ ७ ७ ७

सुदतींसुभ्रुवाचक्षुषेतिचजातावेकवचनानि एतैर्लसत्शोभमानंमुखंयस्य कथंभूतेनचक्षुषा श्लक्ष्णोमनोहरःस्निग्धोऽपांगोनेत्रप्रांतो यस्यपद्मकोशेनस्पर्धतइतिपद्मकोशस्पृत्तेन ३३ दृष्ट्वाचयदापतिंसस्मारतदायत्रासीत्तत्रैवस्वयमप्यास्ते ३४ आत्मानंनिशाम्यदृष्ट्वातांचतस्ययोगगतिंयोगप्रभावंदृष्ट्वासंशयंकिमिदमितिविस्मयम् ३५ समुनिर्विवाहात्प्राकूयदात्मनोरूपंतदेवपुनर्बिभ्रतींसंवीतौप्रावृतौरुचिरौस्तनौ यस्याः पाठांतरेतुरूपविशेषणम् ३६ शोभनेवाससीयस्याःजातोभावःप्रेमयस्यहेअमित्रहन्जितकाम ३७ तस्मिन्विमानेसमुनिर्बभ्राजे न-लुप्तोमहिमास्वातंत्र्यंयस्य उपचीर्णंशुश्रूषितंवपुर्यस्य विकसितकुमुद्गणवान् अपीच्योऽतिसुंदरःपूर्णचंद्रवत्समुनिर्नभइवविमानम् ताराइ-

सुदतींसुभ्रुवाश्लक्ष्णस्निग्धापांगेनचक्षुषा पद्मकोशस्पृधानीलैरलकैश्चलसन्मुखम् ३३ यदासस्मारऋषभ
मृषीणांदयितंपतिम् तत्रचास्तेसहस्त्रीभिर्यत्रास्तेसप्रजापतिः ३४ भर्तुःपुरस्तादात्मानंस्त्रीसहस्रवृतंतदा नि
शाम्यतद्योगगतिंसंशयंप्रत्यपद्यत ३५ सतांकृतमलस्नानांविभ्राजंतीमपूर्ववत् आत्मनोबिभ्रतीरूपंसंवीतरुचि
रस्तनीम् ३६ विद्याधरीसहस्रेणसेव्यमानांसुवाससम् जातभावोविमानंतदारोहयदमित्रहन् ३७ तस्मिन्नलु
प्तमहिमाप्रिययाऽनुरक्तोविद्याधरीभिरुपचीर्णवपुर्विमाने बभ्राजउत्कचकुमुद्गणवानपीच्यस्ताराभिरावृतइवो
डुपतिर्नभस्थः ३८ तेनाष्टलोकपविहारकुलाचलेंद्रद्रोणीष्वनंगसखमारुतसौभगासु सिद्धैर्नुतोद्युधुनिपात
शिवस्वनासुरेमेचिरंधनदवल्ललनावरूथी ३९ वैश्रंभकेसुरसनेनंदनेपुष्पभद्रके मानसेचैत्ररथ्येचसरेमेरा
मयारतः ४० भ्राजिष्णुनाविमानेनकामगेनमहीयसा वैमानिकानत्यशेतचरन्लोकान्यथाऽनिलः ४१ किंदुरा
पादनंतेषांपुंसामुद्दामचेतसाम् यैराश्रितस्तीर्थपदश्चरणोव्यसनात्ययः ४२

वताःस्त्रियःकुमुदानीवतासांनेत्राणीतिज्ञेयम् ३८ तेनविमानेन अष्टलोकपालानांविहारोयस्मिन्कुलाचलेंद्रोमेरुःतस्यद्रोणीषुदरीषु अनंगस्यसखायोमारुतः शीतसुगंधमंदोऽनिलः तेनसौभगंसौभाग्यंसौंदर्यंयासु सिद्धैर्नुतःस्तुतःसन् द्युधुनिर्गंगातस्याःपातेनशिवःस्वनोयासुतासुरेमे ललनावरूथी स्त्रीरत्नसमूहवान् ३९ वैश्रंभकादिषुदेवोद्यानेषु मानसेचसरसिरतःप्रीतःसन् ४० अत्यशेतअति-क्रम्यस्थितः ४१ उद्दामचेतसांधीराणांव्यसनंसंसारस्तस्यात्ययोयस्मात् ४२

प्रेक्षयित्वादर्शयित्वागोलंमंडलंस्वसंस्थयाद्वीपवर्षादिरचनयायावान् तावंतंबहून्याश्चर्याणियस्मिन् तम् ४३ विभज्यनवधानवप्रभेदेनात्मा
नंकृत्वा ४४ ४५ शरदःसंवत्सराःमनागीषदिवव्यतीयुः ४६ आत्मनास्वदेहार्धरूपेण अतिप्रीत्याभावयन् तथासतिसदपत्यंभवेदिति नो
धानवधासर्वसंकल्पविदितितस्याः बह्वपत्यसंकल्पंजानन्नित्यर्थः विभुस्तथाकर्तुंसमर्थश्च आत्मविदितिच तस्यामनासक्तत्वात् स्त्रियोजाता
इतिभावः पुमान्पुंसोऽधिकेशुक्रेस्त्रीभवत्यधिकेस्त्रियाइतिस्मृतेः ४७ अतः अनंतरमेवसद्यः एकस्मिन्नेवाहनि चारूणिसर्वाण्यंगानियासाम्

प्रेक्षयित्वाभुवोगोलंपत्न्यैयावान्स्वसंस्थया बह्वाश्चर्यंमहायोगीस्वाश्रमायन्यवर्तत ४३ विभज्यनवधात्मानं
मानवींसुरतोत्सुकाम् रामांनिरमयन्रेमेवर्षपूगान्मुहूर्त्तवत् ४४ तस्मिन्विमानउत्कृष्टांशय्यांरतिकरींश्रिता
नचाबुध्यततंकालंपत्याऽपीच्येनसंगता ४५ एवंयोगानुभावेनदंपत्योरममाणयोः शतंव्यतीयुःशरदःकामला
लसयोर्मनाक् ४६ तस्यामाधत्तरेतस्तांभावयन्नात्मनात्मवित् नोधाविधायरूपंस्वंसर्वसंकल्पविद्विभुः ४७ अ
तःसासुषुवेसद्योदेवहूतिःस्त्रियःप्रजाः सर्वास्ताश्चारुसर्वांग्योलोहितोत्पलगंधयः ४८ पतिंसाप्रव्रजिष्यंतंतदा
लक्ष्योशतीसती स्मयमानाविक्लवेनहृदयेनविदूयता ४९ लिखंत्यधोमुखीभूमिंपदानखमणिश्रिया उवाचल
लितावाचंनिरुध्याश्रुकलांशनैः ५० सर्वंतद्भगवान्मह्यमुपोवाहप्रतिश्रुतम् अथापिमेप्रपन्नायाअभयंदातुमर्ह
सि ५१ ब्रह्मन्दुहितृभिस्तुभ्यंविमृग्याःपतयःसमाः कश्चित्स्यान्मेविशोकायत्वयिप्रव्रजितेवनम् ५२ एतावताऽ
लंकालेनव्यतिक्रांतेनमेप्रभो इंद्रियार्थप्रसंगेनपरित्यक्तपरात्मनः ५३ इंद्रियार्थेषुसज्जंत्याप्रसंगस्त्वयिमेकृतः
अजानंत्यापरंभावंतथाऽप्यस्त्वभयायमे ५४

४८ प्रव्रजिष्यंतम् आलक्ष्यवितर्क्यस्मयमानाबहिः अंतस्तुविक्लवेनव्याकुलेनविदूयतासंतप्यमा
नेनहृदा उवाचेत्युत्तरेणान्वयः ४९ नखाएवमणयः तैःश्रीःशोभायस्यतेनपदाभुवंलिखंतीतिदुरंतचिंतालक्षणम् उपोवाहसंपादितवान् अभ
यमितिभाविनोदैन्यात्संसाराच्च यद्भयंतन्निवर्त्तयेत्यर्थः ५१ तत्रदैन्यंनिवेदयति तुभ्यंतवदुहितृभिःस्वयमेवास्मनः समायोग्याःपतयोविमृग्या
इतिदैन्यंप्राप्तम् संसारभयमुररीकृत्याह कश्चिदिति विशोकायज्ञानोपदेशायस्त्रीभिर्बंधनानपाकरणात् कंचित्कालंत्वदवस्थानेनब्रह्मवित्पुत्रः
कश्चित्किंस्यादित्यर्थः ५२ विषयान्भुंक्ष्वकिंब्रह्मविद्ययेतिचेत्तत्राह एतावताअलंपूर्यतांपरित्यक्तःपरआत्मायथातस्याममम ५३ स्वकृतमनुशोचंत्या-
ह इंद्रियार्थेष्वितिचतुर्भिःमेमयापरंभावंतत्त्वंब्रह्मविदिति ५४

प्रसंगः कथमभयायास्तु तत्राह संगइति अधियाअज्ञानेन ५५ स्वभावतः प्रवृत्तं यस्य कर्म धर्मार्थं न कल्पते धर्माभिमुखं न भवेत् तत्रापिनि-
ष्कामधर्मद्वाराविरागाय न कल्पते तद्वाराच तीर्थपदस्य हरेः सेवाऽर्थं न पर्यवस्येदित्यर्थः ५६ नमुमुक्षेयमोक्तुमिच्छां न कृतवत्यस्मि ५७
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेटीकायांत्रयोविंशतितमोऽध्यायः २३ चतुर्विंशेततोजन्म कपिलस्याहतत्पितुः प्रव्रज्यांतमनुज्ञाप्यऋ-
णत्रयविमोक्षतः १ शालिनीं श्लाघ्याम् शुक्लेनाभिव्याहृतं स्महाहं त्वां शकलयेत्यादि १ इत्थं मा खिदः खेदं माकार्षीः आत्मानं प्रति अहं भा-
ग्यहीनेति अदूरात् शीघ्रम् २ दमेन इंद्रियसंयमेन नियमेन स्वधर्मेण तपांसि द्रविणदानानि चतैः ३ हृदयग्रंथिं चिज्जडात्मकम् अहंकारल-

संयोगः संसृतेर्हेतुरसत्सु विहितोधिया सएव साधुषु कृतो निःसंगत्वाय कल्पते ५५ नेह यत्कर्म धर्माय न विरागाय
कल्पते न तीर्थपदसेवायै जीवन्नपि मृतोहि सः ५६ साहं भगवतो नूनं वंचिता मायया दृढम् यत्त्वां विमुक्तिदं प्राप्य न
मुमुक्षेय बंधनात् ५७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयोपाख्यानेत्रयोविंशतितमोऽध्यायः २३
मैत्रेयउवाच निर्वेदवादिनीमेवं मनोर्दुहितरं मुनिः दयालुः शालिनीमाह शुक्लाभिव्याहृतं स्मरन् १
ऋषिरुवाच माखिदो राजपुत्रीत्थमात्मानं प्रत्यनिंदिते भगवांस्ते ऽक्षरो गर्भमदूरात्संप्रपत्स्यते २ धृत
व्रतासि भद्रं ते दमेन नियमेन च तपोद्रविणदानैश्च श्रद्धया चेश्वरं भज ३ सत्वयाराधितः शुक्लो वितन्वन्मामकं यशः
छेत्ता ते हृदयग्रंथिमौदर्यो ब्रह्मभावनः ४ मैत्रेयउवाच देवहूत्यपि संदेशं गौरवेण प्रजापतेः सम्यक्श्रद्धा
य पुरुषं कूटस्थमभजद्गुरुम् ५ तस्यां बहुतिथे काले भगवान्मधुसूदनः कार्दमं वीर्यमापन्नो जज्ञेऽग्निरिव दारुणि
६ अवादयंस्तदा व्योम्नि वादित्राणि घनाघनाः गायंति तं स्म गंधर्वा नृत्यंत्यप्सरसो मुदा ७ पेतुः सुमनसो दिव्याः खे
चरैरपवर्जिताः प्रसेदुश्च दिशः सर्वा अंभांसि च मनांसि च ८ तत्कर्दमाश्रमपदं सरस्वत्या परिश्रितम् स्वयंभूः साकमृ
षिभिर्मरीच्यादिभिरभ्ययात् ९ भगवंतं परं ब्रह्म सत्वेनांशेन शत्रुहन् तत्वसंख्यानविज्ञप्त्यै जातं विद्वानजः स्वराट् १०

क्षणं बंधं छेत्ता छेत्स्यति औदर्यः पुत्रः सन् ब्रह्म भावयति उपदिशतीति तथा ४ श्रद्धाय विश्वस्य ५ बहुतिथे बहुतरे काले तिक्रांते कार्दमं कर्द
मसंबंधि ६ घनाघना इत्येकं पदं वर्षंतो मेघाः गायंति स्म नृत्यंति स्म ७ अपवर्जिता मुक्ताः ८ परिश्रितं वेष्टितम् ९ आगत्य किं कृतवान् तदाह भग
वंतमिति द्वाभ्याम् तत्वानां संख्यानं यस्मिन् तस्य सांख्यस्य विज्ञप्त्यै विशेषेण ज्ञापनाय भगवंतं जातं विद्वान् अजो ब्रह्मा स्वराट् स्वतः सिद्धज्ञानः १०

तस्यचिकीर्षितंसभाजयन् पूजयन् प्रहृष्यमाणैरक्षभिरिंद्रियैरुपलक्षितः कर्दमंचेदमभ्यधादितिद्वयोरन्वयः चकाराद्देवहूतिंच ११ त्वम-
त्वयेतिपंचभिः कर्दमंप्रत्याह अपचितिः पूजाकृतायद्यस्मात् निष्कपटंसम्यग्गृहीतवान् १२ अनुमन्येतेतियत् एतावत्येव १३ अनेकधाम
भावैः वंशैर्बृंहयिष्यंति वर्धयिष्यंति १४ ऋषिमुख्येभ्योमरीच्यादिभ्यः १५ पुत्रस्तुसाक्षादीश्वरइत्याह वेदाहमिति शेवधिंनिधिंसर्वाभी
ष्टदम् १६ देवहूतिंप्रत्याहत्रिभिः ज्ञानंशास्त्रोक्तम् विज्ञानमपरोक्षंचतेएवयोगउपायस्तेन कर्मणाजटाः मूलानिवासनाउद्धरन्उत्पाटयि

सभाजयन्विशुद्धेनचेतसातच्चिकीर्षितम् प्रहृष्यमाणैरक्षभिः कर्दमंचेदमभ्यधात् ११ ब्रह्मोवाच
त्वयामेऽपचितिस्तातकल्पितानिर्व्यलीकतः यन्मेसंजगृहेवाक्यंभवान्मानदमानयन् १२ एतावत्येवशुश्रूषा
कार्यापितरिपुत्रकैः बाढमित्यनुमन्येतगौरवेणगुरोर्वचः १३ इमादुहितरः सभ्यतववत्ससुमध्यमाः सर्गमेतंप्र
भावैःस्वैर्बृंहयिष्यन्त्यनेकधा १४ अतस्त्वमृषिमुख्येभ्योयथाशीलंयथारुचि आत्मजाःपरिदेह्यद्यविस्तृणीहियं
शोभुवि १५ वेदाहमाद्यंपुरुषमवतीर्णंस्वमायया भूतानांशेवधिंदेहंबिभ्राणंकपिलंमुने १६ ज्ञानविज्ञानयोगेन
कर्मणामुद्धरन्जटाः हिरण्यकेशःपद्माक्षःपद्ममुद्रापदांबुजः १७ एषमानवितेगर्भंप्रविष्टः कैटभार्दनः अविद्यासं
शयग्रंथिंछित्वागांविचरिष्यति १८ अयंसिद्धगणाधीशःसांख्याचार्यैःसुसंमतः लोकेकपिलइत्याख्यांगंतातेकी
र्तिवर्धनः १९ मैत्रेयउवाच तावाश्वास्यजगत्स्रष्टा कुमारैःसहनारदः हंसोहंसेनयानेनत्रिधामपरमंययौ
२० गतेशतधृतौक्षत्तः कर्दमस्तेनचोदितः यथोदितंस्वदुहितॄः प्रादाद्विश्वसृजांततः २१ मरीचयेकलांप्रादादन
सूयामथात्रये श्रद्धामंगिरसेयच्छत्पुलस्त्यायहविर्भुवम् २२ पुलहायगतिंयुक्तांक्रतवेचक्रियांसतीम् ख्यातिंच
भृगवेयच्छद्वसिष्ठायाप्यरुंधतीम् २३

ष्यन् पद्ममुद्रायुक्तंपदांबुजंयस्य १७ हेमानवि अविद्यास्वरूपाज्ञानम् संशयाः मि-
थ्याज्ञानानितन्मयंतवहृदयग्रंथिम् १८ सुसंमतः सुपूजितःसन् गंताप्राप्स्यति १९ कुमारैःसहेतिशेषःसहनारदः नारदसहितस्त्वमरीच्या
दीन्विवाहार्थमवस्थाप्यनैष्ठिकैरेतैः पंचभिः सहितः हंसोब्रह्मायथौ त्रिधामतृतीयंधामस्वर्गः तस्यपरांकाष्ठांसत्यलोकम् २० शतधृतौब्र
ह्मणि २१ २२ युक्तांयोग्याम् अयच्छत्अदात् २३

वितन्यतेसमृद्धः क्रियते शांत्यधिष्ठात्रींदेवतामित्यर्थः समलालयत् संतोषितवान् २४ निमंत्र्यपृष्ट्वानंदिंहर्षंप्राप्ताः संतः सच मुनिः त्रियुगं विष्णुंविविक्तेरहसि २६ पापच्यमानानांभृशंदह्यमानानांनिरयेसंसारेस्तैर्यैं रमंगलैः पापैः २७ कुतः सर्वादेवताः प्रसन्नाइतिज्ञातम् अ- लभ्यलाभादित्याह द्वाभ्यांबहुषुजन्मसुविपक्केनसुसिद्धेनसम्यकृयोगोभक्तियोगस्तस्मिन्समाधिरैकाग्र्यंतेन शून्यागारेषुविविक्तस्थानेषुय स्यतवपदम् २८ हेलनमवज्ञांलाघवंनगणयन्अगणयित्वाउचितमेवतवैतदित्याह यस्त्वंस्वानांभक्तानांपक्षंपुष्णासीतितथासः २९ एतत्स

अथर्वणेऽदद्याच्छांतिंययायज्ञोवितन्यते विप्रर्षभान्कृतोद्वाहान्सदारान्समलालयत् २४ ततस्तऋषयः क्षत्तः कृतदारानिमंत्र्यतम् प्रातिष्ठन्नंदिमापन्नाः स्वंस्वमाश्रममंडलम् २५ सचावतीर्णंत्रियुगमाज्ञायविबुधर्षभम् वि विक्तउपसंगम्यप्रणम्यसमभाषत २६ अहोपापच्यमानानांनिरयेस्वैरमंगलैः कालेनभूयसानूनंप्रसीदंतीहदेवताः २७ बहुजन्मविपक्केनसम्यग्योगसमाधिना द्रष्टुंयतंतेयतयः शून्यागारेषुयत्पदम् २८ सएवभगवानद्यहेलनंनगण यन्नः गृहेषुजातोग्राम्याणांयः स्वानांपक्षपोषणः २९ स्वीयंवाक्यमृतंकर्त्तुमवतीर्णोऽसिमेगृहे चिकीर्षुर्भगवान् ज्ञानंभक्तानांमानवर्द्धनः ३० तान्येवतेऽभिरूपाणिरूपाणिभगवंस्तव यानियानिचरोचंतेस्वजनानामरूपि- णः ३१ त्वांसूरिभिस्तत्त्वबुभुत्सयाऽद्धासदाऽभिवादार्हणपादपीठम् ऐश्वर्यवैराग्ययशोऽवबोधवीर्यश्रियापू र्त्तमहंप्रपद्ये ३२ परंप्रधानंपुरुषंमहांतंकालंकविंत्रिवृतंलोकपालम् आत्मानुभूत्याऽनुगतप्रपंचंस्वच्छंदशक्तिं कपिलंप्रपद्ये ३३

पंचयतिद्वाभ्याम् स्वयमेवावतीर्णोऽसिस्ववाक्यंतवपुत्रोभविष्यामीतियत् तत्सत्यंकर्त्तुंज्ञानंज्ञानसाधनंसांख्यं चचिकीर्षुः सन् ३० यानितवालौकिकानिचतुर्भुजादिरूपाणितान्येवतेऽभिरूपाणियोग्यानियानिचस्वजनानांरोचंतेमनुष्यसरूपाणि तान्यपितेरोचंतइत्यर्थः अरूपिणः प्राकृतरूपरहितस्य ३१ अभिवादार्हंपादपीठंयस्यऐश्वर्यादिभिः पूर्त्तंपूर्णम् ३२ ऐश्वर्यादिकंविवृ- पवन्नाह परंपरमेश्वरंतत्रहेतुः स्वच्छंदाः स्वाधीनाः शक्तयोयस्यताएवाह प्रधानंप्रकृतिरूपंपुरुषंतदधिष्ठातारंमहांतंमहत्तत्त्वरूपंकालंते षांक्षोभकंत्रिवृतम् अहंकाररूपंलोकात्मकंतत्पालात्मकंचतदेवंमाययाप्रधानादिरूपतासुक्तांचिच्छक्त्यानिष्प्रपंचतामाह आत्मानुभूत्याचि च्छक्त्याअनुगतः स्वस्मिन्लीनः प्रपंचोयस्यतम् कविंसर्वज्ञम् प्रधानाद्याविर्भावलयसाक्षिणमित्यर्थः ३३ छ छ छ

संन्यासानुज्ञांप्रार्थयते आस्माभिपृच्छेयत्किंचिदभिपृच्छामीत्यर्थः त्वयापुत्ररूपेणावतीर्णानिनिवृत्तानिऋणानिदेवादिरूपाणियस्यसः आ
प्तकामश्चाहंपरिव्रजतांसंन्यासिनांपदवींमार्गमाश्रितःसन् त्वांयुंजन् स्मरन्विचरिष्यामि ३४ अहंतावज्ज्ञानोपदेशायैवत्वद्गृहेऽवतीर्णः अन
स्तवगृहेवसतोऽपिमुक्तिःफलमेवयद्यवश्यंगंतव्यमेवंत्याग्रहः तथाऽपिमामेवानुस्मरन् गच्छेत्याशयेनाहमयेतिषड्भिः सत्यलौकिकेवैदिकेलौकि
केचकृत्येस्वोक्तस्यप्रामाण्यमभिदर्शयतियद्यस्मात्तुभ्यंतवपुत्रोभविष्यामीत्यवोचम् अथअतएवतत्ऋतंयथाभवतितथामयाऽजनिजन्म
स्वीकृतम् ३५ दुराशयात् मुमुक्षूणांमुनीनामात्मदर्शनेसंमतायतत्त्वानांप्रसंख्यानायविद्धीत्यकृत्तरस्यानुषंगः ३६ नन्वयमात्मज्ञानमार्गःप्र

आस्माभिपृच्छेऽद्यपतिंप्रजानांत्वयाऽवतीर्णार्णउताप्तकामः परिव्रजत्पदवीमास्थितोऽहंचरिष्येत्वांहृदियुंजन्वि
शोकः ३४ श्रीभगवानुवाच मयाप्रोक्तंहिलोकस्यप्रमाणंसत्यलौकिके अथाजनिमयातुभ्यंयदवोचमृ
तंमुने ३५ एतन्मेजन्मलोकेस्मिन्मुमुक्षूणांदुराशयात् प्रसंख्यानायतत्त्वानांसंमतायात्मदर्शने ३६ एषआ
त्मपथोव्यक्तोनष्टःकालेनभूयसा तंप्रवर्त्तयितुंदेहमिमंविद्धिमयाभृतम् ३७ गच्छकामंमयापृष्टोमयिसंन्यस्तक
र्मणा जित्वासुदुर्जयंमृत्युममृतत्वायमांभज ३८ मामात्मानंस्वयंज्योतिःसर्वभूतगुहाशयम् आत्मन्येवात्मनावी
क्ष्यविशोकोभयमृच्छसि ३९ मात्रेआध्यात्मिकींविद्यांशमनींसर्वकर्मणाम् वितरिष्येययाचासौभयंचातितरि
ष्यति ४० मैत्रेयउवाच एवंसमुदितस्तेनकपिलेनप्रजापतिः दक्षिणीकृत्यतंप्रीतोवनमेवजगामह ४१ व्र
तंसआस्थितोमौनमात्मैकशरणोमुनिः निःसंगोव्यचरत्क्षोणीमनग्निरनिकेतनः ४२

र्वसिद्धएवनेदानीमपूर्ववत्प्रवर्त्तनीयस्तत्राह
एषइति अव्यक्तःसूक्ष्मः ३७ कामंयथेच्छम् आपृष्टः अनुज्ञातः यद्वायथात्वंगंतुंमांपृष्टवान्तथाऽव्यवस्थातुंमयाऽपित्वमापृष्टइत्यर्थः मयिसं-
न्यस्तेनसमर्पितेनकर्मणा अविद्ययामृत्युंतीर्त्वाविद्ययाऽमृतमश्नुतइतिश्रुतेः ३८ ततश्चमांपरमंपरमात्मानम् आत्मनिस्वस्मिन्आत्मनामनसा
अन्वीक्ष्यमाणोऽभयंमोक्षंप्राप्स्यसि ३९ मात्रेदेवहूत्यै शमनींउन्मूलनींभयमतिशयेनतरिष्यतिपरमानंदंचप्राप्स्यतीतिचकारार्थः ४० समु
दितःसम्यगुक्तःसन् तंप्रदक्षिणीकृत्य ४१ मुनीनांव्रतंमौनम् अहिंसालक्षणम् ४२ छ छ छ

सदसतः परंयत्तस्मिन् ब्रह्मणिगुणावभासके निर्गुणेएकभक्त्या अव्यभिचारिण्याभक्त्याअनुभाविते अपरोक्षीकृते ४३ अतोदेहादि
ष्वहंकारादिरहितः अतएवनिर्द्वंद्वः शीतोष्णाद्यनाकुलः समदृक्भेदग्राहकः किंतुस्वदृक्स्वरूपमेवपश्यन् प्रत्यक्प्रवणाप्रशांताविक्षेपरहिता
धीर्यस्य ४४ तदेवंविधकल्पितोपाधिनिवृत्तमुक्त्वापरमेश्वरपदप्राप्तिमाह वासुदेवेइतित्रिभिः प्रतीचोजीवस्यात्मनिलब्ध आत्माचित्तंयेनयः
तोमुक्तंबंधनमज्ञानंयस्य ४५ लब्धात्मतामेवाह आत्मानमिति ४६ तदेवंतेनभागवतीगतिःप्राप्तापाठांतरेसएवतांगतिंप्राप्तइति ४७ इ
तिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेटीकायांचतुर्विंशोऽध्यायः २४ पंचविंशेजनन्यातुपृष्टोबंधविमोचनम् आदावाहपरंभक्तिलक्षणं

मनोब्रह्मणियुंजानोयत्तत्सदसतःपरम् गुणावभासेविगुणएकभक्त्यानुभाविते ४३ निरहंकृतिर्निर्ममश्चनि
र्द्वंद्वःसमदृक्स्वदृक् प्रत्यक्प्रशांतधीर्धीरःप्रशांतोर्मिरिवोदधिः ४४ वासुदेवेभगवतिसर्वज्ञेप्रत्यगात्मनि परेण
भक्तिभावेनलब्धात्मामुक्तबंधनः ४५ आत्मानंसर्वभूतेषुभगवंतमवस्थितम् अपश्यत्सर्वभूतानिभगवत्यपिचा
त्मनि ४६ इच्छाद्वेषविहीनेनसर्वत्रसमचेतसा भगवद्भक्तियुक्तेनप्राप्ताभागवतीगतिः ४७ इतिश्रीभागवतेम
हापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयेचतुर्विंशतितमोऽध्यायः २४ शौनकउवाच कपिलस्तत्त्वसंख्याताभगवा
नात्ममायया जातःस्वयमजःसाक्षादात्मप्रज्ञप्तयेनृणाम् १ नह्यस्यवर्ष्मणःपुंसांवरिम्णःसर्वयोगिनाम् विश्रुतौ
श्रुतदेवस्यभूरितृप्यंतिमेऽसवः २ यद्यद्विधत्तेभगवान्स्वच्छंदात्मात्ममायया तानिमेश्रद्दधानस्यकीर्त्तन्यान्यनु
कीर्त्तय ३ सूतउवाच द्वैपायनसखस्त्वेवंमैत्रेयोभगवांस्तथा प्राहेदंविदुरंप्रीतआन्वीक्षिक्यांप्रचोदितः ४

कपिलःसुतः १ कपिलेनार्पितामात्रेगूढभावनियंत्रिता योगमाणिक्यमंजूषास्फुटमुद्घाट्यतेऽधुना २ उक्तानुवादपूर्वकंकापिलंयोगंपृच्छतिक
पिलइतित्रिभिः तत्त्वानांसंख्यातागणकः सांख्यप्रवर्त्तकइत्यर्थः अजएवस्वयंजातः आत्मप्रज्ञप्तये आत्मतत्त्वज्ञापनाय १ पुंसांमध्येवर्ष्मणः वृद्ध
स्यउत्तमस्येत्यर्थः सर्वयोगिनांमध्येवरिम्णः वरस्यभावोवरिमाप्रभवितृप्रधानोऽयंनिर्देशः वरिष्ठस्येत्यर्थः यद्वा वरीयस्त्वादित्यर्थः विश्रुतौकीर्तौश्र
सवइंद्रियाणिभूरिअलंनतृप्यंति श्रुतेनश्रवणेनदीप्यतिद्योततइतितथातस्य यद्वा भूरिबहुशःश्रुतोदेवोयेनतस्यापिमे असवइतिसंबंधः २
स्वानांछंदेनइच्छयाआत्मादेहोयस्यसः यद्यत्कर्मविधत्तेतानिकर्माणिकीर्त्तनार्हाणिअनुकीर्त्तय ३ यथात्वंमांप्रचोदयसि एवंप्रचोदितःसन् तथा
तत्प्रश्नानुसारेणआन्वीक्षिक्यामात्मविद्यायाम् ४

बिंदुसरेइति आर्षः बिंदुसरसि ५ तत्त्वमार्गस्याग्रंपारंदर्शयतीतितथाएधमानवित्ते गर्भेप्रविष्टः कैटभार्दनइत्यादिधातुर्वचः संस्मरंतीप्राह ६ असतामिंद्रियाणांतर्षणात्विषयाभिलाषान्निर्विण्णाश्रांताऽस्मि येनसंभाव्यमानेनपूर्यमाणेन ७ पारंगमयतीतिपारगंत्वमेवश्रेष्ठंचक्षुर्मयाल ब्धंत्वदनुग्रहाज्जन्मनामंतेभाव्यंसति ८ तत्प्रपंचयतिसभगवान् भवान्चक्षुरूपउदितः सूर्योयथा ९ अपाकष्टुमपनेतुंकोऽसौसंमोहः तमाह एत

मैत्रेयउवाच पितरिप्रस्थितेरण्यंमातुःप्रियचिकीर्षया तस्मिन्बिंदुसरेऽवात्सीद्भगवान्कपिलःकिल ५ तमा सीनमकर्माणंतत्त्वमार्गाग्रदर्शनम् स्वसुतंदेवहूत्याहधातुःसंस्मरतीवचः ६ देवहूतिरुवाच निर्विण्णानि तरांभूमन्नसदिंद्रियतर्षणात् येनसंभाव्यमानेनप्रपन्नाऽंधतमःप्रभो ७ तस्यत्वंतमसोऽंधस्यदुष्पारस्याद्यपारगम् सच्चक्षुर्जन्मनामंतेलब्धंमेत्वदनुग्रहात् ८ यआद्योभगवान्पुंसामीश्वरोवैभवान्किल लोकस्यतमसांऽधस्यचक्षुः सूर्यइवोदितः ९ अथमेदेवसंमोहमपाक्रष्टुंत्वमर्हसि योऽवग्रहोऽहंममेतीत्येतस्मिन्योजितस्त्वया १० तंत्वागताहं- शरणंशरण्यंस्वभृत्यसंसारतरोःकुठारम् जिज्ञासयाऽहंप्रकृतेःपूरुषस्यनमामिसद्धर्मविदांवरिष्ठम् ११ मैत्रेय उवाच इतिस्वमातुर्निरवद्यमीप्सितंनिशम्यपुंसामपवर्गवर्धनम् धियाऽभिनंद्यात्मवतांसतांगतिर्बभाषईष- त्स्मितशोभिताननः १२ श्रीभगवानुवाच योगआध्यात्मिकःपुंसांमतोनिःश्रेयसायमे अत्यंतोपरति र्यत्रदुःखस्यचसुखस्यच १३ तमिमंतेप्रवक्ष्यामियमवोचंपुराऽनघे ऋषीणांश्रोतुकामानांयोगंसर्वांगनैपुणम् १४ चेतःखल्वस्यबंधायमुक्तयेचात्मनोमतम् गुणेषुसक्तंबंधायरतंवापुंसिमुक्तये १५ अहंममाभिमानोत्थैःकामलो- भादिभिर्मलैः वीतंयदामनःशुद्धमदुःखमसुखंसमम् १६

स्मिन्देहादौत्वयैवयोजितोऽयोऽहंममेत्यवग्रहः आग्रहः द्वितीय इतिशब्दः तत्कार्यरागादिग्रहणार्थः १० प्रकृतेःपुरुषस्यचजिज्ञासयात्वामहंशरणंगतासतीनमामीत्यन्वयः कुठारंछेत्तारम् ११ अपवर्गवर्ध नंमोक्षेरतिजनकमीषत्स्मितेनशोभितमाननंयस्य १२ आध्यात्मिकआत्मनिष्ठः यत्रयस्मिन् १३ १४ तत्रसर्वांगनैपुणंचित्तसंयमाधीन मितिदर्शयन्नाह चेतइति अस्यात्मनोजीवस्यगुणेषुविषयेषुपुंसिपरमेश्वरेवाशब्दस्तुशब्दार्थे १५ यथाचचित्तसंयमेपुरुषार्थसिद्धिस्तद्द र्शयतित्रिभिः मलैर्वीतंविरहितंयदाशक्त्यंसमनोभवति मनःशुद्धेर्ज्ञापकमाह अदुःखमिति १६ ६ ६ ६

निरंतरंनिर्भेदम् अणिमानंसूक्ष्ममखंडितमपरिच्छिन्नम् १७ हृतौजसंक्षीणबलाम् १८ मनःशुद्धौचभक्तिरेवांतरंगसाधनमित्याह नेति १९ अस्यसर्वस्यापिसत्संगोमूलमित्याह प्रसंगमिति अपावृतंनिरावरणम् २० साधूनांलक्षणमाह तितिक्षवइतिचतुर्भिः साधवः शास्त्रानुवर्तिनः साधुसुशीलंतदेवभूषणंयेषाम् २१ २२ एतानुक्तलक्षणान्तापाआध्यात्मिकादयोनतपंतिनव्यथयंतिकुतः मद्गतंचेतोयेषांतान् २३ येतापैर्नाभिभूयंतेतेसाधवइत्यर्थः २४ सत्संगस्यभक्त्यंगतामुपपादयति सतामितिवीर्यस्यसम्यक्संवेदनंयासुताःवीर्यसं-

तदापुरुषआत्मानंकेवलंप्रकृतेःपरम् निरंतरंस्वयंज्योतिरणिमानमखंडितम् १७ ज्ञानवैराग्ययुक्तेनभक्तियुक्तेनचात्मना परिपश्यत्युदासीनंप्रकृतिंचहृतौजसम् १८ नयुज्यमानयाभक्त्याभगवत्यखिलात्मनि सदृशोऽस्तिशिवःपंथायोगिनांब्रह्मसिद्धये १९ प्रसंगमजरपाशमात्मनःकवयोविदुः सएवसाधुषुकृतोमोक्षद्वारमपावृतम् २० तितिक्षवःकारुणिकाःसुहृदःसर्वदेहिनाम् अजातशत्रवःशांताःसाधवःसाधुभूषणाः २१ मय्यनन्येनभावेनभक्तिंकुर्वंतियेदृढाम् मत्कृतेत्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबांधवाः २२ मदाश्रयाःकथामृष्टाःशृण्वंतिकथयंतिच तपंतिविविधास्तापानैतान्मद्गतचेतसः २३ तएतेसाधवःसाध्विसर्वसंगविवर्जिताः संगस्तेष्वथतेप्रार्थ्यःसंगदोषहराहिते २४ सतांप्रसंगान्ममवीर्यसंविदोभवंतिहृत्कर्णरसायनाःकथाः तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनिश्रद्धारतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति २५ भक्त्यापुमान्जातविरागऐंद्रियाद्दृष्टश्रुतान्मद्रचनानुचिंतया चित्तस्ययत्तोग्रहणेयोगयुक्तोयतिष्यतेऋजुभिर्योगमार्गैः २६ असेवयायंप्रकृतेर्गुणानांज्ञानेनवैराग्यविजृंभितेन योगेनमय्यर्पितयाचभक्त्यामांप्रत्यगात्मानमिहावरुंधे २७

विदः हृत्कर्णयोरसायनाःसुखदाः तासांजोषणात्सेवनात् अपवर्गोऽविद्यानिवृत्तिर्वर्त्मयस्मिन्तस्मिन्हरौ प्रथमंश्रद्धाततोरतिः ततोभक्तिः अनुक्रमिष्यति अनुक्रमेणभविष्यतीत्यर्थः २५ ततःकिमतआह भक्त्येति ममरचनायाःसृष्ट्यादिलीलायास्या अनुचिंतयायाभक्तिस्तयाऐंद्रियात्सुखाज्जातविरागःसन् दृष्टश्रुतात् ऐहिकामुष्मिकात् ततोयत्तउद्युक्तःसन्चित्तस्यग्रहणेयतिष्यतेयतिष्यतिऋजुभिः भक्तिप्रधानत्वादनायासैः २६ तदेवंप्रकृतेर्गुणानामसेवयाज्ञानादिभिश्चअयंजीवइहैवदेहेमामेवावरुंधेप्राप्नोति २७ ७ ७ ७ ७ ७

काचिदितिकास्विदित्यर्थः उचितायोग्यातत्रापिममस्त्रियः कीदृशीगोचरायोग्यानिर्वाणंमोक्षात्मकंतवपदंस्वरूपम् अन्वभवे अनंतरमेवसर्वात्मना
प्राप्स्यामि अंजसात्विति पाठे अहं त्विति संबंधः २८ भगवद्बाणोयोभगवंतंलक्ष्यी करोतीत्यर्थः यतः यस्मात् योगात् २९ विजानीहिविशेषेणज्ञाप
य स्फुखमनायासेन ३० इत्थंमातुरर्थंप्रयोजनंविदित्वाजातस्नेहत्वेहेतुः यत्रयस्यांतन्वादेहेनाविर्भूतः तत्त्वान्याम्नायंते अनुक्रम्यंतेयस्मिन् किंत
त् यत्सांख्यंप्रवदंतितत्सोवाचभक्तिवितानंचयोगंच ३१ काचित्त्वय्युचिताभक्तिरितिपृष्टामुत्तमांभक्तिंलक्षयति गुणाः विषयाः लिंग्यंतेज्ञायंतेयै
स्तेषांदेवानांद्योतनात्मकानामिंद्रियाणांतदधिष्ठातॄणांवासत्वेसत्वमूर्तौहराेवयावृत्तिः साभक्तिः सिद्धेर्मुक्तेरपिगरीयसीत्युत्तरेणान्वयः कथंभूता
अनिमित्तानिष्कामास्वाभाविकीअयत्नसिद्धातेषामेवंविधवृत्तौहेतुमाह गुरोरुच्चारणमनुश्रूयतइत्यनुश्रवोवेदः तद्विहितमानुश्राविकंतदेवकर्मयेः

देवहूतिरुवाच काचित्त्वय्युचिताभक्तिः कीदृशीममगोचरा ययापदंतेनिर्वाणमंजसाऽन्वश्नवाअहम् २८ यो
योगोभगवद्बाणोनिर्वाणात्मंस्त्वयोदितः कीदृशः कतिचांगानियतस्तत्त्वावबोधनम् २९ तदेतन्मेविजानीहियथाऽहं
मंदधीर्हरे सुखंबुद्ध्येयदुर्बोधंयोषाभवदनुग्रहात् ३० मैत्रेयउवाच विदित्वाऽर्थंकपिलोमातुरित्थंजात
स्नेहोयत्रतन्वाऽभिजातः तत्त्वाम्नायंयत्प्रवदंतिसांख्यंप्रोवाचवैभक्तिवितानयोगम् ३१ श्रीभगवानुवाच
देवानांगुणलिंगानामानुश्राविककर्मणाम् सत्वएवैकमनसोवृत्तिः स्वाभाविकीतुया ३२ अनिमित्ताभागवतीभ
क्तिः सिद्धेर्गरीयसी जरयत्याशुयाकोशंनिगीर्णमनलोयथा ३३ नैकात्मतांमेस्पृहयंतिकेचिन्मत्पादसेवाऽभिरता
मदीहाः येऽन्योऽन्यतोभागवताःप्रसज्यसभाजयंतेममपौरुषाणि ३४ पश्यंतितेमेरुचिराण्यंबसंतःप्रसन्नवक्त्रा
रुणलोचनानि रूपाणिदिव्यानिवरप्रदानिसाकंवाचंस्पृहणीयांवदंति ३५

षामनएवएकमेकरूपमविकृतंमनोयस्यपुंसःशु
द्धसत्वस्येत्यर्थः ३२ भक्तिश्चप्रासंगिकीभवत्येवेत्याह याभक्तिःकोशंलिंगशरीरंजरयतिक्षपयतिस्वप्रयत्नंविनैवसिद्धौदृष्टांतः निगीर्णभुक्त
मन्नमनलोजाठरोयथाजरयतीति ३३ भक्तेर्गरिष्ठत्वमेवोपपादयति नैकात्मतामितिपंचभिः एकात्मतांसायुज्यमोक्षंमदर्थमीहाक्रियायेषांप्र
सज्य आसक्तिंकृत्वापौरुषाणिवीर्याणि ३४ प्रसन्नानिवक्त्राणि अरुणानिलोचनानिचयेषुतैर्मद्रूपैः साकंसहनित्यंपरमेश्वरानुभवसुखं
भक्तावधिकमितिभावः ३५ ७ ७ ७ ७ ७ ७

टी॰ आत्मानंदस्त्ववश्यंभावीत्याहतैरिति दर्शनीयामनोहराअवयवामुखनेत्रादयोयेषुतैः हृत आत्माचित्तंयेषांहृता आकृष्टाः प्राणाश्चेंद्रियाणि अ॰
येषांतान् भजतः अनिच्छतः इच्छाहीनानपि अण्वींगतिंमुक्तिंप्रयुंक्तेप्रापयतिकैः साधनैः हृतात्मनः उदारैर्विलासादिभिः तत्रविलासोलीला २५
वामंमनोहरंसूक्तंमधुरंभाषणम् ३६ विभूत्यादिकंचतत्राधिकमित्याह अथोअविद्यानिवृत्त्यनंतरंविभूतिंसत्यलोकाधिगतांभोगसंपत्तिम्
अणिमाद्यष्टांगमैश्वर्यम् अनुप्रवृत्तंभक्तिमनुस्वतएवप्राप्तमपिभागवतींचश्रियंवैकुंठस्थांसंपत्तिम् अस्पृहयंति तेयद्यपिनस्पृहयंतीत्यर्थः त-
थाऽपितुलोकेवैकुंठेअश्नुवतेप्राप्नुवंत्येव ३७ नन्वेवंतर्हिलोकत्वाविशेषात्स्वर्गादिवद्भोक्तृभोग्यानांकदाचिद्विनाशःस्यात्तत्राह हेशांतरूपे
यद्वाशांतंशुद्धसत्त्वंतद्रूपेवैकुंठेमत्पराः कदाचिदपिननंक्ष्यंतिभोग्यहीनानभवंति अनिमिषोमेहेतिः मदीयंकालचक्रंचनोलेढितान्नग्रसति त

तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः हृतात्मनोहृतप्राणांश्चभक्तिरनिच्छतोमेगतिमण्वींप्रयुं
क्ते ३६ अथोविभूतिंममसायाविनस्तामैश्वर्यमष्टांगमनुप्रवृत्तम् श्रियंभागवतींवाऽस्पृहयंतिभद्रांपरस्यमेते
ऽश्नुवतेतुलोके ३७ नकर्हिचिन्मत्पराःशांतरूपेनंक्ष्यंतिनोमेनिमिषोलेढिहेतिः येषामहंप्रियआत्मासुतश्चस
खागुरुःसुहृदोदैवमिष्टम् ३८ इमंलोकंतथैवामुमात्मानमुभयायिनम् आत्मानमनुयेचेहयेरायःपशवोगृहाः
३९ विसृज्यसर्वानन्यांश्चमामेवंविश्वतोमुखम् भजंत्यनन्ययाभक्त्यातान्मृत्योरतिपारये ४० नान्यत्रमद्भगव-
तःप्रधानपुरुषेश्वरात् आत्मनःसर्वभूतानांभयंतीव्रंनिवर्तते ४१ मद्भयाद्वातिवातोऽयंसूर्यस्तपतिमद्भयात्
वर्षतींद्रोदहत्यग्निर्मृत्युश्चरतिमद्भयात् ४२

त्रहेतुर्येषामिति सुतइवस्नेहविषयः सखेवविश्वासास्पदंगुरुरिवोपदेष्टासुहृ-
दिवहितकारीइष्टंदैवमिवपूज्यः एवंसर्वभावेनमांयेभजंतितान्मदीयंकालचक्रंनग्रसतीत्यर्थः ३८ एवंभूतांतुमुक्तिमेकांतभक्तेभ्योददामी-
त्याह इममितिद्वाभ्यांउभयायिनंलोकद्वयगामिनम् आत्मानंसोपाधिकमात्मानमनुयेपुत्रकलत्रादयः येचपश्वादयःरायःधनानि ३९ अ
न्यांश्चपरिग्रहान्मृत्योःसंसारात् अतिपारये अतिपारयामि ४० अभक्तानांतुकथंचिदपिनमोक्षइत्याह नेतिमद्भगवतोन्यत्रभगवतोमत्तो-
विनासर्वभूतानामात्मनोभगवदादिविशेषणत्रयेणसामर्थ्यंनिरपेक्षत्वंहितकारित्वंचोक्तम् ४१ ऐश्वर्यंस्फुटयतिमद्भयादितिश्रुतिश्चभीषा-
ऽस्माद्वातःपवतेभीषोदेतिसूर्यः भीषाऽस्मादग्निश्चेंद्रश्चमृत्युर्धावतिपंचमइति ४२ ७ ७ ७

मज्जनादेवमोक्षइत्यत्रसदाचारंप्रमाणयति ज्ञानेति ४३ उपसंहरति एतावानिति मय्यर्पितंसन्मनःस्थिरंभवतीतियत् एतावानेव ४४ इ
तितृतीयस्कंधेटीकायांपंचविंशतितमोऽध्यायः २५ षड्विंशेपुंप्रकृत्योरुक्तविवेकायोपवर्ण्यते सांख्येनसर्वभावानांजन्मलक्षणभेदतः १
धात्रापुत्राययत्प्रोक्तंक्षत्त्रेमित्रासुतेनयत् मात्रेसांख्यंतदध्यायेप्राधान्येनाहतत्त्ववित् २ तत्साम्यायपंचसवदंति सांख्यमित्यत्रसांख्यंभक्ति-
योगस्येतित्रयमुपक्षिप्तंतत्रभक्तिमुक्त्वाइदानींसांख्यमाह अथेति १ ननुमुक्तिरात्मज्ञानादेवनतुतत्त्वलक्षणज्ञानात् तमेवविदित्वाऽतिमृत्यु
मेतीतिश्रुतेरतआह ज्ञानमिति आत्मदर्शनरूपंज्ञानम् अतएवहृदयग्रंथिभेदनम् अहंकारनिवर्त्तकंनिःश्रेयसप्रयोजनाययदाहुः तत्तेवर्ण
यामितत्त्वलक्षणादेवविविक्तात्मज्ञानंभवतीतिभावः २ तत्रपुरुषंलक्षयति अनादिरिति आत्मैवपुरुषः कोऽसावात्माप्रत्यक्प्रतिलोमंधाम
स्फूर्तिर्यस्यक्षणिकपक्षंव्यावर्त्तयति अनादिरिति संसारित्वपक्षंव्यावर्त्तयति प्रकृतेःपरः अन्यः असंगःज्ञानादिगुणत्वंवारयतिनिर्गुणःमीमां

ज्ञानवैराग्ययुक्तेनभक्तियोगेनयोगिनः क्षेमायपादमूलंमेप्रविशंत्यकुतोभयम् ४३ एतावानेवलोकेस्मिन्पुंसांनिः
श्रेयसोदयः तीव्रेणभक्तियोगेनमनोमय्यर्पितंस्थिरम् ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेका
पिलेयोपाख्यानेपंचविंशतितमोऽध्यायः २५ श्रीभगवानुवाच अथतेसंप्रवक्ष्यामितत्त्वानांलक्षणंपृथ
क् यद्विदित्वाविमुच्येतपुरुषःप्राकृतैर्गुणैः १ ज्ञानंनिःश्रेयसार्थायपुरुषस्यात्मदर्शनम् यदाहुर्वर्णयेतत्तेहृदय
ग्रंथिभेदनम् २ अनादिरात्मापुरुषोनिर्गुणःप्रकृतेःपरः प्रत्यग्धामास्वयंज्योतिर्विश्वंयेनसमन्वितम् ३ सएष
प्रकृतिंसूक्ष्मांदैवींगुणमयींविभुः यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यतलीलया ४

सकाद्यभिमतज्ञानविषयत्त्वंवारयतिस्वयंज्योतिः अनेनैवप्राभाकराभिमतंज्ञानाधारत्वेनस्फुरणमपिनिरस्तम् स्वयंज्योतिष्ट्वेहेतुः विश्वं
येनसमन्वितम् प्रकाशितइतिशेषः एतैरेवहेतुभिः पुरुषस्यप्रकृतेःपरत्वमपिसिद्धम् ३ अत्रावरणविक्षेपशक्तिभेदेनप्रकृतिर्द्विविधा त
त्रावरणशक्त्यासैवजीवोपाधिरविद्याविक्षेपशक्त्यासैवमायापारमेश्वरीपुरुषश्चजीवेश्वररूपेणद्विविधः तत्रयः प्रकृत्यविवेकेनसंसरतिस
जीवः यस्तुप्रकृतिंवशीकृत्यविश्वसृष्ट्यादिकरोतिसपरमेश्वरः तत्रप्रकृत्यविवेकेनजीवस्यसंसारप्रकारमाह सएषइतिपंचभिः सूक्ष्मामव्य
क्तांदैवींदेवस्यविष्णोः शक्तिंलीलयाउपगतांयदृच्छयैवाभ्यपद्यतेत्यन्वयः ४ ७ ७ ७

श्री. तस्यालीलामाह गुणैरिति ज्ञानंगूहयति आवृणोतीतिज्ञानगूहातयातथाचश्रुतिः अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णांबह्वीःप्रजांजनयंतींसरूपा अ.
म् अजोह्येकोजुषमाणोऽनुशेतेजहात्येनांभुक्तभोगामजोन्यइति मुमुहे आत्मानंविस्मृतवान् ५ पराभिध्यानंप्रकृत्यध्यासः तेनप्रकृतेर्गुणैः २६
कर्मसुक्रियमाणेषुकर्तृत्वमात्मनिमन्यते ६ तदितिकर्तृत्वमननमेव अस्यपुरुषस्यसाक्षिमात्रत्वात् अकर्तुरेवसतः कर्मभिर्बंधः ईशस्यापर
तंत्रस्यैवकर्मबंधकृतंभोगेपारतंत्र्यम् निर्वृतात्मनः सुखात्मकस्यैवसंसृतिर्जन्ममृत्युप्रवाहः प्रकृत्यविवेककृतमेतत्सर्वंभवतीत्यर्थः ७ ननुचैत-
न्यसामानाधिकरण्येनैवकर्तृत्वादिप्रतीतेस्तस्यैवतदंगीक्रियतांनेत्याह कार्यंशरीरंकारणमिंद्रियंकर्तादेवतावर्गः तद्भावापत्तौपुरुषस्यप्रकृतिंकार
णंविदुः कूटस्थस्यस्वतोविकाराभावात् प्रकृतिपरिणामभूतदेहाद्यहंकारकृतमेवकर्तृत्वादिकमित्यर्थः भोक्तृत्वेतुपुरुषंकारणंविदुरित्यस्यायंभा

गुणैर्विचित्राःसृजतींसरूपाःप्रकृतिंप्रजाः विलोक्यमुमुहेसद्यःसइहज्ञानगूहया ५ एवंपराभिध्यानेनकर्तृत्वंप्रकृ
तेःपुमान् कर्मसुक्रियमाणेषुगुणैरात्मनिमन्यते ६ तदस्यसंसृतिर्बंधःपारतंत्र्यंचतत्कृतम् भवत्यकर्तुरीशस्यसा-
क्षिणोनिर्वृतात्मनः ७ कार्यकारणकर्तृत्वेकारणंप्रकृतिंविदुः भोक्तृत्वेसुखदुःखानांपुरुषंप्रकृतेःपरम् ८ देवहू
तिरुवाच प्रकृतेःपुरुषस्यापिलक्षणंपुरुषोत्तम ब्रूहिकारणयोरस्यसदसच्चयदात्मकम् ९ श्रीभगवानु-
वाच यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तंनित्यंसदसदात्मकम् प्रधानंप्रकृतिंप्राहुरविशेषंविशेषवत् १० पंचभिःपंचभिर्ब्रह्मच
तुर्भिर्दशभिस्तथा एतच्चतुर्विंशतिकंगणंप्राधानिकंविदुः ११ महाभूतानिपंचैवभूरापोऽग्निर्मरुन्नभः तन्मात्राणिच
तावंतिगंधादीनिमतानिमे १२

वः यद्यप्यहंकारगतमेवकर्तृत्वादिकंभोक्तृत्वंचतथाऽपिविकारस्यजडावसानत्वादुपाधिप्राधान्यम् भोगस्यचि
दवसानत्वात् उपहितप्राधान्यमिति ८ तदेवंसंसारिणंपुरुषंतद्धेतुंप्रकृतिंचज्ञात्वेदानींजगत्कारणमीश्वरंतत्प्रकृतिंचपृच्छति प्रकृतेरिति अस्यविश्व
स्यसदसच्चस्थूलंसूक्ष्मंचकार्यंयदात्मकंतयोःप्रकृतिपुरुषयोः ९ तत्रप्रकृतिंलक्षयति यत्प्रधानंतदेवप्रकृतिंप्राहुः किंतत्प्रधानंस्वतोऽविशेषंविशेषव
त् विशेषाणामाश्रयः तर्हिकिंब्रह्मनत्रिगुणंकिंमहत्तत्वादिनअव्यक्तमकार्यंकिंकालादिनसदसदात्मकंकार्यकारणरूपंकिंजीवःन किंप्रकृतिः न-
नित्यम् १० अन्येषांतत्त्वानांलक्षणंवक्तुंतानिगणयति पंचभिरित्यादिसंख्याभेदेन एतच्चतुर्विंशतिकम् एतानिचतुर्विंशतिर्यस्मिन्गणे तंगणं ६
प्राधानिकंप्रधानकार्यात्मकंब्रह्मविदुः ११ एतद्विवृणोति महाभूतानीतित्रिभिः तावंतिपंचैव १२ ७ ७ ७

१३ अंतरात्मकमंतःकरणम् लक्षणरूपयाव्यवच्छेदिकया १४ यावन्मयाप्रोक्तः एतावानेवसंख्यातः गणितः तत्त्वज्ञैः कालेतुमतद्वयमाह यःका
लः सपंचविंशकः अल्पार्थेकप्रत्ययः प्रकृतेरेवावस्थाविशेषइत्यर्थः १५ एकेतुपौरुषंपुरुषस्येश्वरस्यप्रभावम् विक्रमंकालमाहुः तमेवकालंद्वे-
धालक्षयतियतभयंभवतिकस्यप्रकृतिमीयुषः प्राप्तस्य अतएवदेहे अहंकारेणविमूढस्यकर्तुर्जीवस्य अनेनसंहारकत्वेनलक्षितः १६ सृष्टिहे
तुत्वेनलक्षयतिप्रकृतेरिति १७ कोऽसौभगवानृतमाह अंतरिति अतः सर्वप्राणिनांयः पुरुषरूपेणनियंतृत्वेनसमन्वेति सस्यकृतद्विकाररहितए
वानुस्यूतोवर्त्तते बहिश्चकालरूपेण एषभगवान् यद्वायःपुरुषइतिप्रसिद्धः कालःसपंचविंशः एकेतुपुरुषस्यप्रभावंकालमाहुः प्रभावस्यैवल
क्षणंयतइतिपुरुषस्यैवकालत्वेहेतुः प्रकृतेरिति उभयथाविवक्षायांहेतुः अंतरिति शेषंसमानम् तदेवंप्रकृतेश्चतुर्विंशतिभेदाः जीवेश्वरयोश्चै-

इंद्रियाणिदशश्रोत्रंत्वग्दृग्रसननासिकाः वाक्करौचरणौमेढ्रंपायुर्दशमउच्यते १३ मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तमित्यं
तरात्मकम् चतुर्धालक्ष्यतेभेदोवृत्त्यालक्षणरूपया १४ एतावानेवसंख्यातोब्रह्मणःसगुणस्यह सन्निवेशोम
याप्रोक्तोयःकालःपंचविंशकः १५ प्रभावंपौरुषंप्राहुःकालमेकेयतोभयम् अहंकारविमूढस्यकर्तुःप्रकृतिमीयुषः
१६ प्रकृतेर्गुणसाम्यस्यनिर्विशेषस्यमानवि चेष्टायतःसभगवान्कालइत्युपलक्षितः १७ अंतःपुरुषरूपेणका
लरूपेणयोबहिः समन्वेत्येषसत्त्वानांभगवानात्ममायया १८ दैवात्क्षुभितधर्मिण्यांस्वस्यांयोनौपरःपुमान् आ
धत्तवीर्यंसासूतमहत्तत्त्वंहिरण्मयम् १९ विश्वमात्मगतंव्यंजन्कूटस्थोजगदंकुरः स्वतेजसापिबत्तीव्रमात्मप्र
स्वापनतमः २०

क्यविवक्षया अतःपंचविंशतितत्त्वानिभवंतितयोर्भेदविवक्षयातुषड्विंशतिर्भवंति १८ इदानींतत्त्वानामुत्पत्तिपूर्वकंलक्षणान्याह दैवा
दित्यादिना एतान्यसंहत्येत्यतः प्राक्तनेनग्रंथेनतत्रचित्तस्योत्पत्तिपूर्वकंलक्षणमाहचतुर्भिः दैवात्जीवादृष्टात् क्षुभिताधर्मागुणायस्याः यो
नौअभिव्यक्तिस्थाने प्रकृतौवीर्यंचिच्छक्तिम् साप्रकृतिर्महत्तत्त्वमसूत महतःस्वरूपमाह हिरण्मयंप्रकाशबहुलम् १९ विश्वमहंकारादिप्रपं
चम् आत्मगतंस्वस्मिन् सूक्ष्मरूपेणस्थितंव्यंजन्प्रकटयन्महान् तीव्रंप्रलयकालीनंतमोऽपिबत् कूटस्थः लयविक्षेपशून्यः आत्मानंप्रस्वा
पयतीतितथा यत्पूर्वंप्रलयसमयेमहांतंप्रकृतौविलापयामासेत्यर्थः २०

प्रसंगाच्चतुर्व्यूहोपासनामाह यत्तदितिसर्वागमप्रसिद्धत्वमाह स्वच्छंविशदंशांतंरागादिरहितंभगवतःपदमुपलब्धिस्थानम् अतएववासुदे वाख्यंयदाहुः अयमर्थः अधिभूतरूपेणतस्यैवमहानितिसंज्ञा अध्यात्मरूपेणचित्तमितिउपास्यरूपेणवासुदेवइति अधिष्ठातातुतस्यक्षेत्रज्ञ एवमहंकारेसंकर्षणउपास्यः रुद्रोऽधिष्ठातामनस्यनिरुद्धउपास्यः चंद्रोऽधिष्ठाताबुद्धौप्रद्युम्नउपास्यः ब्रह्माऽधिष्ठातेतिज्ञातव्यम् २१ स्वच्छत्वं भगवद्बिंबग्राहित्वम् अविकारित्वंलयविक्षेपराहित्यम् अपांप्रकृतिः फेनतरंगादिरहिताऽवस्थापराभूतसंसर्गात्प्राक्तनीयायथामधुरास्वच्छा शीताचतद्वदित्यर्थः २२ अहंकारस्योत्पत्तिपूर्वकंलक्षणमाह महत्तत्त्वादितिचतुर्भिः क्रियाप्रधानशक्तिर्यस्यसः क्रियाशक्तिः २३ त्रैविध्यमाह वैकारि कइतितस्यकार्यमाह यतःयस्मात् मनआदीनांभवउत्पत्तिः २४ तस्मिन्नुपास्यव्यूहमाहसहस्रशिरसमिति २५ लक्षणमाह कर्तृत्वमिति कर्तृ

यत्तत्सत्त्वगुणंस्वच्छंशांतंभगवतःपदम् यदाहुर्वासुदेवाख्यंचित्तंतन्महदात्मकम् २१ स्वच्छत्वमविकारित्वंशांत त्वमितिचेतसः वृत्तिभिर्लक्षणंप्रोक्तंयथाऽपांप्रकृतिःपरा २२ महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यसंभवात् क्रियाशक्ति रहंकारस्त्रिविधःसमपद्यत २३ वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चयतोभवः मनसश्चेंद्रियाणांचभूतानांमहतामपि २४ सहस्रशिरसंसाक्षाद्यमनंतंप्रचक्षते संकर्षणाख्यंपुरुषंभूतेंद्रियमनोमयम् २५ कर्तृत्वंकरणत्वंचकार्यत्वंचेतिल क्षणम् शांतघोरविमूढत्वमितिवास्यादहंकृतेः २६ वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत यत्संकल्पविकल्पाभ्यां वर्ततेकामसंभवः २७ यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यंहृषीकाणामधीश्वरम् शारदेंदीवरश्यामंसंराध्यंयोगिभिःशनैः २८ तैजसात्तुविकुर्वाणाद्बुद्धितत्त्वमभूत्सति द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिंद्रियाणामनुग्रहः २९

त्वंदेवतादिरूपेणकरणत्वमिंद्रियरू पेणकार्यत्वंभूतरूपेण शांतत्वादिकंतुतत्कारणगुणत्रयरूपेण २६ मनसउत्पत्तिपूर्वकंलक्षणमाह वैकारिकादितिद्वाभ्याम् संकल्पश्चिंतनं विकल्पोविशेषचिंतनंयस्यमनसः संकल्पविकल्पाभ्यांकामसंभवोवर्ततइति कामरूपावृत्तिर्लक्षणत्वेनोक्तानतुप्रद्युम्नव्यूहोत्पत्तिः तस्यसंक ल्पादिकार्यत्वाभावात् उपास्यव्यूहस्यचानिरुद्धोक्तेः २७ शारदंशरत्कालीनमिंदीवरंनीलोत्पलंतद्वदिवश्यामम् यत्शनैःसंराध्यंवशीकर्तुं योग्यंदुर्ग्रहत्वात् २८ बुद्धेरुत्पत्तिपूर्वकंलक्षणमाह तैजसादितिद्वाभ्याम् हेसतिद्रव्यस्फुरणरूपंविज्ञानमितिचित्तव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् इंद्रिया णामनुग्रहइतिसविकल्पज्ञानेहृषीकाणामधीश्वरमितियदुक्तंतत्तुनिर्विकल्पकज्ञाने २९ छ छ छ

द्रव्यस्फुरणस्यैवप्रपंचः संशयादिः विपर्यासोमिथ्याज्ञानम् निश्चयः प्रमाणंज्ञानंस्वापोनिद्राप्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयइतिपातंजलो
क्तेः ३० इंद्रियाणामुत्पत्तिमाह तैजसानितैजसाहंकाराज्जातानि ज्ञानेंद्रियाणांवैकारिकत्वशंकानिवृत्त्यर्थमेवकारः द्विविधान्यपींद्रियाणितैज
सान्येवेत्यन्वयः तत्रहेतुः प्राणस्येति हियस्मात्प्राणस्यक्रियाशक्तिर्बुद्धेश्चविज्ञानशक्तिता अतःप्राणस्यतैजसत्वात्तत्क्रियाशक्तिमतामिंद्रिया
णांतैजसत्वंतथाबुद्धेस्तैजसत्वात्तदीयज्ञानशक्तिमतामपींद्रियाणांतैजसत्वमित्यर्थः ३१ तन्मात्रोत्पत्तिपूर्वकमाकाशादिमहाभूतोत्पत्तिंतल्लक्ष
णंचाह तामसादितिपंचभिः श्रोत्रंतुशब्दगमित्यादिभिर्विषयोत्पत्त्यनंतरंतत्संबंधमात्रंकथ्यतेननूत्पत्तिः प्रागेवोत्पन्नत्वात् शब्दंगच्छतिप्रा
प्नोतीतिशब्दगम् ३२ शब्दस्यलक्षणमाह अर्थाश्रयत्वमर्थवाचकत्वंद्रष्टुर्लिंगत्वंकुड्यांतरितस्यवक्तुर्ज्ञापकत्वम् तदुक्तम् लिंगंयदद्रष्टस्य

संशयोऽथविपर्यासोनिश्चयःस्मृतिरेवच स्वापइत्युच्यतेबुद्धेर्लक्षणंवृत्तितःपृथक् ३० तैजसानींद्रियाण्येवक्रि
याज्ञानविभागशः प्राणस्यहिक्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता ३१ तामसाच्चविकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात्
शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभःश्रोत्रंचशब्दगम् ३२ अर्थाश्रयत्वंशब्दस्यद्रष्टुर्लिंगत्वमेवच तन्मात्रत्वंचनभसोलक्ष
णंकवयोविदुः ३३ भूतानांछिद्रदातृत्वंबहिरंतरमेवच प्राणेंद्रियात्मधिष्ण्यत्वंनभसोवृत्तिलक्षणम् ३४ नभ
सःशब्दतन्मात्रात्कालगत्याविकुर्वतः स्पर्शोऽभवत्ततोवायुस्त्वक्स्पर्शस्यचसंग्रहः ३५ मृदुत्वंकठिनत्वंचशैत्य
मुष्णत्वमेवच एतत्स्पर्शस्यस्पर्शत्वंतन्मात्रत्वंनभस्वतः ३६ चालनंव्यूहनंप्राप्तिर्नेतृत्वंद्रव्यशब्दयोः सर्वेंद्रियाणा
मात्मत्वंवायोःकर्माभिलक्षणम् ३७

योऽस्तीति नभसस्तन्मात्रत्वंसूक्ष्मत्वंशब्दस्यलक्षणमित्यन्वयः ३३ नभसोलक्षणमाह भूतानामिति छि
द्रदातृत्वमवकाशदातृत्वंबहिरंतर्व्यवहारास्पदत्वम् आत्मामनःप्राणादीनांधिष्ण्यत्वमाश्रयत्वंनाड्यादिछिद्ररूपेणवृत्तिः कार्यमेवलक्षणंवृ
त्तिलक्षणम् एवमुत्तरत्राप्येकेनश्लोकेनतन्मात्रमहाभूतयोरुत्पत्तिः द्वितीयेनतन्मात्रलक्षणंतृतीयेनमहाभूतलक्षणमित्यनुसंधेयम् ३४ कालात्
त्वक्स्पर्शस्यसंग्रहःसम्यग्ग्रहणंययापुंस्त्वंनियतलिंगत्वात् यद्वा स्पर्शस्यसंग्रहस्ततोभवतीतिशेषः शब्दतन्मात्रादित्यादितन्मात्राणामुत्तरत-
उत्तरान्वयार्थमुक्तम् ३५ स्पर्शलक्षणमाह मृदुत्वमिति स्पर्शत्वंस्वरूपलक्षणमित्यर्थः नभस्वतोवायोस्तन्मात्रत्वंच ३६ चालनंवृक्षशाखादेःव्यू
हनंमेलनंतृणादेःप्राप्तिःसंयोगःद्रव्यस्यगंधवतोघ्राणंप्रति तथाशैत्यादिमतःस्पर्शनंप्रतिशब्दस्यश्रोत्रंप्रतिनेतृत्वंसर्वेंद्रियाणामात्मत्वमुपोद्बलकत्वम्
कर्मणाकार्येणाभिलक्षणंभावेल्युट् कर्मैवाभिलक्षणमितिविग्रहेतुकारणे ३७

३८ द्रव्याकृतित्वंद्रव्यस्याकारसमर्पकत्वंगुणताद्रव्योपसर्जनप्रतीतिः शब्दस्यतुस्वातंत्र्येणैवप्रतीतिः अप्रत्यक्षद्रव्यत्वस्यस्पर्शादेरपिस्वातं त्र्येणैवप्रतीतिः रूपस्यतुनैवमितितस्यायंविशेषउक्तः व्यक्तिसंस्थात्वंद्रव्यस्ययासंस्थासंनिवेशः सैवसंस्थायस्यतत्परिणामतयाप्रतीतिरित्य र्थः तेजसस्तेजस्त्वमसाधारणत्वम् ३९ द्योतनंप्रकाशनंपचनंतंडुलादेः क्षुत्तृट् अशनापिपासाचतद्द्वारेणपानमदनम् ४० जिह्वारसनेंद्रिय म् रसोगृह्यतेऽनयेतिरसग्रहः यद्वा रसग्रहस्ततोभवतीतिशेषः ४१ कषायादिषुलवणोऽपिद्रष्टव्यः भौतिकानांसंसर्गिद्रव्याणांयएकोमधुरएव सन्नेवमनेकधाभिद्यतेसरसइत्यर्थः ४२ क्लेदनमार्द्रीकरणंपिंडनंमृदादेःपिंडीकरणम् तृप्तिः तृप्तिदातृत्वम् प्राणनंजीवनम् आपोमयःप्राण

वायोश्चस्पर्शतन्मात्रात्तुरूपंदैवेरितादभूत् समुत्थितंततस्तेजश्चक्षूरूपोपलंभनम् ३८ द्रव्याकृतित्वंगुणताव्य क्तिसंस्थात्वमेवच तेजस्त्वंतेजसःसाध्विरूपमात्रस्यवृत्तयः ३९ द्योतनंपचनंपानमदनंहिममर्दनम् तेजसोवृत्तय स्त्वेताःशोषणंक्षुत्तृडेवच ४० रूपमात्राद्विकुर्वाणात्तेजसोदैवचोदितात् रसमात्रमभूत्तस्मादंभोजिह्वारसग्रहः ४१ कषायोमधुरस्तिक्तःकट्वम्लइतिनैकधा भौतिकानांविकारेणरसएकोविभिद्यते ४२ क्लेदनंपिंडनंतृप्तिःप्राण नाप्यायनोदनम् तापापनोदोभूयस्त्वमंभसोवृत्तयस्त्विमाः ४३ रसमात्राद्विकुर्वाणादंभसोदैवचोदितात् गंधमात्र मभूत्तस्मात्पृथ्वीघ्राणस्तुगंधगः ४४ करंभपूतिसौरभ्यशांतोद्ग्रादिभिःपृथक् द्रव्यावयववैषम्यात्गंधएकोविभि द्यते ४५ भावनंब्रह्मणस्थानंधारणंसद्विशेषणम् सर्वसत्त्वगुणोद्भेदःपृथिवीवृत्तिलक्षणम् ४६ नभोगुणविशेषोऽ र्थोयस्यतच्छ्रोत्रमुच्यते वायोर्गुणविशेषोऽर्थोयस्यतत्स्पर्शनंविदुः ४७

इतिश्रुतेः आप्यायनंतृड्वैक्लव्यनिवर्त्तनम् उदनंमृदूकरणम् ओ दनमितिपाठेऽपिसएवार्थः भूयस्त्वंकूपादावुद्धृतस्यापिपुनःपुनरुद्भवः ४३ गंधगःगंधंप्राप्नोति ४४ करंभोमिश्रगंधःयथाव्यंजनादीनांहिंग्वादिसंस्का रेण पूतिर्दुर्गंधःसौरभ्यःकर्पूरादेः शांतःशतपत्रादेःउग्रोलशुनादेःसंसर्गिकाणांद्रव्यावयवानांवैषम्यात्यएवंविभिद्यतेसगंधइत्यर्थः ४५ ब्रह्मणो भावनंप्रतिमादिरूपेणसाकारतापादनम् स्थानंजलादिविलक्षणतयातन्नैरपेक्ष्येणस्थितिः धारणंजलाद्याधारत्वम् सतामाकाशादीनांविशे षणमवच्छेदकत्वंसर्वेषांसत्वानांप्राणिनांतद्गुणानांचपुंस्त्वादीनामुद्भेदःपरिणामविशेषैःप्रकटीकरणम् ४६ श्रोत्रादीनांशब्दादिग्राहकत्वमु क्तंतेषांचलक्षणंतदेवेत्याहपंचभिः श्लोकार्द्धैः नभसोगुणविशेषः शब्दोयस्यार्थोविषयः ४७ ॐ ॐ ॐ

४८ गुणविशेषशब्दव्यावर्त्यं दर्शयति परस्येति परस्यकारणस्यधर्मः शब्दादिः अपरस्मिन्कार्येवाय्वादौकारणान्वयाद्दृश्यते अतोभावाना
माकाशादीनांविशेषोगुणः सर्वोऽपिशब्दादिर्भूमावेवोपलक्ष्यतेचतुर्णांतत्रान्वयात् जलादिषुयथाऽन्वयमेवनसर्वः आकाशेत्वन्यान्वया-
भावादेकएवेति ४९ एवंकारणोत्पत्तिमुक्त्वाकार्योत्पत्तिमाह सार्धैस्त्रिभिः एतान्यसंहत्य अमिलित्वायदास्थितानितदाजगदादिरीश्वरः प्रा-
विशत् सप्तेतिचप्राधान्याभिप्रायेणोक्तम् प्रवेशस्तुसर्वेष्वपिविवक्षितएव ५० अनुविद्धेभ्यः क्षुभितेभ्यः यस्मादंडादसौविराट्पुरुषउदतिष्ठत
५१ भगवतोरूपमितिपुरुषाभेदाभिप्रायेण ५२ तस्मिन्नध्यात्मादिविभागमाह हिरण्मयादितिनवभिः उत्थाय औदासिन्यंविहायतमाविश्य

तेजोगुणविशेषोऽर्थोयस्यतच्चक्षुरुच्यते अंभोगुणविशेषोऽर्थोयस्यतद्रसनंविदुः भूमेर्गुणविशेषोऽर्थोयस्य
सघ्राणउच्यते ४८ परस्यदृश्यतेधर्मोह्यपरस्मिन्समन्वयात् अतोविशेषोभावानांभूमावेवोपलक्ष्यते ४९ एता
न्यसंहत्ययदामहदादीनिसप्तवै कालकर्मगुणोपेतोजगदादिरुपाविशत् ५० ततस्तेनानुविद्धेभ्योयुक्तेभ्योऽंडमचे
तनम् उत्थितंपुरुषोयस्मादुदतिष्ठदसौविराट् ५१ एतदंडंविशेषाख्यंक्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः तोयादिभिःपरिवृतंप्रधा
नेनावृतैर्बहिः यत्रलोकवितानोऽयंरूपंभगवतोहरेः ५२ हिरण्मयादंडकोशादुत्थायसलिलेशयात् तमाविश्यमहा
देवोबहुधानिर्बिभेदखम् ५३ निरभिद्यतास्यप्रथमंमुखंवाणीततोऽभवत् वाण्यावह्निरथोनासेप्राणोतोघ्राण-
एतयोः ५४ घ्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणीचक्षुरेतयोः तस्मात्सूर्योन्यभिद्येतांकर्णौश्रोत्रंततोदिशः ५५ निर्बिभेद-
विराजस्त्वग्रोमश्मश्र्वादयस्ततः ततओषधयश्चासन् शिश्नंनिर्बिभिदेततः ५६ रेतस्तस्मादापआसन्निरभिद्यत-
वैगुदम् गुदादपानोऽपानाच्चमृत्युर्लोकभयंकरः ५७ हस्तौचनिरभिद्येतांबलंताभ्यांततःस्वराट् पादौचनिरभिद्ये
तांगतिस्ताभ्यांततोहरिः ५८

अधिष्ठायमहांश्चासौदेवश्चखंछिद्रम् ५३ वाण्यासहवह्निरभवत्प्राविशत् नासे
निरभिद्येताम् प्राणोतः प्राणेनऊतःस्यूतःसन् घ्राणः एतयोर्नासिकयोरभवदित्यनुषंगः ५४ घ्राणादनंतरंवायुश्चप्राणोतइतिविशेषणं
सर्वेंद्रियेष्वपिद्रष्टव्यम् न्यभिद्येतामन्वभिद्येतामितिपाठद्वयेऽप्येकएवार्थः ततोदिशःप्राविशन् ५५ आदिशब्देनकेशाः ५६ ५७ स्वराडिं
द्रः ५८ श्रीगोपालोविजयते छ छ छ छ छ

हार्शर्निष्ठाः आप्तृत्वंजातम् ५९ बुद्ध्यादिषुहृदयमेवाधिष्ठानंगिरांपतिर्ब्रह्माचैत्यः क्षेत्रज्ञः ६० अन्वयव्यतिरेकाभ्यांक्षेत्रज्ञंविवेक्तुंसर्वेषांपुनः प्रवेशमाह एतइतिनवभिः ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ विराट्देहस्यव्यष्टिदेहंदृष्टांतत्वेनदर्शयन् सांख्या

नाड्योऽस्यनिरभिद्यंततभ्योलोहितमाभृतम् नद्यस्ततःसमभवन्नुदरंनिरभिद्यत क्षुत्पिपासेततःस्यातांस मुद्रस्त्वेतयोरभूत् ५९ अथास्यहृदयंभिन्नंहृदयान्मनउत्थितम् मनसश्चंद्रमाजातोबुद्धिर्बुद्धेर्गिरांपतिः अहंका रस्ततोरुद्रश्चित्तंचैत्यस्ततोऽभवत् ६० एतेह्यभ्युत्थितादेवानैवास्योत्थापनेऽशकन् पुनराविविशुःखानितमुत्था पयितुंक्रमात् वह्निर्वाचामुखंभेजेनोदतिष्ठत्तदाविराट् ६१ घ्राणेननासिकेवायुर्नोदतिष्ठत्तदाविराट् अक्षि णीचक्षुषादित्योनोदतिष्ठत्तदाविराट् ६२ श्रोत्रेणकर्णौचदिशोनोदतिष्ठत्तदाविराट् त्वचंरोमभिरोषध्योनोदति- ष्ठत्तदाविराट् ६३ रेतसाशिश्नमापस्तुनोदतिष्ठत्तदाविराट् गुदंमृत्युरपानेननोदतिष्ठत्तदाविराट् ६४ हस्ताविंद्रो बलेनैवनोदतिष्ठत्तदाविराट् विष्णुर्गत्यैवचरणौनोदतिष्ठत्तदाविराट् ६५ नाडीर्नद्योलोहितेननोदतिष्ठत्तदाविरा ट् क्षुत्तृड्भ्यामुदरंसिंधुर्नोदतिष्ठत्तदाविराट् ६६ हृदयंमनसाचंद्रोनोदतिष्ठत्तदाविराट् बुद्ध्याब्रह्माऽपिहृदयंनो दतिष्ठत्तदाविराट् रुद्रोभिमत्याहृदयंनोदतिष्ठत्तदाविराट् ६७ चित्तेनहृदयंचैत्यःक्षेत्रज्ञःप्राविशद्यदा विराट्त दैवपुरुषःसलिलादुदतिष्ठत ६८ यथाप्रसुप्तंपुरुषंप्राणेंद्रियमनोधियः प्रभवंतिविनायेननोत्थापयितुमोजसा ६९ तमस्मिन्प्रत्यगात्मानंधियायोगप्रवृत्तया भक्त्याविरक्त्याज्ञानेनविविच्यात्मनिचिंतयेत् ७० इतिश्रीभागवते महापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयेतत्त्वसमाम्नायेषड्विंशतितमोऽध्यायः २६ श्रीभगवानुवाच प्रकृतिस्थोपि पुरुषोनाज्यतेप्राकृतैर्गुणैः अविकारादकर्तृत्वान्निर्गुणत्वाज्जलार्कवत् १

उक्तयनस्यप्रयोजनमाह यथेतिद्वाभ्याम् प्रथमंपरमेश्वरेभ क्तिस्ततोऽन्यत्रविरक्तिः ततोयोगप्रवृत्ताधीः एकाग्रंचित्तम् ततोयत् ज्ञानंतेनप्रत्यगात्मानंक्षेत्रज्ञमस्मिन् आत्मनिकार्यकारणसंघातेविविच्यचिंतये त् ७० इतितृतीयेटी॰षड्विंशतितमः २६ सप्तविंशेततःसम्यक्बहुसाधनयोगतः पुंप्रकृत्योर्विवेकेनमोक्षरीतिर्निरूप्यते १ विवेकज्ञानेनमोक्षमुप पादयितुंशुद्धस्यैवपुरुषस्यपूर्वोक्तंप्रकृत्याविवेकतः पूर्वोक्तंसंसारमनुस्मारयतिप्रकृतिस्थोऽपीतित्रिभिः देहस्थोपिनाज्यतेनलिप्यतेगुणैस्तत्कृतैःसु खदुःखादिभिः निर्गुणत्वादकर्तृत्वंततोविकारित्वंतस्मात् १

२ अनिर्वृतःसन्प्रकृतिसंगकृतैः सदसन्मिश्रयोनिषुदेवतिर्यङ्नरादिषुसंसारपदवींप्राप्नोति ३ ननुतर्ह्यवास्तवत्वात्संसृतेःकिंतन्निवृत्तिप्रयासेनतत्राह अर्थेहीति ४ यतोविषयध्यानमनर्थहेतुः अतोमनोनियंतव्यमित्याह अतएवेति असतामिंद्रियाणांपथिविषयमार्गेतीव्रेणदृढेनविरक्त्याचतीव्रया ५ भक्तिविरक्त्योस्तीव्रत्वेकारणानिवर्णयन् ज्ञानेनमोक्षप्रकारमाह षड्भिः यमादिभिर्योगमार्गैः चित्तमभ्यसन् पुनःपुनरेकाग्रीकुर्वन् आत्मानमुपलभ्यसर्वानुस्यूतमद्वयंपरमात्मानंप्रतिपद्यतइतिषष्ठेनान्वयः सत्येननिष्कपटेनभावेनप्रेम्णा ६ अप्रसंगतः संगत्यागेनबलीयसाईश्वरार्पितेन ७ विविक्तशरणएकांतवासी ८ असदाग्रहमहंममताम् प्रकृतेःपुरुषस्यचदृष्टंतत्त्वंयेनतेनज्ञानेन ९ निवृ

सएषयर्हिप्रकृतेर्गुणेष्वभिविषज्जते अहंक्रियाविमूढात्माकर्तास्मीत्यभिमन्यते २ तेनसंसारपदवीमवशोऽभ्येत्यनिर्वृतः प्रासंगिकैः कर्मदोषैःसदसन्मिश्रयोनिषु ३ अर्थेह्यविद्यमानेऽपिसंसृतिर्ननिवर्त्तते ध्यायतोविषयानस्य-स्वप्नेऽनर्थागमोयथा ४ अतएवशनैश्चित्तंप्रसक्तमसतांपथि भक्तियोगेनतीव्रेणविरक्त्याचनयेद्वशम् ५ यमादिभिर्योगपथैरभ्यसञ्छ्रद्धयाऽन्वितः मयिभावेनसत्येनमत्कथाश्रवणेनच ६ सर्वभूतसमत्वेननिर्वैरेणाप्रसंगतः ब्रह्मचर्येणमौनेनस्वधर्मेणबलीयसा ७ यदृच्छयोपलब्धेनसंतुष्टोमितभुङ्मुनिः विविक्तशरणःशांतोमैत्रःकरुणआत्मवान् ८ सानुबंधेचदेहेऽस्मिन्नकुर्वन्नसदाग्रहम् ज्ञानेनदृष्टतत्त्वेनप्रकृतेःपुरुषस्यच ९ निवृत्तबुद्ध्यवस्थानोदूरीभूतान्यदर्शनः उपलभ्यात्मनात्मानंचक्षुषेवार्कमात्मदृक् १० मुक्तलिंगंसदाभासमसतिप्रतिपद्यते सतोबंधुमसच्चक्षुःसर्वानुस्यूतमद्वयम् ११ यथाजलस्थआभासःस्थलस्थेनावदृश्यते स्वाभासेनतथासूर्योजलस्थेनदिविस्थितः १२

त्तानिबुद्ध्यवस्थानानिजाग्रदादीनियस्यसः अतएवदूरीभूतमन्यदर्शनंयस्य आत्मनाअहंकारावच्छिन्नेन आत्मानंशुद्धमुपलभ्यएकस्यैवावच्छेदानवच्छेदाभ्यांकरणकर्मत्वेदृष्टांतमाह चक्षुषाचक्षुरवच्छिन्नेनार्केणगगनस्थमर्कमिव एवमात्मदृक्शुद्धमात्मानंपश्यन् १० मुक्तलिंगंनिरुपाधिकमसतिमिथ्याभूतेऽहंकारेसदाभासंसद्रूपेणाभासमानंब्रह्मप्राप्नोति शुद्धजीवस्वरूपाद्विशेषमाह सतःकारणस्यप्रधानस्यबंधुमधिष्ठानम् असतः कार्यस्यचक्षुरिवप्रकाशकंसर्वेषुकार्यकारणेषुअनुस्यूतम् अद्वयंपरिपूर्णम् ११ अहंकारोपहितेनशुद्धब्रह्मप्रतिपत्तिंसदृष्टांतमाह यथेति जलेस्थित आभासः सूर्यप्रतिबिंबोयदागृहांतर्वर्त्तिभित्तौस्फुरतितदागृहकोणस्थितैः पुरुषैर्भित्त्यादौस्थलेस्थितेनस्वाभासेनसूर्यप्र

टी· तिबिंबेनयथाप्रथमंजलस्थआभासोऽवदृश्यते लक्ष्यतेगगनस्थस्यगृहमध्येप्रतिबिंबायोगात् चार्थेतथाशब्दः यथान्वेत्यर्थः यथाचजल अ·
स्थेनदिविस्थितःसूर्यःलक्ष्यते १२ एवंभूतेंद्रियमनोमयैः देहेंद्रियमनोभिरवच्छिन्नैः स्वाभासैरात्मप्रतिबिंबैस्त्रिगुणोऽहंकारः सतोब्रह्म २७
णआभासोयस्मिन्तेनरूपेणलक्षितः अहंकारस्याभासंविनाविषयाभासानुत्पत्तेः अनेनचाहंकारेणसदाभासवतासत्यदृक्परमार्थज्ञप्ति
रूपआत्मालक्षितइत्यर्थः १३ इदानींसुषुप्तिसाक्षित्वेनशुद्धात्मप्रतिपत्तिमनुभवतोदर्शयतित्रिभिः भूतादिषुअसतिअसत्तुल्येअव्याकृतेनि
द्रयालीनेषुसत्सुयस्तत्रसदाविनिद्रोनिरहंक्रियस्तमात्मानंप्रतिपद्यतइतितृतीयेनान्वयः १४ ननुयदितदाविनिद्रोऽसावस्तितर्हिजाग्रत्स्वप्न
योरिवस्फुटःकिंनावभासतेतत्राह पूर्वंसद्रष्टाऽनोद्रष्टृत्वेनसविकल्पतयास्फुटंप्रतीतःसुषुप्तौतुभूतादेरहंकारविषयस्यलीनत्वात् नहिप

एवंत्रिवृदहंकारोभूतेंद्रियमनोमयैः स्वाभासैर्लक्षितोऽनेनसदाभासेनसत्यदृक् १३ भूतसूक्ष्मेंद्रियमनोबुद्ध्या
दिष्विहनिद्रया लीनेष्वसतियस्तत्रविनिद्रोनिरहंक्रियः १४ मन्यमानस्तदात्मानमनष्टोनष्टवन्मृषा नष्टेहंकरणेद्र
ष्टानष्टवित्तइवातुरः १५ एवंप्रत्यवमृश्यासावात्मानंप्रतिपद्यते साहंकारस्यद्रव्यस्ययोऽवस्थानमनुग्रहः १६ देव
हूतिरुवाच पुरुषंप्रकृतिर्ब्रह्मन्नविमुंचतिकर्हिचित् अन्योऽन्यापाश्रयत्वाच्चनित्यत्वादनयोःप्रभो १७ यथा
गंधस्यभूमेश्चनभावोव्यतिरेकतः अपांरसस्यचयथातथाबुद्धेःपरस्यच १८ अकर्तुःकर्मबंधोयंपुरुषस्ययदाश्रयः
गुणेषुसत्सुप्रकृतेःकैवल्यंतेष्वतःकथम् १९

येऽहंकारेनष्टेसतिस्वयमनष्टोऽपिमृषैवात्मानंनष्टवन्मन्यमानोयः अन्यस्यनाशे
ऽन्यस्यनष्टतुल्यत्वेदृष्टांतः नष्टवित्तोयथाआतुरोविवशः नष्टवद्भवतीत्यर्थः १५ ननुसुषुप्तौनकिंचिदनुभूयतेमैवम् सुखमहमस्वाप्संन
किंचिदवेदिषमितिविशेषज्ञानंविनाकेवलस्यात्मनः प्रतिसंधानादित्याह एवमिति ननुप्रतिसंधानेसाहंकारस्यप्रतीतेः कथंनिरहंक्रियत्वंत
त्राह साहंकारस्यद्रव्यस्यकार्यकारणसंघातस्यअनुग्रहः प्रकाशकः अवस्थानंचद्रव्यविशेषणतयाऽहंकारस्यापिदृश्यत्वाच्चनद्रष्टात्मात
द्व्यतिरिक्तः तमात्मानमित्यन्वयः १६ भक्तिविरक्तिभ्यांसत्यपिविवेकेप्रकृतिपुरुषयोःपरस्परत्यागाभावात्कथंमुक्तिरितिपृच्छति पुरुषमिति
चतुर्भिः १७ व्यतिरेकाभावमात्रेदृष्टांतः यथाव्यतिरेकतोभावः सत्तानास्तिगंधस्यकदाचिदपक्षयदर्शनादृष्टांतांतरम् अपामितिबुद्धेःप्रकृ
तेःपरस्यचपुरुषस्य १८ ततःकिमतआह अकर्तुरितियेगुणाआश्रयोयस्यसः तेषुप्रकृतेर्गुणेषुसत्सुपुरुषस्यकैवल्यंकथम् १९ ६९

अतएवक्वचित्‌निवृत्तभयस्यापिसंसारभयस्य पुनरुद्भवोदृश्यतइत्याह क्वचिदिति २० नहिप्रकृतिसंबंधमात्रंबंधहेतुः किंतुगुणबुद्ध्या
तदासक्तिः तन्निवृत्तौसत्यांमोक्षोघटते क्वचिदुद्भवस्तुसाधनवैकल्यात्‌ इत्यभिप्रेत्यसाधनातिशयंकथयन्परिहरतित्रिभिः निमित्तंफलंत
न्ननिमित्तंप्रवर्त्तकंयस्मिन्‌ निष्कामेणधर्मेण अमलात्मनानिर्मलेनमनसाश्रुतेनकथाश्रवणेनसंभृतयापुष्टया २१ २२ दह्यमाना अभि
भूयमानातिरोहिताभवति २३ एवंचसतिपुनरुद्भवोनास्तीत्याह भुक्तोभोगोयस्याः नित्यशःसदादृष्टोदोषोयस्याः अतएवपरित्यक्तासतीश्वर
स्यापरतंत्रस्यस्वेमहिम्निस्थितस्यस्वानंदप्राप्तस्य २४ अविवेकावस्थायामनर्थहेतुरपिविवेकानंतरंनभवतीतिसदृष्टांतमाह यथेतिद्वाभ्यां

क्वचित्तत्त्वावमर्शेननिवृत्तंभयमुल्बणम्‌ अनिवृत्तनिमित्तत्वात्पुनःप्रत्यवतिष्ठते २० श्रीभगवानुवाच
अनिमित्तनिमित्तेनस्वधर्मेणामलात्मना तीव्रयामयिभक्त्याचश्रुतसंभृतयाचिरम्‌ २१ ज्ञानेनदृष्टतत्त्वेन वैराग्येण
बलीयसा तपोयुक्तेनयोगेनतीव्रेणात्मसमाधिना २२ प्रकृतिःपुरुषस्येहदह्यमानात्वहर्निशम्‌ तिरोभवित्रीशनै
रग्नेर्योनिरिवारणिः २३ भुक्तभोगापरित्यक्तादृष्टदोषाचनित्यशः नेश्वरस्याशुभंधत्तेस्वेमहिम्निस्थितस्यच २४
यथाह्यप्रतिबुद्धस्यप्रस्वापोबह्वनर्थभृत्‌ सएवप्रतिबुद्धस्यनवैमोहायकल्पते २५ एवंविदिततत्त्वस्यप्रकृतिर्मयि
मानसम्‌ युंजतोनापकुरुतआत्मारामस्यकर्हिचित्‌ २६ यदैवमध्यात्मरतःकालेनबहुजन्मना सर्वत्रजातवैराग्य
आब्रह्मभुवनान्मुनिः २७ मद्भक्तःप्रतिबुद्धार्थोमत्प्रसादेनभूयसा निःश्रेयसंस्वसंस्थानंकैवल्याख्यंमदाश्रयम्‌ २८
प्राप्नोतीहाञ्जसाधीरःस्वदृशाच्छिन्नसंशयः यद्गत्वाननिवर्त्ततयोगीलिंगाद्विनिर्गमे २९ यदानयोगोपचितासुचेतो
मायासुसिद्धस्यविषज्जतेऽंग अनन्यहेतुष्वथमेगतिःस्यादात्यंतिकीयत्रनमृत्युहासः ३० इतिश्रीभागवतेम
हापुराणेतृतीयस्कंधेसप्तविंशतितमोऽध्यायः २७

प्रस्वापःस्वप्नःबह्वनर्थान्‌ बिभर्त्तिपुष्णातिप्रतिबुद्धस्यसंस्कारवशेनस्फुरन्नपि २५
२६ उपसंहरति यदैवमितित्रिभिः बहूनिजन्मानियस्मिन्काले २७ प्रतिबुद्धार्थःविदितात्मतत्त्वः कैवल्याख्यंस्वसंस्थानंदेहादिव्यतिरिक्त
स्वरूपंमदाश्रयंनिःश्रेयसंनिरतिशयानंदम्‌ २८ स्वदृशाआत्मज्ञानेनाछिन्नाः संशयाः मिथ्याज्ञानानियस्यलिंगाद्विनिर्गमेलिंगशरीरना
शेसतीत्यर्थः २९ तदातुअणिमादिसिद्धयोंऽतरायरूपाभवंति तासुयोगेनोपचितासुसमृद्धासुनयोगादन्योहेतुर्यासांतासुयदासिद्धस्य-

चेतोनविषज्जने अंगहेमातः अथतदाअंतमतिक्रांतोऽत्यंतोपोऽहंतत्संबंधिनीयत्त्रयस्यांगतौ मृत्योर्हासोनभवतिविषक्तौतुसिद्धोऽपिम
यावशीकृतइतिमृत्योर्हासोगर्वोभवतीत्यर्थः ३० इतितृतीयेटीकायांसप्तविंशतितमोऽध्यायः २७ अष्टाविंशेततोऽष्टांगयोगेनध्यान
शोभिना सर्वोपाधिविनिर्मुक्तस्वरूपज्ञानमीर्यते १ भक्तिंसंक्षेपतःप्रोच्यसांख्यमाख्यायविस्तृतम् अथाहवैष्णवंयोगमष्टांगंकपिलोहरिः
२ सबीजस्यसालंबनस्यप्रसन्नंसत् १तत्रयमनियमानाहत्रिभिरक्षरद्वयाधिकैःशक्त्यास्वधर्माचरणम् २ ग्राम्यस्त्रैवर्गिकोधर्मः तस्मान्नि
वृत्तिः मितंचतन्मेध्यंशुद्धंचतस्यादनंतत्रमितंनामद्वौभागौपूरयेदन्नैस्तोयेनैकंप्रपूरयेत् मारुतस्यप्रचारार्थंचतुर्थमवशेषयेदितिस्मृतिसि
द्धम् विविक्तंविजनंक्षेमंनिर्बाधंतस्यस्थानस्यसेवनम् ३ यावतार्थःप्रयोजनंतावन्मात्रस्यपरिग्रहः ४ आसनादीन्यंगान्याहत्रिभिः सनआ

श्रीभगवानुवाच योगस्यलक्षणंवक्ष्येसबीजस्यनृपात्मजे मनोयेनैवविधिनाप्रसन्नंयातिसत्पथम् १
स्वधर्माचरणंशक्त्याविधर्माच्चनिवर्त्तनम् दैवाल्लब्धेनसंतोष आत्मविच्चरणार्चनम् २ ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्चमोक्षधर्मे
रतिस्तथा मितमेध्यादनंशश्वद्विविक्तक्षेमसेवनम् ३ अहिंसासत्यमस्तेययावदर्थपरिग्रहः ब्रह्मचर्यंतपःशौ
चंस्वाध्यायःपुरुषार्चनम् ४ मौनंसदासनजयःस्थैर्यंप्राणजयःशनैः प्रत्याहारश्चेंद्रियाणांविषयान्मनसाहृदि ५
स्वधिष्ण्यानामेकदेशेमनसाप्राणधारणम् वैकुंठलीलाभिध्यानंसमाधानंतथात्मनः ६ एतैरन्यैश्चपथिभिर्मनोदु
ष्टमसत्पथम् बुद्ध्यायुंजीतशनकैर्जितप्राणोह्यतंद्रितः ७ शुचौदेशेप्रतिष्ठाप्यविजितासनआसनम् तस्मिन्स्व
स्तिसमासीनऋजुकायःसमभ्यसेत् ८ प्राणस्यशोधयेन्मार्गंपूरकुंभकरेचकैः प्रतिकूलेनवाचित्तंयथास्थिरमचंच
लम् ९

सनस्यजयेनस्थैर्यम् ५ स्वधिष्ण्यानांप्राणस्थानानांमूलाधारादीनांमध्येएकस्मिन्देशेमनसासहप्राणस्यधारणम् आत्मनोम
नसः समाधानमात्माकारता ६ अन्यैश्चव्रतदानादिभिःपथिभिरुपायैः ७ आसनादीनिप्रपंचयति शुचाविति यावत्समाप्ति आसनंकुशाजि
नचैलोत्तरंप्रतिष्ठाप्य स्वस्तिकासनेनयथासुखमितिवासमभ्यसेत्प्राणमितिशेषः ऊरुजंघांऽतराधायपादाग्रेजानुमध्ये योगिनोयदवस्थानं
स्वस्तिकंतद्विदुर्बुधाः ८ बाह्यवायोरंतःप्रवेशनंपूरकः प्रवेशितस्यधारणंकुंभकः धृतस्यबहिर्निःसारणंरेचकः प्रतिकूलेनरेचकपूरककुंभकैः य-
द्वा इडयापूर्यपिंगलयारेचनंपिंगलयापूर्यइडयारेचनमिति एवंप्रतिकूलेन वाशब्दश्चार्थेस्थिरंसत्पुनरपिचंचलंयथानभवतितथाशोधयेत् ९

ध्मातंसंतप्तमित्यर्थः लोहंसुवर्णंयथामलंत्यजतितथामनोविरजंस्यात् ततश्चचलंनस्यादितिभावः १० प्राणायामादीनांसमाधौद्वारकार्या-
ण्याह प्राणायामैरितिदोषान्वातश्लेष्मादीन् संसर्गान्विषयसंसर्गान् अनीश्वरान्रागादीन् वायुनासहमनसः स्थिरीकरणंधारणास्थि
रस्यवृत्तिसंततिर्ध्यानम् वृत्तिनिरोधः समाधिरितिभेदः सुसमाहितंस्थिरंजातम् काष्ठांकलांमूर्त्तिमित्यर्थःस्वनासाग्रेऽवलोकनंयस्यएतच्चल
यविक्षेपयोः परिहाराय १२ ध्येयंहरिमाह सप्तभिः प्रसन्नंवदनांभोजंयस्यतंध्यायेदितिषष्ठेनान्वयः पद्मगर्भवदरुणेईक्षणेनेत्रेयस्यनीलोत्प
लदलवत् श्यामम् १३ लसत्पंकजस्यकिंजल्कवत् पीतेकौशेयवाससीयस्य श्रीवत्सोलांछनंवक्षसियस्यभ्राजत्कौस्तुभेनामुक्तासंश्लिष्टाकंध
रायस्य १४ मत्तद्विरेफाणांकलोमधुरोध्वनिर्यस्यांतयापरीतंव्याप्तंपरार्ध्यानि अमूल्यानिहारादीनियस्य १५ कांचीगुणेनोल्लसंतीश्रोणीयस्य भ

मनोऽचिरात्स्याद्विरजंजितश्वासस्ययोगिनः वाय्वग्निभ्यांयथालोहंध्मातंत्यजतिवैमलम् १० प्राणायामैर्दहेद्दोषा
न्धारणाभिश्चकिल्बिषान् प्रत्याहारेणसंसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ११ यदामनःस्वंविरजंयोगेनसुसमा
हितम् काष्ठांभगवतोध्यायेत्स्वनासाऽग्रावलोकनः १२ प्रसन्नवदनांभोजंपद्मगर्भारुणेक्षणम् नीलोत्पलदल
श्यामंशंखचक्रगदाधरम् १३ लसत्पंकजकिंजल्कपीतकौशेयवाससम् श्रीवत्सवक्षसंभ्राजत्कौस्तुभामुक्तकंध
रम् १४ मत्तद्विरेफकलयापरीतंवनमालया परार्ध्यहारवलयकिरीटांगदनूपुरम् १५ कांचीगुणोल्लसच्छ्रोणिं
हृदयांभोजविष्टरम् दर्शनीयतमंशांतंमनोनयनवर्धनम् १६ अपीच्यदर्शनंशश्वत्सर्वलोकनमस्कृतम् संतंव
यसिकैशोरेभृत्यानुग्रहकातरम् १७ कीर्त्तन्यतीर्थयशसंपुण्यश्लोकयशस्करम् ध्यायेद्देवंसमग्रांगंयावन्नच्य
वतेमनः १८ स्थितंव्रजंतमासीनंशयानंवागुहाशयम् प्रेक्षणीयेहितंध्यायेच्छुद्धभावेनचेतसा १९ तस्मिन्ल
ब्धपदंचित्तंसर्वावयवसंस्थितम् विलक्ष्यैकत्रसंयुज्यादंगेभगवतोमुनिः २०

क्तानांहृदयांभोजमेवविष्टरमासनंयस्यभक्तानांम-
नोनयनानिवर्धयतिहर्षयतीतितथा १६ अपीच्यमतिसुंदरंभक्तविषयंदर्शनंयस्य कैशोरेतारुण्येवयसिसंतंस्थितम् भृत्यानामनुग्रहेकातरं
व्यग्रम् १७ कीर्त्तन्यंकीर्त्तनार्हंतीर्थंयशोयस्य पुण्यश्लोकाबलिप्रमुखाः तेषांयशस्करम् समग्राण्यंगानियस्मिन् नच्यवतेनापयातिनपर्येति
१८ प्रेक्षणीयमीहितंलीलायस्य १९ तदेवंसमग्रध्यानमुक्त्वाएकैकावयवध्यानमाह तस्मिन्लब्धंपदंस्थितिर्येनतत् चित्तंविशेषेणलक्षीकृत्यएक
कत्रएकस्मिन्नंगइत्यर्थः २०

तदेवपादादिक्रमेणाहत्रयोदशभिः सम्यक्चिंतयेत् पादतलेरेखात्मकानिवज्रादीनिलांछनानितैराढ्यंयुक्तम् उत्तुंगाश्चरक्ताश्चविलसंतो
नखास्तेषांचक्रवालंमंडलंतस्यज्योत्स्नाभिराहतोमहतांध्यातॄणांहृदयांधकारोयेनएतच्चसर्वमुपादेयविशेषणंध्येयत्वेनैवोच्यते २१ किंच
यस्यशौचेनक्षालनेननिःसृतायाः सरित्प्रवरायाः गंगायाः उदकेनतीर्थेनसंसारतारकेणमूर्ध्निअधिकृतेनधृतेनशिवोऽपिशिवोऽभूत् अत्य
धिकंसुखंप्रापेत्यर्थः ध्यातुर्मनसियः शमलशैलः पापपर्वतः तस्मिन्निसृष्टंक्षिप्तंवज्रमिवयत् यद्वा शमलशैलेनिसृष्टंस्वलांछनरूपंवज्रंयेन
नतत् २२ विभोर्जानुद्वयंतत्पर्यंतंजंघाद्वयम् अखिलस्यविधातुर्ब्रह्मणः जनन्यालक्ष्म्यासंलालितंस्पर्शन्चातुर्येणसंसेवितम् संसारिखमिव
प्रतीतंवारयति अभवस्येति हृदिकुर्यात्ध्यायेत् २३ सुपर्णस्यभुजयोःस्कंधयोः अधिउपरि ओजसोबलस्यनिधीआधारौअतसिकायाःकु

संचिंतयेद्भगवतश्चरणारविंदंवज्रांकुशध्वजसरोरुहलांछनाढ्यम् उत्तुंगरक्तविलसन्नखचक्रवालज्योत्स्नाभि
राहतमहद्धृदयांधकारम् २१ यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेनतीर्थेनमूर्ध्न्यधिकृतेनशिवःशिवोऽभूत् ध्यातुर्म
नःशमलशैलनिसृष्टवज्रंध्यायेच्चिरंभगवतश्चरणारविंदम् २२ जानुद्वयंजलजलोचनयाजनन्यालक्ष्म्याऽखिलस्य
सुरवंदितयाविधातुः ऊर्वोनिधायकरपल्लवरोचिषायत्संलालितंहृदिविभोरभवस्यकुर्यात् २३ ऊरूसुपर्णभुजयो
रधिशोभमानावोजोनिधीअतसिकाकुसुमावभासौ व्यालंबिपीतवरवाससिवर्त्तमानकांचीकलापपरिरंभिनितंब
बिंबम् २४ नाभिह्रदंभुवनकोशगुहोदरस्थंयत्रात्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मम् व्यूढंहरिन्मणिवृषस्तनयो
रमुष्यध्यायेद्द्वयंविशदहारमयूखगौरम् २५ वक्षोऽधिवासमृषभस्यमहाविभूतेःपुंसांमनोनयननिर्वृतिमादधानं
कंठंचकौस्तुभमणेरधिभूषणार्थंकुर्यान्मनस्यखिललोकनमस्कृतस्य २६

सुमवत्कांत्यावभासमानौव्यालंबिआगुल्फंलंबमानं
यत्पीतांबरंवासस्तस्मिन्वर्त्तमानोयः कांचीकलापस्तेनपरिरंभःसंश्लेषोविद्यतेयस्यतद्विभोर्नितंबबिंबंहृदिकुर्यादितिपूर्वेणैवान्वयः २४ अमु-
ष्यहरेर्नाभिह्रदंध्यायेत् कथंभूतम् भुवनानांकोशस्यसमूहस्यगुहाअधिष्ठानंयदुदरंतत्रस्थितम् यत्रनाभिह्रदेआत्मयोनेर्ब्रह्मणोधिषणं
धिष्ण्यमखिललोकात्मकंपद्मंव्यूढमुत्थितम् तथाहरिन्मणिवृषौमरकतमणिश्रेष्ठाविवयौस्तनौतयोर्द्वयंध्यायेत् विशदहाराणांमयूखैर्गौरं
श्वेतम् २५ ऋषभस्यश्रेष्ठस्यमहाविभूतेर्महालक्ष्म्याअधिवासंस्थानंवक्षः कंठंचमनसिकुर्यात् कथंभूतंकंठंकौस्तुभमणेर्योभूषणार्थंधृतः
तस्यअधिकंभूषणमर्थःप्रयोजनंयस्यकौस्तुभमणिमेवस्वयमलंकुर्वतमित्यर्थः पुंसांस्मर्तॄणांचमनोनयनानांनिर्वृतिमादधानमित्युभयोर्विशेषणं२६

निर्णिक्तानिउज्वलीकृतानिबाहुवलयान्यंगदानियेषु अधिश्रितालोकपालायेषुदशशतारंचक्रंनसह्यंतेजोयस्यकरसरोरुहेराजहंसमिव २७
अरातयोयेभटायोद्धारस्तेषांशोणितमेवकर्दमस्तेनदिग्धांलिप्ताम् अस्यकंठेमालांमणिंचस्मरेत् मधुव्रतानांवरूथस्यगिराउपघुष्टांनादिताम्
चैत्यस्यजीवस्यतत्त्वम् तदुक्तंवैष्णवे आत्मानमस्यजगतोनिर्लेपमगुणामलम् बिभर्त्तिकौस्तुभमणिस्वरूपंभगवान्हरिरिति २८ भृत्येष्व
नुकंपिताकृतानुकंपायाधीस्तयागृहीतामूर्तिर्येनतस्यविस्फुरंतीयेमकरकुंडलेतयोर्वल्गितेनप्रचलनेनविद्योतितौअमलौकपोलौयस्मिन्
तत् उदाराउन्नतानासायस्मिन्तत् २९ यच्चस्वयाभूत्याशोभयाअलिभिः परिसेव्यमानंमीनद्वयाश्रयंचश्रीनिकेतनंपद्ममधिक्षिपद्वर्त्ततेतस्या

बाहूंश्चमंदरगिरेःपरिवर्त्तनेननिर्णिक्तबाहुवलयानधिलोकपालान् संचिंतयेद्दशशतारमसह्यतेजःशंखंचतत्क
रसरोरुहराजहंसम् २७ कौमोदकींभगवतोदयितांस्मरेतदिग्धामरातिभटशोणितकर्दमेन मालांमधुव्रतवरू
थगिरोपघुष्टांचैत्यस्यतत्त्वममलंमणिमस्यकंठे २८ भृत्यानुकंपितधियेहगृहीतमूर्त्तेःसंचिंतयेद्भगवतोवदनार
विंदम् यद्विस्फुरन्मकरकुंडलवल्गितेनविद्योतितामलकपोलमुदारनासम् २९ यच्छ्रीनिकेतमलिभिःपरिसेव्य
मानंभूत्यास्वयाकुटिलकुंतलवृंदजुष्टम् मीनद्वयाश्रयमधिक्षिपदब्जनेत्रंध्यायेन्मनोमयमतंद्रितउल्लसद्भ्रु ३०
तस्यावलोकमधिकंकृपयाऽतिघोरतापत्रयोपशमनायनिसृष्टमक्ष्णोः स्निग्धस्मितानुगुणितंविपुलप्रसादंध्या
येच्चिरंविपुलभावनयागुहायाम् ३१ हासंहरेरवनताखिललोकतीव्रशोकाश्रुसागरविशोषणमत्युदारम् संमो
हनायरचितंनिजमाययास्यभ्रूमंडलंमुनिकृतेमकरध्वजस्य ३२ ध्यानायनंप्रहसितंबहुलाधरोष्ठभासारुणायि
ततनुद्विजकुंदपंक्ति ध्यायेत्स्वदेहकुहरेऽवसितस्यविष्णोर्भक्त्यार्द्रयाऽर्पितमनानपृथग्दिदृक्षेत् ३३

येत् तत्रकुंतलैरलीनामधिक्षेपः नेत्रद्वयेनमीनद्वयस्येतिद्रष्टव्यम् अब्जेइवनेत्रेयस्मिन्निरूपमानांतरमुल्लसंत्यौभ्रुवौयस्मिन्मनोमयंमनस्याविर्भवत् ३० कृपयाअधिकमित्यर्थः अक्षिभ्यांनिसृष्टंप्रयुक्तंस्निग्धस्मितेनानुगुणितंसंयुक्तंविपुलःप्रसादोयस्मिन्गुहायांहृदि ३१ अवनतायेऽ
खिललोकास्तेषांतीव्रशोकेनयान्यश्रूणितेषांसागरंविशोषयतीतितथातंहरेर्हासमस्यअत्युदारंभ्रूमंडलंचध्यायेत् कथंभूतंनिजमाययामक
रध्वजस्यापिसंमोहनायरचितंमुनिकृतेमुनीनामुपकारायमुनीनांसंमोहनेप्रवृत्तंकाममेवमोहयितुमित्यर्थः ३२ मंदहासध्यानमुक्त्वास्फुटहा
सध्यानमाह विष्णोःप्रहसितमुच्चैर्हसितंध्यायेत्कीदृशंध्यानायनम् अतिसुंदरतयाप्रयत्नंविनैवध्यानस्यविषयभूतम् सौंदर्यमे

वाह बहुलयाअधिकयाअधरोष्ठस्यभासाकांत्याअरुणीभूतास्तनवः सूक्ष्माद्विजाएवकुंदसुकुलानितेषांपंक्तिः स्फुरतियस्मिंस्तत् देहकुहरेह्र
दयाकाशेअवसितस्यज्ञातस्यप्रेमरसेनार्द्रयाभक्त्यातस्मिन्नेवार्पितमनाःसन् पृथक्कृतह्यातिरिक्तंद्रष्टुंनेच्छेन्नतच्चित्तंविचालयेदित्यर्थः ३३
समाधिमाह एवमितिद्वाभ्यां निर्बीजःसबीजश्चेतिद्विविधोयोगः तत्रनिर्बीजयोगो यतोयतोनिश्चरतिमनश्चंचलमस्थिरम् ततस्ततोनियम्यैत
दात्मन्येववशंनयेत् इतिगीताद्युक्तमार्गेणक्रियमाणोऽपिदुष्करःसमाधिःसबीजेतुसुकरः तत्रहिपरमानंदमूर्त्तौहरौध्यायमानेऽयत्नतएवचि
त्तोपरमोभवतितदुक्तम् हृतात्मनोहृतप्राणांश्चभक्तिरनिच्छतोगतिमण्वींप्रयुंक्तइति अतःसएवोपलक्षितः योगस्यलक्षणंवक्ष्येसबीजस्ये
तितदेवायत्नसिद्धत्वंदर्शयति एवंध्यानमार्गेणहरौप्रतिलब्धोभावः प्रेमयेनतयाभक्त्याद्रवत्हृदयंयस्यप्रमोदादुद्गतानिपुलकानियस्यऔत्कं

एवंहरौभगवतिप्रतिलब्धभावोभक्त्याद्रवद्धृदयउत्पुलकःप्रमोदात् औत्कंठ्यबाष्पकलयामुहुरर्द्यमानस्तच्चा
पिचित्तबडिशंशनकैर्वियुंक्ते ३४ मुक्ताश्रयंयर्हिनिर्विषयंविरक्तंनिर्वाणमृच्छतिमनःसहसायथाऽर्चिः आत्मान
मत्रपुरुषोऽव्यवधानमेकमन्वीक्षतेप्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः ३५ सोप्येतयाचरमयामनसोनिवृत्त्यातस्मिन्महिम्न्य
वसितःसुखदुःखबाह्ये हेतुत्वमप्यसतिकर्त्तरिदुःखयोर्यत्स्वात्मन्विधत्तउपलब्धपरात्मकाष्ठः ३६

ठ्यप्रवृत्ताश्रुकलयात्
मुहुरर्द्यमानः आनंदसंप्लवेनिमज्जमानः दुर्ग्रहस्यभगवतोग्रहणेबडिशंमत्स्यवेधनमिवोपायभूतंचित्तमपिध्येयाद्वियुंक्तेतद्धारणेशिथिलप्रय
त्नोभवतीत्यर्थः ३४ यर्हियदाएवंनिर्विषयंभवति अतएवमुक्ताश्रयंचध्येयसंबंधंविनाधातर्यवस्थानासंभवात् नचपूर्ववत् शब्दादिर्विषयःस्या
त् यतस्तत्रविरक्तंपरमानंदानुभवेन अतोनिर्वाणंलयमृच्छति वृत्तिरूपतांपरित्यज्यब्रह्माकारेणपरिणमतइत्यर्थः यथाऽर्चिर्ज्वालाआश्रयवि-
षयापगमेमहाभूतज्योतिरूपेणपरिणमते अत्र अस्यांदशायामव्यवधानंध्यातृध्येयविभागशून्यमेकमखंडम् आत्मानमनुगतमीक्षते अत्रहे
तुः प्रतिनिवृत्तोपगतोगुणप्रवाहोदेहाद्युपाधिर्यस्य ३५ नन्वसुप्तोत्थितइवपुनःसंसरतीत्याह सोऽपिसएवपुरुषःतस्मिन्महिम्निब्रह्मरूपेअव
सितः अवसानंनिष्ठांप्राप्तःकयामनसोनिवृत्त्याचरमयाऽविद्यारहितयेतिसुषुप्ताद्विशेषःतत्रह्यविद्याऽस्तिनत्विदानीम् अत्रहेतुः एतयायोगाभ्या
सकृतयेत्यर्थः नन्वेवमपिसुखदुःखयोरात्मधर्मत्वेकुतोब्रह्मैक्यंतत्राह दुःखयोःसुखदुःखयोर्हेतुत्वंभोक्तृत्वंयत्पूर्वमासीत् तदपिअसति अ-
विद्याकृतेकर्तरिअहंकारेविधत्तेतन्निष्ठमेवपश्यतीत्यर्थः यतःउपलब्धपरात्मकाष्ठः अपरोक्षीकृतात्मतत्वः ३६ ७ ७ ७

तस्यजीवन्मुक्तिमाह देहंचेतिद्वाभ्याम् चरमउक्तलक्षणः सिद्धोदेहमपिनविपश्यतिकुतःस्फरवदुःखेआसनादुत्थितमुत्थायतत्रैवस्थितंतंतत् स्था
नादपेतंततोदैववशात्पुनरपिउपेतंवानविपश्यति यतःस्वरूपंप्राप्तः यतोदेहात्स्वरूपमध्यगमत् तंदेहमितिवासतोप्यननुसंधानेदृष्टांतः वासः
परिकृतंकटितटेपरिवेष्टितंस्थितम् गतंवामदिरामदेनांधोयथानपश्यतीति ३७ ननुतर्हिदेहस्यकथंप्रवृत्तिनिवृत्तीजीवनंचतत्राह देहोऽपीति
दैवंपूर्वसंस्कारस्तद्वशेनगच्छन् यावत्स्वारंभकंकर्मास्तितावत्प्रतिसमीक्षतेजीवत्येवसासुः सेंद्रियः ननुतर्हितस्मिन्पुनःसंगःस्यात्तत्राह तंदेहंस्वा
प्तदेहादितुल्यंसप्रपंचंपुत्रादिसहितंपुनर्नभजते अहंममेतिनाभिमन्यते आरूढःप्राप्तःसमाधिपर्यंतोयोगोयेन अतएवप्रतिबुद्धवस्तुआत्मत
त्वंयेनसः ३८ प्रतिबोधप्रकारमाहषड्भिः यथेतिअतिस्नेहवशादात्मत्वेनाभिमतादपिपुत्रादेः मर्त्यः पित्रादिःपुरुषोदेहादेर्द्रष्टा ३९ पृथगवस्था

देहंचतंनचरमःस्थितमुत्थितंवासिद्धोपविश्यतियतोऽध्यगमत्स्वरूपम् दैवादुपेतमथदैववशादपेतंवासोयथाप
रिकृतंमदिरामदांधः ३७ देहोपिदैववशगःखलुकर्मयावत्स्वारंभकंप्रतिसमीक्षतएवसासुः तंसप्रपंचमधिरूढ
समाधियोगःस्वाप्तंपुनर्नभजतेप्रतिबुद्धवस्तुः ३८ यथापुत्राच्चवित्ताच्चपृथङ्मर्त्यःप्रतीयते अप्यात्मत्वेनाभिमता
द्देहादेःपुरुषस्तथा ३९ यथोल्मुकाद्विस्फुलिंगाद्धूमाद्वापिस्वसंभवात् अप्यात्मत्वेनाभिमताद्यथाग्निःपृथगुल्मु
कात् ४० भूतेंद्रियांतःकरणात्प्रधानाज्जीवसंज्ञितात् आत्मातथापृथग्द्रष्टाभगवान्ब्रह्मसंज्ञितः ४१ सर्वभू
तेषुचात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि ईक्षेतानन्यभावेनभूतेष्विवतदात्मताम् ४२ स्वयोनिषुयथाज्योतिरेकंनानाप्रती
यते योनीनांगुणवैषम्यात्तथात्माप्रकृतौस्थितः ४३

नाभावेऽपिभेदंसदृष्टांतमाह यथोल्मुकादिदानींज्वलतः काष्ठात्स्वसंभावा
त् अग्नेःसंभूतात् आत्मत्वेन अग्नेः स्वरूपत्वेनाभिमतादपि अत्यंताविवेकिनोहिधूमेऽप्यग्न्यभिमानोऽस्तिउल्मुकात्पूर्वसिद्धादपितद्दाह
कः प्रकाशकश्चाग्निःपृथगेव ४० भूतादेर्द्रष्टातेभ्यःपृथक्तस्मादपिजीवसंज्ञिताद्ब्रह्मसंज्ञितःपृथक् तथाप्रधानादपितत्प्रवर्तकोभगवान्पृ
थगित्यर्थः ४१ उपाधितोविवेकमुक्त्वातस्यैक्यमाह सर्वभूतेष्विति भूतेषुचतुर्विधेषुतदात्मतांमहाभूतात्मताम् ४२ धर्मभेदस्याप्यौपाधि
कतांसदृष्टांतामाह स्वयोनिषुज्योतिरग्निःगुणवैषम्यात्दीर्घह्रस्वादिभेदात्प्रकृतौदेहे ४३ ७ ७ ७

श्री· स्वांशस्यजीवस्यबंधुहेतुंदेवींदेवस्यविष्णोः शक्तिंपराभाव्यतत्प्रसादेनैवजित्वास्वरूपेणब्रह्मत्वेनावतिष्ठते ४४ इतिश्रीभागवतेमहा अ·
पुराणेतृतीयस्कंधेटीकायामष्टाविंशतितमोऽध्यायः २८ एकोनत्रिंशकेभक्तियोगस्तुबहुधोच्यते कालस्यचबलंघोरासंसृतिश्चविरक्त २९
ये १ उक्तानुवादपूर्वकंभक्तिमार्गभेदान्पृच्छतिद्वाभ्याम् लक्षणंमहदादीनांयथासांख्येषुतथाकथितंयेनलक्षणेनतत्पारमार्थिकंपरस्य
रविभक्तमित्यर्थः १ योभक्तियोगोमूलंप्रयोजनंयस्यतद्यन्मूलंतत्कथितम् तस्यभक्तियोगस्यमार्गंप्रकारंविस्तरतोमेब्रूहि २ येनसंसृतीनामा
ख्यानेनविगतरागोभवेत् ३ ईश्वररूपस्यमहाप्रभावस्यतेत्वदात्मकस्ययद्धेतोर्यद्भयात् कुशलंपुण्यंकुर्वंति ४ अचक्षुषः अज्ञस्य अतोमि
थ्याभूतेदेहादावभिमतिरहंकारोयस्य अतःकर्मस्वनुविद्धया आसक्तयाधियाश्रांतस्य अतएव अनाश्रये अपारेतमसिसंसारेचिरंप्रसुप्त-

तस्मादिमांस्वांप्रकृतिंदेवींसदसदात्मिकाम् दुर्विभाव्यांपराभाव्यस्वरूपेणावतिष्ठते ४४ इतिश्रीभागवतेम
हापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयेसाधनानुष्ठानंनामाष्टाविंशतितमोऽध्यायः २८ देवहूतिरुवाच लक्षणं
महदादीनांप्रकृतेःपुरुषस्यच स्वरूपंलक्ष्यतेऽमीषांयेनतत्पारमार्थिकम् १ यथासांख्येषुकथितंयन्मूलंतत्प्रच
क्षते भक्तियोगस्यमेमार्गंब्रूहिविस्तरशःप्रभो २ विरागोयेनपुरुषोभगवन्सर्वतोभवेत् आचक्ष्वजीवलोकस्य-
विविधालोकसंसृतीः ३ कालस्येश्वररूपस्यपरेषांचपरस्यते स्वरूपंबतकुर्वंतियद्धेतोःकुशलंजनाः ४ लोकस्य
मिथ्याभिमतेरचक्षुषश्चिरंप्रसुप्तस्यतमस्यनाश्रये श्रांतस्यकर्मस्वनुविद्धयाधियात्वमाविरासीःकिलयोगभास्क
रः ५ मैत्रेयउवाच इतिमातुर्वचःश्लक्ष्णंप्रतिनंद्यमहामुनिः आबभाषेकुरुश्रेष्ठप्रीतस्तांकरुणार्दितः ६
श्रीभगवानुवाच भक्तियोगोबहुविधोमार्गैर्भामिनिभाव्यते स्वभावगुणमार्गेणपुंसांभावोविभिद्यते ७ अ-
भिसंधाययद्धिंसांदंभंमात्सर्यमेववा संरंभीभिन्नदृग्भावंमयिकुर्यात्सतामसः ८ विषयानभिसंधाययशऐश्वर्य
मेववा अर्चादावर्चयेद्योमांपृथग्भावःसराजसः ९
स्यलोकस्यप्रबोधायत्वंयोगप्रकाशकोभास्करः किलाविर्भूतोसि ५ श्लक्ष्णंसुंद
रम् ६ मार्गैःप्रकारविशेषैः तानेवाह स्वभावभूतायेगुणास्तेषांमार्गेणवृत्तिभेदेनभावः अभिप्रायः फलसंकल्पभेदात् भक्तिभेदइत्यर्थः ७ अ
भिसंधायसंकल्प्यसंरंभीक्रोधीभिन्नदृक्भेददर्शीयोभावंभक्तिंकुर्यात् सत्रिविधोऽपितामसः ८ पृथग्भावः भेददर्शी ९ ७२ ७२

कर्मनिर्हारंपापक्षयम् परस्मिन्परमेश्वरेतदर्पणंकर्मार्पणंभगवत्प्रीतिमुद्दिश्येत्यर्थः यष्टव्यमितिविधिसिद्धिमुद्दिश्येत्यर्थः भेददर्शित्वमर्यादा-
वर्जनंचत्रिष्वपिसमानम् तदेवंतामसादिभक्तिषुत्रयस्त्रयोभेदाः तासुचयथोत्तरंश्रैष्ठ्यम् एवंचश्रवणकीर्त्तनादयोनवापिप्रत्येकंनवनवभेदाः
तदेवंसगुणाभक्तिरेकाशीतिभेदाभवति १० निर्गुणातुभक्तिरेकविधैवतामाह मद्गुणश्रुतिमात्रेणेतिद्वाभ्याम् अविच्छिन्नासंतता ११ अ
हैतुकीफलानुसंधानशून्या अव्यवहिताभेददर्शनरहिताच मद्गुणश्रुतिमात्रेणमयिपुरुषोत्तमेमनोगतिरितियाभक्तिः सानिर्गुणस्यभक्ति
योगस्यलक्षणमित्यन्वयः लक्षणंस्वरूपम् १२ भक्तानांनिष्कामतांकैमुत्यन्यायेनाह सालोक्यंमयासहैकस्मिन्लोकेवासम् सार्ष्टिंसमानै-

कर्मनिर्हारमुद्दिश्यपरस्मिन्वातदर्पणम् यजेद्यष्टव्यमितिवापृथग्भावःससात्त्विकः १० मद्गुणश्रुतिमात्रेणमयिसर्
वगुहाशये मनोगतिरविच्छिन्नायथागंगांऽभसोंबुधौ ११ लक्षणंभक्तियोगस्यनिर्गुणस्यह्युदाहृतम् अहै
तुक्यव्यवहितायाभक्तिःपुरुषोत्तमे १२ सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत दीयमानंनगृह्णंतिविनाम
त्सेवनंजनाः १३ सएवभक्तियोगाख्यआत्यंतिकउदाहृतः येनातिव्रज्यत्रिगुणंमद्भावायोपपद्यते १४ निषेवि
तेनानिमित्तेनस्वधर्मेणमहीयसा क्रियायोगेनशस्तेननातिहिंस्रेणनित्यशः १५ मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तु-
त्यभिवंदनैः भूतेषुमद्भावनयासत्त्वेनासंगमेनच १६ महतांबहुमानेनदीनानामनुकंपया मैत्र्याचैवात्मतुल्ये
षुयमेननियमेनच १७ आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसंकीर्तनाच्चमे आर्जवेनार्यसंगेननिरहंक्रिययातथा १८
मद्धर्मणोगुणैरेतैःपरिसंशुद्धआशयः पुरुषस्यांजसाऽभ्येतिश्रुतमात्रगुणंहिमाम् १९

श्वर्यंसामीप्यंनिकटवर्त्तित्वंसारूप्यंसमान
रूपतामेकत्वंसायुज्यमुत अपिदीयमानमपिनगृह्णंतिकुतस्तत्कामनेत्यर्थः १३किमितितर्हिभजंते भक्तेरेवपरमफलत्वात्इत्याहसएवेति
ननुत्रैगुण्यंहित्वाब्रह्मप्राप्तिःपरमफलंप्रसिद्धम् सत्यम् तत्तुभक्तावानुषंगिकमित्याह येनभक्तियोगेनमद्भावायब्रह्मत्वाय १४ एवंभूताया
भक्तेःसाधनान्याहपंचभिः निषेवितेनसम्यगनुष्ठितेन अनिमित्तेनस्वधर्मेणनित्यनैमित्तिकेनमहीयसाश्रद्धादियुक्तेनक्रियायोगेनपंचरा
त्राद्युक्तपूजाप्रकारेणशस्तेननिष्कामेण १५ मद्धिष्ण्यंमत्प्रतिमादितस्यदर्शनादिभिःसत्त्वेनधैर्येण असंगमेनवैराग्येण १६ १७ १८
मद्धर्मणःभगवद्धर्मानुष्ठातुःपुरुषस्याशयश्चित्तम् १९ ७

मयत्नंविनैवप्राप्तोदृष्टांतः वातोरथः प्रापकोयस्यगंधस्य आशयात्स्थानात् आवृंक्ते आत्मसात्करोति अविकारिसमंयच्चेतः २० चित्तशुद्ध्यर्थं सर्वभूतात्मदृष्ट्यैवभवतीतिवक्तुंकेवलप्रतिमादिनिष्ठांनिंदन्नाह अहमितिसप्तभिः अर्चैवविडंबनमनुकरणम् अर्चायांपूजाविडंबनमितिवा अवज्ञोपेक्षाद्वेषनिंदाः क्रमेणचतुर्भिर्निषिध्यंते २१ हित्वाउपेक्ष्य २२ २३ द्रव्यैरुत्पन्नयाक्रियया भूतग्रामावमानिनः तन्निंदकस्य २४ नर्हि किमर्चादावर्चनमनर्थकमेवनेत्याह अर्चादाविति सर्वभूतेष्ववस्थितंमांस्वहृदियावन्नवेद स्वकर्मकृत् कर्माविरोधेनयथावकाशम् अनेनकर्माधिकारिणोपि सएवावधिरित्युक्तंभवति २५ अंतराअंतरंभेदमुत्अपिअरमल्पम् अल्पमपिभेदंयःपश्यतीत्यर्थः यद्वा अंतरामध्येउदरंशरीरंमृत्युरहंतस्यभयंविदधेकरोमि २६ अथअतःसर्वभूतेषुकृतालयंकृतावासंतत्रहेतुः भूतानामात्मानम् अंतर्यामिणम् अभिन्नेनचक्षुषा समदर्शनेन २७ तत्रापियथोत्तरंमानाद्यतिशयः कर्तव्यइतिवक्तुंतारतम्यमाह जीवाइतिसार्द्धैःषड्भिः अजीवानांअचेतनेभ्यः ततस्तेष्वपिप्राणभृतःप्राणवृत्तिमंतः सचित्ताःज्ञानवंतइंद्रियाणांवृत्तयोयेषुइंद्रियवृत्तयोवृक्षाणामपिसूक्ष्माःसंत्येवतथाहिमहाभारतेमोक्षधर्मेषु-स्मर्यते तस्मात्पश्यंतिपादपाः तस्माज्जिघ्रंतिपादपाइत्यादिप्रसिद्धातरुषु प्रभृतानुस्पर्शनेंद्रियवृत्तिरेव २८ अतस्तेभ्यस्पर्शवेदिभ्योरसवेदिनोमत्स्यादयः श्रेष्ठाःगंधविदोभ्रमरादयः शब्दविदःसर्पादयः २९

यथावातरथोघ्राणमावृंक्तेगंधआशयात् एवंयोगरतंचेतआत्मानमविकारियत् २० अहंसर्वेषुभूतेषुभूतात्मावस्थितःसदा तमवज्ञायमांमर्त्यःकुरुतेर्चाविडंबनम् २१ योमांसर्वेषुभूतेषुसंतमात्मानमीश्वरम् हित्वार्चांभजतेमौढ्यात्भस्मन्येवजुहोतिसः २२ द्विषतःपरकायेमांमानिनोभिन्नदर्शिनः भूतेषुबद्धवैरस्यनमनःशांतिमृच्छति २३ अहमुच्चावचैर्द्रव्यैःक्रिययोत्पन्नयानघे नैवतुष्येर्चितोर्चायांभूतग्रामावमानिनः २४ अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरंमांस्वकर्मकृत् यावन्नवेदस्वहृदिसर्वभूतेष्ववस्थितम् २५ आत्मनश्चपरस्यापियःकरोत्यंतरोदरम् तस्यभिन्नदृशोमृत्युर्विदधेभयमुल्बणम् २६ अथमांसर्वभूतेषुभूतात्मानंकृतालयम् अर्हयेद्दानमानाभ्यांमैत्र्याभिन्नेनचक्षुषा २७ जीवाःश्रेष्ठाह्यजीवानांततःप्राणभृतःशुभे ततःसचित्ताःप्रवरास्ततश्चेंद्रियवृत्तयः २८ तत्रापिस्पर्शवेदिभ्यःप्रवरारसवेदिनः तेभ्योगंधविदःश्रेष्ठास्ततःशब्दविदोवराः २९

रूपभेदविदः काकादयः उभयतोदंतायेषाम् अपादेभ्यस्तेभ्योबहुपादाः तेभ्यश्चतुष्पादाइत्यर्थः द्विपान्मनुष्यः ३० ततस्तेषुवर्णाः ३१ संशयच्छे
त्तामीमांसकः ततोऽपिकेवलात् स्वधर्मकृत्मुक्तसंगस्यलक्षणम् आत्मनोधर्ममदोग्धानिष्कामइत्यर्थः ३१ अर्पिता अशेषाः क्रियाअर्थास्तत्फ
लानि आत्मादेहश्चयेन अतएवनिरंतरः अव्यवहितः अकर्तुः कर्तृत्वाभिमानशून्यात् ३३ जीवानांकलयापरिकलनेन अंतर्यामितयाप्रविष्ट
इतिद्रष्टव्येत्यर्थः ३४ उक्तंभक्तियोगंपूर्वोक्तेनाष्टांगयोगेनसहोपसंहरति भक्तियोगश्चेतिद्वेमानविपुरुषंपरमेश्वरम् ३५ यदन्यत्सृष्टंजीवस्यसंसृ

रूपभेदविदस्तत्रततश्चोभयतोदतः तेषांबहुपदाःश्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततोद्विपात् ३० ततोवर्णाश्चचत्वारस्तेषां
ब्राह्मणउत्तमः ब्राह्मणेष्वपिवेदज्ञोह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः ३१ अर्थज्ञात्संशयच्छेत्तातततःश्रेयान्स्वकर्मकृत् मु
क्तसंगस्ततोभूयानदोग्धाधर्ममात्मनः ३२ तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मानिरंतरः मय्यर्पितात्मनःपुंसोमयिसं
न्यस्तकर्मणः ३३ नपश्यामिपरंभूतमकर्तुःसमदर्शनात् मनसैतानिभूतानिप्रणमेद्बहुमानयन् ईश्वरोजीवकल-
याप्रविष्टोभगवानिति ३४ भक्तियोगश्चयोगश्चमयामानव्युदीरितः ययोरेकतरेणैवपुरुषःपुरुषंव्रजेत् ३५ एतद्भ-
गवतोरूपंब्रह्मणःपरमात्मनः परंप्रधानंपुरुषंदैवंकर्मविचेष्टितम् ३६ रूपभेदास्पदंदिव्यंकालइत्यभिधीयते भू
तानांमहदादीनांयतोभिन्नदृशांभयम् ३७ योऽन्तःप्रविश्यभूतानिभूतैरत्त्यखिलाश्रयः सविष्ण्वाख्योऽधियज्ञोऽ
सौकालःकलयतांप्रभुः ३८ नचास्यकश्चिद्दयितोनद्वेष्योनचबांधवः आविशत्यप्रमत्तोसौप्रमत्तंजनमंतकृत् ३९
यद्भयाद्वातिवातोयंसूर्यस्तपतियद्भयात् यद्भयाद्वर्षतेदेवोभगणोभातियद्भयात् ४०

तीः कालस्यस्वरूपंचाचक्ष्वेतितदाह एतदितिसार्धेन एतत्सर्वंनियंतृयद्भगवतोरूपम् कीदृशंप्रधानपुरुषात्मकंपरंतद्व्यतिरिक्तंच एतदेवदै
वमित्यभिधीयते कीदृशंकर्म योविचेष्टितम् नानासंसृतिलक्षणंयस्मात् ततदैवप्रेरितकर्मकृताः संसृतयोविचित्राइत्यर्थः ३६ एतदेवभगव
तोरूपंकालइतिचाभिधीयतेकीदृशंरूपभेदस्यवस्तूनामन्यथात्वस्य आस्पदमाश्रयःकारणम् उक्तंहिकालाद्गुणव्यतिकरइतियस्यतेनगुण
व्यतिकरः कालइति दिव्यमद्भुतप्रभावम् तदेवाह भूतानामितियावत्समाप्ति महदादीनांतत्तदभिमानिनांजीवानाम् ३७ भयहेतुत्वमाह
यइति भूतैरेवभूतान्यत्तिसंहरति अधियज्ञः यज्ञफलदाताकलयतांवशीकुर्वताम् ३८ ३९ ४० ७ ७ ७

टी· यद्यस्मात्भीताः ४१ यतोभीताःसरितःस्रवंति इंधेदीप्यतेसहगिरिभिर्भूः ४२ अदःनभः यन्नियमात्यस्याज्ञयामहान्महत्तत्त्वमंकुरात्मकं अ·
स्वदेहंलोकलेनतत्तुतंविस्तारयति ४३ गुणाभिमानिनोगुणानियंतारोदेवाब्रह्मादयः अस्यविश्वस्यसर्गादिषुप्रवर्ततेअनुयुगंवारंवारमित्य २९
र्थः ४४ जनेनपित्रादिनाजनंपुत्रादिंजनयन्नादिकृत् मृत्युनाअंतकमपिमारयन्नंतकरःस्वयंत्वनादिरनंतोऽव्ययश्च ४५ इतिश्री
भागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेटीकायामेकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः २९ त्रिंशेतुकायकांतादिलालनाकुलचेतसाम् कामिनांतामसी-

यद्वनस्पतयोभीतालताश्चौषधिभिःसह स्वेस्वेकालेभिगृण्हंतिपुष्पाणिचफलानिच ४१ स्रवंतिसरितोभीता
नोत्सर्पत्युदधिर्यतः अग्निरिंधेसगिरिभिर्भूर्नमज्जतियद्भयात् ४२ नभोददातिश्वसतांपदंयन्नियमाददः लो
कंस्वदेहंतनुतेमहान्सप्तभिरावृतम् ४३ गुणाभिमानिनोदेवाःसर्गादिष्वस्ययद्भयात् वर्ततेऽनुयुगंयेषांवश
एतच्चराचरम् ४४ सोऽनंतोऽतकरःकालोनादिरादिकृदव्ययः जनंजनेनजनयन्मारयन्मृत्युनांऽतकम् ४५
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेएकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः २९ कपिलउवाच तस्यैतस्यजनो
नूनंनायंवेदोरुविक्रमम् काल्यमानोऽपिबलिनोवायोरिवघनावलिः १ यंयमर्थमुपादत्तेदुःखेनसुखहेतवे
तंतंधुनोतिभगवान्पुमान्शोचतियत्कृते २ यदध्रुवस्यदेहस्यसानुबंधस्यदुर्मतिः ध्रुवाणिमन्यतेमोहाद्गृह
क्षेत्रवसूनिच ३ जंतुर्वैभवएतस्मिन्यांयांयोनिमनुव्रजेत् तस्यांतस्यांसलभतेनिर्वृतिंनविरज्यते ४ नरके
स्थोऽपिदेहंवैनपुमांस्त्यक्तुमिच्छति नारक्यानिर्वृतौसत्यांदेवमायाविमोहितः ५ आत्मजायासुतागारपशुद्र
विणबंधुषु निगूढमूलहृदय आत्मानंबहुमन्यते ६

पापादधोगतिरुदीर्यते १ कालप्रभाववर्णनपूर्वकंवैराग्यायविचित्रक
र्मकृतांसंसृतिमध्यायत्रयेणप्रपंचयति तस्यैतस्यबलिनः कालस्यबलिनेतिवापाठः काल्यमानः विचाल्यमानोऽपिवायोर्विक्रमंयथामेघ
पंक्तिर्नवेद १ विक्रममेवाह यंयमर्थंदुःखेनप्रयासेनोपादत्ते आपादयतितंतंभगवान्कालोधुनोतिविनाशयतियत्कृतेयन्निमित्तम् २ शो
केहेतुः यद्यस्मात्सानुबंधस्यकलत्रादिसहितस्यदेहस्यसंबंधीनिगृहादीनिवसुद्रव्यम् अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः ३ दुर्मतित्वंदर्शयन्
दुःखंप्रपंचयति जंतुरितिचतुर्दशभिः ४ नारक्यांनरकाहारादिभिर्जातायाम् ५ निगूढमूलंप्रसृतमनोरथंहृदयंयस्यबहुमन्यते कृतार्थोऽहमि
तिश्लाघते ६

उद्दहनाधिनापोषणचिंतया ७ दुराशयत्वमाह आक्षिप्तआत्माइंद्रियाणिचयस्य कयाअसतीनांपुंश्चलीनामपिरहसिरचितयासंभोगादिरूपयामधुरभाषिणांशिशूनामालापैश्चसकरववन्मन्यतइत्युत्तरेणान्वयः ८ कूटाः वित्तशाठ्यादिबहुलाधर्मायेषुदुःखप्रधानेषु ९ येषांपोषणे नाधोयाति तान्पुष्णाति शेषभुगितिभोगोऽपिनस्यदुर्लभइत्यर्थः १० वार्तायांजीविकायांनिःसत्वः अशक्तःपरार्थेपरस्वे ११ अकल्पः असमर्थः १२ पूर्वयथा आद्रियंतेतथाआदरंनकुर्वंतिकीनाशाः कृपणाः कृषीवलागोजरंवृद्धंबलीवर्दम् १३ भ्रियमाणः पुष्यमाणः १४ अव

संदह्यमानसर्वांगएषामुद्वहनाधिना करोत्यविरतंमूढोदुरितानिदुराशयः ७ आक्षिप्तात्मेंद्रियस्त्रीणामसतीनां
चमायया रहोरचितयालापैःशिशूनांकलभाषिणाम् ८ गृहेषुकूटधर्मेषुदुःखतंत्रेष्वतंद्रितः कुर्वन्दुःखप्रती
कारंसुखवन्मन्यतेगृही ९ अर्थैरापादितैर्गुर्व्याहिंसयेतस्ततश्चतान् पुष्णातियेषांपोषेणशेषभुग्यात्यधःस्व
यम् १० वार्तायांलुप्यमानायामारब्धायांपुनःपुनः लोभाभिभूतोनिःसत्त्वःपरार्थेकुरुतेस्पृहाम् ११ कुटुंबभरणा
कल्पोमंदभाग्योवृथोद्यमः श्रियाविहीनःकृपणोध्यायञ्छ्वसितिमूढधीः १२ एवंस्वभरणाकल्पंतत्कलत्रादयस्त
दा नाद्रियंतेयथापूर्वंकीनाशाइवगोजरम् १३ तत्राप्यजातनिर्वेदोभ्रियमाणःस्वयंभृतैः जरयोपात्तवैरूप्योमर-
णाभिमुखोगृहे १४ आस्तेवमत्योपन्यस्तंगृहपालइवाहरन् आमयाव्यप्रदीप्ताग्निरल्पाहारोल्पचेष्टितः १५
वायुनोत्क्रमतोत्तारःकफसंरुद्धनाडिकः कासश्वासकृतायासःकंठेघुरघुरायते १६ शयानःपरिशोचद्भिःपरिवीतः
स्वबंधुभिः वाच्यमानोऽपिनब्रूतेकालपाशवशंगतः १७ एवंकुटुंबभरणेव्यापृतात्माजितेंद्रियः म्रियतेरुदतांस्वा
नामुरुवेदनयास्तधीः १८ यमदूतौतदाप्राप्तौभीमौसरभसेक्षणौ सदृष्ट्वात्रस्तहृदयःशकृन्मूत्रंविमुंचति १९
यातनादेहआवृत्यपाशैर्बध्वागलेबलात् नयतोदीर्घमध्वानंदंड्यंराजभटायथा २०

मत्याऽवज्ञयाउपन्यस्तंसमीपेप्रक्षिप्तंदत्तम् गृहपालः श्वा आहरन् भुंजानः आमयावीरोगी १५ उत्तारोबहिर्निर्गतनेत्रः कफेनसंरुद्धानाड्योमार्गभूतायस्य कासश्वासाभ्यांकृत आयासोयस्य घुरघुरइतिशब्दंकरोति १६ परिवीतः परिवेष्टितः वाच्यमानः बंधोतातेत्याहूयमानः १७ अस्तधीर्नष्टमतिः १८ मृतस्यपुण्यपापाभ्यांद्वेगतीतत्रपापगतिमाह यमदूतावित्यादियावत्समाप्ति सरभसंसक्रोधमीक्षणंययोस्तौदृष्ट्वा १९ आवृत्यनिरुध्य २० ध छ

तयोस्तर्जनैर्निर्भिन्नंहृदयंयस्य आर्तःसन्चलतीतिद्वितीयेनान्वयः २१ क्षुत्तृड्भ्यांपरीतोव्याप्तः तप्ताःवालुकाः यस्मिन् निर्गतआश्रमोविश्राम
स्थानमुदकंचयस्मिन् २२यमसादनंनीतोभवति २३ तत्रैवविशेषमाह अध्वनःसंबंधिनांयोजनानांनवतिनवचसहस्राणिपापाधिक्येनद्वा
भ्यांनीतःसन् २४ यातनाःसंक्षेपतोदर्शयतिचतुर्भिः आदीपनंप्रज्वलनंप्राप्नोतिस्वेनकृत्तंछिन्नंयत्स्वस्यमांसंतस्यभक्षणमित्यर्थः २५आत्मनो
वैशसंपीडाम् २६ भिदापनंभेदप्रापणम् २७ २८ नचैतदसंभावितम् अत्रापिदृश्यमानत्वादित्याह अत्रैवेति २९ उभयंकुटुंबंस्वं

तयोर्निर्भिन्नहृदयस्तर्जनैर्जातवेपथुः पथिश्वभिर्भक्ष्यमाणआर्तोघंस्वमनुस्मरन् २१ क्षुत्तृट्परीतोऽर्कदवान-
लानिलैःसंतप्यमानःपथितप्तवालुके कृच्छ्रेणपृष्ठेकशयाचताडितश्चलत्यशक्तोऽपिनिराश्रमोदके २२ तत्रतत्रपतन्
श्रांतोमूर्च्छितःपुनरुत्थितः यथापापीयसानीतस्तमसायमसादनम् २३ योजनानांसहस्राणिनवतिंनवचाध्वनःत्रि
भिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यांवानीतःप्राप्नोतियातनाः २४ आदीपनंस्वगात्राणांवेष्टयित्वोल्मुकादिभिः आत्ममांसादनंक्वापिस्व
कृत्तंपरतोऽपिवा २५ जीवतश्चांत्राभ्युद्धारःश्वगृध्रैर्यमसादने सर्पवृश्चिकदंशाद्यैर्दशद्भिश्चात्मवैशसम् २६ कृंत-
नंचावयवशोगजादिभ्योभिदापनम् पातनंगिरिशृंगेभ्योरोधनंचांबुगर्तयोः २७ यास्तामिस्रांधतामिस्रारौरवाद्या
श्चयातनाः भुंक्तेनरोवानारीवामिथःसंगेननिर्मिताः २८ अत्रैवनरकःस्वर्गइतिमातःप्रचक्षते यायातनावैनारक्य
स्ताइहाप्युपलक्षिताः २९ एवंकुटुंबंबिभ्राणउदरंभरएववा विसृज्येहोभयंप्रेत्यभुंक्तेतत्फलमीदृशम् ३० एकः
प्रपद्यतेध्वांतंहित्वेदंस्वंकलेवरम् कुशलेतरपाथेयोभूतद्रोहेणयद्भृतम् ३१ दैवेनासादितंतस्यशमलंनिरयेपुमा
न् भुंक्तेकुटुंबपोषस्यहृतवित्तइवातुरः ३२ केवलेनह्यधर्मेणकुटुंबभरणोत्सुकः यातिजीवोऽधतामिस्रंचरमंत
मसःपदम् ३३

देहंच ३० पापार्जितंधनंभुंजतेबहवः कर्त्तैवनरकंयातीत्याह एकइति भूतद्रोहेणयद्भृतंतत्स्थूलंक
लेवरंवाइहैवहित्वाकुशलादितरत्पापंतदेवपाथेयंभोग्यंयस्य ३१ ननुपापमपिविहायगच्छतुतत्राह दैवेनेति तस्यकुटुंबपोषणस्यश
मलंपापंदैवेनईश्वरेणप्रापितंभुंक्ते ३२ ननुकुटुंबपोषणंविहितमेव तत्राह केवलेति तमसोनरकस्यचपरमंपदंस्थानम् ३३ ७
श्रीमज्जगदीश्वरायनमः ७ ७ ७ ७ ७

पुनर्मनुष्यशरीरप्राप्तिप्रकारमाह नरलोकस्यमनुष्यदेहस्यप्राप्तेरधस्तात् अर्वाक्यावत्योयातनाः आदिशब्देनश्वसूकरादियोनयश्चयाः ताःसर्वाः क्रमेणसंप्राप्यभोगेनक्षीणपापःशुचिःसन् अत्रपुनःनरत्वंप्राप्नोतीत्यर्थः ३४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेटीकायांत्रिंशत्तमोऽध्यायः ३० एकत्रिंशेविमिश्रैस्तुपुण्यपापैरिहांतरा मनुष्ययोनिसंप्राप्तिर्वर्ण्यतेराजसीगतिः १ पुनरत्राव्रजेदित्युक्तंतद्देवविशेषतोदर्शयतिकर्मणापूर्वकृतेनदैवमीश्वरः तदेवनेत्रंनेतृप्रवर्त्तकंयस्यप्रविष्टोभवति १ कललंशुक्रशोणितमिश्रितंभवति बुद्बुदंवर्तुलाकारम् कर्कंधूर्बदरीफलंतदाकारंकठिनंपेशीमांसपिंडाकारम् अंडंवायो न्यंतरे २ बाह्वंघ्र्यादीनामंगानांविग्रहोविभागः लिंगंचच्छिद्राणिचते

अधस्तान्नरलोकस्ययावतीर्यातनादयः क्रमशःसमनुक्रम्यपुनरत्राव्रजेच्छुचिः ३४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयोपाख्यानेकर्मविपाकोनामत्रिंशत्तमोऽध्यायः ३० श्रीभगवानुवाच कर्मणादैवनेत्रेणजंतुर्देहोपपत्तये स्त्रियाःप्रविष्टउदरंपुंसोरेतःकणाश्रयः १ कललंत्वेकरात्रेणपंचरात्रेणबुद्बुदम् दशाहेनतुकर्कंधूःपेश्यंडंवाततःपरम् २ मासेनतुशिरोद्वाभ्यांबाह्वंघ्र्याद्यंगविग्रहः नखलोमास्थिचर्माणिलिंगच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः ३ चतुर्भिर्धातवःसप्तपंचभिःक्षुत्तृडुद्भवः षड्भिर्जरायुणावीतःकुक्षौभ्राम्यतिदक्षिणे ४ मातुर्जग्धान्नपानाद्यैरेधद्धातुरसंमते शेतेविण्मूत्रयोर्गर्ते सजंतुर्जंतुसंभवे ५ कृमिभिःक्षतसर्वांगःसौकुमार्यात्प्रतिक्षणम् मूर्च्छामाप्नोत्युरुक्लेशस्तत्रत्यैःक्षुधितैर्मुहुः ६ कटुतीक्ष्णोष्णलवणरूक्षाम्लादिभिरुल्बणैः मातृभुक्तैरुपस्पृष्टःसर्वांगोत्थितवेदनः ७ उल्बेनसंवृतस्तस्मिन्नंत्रैश्चबहिरावृतः आस्तेकृत्वाशिरःकुक्षौभुग्नपृष्ठशिरोधरः ८

षासुद्भवः ३ जरायुणागर्भवेष्टनेनवीतः प्रावृतः ४ मातुर्जग्धेन भक्षितेनान्नेनपानाद्यैश्चएधमानाधातवोयस्यजंतूनांसंभवोयस्मिन्तस्मिन् असंमतेगर्त्तेशेते तथाचमार्कंडेयपुराणे नाडीचाप्यायनीनामनाभ्यांतस्यनिबध्यतेस्त्रीणांतथांऽत्रसुषिरेसानिबद्धोपजायते क्रमंतेभुक्तपीतानिस्त्रीणांगर्भोदरेतथा तैराप्यायितदेहोऽसौजंतुर्वृद्धिमुपैतिवाइति ५ तत्रत्यैः कृमिभिःखादद्भिःसौकुमार्यात् कोमलत्वेनक्षतानिसर्वांगानियस्य ६ उल्बणैःदुःसहैःसर्वेष्वंगेषुउत्थितावेदनायस्य आस्तइत्युत्तरेणान्वयः ७ उल्बेनजरायुणाभुग्नंकुटिलीभूतंपृष्ठंशिरोधराग्रीवाचयस्य ८

दैवात्पूर्वकर्मवशात् लब्धास्मृतिर्येनसः दीर्घदुरंतमनुच्छ्वासंयथाभवतितथातत्रस्थितःसन् ९ सूतिहेतुभिर्वातैर्वेपितःसोदरःसमानो
दरजन्माविष्ठाभूः कृमिरिवेति १० नाथमानोयाचमानः उततप्यमानइतिवाऋषिर्देहात्मदर्शीभीतःपुनर्गर्भवासात् सप्तवध्रयोबध
नभूताः धातवोयस्यसः विक्लवयाव्याकुलया ११ उपसन्नंजगद्रक्षितुंस्वेच्छयागृहीतनानामूर्त्तेःभगवतश्चरणारविंदमकुतोभयंसोऽ
हंशरणंव्रजामिभूविचलदितिश्रीकृष्णावताराभिप्रायेण असतोमेअनुरूपायोग्यायेनेदृशीगर्भवासलक्षणागतिर्दर्शितातस्य १२
ननुकोऽसौयंशरणंव्रजसिकोवातवतस्यचविशेषः येनसेव्यसेवकत्वमित्यपेक्षायामाह अत्रमातुर्देहेभूतेंद्रियाशयमयींदेहाकारपरिण
तांमायामवलंब्य आश्रित्यकर्मभिरावृतस्वरूपइवबद्धइवचयः आस्तेसोऽहंयस्तु अत्रैवास्तेतंनमामिकथंभूतमित्यपेक्षायांतुशब्दोक्तंवि

अकल्पःस्वांगचेष्टायांशकुंतइवपंजरे तत्रलब्धस्मृतिर्दैवात्कर्मजन्मशतोद्भवम् स्मरन्दीर्घमनुच्छ्वासंशर्म-
किंनामविंदते ९ आरभ्यसप्तमान्मासाल्लब्धबोधोऽपिवेपितः नैकत्रास्तेसूतिवातैर्विष्ठाभूरिवसोदरः १० ना
थमानऋषिर्भीतःसप्तवध्रिःकृतांजलिः स्तुवीततंविक्लवयावाचायेनोदरेऽर्पितः ११ जंतुरुवाच तस्यो
पसन्नमवितुंजगदिच्छयात्तनानातनोर्भुविचलच्चरणारविंदम् सोऽहंव्रजामिशरणंह्यकुतोभयंमेयेनेदृशीग
तिरदर्श्यसतोऽनुरूपा १२ यस्त्वत्रबद्धइवकर्मभिरावृतात्माभूतेंद्रियाशयमयीमवलंब्यमायाम् आस्तेविशुद्ध
मविकारमखंडबोधमातप्यमानहृदयेऽवसितंनमामि १३ यःपंचभूतरचितेरहितःशरीरे छन्नोयथेंद्रियगुणा
र्थचिदात्मकोऽहम् तेनाविकुंठमहिमानमृषिंतमेनंवंदेपरंप्रकृतिपूरुषयोःपुमांसम् १४

शेषंदर्शयति आतप्यमानेहृदयेऽवसितंप्रतीतमेवमप्यविकारंकुतः विशुद्धंनिरुपाधिंतत्कुतः अखंडोबोधोयस्यतम् १३ ननुत्वमपिव
स्तुतः शुद्धएवअसंगोह्ययंपुरुषइत्यादिश्रुतेः तत्कथंयुवयोरयंविशेषः तत्राह यःपंचभिर्भूतैः रचितेशरीरे अयथामिथ्यैवछन्नः नव
स्तुतःयतस्तेनशरीरेणरहितः असंगः अतोयथैवइंद्रियगुणार्थचिदात्मकः इंद्रियाणिचगुणाश्चअर्थाश्चचिदाभासश्चतदात्मकःसोऽहं
तंवंदेकथंभूतंतेनशरीरेण अविकुंठोमहिमायस्यतम् अवगुंठेतिपाठेअवसन्नंगुंठनमावरणंयस्यसमहिमायस्येत्यर्थः तत्रहेतुः प्रकृति-
पुरुषयोःपरंनियंतारंकुतः ऋषिंसर्वज्ञंविद्याशक्तिमित्यर्थः विद्याऽविद्याकृतोविशेषइतिभावः १४ ७ ७ ७

ननुज्ञानेनायंबंधोनिवर्त्तिष्यतेकिंपरमेश्वरवंदनेनतत्राह यस्यमाययानष्टस्मृतिः संसारसंबंधिनिपथितदभिश्रमेणतत्कृतेनक्लेशेनचरन्न
यंजीवः महतस्तस्यैवेश्वरस्यानुग्रहंविनापुनः कयायुक्त्यालोकंनिजस्वरूपंप्रवृणीतसंभजेत अभिश्रमहेतुत्वेनपंथानंविशिनष्टिउरूणिगु
णनिमित्तानिकर्माणिनितरांबंधनानियस्मिन् ईश्वरस्यप्रसादंविनाज्ञानाभावात्सएवसेव्यइत्यर्थः १५ ईश्वरएवज्ञानदइत्युपपादयन्नाह य
देतत् त्रिकालविषयंज्ञानंतत्तंविनाकतमोमय्यदधात् नकोऽपिकिंतुसदेवः ईश्वरएव ननुअन्यःप्रकृष्टोजीवः दधातुनेत्याह जीवरूपांकर्मप
दवीमनुवर्त्तमानावयमिति तद्व्यतिरेकेणनकोऽपिसमर्थइत्यर्थः अन्यस्यात्रासंभवमुक्त्वातस्यसंभवमाह स्थिरेषुचरेषुच अंतर्यामिरूपोऽनुव
र्त्तितोऽशोयेनतंभजेम १६ स्वदुःखंविज्ञापयन्नाह देहीति अन्यदेहविवरेमातुरुदरकुहरेयोऽसृग्विण्मूत्रकूपः तस्मिन्पतितः तत्रजठराग्निना
भृशंतप्तोदेहोयस्य अतएवकृपणधीः इतोविवरात् विवसितुंनिर्गंतुमिच्छन्स्वमासान्गणयन् असौकदानु अहोबहिर्निर्वास्यते १७ तत्कृ-

यन्माययोरुगुणकर्मनिबंधनेऽस्मिन्सांसारिकेपथिचरंस्तदभिश्रमेण नष्टस्मृतिःपुनरयंप्रवृणीतलोकंयुक्त्या
कयामहदनुग्रहमंतरेण १५ ज्ञानंयदेतददधात्कतमःसदेवस्त्रैकालिकंस्थिरचरेष्वनुवर्त्तितांशः तंजीवकर्मपद-
वीमनुवर्त्तमानास्तापत्रयोपशमनायवयंभजेम १६ देह्यन्यदेहविवरेजठराग्निनाऽसृग्विण्मूत्रकूपपतितोभृशत
प्तदेहः इच्छन्नितोविवसितुंगणयन्स्वमासान्निर्वास्यतेकृपणधीर्भगवन्कदानु १७ येनेदृशींगतिमसौदशमा
स्यईशसंग्राहितःपुरुदयेनभवादृशेन स्वेनैवतुष्यतुकृतेनसदीननाथः कोनामतत्प्रतिविनाऽञ्जलिमस्यकुर्यात्
१८ पश्यत्ययंधिषणयाननुसप्तवध्रिःशारीरकेदमशरीर्यपरःस्वदेहे यत्सृष्टयासंतमहंपुरुषंपुराणंपश्येबहि
र्हृदिचचैत्यमिवप्रतीतम् १९

तमुपकारंस्मरन्नाह येनेदृशींगतिंज्ञानंभवादृशेनेतिनिरुपमेनेत्यर्थः स्वकृतेनैवस्वयंतुष्यतु अं-
जलिमात्रंविनातत्कृतोपकारेप्रत्युपकारंकःकुर्यादित्यर्थः १८ ईदृशींगतिमित्यनेनजात्यंतरविलक्षणज्ञानंप्रापितवानित्युक्तम् तदेववैल
क्षण्यमाह पश्यतीति अयमपरःपश्वादिः सप्तवध्रिर्जीवः स्वदेहेशारीरकेशरीरभवेसुखदुःखेकेवलंननुपश्यति अहंपुनर्यत्सृष्टयाधिष
णयायद्दत्तेनविवेकज्ञानेनदमशरीरीदमइत्युपलक्षणंशमदमादियुक्तशरीरवान् आसमभवंतमेवचपुराणमनादिंपुरुषंपूर्णंबहिश्चहृ
दिचपश्येपश्यामीत्यन्वयः कथमपरोक्षतयाप्रतीतंचैत्यमिव अहंकारास्पदंभोक्तारमिवेत्यर्थः १९

विवेकज्ञानकृतंसंसारोद्वेगमनुवदन्मोक्षमार्गमेवाध्यवस्यतिसोऽहमितिद्वाभ्याम् हेविभोबहुदुःखवासंयथाभवतितथागर्भेवसन्नपिसोऽहं गर्भाद्बहिःननिर्गंतुमिच्छामि तत्रहेतुः अंधकूपप्रायेयत्रबहिरुपयातंगतंप्राणिनंदेवस्य तवमायाउपसर्पतिव्याप्नोति यदनुयांमायामनुमिथ्या मतिर्देहेऽहंबुद्धिः संसृतिचक्रंचकलत्रपुत्रादिसंबंधानुपसर्पति २० तस्मादत्रैवास्थितोऽपिविगतविक्लवः अव्याकुलःसन् सुहृदाआत्मनासारथि रूपयाबुद्ध्यैव आत्मानंतमसःसंसारादुद्धरिष्यामि अनेकरंध्रंनानागर्भवासरूपमेतत् व्यसनंदुःखंयथामेमाभविष्यत् नभविष्यति तथाका त्रतवसाधनसामग्रीतत्राह उपसादितौहृदयंप्रापितौविष्णोःपादौयेनमयासः २१ दशमासाःपरिच्छेदकायस्येतिप्रसूतिपूर्वक्षणोपलक्षणमृषि- र्जविःसद्यः तत्क्षणमेव अवाचीनमवाङ्मुखंसूतिहेतुर्मारुतः क्षिपतिनुदति २२ अवसृष्टःअधःक्षिप्तःसन् २३ रोरूयतिरोरूयते २४ परस्यछं

सोऽहंवसन्नपिविभोबहुदुःखवासंगर्भान्ननिर्जिगमिषेबहिरंधकूपे यत्रोपयातमुपसर्पतिदेवमायामिथ्यामतिर्यदनु संसृतिचक्रमेतत् २० तस्मादहंविगतविक्लवउद्धरिष्य आत्मानमाशुतमसःसुहृदात्मनैव भूयोयथाव्यसनमेतद नेकरंध्रंमामेभविष्यदुपसादितविष्णुपादः २१ कपिलउवाच एवंकृतमतिर्गर्भेदशमास्यःस्तुवन्नृषिः सद्यःक्षिपत्यवाचीनंप्रसूत्यैसूतिमारुतः २२ तेनावसृष्टःसहसाकृत्वावाक्शिरआतुरः विनिष्क्रामतिकृच्छ्रेण- निरुच्छ्वासोहतस्मृतिः २३ पतितोभुव्यसृङ्मूत्रेविष्ठाभूरिवचेष्टते रोरूयतिगतेज्ञानेविपरीतांगतिंगतः २४ परछंदंनविदुषापुष्यमाणोजनेनसः अनभिप्रेतमापन्नःप्रत्याख्यातुमनीश्वरः २५ शायितोऽशुचिपर्यंकेजंतुस्वेद जदूषिते नेशःकंडूयनेऽगानामासनोत्थानचेष्टने २६ तुदंत्यामत्वचंदंशामशकामत्कुणादयः रुदंतंविगतज्ञानंकृ मयःकृमिकंयथा इत्येवंशैशवंभुक्त्वादुःखंपौगंडमेवच २७ अलब्धाभीप्सितोऽज्ञानादिद्धमन्युःशुचार्पितः सह देहेनमानेनवर्धमानेनमन्युना करोतिविग्रहंकामीकामिष्वंतायचात्मनः २८

दमभिप्रायमविदुषाअनभिप्रेतंस्तन्यार्थरोदनेउदरव्य थांप्रकल्प्यनिंबरसपानम् उदरव्यथयारोदनेस्तनपानमित्यादि २५ आसनोत्थानचेष्टनेचानीशःसन्रोरूयतिइत्यनुषंगः २६ आमाकोमलाल क्यस्यतंविगतंगर्भेजातंज्ञानंयस्य शैशवंपंचवर्षाणिततःपौगंडंयौवनादर्वाक्तत्रचाध्ययनादिदुःखम् २७ यौवनदुःखमाह सार्धैस्त्रिभिःअन लब्धाभीप्सितत्वेनशुचार्पितःव्याप्तः अज्ञानादिद्धोदीप्तोमन्युर्यस्यसः देहेनसहैववर्धमानेनाभिमानेनमन्युनाचविग्रहंविरोधंकरोति आत्मनोऽता यनाशाय २८

अज्ञानंप्रपंचयति भूतैरारब्धेदेहेसअसदाग्रहोऽहंममेतिमतिंकरोति २९ तदर्थंदेहार्थंयत् येनकर्मणाबद्धःयोदेहः अनुयातिपुनःपुनराया ति अनुवर्त्ततिइतिवाकुतः अविद्याकर्मभ्यांबध्यतइतितथा ३० यद्यसद्भिरास्थितः अधिष्ठितःसन्तेषांपथिरमतेपथिसन्मार्गेआस्थितोऽपिय द्यसद्भिः सहरमतइतिवा तर्हियातनादेहआवृत्यैसादिपूर्वोक्तप्रकारेणनरकंप्रविशति ३१ असत्संगंनिंदतिसत्यमितित्रिभिः ३२खंडितात्मसुदे हात्मबुद्धिषुयोषितांक्रीडामृगवदधीनेषु ३३ यथाचयोषित्संगिनांसंगतोबंधः तथाऽन्यप्रसंगतोनभवेत् ३४ योषित्संगस्यानर्थहेतुतांप्रपंचय

भूतैःपंचभिरारब्धेदेहेदेह्यबुधोऽसकृत् अहंममेत्यसद्ग्राहः करोतिकुमतिर्मतिम् २९ तदर्थंकुरुतेकर्मयद्बद्धो यातिसंसृतिम् योऽनुयातिददत्क्लेशमविद्याकर्मबंधनः ३० यद्यसद्भिःपथिपुनःशिश्नोदरकृतोद्यमैः आस्थितोर मतेजंतुस्तमोविशतिपूर्ववत् ३१ सत्यंशौचंदयामौनंबुद्धिःश्रीर्ह्रीर्यशःक्षमा शमोदमोभगश्चेतियत्संगाद्यातिसंक्ष- यम् ३२ तेष्वशांतेषुमूढेषुखंडितात्मस्वसाधुषु संगंनकुर्याच्छोच्येषुयोषित्क्रीडामृगेषुच ३३ नतथाऽस्यभवेन्मो होबंधश्चान्यप्रसंगतः योषित्संगाद्यथापुंसोयथातत्संगिसंगतः ३४ प्रजापतिःस्वांदुहितरंदृष्ट्वातद्रूपधर्षितः रो- हिद्भूतांसोऽन्वधावदृक्षरूपीहतत्रपः ३५ तत्सृष्टसृष्टसृष्टेषुकोन्वखंडितधीःपुमान् ऋषिंनारायणमृतेयोषिन्मय्ये हमायया ३६ बलंमेपश्यमायायाःस्त्रीमय्याजयिनोदिशाम् याकरोतिपदाक्रांतान्भ्रूविजृंभेणकेवलम् ३७ संगंन कुर्यात्प्रमदासुजातुयोगस्यपारंपरमारुरुक्षुः मत्सेवयाप्रतिलब्धात्मलाभोवदंतियानिरयद्वारमस्य ३८ योपयातिश नैर्मायायोषिद्देवविनिर्मिता तामीक्षेतात्मनोमृत्युंतृणैःकूपमिवावृतम् ३९ यामन्यतेपतिंमोहान्मन्मायामृषभाय तीम् स्त्रीत्वंस्त्रीसंगतःप्राप्तोवित्तापत्यगृहप्रदम् ४०

तिप्रजापतिरितिसप्तभिः रोहिद्भूतांमृगीरूपांसतीमृक्षरूपीमृगाकारः सन्हतत्रपोनिर्लज्जः ३५ तेनब्रह्मणासृष्टामरीच्यादयः तैःसृष्टाः कश्यपादयः तैरपिदेवमनुष्यादयः तेषुकोन्वपुमानखंडितधीः अनाकृष्टम नाः ३६ दिशांजयिनःशूरानपि ३७ प्रतिलब्धः आत्मरूपलाभोयेन अस्यमुमुक्षोर्याःप्रमदाःनिरयद्वारंवदंतियोगिनः ३८ शनैःशुश्रूषादिमिषेणो पयातियायोषिद्रूपामायातांमृत्युंप्रतिकूलामीक्षेत ३९ मुमुक्षुंस्त्रियंप्रत्येतदेवाहयामन्यतेइतिद्वाभ्याम् ऋषभायतींपुरुषवदाचरंतींयांममायां वित्तादिप्रदंमन्यतेतदातांपुरुषरूपांमायांमृत्युंविद्यादित्युत्तरेणान्वयः यतःपूर्वजन्मनिस्वयंपुमान्स्त्रीसंगतः अंतकालेस्त्रीध्यानेनस्त्रीत्वंप्राप्तोजीवः ४०

तांपत्यादिरूपंमृत्युंविजानीयात् मृगयोर्लुब्धकस्यगायनमनुकूलत्वेनप्रतीयमानमपियथामृगस्यमृत्युः ४१ तदेवंजीवस्यसंसृतिः प्रपंचिता
तत्रचतस्यकर्मवशेनलोकाल्लोकांतरगमनंजन्ममरणंचोक्तम् तत्रैवंशंक्यते ननुव्यापकस्यकथंलोकाल्लोकांतरगमनंनित्यस्यचकथंजन्मम
रणेभोगेनकर्मक्षयेचसतिजन्ममरणंचेष्यते तत्कुतः पुनरपितस्यकर्मसंभवइतितत्रलोकांतरगमनंकर्मचसंभवतीत्याह देहेनेति जीवस्योपा
धितयाभूतेनजातेनजीवेनलिंगदेहेनलोकांतरमनुव्रजन् अविरतंकर्माणिकरोतीतिकर्मणामसमाप्तिरुक्ता ४२ जन्ममरणसंभवमाह जी-
वोपाधिर्लिंगदेहः अस्यात्मनः अनुगतः अनुवर्तीभूतेंद्रियमनोमयः स्थूलभूतादिविकारोदेहः भोगायतनंतयोर्निरोधः कार्यायोग्यतातदस्य
जीवस्यमरणमुच्यते आविर्भावस्तुसंभवोजन्मोच्यते ४३ एतदेवदृष्टांतेनस्पष्टयति द्रव्योपलब्धिस्थानस्यनेत्रगोलकादेर्द्रव्येक्षायांरूपादिद

तामात्मनोविजानीयात्सत्यसत्यगृहात्मकम् दैवोपसादितंमृत्युंमृगयोर्गायनंयथा ४१ देहेनजीवभूतेनलोकाल्लो
कमनुव्रजन् भुंजानएवकर्माणिकरोत्यविरतंपुमान् ४२ जीवोस्यानुगतोदेहोभूतेंद्रियमनोमयः तन्निरोधोस्य
मरणमाविर्भावस्तुसंभवः ४३ द्रव्योपलब्धिस्थानस्यद्रव्येक्षाऽयोग्यतायदा तत्पंचत्वमहंमानादुत्पत्तिर्द्रव्यदर्शन
म् ४४ यथाऽक्ष्णोर्द्रव्यावयवदर्शनायोग्यतातदा तदेवचक्षुषोद्रष्टुर्द्रष्टृत्वायोग्यतानयोः ४५ तस्मान्नकार्यःसं
त्रासोनकार्पण्यंनसंभ्रमः बुध्वाजीवगतिंधीरोमुक्तसंगश्चरेदिह ४६ सम्यग्दर्शनयाबुध्यायोगवैराग्ययुक्तया मा
याविरचितेलोकेचरेन्न्यस्यकलेवरम् ४७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयोपाख्यानेजीवग
तिरेकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ३१

र्शनेकाचकामलादिदोषेणयदाऽयोग्यताभवतितदैवचक्षुषइंद्रियस्याप्ययोग्यता अनयोःस्थानचक्षुषोर्य
दाऽयोग्यतातदैवद्रष्टुर्जीवस्यद्रष्टृत्वायोग्यता एवंस्थूलदेहवैकल्ये लिंगस्यवैकल्यंतदेवजीवस्यमरणंनस्वतइत्यर्थः ४४ क्वचिदेकःश्लोकःपठ्य
ते तत्रायमर्थः द्रव्योपलब्धिस्थानस्यस्थूलशरीरस्यद्रव्येक्षायांयदाऽयोग्यतातत्पंचत्वंमरणम् अहंमानात् इदमेवाहमित्यभिमानेनद्रव्यस्य
स्थूलशरीरस्यदर्शनमुत्पत्तिः अक्ष्णोर्गोलकयोःद्रव्यावयवस्यरूपादेर्दर्शनेयोग्यताशेषंसमानम् ४५ यस्मान्नवस्तुतोजीवस्यजन्ममरणादितस्मा
न्मरणात्संत्रासोनकार्यःजीवनेनचकार्पण्यंदैन्यंकार्यंसंभ्रमश्चजीवनप्रयत्ने ४६ ननुसर्वथामुक्तसंगत्वेकथंजीवितमतआह सम्यक्पश्यतिविचारय
तीतिसम्यग्दर्शनातयाबुध्यामायाविरचितेलोकेकलेवरंन्यस्यनिक्षिप्यतस्मिन्नासक्तिंत्यक्त्वाविचरेदित्यर्थः ४७ इतितृतीयेटीकेकत्रिंशत्तमः ३१

द्वात्रिंशेसात्विकैर्धर्मैरूर्ध्वगतिरुदीर्यते तत्वज्ञानविहीनस्यततश्चपुनरागतिः १ तदेवंपापकर्मणोगतिरुक्ताइदानींकाम्यकर्मणोगतिरुक्ता इदानींकाम्यकर्मणोगतिमाह अथेतिचतुर्भिः योगृहएवावसन्स्वान्धर्मान्दोग्धिदोह्यमाह काममर्थंच तान्दुग्धान्धर्मान्भूयः पिपर्ति पूरयति अनुतिष्ठति १ सोऽपिभगवदाराधनरूपाद्धर्मात् पराङ्मुखःसन् प्राकृतानपिदेवान्पितॄंश्चयजते २ ततः किंतत्राह तेषांश्रद्धया-आक्रांताव्याप्तामतिर्यस्यपित्रर्थंदेवार्थंचव्रतंनियमोयस्यसोमपाः तत्रसोमंपीत्वेत्यर्थः ३ लोकेतिष्ठत्यपिपुण्यक्षयात्पातमुक्त्वालोकानामपि लयमाह यदाचाहरहःप्रलये ४ भगवद्धर्मनिष्ठानांतत्प्राप्तिमेवगतिमाह त्रिभिः येतुकामार्थप्रयोजनायस्वधर्मान्नदुह्यंतिनदुहंति निःसंगा अनासक्ताः न्यस्तानिईश्वरेसमर्पितानिकर्माणियैः ५ ६ विश्वतोमुखंपरिपूर्णंपुरुषंयांतितथाचश्रुतिः सूर्यद्वारेणतेविरजाः प्रयांतियत्रा

कपिलउवाच अथयोगृहमेधीयान्धर्मान्नेवावसन्गृहे काममर्थंचधर्मांश्चदोग्धिभूयःपिपर्त्तितान् १ सचापि भगवद्धर्मात्कामसूढः पराङ्मुखः यजतेक्रतुभिर्देवान्पितॄंश्चश्रद्धयान्वितः २ तच्छ्रद्धयाक्रांतमतिःपितृदेवव्रतःपुमान् गत्वाचांद्रमसंलोकंसोमपाःपुनरेष्यति ३ यदाचाहींद्रशय्यायांशेतेनंतासनोहरिः तदालोकालयंयांतितएवगृहमेधिनाम् ४ येस्वधर्मान्नदुह्यंतिधीराःकामार्थहेतवे निःसंगान्यस्तकर्माणःप्रशांताःशुद्धचेतसः ५ निवृत्तिधर्मनिरतानिर्ममानिरहंकृताः स्वधर्माख्येनसत्वेनपरिशुद्धेनचेतसा ६ सूर्यद्वारेणतेयांतिपुरुषंविश्वतोमुखम् परावरेशंप्रकृतिमस्योत्पत्त्यंतभावनम् ७ द्विपरार्द्धावसानेयःप्रलयोब्रह्मणस्तुते तावदध्यासतेलोकंपरस्यपरचिंतकाः ८ क्ष्मांभोनलानिलवियन्मनइंद्रियार्थभूतादिभिःपरिवृतंप्रतिसंजिहीर्षुः अव्याकृतंविशतियर्हिगुणत्रयात्माकालंपराख्यमनुभूयपरःस्वयंभूः ९

मृतः पुरुषोह्यव्ययात्मेति प्रकृतिमुपादानकारणम् उत्पत्त्यंतभावनंनिमित्तकारणम् ७ परमेश्वरद्रष्टाहिरण्यगर्भोपासकानामपिक्रमेणतत्प्राप्तिमाह द्विपरार्धावसानइतित्रिभिः परस्यहिरण्यगर्भस्यपरचिंतकाः परमेश्वरद्रष्टाहिरण्यगर्भोपासकाः ८ क्ष्मादीनिपंचमहाभूतानिमनश्चेंद्रियाणिच अर्थाश्चशब्दादयः भूतादिश्चाहंकारः एवमादिभिःपरिवृतंयुक्तंब्रह्मांडंप्रतिहर्त्तुमिच्छुः सन् अव्याकृतमीश्वरंपराख्यंद्विपरार्धलक्षणंकालम् ९ ५ ५ ५ ५ ५

परेत्यदूरंगत्वाभगवंतंहिरण्यगर्भमनुप्रविष्टायेयोगिनः अमृतंपरमानंदरूपंप्रधानमुत्कृष्टंब्रह्मतेनैवसहोपयांति नतुपूर्वम् यतस्तदाअगता
भिमानाः तथाचस्मृतिः ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे परस्यांतेकृतात्मानःप्रविशंतिपरंपदमिति १० भगवदुपासकास्तुसाक्षादेवतं
प्राप्नुवंति नतुक्रमेण अतस्त्वंसाक्षात्तमेवभजेत्याह अथतस्माद्भावेनप्रेम्णा ११ एवंतावद्भगवद्भक्तानांनिरंतरमेवतत्प्राप्तिः भगवदभेदेन
हिरण्यगर्भोपासकानांतुक्रमेणेत्युक्तम् भेदेनोपासनेतुब्रह्मादयोऽप्यावर्त्ततेकिमुतान्यइत्याह आद्यइतिचतुर्भिः योवेदगर्भः सोऽपिगुणव्य
तिकरेजातेपूर्वंयथाब्रह्मपदाधिकृतःसन् प्रजायतेनकेवलंसएवैकः किंतुऋषिभिर्मरीच्यादिभिः योगेश्वरादिभिश्चसह १२ जन्मनिहेतुद्वयं
भेददृष्ट्याभिमानेनकर्तृत्वादितिचयथापूर्वत्वेहेतुः निःसंगेननिष्कामेणकर्मणेति १३ किंकृत्वाऽत्रप्रजायते प्रथमंपारमेष्ठ्यमैश्वर्यंनिषेव्यप

एवंपरेत्यभगवंतमनुप्रविष्टांयेयोगिनोजितमरुन्मनसोविरागाः तेनैवसाकममृतंपुरुषंपुराणंब्रह्मप्रधानमुपयां
त्यगताभिमानाः १० अथतंसर्वभूतानांहृत्पद्मेषुकृतालयम् श्रुतानुभावंशरणंव्रजभावेनभामिनि ११ आद्यः
स्थिरचराणांयोवेदगर्भःसहर्षिभिः योगेश्वरैःकुमाराद्यैःसिद्धैर्योगप्रवर्त्तकैः १२ भेददृष्ट्याऽभिमानेननिःसंगे
नापिकर्मणा कर्तृत्वात्सगुणंब्रह्मपुरुषंपुरुषर्षभः १३ ससंसृत्यपुनःकालेकालेनेश्वरमूर्तिना जातेगुणव्यतिक
रेयथापूर्वंप्रजायते १४ ऐश्वर्यंपारमेष्ठ्यंचतेऽपिधर्मविनिर्मितम् निषेव्यपुनरायांतिगुणव्यतिकरेसति १५ येत्विहा
सक्तमनसःकर्मसुश्रद्धयान्विताः कुर्वंत्यप्रतिषिद्धानिनित्यान्यपिचकृत्स्नशः १६ रजसाकुंठमनसःकामात्मानोजित
द्रियाः पितॄन्यजंत्यनुदिनंगृहेष्वभिरताशयाः १७ त्रैवर्गिकास्तेपुरुषाविमुखाहरिमेधसः कथायांकथनीयोरुविक्र
मस्यमधुद्विषः १८

श्चात्प्रलयेसगुणंगुणाधिष्ठातारंप्रथमावताररूपंपुरुषंसंसृत्यप्राप्य १४ तेऽपिऋषिप्रमुखाःस्वकर्मनिर्मितमैश्व-
र्यंनिषेव्यपुरुषंचसंसृत्ययथापूर्वंस्वस्वाधिकारेणपुनरायांतीत्यन्वयः १५ यदाब्रह्मोपासकानामपिभेददर्शनाभिमानाभ्यामेवंप्रमावृत्तिस्तदा
काम्यकर्मिणांकिंवक्तव्यमितितान्निंदन्नाहषड्भिः येत्विहकर्मस्वासक्तमनसः संतः अप्रतिषिद्धानिकाम्यानिनित्यानिचकर्माणिकृत्स्नानिकुर्वं
ति तेअर्यम्णोदक्षिणेनपथाधूममार्गेणपितृलोकंव्रजंतीतिपंचमेनान्वयः मध्येतन्निंदा १६ १७ हरतिसंसारंमेधायस्यकथनीयाउरु-
र्वोविक्रमायस्यतस्यमधुद्विषः कथायांविमुखाः संतोयेत्रैवर्गिकाः १८ ७ ७ ७ ७

येचाच्युतस्यकथासुधांहित्वा असतांगाथाः शृण्वंतितेनूनंदैवेनविहताइत्यन्वयः १९ पितृलोकात्पुनः प्रजामनुपुत्रादिषुप्रजायंतेगर्भाधानादार
भ्यश्मशानांताः क्रियाः कुर्वंतः यथोक्तकारिणइत्यर्थः २० कथंप्रजायंतेतत्राह ततस्तेपुनरिमंलोकंप्रति पतंतिविभ्रंशितउदयोभोगसाधनंयेषाम्
२१ परमेष्ठिनंपरमेश्वरंप्रीत्यातस्यगुणानाश्रयतेयाभक्तिस्तया २२ भजनेचज्ञानवैराग्येस्वतएवभवतइत्याह वासुदेवइति २३ तदेवोपपादय-
ति यदाऽस्यभक्तस्यचित्तंभगवद्गुणानुरागेणतस्मिन्नेवनिश्चलंसदिंद्रियवृत्तिभिर्वैषम्यमर्थेषुनगृण्हाति २४ तदैवात्मनात्मानंस्वप्रकाशमीक्ष
ते कथंभूतंसमंचतद्दर्शनंचतत्कुतः निःसंगंसंगाद्धिवैषम्यंभवतिनिःसंगेहेतुः हेयोपादेयरहितंतत्कुतःपदंव्यवसितमारूढंपरमानंदोहमितिनि
श्चयंप्राप्तमित्यर्थः २५ समंयदर्थेविविक्तंतदेवसाम्यंदर्शयति ज्ञानमात्रमेवपरब्रह्मादिशब्दैः प्रसिद्धंदृश्यादिभिः दृश्यद्रष्टृकरणरूपेणपृथक्

नूनंदैवेनविहतायेचाच्युतकथासुधाम् हित्वाशृण्वंत्यसद्गाथाःपुरीषमिवविड्भुजः १९ दक्षिणेनपथार्यम्णःपितृ
लोकंव्रजंतिते प्रजामनुप्रजायंतेश्मशानांतक्रियाकृतः २० ततस्तेक्षीणसुकृताःपुनर्लोकमिमंसति पतंतिविवशा
दैवैःसद्योविभ्रंशितोदयाः २१ तस्मात्त्वंसर्वभावेनभजस्वपरमेष्ठिनम् तद्गुणाश्रययाभक्त्याभजनीयपदांबुजम्
२२ वासुदेवेभगवतिभक्तियोगःप्रयोजितः जनयत्याशुवैराग्यंज्ञानंयद्ब्रह्मदर्शनम् २३ यदाऽस्यचित्तमर्थेषुसमे
ष्विंद्रियवृत्तिभिः नविगृण्हातिवैषम्यंप्रियमप्रियमित्युत २४ सतदैवात्मनात्मानंनिःसंगंसमदर्शनम् हेयोपादेय
रहितमारूढपदमीक्षते २५ ज्ञानमात्रंपरंब्रह्मपरमात्मेश्वरःपुमान् दृश्यादिभिःपृथग्भावैर्भगवानेकईयते २६
एतावानेवयोगेनसमग्रेणेहयोगिनः युज्यतेभिमतोह्यर्थोयदसंगस्तुकृत्स्नशः २७ ज्ञानमेकंपराचीनैरिंद्रियैर्ब्रह्म
निर्गुणम् अवभात्यर्थरूपेणभ्रांत्याशब्दादिधर्मिणा २८ यथामहानहंरूपस्त्रिवृत्पंचविधःस्वराट् एकादशवि
धस्तस्यवपुरंडंजगद्यतः २९ प्रतीयतेज्ञानमात्रत्वेनसमेष्वित्यर्थः २६ ननुज्ञानमात्रमात्मनःस्वरूपत्वान्नित्यप्राप्तमेवेतिकिमनेकसाधन
साध्येनयोगेनप्राप्यतेतत्राह एतावानिति युज्यतेप्राप्यतेप्रपंचसंगव्युदासएवयोगफलमित्यर्थः २७ ननुकथंप्रत्यक्षादिप्रतीतःप्रपंचोव्युदसितुंश
क्यते प्रतीतेर्भ्रांतित्वादित्याह ज्ञानमिति पराचीनैः पराङ्मुखैः शब्दादिधर्मोयस्यतेनार्थरूपेणज्ञानरूपंनिर्गुणंब्रह्मैवावभातिनत्वर्थःपृथगस्ती
त्यर्थः २८ अर्थरूपत्वमेवोदाहृत्यदर्शयति यथेति अहंरूपः अहंकारःसचत्रिवृत् त्रिगुणात्मकःपुनश्चभूतरूपेणपंचविधः इंद्रियरूपेणैकाद
शविधश्च स्वराड्जीवरूपः तस्यजीवस्यवपुरंडंजगच्चयतोयेभ्योमहदादिभ्यः तथाऽवभाति २९ ७ ७ . ७

टी०

ननुतर्हिजनः किमित्येवंनप्रत्येतितत्राह एतद्ब्रह्म ३०उक्तमेवार्थंसुखप्रतिपत्त्यर्थंसंक्षेपेणानुवदति इतीति हेगुर्विपूज्ये ३१ अनेनचज्ञानयोगे नभगवानेवप्राप्योयथाभक्तियोगेनेत्याह नैर्गुण्योज्ञानयोगश्चमन्निष्ठोभक्तिलक्षणश्चयोयोगस्तयोर्द्वयोरप्येकएवार्थः प्रयोजनंकोऽसौभग वच्छब्दोलक्षणंज्ञापकोयस्य तदुक्तंगीतासु तेप्राप्नुवंतिमामेवसर्वभूतहितेरताइति ३२ ननुज्ञानयोगस्य आत्मलाभः फलंशास्त्रेणावगम्यते भक्तियोगस्यतुभजनीयेश्वरप्राप्तिः कुतस्तयोरेकार्थत्वमित्याशंक्यदृष्टांतेनोपपादयति यथाबहूनांरूपरसादीनांगुणानामाश्रयोगुडक्षीरादिः एकएवार्थोमार्गभेदप्रवृत्तैरिंद्रियैर्नानाप्रतीयते चक्षुषाशुक्लइतिरसनेनमधुरइतिस्पर्शनेनशीतइत्यादितथाभगवानेवतत्तद्रूपेणावगम्यते

एतद्वैश्रद्धयाभक्त्यायोगाभ्यासेननित्यशः समाहितात्मानिःसंगोविरक्त्यापरिपश्यति ३० इत्येतत्कथितंगुर्विज्ञा नंतद्ब्रह्मदर्शनम् येनानुबध्यतेतत्त्वंप्रकृतेःपुरुषस्यच ३१ ज्ञानयोगश्चमन्निष्ठोनैर्गुण्योभक्तिलक्षणः द्वयोरप्येकए वार्थोभगवच्छब्दलक्षणः ३२ यथेंद्रियैःपृथग्द्वारैरर्थोबहुगुणाश्रयः एकोनानेयतेतद्वद्भगवान्शास्त्रवर्त्मभिः ३३ क्रिययाक्रतुभिर्दानैस्तपःस्वाध्यायमर्शनैः आत्मेंद्रियजयेनापिसन्न्यासेनचकर्मणाम् ३४ योगेनविविधांगेनभक्ति योगेनचैवहि धर्मेणोभयचिन्हेनयःप्रवृत्तिनिवृत्तिमान् ३५ आत्मतत्त्वावबोधेनवैराग्येणदृढेनच ईयतेभगवानेभिः सगुणोनिर्गुणःस्वदृक् ३६ प्रावोचंभक्तियोगस्यस्वरूपंतेचतुर्विधम् कालस्यचाव्यक्तगतेर्योंतर्धावतिजंतुषु ३७ जीवस्यसंसृतीर्बह्वीरविद्याकर्मनिर्मिताः यास्वंगप्रविशन्नात्मानवेदगतिमात्मनः ३८ नैतत्खलायोपदिशेन्नावि नीतायकर्हिचित् नस्तब्धायनभिन्नायनैवधर्मध्वजायच ३९ नलोलुपायोपदिशेन्नगृहारूढचेतसे नाभक्तायचमे जातुनमद्भक्तद्विषामपि ४० श्रद्दधानायभक्तायविनीतायानसूयवे भूतेषुकृतमैत्रायशुश्रूषाऽभिरतायच ४१

३३ शास्त्रमार्गै नेवप्रपंचयति क्रिययेतित्रिभिः क्रिययापूर्त्तरूपयाक्रतुभिर्यागैः मर्शनंमीमांसा आत्मेंद्रियजयोनिषिद्धवर्जनम् ३४ उभयचिन्हेनसकामनिष्काम लक्षणेनतमेवाह यइति सकामधर्मप्राप्यंस्वर्गाद्यपिभगवतएवसगुणंस्वरूपमितिभावः ३५ एभिर्वर्त्मभिः स्वदृक्स्वप्रकाशः ३६ तदेवंज्ञानयो गमुपसंहृत्यतस्यचभक्तियोगेनसमानार्थत्वमुक्त्वाभक्तियोगाद्युपसंहरति प्रावोचमिति द्वाभ्यांचतुर्विधम् त्रिगुणनिर्गुणभेदेन अंतर्धावतिउ त्पत्तिनिधनादिकरोति ३७ अंगहेमातः ३८ उपदेशोऽनधिकारिणोदर्शयतिनैतदितिद्वाभ्याम् खलायपरोद्वेजकाय भिन्नायदुराचारायधर्मध्व जायदांभिकाय ३९ ४० अधिकारिणआह श्रद्दधानायेतिद्वाभ्याम् ४१ ६७

अ० ३२

४२ एतच्छ्रवणकीर्तनपरस्यापिमत्पदप्राप्तिरेवफलमित्याह यइति अप्यर्थेचकारः सोऽपिमत्पदवीमेतिहिनिश्चितम् ४३ इतिश्रीभा
गवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेटीकायांद्वात्रिंशतितमोऽध्यायः ३२ त्रयस्त्रिंशेतुतस्यैवकपिलस्योपदेशतः ज्ञानभावेनतन्मातुर्जीवन्मुक्ति
रुदीर्यते १ विस्रस्तंमोहरूपंपटलमावरणंयस्याः सातत्त्वान्येवविषयस्तेनांकितासिद्धिः सांख्यंज्ञानंतस्यभूमिंक्षेत्रंप्रवर्त्तकम् १ अथेतिवा
क्यांतरे अजोऽपिनववपुः केवलंदध्यौननुदृष्टवान् सचस्वयंसाक्षाद्यस्यतवजठराब्जाज्जातः सभवानेवविश्वस्य सर्गादिविधत्तेनतुतवसर्गादिक
र्त्ताकश्चिदस्तिएवंभूतस्त्वंमेमयाकथंजठरेणधृतइतित्रयाणामन्वयः कथंभूतंवपुःसत्अव्यक्तम् तत्रहेतुः अंतःसलिलेशयानंकीदृशम् भू

बहिर्जातविरागायशांतचित्तायदीयताम् निर्मत्सरायशुचयेयस्याहंप्रेयसांप्रियः ४२ यइदंशृणुयादंबश्रद्ध-
यापुरुषःसकृत् योवाऽभिधत्तेमच्चित्तःसह्येतिपदवींचमे ४३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधे
द्वात्रिंशोऽध्यायः ३२ मैत्रेयउवाच एवंनिशम्यकपिलस्यवचोजनित्रीसाकर्दमस्यदयिताकिलदेवहू-
तिः विस्रस्तमोहपटलातमभिप्रणम्यतुष्टावतत्त्वविषयांकितसिद्धिभूमिम् १ देवहूतिरुवाच अथा
प्यजोऽतःसलिलेशयानंभूतेंद्रियार्थात्ममयंवपुस्ते गुणप्रवाहंसदशेषबीजंदध्यौस्वयंयज्जठराब्जजातः २ स
एवविश्वस्यभवान्विधत्तेगुणप्रवाहेणविभक्तवीर्यः सर्गाद्यनीहोवितथाभिसंधिरात्मेश्वरोऽतर्क्यसहस्रशक्तिः
३ सत्वंभृतोमेजठरेणनाथकथंनुयस्योदरएतदासीत् विश्वंयुगांतेवटपत्रएकःशेतेस्ममायाशिशुरंघ्रिपानः ४

तानींद्रियाणिच अर्थाश्चशब्दादयः आत्माचमनः एतन्मयमेतैर्व्याप्तमित्यर्थः कुतः गुणानांप्रवाहोयस्मिन्तत् कुतः अशेषस्यकार्यकारण
स्यबीजंकारणम् २ कथंभूतोभवान्सर्गादिविधत्तेगुणप्रवाहरूपेणविभक्तंवीर्यंशक्तिर्येनसः शक्तिद्वारेणविधत्तेनसाक्षादित्यर्थः यतः अ-
नीहोनिष्क्रियः तर्हिकथंशक्तिद्वारेणापिसर्गादिविधत्ते अवितथाभिसंधिः सत्यसंकल्पः किमर्थंविधत्ते आत्मनांजीवानामीश्वरःजीवानांभो-
गार्थमित्यर्थः ननुकथंविचित्रान्भोगान्एकएवविदध्यात् तत्राह अतर्क्याःसहस्रमपरिमिताः शक्तयोयस्य ३ किंचप्रलयेयस्योदरेएतद्वि
श्वमासीत् सत्वंमयाजठरेणकथंधृतः ननुशिशोर्मयिकिमेतदुच्यतेतत्राह वटपत्रइति अंघ्रिंपादांगुष्ठंपिबतीत्यंघ्रिपानःइदमपिशिशुत्वंतद्
देवमायाइतिभावः ४

अथवानत्वंमया अपत्यांतरमिवजठरेभृतः किंतुवाराहाद्यवतारवदिच्छयैवाविर्भूतोसीत्याह त्वंदेहतंत्रोदेहपरिकरः स्वीकृतमूर्त्तिरसि
पाप्मनांदुष्टानांनिदेशभाजामाज्ञाऽनुवर्त्तिनांविभूतयेसमृद्धये आत्मपथोपलब्धयेज्ञानमार्गप्रदर्शनाय ५ अतस्त्वद्दर्शनादहंकृतार्था
स्मीतिकैमुत्यन्यायेनाह यन्नामधेयस्यश्रवणमनुकीर्तनंचतस्मात् क्वचित्कदाचिदपिश्वानमत्तीतिश्वादः श्वपचः सोऽपिसवनायसोमया
गायकल्पतेयोग्योभवति अनेनपूज्यत्वंलक्ष्यते ६ तदुपपादयति अहोबतेत्याश्चर्यंयस्यजिह्वाऽग्रेतवनामवर्तते सश्वपचोऽपि अतःअ

त्वंदेहतंत्रःप्रशमायपाप्मनांनिदेशभाजांचविभोविभूतये यथावतारास्तवसूकरादयस्तथायमप्यात्मपथोप
लब्धये ५ यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तनात्यत्प्रह्वणाद्यत्स्मरणादपिक्वचित् श्वादोऽपिसद्यःसवनायकल्पते
कुतःपुनस्तेभगवन्नुदर्शनात् ६ अहोबतश्वपचोऽतोगरीयान्यज्जिह्वाऽग्रेवर्ततेनामतुभ्यम् तेपुस्तपस्ते
जुहुवुःसस्नुरार्याब्रह्मानूचुर्नामगृणंतियेते ७ तंत्वामहंब्रह्मपरंपुमांसंप्रत्यक्स्रोतस्यात्मनिसंविभाव्यम् स्व
तेजसाध्वस्तगुणप्रवाहंवंदेविष्णुंकपिलंवेदगर्भम् ८ मैत्रेयउवाच ईडितोभगवानेवंकपिलाख्यःप
रःपुमान् वाचाविक्लवयेत्याहमातरंमातृवत्सलः ९ कपिलउवाच मार्गेणानेनमातस्तेसुसेव्येनोदि
तेनमे आस्थितेनपरांकाष्ठामचिरादवरोत्स्यसि १०

स्मादेवहेतोर्गरीयान् यद्यस्माद्वर्त्तते अतइतिवाकुतइत्यतआह तएव
तपस्तेपुः कृतवंतः जुहुवुर्होमंकृतवंतः सस्नुस्तीर्थेषुस्नाताः आर्याः तएवसदाचाराः ब्रह्मवेदमनूचुः अधीतवंतः त्वन्नामकीर्तनेतपआद्यं
तर्भूतमतस्तेपुण्यतमाइत्यर्थः यद्वा जन्मांतरेतैस्तपोहोमादिसर्वंकृतमितित्वन्नामकीर्तनेनमहाभाग्यादयादवगम्यतइत्यर्थः ७ प्रत्यक्स्रोत
सिप्रत्याहृते आत्मनिमनसिसंविभाव्यंसंचिंत्यंवेदागर्भेयस्यसः ८ अविक्लवयागंभीरयावाचा ९ तेतवसुसेव्येनसुखसेव्येनमेमया ७
उदितेन आस्थितेनानुष्ठितेनपरांकाष्ठांजीवन्मुक्तिमवरोत्स्यसिप्राप्स्यसि १० ७ ७ ७

यायाः यास्यसि अतद्विदः मन्मतमविद्वांसः ११ अनुमतः अनुज्ञातः १२ सरस्वत्या आपीडेपुष्पमुकुटतुल्येसरस्वत्येतिपाठेमुकुटे
नेवसंवेष्टितेबिंदुसरसिसमाहिताबभूव १३ कथंभूतासतीसमाहितातदाह अभीक्ष्णंत्रिषवणमवगाहःस्नानंतेनकपिशान्पिशंगान्
स्वतएवकुटिलान् अलकान्केशान्तथाआत्मानंदेहंचीरधारिणंकृशंचबिभ्रतीसती १४ प्रजापतेःकर्दमस्यतपोयोगाभ्यांविजृंभितम
तिशायितंस्वगार्हस्थ्यंहित्वापुत्रभूतेश्वरविरहातुरासतीवदनंकिंचिदनिर्वाच्यंशोकव्याकुलंचकारेतिषष्ठेनान्वयः १५ यत्रगार्हस्थ्येक्षी

श्रद्धस्वैतन्मतंमह्यंजुष्टंयद्ब्रह्मवादिभिः येनमामभवंयायामृत्युमृच्छंत्यतद्विदः ११ मैत्रेयउवाच
इतिप्रदर्श्यभगवान्सतींतामात्मनोगतिम् स्वमात्राब्रह्मवादिन्याकपिलोऽनुमतोययौ १२ साचापितनयोक्ते
नयोगादेशेनयोगयुक् तस्मिन्नाश्रमआपीडेसरस्वत्याःसमाहिता १३ अभीक्ष्णावगाहकपिशान्जटिला
न्कुटिलालकान् आत्मानंचोग्रतपसाबिभ्रतीचीरिणंकृशम् १४ प्रजापतेःकर्दमस्यतपोयोगविजृंभितम्
स्वगार्हस्थ्यमनौपम्यंप्रार्थ्यंवैमानिकैरपि १५ पयःफेननिभाःशय्यादांतारुक्मपरिच्छदाः आसनानिचहैमानि
सुस्पर्शास्तरणानिच १६ स्वच्छस्फटिककुड्येषुमहामारकतेषुच रत्नप्रदीपाआभांतिललनारत्नसंयुताः १७
गृहोद्यानंकुसुमितैरम्यंबह्वमरद्रुमैः कूजद्विहंगमिथुनंगायन्मत्तमधुव्रतम् १८ यत्रप्रविष्टमात्मानंविबुधानु
चराजगुः वाप्यामुत्पलगंधिन्यांकर्दमेनोपलालितम् १९ हित्वातदीप्सिततममप्याखंडलयोषिताम् किंचि
च्चकारवदनंपुत्रविश्लेषणातुरा २०

रफेननिभाःमृदुशुभ्राःशय्याःआस्तरणानिदंतघटितामंचकाश्चस्वर्णमयाःपरिकराः
आसनानिपीठादीनिसुस्पर्शान्यास्तरणानियेषु १६ १७ बहुभिरमरद्रुमैरम्यम् १८ यत्रोद्यानेप्रविष्टमात्मानंदेवहूतिमिति १९
आखंडलइंद्रस्तस्ययोषितस्तासामपिईप्सिततमंप्राप्तुमिष्टतमम् तत्हित्वातत्राभिमानंत्यक्त्वा २० ६२ ६२ ६२

स्कद्दियोगस्यदुःसहतामाह वनमिति नष्टेवत्सेवत्सलागौरिवाभूत् २१ विरहकृतध्यानफलमाह निस्पृहानिर्वासना वत्सविदुर
२२ ततःस्वसुतः कपिलोयदाहतद्भगवतोरूपंध्यायतीनदा आत्मानंचविश्वतोमुखंसर्वगतंध्यायतीब्रह्मण्यवस्थितमतिर्बभूवेतिपू
र्वस्यैवानुषंगः केनध्यायतीविशुद्धेनात्मनामनसा २३ विशुद्धौकारणान्याह भक्तिप्रवाहरूपेणयोगेनवैराग्येणचयुक्तानुष्ठानेनजा
तंयज्ज्ञानंतेनचयुक्तानुष्ठानंचगीतासूक्तम् युक्ताहारविहारस्ययुक्तचेष्टस्यकर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्ययोगोभवतिदुःखहेति ब्रह्महे
तुनाब्रह्मत्वापादकेन २४ विश्वतोमुखत्वेहेतुः स्वानुभूत्यास्वरूपप्रकाशेनतिरोभूतमायागुणैर्विशेषणपरिच्छेदोयस्य २५ कथं

वनंप्रव्रजितेपत्यावपत्यविरहातुरा ज्ञाततत्त्वाऽप्यभून्नष्टेवत्सेगौरिववत्सला २१ तमेवध्यायतीदेवमपत्यं
कपिलंहरिम् बभूवाचिरतोवत्सनिस्पृहाताद्दृशेगृहे २२ ध्यायतीभगवद्रूपंयदाहध्यानगोचरम् सुतःप्रस-
न्नवदनंसमस्तव्यस्तचिंतया २३ भक्तिप्रवाहयोगेनवैराग्येणबलीयसा युक्तानुष्ठानजातेनज्ञानेनब्रह्महे
तुना २४ विशुद्धेनतदात्मानमात्मनाविश्वतोमुखम् स्वानुभूत्यातिरोभूतमायागुणविशेषणम् २५ ब्रह्म
ण्यवस्थितमतिर्भगवत्यात्मसंश्रये निवृत्तजीवापत्तित्वात्क्षीणक्लेशाप्तनिर्वृतिः २६ नित्यारूढसमाधित्वात्प
रावृत्तगुणभ्रमा नसस्मारतदात्मानंस्वप्नेदृष्टमिवोत्थितः २७ तद्देहःपरतःपोषोऽप्यकृशश्चाध्यसंभवात् ब
भौमलैरवच्छन्नःसधूमइवपावकः २८ स्वांगंतपोयोगमयंमुक्तकेशंगतांबरम् दैवगुप्तंनबुबुधेवासुदेवप्र
विष्टधीः २९

भूतेब्रह्मणि आत्मनांजीवानांसंश्रयेभगवतितस्याजीवन्मुक्तिमाहसार्धैस्त्रिभिः तदानिवृत्ताजीवापत्तिर्जीव
भावोयस्यास्तस्याः भावस्तत्त्वंतस्मात् विगतक्लेशाप्राप्तनिर्वृतिश्चसतीआत्मानंदेहंनसस्मारेत्युत्तरेणान्वयः २६ ननुतथापिगुणानांवि
द्यमानत्वात्कथमस्मरणंतत्राह नित्यारूढोलब्धप्रतिष्ठःसमाधिर्यस्यास्तस्याभावस्तत्त्वंतस्मात् परावृत्तः शांतोगुणनिमित्तोभ्रमोयस्याः
सा २७ परतःपराभिरेवकर्दमसृष्टविद्याधरीभिःपोषःपोषणंयस्य आधिर्मनोग्लानिस्तदसंभवादकृशः मलैरवच्छन्नोबभौ २८ दैव
गुप्तमारब्धकर्मपालितम् २९

निर्गुणंनित्यमुक्तम् ३० हेवीरविदुरउपेयुषीप्राप्ता ३१ हेसौम्यकस्यास्तन्मर्त्यंशरीरंसरिदभूत्कथंभूतंयोगेनविधूताविलीनामांसार्द्रै
हिकाधातुमलायस्य ३२ कपिलोऽपिप्रययावित्युक्तम् तदेवप्रपञ्चयति कपिलोऽपीतित्रिभिः समनुज्ञाप्यअनुज्ञांसंप्रार्थ्य ३३ दत्तमर्हणम-

एवंसाकपिलोक्तेनमार्गेणाचिरतःपरम् आत्मानंब्रह्मनिर्वाणंभगवंतमवापह ३० तद्वीरासीत्पुण्यतमंक्षे
त्रंत्रैलोक्यविश्रुतम् नाम्नासिद्धपदंयत्रसासंसिद्धिमुपेयुषी ३१ तस्यास्तद्योगविधुतमार्त्यंमर्त्यमभूत्सरित्
स्रोतसांप्रवरासौम्यसिद्धिदासिद्धसेविता ३२ कपिलोऽपिमहायोगीभगवान्पितुराश्रमात् मातरंसमनुज्ञाप्य-
प्रागुदीचींदिशंययौ ३३ सिद्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः स्तूयमानःसमुद्रेणदत्तार्हणनिकेतनः ३४
आस्तेयोगंसमास्थायसांख्याचार्यैरभिष्टुतः त्रयाणामपिलोकानामुपशांत्यैसमाहितः ३५ एतन्निगदितंतातयत्पृ
ष्टोऽहंतवानघ कपिलस्यचसंवादोदेवहूत्याश्चपावनः ३६ यइदमनुशृणोतियोऽभिधत्तेकपिलमुनेर्मतमात्मयोग
गुह्यम् भगवतिकृतधीःसुपर्णकेतावुपलभतेभगवत्पदारविंदम् ३७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृती
यस्कंधेकापिलेयोपाख्यानेत्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ३३ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ❀ ❀ ❀

र्घ्यंनिकेतनंचयस्मै ३४ उपशांत्यर्थंसमाहितआस्ते
३५ प्रकरणार्थमुपसंहरति एतदितितवत्वया ३६ एतच्छ्रवणकीर्तनफलमाह यइति सुपर्णकेतौगरुडध्वजेउपलभतेप्राप्नोति ३७ इ
तिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेभावार्थदीपिकायांश्रीधरस्वामिविरचितायांत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ३३ ❀ ❀ ❀

इतिश्रीमद्भागवततृतीयस्कंधःसमाप्तः